

שוחר שלום

היבטים ומבטים על
משה שרת

עורכים: יעקב ורנה שרת

העמותה למורשת משה שרת

A Statesman Assessed

Views and Viewpoints about
Moshe Sharett

Edited by
Yaakov and Rina Sharett

Moshe Sharett Heritage Society
30 Ben Gurion Blvd., Tel Aviv 64588, Israel

www.sharett.org.il
e-mail: msharett@netvision.net.il

גרפיקה: עדי חן
עימוד: רנה שרת
עטיפה: סטודיו יוסי ג'יברי
דפוס א.י.ל.

2008

הוצאת ספר זה נתאפשרה הודות לתמיכת
משרד ראש הממשלה, משרד המדע התרבות והספורט,
הסוכנות היהודית, קרן קיימת לישראל,
קרן שרה ועימנואל רסין,
בחסות **בנק הפועלים**
להיות ראשון זה מחייב!

עמותה למורשת משה שרת
שד' בן-גוריון 30, תל-אביב 64588

מסת"ב 8-1-91117-965-978

תוכן עניינים

7	עם הספר
9	ציוני דרך בחיי משה שרת
13	שער ראשון - היבטים ומבטים
299	שער שני - הדחה
327	שער שלישי - בעיני היסטוריונים
459	שער רביעי - "יומן אישי" ומחברו
515	שער חמישי - ראיונות
561	קיצורים וסימולים
562	ביבליוגרפיה
566	מי ומי בכותבים
574	מפתח אישים
584	מפתח עניינים ומקומות

17	ואלה תולדות	דוד לאזר
27	מנהיג רם ללא רום שררה	אבא אבן
30	מופת דרכו	
32	המחווה	
34	מבצע כנרת	
35	שרת-בן-גוריון - מירושה להדחה	
38	ככהן המשרת בקודש	
41	גדולתו נתגלתה בסופו	אורי אבנרי
53	משה שרת - בר-אבהן ובר-אוריין	יעקב אורי
57	מי זוכר את משה שרת?	עמוס אילון
60	בלט בייחודו	
61	שרת - האדם והמורה	ולטר איתן
64	מופת לכולנו	יגאל אלון
66	שר יהודי בחזית האש	מאיר ארגוב
67	מנהיג נשכה	שמשון ארד
69	הטרובדור הציוני האחרון	זלמן ארן
72	דור של לית-ברירה	לוי אשכול
75	ה"ג'נטלמן" של הכנסת	יהושע ביצור
77	הפרדוקס הבלתי מפוענח	יצחק בן-אהרון

שער שני | ההדחה

301	פרישת שרת	נתן אלתרמן
304	נגד "שפה אחת ודברים אחדים"	ס. יזהר
306	החידה נשארה ללא פתרון	"הארץ"
308	סילוקו של מר שרת	גרשום שוקן
312	הספק המכרסם בלב	ישראל גורי
314	בעקבות היוצא	דויד זכאי
315	כיצד אסור לנהוג במדינה דמוקרטית	אליעזר ליבנה
317	כיצד מסלקים שר חוץ	
321	גירוש משה שרת ממשרד החוץ	עקיבא א' סימון

שער שלישי | בעיני היסטוריונים

328	משה שרת - מדינאי ציוני בן הארץ	ישראל קולת
340	המדינאי של "חומה ומגדל"	מוטי גולני
349	משה שרת, גמאל עבדול נאצר ודוד בן-גוריון	קנט לאב
357	על משה שרת ודוד בן-גוריון	מיכאל בריצ'ר
381	משה שרת מול המימסד הביטחוני	בני מוריס
416	משה שרת ומאבקו ב"ביטחוניזם"	מרדכי בר-און
424	שרת המתון מול בן-גוריון האקטיביסט	אבי שליים

שער רביעי | "יומן אישי"

461	האישי ויומניו	דוד הכהן
464	יומן אישי וחשבון לאומי	ישראל קולת
474	משתולל הזעם וצורב העלבון...	יחיעם וייץ
481	עיון נוסף ביומנו	מרדכי בר-און

517	בלי הכרזת או"ם לא היתה מועילה שום העזה, ולהיפך	גאולה כהן
522	הג'נטלמן	רפאל בשן
532	מ"המדינה זה אני!" - ל"אחרי המבול!"	גבריאל כהן
539	ההכרעה נפלה בלוקסמבורג	אלי ניסן
543	משה שרת על ישראלים ויהודים ועל דמוקרטיה	ידין דודאי
551	ביקורת עצמית כיום על תקופת השואה אינה מוצדקת	מיכאל ששר

משה שרת בימי המחלקה המדינית
של הסוכנות היהודית

שוחר שלום - היבטים ומבטים על משה שרת, הוא אסופת זכרונות, הערכות ועבודות היסטוריות על משה שרת, וראיונות עימו, שהתפרסמו במרוצת השנים בעיתונים, בכתבי-עת ובספרים ונאספו בארכיון העמותה למורשת משה שרת. ההוצאה לאור של פסיפס זה בכרך אחד נועדה להעלות תרומה להכרת משה שרת האיש, המדינאי הציוני והמנהיג היישובי והמדינתי.

דמותו רבת הפנים של משה שרת - ראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, שר החוץ הראשון של מדינת ישראל, ראש הממשלה השני ויו"ר ההנהלה הציונית והסוכנות היהודית - מצטיירת בצבעים עזים מתוך קשת ההתייחסויות השונות, אוהדות כביקורתיות, המובאות בכרך זה, הבא למלא חלל בולט ומאתגר במדור האיש של ספריית ההיסטוריה הציונית והישראלית.

רוב מכריע של ציבור הקוראים בישראל נולדו בה, או עלו אליה, אחרי מותו של משה שרת ב-1965, ולא כל שכן אחרי פרישתו מן הזירה הפוליטית כעשור לפני כן, ומכיוון שכך דלה וקלושה היכרותם את משה שרת, ששיני הזמן ותהפוכות הפוליטיקה עשו להשכחתו. כרך שוחר שלום יפתח אפוא יותר מצוהר לציבור מגוון של תלמידים, חוקרים ומתעניינים בתולדות היישוב והמדינה, ובאיש התקופה הבולטים, להשקיף בעדו על האיש, מישנתו ופועלו.

האסופה שלפנינו היא פרי בחירה, שהרי לא ניתן לכלול בכרך אחד כל שנאמר ונכתב על משה שרת, ואין בחירה שאינה עשויה לכשול בהחמצת חומרים ונושאים ראויים להצגה. העמותה למורשת משה שרת עומדת להוציא לאור אסופה של מסות וחיבורים אקדמיים, שהתמקדו ישירות בעשייתו ובהגותו של משה שרת בתחומים שונים וראו אור במרוצת השנים, וזו תעשה להשלמת דיקונו של גיבור האסופה הנוכחת.

*

המעטנו בהוספת הערות והארות לחיבורים השונים, אולם פה ושם ראינו להביאן ככל שנראו חיוניות או מקלות על המבקשים לעיין במקורות. כיבדנו הבאת דברים בשם אומרם, ולו גם ביקורתיים, שהרי שוחר שלום נועד להכרה, לא להאדרה, של גיבורו, ולפיכך נמנעו מהבעת השגות על קביעות שנראו לנו שגויות או אף מופרכות בעליל. כדי להביא דברים כנתינתם נמנענו מהשמטת קטעים שיש בהם משום חזרה. ספרי היסטוריה, שמתוכם הועתקו במקוצר קטעים נבחרים, עומדים כמובן לרשות הקוראים, שיוכלו לשפוט את איכות הבחירה. בפרק ההערכות מאת

דוד בן-גוריון ראינו לכלל תוספת רחבת יריעה, שנראתה לנו חיונית בשל מרכזיותם ומורכבותם של יחסי שרת-בן-גוריון בחייהם האישיים והפוליטיים, ובשל השלכותיהם על תולדות היישוב והמדינה.

פרשות ועניינים רבים נידונים בספר ביותר מפרק אחד. הקוראים יוכלו לעקוב אחרי פזורתם במפתח העניינים. פה ושם, אך לא בכל המקרים, הפנינו את הקוראים להתייחסויות ענייניות של משה שרת ביומנו האישי ("ומ"א) לנושאים שעל הפרק. מסמך היסטורי עתיר מידע זה, שיצא לאור בשמונה כרכים ב-1978, שופך אור רב על שנות ה-50 המעצבות של מדינת ישראל ועומד לרשות המבקשים להעמיק.

למעלה מארבעת העשורים שחלפו מאז מות משה שרת עשו לטישטוש חשיבותו של הפן הכרונולוגי של הדברים שנאמרו ונכתבו עליו בסמוך לפטירתו ובמרוצת הימים. משום כך ראינו לסדר את פרקי המדור הראשון, מדור הזיכרונות וההערכות, לפי סדר אלפביתי של שמות המשתתפים, ובתוך כך להקל על הקוראים לאתרם. החריג האחד היא רשימתו הביוגרפית של דוד לאור, הפותחת את האסופה.

הערות העורכים בגוף הפרקים מובאות בסוגריים מרובעים: []. השמטות במקור: (...). פירוט המקורות המאוזכרים בספר מובא במדור ביבליוגרפיה. המקורות מצויינים בהערת כוכבית בעמוד הפותח של כל פרק. פרטים ביוגרפיים על המשתתפים מובאים בפרק "מי ומי בכותבים". התרגומים מאנגלית משל יעקב שרת.

העמותה למורשת משה שרת מודה למחברים, להוצאות הספרים "יד יצחק בן-צבי", "ידיעות אחרונות", "כתר" ו"עם עובד", ולמערכות העיתונים, שמשלהם ומתוכם לוקטו פרקי הכרך. יעמדו על הברכה יעל מדיני על עקירת שיבושים ודר' פנחס עופר על ליווי קפדני של העבודה וסיוע בהתקנת ההערות.

יעקב שרת

אוקטובר 2008

ציוני דרך בחיי משה שרת

- 1894 נולד ב-15 באוקטובר (א' סוכות, ט"ו בתשרי תרנ"ה) בחרסון, אוקראינה, לאמו פניה לבית לב, מורה, ולאביו יעקב צ'רטוק, בילו"יי, סופר ופובליציסט שעלה ב-1882 וחזר לרוסיה ב-1886.
- 1906 משפחת צ'רטוק-שרתוק עולה לארץ-ישראל ומתיישבת בכפר הערבי עין-סינייה, על דרך רמאללה-שכם, שם חכרה אחווה מידי אפנדי ערבי.
- 1908 המשפחה עוקרת לתל אביב. משה שרת לומד במחזור הראשון של גימנסיה "הרצליה" ומסיים את חוק לימודיו בהצטיינות ב-1913. בגימנסיה למד תורכית, צרפתית, גרמנית, והשתלם בערבית.
- 1913 לימודים בפקולטה למשפטים של אוניברסיטת איסטנבול.
- 1914 מלחמת-העולם הראשונה קוטעת את לימודיו של משה בבירה העותמאנית. בשובו לארץ מלמד תורכית בבתי ספר בתל אביב ונמנה עם פעילי תנועת ההתעמנות, שקמה למנוע גירוש אזרחי מדינות אויב מארץ-ישראל.
- 1916 מתגייס לצבא העותמאני עם כ-120 בוגרי גימנסיה הרצליה ובית המדרש למורים בירושלים, נשלח לקורס קצינים באיסנטבול ובסיומו מוצב ליחידת רגלים עותמאנית כמתורגמן ליד מפקדה הגרמני. היחידה לוחמת במקדוניה ואחר-כך בדרום עבר-הירדן. עם התפרקותה מוצב משה שרת במפקדה בחלב, סוריה, שם הוא משרת עד תום המלחמה.
- 1919 מתמנה למזכירו של יהושע חנקין, מנהל המחלקה לענייני ערבים ולקרקעות בוועד הצירים. מצטרף עם גיסיו-לעתיד אליהו גולומב ודב הוז למפלגת "אחדות העבודה" עם ייסודה.
- 1921 יוצא לבריטניה ללימודים ב"בית הספר לכלכלה של לונדון". בתקופת לימודיו מתמסר לאיסוף כספים ולרכש נשק ל"הגנה", סוקר עבור ההנהלה הציונית את העיתונות הערבית במזרח התיכון ומפרסם מאמרים בשבועון "קונטרס" של "אחדות העבודה". ב-1922 נושא שם לאישה את חברתו צפורה מאירוב.
- 1925 חוזר לארץ-ישראל. מצטרף למערכת "דבר" עם ייסוד היומון כאחראי לעמוד החדשות וב-1929 מקים ועורך את שבועון "דבר" באנגלית.
- 1930 מצטרף למפלגת פועלי ארץ-ישראל (מפא"י) עם הקמתה, פרי איחוד מפלגות "אחדות העבודה" ו"פועלי ציון".
- 1931 מתמנה בשליחות מפא"י לעוזרו של חיים ארלוזורוב עם התמנותו לראש

- 1933 המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, ועובר לגור עם משפחתו בירושלים. לאחר רצח חיים ארלוזורוב, מתמנה לראש המחלקה המדינית של הסוה"י ומכהן בתפקיד זה עד קום מדינת ישראל. בשנים אלה ניהל את המאבק המדיני עם שלטון המנדט בתחומי עלייה, התיישבות וביטחון.
- 1936 בשנות המרד הערבי 1936-1939 (מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט) והשבתה ושיבוש העבודה בנמלי יפו וחיפה משיג מממשלת המנדט אישור להקמת נמל תל אביב; מנצח על הופעת נציגי היישוב לפני ועדת החקירה המלכותית בראשות לורד פיל ומצדד בפתרון החלוקה לפי הצעת הוועדה; מקים את "משטרת היישובים העבריים" - הזרוע החוקית של ה"הגנה"; עומד בראש מפעל ההתיישבות "חומה ומגדל".
- 1939 החל מפרוץ מלחמת-העולם השנייה עומד בראש תנועת ההתנדבות של בני היישוב לצבא הבריטי, שהגיעה לשיאה הצבאי והמדיני בהקמת "החטיבה היהודית הלוחמת" ("הבריגדה") ב-1944, שלחמה בחזית איטליה.
- 1945 דוד בן-גוריון, משה שרת ומשה סנה מחליטים באוגוסט להקים את "תנועת המרי העברי" - קואליציה של ה"הגנה", אצ"ל ולח"י למאבק אלים בשלטון המנדט.
- 1946 מנצח על הופעת נציגי היישוב לפני ועדת החקירה האנגלית-אמריקנית במרס. ב-29 ביוני ("השבת השחורה") נעצר בידי השלטונות הבריטים ונכלא במחנה לטרון עד 5 בנובמבר.
- 1947 מנצח על הופעת נציגי היישוב לפני ועדת החקירה המיוחדת לארץ-ישראל של האו"ם (אונסקופ). מנהל את המערכה בעצרת או"ם על אישור הקמת מדינה יהודית ב-29 בנובמבר, ואח"כ במועצת הביטחון נגד הפלישה הערבית.
- 1948 עם הקמת המדינה מתמנה לשר החוץ.
- 1949 נבחר לכנסת הראשונה מטעם מפא"י. מנצח על המשא-ומתן על שבתות-נשק עם מצרים, לבנון, ירדן, וסוריה. נושא נאום בכורה בשם ישראל בעצרת או"ם עם התקבל המדינה כחברה באו"ם.
- 1952 מנצח על המאבק הפוליטי הפנימי סביב כניסת הממשלה למשא-ומתן עם מערב-גרמניה על השילומים ועל המשא-ומתן עצמו. ב-10.9.1952 חותם בלוקסנבורג יחד עם ראש ממשלת מערב-גרמניה דר' קונרד אדנאואר על הסכם השילומים.
- 1953 ממלא מקום ראש הממשלה דוד בן-גוריון שהתפטר.
- 1954 ב-26 בינואר מקים ממשלה בראשותו וממשיך לשמש שר חוץ. ביולי מתחוללת פרשת ה"עסק הביש" במצרים - מיבצע נפל של אגף המודיעין של מטכ"ל צה"ל, שבוצע מאחורי גבו של ראש הממשלה ונועד לסכסך בין

ממשלות מצרים ובריטניה כדי למנוע חתימת החוזה האנגלי-מצרי לפינוי בסיסי בריטניה בתעלת סואץ. היחסים המחרפים עם מצרים שמים קץ למגעים חשאיים שנקשרו בין ראש הממשלה שרת והנשיא נאצר לשיפור היחסים בין שתי המדינות.

1955 עם התפטרות שר הביטחון פנחס לבון בעקבות ה"עסק ביש", חוזר דוד בן-גוריון לכהן כשר ביטחון תחת ראש הממשלה משה שרת. היחסים בין שני האישים מחריפים על רקע התנגדות שרת להסלמת המתחות בין ישראל ושכנותיה וליזומות הרמטכ"ל משה דיין ושר הביטחון החדש לבצע פעולות גמול נרחבות במטרה לגרור את מצרים למלחמה. בנובמבר, בעקבות הבחירות לכנסת ביולי, חוזר בן-גוריון לכהן כראש ממשלה. שרת נוטה שלא לכהן בממשלה החדשה בראשות יריבו, אך נעתר ללחצי צמרת מפא"י וממשיך לכהן כשר חוץ.

1956 ב-18 ביוני מדיה ראש הממשלה את שר החוץ שרת מן הממשלה על רקע ההתקשרות החשאית של משרד הביטחון עם משרד הביטחון הצרפתי, שהתנהלה מאחורי גבו של שר החוץ והוליכה לרכישת כמויות גדולות של נשק צרפתי תמורת הסכמת ראשי המיסד הביטחוני בישראל לעמוד לימין צרפת במלחמתה במורדי אלז'יריה ובנאצר התומך בהם, וביתר שאת על רקע התגבשות תוכניות צה"ל למלחמת מנע במצרים. ב-21 בספטמבר נענה משה שרת להצעה לבקר בארצות דרום-מזרח אסיה כשגריר של רצון-טוב. מלחמת המנע ("מבצע קדש") פורצת ב-29 באוקטובר ומפתיעה אותו בעת שהתו בבירת הודו.

1957 עומד בראש הוצאת "עם עובד" של ההסתדרות הכללית. משיק את "ספריה לעם", מפעל הדגל של ההוצאה.

1961 נבחר ליושב-ראש ההסתדרות הציונית והנהלת הסוכנות היהודית. שולל בישיבת מרכז מפא"י ב-5 בפברואר את תביעת דוד בן-גוריון להדיח את פנחס לבון מכהונתו כמוזכ"ל ההסתדרות ("נאום הפחד והחשבון").

1965 בוועידת מפא"י העשירית ב-12 בפברואר מותח ביקורת קשה על התנהלות דוד בן-גוריון ("נאום כיסא הגלגלים") ועומד לימין ראש הממשלה לוי אשכול, המסרב לתביעת דוד בן-גוריון להמשיך לעסוק בפרשת ה"עסק ביש".

מת ממחלת הסרטן ב-7 ביולי (ז' בתמוז תשכ"ה). נטמן, לפי צוואתו, בבית הקברות הישן של תל אביב, שם קבורים סבתו, אביו ואמו ושתי אחיותיו וגיסי רבקה ודב הוז, עדה ואליהו גולומב. לימים נקברה רעייתו צפורה לידו.

82	דוד בן-גוריון ומשה שרת ב-1937	דוד בן-גוריון
84	משה שרת במערכה הפוליטית הגדולה בתולדותינו	
85	כשרונותיו המבורכים, נסיונו העשיר, ידיעותיו המרובות	
87	נחוצה עכשיו הנהגה אחרת למשרד החוץ	
89	על מה הודח משה שרת	
95	יתרונה של גולדה מאיר	
96	המפלגה החליטה להתייצב מאחורי	
97	מותו הוא אבידה קשה	
100	עם יובל "בית הספר לדיפלומטים"	איתן בנצור
103	משה שרת בחי"ל	יוסף בנקובר
105	מעמדו של משה שרת	אבי בראלי
108	איש הדיפלומטיה הציונית	נחום גולדמן
111	הקרוב בידידי	
114	נקמת האב המאויים	מוטי גולני
117	משה שרת ומגילת העצמאות	משה גור ארי
125	נאום הדגל	יעקב גיל
129	משה שרת	שלמה גרודזנסקי
130	הסתכלות בו מרחוק	
136	מעשה במשה שרת ובתפוח אדמה	יואל דה-מלאך
139	ייחוד דמותו של משה שרת	בן-ציון דינור
145	מנהיג לאומי דגול	"הארץ"
148	העצור בלטרון	הרב רט הווארד
150	ההתפטרות הסירה מכשול מדרך ההסלמה	דוד הורוביץ

152	אח ורע	דוד הכהן
157	משה שרת נולד מחדש	חיים הנגבי
160	ראש הממשלה משה שרת	אלוף הר-אבן
162	קווים אחדים לדמותו	דויד זכאי
165	חבר וידיד	זרובבל חביב
168	יריב בעל שיעור קומה	"חרות"
170	אהוב הנוער	ברוך טל
172	משה שרת ב"עם עובד"	דורון כהן
175	תואר כבוד של דוקטור לפילוסופיה	בנציון כץ
177	שיאי מפעלותיו	קדיש לוז
181	שרת, הכוח השקט	ישראל לנדרס
188	חילוקי דעות חריפים	גולדה מאיר
193	איש איזמל ההיגיון	אהוביה מלכין
197	תבונה מדינית ופרגמטיזם מוסרי	בנימין נויברגר
204	"קרוב רחוק" - שחזר ונתקרב	פנחס פלאי
211	עם משה שרת בעדן	יוסף צדוק
213	שלוש תקופות של משה שרת	יעקב צור
218	על ההתפטרות	
221	האיש משה	אורי קיסרי
228	משה שרת ועיר אבותיו	זאב רבינוביץ
232	משה שרת	הרצל רוזנבלום

234	משה שרת	שמואל רולבנט
238	אהבת יהודים ואהבת אמת	משה ריבלין
241	דמויות מאצל שולחן הממשלה - משה שרת	אייזיק רמבה
247	המורשת של משה שרת	גדעון רפאל
249	במחיצתו של שר חוץ וראש ממשלה	
264	הבן יקיר של התנועה	זלמן שזר
267	"הוא היה איש עברי"	
274	הקבר הנטוש של משה שרת	יוסי שריד
277	משה שרת והכרזת המדינה	יעקב שרת
296	סמל ודוגמה אישית	אליהו ששון

משה שרת - ואלה תולדות

הוא ישב על ספסלו, ה"זקן" - זועם, מתוח, שותק. זה כמה ימים נמשכה הביקורת עליו והיא היתה קטלנית ממש. מה לא השמיעו הנואמים באוזניו! אוזלת-יד, חוסר כל יוזמה, שיגרה משרדית ותבוסה לכל אורך החזית הצבאית והדיפלומטית, בדידות מוחלטת בעולם, ללא ידידים ובני-ברית, וכישלון רודף כישלון, ורגש של דיכאון משתלט בציבור, ואכזבה, וחוסר אמון בממשלה... כל זה נאלץ היה לשמוע - ולהדק שיניים ולשתוק.

זה היה מצבו הנפשי של ווינסטון צ'רצ'יל באותם הימים המרים שקדמו לאל-עלמין, כפי שהוא מתאר אותם כיד התיאור הדרמטי הטובה עליו בספר זיכרונותיו. הביקורת הושמעה בעיתונות ובבית הנבחרים, ובכל מקום שנפגשו בו בני-אדם - והוא יכול היה לכל היותר לגמגם, אך לא היה בכוחו להשיב לעניין וכהלכה. אי-שם במדבר המערבי ריכוז מונטגומרי כוח אש אשר לא היה עוד כמוהו בתולדות המלחמות בעולם. ההתקפה הנגדית הגדולה היתה כבר כמעט מוכנה, והמיפנה הגורלי מתקרב בצעדים מהירים, אך אסור היה לתת אינפורמציה מוקדמת, פן יביא הדבר נזק לכל המשימה - וצריך היה לבלוע את כל הגלילות המרות של הביקורת, להבליג על הצער ולשתוק. רמז קל שבקלים היה סותם פיות מקטרגים. ידיעה כלשהי היתה שמה קץ לביקורת ולהלך הרוח של מרירות ותבוסנות - והוא ידע את כל המתרחש ואת כל העתיד להתרחש בקרוב - ושתק.

בממדים אחרים - בועיר אנפין - היה נתון במצב דומה שר החוץ של מדינת ישראל. הכנסת דנה על תקציב משרד החוץ - וכמה עקיצות נכללו בדברי הנואמים על חוסר הישע והיוזמה, על חוסר "קו" ועל בדידות לא-מזהירה לגמרי, ועל ה"מערב" העויין וה"מזרח" שניתק את היחסים איתנו ואינו חושב אפילו לחדשם - ואנה אנו באים. מה לא נאמר ומה לא נכתב? מומן כבר לא היתה לשום שר "עיתונות כה רעה" כלמשה שרת. ממש דב יוסף בימיו הרעים ביותר כשר האספקה והקיצוב. אף בשורות המפלגה עצמה נשמע הריטון על חוסר ההצלחות המתמיד ועל המצב והתבוסות החדשות לבקרים - בווינגטון, במוסקבה, באו"ם - וצריך היה לקרוא ולשמוע כל

* "מעריב", 24.7.1953; דוד לאור, ראשים בישראל. ההערות משל המערכת.

זה ולא להגיב, ולשתוק. האופוזיציה השמאלית דיברה על שיעבוד לאימפריאליזם האמריקני ועל ביקורו של ג'ון פוסטר דאלס. וברושורות ושאר כתבי פלסטר כתבו על חוסר מדיניות חוץ בכלל ועל ירידת הפרסטיז'ה שלנו בעיני העולם – ושאליות בכנסת ועיתונאים סקרנים רצו לדעת מתי סוף סוף עובר משרד החוץ לירושלים, ומה האמת בשמועות על חידוש היחסים עם ברית-המועצות¹ – וצריך היה להכחיש ולחזור ולהכחיש ולהעמיד פני תם, ולגמגם, ולשתוק.

שני קלפים חזקים היו בידי משה שרת: אי-שם בסופיה ניהל גרשון אבנר את המשא-ומתן עם נציגי מוסקוה, ואי-שם בקריה הושלמו ההכנות האחרונות למיבצע ההעברה. ויומיים לפני המאורע השיב עוד השר בכנסת בצורה הקצרה ביותר, כדרכו בקודש, כי "שיקולים פנימיים" יכריעו על מועד ההעברה – והפופולריות בציבור היתה בסימן ירידה, והריטון גבר, והגיעו הדברים לידי יאוש. יום לפני חידוש היחסים עם ברית-המועצות היה שר החוץ אורחם של עיתונאי ירושלים, וגם שם לחצו עליו שיאמר משהו על הסיכויים להשיב את הציר הדר' אלישיב למוסקבה – ומשה שרת, שהיתה כבר בכיסו תשובתו החיובית של מולוטוב, הסתפק בהערה המתחמקת, שאין ברצונו להתחרות בנביאים – ושתק.

ולפתע – היתה הרווחה. שתילי עצי האורנים שנשתלו ליד הביתן המרכזי של משרד החוץ בקריה הירושלמית, בשכונת שיח' באדר, נקלטו יפה. עתה מזבלים את אדמת הסלעים הצחיחה, הממטרות מסתובבות – פעם יהיה כאן גן פורח. והיה העקוב למישור. אלישיב ישוב למוסקבה, יורשו של השגריר ירשוב יבוא ירושלימה. מדיניות החוץ הישראלית יצאה מן המבוי הסתום. והאישיות הפופולרית ביותר בממשלה ברגע זה הוא שר החוץ שהוטל עליו גם באופן זמני התפקיד של מ"מ ראש הממשלה. אבן מאסו הבונים.

*

נחום סוקולוב, שר החוץ של "המדינה בדרך" כפי שהיו קוראים לזה פעם, היה עסוק בסוף ימיו בהכנת חומר לעבודה מקורית ומעניינת שדיבר עליה בהתלהבות רבה, אך לא זכה לגשת לביצועה: לקסיקון גיאוגרפי של התנועה הציונית: עיר עיר ומקומה בציונות – קטוביץ ובזל, קלן וקושטא וגדרה הביל"ויית – מאות אלפים שמות של מקומות גיאוגרפיים בכל רחבי תבל אסף סוקולוב ורשם על פתקים בודדים, כדי להכין פעם את ה"גיאוגרפיה הציונית" שחלם עליה. ראוי הרעיון להגשמה – אולי ייקח על עצמו מישהו את העבודה וישלים את מפעלו של סוקולוב? יהיה זה אחד

1 ברית-המועצות ניתקה את קשריה הדיפלומטיים עם ישראל ב-11.2.1953 בעקבות התפוצצות פצצה בבניין צירותה בתל אביב, יומיים לפני כן, במחאה על האשמת קבוצת רופאים יהודים במוסקוה ב-13.1.1953 בהרעלת מנהיגים סובייטיים ובמזימה להרעיל מנהיגים נוספים בהשראת ה"ג'וינט". בהתפוצצות נפצעו ארבעה מאנשי הצירות ובתוכם רעיית הציר. מאחורי הפיגוע עמד ארגון ימני שהתקרא "הליגה האנטי-קומוניסטית הישראלית".

הספרים המעניינים ביותר – רומן ממש. ירושלים ומוסקבה, ורשה ובודפשט, קפריסין ואל-עריש, יפו והאג ואודסה וחרסון – ו...עין-סינייה. מי יודע היום מה היה שם זה בתולדות היישוב בארץ? דיפלומטים ישראלים יוצאים למקום כהונתם – ולא שמעו שם כזה מעולם, ואם ישאל אותם מישהו – לא ידעו להשיב. הנוער שלנו לא למד ואינו יודע – ובאמת, מניין ידע? אחת הפרשות המעניינות ביותר בתולדות התיישבות בארץ טרם הועלתה על הספר, והאיש היחיד המסוגל לעשות זאת – שר החוץ של מדינת ישראל – אין לו פנאי לכך.

*

בעגלה היו נוסעים מירושלים לעין-סינייה שתיים וחצי שעות, ואילו על גבו של חמור רכבו חמש שעות רצופות. אך אפשר היה להגיע גם ברגל. כך, למשל, נקלעה לשם פעם קבוצת צעירים, בדרכה מירושלים לטבריה – טיול קטן ברגל – וביניהם צעירה בשם רחל ינאית וצעיר בשם יצחק בן-צבי. מה הביא אותם לעין-סינייה? זה כבר ערבי קטן בהרי אפרים הדרומיים, בדרך מירושלים לשכם – ולידו אחווה גדולה, מין חווה חקלאית, שלפני כחמישים שנה היתה רכוש של אחד ממשפחה החוסיינים, דודו של חאג' אמין. אחווה זו לקח בחכירה מן החוסייני – יעקב צ'רטוק, הביל"ויי מחרסון, אישיות מעניינת ובעלת שאר רוח, מתרגם יוספוס פלוויוס לרוסית ומחבר חוברת על ה"פנמה הארץ-ישראלית" ש"ח שברנר תירגמה לעברית – חובב-ציון נלהב שעלה כבר פעם לארץ ונאלץ לשוב, ועלה בשנית עם בני משפחתו – והלך לעין-סינייה זו כדי להיאחו שם בקרקע. המחשבה היתה להשקיע באחווה הגדולה קצת כסף כחוכר, ובמרוצת הזמן לרכוש אותה מידי האפנדי הערבי. ומירושלים היו באים לעין-סינייה לראות את הפלא הגדול – חוכרי אחווה יהודים בתוך הסביבה הערבית.

הרעיון היה נועז, החשבון היה מוטעה. האחווה לא נרכשה. היא לא נשאה את עצמה. היה זה מפעל חקלאי כביר – שדות וכרמים, כרמי זיתים וכרמי תאנים ובוסתני עצי פרי וטחנת קמח ובית בד עם מכבש הידראולי להפקת השמן ואכסנייה ו"חאן" ועדרי בקר וצאן וסוסים – "ומשה היה רועה צאן"... לא, הרועה היה יהודה, היום מלחין ידוע וחבר קיבוץ יגור, ואילו משה צ'רטוק, האח הבכור, היה ממונה כמעט על המשק כולו – על העדרים ועל הלולים והרפתות והשדות והכרמים, על סוסו היה רוכב בשדות ומכלכל את העניינים ביד רמה, גובה הלוואות שניתנו לפלחים הערביים ומשלם שכר פועלים, מיישב סיכסוכים וקטטות, משתתף בשמחות וביגונות – ולומד להכיר מקרוב את כל ההווי הערבי הכפרי המגוון הזה, השוקק וסואן, לומד את שפת הפלחים (שפת הבית היתה רוסית), קוצר וחורש ומוסק, עובד לעיתים קרובות עשרים וארבע שעות ביממה – וגדל ללא לימוד וללא תורה זולת זו הערבית, שהועילה לו הרבה בקריירה המדינית שלו, לאחר שנים.

כאן, באותו כפר נידח, בתוך הסביבה הזרה, חגג הנער את חג הבר-מצווה שלו.

אחד הדודים, שאף הוא הלך לעין-סינייה, למד שחיטת עופות, כדי לספק את הצרכים הדתיים (אך את הבשר היו מביאים מירושלים) – ולימים הנוראים היתה כל המשפחה עולה לירושלימה, מתאכסנת במלון וחוזרת למחרת החגים אל הכפר. שם למד משה צ'רטוק (עדיין לא שרתוק) להכיר את המזרח ומנהיגיו עם המנטליות שלו, אך שם למד גם להתייחס ברגש של כבוד אל האדם, ואפשר להניח כי אותן השנתיים שבילה בכפר הערבי נטעו בלבו יחס אנושי לערבים. שנים רבות לאחר מכן, כשהיה ראש המחלקה המדינית של הסוכנות עורך ביקור נימוסין בעין סינייה, היו תושביו, שעבדו פעם בהנהלתו, מקבלים אותו בכבוד מלכים והיו מתפארים בו כבאחד משלהם.

*

הניסיון לא הצליח, כאמור, הן מסיבות כספיות והן מסיבות נפשיות – קשה היה להחזיק מעמד בפינה הנידחת, בתוך העולם הנוכרי והזר, בבדידות מעיקה וללא קשר עם יהודים. שנתיים ימים (1906–1908) נמשך הניסיון לתקוע יתד בתוך שממת הרי אפרים, ומשגדלו ההפסדים, צריך היה לוותר על המפעל החלוצי ולשוב העירה, לאותה שכונה קטנה "אחוות בית" שהיתה אז בשלב התארגנות והפכה בבוא היום לתל אביב שלנו. כאן רק נשלחו הילדים לבית ספר עברי, וכאן נאלץ היה הבן הבכור, שהיה ממונה על המשק בעין-סינייה – "לקפוץ" שלוש שנות לימודים בשנה אחת כדי להדביק את המחזור הראשון של הגימנסיה "הרצליה".

ישר מעדרי הצאן ומן השדות והכרמים נכנס הנער לאותה אווירה של תסיסה רעיונית עשירה בקרב חניכי הגימנסיה – כאן בא במגע ראשון עם שני גיסוי לעתיד לבוא, אליהו גולומב ודב הוז, כאן נרקמו הרעיונות והאידיאלים הנשגבים לעתיד, כאן הוקמה אותה "ההסתדרות המצומצמת" שטיפחה מחשבות נעלות על הקדשת כל הכוחות לשירות העם. חברי האגודה, החשאית למחצה, נתחייבו חגיגות לא לבחור בשום מקצוע בחיים בלי לברר קודם לכן אם הדרך שהם בוחרים בה מתאימה לצורכי האומה. הברירה היתה או ללמוד מקצועות חופשיים שיהיו לתועלת העם, או ללכת לעבודה חקלאית. על משה צ'רטוק הוטלה החובה להמשיך בלימודים בקושטא. היה עליו ללמוד משפטים ולהיות עורך-דין בארץ, כדי לדעת להגן על היישוב מבחינה חוקית בפני שרירות-הלב של השלטון התורכי הרקוב.

בקושטא מצא התלמיד התל-אביבי חבורה מעניינת למדי. צעירים מרוסיה ובחורים מארץ-ישראל נפגשו כאן באותה המגמה – ללמוד ולהתכונן לחיים בארץ-ישראל, אולי אף לתפוס עמדות חשובות בתוך השלטון הטורקי ולהשיג השפעה על מהלך העניינים בארץ. צעיר נלהב מפולין, שהיה פעם פועל חקלאי בסג'רה, דוד גרין, ששינה אחר-כך את שמו לבן-גוריון – רקם שם חלומות נועזים על קריירה של וזיר טורקי היושב על שפת הבוספור ומכוון את העניינים בארץ לפי

צורכי העם היושב בציון. היתה זו תקופה של אוטופיות והזיות. חברו לחדר של בן-גוריון, יצחק בן-צבי, היה צנוע יותר בהליכותיו, שקט ומרוכז בתוכו, שוקד ולומד ואינו מעלה על הדעת אף בחלום, שיום יבוא והוא יהיה נשיא מדינת ישראל העצמאית, כשחברו הנסער יהיה אומנם לא וזיר טורקי, אלא ראש ממשלת ישראל. קושטא היתה אז מרכז ציוני חשוב. ההסתדרות הציונית העולמית החזיקה בה נציגות חצי-דיפלומטית, חצי-חוקית משלה, ובראשה ד"ר ויקטור יעקובסון, שהיה כעבור שנים נציגו ליד חבר הלאומים. כמה עיתונים ציוניים בשפות שונות הופיעו בבירת טורקיה – והיוכוחים בין הנציג הרשמי לבין חבורת הצעירים מן הארץ היו לא פעם סוערים, ומלחמת הדעות והאידיאלים התנהלה גם בתוך הקבוצה עצמה, וכל זה תוך כדי חיי צמצום ועוני, ללא תקציב קבוע וללא מקור פרנסה יציב – בקיצור, תקופת חיים מעניינת, סוערת, רומנטית. והיו גם חיפושי דרכים להבנה עם בני העמים האחרים במזרח – ארמנים וערבים ומקדונים, ושאר בני העמים שהיו תחת עול השיעבוד הטורקי, והחלו להיווצר קשרים ומגעים, והתנהלו שיחות ממושכות עד חצות הלילה – כשלתע, בתוך כל זה, פרצה מלחמת-העולם הראשונה. חלק מן הבחורים נמצא בימי החופש הגדול בארץ ולשוב לקושטא כבר אי-אפשר היה. צריך היה להתלטיט: לוותר על התינוקות הרוסית ועל הסותו של הקונסול הרוסי ביפו ולקבל את האזרחות העותומנית, כלומר להתגייס לצבא, או להיות נתיני אויב העלולים כל רגע להיאסר או להישלח למקומות גזירה.

צ'רטוק הצעיר צידד ב"אוריינטציה" טורקית כהוראת שעה. חבוש תרבוש אדום היה בין מארגני פעולת העזרה לקורבנות הגירושים שמנמל יפו גורשו למצרים. פעם, בהיותו בנמל, ראה משה צ'רטוק כיצד איש טורקי מכה איש עברי, והוא התערב להגנתו של המוכה והגיש תלונה בפני חסן בק, הקצין הטורקי המפורסם. הלה דחה את התלונה כעלילת שווא, ציוה לאסור את הבחור החצוף שהעז להעליל על פקיד טורקי, וצ'רטוק נכלא בבנין ה"סראיה" היפואית, וכנהוג בבית סוהר טורקי, ספג מכות הגונות מידי חסן בק עצמו. למחרת שוחרר תודות להשתדלותם של יהודים טובים, וחזר לביתו. כך טעם בקצה המזלג טעם של בית סוהר טורקי, בטרם יטעם טעם של מחנה הסגר בריטי בלטרון.

ושוב עמד בפני הברירה: לרדת למחתרת או ללכת לצבא. אליהו גולומב היה בעד עריקה, צ'רטוק בחר בצבא, נשלח לקושטא לבית ספר לקצינים ועבר דרך נדודים אקזוטיים במקצת ממקדוניה עד לצפון חגי'או, ובדרך חזרה לארם-צובא, היא חלב, כקצין מתורגמן ליד מפקד גבוה גרמני, שעמד בראש יחידה טורקית. כך למד גרמנית – שפתו החמישית, לפי שעה, אחרי העברית, הרוסית, הצרפתית, הערבית ויידיש. במסעות מייגעים, שנמשכו לפעמים 36 שעות ללא הרף, ברכיבה על סוס, עבר הקצין הטורקי הצעיר מתל אביב במרחבי המזרח בדרך הרפתקנית ורבת

סכנות, כשמעבר לקו החזית פועל לורנס המסתורי המעורר את המרד במדבר ומחבל מאחורי הקוים. כך העמיק בנו של הביל"ויי מחרסון שבאוקראינה את ידיעותיו על המזרח המוסלמי, וכך הגיע לסוציאליזם.³

היתה זו חוויה דרמטית, בלתי רגילה. פעם, באישון לילה, במחנה צבא, תוך כדי ביטויי התמרמרות על המצב בכללו בחזית ובצבא הסולטאן, דפק בשולחן אחד הקצינים הטורקים וקרא בקול רם: "העולם צריך להיות סוציאליסטי!" "ברגע זה", סיפר כעבור שנים שר החוץ, "הרגשתי כי אני סוציאליסט לפי הכרתי העמוקה".

בחלב נפגש לראשונה הקצין התל-אביבי במדים הטורקיים עם יחידות הכובשים הבריטיים, וקצין האינטליג'נס שחקר אותו, לאחר ששמע שהוא ציוני, הנית לו לחזור לארץ. שמונה ימים נמשכה הדרך מחלב לחיפה. היא הובילה ישר לשורות הקבוצה הרדיקלית שקראה לעצמה "אחדות העבודה", שנמנו עליה בן-גוריון ובן-צבי וברל כצנלסון, שלושם חיילי הגדוד העברי. כמובן, איש לא חשב עוד על חידוש הלימודים בקושטא. המטרה היתה כעת – לונדון.

ושבו, כבאותם ימי הלימודים בקושטא, נמצא הסטודנט משה צ'רטוק בחוצות לונדון ללא פרוטה בכיס, ללא כל תמיכה ועזרה. כדי להתפרנס בדוחק ולשלם שכר דירה בעד חדר עלוב, משותף עם חברו ללימודים דוד הכהן, צריך היה לחפש כל מיני עבודות צדדיות, לתת שיעורים בעברית ובצרפתית, לקחת עבודות תרגום מערבית ומטורקית ועוד כל מיני המצאות מסוג זה. צריך היה לפעמים לנסוע חצי יום כדי לתת שיעור בעברית לילד יהודי ולהיוודע לפתע, שהילד ילמד מעתה בבית ציור, ומשום כך לא יספיק זמנו לשיעורים נוספים בעברית – דבר שעלול היה להרוס לגמרי את התקציב של מחצית החודש לנותן השיעורים הנבון. ולעיתים קרובות צריך היה גם לקבל כל מיני עבודות בהתנדבות במשרדי ההנהלה הציונית בלונדון, להשתתף כמתורגמן בפגישות עם ערבים או ללכת במשלחת למשרד המושבות – הכל שלא על מנת לקבל פרס ושלא על מנת לשמוע לפחות פעם אחת, האם אחרי מילוי תפקיד מעין זה יש בידי הבחור התל-אביבי כמה פרוטות כדי ללכת לאכול ארוחת צהריים דלה. והפרוטות – לא היו. וצריך היה עוד להתרוצץ בין יהודי ווייטצ'פל ולאסוף כספים לצורכי ה"הגנה" בימי מאורעות 1921, ותרומות למען ההסתדרות ו"סולל בונה" הכושל, ולהרצות, ולתת שיעורי חינוך – וללמוד אחרי ככלות הכל, ולשמוע את הרצאותיו של סידיני ווב, איש הרוח, האידיאולוג ומורה הדרך של מפלגת ה"לייבור", שהקסים מאוד בהברקותיו (שלא תמיד היו מקוריות) את קהל מאזיניו הצעירים, והפך במרוצת השנים ללורד פספילד, זה שהיו לנו צרות לא מעטות אתו.

3 מכתבי משה שרת משנות שירותו כקצין בצבא העותמאני יצאו לאור על-ידי העמותה למורשת משה שרת: נתראה ואולי לא, 1998.

באותה חבורת נוער ארץ-ישראלית היתה גם צעירה בשם צפורה מאירוב, שבאה ללמוד חקלאות באנגליה ושכרה כדיירת-מישנה חדר קטן, יותר מאשר צנוע, בדירתו של מטאטא רחובות ברדינג. דוד הכהן היה עד יחיד בחתונתם של צפורה ומשה צ'רטוק. הזוג הצעיר גר בדירה משותפת עם דוד הכהן – חדר לזוג, חדר לשכן וחדר משותף למשק בית משותף. גם זו היתה רומנטיקה.⁴

מ. בן-קדם – זה היה כינויו הספרותי של משה צ'רטוק, כך חתם על כמה ממאמריו שפירסם ב"קונטרס", ביטאונה של "אחדות העבודה". ברל כצנלסון שם עין על בעל המאמרים ולקראת הקמת "דבר" הזמין אותו לבוא לעבוד במערכת, אף שלח כסף להוצאות הדרך – 50 לירות, סכום עצום באותם הימים. כך הפך הסטודנט הלונדוני לעיתונאי תל-אביבי. הוא עבד משעות הבוקר המוקדמות עד לסגירת העיתון – עבד בכל השטחים: בעריכת לילה ובעימוד, בכתיבת המאמר הראשי ובכל שטח אחר. כאשר הקים "דבר" שבועון באנגלית לצורכי תעמולה כלפי חוץ, נתמנה צ'רטוק לעורכו. כבר אז היתה האנגלית שלו מלוטשת וצחה עד שאפשר היה למסור לידי את העריכה. ומכאן רק צעד אחד הוביל לעבודה במחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, כיד ימינו של ארלוזורוב, בעיקר בעניינים ערביים. באותם הימים התנהלו בסודיות רבה השיחות עם האמיר עבדאללה על רכישת שטחים והתאחוות יהודית בעבר-הירדן, והמוכיר המוכשר, שדיבר ערבית כערבי מבטן ומלידה, השתתף במשא-ומתן העדין, שמספר עליו באריכות חיים ארלוזורוב ביומנו הירושלמי. כמה פעמים נפגש צ'רטוק עם עבדאללה איבן חוסיין, ודיבר אתו ערבית וטורקית (שפת הטרקלין של עבדאללה).

עתה נתן כבר צ'רטוק צליל עברי לשם משפחתו הסלבי – ששינה בעקבות מורו ורבו דר' בוגרצ'וב שהפך לבוגרשוב – ואף הוא החליף את הצד"י לשי"ן. רק במדינת ישראל בא השינוי השני – משרתוק לשרת.

וייצמן חיבב את המזכיר רב-המרץ והעריך את כשרונותיו, ארלוזורוב הפליג בשבתו ושמו הלך לפניו בצמרת התנועה, כשהוא מלווה הד רומנטי במקצת – קצת "מזרחי", קצת אקוטי. איש לא התפלא כאשר אחרי רצח ארלוזורוב נבחר בקונגרס ה-18 המזכיר הצעיר שרתוק, בן השלושים ושבע, לראש המחלקה המדינית. הוא עשה רושם נעים מאוד בהליכותיו, ידע היטב כמה שפות, היה דייקן וחרוץ, אחראי ומסור – לא נמצא מועמד טוב יותר ממנו. עשרים שנה ממלא שרתוק-שרת את התפקיד של "שר החוץ של מדינת-ישראל-בדרך" ושל זו שהגיעה למחוז חפצה – שיא יחיד במינו בין המדינאים שמעטים מאוד זכו לו בתולדות הדיפלומטיה. לא היתה אף הפסקה קטנה במילוי התפקיד. גם בימי לטרון – לאחר ה"שבת השחורה" ומאסר

4 מכתבי משה שרת משנות לימודיו בלונדון יצאו לאור על-ידי העמותה למורשת משה שרת: ימי לונדון, כרכים א'-ג', 2003-2008.

המנהיגים, ששרתוק היה אחד החשובים ביניהם – נמשכה העבודה היומיומית המסודרת, כמעט ללא כל הפרעה. קשר הדואר החשאי (באמצעות כדוי חלב) היה תקין, וראש המחלקה המדינית ישב בצריפו וקרא כרגיל מכתבים ומסמכים ודוחות, והיה מחזיר אותם בצירוף הערותיו ונותן הוראות לעוזריו שישבו בירושלים.⁵

ה"עסק" התנהל כסדרו, כאז וכתמיד. תנאי העבודה היו רק קשים יותר, העבודה עצמה לא נשתנתה. נוספו לה עוד הרצאות שהירצה ראש המחלקה המדינית במחנה – מחזור שלם נתן על תולדות היישוב בארץ, מחזור שני על המדיניות הציונית, ולאיש אחד – מפקד ה"הגנה" במקום, שהעמיד את עצמו לרשותו במשמעת צבאית מלאה – נתן שיעור-יחיד בתורת הכלכלה המדינית. חוץ מזה ניהל גם קורסים לדקדוק עברי וניצח על המקהלה במחנה, מין "הוביי" צדדי הקרוב במיוחד ללבו של שר החוץ, אחיו של הקומפוזיטור, והוא נוהג להשתעשע בו בקונגרסים ובכינוסי נוער.

*

זה עניין למונוגרפיה שלמה – והיא אולי תכתב פעם – על עשרים שנות פעולתו המדינית של משה שרת ועל מדיניות החוץ שלו. היו בה עליות וירידות, היו הצלחות גדולות וגם תבוסות קשות, היו רגעי דיכאון וייאוש לאחר "הספר הלבן" ושאר הגזירות, בימי המאבק והתהווה-והתהווה שקדם לקום המדינה ובראשית ימי המדינה – כשהשיא הדרמטי – רצה המתווך ברנדוט העכיר את הרוח לגמרי (גי'מס מקדונלד, שגרירה הראשון של ארצות-הברית בישראל, מתאר בספרו את פגישתו עם שרת לאחר הרצח: שערך השחור של שר החוץ הפך לאפור והוא נודקן בין רגע בעשר שנים). והיו רגעים של התרוממות הרוח והתרגשות של אושר, ותוויות לא נשכחות – הפגישה עם הבריגדה והנפת הדגל בחזית, וההופעה הראשונה בעצרת או"ם והחלטת 29 בנובמבר, והפגישות רבות הרושם עם יהודי מזרח-אירופה – לפני השואה ולאחריה. רק פעם אחת נפגש שרת עם יהדות פולין – ב-1939, חודשים מעטים לפני פרוץ המלחמה, כשבא להכין את הרוחות לקראת הזעזוע הקשה של "הספר הלבן". ורק יומיים היה בוורשה וחצי יום בלודז', וחמש פעמים נאם באותו חצי יום ב"מנצ'סטר של פולין". היתה זו פגישה ראשונה ואחרונה, נרגשת, בלתי נשכחת.⁶

ועשרות ומאות פגישות עם מדינאי העולם, ראשי מדינות, שרי חוץ דיפלומטים, מפקדים עליונים – שלא כל נציג מדינה קטנה זוכה לראותם פנים אל פנים. מתי תכתב כל הפרשה הזאת? בתוך הקלחת הרגילה של העבודה במשרד אי-אפשר אף

5 מכתבי משה שרת ממחנה המעצר לטרון לרעייתו צפורה יצאו לאור על-ידי העמותה למורשת משה שרת: מאסר עם נייד ועיפודן, 2000; מכתביו המדיניים לאישי הנהלת הסוכנות יראו אור בספר ירחים בעמק איילון, הנמצא בהכנה לדפוס.

6 על הביקור בפולין באפריל 1939 ר' משה שרת, 'ומן מדיני ד', עמ' 230-246.

לחשוב על כך. הימים עמוסים עבודה ואי-אפשר לכתוב וגם לחיות בצורה כה מאומצת ואינטנסיבית. כך הולכים לאיבוד הכרכים המעניינים ביותר שאפשר היה לקוראם בשפה העברית. רק לעיתים רחוקות מאוד מתפנה שר החוץ כדי למסור קצת רשמים אינטימיים יותר וקצת זיכרונות על פגישותיו עם אישים בעלי שם ששוחח אתם. רושם חזק ביותר עשה עליו באישיותו הרצינית הגנרל ג'ורג' מרשל הזקן, שר החוץ האמריקני בימי הקמת המדינה, שצריך היה לשכנעו שלא "ידאג", לנו כל כך ולא יחשוש כל כך שמא ישמידו אותנו הערבים כליל אם אומנם נכריז על הקמת המדינה.⁸ יחס לבבי מאוד לענייננו מצא שר החוץ אצל הנשיא טרומן, ומבין הגנרלים הבריטים התרשם ביותר מפגישתו עם גנרל ווייוול ועם גנרל אוקינגלק - "איש חמודות, למרות הכל", כפי שהגדירו פעם. יש והוא מראה לאורחיו - אם הוא במצב-רוח טוב - את השטיח הפרסי הגדול הפרוש בחדר-עבודתו, שקיבל במתנה מן האמיר עבדאללה עוד בימי המשא-ומתן שניהל אתו מטעם הסוכנות היהודית, ואת האגרטל האמנותי הגדול המצוייר ביד - תשורתו של קלמנטס האומלל, שביקר אצלו שרת בימי היותו בפראג.

לא נעשה עדיין הניסיון לסכם את שיטתו ודרכיו של משה שרת כמדינאי ודיפלומט. מי היה מורו, מי השפיע עליו - טלירין או בלפור, ואולי אדוארד בנש או וייצמן? האם יש לו בכלל "שיטה" משלו? משה שרת עצמו אינו אוהב שאלות עיוניות מסוג זה והוא עלול להתרגז - אולי בצדק - אם שואלים אותו על כך. הוא נוהג לומר, שיש לו רק שיטה אחת: ללכת בדרך השכל הישר ולשאוף למקסימום של עצמאות למדינת ישראל. דומה, שמן האסכולה הפוליטית האנגלית למד שרת לא להציג לנגד עיניו שום "דוקטרינה" פוליטית נוקשה, אלא ללכת בדרך האמפירית, הניסיונית, לבדוק ולחקור ביסודיות מה יש לעשות בכל מקרה ומקרה לחוד. דרכו תמיד בחיפוש הסינתזה. בימי הפולמוס הסוער - בריגדה או פלמ"ח, היה שרת בעד שניהם והאמין בייעודן של שתי החטיבות גם יחד. גם ביחסו לגולה אין הוא בעד פתרון "קיצוני", אין הוא סבור שיש לצאת רק בתביעה לעלייה טוטלית - נחוצים לנו יהודים גם בגולה. דרכו להקיף, לא לצמצם, ולא להירתע ממצבים ומתוכניות מורכבות, אם יש בהם משום תועלת לעניין. ביחס לגרמניה, למשל, מעולם לא חשב כי נוכל להסתפק בהחרמה בלבד.

יש לו "חולשה" מיוחדת: דיוק קפדני בלשון, בניסוח דברים קצר, מלוטש וקולע: לא לומר שלוש מילים כשאפשר לומר זאת בשתיים. מכאן התיקונים הרבים שהוא מכניס בטיוטות של מיסמכים, תיקונים בלשון ואף בפיסוק. "בשפה העברית מיותרים פסיקים רבים", נוהג הוא לומר לעוזריו. לא פעם אפשר לראותו במזנון הכנסת כשלפניו סטנוגרמה של נאום שנשא לפני רגע והוא יושב ומוחק פסיקים

8 על שיחת מ' שרת עם מזכיר המדינה מרשל ב-8.5.1948 ר' שרת, בשער האומות, עמ' 224-228.

"מיותרים" ורוגו על הכתבניות המכניסות אותם ללא צורך. ואהבתו הגדולה – זו הלשון העברית על כל מכמניה העשירים, ושאפתו הגדולה – היגיון במחשבה וצחות הלשון. "רגע אחדו" – כך הוא מפסיק תמיד בעצבנות-מה את האיש היושב לפניו המתוכח אתו, המעמיד שאלה שאינה במקומה או יורד מפסי הוויכוח. מחשבתו עובדת כשעון מדוייק. אין הוא "מבריק" בנאומיו, אם כי הלשון העברית שלו היא לכשעצמה מוסיקה ערבה לאוזן, שתמיד מאזינים לה בתענוג. אך הוא אינו רודף "אפקטים" והברקות, אינו גורס רטוריקה דינמית, רוויית פתוס ומליצות.

יש לו נטיה בלשנית מובהקת לחידוש מלים ואף היא תוצאה של אהבת הדיוק – מידה נדירה למדי בין מנהיגים יהודיים, המרחפים לעיתים קרובות על פני שטח הדברים ואינם מגיעים לעומקם. פעם אהב – מתוך חיבה לשונית יותר מאשר מנטייה פיוטית – לתרגם לשם נופש יצירות ליריות קטנות משירת העולם לעברית?⁹ עתה, כשלא נשאר אף רגעי הפנאי המעטים, הזניח את השעשוע, אך הוא אוהב את הדקדוק ואוהב לעיין במילונים עבריים. "אילו היה לי פנאי, הייתי לומד עברית", נוהג לומר לפעמים שר החוץ, כשרוחו טובה עליו. אין לו פנאי לקרוא, אבל הוא קורא הרבה ובמהירות רבה – ספרות פוליטית ואף ספרות יפה. הוא קורא את עגנון ואת הזו (ארבעה כרכי יעיש), ומתעניין בעיקר בספרות על רוסיה הסובייטית.

עוזרו הקרובים ביותר מתפלאים לא פעם כיצד יכול הוא לעמוד בפני המעמסה הקשה המוטלת עליו. כל אדם אחר היה כורע תחתיו תחת עול העבודה המפרכת – מנת חלקם של רוב המנהיגים בישראל. ועוד הוא מוצא אפשרות לבקר בקונצרטים ובתיאטרון – והוא השר היחיד הנאלץ לערוך לפחות שלש פעמים בשבוע מסיבות רישיות "צורניות", כמו שאומר השר במקום "פורמליות" – אם כי החידוש הלשוני אינו שלו.

חובבי לשון נהנים מאוד מחידושו של משה שרת. יש האוספים אותם במיוחד, כיוון שהוא עצמו אינו מתפנה לכך. עם כל החשיבות שבשעשועים בלשניים אלו, חשוב לאין ערוך יותר חידוש בשטח אחר – כמו עתה – חידוש היחסים עם מוסקווה. ל"חידושים" נוספים מסוג זה, ליציאה למרחב, לתנופה גדולה במדיניות החוץ, מחכה תמיד האזרח הישראלי הפשוט גם אם אין לו הבנה גדולה לדקדוקי לשון, אך הוא שומע יום-יום על מסתננים וזוכר, כי שכם וחברון עיר-דוד ו...עין-סינייה נמצאים עדיין בידי נכדו של עבדאללה, השליט העבר-ירדני הערמומי, שהשטיח הפרסי הנאה שלו פרוש על הרצפה בחדרו של שר החוץ.

9 משה שרת הוציא לאור בשנת חייו האחרונה את תרגומי השירה שלו – רובם מן השירה הרוסית – בספרון מחברת תרגומי שירה. מהדורה שנייה של מחברת תרגומי שירה, בלויית שירי המקור, מקור מול תרגום, יצאה לאור על-ידי העמותה למורשת משה שרת ב-2003.

1 | מנהיג רם ללא רום שררה

יחלוף זמן רב, יתרבו מעמדי הערכה והספד, ולא נספיק למצות את כל תוויה וצבעיה של הדמות אשר נסתלקה. ועוד הכאב גדול, ועדיין הדמעה ניגרת. כמעט אין אחד מתוכנו, בקרב אזרחי המדינה, בכל קהל ישראל, המסוגל להיזכר במציאות יהודית שמשה שרת לא עמד במרכזה. בפרשת חיים זו מקופלת המהפכה העברית לכל שלביה ותמרורי דרכה, תולדות ישראל החדשה בזעיר אנפין. העין מרחפת על פני קורות חייו ואין פרק נעדר מתוך פרקי הזוהר ונתיבי הייסורים. ראשית הדרך בעלייתה של משפחה ביל"ויית אל הארץ הצחיחה, המתנוונת תחת שלטון עותמאני, המשכה בשנות ההשתלמות בגימנסיה "הרצליה", בתוך חבורה צעירה שכל חלומותיה היו חלומות של השליחות העתידה. שביל החיים מתפתל לכיוון לא צפוי בימי מלחמת העולם הראשונה, כאשר האויר מתחשמל פתאום ברוח של בשורה מתקרבת. משה שרת מפליג לשירות ולימודים בטורקיה. מאז ימי שחר ראשונים, הימים שלאחר אישור המנדט, נדמה היה כי העתיד הוא נחלתם של היודעים לאחד דחיפות של פעולה ואורך רוח של ציפייה. מי שזרע בדמעה סופו שיקצור ברנה.

בין שתי מלחמות העולם מלטש משה שרת את חיצו כשרונו החדים לקראת המבחן הצפוי. בחסותו המדינית העליונה של חיים וייצמן, בהשראתו הרוחנית של ברל כצנלסון ובמחיצתו הקרובה וקיצרת הימים של חיים ארלוזורוב, הוא מכשיר את עצמו לשליחות המדינית העתידה. קדמה לכך תקופת לונדון, בה הוסיף נדבך חשוב של השכלה אנגלית על פני השכלתו העברית והערבית המשוכללת ושאב מלוא חופניו מהמחשבה הדמוקרטית והסוציאליסטית, שהחלה משתלמת אז על הנוער המשתלם בבתי אולפנה בריטיים. מחשבתו החברתית של שרת נשארה מאז ואילך מעוגנת בדמוקרטיה הסוציאליסטית בגירסתה האנגלית. לא דבקות בדוגמות נוקשות, אולם גם לא זלזול בהלכה מנוסחת המגלמת את הניסיון החברתי הצבור של דורות שנלחמו בארצות רבות על שוויון של אזרח וכבוד של עובד. וכך התייצב שרת לשליחותו בשנות השלושים כאיש מושלם מכל הצדדים;

* אבא אבן בישיבת מרכז מפא"י, 11.7.1965 (פרוטוקול).

מושלם בכל אשר הנחילה התרבות העברית למחזיקים בה משחר פריחתה ועד לחידוש מקורות חיותה; מושלם כאזרח האזור המצויד בידיעה יסודית של לשונה הערבית ותרבותה; מושלם בשורשי בתנועת העבודה העברית והבינלאומית; מושלם כאיש היישוב שגדל וצמח בתוכו, ועם זאת ער וקשוב לשאיפה המקננת במעמקיה של האנושות לעידן של שלום וחירות במשפחת העמים.

מכאן ואילך נהיה משה שרת בונה חומותיה של הדיפלומטיה הישראלית. בשלב הראשון יש לו שיה ושיג עם נציבים עליונים, שרי מושבות ומזכירים ראשונים, שליחי המנדט המתלבטים בסתירות שגזרו על עצמם בשעת ליקוי מאורות של מדינות מתנכרות. ובפרוץ מלחמת-עולם גוברת בשרת הכרה ברורה וצלולה, כי הריבונות תהיה מנת חלקם רק של אלה המתנהגים כאילו היא כבר בידם. לשון אחר: הדגל העברי, שיהיה מתנוסס במעגל דגלי העמים, הוא גם צורך מוסרי לעם הנרדף וגם סמל ומנוף לממלכתיות השלמה הממששת ובאה.

עידן הזוהר שלו היה אותו עשור המשתרע בין סוף מלחמת-העולם ובין סיום כהונתו כשר החוץ. שנות הקמת שירות החוץ, שהשראתו היתה נאצלת על מיבנהו, על דרכי פעולתו, על הרכבו ועל הרוח אשר אתו. מפעלו אינו מתמצה במה שהוא פעל בעצמו. יש להוסיף עליו את אשר הנחיל לחבריו בעבודה. הוא לא היה כוכב בודד במסילתו; לעולם היה מרכז של מערכה שלמה, שרוחו ומנהיגותו נאצלות עליה: פועל ומפעיל. את חבריו במשרד, שגריריו ויועציו ברחבי העולם היה מחזיק במתח מתמיד של התלבטות שכלית נמרצת. הוא ידע, כי אין הצלחות בלתי אם קדמה להן עבודת נמלים, שאיננה יודעת יאוש או רפיון גם כשהמטרה נראית רחוקה מכל סיכוי סביר. הוא היה הקברניט הראשון במעלה של המאמץ המדיני שהוכתר בהצלחה בעצרת האומות המאוחדות בנובמבר 1947. באותם ימים הוא נישא על גלי הדיפלומטיה הבינלאומית בזירתה המרכזית והעליונה. מעולם לא הניח לנצחונות עקרוניים להסיח דעתו מן הפרט הקטן והמדויק ביותר. הוא ניהל מלחמה מדינית על כל כיברת אדמה, על כל יישוב, על כל משלט ועל כל מקור מים, בהיותו יודע כי כל פרוטה מצטרפת לחשבון גדול של מדינה חיה העומדת לקום, ומעשה מדיני ערכו נמדד לא רק בהישגים המושגים אלא גם בפורענויות הנמנעות. לא היה ברור לעולם באותו עשור ראשון, כי הכרה בישראל וקיום קשרים אתה הם פועל-יוצא של מציאות מושרשת, כורח בלתי נמנע. המציאות לא נראתה כל כך מושרשת והכורח לא היה כל כך לוחץ. והמסתכל במפת האזור היה רשאי להניח, כי עצם החוויה הזאת של מדינה ישראלית תלוי על בלימה.

שרת חינך אותנו להרחיב את פעולת ההיגיון תוך פנייה למצפון. הוא היה בטוח, כי על אף העדות הצורבת של יחס אומות העולם לעם היהודי מדור דור, מקנן במעמקי תודעתו של כל מדינאי נאור ניצוץ כלשהו של המיון היסטורי, של התנערות

מצפונית, של חוש צדק, ופה ושם אפילו יחס מיוחד לעצם הדרמה של חיי אומה המסרבת למות ולעבור מהעולם. והוא היה סבור, כי הפורט על מיתרים סמויים אלה עשוי סוף סוף לעורר הד כלשהו.

לא אשכח כיצד הועקתי אותו במאי 1949, בהתקבל החלטת העצרת על חברות ישראל באו"ם, איך עמד בפני הדגל הלאומי המתנוסס במלוא ריבונותו רם ונישא תחת השמש, איך בראותו את השלטת הקטן "ישראל" על השולחן הבינלאומי, התמוטט לרגע ונשא את קולו בבכי עצור מול ההוד המסחרר של המעמד.¹

ובשעת סיום תפקידו ביוני 1956 היה נתון בעיצומו של מאבק עקשני על פתיחת מקורות חדשים של נשק וידידות בצרפת ובצפון אמריקה. חלקו החלוצי בפתיחת אופקים אלה מן הדין שיבוא על תיאורו המדויק בספרות השופעת הנרקמת מאז סביב העשור הראשון לקיום המדינה. כי אכן היה איש ציבור שעשה כה מעט לגאול את הישגיו וזכויותיו מן הנשייה ולהגן עליהם מפני טישטוש בצדייה או בשוגג. בהיותו מסרב לחטט בזכויות עצמו היה מביע את אמונו, כי ההיסטוריה תדע לפסוק דין צדק גם בלי שיידחקו מרפקיה בלא עת. זה הדין גם לגבי יצירתו הספרותית המפוזרת עדיין על פני שדות הרבה, והוועקת עכשיו לברכת הכינוס. כי זה היה הפתוס שבחיי משה: "שָׁמוּנִי נוֹטְרָה אֶת הַכְּרָמִים – כְּרָמֵי שְׁלִי לֹא נִטְרָתִי".

ועל השנים שחלפו מאז צאתו את הממשלה, שראשיתן הַחֲבָאוֹת מסויימת אל הכלים וסיומן בצמרת הציונית – מסוגלים לדבר אחרים זולתי ביתר סמכות. לא היו לו אשליות. ידע ידע, כי [מאז הדחתו ביוני 1956] נגזר עליו להיות נמצא בשוליה ולא במרכזה של אותה פעולה, שהיה נועד לה מטבע ברייתו ובכוח נכסי ההשכלה והיוקרה שצבר בדרכו המדינית. בשנים ההן הוגברה פעילותו התנועתית. אלה היו לו גם שנות פעולה וגם שנות מכאוב. מאחוריו עמדו שנתיים של עמידה מוצלחת בכהונת ראש הממשלה. את הכהונה הזאת נשא במלוא חמימות מזגו. מעולם לא נתרחק מטווח ראייתם של חבריו. מעולם לא נתן לרום השררה להפריד בינו וביניהם. נפשו היתה תמיד זקוקה יותר לחיבה ואהדה מאשר לצייתנות. נשקו העיקרי היה הפעלת אותו חוש של חן וחסד, שהיה משוך על אישיותו. הזכרונות המתעוררים בלב רבבות מוקיריו בשעה זו הם ביסודם דווקא זכרונות אנושיים. משה שרת מתעניין במלוא הלהט בנו, בחיינו, בצרותינו, במאבקינו. שרת בחגיגות משפחתיות, שופע אהבה ורעות, מרכז סביבו את הנאספים בכל מסיבה על מנת להפכה למעמד מאורגן של שיחה, בדיחה והרחבת הדעת. משה רועם נגד כל פגיעה בדיוק הלשוני, מתמלא גאווה אבהית מול כל הצלחה של תלמיד. משה שרת מגן על האמת והצדק. משה שרת מגלם את המצפון הציבורי והתנועתי עד ליומו האחרון. אפילו בתוך הייסורים

1 ר' נאום משה שרת ב-11.5.1949 במעמד קבלת ישראל כחברה באו"ם בספרו *שערי האומות*, עמ' 353-358, ובמעמד הנפת דגל ישראל, שם, עמ' 359.

והכאבים של החודשים האחרונים, תקופה מלאת פתוס ללא נשוא לכל מוקיריו ומעריציו. וחרדתו האחרונה היתה לשלמותה, מעמדה וכבודה הדמוקרטי של המפלגה. הוא היה המופת העילאי של מנהיג דמוקרטי. ידע כיצד להנהיג וכיצד לנהוג. כיצד להיות נושא בכהונה וכיצד להיות פורש ממנה.

ומפלגה זו שהיתה בית חייו – כך הוא מגדיר אותה: "בית חייו" – שימשה מסגרת להפגנת סגולותיו האזרחיות. הוא ידע להיות מנצח בויכוח בתוקף טיעונו הנמרץ; הוא ידע לקבל מרותו של הרוב שעה שנפסקה הלכה נגדו. לעולם היה רגיש להשפעה המחנכת של כל מוצא פה וכל מעשה ידיים של איש מנהיג. והוא תפס מאין כמוהו את הקשר ההדדי בין חיצוניותם ופנימיותם של חיים. חשוב היה בעיניו לא רק לאן נגיע אלא כיצד נגיע שמה – לא רק מה נעשה אלא איך נפעל; שהרי יש אמצעים המקדשים מטרה ויש אמצעים המחללים אותה.

מכאן שגם קפדנותו הלשונית לא היתה סתם קו אופי, מצוות אנשים מלומדה. הוא האמין, כי ערכים אסתטיים וערכים מוסריים קשורים זה בזה ללא הפרד. שעה שנפגמת ההרמוניה החיצונית, מתערערת גם השלמות הפנימית. אין שום אפשרות שתתקיים מחשבה מדוייקת תוך רישול של שפה. לכל אמירה שבכתב ובעל-פה היה ניעזר מתוך דחיפה עזה לשלמות. ועל הכל, הוא ראה את שפתנו כביטוי עליון של הכוח היוצר והמתחדש של העם, הנצח אשר אינו משקר.

ידע ידע, כי היה ראוי ונערץ בלבבות אין ספור, וכי לא היה בתוכנו איש מכובד יותר ממנו. ידיעה זו לא העבירה אותו על דעתו. הוא היה משוכנע, כי הגדולה בגילויים האמיתיים מלווה מידה של ענוותנות, זו המידה הגואלת את האדם משחר ההיסטוריה מהיותו נתפס ליצרו.

כך התהלך בתוכנו איש גדול בתכונותיו והשרה על חייו רוח וחדווה, אהבה וכבוד, אותות ומופתים של אזרחות טובה, של תרבות יחסים עילאית ואהבה עמוקה מתוכו. יחיד במינו היה צירוף סגולותיו. מי יודע מתי נראה כמוהו שוב.

2 | מופת דרכו*

קדמונינו התלבטו בפירוש הפסוק: "תוכו רצוף אהבה", צירוף שאין לו אח במקרא. יש בו לרמוז על תכונת נפש המרפדת את אישיותו של אדם כמרבד זה, המכסה

* אבא אבן, בשלושים למות משה שרת – מתוך הירחון "מולד" כ"ג, יולי-אוגוסט 1965.

וממלא את כל מרחבי פנימיותו, בלי השאר סדק כשלהו. כזאת היתה במשה שרת סגולת האהבה. היא היתה עולה על גדותיה ושופעת לעברים: אהבת משפחה ורעים; אהבת חברים ותלמידים; אהבת כל תפקיד שהיה מתמסר לו; אהבת העם לדורותיו ותפוצותיו; אהבת הארץ הזאת על נופה ומראותיה, שמשה ושמה, והיי חירות הנרקמים בתוכה; אהבת מידות טובות ועיקרן – אמת, צדק, חברות, רוח ותמלה. ומידות אלה לא היו לו מצוות אנשים מלומדה, כי אם תרבות חיים שהיה נוהג על פיה ומתהלך לאורה.

בשניים היה משה מצויין בדורו: בכישרונו ובמידותיו. קל יותר להניח, כי ימצא פעם כישרון ככישרונו, מאשר להעלות על הדעת צירוף מיוחד זה של מידות. ומה ערכו של כישרון ומה כוחו בלתי אם ילווהו קול ממעמקים ותשרה עליו רוח ממרום?

ביום קיץ אחד לפני שש-עשרה שנה הוא עלה על הדוכן הרם ביותר שבקרבת משפחת העמים והשמיע דברי הודיה של העם, שהגיע סוף סוף אל נחלתו ואל קוממיותו. למחרת השכמנו עם בוקר והרמנו את נס דגל המדינה על התורן – במעגל התרנים המסמל את ריבונותן ושוויוןן של מדינות תבל. היתה זו שעת שיא בפרשת חייו ושירותו. לא מקרה הוא, כי התמונה המצולמת של אותו מעמד מרבה כל כך להופיע בעיתונותנו. הרי לא היתה שעת רצון כזאת בתולדות העם זה עידן ועידנים. ומה רבה וזרועת תלאות ומאמצים היתה הדרך שהוליכה אל הרגע ההוא! נדמה היה, כאילו כל ארבעים שנות פועלו הקודמות של משה שרת לא היו אלא מפעל התכונות לקראת הרגע ההוא.

משה היה מופת עילאי למנהיג דמוקרטי. הוא ידע להיות נושא כהונה וכיצד להיות פורש ממנה, כיצד להיות מנצח בוויכוח בתוקף טיעונו הנמרץ, וכיצד לקבל מרותו של הכלל בשעה שפסקו הלכה כנגדו. תמיד היה רגיש להשפעה המחנכת של כל מוצא פה ומעשה ידיים של איש מנהיג, שרבים מתחקים על סגנונו ותכונותיו. חלק לא מבוטל מדבריו של משה היה מכוון פנימה אל העם היהודי במולדתו ובתפוצותיו. כאן מתבלטים כיסופיו לחברה מתוקנת, שוחרת אצילות ויופי. הוא היה רגיש לכל עניין של איוון והרמוניה, באמנות, במוסיקה, בשירה, בספרות – ועל הכל במידותיו של אורח עברי הנטוע בגבולו.

תרומתו הנכבדה של משה שרת לאוצר הלשון אינה מתמצית באותם חידושי ניבים ששאב מתחושתו הלשונית ומהשכלתו העברית והמזרחנית. הוא היה מצוין בסיגנונו החטוב ובמיבנהו המושלם של משפטו העברי. הרצאתו היתה קולחת ברעננות מתמדת, ועל כל צעד ושעל מצאת צירוף מלים מפתיע, בלתי צפוי, רחוק מן השיגרה. למשה היתה השפה העברית לא לבוש, אלא תוכן בפני עצמו, התגלמות עיקרית של רוח ישראל לדורותיו – הנצח שאיננו משקר.

לא סוד הוא, כי הוא נסתלק מאתנו אכול ספקות לגבי גורל המדינה. לאו דווקא לגבי גורלה בחומר אלא גורלה ברוח. הבין כי כל אדם וכל חוג של בני-אדם נתון תמיד לכוחות משיכה מנוגדים: הללו מושכים אותו למטה שיהיה נתפס לייצרו, והללו מושכים אותו למעלה שיהיה שואף אל פיסגת אצילות, שאפילו אינו מגיע עדיה, הרי עצם החתירה לקראתה יש בה למלא את חיי היחיד וחיי הכלל תחושת יעוד וסיפוק נפש. השאלה שהדריכה את מנוחתו של משה בסוף ימיו היתה מקופלת במאמר קדמונינו: "אומה זו משולה לעפר ומשולה לכוכבים: כשהן יורדין, יורדין עד עפר, וכשהן עולין, עולין עד הכוכבים". לפנינו מופת של חיים, שיש בו לרומם אותנו עד הכוכבים. הנדע לנחול ולהנחיל מופת?

לא בחומר ולבנים ובמצבת זיכרון יש להבטיח נצח פעלו, כי אם בהקניית מופת חייו לרבים, בסיפור חייו, בכינוס כתביו, בחינוך הדור ברוחו.

אמרו רבותינו: "לעולם יהא אדם רך כקנה ואל יהא קשה כארו; קנה זה עומד במקום מים, וגזעו מחליף ושוורשיו מרובים, ואפילו כל הרוחות שבעולם באות ונושבות בו, אין מזיזות אותו ממקומו, אלא הוא הולך ובא עימהן. כיוון שדממו הרוחות - עמד הקנה במקומו".

3 | המחווה*

באפריל 1948 עזרתי למשה שרת לנסח אחד מנאומיו במועצת הביטחון. ניסיתי למצות את הדילמה הבינלאומית במשפט אחד: "מה הדבר שמועצת הביטחון מנסה להשיג? האם היא חותרת לפיתרון מבוסס על צדק ויושר, או שאין היא מחפשת אלא פיתרון שהממשלות הערביות תואלנה בטובן שלא להפעיל נגדו את כוח הזרוע?"

להנאתי, אך גם למבוכתי, זכה שרת להרבה ברכות של יישר-כוח על נאומו, ובמיוחד על המשפט ההוא.² ודאי לעובדה זו היתה דעתו נתונה כאשר טילפן אלי בשעה מאוחרת ב-30 באפריל. עמל הייתי קשה על טיוטת הנאום שאותו ישמיע למחרת בעצרת, להסביר מדוע תהיה השהייתה של תוכנית החלוקה לא רק בלתי צודקת, אלא גם בלתי מעשית.

* משולב מתוך אבא אבן, פרקי חיים א', 1978, עמ' 103-105; Abba Eban, *Personal Witness*, 1992, עמ' 141-143.

2 ר' הנאום במשה שרת, בשער האומות, עמ' 173-191.

בעוד אני שוקד על טיוטה זו נשמע קולו של שרת בטלפון. הוא אמר ביישנית, שהואיל ואני כותב את הנאום הרי מן הדין שאשמיע אותו בעצמי.

תמיד היתה זו מסורתם הגאה של מנהיגים ציוניים, שהם עצמם מופיעים כמות שהם ולא מתקשטים בנוצות זולתם. המושג האמריקאי של "כותב הנאומים" זר היה לגמרי לניסיון שלנו. שרת, בעל מצפון רגיש מכל עמיתיו בזירה הפוליטית, לא היה מוכן להופיע בלבושו של איש אחר. הוא גם גילה חרדה אבירית לכך שיותן לי להצטיין. בצעדו זה פתח לפני באחת אופקים נרחבים, שהיו נמנעים ממני אילו היה עלי לטפס אט אט בסולם המימסד. הנה כך, בשעה שתיים בבוקר 1 במאי, נמצאתי כותב זו פעם ראשונה נאום שאותו אשא בבית-דין בינלאומי לעניני הבחנות של כל העולם היהודי, ובאוני קהל שומעים בינלאומי עצום מבחוץ.

כשגמרתי את מלאכתי היתה השעה כמעט שבע בבוקר, בעוד השחר עולה בנדיק הקודר של וֹוסְטֶ-אַנְדֶּ אֹוֹנִיו. בדוחק היתה לי שהות לשלוח את הנוסח לשרת לבדיקה כלשהי וכבר נמצאתי יושב אל השולחן של ועדת העצרת, בנוכחות כל חמישים ושבע המשלחות, ולפני הלוחית האומרת "הסוכנות היהודית לארץ ישראל".

שרת ישב מאחורי בדאגת אב, עוקב אחר דברי תוך מלמולי הסכמה וגאווה. אך סיימתי את הנאום, הבחנתי כי שרת, שלחץ ידי בחטף, חמק ממושבו ואיננו. תמה הייתי אם התאכזב או בא במבוכה. רק כעבור זמן-מה נתחוויר לי כי חיפש משרד טלגרף להבריק ממנו לבני משפחתי בלונדון. במברקו הפליג בשבחה של הופעתי הראשונה. את הפתק שעליו רשם את נוסח המברק נתן בידי, וזה לשונו:

Happy be able congratulate you on your son's striking maiden speech in appearing as official spokesman Jewish people in international councils. His extraordinary brilliance in thought and expression and powerful cogency and reasoning dignity of presentation did outstanding credit to our cause and made us immeasurably proud. Friend and foe listened with rapt attention many characterizing it as one of the highest water marks of entire session. Warmest regards. Moshe

הנדיבות העצומה שבמעשהו לא מְשה ממני במרוצת השנים. מתקשה אני להעלות בדמיוני מנהיג ישראלי אחר, שהיה מעניק לעמית צעיר דחיפה כבירה כל כך מכתובת טיוטות בחדר אחורי לזירה שטופת אור וזרקורים. בן רגע, הודות לנדיבותו של שרת ולהיענותי, דילגתי מן השוליים אל מרכזה של דרמה מרתקת. זו היתה אחת מנקודות המפנה בחיי.

שר החוץ דאלס סח לי בשעתו כי הוא ויועציו לא יגרסו כי אפשר לומר על מאזן הכוחות שהשתנה כל עוד לא שמעו שמטוסי "מיג-15" ראשונים אכן הגיעו למצרים. בתחילת דצמבר 1955 נתקבלה ידיעה זו. זו פעם ראשונה שמענו על דיונים בין הבית הלבן, מחלקת המדינה והפנטגון, שבהם העריכו ברצינות את מצבה של ישראל. שרת בא לווישינגטון לשיחות עם המימשל והוגד לו שעד ל-12 בדצמבר [1955] יקבל תשובה מנוסחת בקפידה על בקשותינו לנשק. מפי עיתונאים יודעי דבר, לרבות גיימס רסטון, שמעתי כי התשובה לא תהיה שלילית בתכלית. לאחר-מכן נתחוו שארצות-הברית מתכוונת להציע לישראל "עיסקת חבילה" שבמסגרתה נקבל משלוחי נשק מוגבלים, לרבות מטוסי סילון, מבריטניה, צרפת וארצות-הברית, תוך שאמריקה מפעילה את מיטב הדיפלומטיה שלה כדי להעמיס חלק גדול ככל האפשר מן המסחר הזה על שכם בעלי-בריתה. אנו לא היינו רואים בכך ניצחון. מצד שני, היה הדבר עשוי להפיג במידת-מה את תחושת הבידוד של ישראל ולבסס את העיקרון של מאזן כוח כיסוד במדיניות האמריקאית והמערבית. הואיל ודאלס ועוזריו יעזוני במפורש להשפיע על שרת שיחכה בווישינגטון לתשובה, הרי אין להעלות על הדעת שיכלו לתכנן תשובה שלילית בתכלית.

מה שהתרחש אחרי-כן הביא לידי ביטוי את המורכבות הטבועה במהותו של מצבנו. ב-10 בדצמבר 1955 ירו תותחים סוריים על סירות דיג ישראליות בים כנרת במאמץ למנוע מאתנו את השימוש במי האגם וברצועת עשרת המטרים בחוף הצפוני-המזרחי, שנמצא תחת שליטתה של ישראל על-פי הסכם שביתת-הנשק. רשאית היתה ממשלת ישראל להגיב מתוך רגישות על פגיעה בריבונותה על האגם היחיד של מים מתוקים שכולו שלנו. אבל בכל תגובה צבאית יש איזה צורך ב"פרופורציה". הסורים לא גרמו לישראלים כל אבדות במיתקפתם ב-10 בדצמבר, אך כאשר חדרו כוחות ישראליים לשטח סוריה בלילה הבא, הניחו אחריהם 73 חללים סורים, 6 חללים ישראלים ועוד הרבה פצועים או נעדרים. היה בזה חיזיון מזעזע של טבח בלי שנעשה כמעט ניסיון להזהיר את דעת הקהל בעולם על נחיצותו ועל ממדיו.

"מיבצע כנרת" קטל, כמובן, כל סיכוי לתשובה חיובית על בקשתנו לנשק, אפילו היתה תשובה כזאת קרובה לבוא. הקהיליה הבינלאומית נאחזה לחללה ושרת שקע בדיכאון. גולדה מאיר, שרת העבודה, הגיעה אותו לילה לניו-יורק למסע נאומים ואישרה כי לא היתה כל התייעצות מוקדמת לא עם משרד החוץ ולא עם

* שם, עמ' 186-187.

שרים אחרים. בן-גוריון טיכס עצה עם עצמו בלבד. שרת סבור היה כי קביעת המועד מצד בן-גוריון גילתה, לכל המוטב, אדישות למאמצים הדיפלומטיים שלו, שאחרי הכל הוזמנו על ידי הממשלה; במקרה הגרוע ביותר, כך סבר שרת כמדומה, היה משהו מכוון מתחת לסף ההכרה בפעולה ששללה ממנו תקווה קלושה לניצחון דיפלומטי אישי. בשובו לישראל עתיד היה לומר, בקורטוב של הגזמה, ש"אפילו השטן לא היה יכול לבחור במועד גרוע מזה או בהקשר גרוע מזה לפעולה שכזאת". הרגשתי-אני היא שאם היה עוד צל של אפשרות לשיתוף-פעולה מצד שרת עם בן-גוריון הרי עלה אותו סיכוי בלהבות בלילה ההוא בגליל. גם אני מופלא היה הדבר מבינתי איך יכול היה בן-גוריון ליישב שני קווי-פעולה: מצד אחד, הרי ביקש משרת שיעשה מאמץ גדול כדי להשיג פריצת דרך לגבי בקשתנו לנשק. מצד שני, נתן היתר למיבצע צבאי שהדיו עזים עד כדי כך שלא יניחו כל מקום לתשובה חיובית. סבור הייתי כי נפלה טעות בשיקול.

5 | שרת-בן-גוריון – מירושה להדחה

בסוף 1953 התפטר בן-גוריון מראשות הממשלה. היתה לו מלוא הזכות שבעולם לחוש עייפות. הוא היה איש נמרץ, עירני, בוטה ושואף קרב, שהפריח ניצוצות של אנרגיה לכל עבר, אך זה למעלה מעשרים שנה נשא על שכמו מעמסות כבדות. חריפות הלחימה הפרלמנטרית, ריבוי המפלגות, הצורך להפיס דעתן של קבוצות קטנות כדי לקיים קואליציה – כל אלה היו לזרא לטבעו הפעיל והשליטי.

לדאבון הלב העביר את האחריות ליורשו, משה שרת, לא ברוח אבירית ולא בלב שלם. הוא הבהיר כי פרישתו זמנית; והוא כונן למעשה ממשלת-חלופה בשדה בוקר, מקום שאליו עלו מנהיגים ישראלים לרגל כדי לבקש שם לא רק השראה אלא הוראות ממשיות. מעטים המנהיגים החזקים המתייחסים בהתלהבות ליורשי מקומם. וחוסר הכבוד מצד בן-גוריון לשרת אף לא הוסווה. גלוי היה לעין כל. וכמו לא די היה בכך לערער את הביטחון העצמי והסמכות המוגבלים של שרת, בא מינויו של פנחס לבון [על-ידי ראש הממשלה היוצא] לתפקיד שר הביטחון. לבון הגיב באופן היסטרי כמעט על הסכנות הכוללות שבפנינו וסמך ידו על תוכניות צבאיות אלימות עד כדי כך שאפילו אנשי צבא קשוחים כרמטכ"ל דיין ראו חובה לעצמם להתנגד להן. היתה לו ללבון גם תפיסה מקורית לגבי מיבנה הממשלה, שלפיה לא היה

* שם, עמ' 162-163, 183-184, 186-191.

ראש ממשלה אמור למלא שום תפקיד בתחום הביטחון הלאומי. שרת, בן-גוריון ולבון היו עתה בבחינת שלושה מרכזים נפרדים של סמכות ביצועית ומסכת המיבנה המדיני של ישראל נקרעה לגזרים.

*

בעוד שרת עושה בז'נווה [בפגישות עם שרי החוץ של ארה"ב, בריה"מ, בריטניה וצרפת, אוקטובר 1955] היה בן-גוריון מרכיב ממשלה חדשה שתקום על בסיס בחירות יולי 1955 לכנסת השלישית, שבהן הופיע הוא בראש הרשימה של "מפלגת פועלי ארץ-ישראל". בעת היותנו בז'נווה חזר שרת מן התפקיד של ראש ממשלה לתפקיד של שר חוץ בלבד. ניכר היה שמאבק פנימי מסעיר את נפשו. הוא חש כי אסון נגד פניו אם ישמש שר חוץ אצל בן-גוריון, שהתנגשויותיו עמו היו מחריפות והולכות. מצד שני, אף כי מפא"י לא נתנה לשרת תמיכה בולטת בהיותו ראש ממשלה, לא היתה מוכנה להשלים עם סילוקו.

תקופת עמידתו של שרת בראש הממשלה, אף כי עכרו אותה סכסוכים פנימיים, הכניסה לחייה החברתיים של האומה תחושה של סדר ופיוס. גישתו השיטתית של שרת השפיעה לטובה על הנעימה והמירקם של הממשל. בסך הכל היו הישראלים מתרגלים והולכים לאפוטרופוסותו. אולי לא יהיה משום חוסר נדיבות במחשבה, שעובדה זו עצמה סייעה להחלטתו החפוזה של בן-גוריון לקצר את תקופת פרישתו. כאשר פרש מכהונתו אמר לי בן-גוריון ש"אין לך אדם שאי-אפשר בלעדיו". אבל היה לי הרושם שלא יתאכזב יותר מדי אם יוכח כי כלל זה יש לו חריג אחד מסוים.

*

קיץ 1956 היה רווי חומר נפץ של דרמה הן בפוליטיקה הפנימית שלנו והן בהקשר האזורי. בן-גוריון עודד את עוזריו במשרד הביטחון להמשיך במלוא המהירות במאמציהם להפיק הרבה ככל האפשר מן הקשרים הצבאיים הצרפתיים שלנו. אגב כך חתר בבירור תחת סמכותו השיפוטית של שר החוץ שרת. אך היו עוד קשיים בין שני אלה. להלכה צריכים היו לפעול בהרמוניה מאוזנת. כל אחד משניהם הצטיין בכמה מידות טובות ובכמה חסרונות שחסרו למשנהו. בן-גוריון היה אימפולסיבי, בעל דמיון, נועז, דינמי. שרת היה זהיר, רציונלי, נתחני ומציאותי. אילו יכלו להירתם יחדיו למלאכה כי אז אולי הושג שיווי משקל אידיאלי. לרוע המזל, אותן סתירות שפילגו אותם באופי יצרו גם אי-התאמה שברגש. יחד התנסו בהרבה מן המבחנים הקשים ביותר בהיסטוריה היהודית תוך שכל אחד מהם אמור להוסיף הדגש לקווים המיוחדים של אופיו שלו. ב-1956 רחוקים היו מהתרגל זה לזה כבני זוג, ולא עוד אלא שמבחינה פיסית כמעט לא יכלו עוד לשאת איש את מראה חברו. בן-גוריון מדמה היה כי שרת נמלץ, נקדני, קטנוני ונוטה לערב עיקר בטפל, ראשוני במישני. שרת, חרף כל הערצתו לבן-גוריון, ראה בו אדם דמגוגי, עריץ, דעתן, ערמומי

ובמקרים מסוימים לא לגמרי רציונלי. ימים קשים צפויים היו למדיניות החוץ והביטחון של ישראל. בלי איזו מידה של הרמוניה אישית לא יהיו שני אלה מסוגלים להנחותנו בדרך.

לעת הזאת ודאי ידע גם בן-גוריון כי ב-1956 יהיה עליו לקבל החלטות ששרת ודאי יחלוק עליהן, אם לא יתבל בהן. כל אחד משניהם היו לו תומכים נאמנים בשורות המפלגה, אך דווקא בשל כך נוצרה הסכנה שבהיעדר הכרעה חותכת ביניהם תתפלג המפלגה עצמה למחנות יריבים. ביוני 1956, לאחר הרבה תמרונים אדיביים-ביחס, ביקש בן-גוריון במישרים את התפטרותו של שרת. למרות התנגדותם של 40 אחוז מחברי מרכז המפלגה – שיעור בלתי רגיל של מרי נגד בן-גוריון – נתן שרת תוקף להתפטרותו. הוא שלח אלי מכתב נוגע אל הלב, שופע הכרת-טובה על התמיכה שהיה לאל-ידי לתת לו בעבר, אך גם טעון הרהורים מרים בדבר המסיבות שהביאו להתפטרותו.³

היתה זו הופעתו האחרונה של שרת במרכז הבימה בישראל. אף שעל-פי המקובל במנהיגות הישראלית לא היה בא-בימים, מעולם לא הצליח להתגבר על טינתו במידה שתאפשר לו לתפוס מקום בהנהגה הלאומית בצל מרותו של בן-גוריון. עד שפרש בן-גוריון מן הזירה ב-1963 כבר הוסט שרת למים העומדים של ההסתדרות הציונית, ואשכול הוא שמילא את מקומו של בן-גוריון.

שרת הטביע חותם אישי עמוק על העשור הראשון למאבקנו המדיני. בהתלהבותו ובמסירותו לא נפל משאר עמיתיו בהנהגת מפא"י ובממשלת ישראל. אך הדבר שהפריד בינו לבינם היה דייקנות מחשבתו, סגידתו לצורה הנכונה והסימטרית, עומק שורשיו במסורות התרבותיות של העברית והערבית, בוזו לכל דבר שהוא מרושל, בלתי מסודר, בלתי מדויק, וגרוע עוד יותר – מפוקפק מבחינה מוסרית. לא כל עמיתיו קיבלו בברכה את הרגלו לתקן את העברית שלהם, או להצביע על ליקויים בהגיגו. הוא היה איש שצבעו חדים וקוויו ישרים, אבל עצם הישרות שבאופיו והמוצקות שבערכיו הקשו עליו להשלים עם הפשרות הנחוצות לשם שיתוף-פעולה בצוות הנהגה לאומי. דומה היה כי אין בכוחו להתייחס אל כמה מחסרונותיו של בן-גוריון באותה סלחנות מיוחדת שהיה בן-גוריון זכאי לה בשל משקל מעלתו.

ביוני 1956 ירשה גולדה מאיר את כהונתו של שרת, ואת עשר השנים שלאחר-כך בילה במחשבות-זעף עקרות על נפילתו בלי שיעשה ניסיון רציני להתאושש מבחינה מדינית. בסגולה אחת עלה על כל מנהיגי הציונות וישראל – ברוחו האנושית החמה ובטיפוחם הגאה וחסר האנוכיות של כישרונות צעירים.

3 המכתב מובא בשלמותו במשה שרת, 'יזמן אישי' (להלן: 'יזמ"א'), עמ' 1437-1440.

יצירתו הספרותית של משה שרת טרם זכתה לברכת הכינוס. היא מפוזרת בכתבי-עת מרובים ובשפות רבות – סימן להיקף העולמי של מפעל חייו ולגיוונה המופלא של השכלתו הלשונית. ביבליוגרפיה זו, הערוכה בידי שמואל לחובר, באה ללמד על רוחב היריעה שפרש משה שרת לפני קוראיו ומקשיביו במשך עשרות שנים, בלי שהתפנה לרכז את יכול מחשבתו בכרכים סדורים, בחינת "כרמי שלי לא נטרתי".

לא למען עיצובם של ערכים ספרותיים צרופים נטל משה שרת את עטו בידו, כי אם כדי למלא את שליחותו כמדינאי ומנהיג. בתקופה מכריעת גורל היה הוא שומר חומותיה הראשון במעלה של הדיפלומטיה העברית החדשה. נגזר עליו להיות נאבק בחזיתות רבות נגד מתנגדים מדעת ומתנכרים בשוגג. הרעיון המרכזי שחתר להשריש בתודעת העולם והדור לא היה מסוגם של הרעיונות המובנים מאליהם. הדבר היה טעון הסברה מיוחדת, שתתבסס על מערכת מושגים מקורית וחסרת תקביל. עם מפורז, משולל גילויים יסודיים של זהות לאומית, דורש עצמאותו בארץ שאינו יושב בתוכה – והארץ אינה עזובה אלא יושבים בה בני עם אחר. ולעצם תביעה כזאת אין אח ותקדים בתולדות העמים המשתחררים, שכולם ישבו בארצותיהם דורות על דורות בטרם קמו והתנערו מעול שלטון זר. שורשי העם העברי בארצו עמוקים וקדומים מאוד, אך לא היתה להם השתקפות מובהקת במפה הגיאוגרפית ובמציאות המדינית הרווחת. היה צורך לשנות מציאות זו כדי לעקור ממנה עוול וקיפוח שנדבקו בה במשך דורות. השאיפה שהביע שרת באוזני משפחת העמים היתה יחידת סגולה, והצגתה חייבה מקוריות של מחשבה וצלילות רבה של ניסוח.

על הכל, היה הכרח להרחיב את תחומי הטיעון על-ידי פנייה מחושבת למניעים נפשיים אשר מעבר לתחומו של ההיגיון. הרצאתו המדינית של שרת היתה רתוקה בחוליות של מחשבה עקבית וטיעון מוחץ. אך לעולם היתה בוקעת ממנה זעקה כמעט נואשת אל מצפונם של שומעיו ואנשי שיחו. הוא ידע כי אין העניין הישראלי נתפס אלא תוך העפלת הדמיון ההיסטורי מעבר למבטחי ההווה ומחוץ לכללי מחשבה מלומדים. "מהו הפתרון שהאו"ם חותר לקראתו: פתרון המושתת על צדק – או פתרון שהמדינות הערביות יואילו ברוב חסדן להשלים אתו, ללא שימוש בכוח?" כך היה נוהג לערטל בעיה מורכבת ממחלצות הטיעון המכסות את דמותה, למען תצא לאור העולם, ברור ומבהיק במערומי אמיתותה.

* הקדמת אבא אבן ל"כתבי משה שרת – ביבליוגרפיה 1920-1965", ערוכה בידי שמואל לחובר, ההסתדרות הציונית העולמית, מחלקת ההסברה, 1965.

חבריו לעבודה מסוגלים להעיד על משה שרת, שמעולם לא העניק את שמו וחתמתו לנאום או מאמר שלא היה פרי עמלו העצמי. קפדנות זו חייבה אותו לצלול לעומקן של סוגיות מסובכות שלא היו נהירות לו מקודם. סיבוכיה המפותלים של תחיקת קרקע; פרטיו ודקדוקיו של מפעל המוביל הארצי; טענה מעמיקה ומקפת על מציאות כלכלית; הסבר ממצה של גורמים מדיניים הקובעים עמדותיהן של מעצמות תבל; הבנה נפשית עמוקה של המזרח התיכון על תנועותיו המדיניות, תרבותיותו ולשוניותו – בכל אלה היה דואג להתמחות עד למדרגה גבוהה של מומחיות מדויקת. היה מייחס כבוד רב למילה הכתובה והמדוברת; סולד מערפול של מחשבה ורישול של ניסוח – מתכוונן לכל הופעה בעל-פה ובכתב מתוך יראת-כבוד ככוהן המשרת בקודש. לעולם היתה מלווה אותה תפילה חרישית: "אלוהי נצור לשוני מרע".

לכאורה היתה עבודתו הספרותית של משה שרת בגדר של יצירה שימושית, פרי הוראת השעה. הוא היה ניעור לעבודתו על-ידי דחיפה גדולה של שלמות. לפרקים היה משתחרר מכבלי הצרכים המדיניים על-מנת לקרוא דרור לרוחו הפיוטית. בבנישנות נוגעת ללב הוציא לאור בימי מחלתו האחרונה את קובץ תרגומו העבריים של שירים שהעתיק מרוסית, גרמנית ואנגלית.⁴ בספרו *משוט באסיה*⁵ גילה את מלוא כוחו הציורי. בשירטוטים רחבים ומדויקים היה מעלה לעיני הקורא הוויה מוחשית ורוטטת:

ארץ שטוחה עד לאופקים, כולה שדות אורז ירוקים; תעלות מים חוצות את המרחב שתי וערב; תואים ארוכי צוואר וכפופי ראש ועקומי קרניים מתפלשים בבון העמוק, ילדים מבהיקים במערומי שחום רכובים על-גבי בהמות; בתי עץ שגגותיהם חורגים לכל צד ומתעלים בקשת קעורה ותלולה, פזורים לאורך הכביש ובלב השדות; ומאות נזירי בודא גלוחי ראש מכורבלים בגלימות רבות-קפלים, שצבען תרוג כהה, חוזרים על פתחי הבתים כשבידי כל אחד קערת עץ קטנה, לתוכה נותנת אישה צדקנית מנה של אורז מבושל, להיות לאיש האלוהים לפת שחרית.

חלק לא מבוטל מפרי עטו של שרת היה מכוון פנימה אל העם היהודי במולדתו ובתפוצותיו. כאן מתבלטים כיסופיו הלוהטים לחברה מתקנת שוחרת אצילות ויופי. היה רגיש לכל עניין של איוון והרמוניה, באמנות, במוסיקה, בספרות – ועל הכל – במידותיו של אזרח עברי הנטוע בגבולו.

4 משה שרת, *מחברת תרגומי שירה*.

5 משה שרת, *משוט באסיה*; הפרקים שבהר משה שרת לפרסם מתוך יומנו. קטעי הביקורת החריפים על מדיניותה הלוהמנית של ממשלת ישראל, שהשמיט, ראו אור ביומ"א.

הוא גרס אחדות מוחלטת של אמצעים ומטרה. חשוב היה בעיניו לא רק לאן נגיע אלא איך נגיע אליו; לא רק מה יוגשם אלא איך ייעשה הדבר. פרק חייו היה כולו אות ומופת להתנהגות דמוקרטית, לטוהר מידות, לקבלת מרותו של רעיון ושל דעת הכלל. מסותיו ומאמריו על ענייני חברה ותרבות היו ספוגים רוח מחנכת. הוא האמין כי דור ראשון לקוממיות מוטל עליו לקבוע אמות מידה ודוגמות-עד שהדורות הבאים יתחקו עליהן, כדי ללמוד אורחות חיים של עם עברי עצמאי. היה רגיש במיוחד לסגנון התנהגותם, דיבורם ויחסיהם של מנהיגים, באשר כל מנהיג הוא מורה מדעת או שלא מדעת. משנתו החברתית וכשרונו להרכיזה ברבים זיכו אותו במעמד רם בין מדינאי העולם ומנהיגי תנועת העבודה הבינלאומית.

את כל מאווייו להרמוניה ולדיוק השקיע בחרדתו לדיוק לשוני. תרומתו המכרעת של משה שרת לאוצר הלשון אינה מתמצית בחידושי ניבים, ששאב מנבכי השכלתו העברית והמזרחנית. הוא היה מצוין בסגנונו החטוב ובמבנהו המושלם של משפטו העברי. הרצאתו היתה קולחת ברעננות מתמדת, ועל כל צעד ושעל צירוף מילים מפתיע, בלתי צפוי, רחוק משיגרתיות. הוא גרס את השפה העברית לא כלבוש אלא כתוכן בפני עצמו, התגלמות עיקרית של רוח ישראל לדורותיו – הנצח שאיננו משקר.

ביבליוגרפיה זו אינה אלא מורה דרך המוליך לאוצר גדול ושופע. מי שירבה לקרוא בכתבי שרת יבוא על שכר גדול של הבהרת מחשבה ושכלול של ביטוי: "יבוא דודי לגנו – ויאכל מפרי מגדיו".

גדולתו נתגלתה בסופו

תמונותיו שייכות להיסטוריה העברית החדשה. שום ספר של תולדות ישראל לא יהיה שלם בלעדיהן.

משה שרת לוחץ את ידו של עזאם באשא, מזכיר "הליגה הערבית". משה שרת במסדרונות האו"ם, נציג פתטי של אומה קטנה הלוחמת לחרות. משה שרת ברגע הניצחון – ליד דגל ישראל העומד לעלות בתורן האו"ם. משה שרת המחבק את בנו בנמל התעופה לוד, בחזורו הביתה אחרי הניצחון.

לתמונות היסטוריות אלה נוספה סידרה של תמונות אחרות, אנושיות ואישיות: משה שרת על כיסא הגלגלים, משה שרת אשר המוות חרת את חתימתו לתוך תווי פניו. משה שרת הקם ממיטת חוליו נגד האיש אשר רדה בו כל ימיו. ובסוף: ארון המתים, אשר לפניו עומד דוד בן-גוריון ומצטדק, כמו המלך הנרי השני לפני ארונו של בקט. מה היה בו, באיש זה, שהכריח אנשים לכבדו, שהפכו לדובר האומה בשעת גורל? האם רק יד מיקרה עיוור היתה בכך? האם רק העובדה שידע שפות רבות, ועל כן נתמנה למזכיר המחלקה המדינית של הסוכנות בימי כהונת ארלוזורוב? האם רק העובדה שארלוזורוב נרצה, והמזכיר נבחר כמעט אוטומטית לראש המחלקה? איני מאמין במקרים כאלה. מי שראה בשרת רק מזכיר חרוץ, רק ידען של שפות – לא הבין את האיש, לא חש בגדולתו.

קל לומר מה לא היה משה שרת. הוא לא היה הוגה דעות מבריק, הוא לא היה מדינאי גאוני. חסר לו כוח ההחלטה של איש המעש, וכושר השילהוב של מנהיג ההמונים. הרבה יותר קשה לומר במה היתה גדולתו. איני מוצא אלא מונח אנגלי אשר משה שרת עצמו לא הספיק לתרגמו לעברית: Dignity. הדרת כבוד? הדר? אין תרגום אמיתי. זוהי תכונתו של אדם המכבד את עצמו, והמביא אחרים לכך שיכבדוהו. לא בתחבולות זולות, לא בהעמדת פנים או בעשיית רושם. אלא ברמה של התנהגות, ביושר יסודי, באבחנה ברורה בין מה שנאה ומה שאינו נאה לעשות.

יריביו יכלו לגתך למראה הקפדתו על הופעתו החיצונית. הם יכלו לטעון כי הצורה החיצונית חשובה לו יותר מן התוכן, שהוא חרד לצירוף המלים יותר מאשר

* "העולם הזה", 14.7.1965. ההערות משל המערכת.

למחשבה המתבטאת בהן. הם יכלו לחזור עד בוש על התיאור כיצד עמד שרת על דוכן הכנסת, קרא הכרזה מדינית חשובה, עצר באמצע הפסוק, שלף עט, הוסיף פסיק שחסר, והמשיך בקריאה.

אך גם בגחכם, התגנב ללבם החשש שמא הפגם הוא בהם, לא בו. התייכון תרבות ללא הקפדה על דפוסים חיצוניים? במה מתבטאת תרבות, אם לא בסיגנון – סיגנון של עשייה ושל התנהגות, של הגות ושל אומנות? הביצועיסיטים הקטנים, שאינם יודעים לצרף תריסר מילים לפסוק בעל משמעות, יכלו לצחוק מן האיש המקפיד על כל פסיק. אבל בלבם קינאו בו, וכיבדוהו כשם שכיבדוהו כל ידידיו ויריביו – הסוהר הבריטי שכלא אותו בלטרון, הנציג הערבי שהתפלמס עימו באו"ם, העולה החדש שהריע לכבודו בבאר-שבע.

יש מנהיגים המעוררים חרדת קודש ויש המעוררים אהבה. יש המעוררים הערצה עיוורת ויש המעוררים הסכמה שכלית מפוכחת. משה שרת עורר יחס של כבוד, אותו יחס שהכתיב השבוע למנסחי הודעת האבל הרשמית את המלים: "אציל לבית ישראל...".

מי שהיה שר החוץ העיראקי, האשם ג'וואד, אמר לי באחת משיחותינו, לפני שש שנים: "אה, אילו עמד משה שרת בראש ממשלת ישראל, במקום בן-גוריון – כי אז יכולנו להשיג שלום!"

שמעתי זאת פעמים רבות מפי ערביים פחות חשובים. הם האמינו, כי שרת חוסל על-ידי בן-גוריון בשל התנגדותו למיבצע סיני. הם ראו בו את האיש היחיד בצמרת ישראל המבין ערבים, האוהב ערבים. הם דימוהו למלאך שלום, מול מלאך המלחמה בן-גוריון.

לא מצאתי לנכון להפריך דעה זו. אך ידעתי שהיא אשליה. שרת לא שנא ערבים, כמו בן-גוריון. הוא אהב לדבר ערבית. הוא ביקר בכפרים ערביים, בעוד שבן-גוריון לא ביקר אף ביישוב ערבי אחד בכל השנים הארוכות של כהונתו כראש מדינת ישראל, שכמעט כל אזרח עשירי בה ערבי.

אולם טעות גמורה היא להסיק מכך, כי שרת נבדל מבן-גוריון בהנחות היסוד של מדיניותו הערבית. כמו בן-גוריון, לא האמין כי השלום עם הערבים אפשרי. "ההסכם (עם הערבים) הוא רצוי, חיוני", הכריז בשנת 1940, "אך איננו הכרחי, והוא בלתי אפשרי".

הוא היה מסוגל לדבר עם פיאודלים כמו המלך עבדאללה. אך בניגוד לקודמו המזוהר, חיים ארלוזורוב, הוא לא הבין את התנועה הלאומית הערבית, לא ניסה למצוא לשון משותפת לה ולתנועה הלאומית העברית. הוא קיבל, ללא הירחור נוסף, את המושכלות הראשונים של שאר המנהיגים הציוניים: שהגשמת הציונות לא תיתכן אלא תוך מלחמה בשאיפות הלאומיות הערביות, וכי מלחמה זו לא תיתכן אלא תוך

הישענות על המעצמות הקולוניאליות של המערב. את תפקידו שלו ראה בניהול החזית המדינית של מלחמה זו.

יריביו האשימוהו בפשרנות, בוותרנות, בחולשת אופי, אפילו בפחדנות. אולם ההיפך הגמור היה נכון: שרת היה נציג הקו הנוקשה ביותר. כשרונו המיוחד היה בהצלחתו לשכנע את העולם, כי אכן מינהלת הציונות מדיניות פשרנית ושחרת שלום, בעודו מתנגד בעקשנות לווייתור הקטן ביותר.

על שיטת פעולתו מלמדת פרשת המשא-ומתן של 1936. קבוצה של חמישה אישים שוחרי שלום מראשי היישוב (פנחס רוטנברג איש החשמל; יהודה מגנס נשיא האוניברסיטה; מאיר נובומייסקי איש האשלג, גד פרומקין שופט בית המשפט העליון; משה סמילנסקי הסופר-החקלאי) התקשרו עם אחד המנהיגים הבולטים של ערביי ארץ ישראל, מוסא אל-עלמי. זה היה חודש ימים אחרי פרוץ המרד הערבי ("המאורעות", בלשון הימים ההם), ושני הצדדים החליטו לפעול למען השגת הסכם בין שני הצדדים.

רוטנברג, אחת הדמויות הנערצות ביותר ביישוב של אז, הציע תוכנית מרחיקת לכת. הוא לא רצה רק בהסכם זמני עם ערביי ארץ-ישראל, אלא "סידור של קבע עם העולם הערבי" – רעיון מהפכני ביותר בימים ההם. הוא הציע להעסיק עובדים ערביים בשיעור של 25% בכל מפעל עברי; לשתף את הערבים בכל מפעל פיתוח, תעשייה ועסק. הוא חזה את כניסת ארץ-ישראל ועבר-הירדן כחברה עצמאית לפדרציה ערבית, ועוד ועוד. כן הוצע לקבוע מיכסה מוסכמת לעלייה היהודית, בשיעור שיביא את היישוב לממדים של 40% מכלל אוכלוסיית המדינה (כלומר: 800 אלף נפש) תוך עשר שנים.

שרת לא אסר על משא-ומתן זה, כי לא רצה שהסוכנות היהודית תיראה כמתנגדת לשלום. הוא נהג בקו של סחבת. שעה שבכל יום נרצחו אנשים בארץ, נסחב העניין מחודש לחודש. אחר-כך העמיד שני תנאים: שהמשא והמתן ינוהל עם המחלקה המדינית של הסוכנות, וכי הערבים יסכימו לעלייה של 62 אלף יהודים לשנה – דבר שהיה הופך את היישוב לרוב בארץ תוך עשר שנים.

שני התנאים היו אופייניים. עד היום לוחם משרד החוץ הישראלי בחימה שפוכה בכל ניסיון של משא-ומתן בין ערבים ובין ישראלים, שלא באמצעות משרד החוץ. הוא יודע כמובן, כשם שידע שרת אז, כי שום ערבי אינו יכול לפתוח במשא-ומתן עם ההנהגה הציונית הרשמית, ללא הכשרת הקרקע והכנה מוקדמת במשא-ומתן בלתי רישמי.

גם לתנאי השני לא יכלו הערבים להסכים. הם יכלו, בקושי, להסכים לעלייה ניכרת, שתביא את היהודים לסף הרוב – אך לא להסכים עשר שנים מראש לעיקרון של רוב עברי (בעת הקמת המדינה, מנתה האוכלוסיה העברית בארץ 635 אלף נפש – כלומר, בתריסר השנים מאז 1936 נפלה העלייה ב-175 אלף נפש מן המיכסה

שהערבים עצמם היו מוכנים להסכים לה באותו משא-ומתן).

כשכל זה לא עזר, ומוסא אל-עלמי היה מוכן להמשיך במשא-ומתן, נקט שרת בטכסיס חדש ובטוה. בשיחה חשאית עם אל-עלמי, במלון "המלך דוד" בירושלים, העמיד שרת תנאי בל יעבור: שיקבל מראש יפוי כוח רישמי מן המופתי הג' אמין אל-חוסייני. בלי הסכמה זו, אמר שרת, אין ערך לכל המשא-ומתן.¹

מובן שאל-עלמי ייצג את המנהיגים המתונים ואת החוגים שהיו קשורים במלך עבדאללה. אי אפשר היה אף לחלום על כך שהמופתי, שכבר קיבל אז את תקציבו מידי הנאצים, יסכים למשא-ומתן. על-ידי טכסיס פשוט חיסל שרת את השפעת המנהיגות הערבית המתונה, השליט את המופתי על ערביי פלסטין (תיאור מפורט וממוסמך של פרשה זו מצוי, בין השאר, בספרו של אהרון כהן, ישראל והעולם הערבי).

מדוע? כמו כל המנהיגים הציוניים הרשמיים, וכמו בן-גוריון, האמין שרת כי אפשר להשיג יותר בלי הסכמת הערבים ותוך מלחמה עימם. הוא הכריז בפני ועדת החקירה האנגלית-אמריקנית בשנת 1946: "מנהיגים ערביים נטו להסכים לעלייה יהודית גדולה מאוד, אבל הציגו תנאים שאותה שעה לא יכולנו למלא אחריהם. לא לנו היה לחסל את המישטר המנדטורי הבריטי, ואותה שעה אף אנו עצמנו לא ששנו ביותר לקראת חיסול מהיר של מישטר זה".

משמע: כדאי היה יותר להתחבר עם השלטון הקולוניאלי נגר הערבים, מאשר להתחבר עם הערבים לגירוש השלטון והקולוניאלי, אפילו במחיר "עלייה גדולה מאוד".

שיתוף הפעולה עם המערב – בכל מחיר – היה אבן היסוד של תפיסה זו. הוא הכתיב לשרת את ההתנהגות שהוארה באור עגום במשפט קסטנר: הכניעה לבריטים בימי השואה תוך ויתור על כל פעולה מהפכנית ועצמאית מצד היישוב, הסגרת יואל בראנד,² העמדת צנחני ה"הגנה" תחת פיקוד בריטי, הגיוס לצבא הבריטי והמלחמה בלח"י ובאצ"ל – כל אלה אינם אלא צדדים שונים של גישה אחת ועיקבית.

גישה זו אמרה: עזרת המערב דרושה לנו כדי להילחם בשאיפות הערבים. כי ההסכם עם הערבים "בלתי אפשרי" – ולמעשה גם אינו רצוי, כי אפשר להשיג יותר בלעדיו. בכך לא היה הבדל בין בן-גוריון ושרת. אולם שרת, בניגוד לבן-גוריון, הבין כי היישוב תלוי בדעת הקהל העולמית, וכי על כן עליו להופיע תמיד כשומר שלום, להציג את הערבים כעם של שוחרי מלחמה, הנוטים אחרי מנהיגים קיצוניים וקנאיים כמו המופתי.

1 על שיחות משה שרת עם מוסא אל-עלמי ר' משה שרת, יזמן מדיני, כרכים א', ד', ה'. ור' שם גם התייחסויותיו לפנחס רוטנברג וליהודה ל' מגנס.

2 הארה היסטורית שונה לחלוטין על פרשה זו ר' "בשולי הספר" מאת משה שרת בסוף ספרו של יואל בראנד בשליחות נידונים למוות, עמ' 231-238.

פרשת 1936 היתה רק אחת מני רבות. כמנהל המחלקה המדינית של הסוכנות, ואחר כך כשר החוץ של ישראל, טיפל שרת בעשרות פרשות כאלה, מהן חשובות יותר, מהן חשובות פחות. בכולן נקט קו אחיד: נוקשות מוחלטת במגמה, גמישות רבה בטכסיס. על הצלחתו בכך מעידה העובדה שעד היום מאמינים מנהיגי הערבים, כי שרת היה מתן ואוהב ערבים וכי רק קיצוניותו של בן-גוריון, שונא הערבים, חיבלה במעשיו. גם עבד אל-נאצר האמין בזאת. לכן, מייד עם פרישתו של בן-גוריון לשדה בוקר בסוף 1953, החל בגישושי שלום. הוא עודד מתווכים שונים ושלה משלחת מצרית לפריס לשם אירגון פגישה אישית עם שרת.

כשגיליתי זאת לפני כמה שנים בשבועון זה, פירסם שרת הכחשה טוטלית, בתוספת עקיפות נגד "העולם הזה" (אותו שנא בכל נימי נפשו). בינתיים נודעו רוב הפרטים גם ממקורות אחרים, ושוב אין ספק כי אכן היו גישושים כאלה מצד השליט המצרי, שהתבסס אז בשלטונו.

שרת האמין כי מותר לשקר למען המדינה, וכי אין בכך חוסר הגינות אישית. דוגמה קלסית לכך היא הכרזתו בכנסת, אחרי הודעת המצרים על גילוי רשת ישראלית שפוצצה מוסדות זרים במצרים ב-1954: "ממשלת ישראל דוחה נמרצות את עלילות הכוזב הכלולות בכתב האישום... המייחסת לישראל מעשי זוועה ומזימות תופת כלפי בטחונה ויחסיה הבינלאומיים של מצרים". אחר כך דיבר על "שפיכת דם יהודי" ועל "זעם והתקוממות מוסרית" נגד תליית שני הנאשמים.

מדוע דחה שרת את נסיונות עבד אל-נאצר? שליחיו הביאו כסיבה, בעת המעשה, את תליית נאשמי קהיר. אחרים סבורים, כי שרת חשש להרגיז את בן-גוריון הגולה, שיכול היה להרוס את הממשלה. אך קרוב לוודאי כי שרת דגל גם ב-1954 בקו, שציין אותו כל חייו: שלא כדאי לתת יד למנהיג ערבי לאומי הפועל נגד המערב, ושכדאי יותר לתמוך במערב נגד הלאומיות הערבית.

בכל זאת זכרו הערבים את שמו של שרת לטובה. אילו היתה קמה בישראל ממשלה המעוניינת בשלום והמוכנה לפעול למענו יכול היה שרת להביא תועלת רבה כשליח שלום. גם מבחינה זה יש במותו אבידה גדולה.

בפרשת 1954 [ה"עסק ביש"] כבר הסתמנה בבירור מלחמה בין בן-גוריון ושרת, שהטביעה חותמה על סוף ימיו של שרת, ואולי החישה את מותו. הניגוד בין השניים היה אישי, פוליטי ורעיוני. כמו בכל סיכסוך מסוג זה, קשה לדעת היכן הסתיים התחום האישי, והיכן התחיל התחום הפוליטי. שרת ובן-גוריון היו טיפוסים שונים מאוד. שרת היה רגיש מאין כמוהו לביקורת, נוח להיעלב ולהתרגז, אך סלחני כלפי יריבים פוליטיים. בן-גוריון אדיש למדי לביקורת מילולית, אך נקמן ונוטר שנאה לכל אדם שהפריע לו אי-פעם בדרכו. שרת הלך בדרך ישרה ועקבית, ממנה לא סטה כמלוא נימה. דעותיו לא השתנו מעולם. הוא היה כה עקשן ונוקשה, עד כי שגריר

אמריקאי המשילו פעם לרב-סמל. בן-גוריון התקדם כל ימיו בויגזגים פנטסטיים, שינה דעותיו בלי הרף, מגלה כל שנתיים אמריקה חדשה. שרת האמין במוסר, בהגינות אישית, ביחסי חברים, בנאמנות. לגבי בן-גוריון כל אלה הן מליצות ריקות.

שרת היה אדם אחראי, שבדק את כל הצדדים של כל בעיה, שהיסס הרבה לפני שהגיע לידי החלטה כלשהי ושהתקדם גם אחר כך בזהירות. בן-גוריון הוא טיפוס המחליט מהר, לעיתים תוך חוסר אחריות, והמבצע את החלטתו בתנופה.

בעיני שרת היה בן-גוריון לעיתים קרובות בלתי אחראי ואפילו הרפתקן. בעיני בן-גוריון היה שרת לעיתים קרובות הססן, ואפילו מוג לב. חשוב לזכור, שלא תמיד היה זה בן-גוריון שביקש ללחום, ושרת שהזהיר מפני עמידה איתנה. בראשית 1949, כאשר כבש יגאל אלון את אל-ערیش ועמד להשמיד את כל הצבא המצרי ברצועת עזה, חש אל שרת כדי למחות נגד פקודת הנסיגה הגורלית. שרת הסכים שאיוולת היא לסגת, אך אמר שהחלטה בידי בן-גוריון. כאשר הגיע אלון לבן-גוריון, שנפש בטבריה, מצא כי זה החליט להיכנע לאולטימטום של השגריר האמריקאי, לוותר על הניצחון הבטוח. אלון משוכנע עד היום, שלולא נאלץ לסגת היתה מצרים מסכימה לשלום כדי להציל את צבאה. שרת תמך בדעה זו.

אי-אפשר לקבוע "מי צדק". יש מצבים כאשר דרוש אדם כמו בן-גוריון – ומצב כזה היה במאי 1948. בן-גוריון החליט – ועשה היסטוריה. יש מצבים כאשר דרוש אדם כמו שרת. מצב כזה היה ב-1956, כאשר בן-גוריון נכנס להרפתקת סיני – בעוד ששרת הבין מראש כי כל השיקולים הפוליטיים של המיבצע היו מוטעים עד כדי עיוורון. חשוב לזכור כי היו אלה תמיד חילוקי דעות לגבי אסטרטגיה וטקטיקה – ומעולם לא לגבי התפיסה היסודית. בן-גוריון ושרת היו שותפים לתפיסה היסודית של כל הצמרת הציונית – תפיסה פרו-מערבית ואנטי-ערבית. חילוקי הדעות נגעו לביצוע. אצל שרת לא גלשו חילוקי דעות אלה מעולם לתחום האישי, והוא נשאר נאמן להנהגת בן-גוריון גם כשלא הסכים עם מעשיו. אצל בן-גוריון אין הבדל בין התחום הפוליטי והתחום האישי – והוא התחיל לשנוא את שרת כשם ששנא את כל יריביו – ארלוזורוב, שפרינצק, ז'בוטינסקי, ולבסוף לבון ואשכול.

*

עד שנות החמישים לא עברו חילוקי דעות אלה את תחום המקובל. הביטחוניזם של בן-גוריון תאם את מצב הרוח הכללי ערב מלחמת העצמאות, בימי המלחמה ולמחרתה. אך בשנת 1953 החל הקרע מתרחב והולך. ב-1953 חלם בן-גוריון על מלחמה במצרים. הוא ראה בעבד אל-נאצר אויב שיש לחסלו. שרת התנגד לתפיסה זו – לא מפני שהאמין בכרית עם עבד אל-נאצר (שהיתה אז אפשרית, כנראה), אלא מפני שהבין שהמעצמות הגדולות לא יסבלו התקפה ישראלית, ושזו תביא נזק שלא

יישוער למערכות ישראל בעולם כולו ובאפרו-אסיה בפרט. על כן כרת שרת ברית חשאית (פירסומה או ב"העולם הזה" גרם זעזוע בצמרת) עם רוב חברי הממשלה (כגון רוזן, שפירא ואחרים) כדי לחסום את ההרפתקנות של בן-גוריון; כתגובה על כך התפטר בן-גוריון, פרש לשדה בוקר והחל זומם נקמה. ערב לכתו הטמין בממשלה שלושה מוקשים, שנועדו לפוצץ את שרת. היו אלה שר הביטחון החדש (לבון), הרמטכ"ל החדש (דיין) והמנהל החדש של משרד הביטחון (פרס). תפקידם היה למרר את חייו של שרת, להפר את הוראותיו ולסכל את שלטונו.

כפי שגילה חגי אשד בספרו,³ הצליח הדבר מעל למשוער. דיין פרס ולבון לחמו זה בזה ורימו זה את זה – אך שלושתם פעלו נגד שרת. הם העלימו מעיניו את כל הנעשה במערכת הביטחון האדירה, מסרו לו דוחות כוזבים, התעלמו מהוראותיו, פעלו מאחורי גבו וביצעו מיבצעים מכריעים בלי הסכמתו.

דיין ביצע את השחיטה המתועבת של קיביה, שהדהימה את שרת. אך שרת נאלץ להגן עליה. לאחר מכן בוצע "עסק ביש" המביש, וגם עליו נאלץ שרת לחפות. שנה אחרי שהגיע לשלטון כבר היה ברור, כי שרת איבד את השליטה על מערכת הביטחון וכי נוצר מצב מסוכן בצמרת המדינה. אז הציע אהוד אבריאל לבן-גוריון – כפי שהלה גילה אחר כך – להקים דיקטטורה צבאית.

אך חשבונות בן-גוריון לא עלו יפה. לבון הסתכסך עם דיין ופרס, ואלה נשבעו לחסלו. הם יצרו את הקנוניה של הפרשה. במקום פרשת שרת נולדה פרשת לבון – אותה פרשה שנועדה, ברבות הימים, לקבור תחתה את הביטחוניזם הבן-גוריוני.

מדוע סבל שרת השתלשלות זו? מדוע לא הרים קולו ולא השיב מלחמה שערה, כפי שעשה כעבור עשר שנים אשכול? אפשר להאשימו בפחדנות. אך יש לזכור כי התקופה היתה שונה, פולחן הביטחוניזם היה בעיצומו, וחץ מ"העולם הזה" לא העז איש לקום נגד בן-גוריון-דיין-פרס. אך ייתכן כי הסיבה עמוקה יותר. שרת היה נאמן למפלגתו. הוא סבר כי הגינותו מחייבת אותו לשתוק, לבלוע הכל, לחפות על מעשים שהתנגד להם, לקבור את דעתו בלבו. ייתכן כי יש לדון אותו על כך לכף חובה. אך אין להתעלם ממניעים – מניעים של כבוד והגינות, כפי שהוא הבין אותם. חיסול לבון דחה את חיסול שרת. בן-גוריון חזר לתפקיד שר הביטחון, וכעבור כמה חודשים גם לתפקיד ראש הממשלה. שרת נשאר שר החוץ – תפקיד שמשוה דיין שם עליו את עינו. בן-גוריון, שכבר חתר לקראת הרפתקת סיני, החליט לחסל את שרת.

ב-28 בפברואר 1955 ביצע דיין את ההתקפה על המהנה המצרי בעזה – התקפה ללא סיבה, מאחורי גבו של ראש הממשלה שרת (וכנראה גם תוך הונאת בן-גוריון, שלא ידע מראש את ממדי המיבצע המתוכנן). התקפה זו היא שהביאה את עבד אל-נאצר, לדבריו, לבצע את עיסקת הנשק הגדולה הראשונה עם הגוש הקומוניסטי.

3 הכוונה, כנראה לאחד ממאמרי העיתונאי חגי אשד (ספרו *מי נתן את ההוראה יצא לאור ב-1979*).

השבוע טען בן-גוריון, בצביעות לא מעטה, כי עיסקה זו שיכנעה אותו לסלק את שרת ממשרד החוץ.

הסילוק בוצע בקיץ 1956 בצורה מחפירה. לשרת לא ניתן אפילו להסביר לציבור את עמדתו. בהגינות שהיתה אופיינית לו ושהיתה מוגזמת במקרה זה, בלע שוב את הכל, לא פתח את פיו. בן-גוריון העמיס השפלה על גבי השפלה. כאשר נקבע התאריך למיבצע סיני, לא מסר לשרת דבר על התוכנית. היה זה עלבון צורב, כי בן-גוריון רמז בכך שאינו סומך על שרת שיוכל לשמור סוד. יתר על כן: הוא העמיד את שרת במצב בלתי אפשרי. כי המיבצע פרץ באמצע שיחותיו של שרת עם ג'והרלל נהרו – ושרת נראה בעיני מארחו כרמאי או כאידיוט.

שרת מתח על המיבצע ביקורת עדינה, אך קטלנית. ההכנה הפסיכולוגית למיבצע העידה, לדבריו, "על מידת השתלטותם של היריחור ל ב על מחשבתנו המדינית, עד לאמונה שאפשר להגיע לשלום בדרך של כפייה". למחרת המיבצע, כאשר כשלונו הפוליטי כבר היה ברור, הוסיף בכנסת: "ביטחון הוא תנאי ראשון וראשוני לקיום המדינה. זהו מושכל ראשון. אך התרכוזות צרת אופק וקצרת טווח בבעיית הביטחון, תוך הסחת דעת מגורמים ושיקולים לכאורה אחרים, עלולה להתנגם חמורות בביטחון המדינה". בכך התייצב בגלוי נגד הביטחוניזם, וחזר על דברים שרק "השבועון המסויים" העז לבטאם עד אז.

השנים הבאות היו שנים של שברון לב למשה שרת. אנשי בן-גוריון, שהשתלטו על המדינה, הציגוהו כדמות קומית, התייחסו אליו בזלזול פומבי. הוא, האיש שניהל את מדיניות התנועה והמדינה במשך 23 שנה, נאלץ להסתכל מן הצד בנעשה, ללא השפעה כלשהי על המאורעות. הוא נאלץ להסתכל, בדממה קודרת, כיצד הורסת יורשתו גולדה מאיר את מעשה ידיו היקר ביותר: שירות החוץ של ישראל. על פרק זה נאמר אך מעט – אך אין ספק כי אכל את קרבו של שרת. הוא הקים את שירות החוץ יש מאין, באהבה ובמסירות. הוא האציל עליו מרוחו, עיצב את דמותו. גם מי שהתנגד לקו משרד החוץ נאלץ להסכים בימים ההם כי הרמה האישית של השירות, והרוח השוררת בו, היו מן המעולות. אפשר היה להיכנס לשגרירות ישראל בלונדון, בפריס או בווינגטון, ולהתגאות בדגל המדינה. בשגרירות שררה מזיגה יפה של הדרת כבוד אירופית וחוסר פורמליות ישראלי. השגרירים זכו לכבוד מצד עמיתיהם והתייחסו בכבוד לאורחים ישראליים שנודמנו לחו"ל – מבלי לראות עצמם כסוכני מפלגה זו או אחרת.

כל זה השתנה כאשר באה אישה קנאית וקטנונית במקום שרת. תוך שנים מעטות הפך השירות שדה מירבץ לאינטריגות ולמזימות. אנשי שונאים זה את זה ואת השרה העומדת בראשם. בחוגים דיפלומטיים בעולם מתלוצצים על חשבונו, ובכל שגרירות גדולה שולטים הפחד והחשדות ההדדיים. האווירה הנעימה והמכובדת של ימי שרת נעלמה כליל.

כשרת חוץ לא היתה גולדה אלא של בן-גוריון. אומנם הסתכסכה עם שמעון פרס, אך היה זה רק ריב סמכויות עם גידול תיאבונם של נערי החצר. היא תמכה בכל שגיאותיו של ה"זקן", מסיני והלאה, הוסיפה להן נימה היסטורית משלה. כל זה היה ברור לשרת. כמנהל "עם עובד", ואחר כך כיושב ראש הנהלת הסוכנות, היתה לו שהות מספקת להרהר בנעשה, וגם המרחק הדרוש לכך. אין ספק כי בלבו גברה ההכרה כי הביטחוניזם הבן-גוריוני הופך יותר ויותר אסון למדינה. אך הוא שתיק, התאפק.

איך השפיעו רגשות התיסכול, ההשפלה והעלבון על בריאותו? הרפואה המודרנית מתקרבת להכרה, כי למצב הנפשי יש השפעה ניכרת, ואולי מכרעת, על בריאותו הגופנית של אדם. עוד רב הויכוח על התחומים המדוייקים. עוד רחוקה הרפואה מקביעה מדוייקת של שילוב הגורמים הנפשיים והגופניים לגבי כל מחלה. אך אף רופא אחראי אחד לא יכחיש עוד שרגשות תיסכול והשפלה, הנמשכים תקופה ארוכה, עלולים לחתור תחת בריאותו, להפכו קורבן נוח למחלות מסויימות. בראש הרשימה עומדת מחלת הסרטן.

שום אדם לא יקבל על עצמו את האחריות לקבוע: אילו ניתן לו להמשיך בתפקידו, לולא סולק ממנו בצורה כה מבישה, היה משה שרת חי היום. אך מי יכול לגרש מחשבה זו מלבו?

במשך כל אותן שנים היה נטוש מאבק פנימי בלבו של שרת. הוא ראה בהרדה גוברת את ההידרדרות המדינית של המדינה ואת התנוונותה של מפא"י, אשר כת ביטחוניסטית קטנה ניסתה להפכה למפלגתו הפרטית של בן-גוריון. אין ספק שגבר בו הרצון לקום, לדבר גלויות, להתריע. הוא נתקל בהרגל של חיים, בגישה שציוותה עליו את השתיקה למען יוקרת המפלגה ושלמותה. ואולי גם חשש שמא יחשדו בו שהוא נוקם נקמה אישית באיש שחיסל אותו.

המיפנה בא בימי ה"פרשה" של 1961. השתוללותו של בן-גוריון, מסע הנקמה שלו נגד לבון אחרי שזה טוהר מכל אשמה ל"עסק ביש", כניעתה של המפלגה לסחיתו של רודן – כל אלה הרעידו את שרת משתיקתו. הוא החל מדבר. דבריו היו מעטים – אך הם עשו רושם עמוק בציבור. שרת דיבר על שלטון "הפחד והחשבון" במפלגה.⁴ שלוש מילים, שהפכו סיסמה וקריאת קרב.

ואחר כך הרים ידו והצביע – בעד לבון. עמדתו האמיצה תרמה תרומה חשובה לכך, שבישיבת ההדחה ההיסטורית של לבון במרכז מפא"י זכתה הצעת ההדחה רק

4 בנאום במרכז מפא"י ב-4.2.1961, שדן בתביעת בן-גוריון להדיח את מזכ"ל ההסתדרות פנחס לבון מכהונתו, התייצב שרת לימין לבון ובנאום שם אמר בין היתר: "זה מכבר אני רואה בתוכנו, בשיקולינו, בתגובותינו, בהכרעותינו כי לא הכבוד והצדק משמשים נר לרגלינו, כי אם הפחד והחשבון".

ל-52% מן הקולות – ובכך נחרץ, כבר למעשה, פסק דינו של בן-גוריון. כאשר סולק בן-גוריון מן השלטון, כעבור שנתיים, היה שרת במישרין ובעקיפין אחד מגורמי הדה-בן-גוריוניזציה. אשכול ידע, כי הוא יוכל לסמוך על שרת בכל מאבק אפשר עם בן-גוריון. ולנגד עיניו עמדה שרשרת החבלות של בן-גוריון בממשלת שרת מלפני עשר שנים. מניו וגמור היה עם אשכול שלא לחזור על שגיאות שרת, ולפרק בעוד מועד את המוקשים שהושארו בממשלתו.

ההתנגשות בין אשכול ובן-גוריון הפכה בלתי נמנעת כאשר שלח אשכול את המכתב לכנס חולדה,⁵ הסכים להבאת עצמות ז'בוטינסקי ארצה והניח את היסוד ל"מערך". ודווקא אז באה המהלומה: מחלתו האנושה של שרת. לפני שנה נסתבר כי שרת חלה בסרטן. הרופאים היו בטוחים כי לא נותר לו לחיות אלא שבועות מעטים בלבד. בצמרת המדינה נעשה הכל כדי להעלים את האמת ממנו. חבריו ועמיתיו, שישבו בחיבוק ידיים כאשר חיסל בן-גוריון את מעמדו הציבורי, השפיעו עליו כיבודים ואותות הערכה כדי להנעים את סוף ימיו – וגם כדי להקל על מצפונם הרע. אך דווקא אז נתגלה שרת בכל שיעור קומתו. בשנתו האחרונה התעלה לרמה של גיבור טרגי ונתגלה כלוחם ללא חת. הוא לחם במחלתו. השבועות הפכו חודשים, החודשים הצטרפו לשנה שלמה. היה זה כמעט פלא רפואי. משה שרת לא נכנע למחלה הממארת עד הרגע האחרון. הוא גם לא נכנע למכאובים. בגבור עליו כאביו באמצע ישיבה, קם, יצא, קיבל זריקה וחזר – הכל בהדרת הכבוד האופיינית לו, בפשטות אצילה, ללא מחוות ריקות.

5 תברי חוג "מן היסוד", שהתייצבו לימין פנחס לבון במאבקו על צידקתו בפרשת ה"עסק ביש", התכנסו בחולדה ב-2.5.1964. ראש הממשלה ומנהיג מפא"י לוי אשכול שלח לכנס זה מכתב ובו הבהיר כי הדחת לבון ע"י מרכז מפא"י ב-1961 מכהונת מזכ"ל ההסתדרות איבדה את משמעותה ולפיכך יכולים הוא וכל חברי "מן היסוד" לחזור לפעילות סדירה במפלגה. במכתב זה הפציר אשכול למעשה בחברי החוג שלא לפרוש ממפא"י ("דבר" 3.5.1964). לשאלה בפרשה זו, שהיפנה כתב "קול ישראל" ליו"ר הנה"ס משה שרת, הוא השיב בין היתר: אני מרוצה מאוד מהודעת ראש הממשלה, משום שיש בה תיקון עוולה; ושנית, משום שהיא מנעה משבר מיותר ומויקי. נשמתי לרווחה כשנודע לי הדבר. מעיקרה התנגדתי להדחת פ' לבון מהנהגת ההסתדרות. את נימוקי הסברתי בשעת מעשה במלוא הבהירות. התנגדתי להדחת לא משום שתמכתי תמיד בקו שנקט פ' לבון לפעולות הציבוריות והממלכתיות. להיפך, יש שמתחתיה ביקורת חריפה על הקו שלו. אבל הוא לא היה היחיד בין האישים המרכזיים במפא"י, ובכללם בעלי סמכות גבוהה משלו, שלפרקים לא היתה דעתי נוחה מהתנהגותם, או אפילו התמרמתי עליה. עם כל מורת הרוח שהיתה לי נגד לבון בעבר, מטעמים ציבוריים עקרוניים שלתי את הדחתו. אני שמח כי למעשה הוכר עכשיו שהחלטה ההיא, אשר על חוקיותה בשעתה לא היה מקום לערעור, שכן נתקבלה ברוב ניכר – אבל היא גרמה סבל מוסרי רב והביאה לידי פירוד לבבות – כי אותה החלטה היתה רק לשעתה ולא לצמיתות. פצע זה בגוף המפלגה אקווה כי יגליד עכשיו וכי לא יוטלו בגופה פצעים חדשים. ואין זה רק הבעת תקווה. זוהי קריאה, אשר אני בטוח כי היא מביעה את רצונו העז של רוב הציבור לא במפא"י בלבד, אלא ברחבי המדינה ("דבר" 3.5.1964).

הוא ידע, כמוכן, שימיו ספורים. אך הוא העמיד פנים כאילו אינו יודע. הוא נכח בסבלנות בטכס הענקת אזרחות הכבוד של ירושלים, בה הספידה אותו צמרת המדינה בעודו בחיים. ככל שהתקרב הקץ, כן גבר בו המאבק הפנימי: האם לקום ולהתריע, או להוסיף ולנצור את לשונו? האם מותר לו לשתוק, בדעתו שלא נותר לו זמן רב להזהיר את המדינה בפני השתוללות בן-גוריון?

כך קרה שהאיש, אשר בן-גוריון ואנשיו לעגו לו ותיארוהו כאיש חלש ופחדן, החל מנחית על בן-גוריון מהלומות, שכל אחת מהן הספיקה כדי לקעקע את שארית מעמדו של הזקן במפלגה ובציבור:

ב-14 בדצמבר, 1964, במרכז מפא"י: "השיקולים שלאורם חייבת להתקבל ההחלטה הם שיקולים ממלכתיים. עשיית רצונו האישי, או פיוסו האישי, של מישו מאזרחי המדינה, אין להם שייכות לעניין, ואסור להם להשפיע על ההחלטה".

ב-18 בפברואר 1965, בשאתו דבריו מכיסא הגלגלים בוועידת מפא"י: "מתחולל בחיי המפלגה משבר חמור, ונראה את הדברים בעין פקוחה: משבר שלא היה כמוהו בחיי המפלגה. לא מפאת דרגת חומרתו, אלא מפני עצם טבעו, מהותו, שורש התפרצותו. כי המשבר הזה הוא פרי עמדה, קו, דרישה, מגמה של איש אחד ויחיד"; על בן-גוריון ותפקידו בהיסטוריה היהודית: "...זה הרים את האיש לגובה מסחרר, וזה, לדעתי, הטיל עליו משא כבד ועצום, אולי כבד מנשוא... וכאשר, לאט לאט, מתגלות סתירות בין האמון המגובש, שהוא פרי הערצת שנים, ובין ההתרשמות הבלתי אמצעית מהדברים הנאמרים, מצורות ההופעות וההשתלטות בעיני הציבור – כאשר נוצרת סתירה זו – אז מתחוללת טרגדיה!"; ברמז: "[יש] דברים שמרירותם עדיין מתלקחת כאש בלבי"; הלאה: "ציבור אי-אפשר לרמות. אותו אי אפשר להוליך שולל. אם הוא רואה איזו עמדה שהיא עמדה יוצאת דופן, אי-אפשר להוליך אותו שולל. אם הוא רואה איזה דרישה והתעקשות עליה כמחוסרת שחר, אי אפשר לעקור את ההכרה הזאת מן השורש. מנהיג אינו יכול לדחוק את עצמו לקרן זווית ומשם להתריע. מנהיג אינו יכול לרכו את כל מעייניו במה שקרה לפני 11 שנה, או מה שקרה כתוצאה מכך לפני ארבע חמש שנים, ובעיני הציבור לעשות זאת על חשבון הריכוז של העתיד. או – או. או שהוא מושך ידו מזה, ומגדיר עצמו למסלול המרכזי של סדר היום הממלכתי, או שהוא מוותר על כתר מנהיגות. כי בדרך זו הוא מחולל כבודה של מנהיגות..."

ביום העצמאות, חודשיים לפני מותו, הגן על הנוסח המקורי של מגילת העצמאות, אותה חיבר הוא, ושקוצרה ועובדה על-ידי בן-גוריון: "הוא שינה, לצערי, את המיבנה, ונטל את ההגיגות של המיבנה". ולבסוף המכה הסופית, במכתב ששלח ב-17 ביוני 1965, שלושה שבועות לפני מותו, למערכת "דבר":

בנאומו בכינוס המיעוט של מפא"י דגל דוד בן-גוריון בנאמנות לאמת, ברדיפת צדק, בקיום יחסים טובים, בשמירה על ערכיה המוסריים של תנועת העבודה. אני רואה חובה לעצמי להודיע, כי הנני בין אותם החברים, אשר על יסוד נסיונם אין ביכולתם – עם כל הערכתם לגדולות שפעל דוד בן-גוריון – לראות בו מופת של איש אמת, רודף צדק, מקיים יחסי חברים, ומגלם באישיותו את ערכי המוסר של תנועתנו.

זוהי צואתו האמיתית של משה שרת.

*

שעות מעטות אחרי שנפח שרת את נשמתו התכנס בתל אביב הכנס הראשון של פעילי רשימת בן-גוריון. היתה בכך סמליות רבה. בן-גוריון לא ביקר בבית החולים, כאשר נמסר לו כי שעותיו של שרת ספורות. הוא נפגש עם שרת רק כאשר זה כבר היה מוטל בארון – ושם, ליד הארון, נאלץ להתווכח ולהצטדק על מעשיו שהביאו לחיסול האיש. בן-גוריון ידע, כי לא יימנע מצורך זה. בכנס הפעילים הליביש את הפרשה המבישה במילים יפות ככל האפשר: "בראשית 1956 נודע על העיסקה הצי'כית-מצרית. היה ברור לי שמצב חדש זה מביא לנו סכנות גדולות, כי עלינו להתכונן לפעולה גדולה. לא מצאתי אצל שרת ראייה זו. ידעתי – צריך להיות תיאום מלא בין ענייני הביטחון והחוזן. לא היתה ברירה. הייתי מוכן להתזיר את תיק ראש הממשלה, אבל לא הייתי מוכן להוסיף להיות שר הביטחון אם מדיניות החוזן תתנהל על-ידי שרת. חברים הלכו אליו, והוא מייד התפטר. ידעתי שזה כואב לו, וגם לי כאב הדבר. אבל ביטחון המדינה קודם לכל, גם לחשבונות מסוג זה".

במילים פשוטות: באיום של הפלת הממשלה סחט בן-גוריון את התפטרות שרת – למרות ששרת ידע כי הצדק עימו ולא עם בן-גוריון. "ביטחון המדינה" דרש זאת – ביטחון המדינה שנשאר, בעיני בן-גוריון, שם נרדף לשגינותיו הפרטיים. הדבר "כאב" לשרת, לדברי בן-גוריון. האם "כאב" נפשי זה הביא לכאב הגופני – האם ההתעללות הציבורית באיש הביאה למחלת גופו? בן-גוריון יודע כי רבים במדינה סבורים כך – וכי בכך טמון מוקש גרול יותר לעתידו מכל דברי שרת בעבר. יש לו על מה להסתמך. זהו אחד הסודות השמורים ביותר של אנשי בן-גוריון: במחקר דעת הקהל, שערך המכון של רפאל גיל, לבקשת בן-גוריון, שהבטיח לבן-גוריון 15% בבחירות, נשאלו הנחקרים אילו מאורעות, העשויים להתרחש עד לבחירות, עלולים להשפיע לרעה על סיכויי הרשימה. בראש כל המאורעות האפשריים, העלולים להביא נזק קשה לרשימה, עמדה האפשרות שמש שרת ימות. כי משה שרת המת מאשים את דוד בן-גוריון יותר מכפי שהיה יכול ומוכן לעשות בחייו.

משה שרת - בר-אבהן ובר-אוריין

האב

"אין משיח לישראל, כבר אכלוהו בימי חזקיהו". כשאגת אריה פצוע פרצו מילים אלה מפיו של יעקב שרתוק בכינוס האזכרה בבית הכנסת הגדול של העיר חרסון, ביום השביעי לפטירתו של ד"ר הרצל. ובמרי שיחו הוסיף המספיד: "עם אוכל משיחו הוא עמנו, השובר את לבותיהם ומקצר את שנות חייהם".

לשאת את ההספד על הרצל הוזמן אמנם הרב סלושץ' מאודסה, אך את רגשות הקהל העצום זיעזעו דבריו של הציוני-הבילויי יעקב שרתוק, שיצאו מקרב לבו ונכנסו ללבות שומעיו. בייחוד התרשמו מדבריו הציונים הצעירים, שהיו עוקבים אחרי הופעותיו וכולעים בציימאון את דבריו הכנים, הנרגשים וההגיוניים.

לארבעה חוגים השתייכו ציוני חרסון. בחוג הראשון התרכזו בעלי ההון, אשר להם המאה וכמובן שגם הדעה. בחוג השני והשלישי התרכזו גרי הפרברים, ועל חוג הרביעי נמנו ה"מתמרדים" והנוער. מנהיגו ומדריכו של חוג זה היה יעקב שרתוק, אם כי היה המבוגר בין חבריו. בחנותו - חנות למכשירי כתיבה וצבעים - היה מתכנס תמיד ועד החוג. שם נקבעו דרכי הפעולה: מה צריך להיאמר ומה צריך לדרוש באסיפות הכלליות של הציונים, ומה צריך להיכתב בעלון הפנימי שהוציא החוג. שרתוק האב היה, כאמור, הרוח החיה של החוג. הצעירים כיבדוהו והעריצוהו ותמיד התחשבו בדעותיו וידיעותיו.

לא כאלה היו יחסיו עם ציוני הכיבודים וההתנשאות. איש ריבם היה, כי לא כדרכיהם דרכיו ולא כפעולותיהם פעולותיו, וישיבתו ביניהם היתה זמנית וארעית. נפשו ערגה לארץ ישראל וישיבתו בגולה היתה למגינית לבו.

האם

רעיה כערכו היתה הגב' פניה שרתוק. כאם לבנים התייחסה לפרחי הציונות. לעיתים היתה עוזבת את מקומה ליד הקופה ונכנסת עם אחד או שניים מהם לחדר הקטן שבצידה של החנות ושם היתה מקבלת מהם את ה"סחורה": את שוברי ה"שקלים",

* יעקב אורי, כתבים נבחרים, הוצאת "דבר", 1965.

את פנקסי הבולים ואת כספי הקופסאות של "הקרן הקיימת". לעיתים, כשחששה מעינא-בישא שעלולה להציץ מהחוזן, היתה קמה ממקומה, מורידה "סחורה" מהאיצטבות ואורחיה הפכו ל"קונים". תמיד היתה מעודדת את הצעירים לפעולה ונפרדת מהם בברכה: "להתראות בקרוב בארץ-ישראל".

ואכן משפחת שרתוק לא היתה רק נאה דורשת, אלא גם נאה מקיימת.

כשנפוצה בין חברי החוג הידיעה שמשפחת שרתוק עומדת לעלות לארץ - נתקבלה בשמחה מהולה בצער. השמחה היתה רבה על עליית כל אדם לארץ, ובייחוד על עליית משפחה שלמה. אך צער הפרידה והחששות לגורלו של החוג הנעזב ממחנכיו ומדריכיו, היו רבים אף הם. אך מעז יצא מתוק. כל מכתב מהארץ הצית זיקים והלהיב לעלייה, והצטיינו במיוחד מכתביה של הגב' שרתוק. מכתביה לידידים ורעים היו מועתקים במאות טפסים ומופצים בין חברי החוגים הציוניים בחרסון ובערי הסביבה. רושם מיוחד ועז עשה אחד ממכתביה, שבו תיארה את חיי משפחתם בכפר הערבי עין-סיניה (עין-סינה - כפר ערבי קטן בדרך בין רמאללה ושכם, שם יסדה משפחת שרתוק טחנת קמח בשביל הסביבה ושלחה ידה גם בחקלאות זעירה) וכיצד הובילה את תרנגולותיה לירושלים למכרן בין תושבי העיר לכבוד החגים. הידיעה שהאשה העדינה, המשכילה והאצילית, מסתגלת לחיי חקלאות ולעבודת האדמה, היכתה גלים, קירבה נפשות והעלתה עולים.

המכתבים היו נקראים בישיבות ובאסיפות ולא מעטים ממעתיקיהם ומקוראיהם זכו לעלות ולהיות בין בוני הכפרים והמשקים בארץ. כיצד מצאה משפחה עירונית ומשכילה זו את דרכה לכפר וכיצד הסתגלה לחיות יחידה בין ערביים, בלי לדעת את שפתם ובלי להכיר את מנהגיהם ונימוסיהם - לאלוהי שיבת ציון פתרוניהם.

הבן משה

את בנם משה פגשתי לראשונה בהיותו כבן עשר בביתו של ד"ר גינצבורג, רבה של העיר חרסון. יעקב, בנו של הרב, ומשה, התכוננו להיכנס לכיתה המכינה של הגימנסיה העירונית והיו מכינים יחד את שיעוריהם.

הייתי מבאי ביתו של הרב ולימדתי את בנו יעקב עברית ותנ"ך.¹ משה, שהיה מזדמן לעתים לביתו של הרב, היה מקשיב לשיעורים, הצטרף ליעקב והמשיך יחד אתו בלימודים ובזמן קצר הסתגל לשפה והצטיין בידיעותיו וביפי סגנונו. במשך הזמן הוסכם בינינו לדבר רק עברית. כך זכיתי להכניס עוד בגולה את משה תחת כנפי השפה העברית, שכה הצטיין בה בדיוק הביטוי וביפי הסגנון.

1 משפחת י" אורי, או זסלבסקי, התיישבה בחרסון ב-1903. "אורי למד שם בישיבה. ר' סיפור משה שרת על ימי ילדתו בחרסון, יומ"א, עמ' 1979-1983.

יעקב ומשה עמדו בהצלחה בבחינות ונתקבלו לכיתה א' של הגימנסיה. הוריהם קנו להם את בגדי השרד, אדרת (מונדרר בלע"ז) וכובע גימנזיסט. האדרות היו גדולות ממידות גופם ולכובעיהם הוכנסו פסי קרטון כדי להקטינם, למען יוכלו לשמש שנים אחדות.

משה לא היה מרוצה מסידורי הגימנסיה וממלבושי השרד בכלל, אך התנחם בכך שבקרוב ישתחרר מהם ויעלה לארץ ללמוד בגימנסיה העברית, שעמדה להיפתח ביפו, ובארצנו החמה ממילא אין צורך בבגדים כבדים כאלה. בעלותי לארץ מצאתיו בין תלמידי הגימנסיה "הרצליה". כאן גם זנח את בגדי השרד שנפשו סלדה מהם. בארץ נפרדו דרכינו ומקומות מגורינו ונפגשנו לעתים נדירות. מדי שנה היינו נפגשים בכך-שמך, בעלותו יחד עם תלמידי הגימנסיה לחג החנוכה למודיעין. ושוב נפגשנו בכך-שמך, בבואו יחד עם קבוצת חבריו לכיתה, לברר את האפשרות להסתדר שם בעבודה חקלאית.

מסיבות שונות לא הצטרף משה לקבוצה זו וזמן רב לא נפגשנו. פגישותינו התחדשו בכניסתו למערכת "דבר". לפי הצעתו של ברל כצנלסון הזמנתי את משה להשתתף באסיפת חברים בנהלל, שבה עמדו לדון על העיתון "דבר", על תוכנו ומגמתו. הרצאת הפתיחה של משה היתה מעניינת, משנתו ברורה ומסודרת, העברית שלו הקסימה את שומעיו ודבריו בנחת נשמעו.

בלהט הויכוח אמר אחד החברים: "הרי 'הארץ' של מוכרנו וידידנו [העורך] משה גליקסון פתוח לפנינו, ולמה לנו גם ה'דבר' הזה?" הדגשת המילה "דבר" במלעיל פגעה מאוד במשה. בהתרגשות רבה, בחום לבו, אך בהיגיון חותך ובכבוד רב כלפי השומעים הקשישים ממנו, ענה משה למתווכחיו. מאז נהיה ה"דבר" לדברם.

ושוב נפגשתי עם משה באחד מביקורי אצל דר' חיים ארלוזורוב, ששירת אז כמנהל המחלקה הפוליטית בהנהלת הסוכנות ומשה היה מזכירו. הימים היו ימי חוסר עבודה בארץ, ותלו תקוות מסוימות בעבודת הברכה, שעמדה הממשלה לבנות בשכונת רוממה שבירושלים. חיים ארלוזורוב חזר לפני כשעה קלה מביקורו אצל הנציב העליון בדרשו ממנו חלוקה צודקת בעבודה בין הפועלים היהודים והערבים. הנציב הציע, כי שכר העבודה יחולק באופן יחסי למספרם בין הערבים לבין היהודים, וארלוזורוב דרש כי העבודת עצמה תחולק ביניהם. עמדתו של הנציב היתה תקיפה והיו שיקולים רציניים לכאן ולכאן. בהיכנסו אמר משה: "הבה נשאל את דעתו של אחד מאנשי האדמה". התשובה היתה קצרה: "העבודה היא כל חיינו". הדעה נתקבלה ומשה היה בנאבקים הנאמנים והאמיצים לעיקרון זה.

וארשה לעצמי להזכיר עוד אחת מפגישותי הרבות אתו. ידועים מאמציו הרבים של משה והתמסרותו להקמת ה"בריגדה" ולארגונה בימי מלחמת-העולם השנייה. ההתנדבות לצבא הבריטי החלה לפני יסוד ה"בריגדה". המתנדבים חדרו לפלוגות

שונות של הצבא ונכנסו לתפקידים צבאיים שונים. אחדים מבחורי ישראל חדרו עד למחסני הנשק שהיו בקירבת חולדה ומילאו שם תפקידים חשובים. עם הקמת ה"בריגדה" רצו גם מתנדבים אלה להצטרף לחבריהם, אך משה מנע זאת מהם והתנגד לכך בכל תוקף. למשתדלים בדבר אמר, כי האימונים הצבאיים המיוחדים חשובים עקרונית יותר מאשר חיי החברותא ב"בריגדה", וכי מהמקומות שאליהם הצלחנו לחדור אין לסגת. הידיעות שירכשו בהימצאנו בצבא הזר תהיינה לנו לתועלת רבה כשנזכה לארגן את צבא ישראל. העליתי בזכרוני אך פכים קטנים ומעטים מפגישותי אתו. הרי דווקא באי היותו בז לקטנות יוכר האדם הגדול. משה, בגודל יכולתו וברוב כשרונו, שירת את עמו בנאמנות ובמסירות ובדאגתו לקטנות כלגדולות, ואין כשמו המעיד על אופיו. על כן כה אהבוהו והעריכוהו. אשרי העם שבנים כאלה לו ואוי לו כשהוא מאבדם בעודם ברום יכולתם.

1 | מי זוכר את משה שרת?

המהפכה הציונית אינה מכלה ילדיה. היא שוכחת אותם. כ-200 משתתפים, רובם ישישים וישישות ובני משפחה קרובים, נכחו השבוע בירושלים באזכרה לרגל מלאות 13 שנה למותו של משה שרת. אבל לבד מחבר הכנסת אבא אבן, שהירצה על דרכי הדיפלומטיה בדורונו, לא נכח אפילו אחד ממנהיגיה, פעיליה, וחבריה הנוכחיים של מפלגת העבודה. נכחו שגרירים בדימוס, פקידים בסוכנות ופנסיונרים כחושים של ארץ-ישראל ההיסטורית, רכונים על מקלות, זיכרונות ורגשות מעורבים.

אחרים לא באו. ולמה, בעצם, יבואו? בראש העבודה עומד כיום איש רפ"י [שמעון פרס]. שלושה אנשי רפ"י אחרים מכהנים כשרים בממשלת הליכוד. מן "המערך" – נותר שריד. ה"עבודה" היא כיום מפלגתם של משה שחל וז'ק אמיר. מה להם ולמשה שרת? הטקס נערך באולם הסוכנות היהודית, ומטעמה. אבל גם חברי הנהלת הסוכנות מטעם "העבודה" בלטו בהיעדרם. כך יצא, שהטקס נוהל בידי אלי אייל מד"ש, שנשא נאום יפה, ובקרב הקהל היה הפוליטיקאי הבכיר – רפאל קוטלוביץ מ"חרות" (!) – תנועה שהמנוח ראה בה ערב רב פרוץ של קריפטו-פשיסטים ושחצנים נבובים. גולדה מאיר הבטיחה לבוא. ברגע האחרון התחרטה. שמא לא הרגישה בטוב? לא, היא שהתה במשרדה בתל אביב. אין זו הפעם הראשונה שגולדה מאיר מבטיחה לנאום לזכרו של שרת וחוזרת בה ברגע האחרון. בפעם האחרונה (1973) כבר ישבה על במת בית העם בירושלים. כאשר הגיע תורה לדבר כיסתה פניה בכפות ידיה וירדה מן הבימה. הקהל נדהם. "היא איננה מסוגלת", אומרים יודעיה. "יש לה תסביך אשמה". היא ירשה כיסאו בחייו, כאשר היה עדיין בשיא כוחו.

"שפכו את דמו", אומרים. "התעללו בו". "פיטרוהו בבושת פנים". הדיחו אותו". "הוציאו דיבתו רעה", שב-1948 התנגד כביכול להקמת המדינה, אף כי התעודות שנחשפו זה עתה מטעם גנון המדינה מוכיחות את ההיפך. מדברים על "הטרגדיה של משה שרת" ומתכוונים לומר, שלקחו ממנו את "כיסאו", בגסות לקחו, כלומר לפני שהגיע לגבורות, או לסניליות ניכרת, דבר שנחשב במפא"י ההיסטורית כרצח בדם קר.

* "הארץ", 17.7.1978; עמוס אילון, *הבט אחורה בבהלה מסוימת*, עמ' 358-1361.

אבל לא זו היתה הטרגדיה האמיתית.

משה שרת חלם על ציונות אחרת. הוא כפר במדיניות החוץ והביטחון של בן-גוריון; דגל באלטרנטיבה מעשית לאקטיביזם המיליטנטי של פעולות הגמול, האמין באפשרות הידברות עם מצרים וירדן. הטרגדיה האמיתית של חייו היתה, שמעולם לא ניתנה הזדמנות לאלטרנטיבת שרת להוכיח עצמה. אפילו איננו יודעים מדוע. האם היה נאיבי? האם יישם את מדיניותו ונכשל? האם ביקש לנסותה אך בן-גוריון עצר צעדו? או אולי נכשל עקב חוסר כוח רצון, גיבוי מפלגתי, ביטחון עצמי, חולשת אופי? כל השאלות האלה אקטואליות גם כיום. משה שרת הוא אביהם-מיילדם של כל ה"יונים" בישראל.

הוא התנגד למיבצע סיני, שראה בו אסון מדיני "שהרחיק את השלום עשר מעלות אחרנית", ניסיון עקר להתקשר "עם שתי מעצמות יורדות וכושלות. הוא האמין, כפי שהתבטא, "במדינת חוק, לא במדינת שוד". התאונן על יצר ההרפתקנות הפרחחי הפועם בנו. "איזו משתי הנשמות המתרוצצות בתנ"ך תנצה יריבתה בקרב העם הזה?" לא גרס "או"ם-שמום".¹ האמין במה שכינה משפחת העמים.

בן-גוריון דגל בקו לוחם - שרת האמין בקו הידברות. בן-גוריון פיקפק באפשרות של שלום - שרת האמין בה. ידע, שאפילו כאשר הננו מתעצמים, אנו ממשיכים לפנות אל מצפון העולם, לאו דווקא אל האינטרסים שלו. חלום הבלהות הגדול של שרת התגשם בימינו אלה: בידוד בינלאומי כמעט גמור, טשטוש ההבדל בין התוקף לבין הנתקף.

*

שרת כיהן כשר חוץ בתקופה קשה ורבת סתירות. היה אדם מורכב, מתוסכל וממורמר. את מצבו הנפשי ביטאה, יותר מכל, מלה שגורה אחת, שהוא עצמו חידשה והכניסה למילון: סיפּלון.

הוא התמנה ראש ממשלה לא משום שמפא"י הפצה בו אלא משום שבן-גוריון התפטר, אשכול וגולדה מאיר לא רצו בתפקיד ופנחס לבון הפחיד את כולם. מיומו הראשון כראש ממשלה היה מועד לפורענות: נשא בעול אחריות בלי סמכות, בעוד בן-גוריון הפעיל סמכות בלי אחריות. הצבא, בהנהגת משה דיין כרמטכ"ל, נהפך לגורם פוליטי, שדהף למלחמה. ראש אמ"ן [בנימין גיבלי] הרעיש את שרת "בתפיסתו המדינית המבהילה בגולמיותה. הרישול וחוסר הרצינות בארגון המיבצעים פוסלים אותו לחלוטין לתפקיד זה".²

1 כל הציטוטים מיזמ"א, שפורסמו ב"מעריב" בשנים 1974-1976. הערת מערכת: לארבעת הציטוטים, ר' לפי הסדר: יזמ"א עמ' 1838; 669; 823; 874, 931, 932, 1117, 1889.

2 יזמ"א, עמ' 684.

שר הביטחון באותה עת היה פנחס לבון, פציפיסט טולסטויאני שיום פעולות גמול רצחניות, שקוממו את שרת אבל הוא לא הצליח למנוע הישנותן. הוא ראה בלבון אדם מושחת ובאופיו ושכלו ראה "יסודות שטניים"; הוא לקה, מפעם לפעם, ב"ליקוי הדעת בשל סביאה". על רקע זה, הסוריאליסטי-לא-מעט, החליף שדרים עם ג'מאל עבדול נאצר בחתירה בלתי פוסקת להגיע להבנה עם מצרים. הסימנים הראשונים לא היו בלתי מעודדים, עד שמישהו "נתן הוראה" (עד היום איננו יודעים מי) וה"פרשה" שמה קץ לגישושים. שרת האמין בהם.

שרת היה אחד המעטים בראשית שנות ה-50 שלא זילזל בחומר הנפץ הפוליטי הטעון ב"בעיית הפליטים הפלשתינאים", יחיד בצמרת הפוליטית שהציע "להפעיל פתרונות לבעיית הפליטים על-ידי הצעה נועזת וממשית מצדנו לתשלום פיצויים". זמן-מה הירהר באפשרות לשריין למטרה זו שיעור כלשהו מכספי השילומים. דוח הוועדה שהקים למטרה זו נגנז. "קיימת היתה רתיעה מוחלטת מכל יוזמה מדינית", נזכר לימים אחד מחבריה, נגיד בנק ישראל דוד הורוביץ. "היתה התרכזות בלעדית כמעט בבעיות ביטחוניות". הדברים נשמעים אקטואליים והיו יכולים להיאמר גם כיום.

*

היו לשרת חסרונות גדולים. האומר עליהם שהיו כמידת מעלותיו אינו מסביר את כשלונם. היה יכול להיות קטנוני. היה פדנט נוראי. נעדר חוש הומור. מזכירו המדיני, זאב ש"ק, ביקש לבדר אותו במברק מטומטם של השגריר באנקרה, שדיווח בפרוטרוט לא רק מי ומי היו אצלו במסיבת קוקטייל אלא גם על מספר הסנדוויצ'ים שאכלו. הערתו היחידה של שרת היתה: "אין אומרים סנדוויצ'ים אלא כריכים".

היה אדם הגון מאוד. חי בעידן אחר. הסתפק במוצט. היה ודאי מתקומם נגד העלאת שכרו ב-70 אחוז; לא היה גובה שכר מיהודי הגולה בעבור הרצאה על הציונות. כאשר קיבל 6,000 ל"י דמי מפתח בעבור דירתו הישנה ראה בזה "רווח בלתי הוגן" ותרם את הכסף למטרות ציבור.

שנא ערפול. אהב להעמיד דברים על דיוקם. כיוון שהימר על מצפון הבריות, שיחק מלכתחילה בקלפים חדשים. היה אינטלקטואל. כאז כן כיום: גדולים קשייו של אינטלקטואל בפוליטיקה. כאז כן כיום: יותר קל למכור קו קיצוני מאשר קו מתון, את הרגשות מאשר התבונה. "לשווא מתאוננת התבונה, כי דעות קדומות שולטות בעולם", כתב הצרפתי איפוליט טן במאה הקודמת, "על מנת לשלוט, מוטל עליה שתיעשה בעצמה לדעה קדומה".

בחבורה הססגונית של חלוצים ועסקני פועלים, שטיפסו ועלו לעמדות מנהיגות ביישוב, בלט שרת בייחודו.

היה חריג. בן-גוריון ושאר מנהיגי הפועלים היו אוטודידקטים. שרת היה חניך בית הספר לכלכלה בלונדון. אחרים היו תקיפים, עקשנים וקשוחים במאבקם. שרת האמין בפשרות. היה אדם זהיר ומפוכח.

בעיני רבים הצטייר כדקדקן או פדנט. אחדים ראו בו טרדן שאינו מבדיל בין עיקר וטפל, שמגזים בדבקותו במושגים מיושנים של נאותות וצורה, ביורוקרט, מקפיד מדי בקטנות, נאמן מדי למושגים מופשטים של מוסר והגינות בעולם שנראה כזירת התמודדות אכזרית על עמדות שלטון.

חבריו בהנהלה עלו ארצה בצעירותם או בגיל העמידה. שרת, אף שלא נולד בארץ, הגיע כילד, התחנך בה והיה בין בוגרי המחזור הראשון של גימנסיה "הרצליה" בתל אביב. האחרים גדלו בתחום המושב במזרח אירופה.

שורשיו של שרת היו בארץ, ובכל זאת, משום-מה נדמה היה שהוא מוטרד יותר מן האסון שפקד את יהודי אירופה. נהג לומר: "אפשר איננו עושים די. אפשר הננו מחמיצים הזדמנויות". כולם היו מזועזעים ונרעשים; שרת השלים פחות עם רוע הגזירה והתייסר במחשבה שיכלו לעשות יותר כדי להציל.

שרת מעולם לא התגבר על הספקות שהתייסר בהם בנושא מכאיב זה.

* מתוך עמוס אילון, *שעת האפס*, עמ' 129-130.

שרת - האדם והמורה

לא קל לכתוב על אדם, אף שבועות אחרי מותו, אם הכרת אותו, והכרת אותו מקרוב, רוב ימי חייו, כחבר, שכן ומדריך ומה גם אדם כה רב-צדדי כמשה שרת. שמי מסמל את החוב שאני חב לו. היה זה הוא שהמציא אותי בשבילי בעת הפצצת לונדון ב-1944.¹ מה חשיבותו של שם? כבר אמרתי: זה סמל. משה שרת עצמו היה "משה" לכל אדם ביישוב. כששאלו אנשים "איפה משה?", "מה עושה משה?", "מה אומר משה?" - ידע כל אחד למי הכוונה.

יש הידועים באופן כללי בשמות המשפחה שלהם ובהם בלבד; זה סימן לטיפוס מסוים של אדם. אלה הידועים בשמם הפרטי אחרים הם ביחסם לזולת וביחס הזולת אליהם.

כשאני חושב על משה, אני חושב בראש וראשונה על ההומניות שלו. סבורים שזוהי תכונה יהודית, אך אין היא כה כללית בקרב היהודים כפי שאולי מאחלים אנו שתהיה. משה חיבב ממש אנשים אחרים, התעניין בהם התעניינות אמיתית, דאג דאגה כנה לשלומם, להתקדמותם ולאשרם. מעולם לא היתה הטירחה בשבילו מרובה מדי אם היה סיכוי לעזור למישהו, במיוחד למישהו עני או בלתי חשוב, או חסר הגנה או אומלל. כל מי שהכיר אותו יכול לספר דוגמה אחר דוגמה לאותה נכונות בלתי רגילה לחוש לעזר הזולת.

אני מניח שבשורש נכונות זו היה חוש מלידה לצדק, להגינות, לכבוד האדם, ולחובה שמטיל דבר זה על כל אדם, על כל חבר בחברתנו האנושית. משה היה תמיד מוכן לשבח אדם ראוי. הוא לא חשש למתוח ביקורת או להאשים, וכן לא חשש, כפי שחוששים כה רבים, לשבח. איני זוכר שהכרתי אנשים רבים שכה מיהרו להכיר בטוב שבזולת, להודות בו ולהצביע עליו.

היו אלה מעלות של הלב והנשמה, אך משה היה מחונן במעלות שוות של הרוח. הווירטואוזיות שלו בלשונות היתה ידועה לכל אחד, והוא התגאה בה. אך לשון היא

* "הארץ", 20.8.1965.

1 ולטר איתן (אטינגהאוזן), מבכירי משרד החוץ, היה מרצה באוניברסיטת אוקספורד. למשה שרת, שגייסו לעבודה מדינית, היתה יד בעלייתו לארץ ישראל ב-1946.

דבר אחד, והיכולת להשתמש בלשון דבר אחר. היו שסברו כי נטה להיות קטנוני ונוקדן בשימוש שלו בלשון, בעמידתו על דייקנות המורה, על גינוני הדקדוק, על אלגנטיות בסגנון. אך אלה לא היו מעולם מטרת בפני עצמן; אלה היו אמצעים להגדרה ולביטוי ברורים של מחשבה. הבעיות לא-מספר שהיה עליו להתייצב מולן ולפותרן תבעו צלילות מחשבה מוחלטת, והוא תבע צלילות זו מאלה שעבדו עימו. רבים קיבלו ממנו את ההכשרה הרוחנית, כמעט את החינוך הקלסי שלא זכו לקבלו בבית הספר.

משה ראה את החשיבות שבדברים קטנים. לא היתה זו דקדקנות, אלא הכרה שבדברים גדולים הם הסך-הכל של דברים קטנים, ושאיך אם גדול הסך-הכל מסכום חלקיו, החלקים הם המרכיבים אותו ומקנים לו את אופיו ואת כוחו. יש שאינם יכולים לראות את היצר מרוב עצים, ואחרים אינם יכולים לראות את העצים בגלל היצר; משה ראה גם את העצים וגם את היצר, וראה אותם בצורה ברורה ביחסם זה לזה. היתה לו רוח אנליטית נפלאה, שבכל זאת היתה מסוגלת להגיע בקלות לסינתזה; ולא היתה סתירה בין השתיים: אם מזניחים את הדברים הקטנים, עלולים לעשות שגיאות העולות ביוקר, כפי שעשו מדינאים רבים, אף המוכשרים שבהם, אף בשנים האחרונות. מדיניות חוץ אינה בראש וראשונה עניין של גאונות או של אינסטינקט, או של רעיונות אוניברסליסטיים גדולים. זה עניין של מחקר מקרוב, של שימת לב לפרט, של מחשבה קשה ועבודה קשה.

משה היה מורה גדול. לא הייתי רוצה לומר שהחמיץ את יעדו, אך ודאי היה נעשה מורה גדול מאוד לו נכנס למקצוע זה – אחד הגדולים ביותר. דבר זה נבע באופן טבעי מענייניו באחרים, מאהבתו אותם, מדאגתו לעזור להם להבין ולהתקדם; מעולם לא חסך טירחה ב"הוראה" ובהסברת דברים. הוא היה, בתוקף אותה תכונה, מספר סיפורים גדול, ובכך נעזר בזיכרון מפתיע, שנראה היה כאוגר לשימוש בעתיד ולסיפור בעתיד כל דבר שקרה לו אי-פעם.

הוא היה יהודי גדול במיוחד מבחינה זו, שעם כל דאגתו לכלל היהודי ויהודי חש את ההיסטוריה, את הליכוד ואת הגורל של העם היהודי כולו בזמן ובמקום כאחד. מעולם לא חש את עצמו כעומד בחוץ באסיפה יהודית כלשהי, מעולם לא קרה שלא ידבר במישרין למוחותיהם וללבותיהם של בני עמו. הוא תפס במהירות את החשיבות שברעיונות הזולת, הוא היה ללא אנוכיות, חסר מנוחה, מחונן בחוש גלוי של הומור, משועבד כעבד לחובתו, שוחר שלמות, אוהב חברה טובה.

משה היה אדם בעל תכונות כאלה – בעל כישרון כה רב-גוני עד כי מהססים למנות את כל מעלותיו וכישרונותיו. יכול הייתי להמשיך בקטלוג זה כמעט עד בלי די, אך אני מניח לכל אחד שהכיר את משה להשלים את הרשימה לעצמו. ניתוח אישיותו העשירה יהיה פירושה לערטלה מאנושיות ולסלף את התמונה כולה.

אני חושב עליו עתה כפי שהיה בשבועות האחרונים של מחלתו, חלש כילד, כמעט בלתי מסוגל לנוע, ובכל זאת מחייך, עדיין מנסה לדבר, עדיין מסוגל ליהנות מבדיחה. איני יודע אם ידע או לא ידע מה אנושה מחלתו, אך יודע אני שנראה אז בעיני גדול משהיה אי-פעם, משתלט על הצער ועל הייסורים, מבטא את גדולת החיים גם בעומדו על סף המוות.

מופת לכולנו

אף שמשה שרת נולד בחו"ל, הנהו המדינאי הראשון מגידוליה של הארץ הזאת, שהרי הגיע הנה בהיותו ילד. הייתי רוצה, שיהיה למופת לכולנו. לא אחת היינו חלוקים בדעות, בעיקר בענייני חוץ וביטחון, אבל אי-אפשר שלא להתפעל מבהירות שיקוליו, מנחרצות החלטותיו, מעקביותו, מצחות לשונו ונקיונה, מחברותו הטובה גם עם בני פלוגתא.¹

בניגוד למה שמקובל לחשוב, מצאתי בו סעד רב כאשר ביקשתי מן הפיקוד העליון לדחות את הנסיגה מסיני בינואר 1949 לכמה ימים, כדי לאפשר לכוחותינו להשלים את שיחרור רצועת עזה, בטרם תבוצע הנסיגה.

מכתב משה שרת אל מפקד הפלמ"ח יגאל אלון

ליפתח שלומות,

עתותי הקצוצות אינן מספיקות כדי שיחה אתך, והרי עדיין אתה חייב לי הסבר על מכתב ששלחת לאיילון,² אלא שמרוב טירדותי כאן ובחו"ל לא נתתי לך הזדמנות לכך. מה שהניעני לכתובה הוא שָמַע שהגיעני על דוח שמסרת במסיבת עולים³ על כישלונות ורשלנות של "המוסד".⁴ איני בא להטיל ספק בעובדות שהרצית, אך גם מבלי ששמעתי את הדוח במפורט ומבלי שאהיה בקי בפרטי עבודת המוסד, ספק בעיני אם אותן עובדות מצטרפות לתמונה שלמה ומאירות את הפרשה כולה באור נכון. אני יודע, שהמוסד נאבק עם מעצורים ומכשולים קשים מנשוא ואין קל מלתלות בחוסר כשרונם של הנושאים במלאכה את קולר הכשלונות, שהנם פרי קשיים הטבועים במלאכה עצמה. מכל מקום,

* "מעריב", 8.7.1965.

- 1 על יחסי שרת-אלון מלמד המכתב הבא, שכתב מ"ש בשלהי 1946 או בראשית 1947. המכתב צוטט והוער בידי פנחס עופר, "מפנה"/יד טבנקין, יולי 2001, עמ' 55-57, ור' שם הקדמתו.
- 2 באוק' 1946 לאנשי הפלמ"ח שבמחנה המעצר לטרון/איילון בימי מעצרו של מ' שרת שם, 29.6.1946-5.11.1946; המכתב המקורי של אלון לא אותר, אך חלקים מתוכו התפרסמו בעלון הפלמ"ח 46-47, אוק'-נוב' 1946; בין היתר האשים שם הכותב את הנהגת היישוב ב"שתדלנות".
- 3 אנשי פלמ"ח שעסקו בהעפלה באירופה.
- 4 המוסד לעלייה ב' בראשות שאול אביגור ("בן יהודה"); "אלון טען ש"המוסד" אינו עושה די בתחום ההעפלה ובארגון המעפילים להתנגדות לעוצריהם הבריטים.

גם אם אתה משוכנע באמיתיות סיפורך, ודאי לא נעלם ממך כי סיפור כזה מוכרח לעשות שמות בנפש שומעיו ולזרוע אי-אמון וייאוש. מכאן, שחובתך היא – לא רק חובת חבר כלפי חברים קשישים ומנוסים ממך, אלא חובת אדם הנושא עצמו באיציטלה אחראית – להביא לפני עדתך הארה דו-צדדית, ולא חד-צדדית, של העניין. לכן הנני להציע לך לערוך דוח מפורט בכתב מהרצאתך באותה מסיבה ולהמציאה לבן יהודה להערותיו. חובתך לדרוש ממנו במפגיע תשובה מלאה ומהירה ולהביא את תשובתו לידיעת שומעיו.

אינני מעורר בהזדמנות זו את השאלה אם בכלל זוהי הדרך הנאותה להסברת עניינים כה חמורים ודקים כענייני המוסד, שמרכזו סביבם להט כה עצום ויש בהם להסעיר רוחות במידה כה רבה. מבחינת הסדר הנכון, גם פנייתי אני אליך איננה לגמרי "כשורה". אבל שעתי דחוקה, ומשנתקלתי בשריפה שפרצה אני מנסה לכבותה כיכולתי, ברי לי, שעתידיים אנו ליתן את הדין שעל שאין אנו נותנים דעתנו על בעיה זו של סידרי הסברה בשורותינו, ומניחים שישתלט בזה חוסר כל סדר ומשטר עם טשטוש גמור של תחומים בין מסגרות "מדיניות" ו"צבאיות". גם לארגון חופשי והתנדבותי כשלנו אי-אפשר בלי מערכת הלכות של קבע בעניינים אלה ושמירה קפדנית על קיומן, אחרת יצא ברבות הימים שכר הערות והלהט בהפסד ההרס הנפשי וההתפוררות הארגונית.

באיגרת שקראתי באיילון לא חששת מלהדביק תו גנאי, שנתחדש בבית-מדרש מסויים⁵ בראשו של המוסד⁶ אשר מידו, ואך מידו, באה לך הסמכות לפנות בכלל אל אותה חבורת גדיים בדברי הסבר. הנתת אז דעתך על שורשים שעקרת ויסודות שהרסת? בשם מי ובתוקף מה היית פונה אל אותם נערים למחרת היום אילו נצטווית לפנות? נניח, שבצמרת מקננים אך מורך לב ורפיון ידיים וחוסר תושייה – היש צמרת אחרת במקומה, או היש סיכוי להעלות צמרת אחרת, או שמא אין הכרח להזדקק לצמרת כלשהי? שמעתי עליך שחכם אתה, ושמחתי להיווכח בחוכמתך ובעוד כמה תכונות חיוביות וחשובות שחוננת בהן דווקא למיקרא אותה איגרת, אלא אל-נא תהא-נא מקפיד עם חבר קשיש שכמותי אם אומר, שעדיין יש מרחק בין חוכמה לתבונה, שאם לא כן לא היתה הלשון נזקקת לשני הניבים; כי החוכמה מסתפקת בהבנת העניין כשלעצמו, במופרש ובמבודד, ואילו התבונה חותרת להבנת כל הסובב אותו וצופייה למסקנות הרחוקות הנובעות ממנו. בברכה ובדאגה,

מ"ש⁷

5 חוגי "התנועה לאחדות העבודה".

6 דוד בן-גוריון, יו"ר הסוכנות היהודית והאחראי מטעמה על תיק הביטחון/ה"הגנה".

7 המהדיר פנחס עופר העיר, כי תשובת י' אלון למכתב זה לא אותרה. ב-1949 הציג מ"ש לי' אלון כהונת נספח צבאי בשגרירות ישראל בלונדון, אך נענה בסירוב (אניטה שפירא, יגאל אלון – אביב חלדו, עמ' 462); ב-1950 היתה למ"ש יד בשליחת י' אלון ללימודים בקולג' סנט-אנטוני, אוקספורד.

שר יהודי בחזית האש

בפגישה זו של ועדת חוץ וביטחון של הכנסת רואים אנו את עצמנו כבעלי "זכות יתר" מתוך מהות ועדת החוץ והביטחון ותפקידיה, עבודתנו המשותפת והקשר של חברי הוועדה אתך בעבודה זו. העניינים שאנחנו כוועדה מטפלים בהם, ושאתה כראש הממשלה ושר החוץ אחראי להם, הם עולם ומלואו.

אנו חייבים לך הכרת תודה בעד ההיענות המתמדת, כמעט השבועית, לחברי הוועדה ובעד אופן הבאת העניינים המלאה והמקיפה והצגתם במידה מקסימלית, כנה וגלויה, לא פעם מתוך סיכון עצמי ומדיני, תמיד מתוך החשבת העניין, האחריות הגדולה ויחס הכבוד לוועדה.

יהיו חילוקי הדעות בינינו אשר יהיו, הכרה אחת פועמת בכלנו - שאתה כולך עומד לשירות העניין רב-האונים, ושכל מערכה אתה ממצה לא רק את כישורונך המדיני הברוך, תרבותך הענפה, ידיעותיך המרובות, הכרתך את מדינות העולם, אישים, רבי-מלוכה והליכות עמים, הכרתך הנפלאה את ההיסטוריה היהודית ואת ארץ המולדת, אלא שלמערכה זו אתה מקדיש את כל לבך, ולשד המות והעצמות.

זה יותר מעשרים ושתיים שנה, מאז מותו של חיים ארלוזורוב, שעלית על כיסא הכהונה המדינית. בהיסטוריה של עם עתיק יומין כעמנו לא מעטים היו האישים הגולים שעיצבו את דמות העם, רוחו, הגיגו, הווייתו והמהלך ההיסטורי שלו. במאזן שייעשה פעם לדורנו-אנו, לתנועת הקוממיות הממלכתית ולאישיה, לא תהיה האחרון שבהם.

זכיתי ללוותך בשעת ביקורך בגיזרה היהודית בחזית איטליה, בקו האש הראשון של הבריגדה היהודית. צעדתי אחרריך בהרים, באפלת הלילה, לא רק חמוש ב"טומיגן" ובסמל המגן דוד והטלאי הצהוב ששמנו על כתפינו לאות כבוד, אלא גם חמוש הכרה יהודית-לאומית, שאני מלווה שר יהודי בחזית האש. וזכות היא לי ללוותך במערכות החוץ כיום ולחוש מקרוב במאבק האיתנים של קיומנו וייעודנו בדור הזה.

עיני האומה במדינה ועיני העם בתפוצות צופיות לעמידתך בזירה אחראית זו, כי הם רואים בך אחד מבניו המפוארים ביותר של העם היהודי.

* דברי מאיר ארגוב, יו"ר ועדת חוץ וביטחון, בישיבת הוועדה, 18.1.1955, במלאת 60 שנה לרה"מ משה שרת.

מנהיג נשכח

משה שרת היה שר החוץ הראשון של מדינת ישראל. הוא שימש גם כראש הממשלה השני בין סתיו 1953 לקיץ 1955, כלומר, בין שתי כהונות של בן-גוריון. בתקופת כהונתו השנייה, תבע ראש הממשלה בן-גוריון שמושה שרת יסיים את תפקידו כשר החוץ. הרקע לכך היה קשור בחילוקי הדעות החריפים בין שני המנהיגים על מדיניות הביטחון של ישראל. שרת התפטר לכן ביוני 1956 – ולא חזר יותר לממשלה.

אלה שהגיעו לארץ בשלושים השנים האחרונות, או אלה שנולדו כאן לאחר מלחמת סיני של 1956, נתקלו אולי בשכונות או ברחובות הנושאים את שמו של שר החוץ הראשון, אבל ספק אם ידוע להם הרבה מעבר לזה. גם אם לא נעשה מאמץ מכוון להשכיח את משה שרת, כמעט ודאי שלא נעשה כל ניסיון ממלכתי להעלות את זכרו ולספר משהו על מפעלו הרב לבני הדור שלא ידעוהו.¹ אין צורך להסכים בהכרח להשקפתו של משה שרת בכל אחד מהנושאים שהיו שנויים במחלוקת, כדי להביע הערכה עמוקה לתרומתו האדירה להקמת המדינה ולבניין שירות החוץ שלה. כבר חמש-עשרה שנה לפני הקמת המדינה, כיהן משה שרת כראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית וההסתדרות הציונית. למעשה, היו אלה המכשירים הממלכתיים היחידים כמעט, שפעלו הן כדי להגביר את העלייה וההתיישבות בארץ, הן לחיזוקו הפוליטי והכלכלי של היישוב והן לגיוס תמיכתן של ממשלות העולם לתוכנית של הקמת המדינה.

אחד ההישגים המפוארים ביותר של משה שרת בתפקידו כראש המחלקה המדינית של הסוכנות היה מאבקו לכינון כוח צבאי יהודי שייטול חלק במלחמה נגד היטלר. היה זה מאמץ עליון, שגם בן-גוריון וד"ר וייצמן היו שותפים לו, אבל הנטל העיקרי של המערכה נפל על כתפיו של שרת. הן מבחינה מוסרית והן מבחינת ההכשרה הצבאית של אלפי חיילים יהודים מארץ ישראל לשמש גרעין של כוח לוחם מודרני – הבריגדה היהודית היתה מעשה ידיו של משה שרת.

* אמ"ש. המקור בעיתון יומי לא אותר.

1 משה שרת – ראש הממשלה השני, מבחר תעודות מפרקי חייו, יצא לאור מטעם גנוך המדינה, 2008 (167 תעודות).

בשמונה השנים ששימש שרת כשר חוץ – ממאי 1948 ועד קיץ 1956 – ניהל את המערכה לקבלת ישראל למשפחת העמים ולהשגת מירב התמיכה הבינלאומית לחיזוקה הביטחוני והפוליטי. הוא וצוות הנציגים של ישראל נאבקו לקבלת ישראל לארגון האומות המאוחדות, להכרה דה-יורה במדינה, לחילופי נציגים ולייצוג מכובד בבירות השונות של העולם. בדיונים שנערכו בארץ באותן שנים על שימוש באמצעים דיפלומטיים, או הפעלת כוח צבאי – שהיה עדיין קטן – נטה משה שרת למצות תחילה את הערוצים הדיפלומטיים לפני הפעלת כוח צבאי; וכשנתן את הסכמתו לשימוש בכוח העדיף שזו תהיה פעולה מבוקרת, שתעמוד בפרופורציה לפרובוקציה הערבית שקדמה לה. הוא שלל בכל כוחו המוסרי והפוליטי את הנטייה של חוגים מסויימים גם במפלגתו – אבל בעיקר באופוזיציה מימין ומשמאל – להפגין זלוזל בעולם החיצוני ולמצוא פורקן בתרגילים של "הצגת שרירים", שנוקם היה לעיתים גדול מתועלתם.

ראשיתו של הויכוח הגדול מה הם מרכיביה של עוצמת ישראל החל כבר אז. משה שרת הבין, שהמושג ביטחון ישראל אינו מורכב רק מהציוד הצבאי, מתוכניות המטה הכללי ומהיכולת להפעלת כוחות. בלי אלה תהיה המדינה טרף לאויביה, אבל התעלמות מההקשר הבינלאומי, מהחיוניות של הסיוע הכלכלי הן לביטחון והן לתאיגבור העלייה – עלולה רק להחליש, לא לחזק את המדינה. לכן ראה שרת צורך עליון בשיקול דעת ובאיפוק, אלא אם הנסיבות מחייבות פעולה נמרצת ובעלת סיכוי להיות מובנת, לפחות על ידי ידידים. יותר מכל דחה ושנא שרת את המנטליות של הצדקנות העצמית, הלוקה בפרנויה מתמדת. מבחינה זאת, המנטליות של היריבים הפוליטיים של משה שרת לא נשתנתה בהרבה.

עיון בתרשומות הארוכות של יומן משה שרת חושף ניסוחים קיצוניים והיסטריים, שיריביו מימין וגם משמאל השתמשו בהם בהרחבה בתגובות שכתבו נגדו כבר אז. מדהים לגלות – לאחר ארבעים שנה – עד כמה חוזרים ממשיכיהם של הפוליטיקאים משנות החמישים על הלקסיקון המוגבל והפתטי של אותן תגובות. הם לא מוסיפים אפילו פסיק אחד. ביומן הזה מתגלים גם היבטים מעניינים אחרים. הנה, למשל, בדצמבר 1953 מגיע לארץ ציר סובייטי חדש: אלכסנדר ניקיטיץ' אברמוב. שרת מציין ביומנו, שהאיש "נעים למדי, איש שיחה, נוח לבריות, שונה בתכלית מפאוול ישוב", קודמו. בהציגו לשרת את נוסח הנאום שבדעתו לשאת כשיגיש את כתב האמנתו לנשיא המדינה, אמר הציר החדש כי בכוונתו ממשלתו להוציא בארץ עלון ידיעות על "הישגי ברית-המועצות במשק ובתרבות". לכך הגיב שרת: "על יסודות של הדדיות – אדרבה!" "הדדיות?" שאל אברמוב? "ודאי, הדדיות!" פסק שרת. צריך היה להמתין לפירוק המשטר הסובייטי, כדי שעיקרון ההדדיות שמששה שרת קבע לפני למעלה מארבעים שנה, יתממש.

הטרובדור הציוני האחרון

לתולדות עם ישראל, ארץ-ישראל ומדינת ישראל האציל משה שרת מאורו של מנהיג סגולה. הכרה מחודשת זו מעמיקה ומהווה מעין התגלות הפוקדת רבים המבקשים לדעת עליו יותר. שיקוף מסכת חייו הינו רק בראשיתו. פועלו משך שני דורות ומחצית דור מחייב חישוף פרקי מעש, הגות ומידות. כינוס תזכיריו ונאומיו, רשימותיו, יומניו ומכתביו של משה שרת יעשיר בוודאי את הספרות העברית ביצירה מקורית, שחושלה על גבי סדן של תקופה, נצרפה במערכות נפשו והועלתה בכוח ביטוי המיוחד.

משה ידע לעשות מלאכות הרבה, אך הוא עשה אותן כאמן. אין אמן יוצר אלא מתוך השראה, ואין השראה באה אלא מתוך שאר רוח, ואין שאר רוח בא מן ההפקר. מילדותו גדל משה, במשפחתו ומחוצה לה, בתוך אקלים של ארצישראליות ציונית. בצמד המילים "ארץ-ישראל" היו כמיהה, מאויים, הילה של שינוי בראשית והתמכרות ללא חשבון אחר מחוץ לחשבון הנפש. שחר זה בחיי משה ליווה אותו ולא נטש אותו עד לשקיעתו.

התבוננות ראשונה במשה מעלה בי אסוציאציה של מעיין מתפרץ ומפכה מים חיים וחמים. בארבעים שנה של היכרותי אותו לא פג הרושם הראשון. ברוך כשרונות. רבגוני. מבריק. את כל אלה הוא שיעבד למצווה ראשית אחת – נאמנות לאחריות בתור קטגוריה מוחלטת.

את עדותו-הוא לכך אנו מוצאים בקטע מנאום שנשא לפני שלושים ושש שנה. זה היה ב-1930. על סף האיחוד בין "אחדות העבודה" ו"הפועל הצעיר" קוימו ועידות נפרדות של המפלגות הללו. זמן רב היתה שמורה עמי התרשמות עזה מדברי משה בוועידה האחרונה של "אחדות העבודה". לקראת עצרת זו חיפשתי ומצאתי את הקטע מתוך נאומו זה, שנדפס בגיליון "הפועל הצעיר" ב-24 בינואר 1930. ואלה היו דבריו:

מה שנתנה 'אחדות העבודה' לנו הוא קודם כל חוט שדרה איתן לכל אחד ואחד, ביטחון פנימי לכל שעה טרופה, עמידת קוממיות נוכח כל הגלים,

* דברי זלמן ארן בעצרת זיכרון במלאות שנה למות משה שרת, "דבר", 1.7.1966.

קרקע מוצק תחת רגליים, אבחנה נוקבת בכל תסבוכת חדשה. מבלי שנדע תמיד למצוא את הנוסחה ההולמת אנו יודעים היטב מהי הציונות שלנו ומהו הסוציאליזם שלנו. הדברים האלה נבלעו בדמנו ושום דבר לא יעבירונו על הרגשתם החיה. כל אחד מאיתנו חש בקרבו את הכוח הזה לעמוד בכל מבחן, מבלי שיהיה זקוק למנהיג, למסכים ולמאשר. בהגנה על הכרתו הוא לא יירטע מפני כל ניסיון מבחון לפסול את צדקתו המוסרית. לעמוד שדרה זה עוד נזדקק מאוד. כי הגנה ימים באים עלינו, אשר נצטרך להוכיח לעצמנו ולאחרים מאיזה חומר קורצנו, ימים אשר מי יודע באילו מערכות נעמוד בהם על נפש תנועתנו ועל הנפש ממש. ונאלץ לעמוד כשגבנו אל הקיר, מאין כל דרך נסיגה מאחורינו.

*

הוא אהב בני אדם. היה סקרן לבני-אדם. חרד לכבוד האדם. שנא עריצות. ידע יריבות אך לא נטר איבה. הקפיד על לויאליות. נשם במלוא ריאותיו את האווירה של ציבור. ראה את החזות בתנועה, לטיפוחה נתן ממיטב חילו, במיוחד לתנועות נוער ולמפלגתו. בוו ראה מצבר לכוחות ציבור מאורגן, אידיאי, שחייב לדעת את דרכו – שחייב לחפש את דרכו.

היה כובש ביושרו האינטלקטואלי, בכושרו הנפשי לחנך. היה מחנך בחסד השכלתו, תרבותו, מידותיו ובכושר הביטוי שלו. כאשר דיבר או כתב, נענדו דבריו בעטרת של אצילות.

אין בנמצא אדם, והוא משכמו ומעלה וקרוי מנהיג, שיהיה מחונן בכל המעלות. אילו נתברך בכל המעלות, לא היה מגיע למדרגה של מנהיג. צירוף של כל המעלות היה בוודאי משתק אותו. כל מנהיג ציבור ניחן, בין השאר, בתכונה ראשית אחת, והיא הקובעת. מה היתה התכונה הראשית של משה שרת?

תשובתי-אני לשאלה זו היא: הפתוס המוסרי של אדם היודע שאת חייו הוא מכלכל באמות מידה של מצפונו השלם, של מצפונו הבלתי מצולק. סבורני כי גם כוח עמידתו במערכות חוץ ינק מהפנים של פנים אישיותו.

*

אין אומה שמדיניות החוץ שלה אינה פרגמטית. רמתה נקבעת לפי מטרותיה ולפי מקורות מטרותיה ולפי ברירת הדרכים להגשמתן. הפרגמטיזם של משה שרת בשירות החוץ נבע מצימאון לקידום המפעל הציוני מתוך חיבוטי ניסיון והגות ולא בלי השפעות משלימות – ולעיתים סותרות – של ארבעה אישים דגולים שעמד במחיצתם: תורת הציונות האינטגרלית של ברל כצנלסון, שבמרכזה עמדה הממשות הישראלית בתור בסיס לכוח מדיני עברי; הריאליזם ההיסטורי שנרתם לרצון פלדה של דוד בן-גוריון; חוסן ותנופה שנתגלו בהופעתו המטאורית של חיים ארלוזורוב;

והיתה השפעת מדיניותו של הנשיא הבלתי מוכתר לעם היהודי, דר' חיים וייצמן. אנו יודעים הרבה על פעולתו של משה במערכות חוץ ערב קום המדינה ובשליבים שלאחר מכן. אך טרם נחשף חלקו העצום של משה במצור המדיני, מצור ללא אש, שהוא שם על הממשל המנדטורי, מצור מתמיד, יומיומי, עקשני ובלתי נרתע.¹ היתה זו מדיניות חוץ מוזרה מאוד, מדיניות חוץ לא בשם כוח של ארץ, עם ומדינה, אלא למען השגת כוח של ארץ, עם ומדינה. מכאן מובן יותר היקוד בו טיפל בהקמת החטיבה העברית הלווחת – הבריגדה העברית. לא עוד סיקול, חריש, זריעה ותחלת ההבשלה, אלא כבר הפרי הבשל עצמו, הפרי הראשון של כוח ממלכתי עברי – כוח.

*

שנתיים כיהן משה שרת כראש הממשלה השני במדינת ישראל. היה אפוף חיבה וכבוד. גילה קולגיאליזם. שקד להקהיית זוויות פוצעות. טיפה אקלים פנימי של רצון טוב. מתוך צפונות יצאה הרעה. נאומיו בכנסת כראש הממשלה מהווים מופת לרטוריקה הממלכתית העברית בהגיונם, בסגנונם, בתוכנם ובאצילותם. בענווה רבה הוא נכנס לשירות החוץ. עשה בתחום זה בגאון ובכישרון, בעבודה ללא לאות, בעבודת פרך של הרגשות וחרדות.

הוא יצא משירות החוץ ביגון, ללא נחמה וללא השלמה. אך הוא לא יצא לתוהו. נפל בגורלו, או הוענק לו על-ידי גורלו, להשלים את מעגל חייו בזינוק רב-תושייה אל תפוצות הגולה כיושב-ראש ההנהלה הציונית. להחייאתה ולהפעלתה מסר את שארית שנותיו ושארית כוחותיו.

בטרם רותק למיטתו שממנה לא קם עוד, נפרדו ממנו בעודו בחיים, במשך כמה חודשים, רבים-רבים. היו הם אלה שבאו לאסיפות בהן השמיע משה נאומי מאסף, נאומים צוללים ומזוככים. האזינו לו בדריכות. התבוננו בו תוך קדרות. קול עבר בארץ כי מחלה ממארת מכלה בו.

*

כל תקופה יודעת שבט קטן וקטן של ראשונים שהיו לאחרונים. עם מותו של משה ייתכן שנכרת הטרובדור הציוני האחרון; עם מותו של משה ייתכן כי במדינת ישראל נכרתה, לפי שעה, סמכות מוסרית שאין עליה עוררין.

1 ר' חמשת כרכי משה שרת: 'זמן מדיני', 1936-1941, שיצאו לאור בשנים 1968-1979. כרכים נוספים בסידרה משלימה לשנים 1942-1947, שתיקרא מאבק מדיני, נמצאים בהכנה לדפוס בעמותה למורשת משה שרת.

דור של לית-ברירה

מלאו ימי השבעה למותו של משה שרת. נתייתמנו עם הסתלקותו. בצוואתו ביקש, כי אגב הלוויה והקבורה לא יינשאו הספדים. קיימנו צוואת צניעותו וענוות רוחו כלשונה. בתום שבעה למותו חשים אנו כולנו צורך נפשי להתייחד בבית הזה עם זכרו ועם דמותו.

אישיותו ופעלו חבקו עולמות. נפשו חושלה על סדן של תרבויות שונות. תרבות רוסית, שהביאה עימה משפחתו מארץ מוצאה, תרבות מזרחית, פרי ישיבתו בימי ילדותו בכפר ערבי בואכה ירושלים, שירותו כקצין בצבא הטורקי בימי מלחמת העולם הראשונה ופרי שיחו ושיגו הרב עם שכנינו, במטרה למצוא דרך לידידות ולהבנה בין עם ישראל ועמי ערב, תרבות אנגלית, שנמזגה בו בעת שהותו בלונדון בראשית שנות העשרים, תרבות יהודית שורשית, שהביא עמו מבית אבא, שהיה מאנשי תנועת ביל"ו וחינך אה בניו על ברכי מסורת ישראל וערכי הצינונות, ומעל לכל, תרבות עברית אשר ספג וינק במשך כל ימי חייו, והיה ממעצבי דמותה וממחדשי לשונה. כל התרבויות, שהזינו את נפשו, העלוהו לשיאיו בהם הכרנוהו. היה אדם שלם ויהודי שלם.

אישיותו היתה למופת לרבים רבים, ודרכו היתה לתפארת. מנעוריו היה ראש וראשון בין חבריו, עמיתיו והחוגים בהם פעל. הארי שבחבורה. בכושר ניתוחו המזהיר, ברגש האחריות שניחן בו, בשליטתו הנדירה בכל חומר בו עסק, בכוח התמדתו שלא ידעה גבול וליאות, היה משה משכמו ומעלה.

נתיבות מעשיו היו נתיבות מאבקן של עם ישראל לגאולה ולעצמאות במדינתו הריבונית. ה"אני מאמין" של משה היה "אני מאמין" של דור שלם, שחש כי מסתיימת תקופה אחת ועולה תקופה חדשה בדברי ימיה של האומה.

"אנו דור של לית-ברירה בהיסטוריה היהודית" – אמר, ואני ממשיך ומצטט:

אנו הולכים לארץ ישראל כחלוצים, מתוך התעוררות הרצון החופשי, מפני שבאנו לידי הכרה שאין לעם העברי ברירה אחרת אלא ללכת לארץ-ישראל,

* דברי ראש הממשלה בישיבת אבל של הכנסת 15.7.1965. דברי הכנסת כרך 43, עמ' 2601-2602.

אחרת - הוא אבוד; אחרת - הוא יורד לטמיון. ולא מפני שיש לנו חשק להיות מסודרים ככל העמים, מפני שזה יותר נוח וזה יותר טוב שתהיה לנו מדינה ותהיה לנו עצמאות, ולכן מה טעם שלא נדרוש את הדבר, אלא מפני שאין לנו ברירה. הדבר הזה הוא לנו הכרח חיים, הוא לנו הכרח תקופה. לכן אנו תובעים אותו ונאבקים עליו. זאת תורתנו: יצירת הכוח יש מאין והגדלת הכוח הזה יש מיש.

ובכוחו של "אני מאמין" זה עשה כל אשר ניתן בידו למען תקומת האומה ולמען הגשמתה המלאה של עצמאות ישראל.

משה שקד על ארגון היישוב העברי בארץ ותרם להתפתחותם של מוסדות היישוב לפני קום המדינה, בתקופה של התנכרות להבטחות לסייע בהקמת בית לאומי יהודי בארץ ישראל ובתוך סביבה ערבית עויינת, גדושה משטמה למפעל ההתיישבות העברי. הוא פעל לביסוסה של תנועת העבודה הישראלית, עמל לקידומו של מעמד הפועל היהודי ולהעמקת הברית בינו לבין האינטליגנציה. ראה באדם העובד מנוף להרמת קרנה המוסרית של החברה ובסיס לנורמליזציה כלכלית של העם.

משה לחם לחיזוק מערכות הכוח הצבאי העברי שקדם לצה"ל ושקד על חיזוק עוצמתו של צבא הגנה לישראל. חלקו רב בהקמת חיל הנוטרות ובחישול כוחה של ה"הגנה". במלחמת-העולם השנייה חולל את תנועת ההתנדבות היהודית הלוחמת והיה אבי הבריגדה היהודית בצבא הבריטי. במאמץ עצום הבקיע את חומת ההתנגדות המרה, הגלויה והמוסווית, לזכותו של העם היהודי ללחום באויב הנאצי תחת פיקוד עברי ודגל יהודי, ביחידות עבריות, ענודות תגים עבריים. אם הוכרה זכות זו ובאה על מימושה המלא בשלהי המלחמה, בכוח עקשנותו ובעזו תקיפותו של משה הוכרה ומומשה. בעקשנות זו ובמסירות לאין קץ הוסיף גם אחרי הקמת המדינה, עד החודשים האחרונים לכהונתו כשר חוץ, להיאבק, יותר מאשר לכל דבר אחר, לפריצת דלתות בצרפת, בקנדה ועוד, לשם השגת נשק חדיש לצה"ל.

בתקופה הרת עולם בתולדות העם היהודי ובמאבקו לקוממיות ממלכתית הביא משה את דבר התנועה הציונית בשער אומות כראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית ונשא את דבר מדינת ישראל כשר החוץ שלה לאחר השגת העצמאות. מדינאי לוחם היה ומאבקים רבים ניהל בהצלחה רבה בזירה הבינלאומית. פסגת מאבקו היתה מלחמתו העקשנית להשגת ההחלטה המכרעת של האו"ם בנובמבר 1947. נזכור את הופעותיו הגאות בוועדות האו"ם למיניהן בשחר הגאולה, את דבריו האמיצים במועצת הביטחון של האו"ם זמן קצר לפני הכרזת העצמאות, ולא נשכח כיצד נאבק לכניסתה של ישראל כחברה שוות זכויות במשפחת אומות העולם ואיך רטט לבנו כאשר הניף ברמה את דגל ישראל במרכז האו"ם בתורש מאי 1949.

משה הקים שירות חוץ מסודר ומסור והשכיל לפרוץ את מעגל הבדידות של ישראל ברוכשו לה ידידים נאמנים. במסעותיו הרבים בארצות העולם ובשיחותיו לאין ספור עם מנהיגי מדינות האדיר את שם ישראל גם בקרב אלה שמעולם לא הגיע אליהם שמעה. הוא קרע פתח ראשון ליבשת אסיה והיה בעל החזון ויוזם הקמת המגע עם ארצות מתפתחות ביבשת אפריקה.

בכל שנות שירותו כשר חוץ וכראש ממשלתה השני של ישראל, דרוך וער עמד על משמר האינטרסים של ישראל, הפליא לנווט את המדינה וידע להנהיגה למילוי משימותיה הגדולות, תוך מניעת ניסיונות התנכלות לה מצד שונאיה ויריביה. כיושב ראש הנהלת הסוכנות היהודית עודד ודירבן את שיבת העם למולדת ועשה לחיזוק התנועה הציונית, להעמקת ההבנה והאחריות ולקירוב הלבבות בין ישראל והגולה, לשם הגברת אחדותו של העם היהודי.

כל אלה עשה במסירות ובכישרון רב, בנדיבות נפש ובאצילות רוח, בטוהר לב ובטוהר מידות, בנאמנות לערכי הדמוקרטיה ובדבקות בעקרונות הצדק החברתי. מורה ומחנך היה, שראה דרש ונאה קיים. מורה דרך ואב רוחני היה לתלמידיו הרבים בתנועה. פנוי היה תמיד להאזין ללבטי הזולת ונכון היה תמיד להדריך חבר בחיפוש אמת.

אם הוטל על משה עניין לעשות ולבצע, בטחת כי יוציא מתחת ידו דבר מושלם; מקפיד היה כלפי עצמו אולי יותר מאשר כלפי אחרים. מתוך הרגשת אחריות, שהיתה טבועה בנפשו, נאבק בכל גילוי של רשלנות ושל זלזול.

ומעל לכול מזדקרת תכונה אחת יסודית של משה, תכונת החברות הנאמנה. כבדת דרך ארוכה עברנו עמו ותמיד ידענו כי לא יברח איש כמשה מן המערכה, כי לא ייטוש מפעל בעת צרה ולא יעזוב אח ורע ואדם הנתון במצוקה. שבֵּע מעשים ומפעלות הסתלק. ידענו כי התכונן ותכנן להמשיך בשליחות, ורבות היו עימו המחשבות והתוכניות לביצוע.

חוט חייו ניתק בייסורים. גדולה האבדה למדינה ולעם. כולנו התייתמנו. יהי זכרו צרור במפעל שהוקם, חרות בדברי ימי תקומתו של עם ישראל.

ה"ג'נטלמן" של הכנסת

גלריית הדמויות של הכנסת שלנו דולדלה אתמול. האיש אשר הסב תמיד על הכיסא הראשון בשורה הראשונה של המפלגה הראשונה, לא יתפוס עוד את מקומו. בכל זאת לא יישכח החותם שהטביע משה שרת על הפרלמנט הצעיר וחסר הניסיון שלנו. הכנסת נוצרה בבחינת יש מאין. הביאו אליה מנהגים ונוהלים מפרלמנטים שונים. ומן הבליל הזה היא יצרה לה מסורת משלה. משה שרת היה בין אלה שעיצבו את המסורת הזאת מתוך קביעת כללים של כיבוד הדדי ודאגה ליוקרת הבית ומעמדו בעיני העם. זאת האמת: רבים הסתכלו תמיד על משה שרת וביקשו לדעת כיצד הוא נוהג – על מנת לחקותו. מנהגיו הפכו לנכסי צאן ברזל של הפרלמנטריום החדש שלנו. הוא קבע דפוסים של הופעה והתנהגות, אשר עליהם אמרו "כזה ראה וקדש".

הוא היה ה"ג'נטלמן" של הכנסת. על כך אין חולק. הוא ידע גם ימים קשים רבים בבית הזה – הן בימי השיא של כהונתו כראש הממשלה, והן בימי השפל, כאשר ניסו לדחקו מכותל המזרח. תמיד ובכל עת שמר בכל הופעותיו ומעשיו בבית הנבחרים שלנו על לשון מהוקצעת ומכובדת ועל יחס של דרך ארץ גם כלפי יריביו. בכך הוא היה ביו מעצבי הסגנון של הבית.

לא אחת חייכו כאשר שרת נכנס לאולם המליאה, נעצר תחתיו ליד הפתח, קד קידה מודגשת כלפי כס היושב ראש ורק אחר-כך פנה לתפוס את מקומו. תחילה חייכו, ואחר-כך החלו לחקותו, וכיום נוהגים כמעט כל חברי הכנסת לפי "נוסח שרת". בכך הוא היה גם למחנכם של נבחרים האומה. הוא לימדם כיצד להתהלך בבית של נבחרים. הופעתו היתה תמיד בקפידה וללא רבב, מעשה תלמיד חכם. גם בכך היה מעין "קישוט" של הבית, דוגמה כיצד צריכים להתהלך בו. ממנו ראו וכמוהו עשו. ובכך שפר עלינו חלקנו, כי למדו בכנסת שלנו לנהוג בדרכי הנועם של שרת. זה החדיר אווירה טובה והלך רוח תרבותי לבית.

זה שנים אחדות כמעט שלא הופיע מעל הדוכן. קולו נשמע רק לעיתים רחוקות. הוא לא היה מאלה שנדחקו אל המיקרופון. ובכל זאת קרנה תמיד השפעתו, אפילו בדומייתו. תמיד הופנו העיניים לעבר מושבו. כולם ביקשו לדעת

* "מעריב" 8.7.1965.

כיצד מגיב משה שרת, לפחות בהבעת פניו.

לא היה זה מן הדברים הקלים בשבילו לראות ליד שולחן הממשלה ולשמוע מעל הדוכן את אלה שהדיחהו מתפקידיו הרמים ביותר. אך הוא לא הפגין מעולם איבה או שנאה, ולא נתפס אף פעם לקריאת ביניים עוקצנית ולא "ערך חשבונות". הוא שמר תמיד על צלם נבחר העם, ובהתנהגותו השקולה, המחושבת והמאופקת, הוכיח כי לא שכח אף לרגע שעליו לשמש דוגמה לאחרים.

"משה" – כינו אותו בחיבה חבריו לסיעה. כי הוא היה לא רק מנהיג, אלא גם חייל ממושמע. גם בשנה וחצי האחרונות של חוליו הממאיר, נועץ תמיד אל בניין הכנסת כדי שקולו לא ייפקד בעת הצבעות מכריעות. לפני כארבעה חודשים ביקר בפעם האחרונה בכנסת. כולם חשו לברכו והוא השיב להם בנחת: "כמה טוב לשוב לאכסניה הזאת". הוא אהב את הבית, כי העניק מאוצר כוחותיו הנפשיים תשומת לב מרובה לכל העובדים – סדרנים ככתבניות. את הסדרנים שאל תמיד על בעיותיהם האישיות, ולקצרניות העיר תמיד כדרך מורה על שיבושי לשון ופיסוק.

מי יוכל לשכוח את הופעותיו מעל הדוכן הרם הזה, כאשר עצר מדי פעם בקריאת הודעה מדינית חשובה ביותר, כדי לשלוף עט מכיסו ולמלא בנייר שלפניו את הפסיק החסר בין שני חלקי המשפט, על מנת שתחבירו לא ייצא פגום. זה היה כל כך אופייני לו – הדיוק והדקדוק בקטנות. הוא לא הסתפק בפחות מן השלמות, בוודאי לא בכנסת. לא פעם שאל: כיצד יסתכלו עלינו וישפטו אותנו הדורות הבאים, אם נחיל להם שיבושים ב"דברי הכנסת"?

כך העריכוהו וכך חיבבוהו בזכות דיוקו ודייקנותו. ומעל לכל העריצו את גדולתו הנפשית ואת יכולתו להתרומם מעל חשבונות אישיים קטנוניים. אין לנו רבים כאלה. ומי לא יזכור אותו יום של שנת 1955, כאשר החזיר את שרביט ראשות הממשלה לידי דוד בן-גוריון? היה זה בוודאי יום קשה בעל עומס נפשי עצום. באולם הדחוס וגדוש המתיחות, פסע זה עתה בן-גוריון שוב אל כס ראש הממשלה, אותו פינה שעה קלה קודם לכן משה שרת. בן-גוריון שקע מהורהר בכורסה ואילו שרת ניצב על הדוכן ובירכו בדיקציה החדה שלו: "לך בכוחך זה והושעת את ישראל". היה זה שרת במלוא גדולתו הנפשית.

אתמול התייתם כיסאו. כולם היפנו עיניהם לעבר הריקנות שאפפה את הכיסא הזה וחשו במועקה הקשה. לכולם אבד מישהו – אם מנהיג, אם בעל עצה ואם חבר לשיח רעים. לכולם היה חלק בו, כי עם כולם לקח דברים – ידידים כיריבים. ומי לא למד ממנו – אם לא הילכות מדיניות, הרי לפחות פרק בדקדוק עברי ובלשון משופרת. על כן הם עמדו אתמול המומים, השרים ליד שולחנם וחברי הכנסת ליד ספסליהם, כאשר יו"ר הכנסת קדיש לוז העלה את זכרו בדרך המתאימה וההולמת ביותר: הוא קרא קטע מנאומו הראשון של משה שרת בכנסת הראשונה – הרך הפרלמנטרי שאך זה נולד.

הפרדוקס הבלתי מופענח

הכרותי הבראשיתית עם משה שרת היתה בעקיפין – מפי חניכיו-תלמידיו ישראל גלילי ומשה כרמל, נערי "הנוער העובד" שמשה שרת בא אליהם בהתנדבות ללמדם תורה ודעת.¹ לדוגמה, העברית המטופחת והעשירה של השניים, מתלמידיו המצטיינים, באה להם, לדבריהם, מפי הוראתו הדידקטית, הקשוחה והבלתי מתפשרת. כפי שתבע מעצמו שלמות מְרֵבית חסרת מריחות והשתמשויות – ואכן גם השיגה – כן כפה על תלמידיו אלה התמסרות רצינית, נחושה וחרוצה לתלמודם. ואומנם כך נשתמרו יחסיהם של גלילי וכרמל לשרת – אף בימי מחלוקות ופירודים סוערים. הגימה הרגשית ל"משה" לשעבר – שתרם כה רבות לעקירתם מתוצאות קיפוחם ההשכלתי כנערים עובדים כמעט מינקותם – לא נשתחקה ולא נשכחה. וביום "פקודה" לא היה ספק לצד מי יתייצבו ולמי ייתנו אמונם אל מול טיעונו של בן-גוריון. עובדה היא, שבמוזג הביטחוניסטי של גלילי וכרמל – חניכי ה"הגנה" ומפקדיה – היו להם נקודות מגע והסכמה דווקא עם בן-גוריון, ואף על פי כן נתנו אמן וכבוד לעמדותיו הנחרצות של "מורם".

כאמור, באמצעות רצי השניים האלה הובאתי גם אני להיכרות עם משה שרת. הנתיבה השנייה והיותר מעמיקה ומתמשכת היתה באמצעות הגיסים. אליהו גולומב היה מי שגייס אותי לפעילות במפלגה, והביאני יחד עם זיאמה ארן ודוד רמו למזכירות סניף המפלגה ובהמשך למזכיר מועצת הפועלים ת"א-יפו. וכך נתמזל מזלי להימצא בתחנות שונות בדרכי בסביבתם ובתחומי פעילותם של דב הוז ושואל אביגור ובני ביתם. המפגש המשפחתי-ציבורי-פוליטי נתקיים ככלל מוסכם בכיתם של עדה ואליהו גולומב. זה היה הבית הפתוח, וראה זה פלא: על אף שהבית המה תמיד חברים ופעילים, ואף נושאי משירות בממשלת המנדט, היה זה בית הסודות

* נכתב ב-20.3.1994 לבקשת המערכת.

1 מאז חזר ב-1925 לתל אביב מלימודיו בלונדון, ועד עיקרתו לירושלים ב-1931 לשמש שם מזכיר המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית ועוזר ראש המחלקה חיים ארלוזורוב, התמסר משה שרת בצד עבודתו היומיומית במערכת "דבר" להדרכת חוגי נוער מטעם מפלגתו "אחדות העבודה". הוא עמד על אובני תנועת "החוגים" (הורתה של תנועת "המחנות העולים"), "הנוער העובד" ו"הבחרות הסוציאליסטית".

הכמוסים ביותר בימי המאבק נגד השלטון של "הספרים הלבנים".
לצוותא המתמדת הזו של עדה ואליהו גולומב היה מזדמן מדי פעם גם משה שרת. עם כניסתו ועם עצם הופעתו נתחוללה איזו ויברציה בחללו של הסלון. גם עכשיו, כיובל שנים מאז, יקשה עלי לתת סימנים באותו השינוי בטון, באוקטבות של חילופי הדברים.

ראש לכל, בלט בלבשו. אף כי גם דב הזו - הגשר של הסתדרות ושל המפלגה עם פקידי השלטון ועם הצמרת של הצבא ו"השירותים" [הבריטיים] - הקפיד על לבוש נאה, מגוהץ ועל פי רוב גם מעונב, היה במשה שרת משהו קפדני והמפגנתי בלבשו כמו בדיבורו.

אבהיר את כוונתי: האווירה והסגנון בהתכנסויות הללו היו כעין מועדון - עממיים, שופעי אנקדוטות ואף ליצנות ושנינות פולקלוריסטית - אך בהופעתו ובהצטרפותו של משה למעגל נשבה רוח של בדילות וייחודיות. היתה לו למשה שרת מין העוויה של נשיפת אויר וכחכוח גרון שהשאירו רושם של אגו מפונק ומופנם. ייתכן - לא אדע - שההעוויה היתה כל כולה תוצאה פיסולוגית של קוצר נשימה או של מפגע זעיר בכלי הנשימה. צפיתי לא פעם בהעלאת ליחה שנמחתה על-ידי מטפחת אף - אף כי צחורה ומקופלת. איך שלא יהיה, הוא השתלב בתוך החבורה ותרם מיידית "סיפתחים" של אנקדוטות ורכילויות מנעימות ומעוררות גלי צחוק נטולי רשעות. יש ויש רכילות על אישים, אירועים, סבכים, "פשלות" או סתם מעידות, ולדידי יש המביאם לפני חבריו בנעימה חיובית, כלומר לא נקמנית וחסרת פניות - כזה היה הטון של שרת במסיבות האקראיות הללו.

אולם שהותו בתוך הערב-רב לא נמשכה זמן רב. במקדם יותר מאשר במאוחר היה פורש עם אליהו ולעיתים עם ישראל גלילי או דב הזו לחדר צדדי לשם "ביונס". דבר אחד מעולם לא מצאתי אצל שרת: בזבוז זמן, בטלה או סתם ניצול של שעה מצויה להתרווח בכורסה ולהרים רגליים. להיפך - מיתר מתוח יעילות דינמית, אפילו חוסר מנוחה עד כדי גילויי תזוית, ואף על פי כן מאורגן, קומפקטי, מודע לערכו ולחשיבות עשייתו ומעשיו ומטלותיו.

כל זה, כמובן, אמור על נוכחותו ברבים. לא אדע דבר כיצד השתקפה פעלתנות שכלית ורגשית זו בביתו פנימה.

גם בפגישה פנים אל פנים איתו במשרדו ב"דבר", או בהמשך בסוכנות היהודית ובכנסת, לא נתן לך לנוע סחור סחור או בדברים של מה-בכך. ישר לעניין, בתמצית, בדקדקנות של ידע ומיומנות מעודכנת ובדוקה; משהו מאופיו של מורה, מנוסח על הפסיקים, האיות והנקודות הזעירות, הלשון המצוחצחת, הדקדוק וההיגוי חסרי הפשרות והגלישות.

כראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית היה משה שרת נתון בכל המגעים

עם שלטונות המנדט בדבר נכונות היישוב לתת מכוחו במלחמה נגד גרמניה הנאצית. באותה עת התעצם הפולמוס בדבר ההתנדבות ליחידות הפלשתיניות בצבא הבריטי. חברי הנהגת "הקיבוץ המאוחד", ואתם רוב רובם של ראשי ה"הגנה", טענו שיש לשמר את כל כוח המגן בארץ פנימה, כיוון שאין ספק שהמלחמה בחוץ ודאי תעורר את תאוות הערבים לעשות ביהודים בבית מה שהיטלר יעשה בהם בחוץ.

אני עצמי הייתי בעד הדואליזם, ועל-ידי התגייסותי-אני לחטיבת החפרים תרמתי להכשר ההתגייסות לצבא הבריטי באותם הסדקים הצרים והבלתי "מכובדים", שממשלת אנגליה פתחה לפנינו. על נושא זה שוחחתי ארוכות עם משה שרת, שניהל את המשא-ומתן עם השלטונות ונתן את חסותו למערכת הגיוס שהסוכנות הקימה לצורך זה.

מכאן נבעה הדאגה לבית פנימה. מי ומי יהיו המתגייסים? בטרם כניסתה של הסוכנות ובהוראתה של ה"הגנה" לנושא ההתנדבות, קמו מתנדבים "מן הרחוב" – מעין לגיון זרים – ובראשם "מתיוונים", מעין פטריוטים אנגלו-סכסיים, נאמני השלטון הוה. מעתה צריך היה להבטיח שתהיה בחירה אחראית של המתנדבים ובעיקר שתהיה להם גם הנהגה מקרב שליחי התנועה וה"הגנה". מובן שנמניתי עם אלה ובתור כזה שותפתי יחד עם עוזריו ושליחיו של שרת במלאכה זו – הרי ביילין ויהושע גורדון – במיפוי האסטרטגיה של הגיוס, הבטחת קצונה מהימנה וניהול המאבק למען יחידות ארץ-ישראליות עצמיות וקרביות ולא רק שירותי עזר כגון הנדסה, הובלה וחפרים.

אחרי ההתחיילות וגמר קורס קצינים יצאתי עם היחידה שלי למדבר המערבי ושם צורפנו למחנה השמיני במערכה נגד הגייסות האיטלקיים, שהובסו ונכנעו. משם העברתי תזכיר מפורט על בעיות היחידות האי"ית במסגרת הצבא הבריטי. התזכיר הופנה למשה שרת וליצחק טבנקין (הוא מובא במלואו בספרי *דפים מן הלוח*). מאז התבוסה ביוון והליכתנו לשבי,¹ פתח משה שרת בפעילות דיפלומטית נמרצת באנגליה ובמוסדות "הצלב האדום" בז'נבה למען הבטיח את הישרדותנו בתוך מלחמת הנאצים.

פגישה שנייה נפגשתי עם משה שרת במחנה לטרון למחרת "השבת השחורה". בין שאר האישים נעצרתי גם אני ומצאתי את עצמי בחברה המכובדת של מנהיגי הסוכנות והיישוב. הבולטים שביניהם היו משה שרת, יצחק גרינבוים, דוד רמז ודב יוסף. כאשר סופחתי אחר כבוד לתבורה, היה זה משה שרת שניצח על כל המערכת. בלטרון באותה עת היו כלואים לוחמים מיחידות ה"הגנה", אצ"ל ולח"י. לא עברו ימים רבים ושרת אירגן והפעיל את ההווי של ניהול עצמי, משמעת וסולידריות

1 עם כיבוש יוון בידי הגרמנים באפריל 1941, נפלו שם בשבי 1,700 חיילים ארץ-ישראלים. כולם שוחררו בתום המלחמה.

לאומית ושרשרת של פעילויות חברתיות, שכללו בין השאר גם לימודי עברית לעולים החדשים, והרצאות ודיונים על הבעיות המדיניות מבית ומחוץ של אותם ימים. היה מעניין לפגוש את משה שרת נטול עניבה וחליפה בלבוש שתאם את כלל הלוחמים הכלואים: מכנסי חקי קצרים, חולצה פתוחה וכיו"ב. יום ובעל סמכות מוכרת על הכל.

יורשה לי לשלב נימה אישית – אמת, לא נתרקמה כימיה בינינו, ואף על פי כן נדהמתי לקרוא ביומנו הערכות בוטות עד כדי עלבון צורב כלפי. הייתי מודע לעובדה שלקיתי בעיניו לפחות בשל שני טעמים, שבוודאי היו למורת רוחו. האחד: הייתי יוצא "השומר הצעיר" ומשה שרת, כרבו ברל כצנלסון, לא חיבבו את השוה"צ לא כל כך בשל הכשלים הפוליטיים, אלא בעצם שטמו את מהותו ותעודת לידתו של השוה"צ מן העריסה ועד הבגרות ועד כלל. היה עלי אפוא האות הזה – איש השוה"צ שהסתפח למפא"י (דרך הקיבוץ המאוחד, שאף הוא היה "בעייתי"), אך לא היה חניך ונושא הגנים של אסכולת ברל.

והטעם השני: נחשבתי לביטחוניסט מחצרו של בן-גוריון. באותה העת, עלי להודות, לא הייתי מודע לקרע העמוק שביחסיהם של שני האישים. אדרבה, במירב הויכוחים, מחלוקות והפולמוסים שהיו לי ולחברי [בתנועה לאחדות העבודה] עם בן-גוריון, לא היה מגן קיצוני וחסר כל מעצורים על בן-גוריון מאשר משה שרת. בתמימותי, או גם לא איפגע אם ייאמר גם על טפשתי, עמדתי על הקרע הסמוי והמוסווה היטב רק בשלבים יותר מאוחרים, בעצם מאז פרישתו של בן-גוריון וכניסתו של שרת לתוך נעליו.

כנראה לא זכיתי לחנינה על אף התייצבותי החד-משמעית לצד חפותו של שרת בכל אשר צמח וביעבע כרעל בעורקי המפלגה והחברה עם הדחתו של שרת מרום כהונתו ומעמדו.

משנות פעילותי – ועל האמת של פעילותנו המדינית – כי מדובר כאן על החבורה של הקיבוץ המאוחד ו"לאחדות העבודה" – הרי כמחצית הזמן עמדנו באופוזיציה למפא"י. לא נוכל להכחיש, שהיו פרקים שבהם רבנו עם מפא"י בנוסח אלים למדי, והעימותים שלנו על פי רוב בטונים יותר גבוהים וודאי יותר קולעים ומכאיבים מאלה של בגין וחבריו. הביקורת שלנו לא היתה בעיקרה מדינית, אלא חדרה לתוך הקרביים של האתוס המפא"י על שלוחותיו הסרטניות. והנה, ככל שאנו סברנו שאנו מעורבים ולמדנו היטב את משנתנו – באנו משם ובהמשך חיינו גם עשויים לחזור לאותו הרחם – גילינו ביומנו של משה שרת שידענתו היתה שטחית וחסרת דם.

הפרדוקס הבלתי מופענת הוא הכיצד עמד לו למשה שרת הכוח והמצפון להשיב לנו מלחמה שורה ולהאדיר את המוניטין של מפא"י ושל מנהיגה, ובאותו זמן – בעצם אותן שעות – לרשום ביומנו דברים על מפא"י ועל ההנהגה שאנו לא היינו מעזים

להוציא מדל שפתותינו. שניות מדהימה זו מדהימה מן הצד הפרגמטי, אולם מעבר לכך מן הצד המצפוני והרוחני. מתי עשה שקר בנפשו? ודאי לא בוידויו ביומניו. מסתבר שמשך שנים הופיע מעל הבמות בשם מפלגה והנהגה, שידע עליה שהיא מושחתת ורקובה. הרי כדברים האלה שהשמיעו שרת וגולדה מאיר ויעקב שמשון שפירא ואחרים על מפא"י ועל המנגנון שדוד בן-גוריון בנה וטיפח – לא הושמעו מעולם מפינו, ואף על פי כן סטר שרת על פינו ללא רחמים.

בהעלותי הגיגים אלה עתה, שנות דור מאז שהתרחשו, אני משוחרר מכל טינה וחשבונות. אני פשוט תוהה ומתייסר במחשבותי – עד היכן עשויה אדיקות מפלגתית ואחיזה בשלטון לעוות דרכו ומצפונו של אדם – אפילו בשיעור קומתו של משה שרת. לא רבו בתוכנו אז, וודאי שלא היום, דמויות מרמתו, כישוריו ועומק מחשבתו המדינית והחברתית של שרת. ואף על פי כן, הוכרע גם הוא על-ידי עוצמתו של מנגנון ושל נאמנות מעין שבטית מרעישה.

בימי שבירתה של מפא"י על-ידי בן-גוריון [ב-1961, עם פרישת מקימי רפ"י], לדידי השבירה השנייה – כי גם בגירושה של "סיעה ב"י" [אם "התנועה לאחדות העבודה"] בוועידת כפר ויתקין [ב-1944] היה משום שבירת מפא"י, אבל בוז הפעם היה זה בן-גוריון וחבר חסידיו שפרשו – נתגלה לנו, ולי במיוחד, משה שרת האמיתי בכל הדרו. על אף חוליו הממאיר הוא נתעלה בעיני כל לאדם למופת, כאילו נשתחרר מכבלים של שבוי. מכיסא הגלגלים שלו בא קול זעקה ואזהרה של נפש פצועה, משוחררת מכל רחמים עצמיים.

כיושב ראש הנהלת הסוכנות נשא ברמה את קולה של יהדות נאורה, שורשית, ועם זאת פתוחה לעולם ונושאת בשורת שלום.

*

כאשר הקמנו את מרכז התרבות בקיבוצנו, זכינו להסכמתה של צפורה לקרוא עליו את שמו של משה שרת.

בעיני, כאדם שזכה למגעים ומשאים עם חיים ארלוזורוב, שעל שמו קראנו את יישובנו [גבעת חיים], היתה זו חוויה מיוחדת לחבוק בתוך חיינו את זכרו של משה שרת.

חיים ארלוזורוב ומשה שרת הם מאז דבוקים בנוף הקיבוץ.

1 | עם משה שרת ב-1937

"איני מסכים לדברך על חיים [וייצמן] ועל משה [שרתוק], ובייחוד על משה. גם לו יקרים הדברים והוא עושה את עבודתו במיטב יכולתו. יכולתו מוגבלת כמו שמוגבלת יכולתו של כל אחד מאתנו, אחד פחות ואחד יותר. אין הוא איש של חזון, אין מחשבתו עמוקה, אין הוא לפעמים מוצא עצמו בשאלות קשות ומסובכות, אין הוא לפעמים מרחיק ראות ואין הוא מסוגל להכריע בדברים שדורשים אומץ שכלי ומוסרי רב. אבל הוא יודע את עבודתו, הוא מחונן בהרבה כשרונות, והוא מסודר ונאמן לעבודתו, ונדמה לי שהוא יודע בעצמו שהוא זקוק להדרכה. והוא מקבל פחות או יותר את ההדרכה הזאת".¹

קטעים ממכתב משה שרת מציריך לרעייתו צפורה בירושלים, 15.8.1937:
לא רציתי לדבר בויכוח [הכללי בקונגרס ה-20] לפני בן-גוריון, כדי לא להקדימו בכמה עניינים ולשלול על ידי כך ממנו את האפ לומר את דבריו במלואם. הוא לא הצליח בנאומו הגדול בקונגרס. אני אומר זאת לא מתוך התרשמותי – דווקא בשעה שדיבר

* מתוך תשובת דוד בן-גוריון מלונדון למכתב רעייתו פולה בתל אביב, 7.10.1937, שנכתב בעקבות נאום משה שרת בקונגרס הציוני ה-20 בציריך באוגוסט 1937 (דוד בן-גוריון, *מכתבים אל פולה, עמ' 214-215*). פולה בן-גוריון הביעה במכתבה זה תרעומת על דר' חיים וייצמן, שלדעתה עלב בבעלה בקונגרס, ועל שרת שלדעתה גנב שם ממנו את תהילת וייצמן.
1 בשל החשיבות היתרה שנודעה ליהסי ב"ג-מ"ש בחיי שניהם ובתולדות היישוב והמדינה, ראוי לציין כי שורשיהם נעוצים בהיותם סטודנטים למשפטים באוניברסיטת איסטנבול ב-14/1913. אח"כ פעלו השניים שכם אחד במסע ההתעתמנות בא"י ב-1916, ואחרי המלחמה נמנו שניהם עם פעילי מפלגת "אחדות העבודה" שקמה ב-1919, מ"ש כפעיל בולט אך זוטר וב"ג כמנהיג פועלים בכיר. יחסיהם הקרובים והחבריים בשנים הבאות משתקפים במכתבים שהחליפו ביניהם בשנות ה-20 (ר' משה שרת, *ימי לונדון, 1921-1925*). החל ב-1933 עברו שניהם יחדיו בהנהלת הסוכנות היהודית בירושלים, ב"ג כחבר ההנהלה ויו"ר מ-1935, מ"ש כראש המחלקה המדינית. נוכח איפיון ב"ג את מ"ש במכתב הנ"ל לרעייתו, מתבקשת הארת הפרשה שהתרחשה בקונגרס הציוני ה-20, ששימשה רקע למכתבי פולה ודוד ב"ג, ועל כך נסוב מכתב משה שרת לרעייתו צפורה, שקטעים מתוכו מובאים להלן (המכתב מובא במלואו ב*יומן מדיני ב', עמ' 274-280*).

היה נדמה לי שהוא מיטיב לדבר וקולע כל הזמן לנקודות הדרושות, אולם הקונגרס כולו היה מאוכזב – חברים ולא חברים, מחייבים ושוללים כאחד. הוא האריך למעלה מכל מידה – דיבר שעתים ורבע ועייף מאוד את הקהל. מבנה הנאום לקה בחדגוניות. הטון היה פסקני יותר ממסביר, מתקיף ולא מוכיח. התלהבותו מעניין המדינה לא הועילה ל-case שלו. אולם הוא הביע את ההתלהבות הזאת בלהט ובתנופה כבירה, בלי מצרים, כדרכו. רבים זה דחה במקום לקרב. הצטערת צער רב כשהתברר לי הערכת הקונגרס לנאום הזה. הנאום כולו עשה עלי רושם רב בתוקף האמונה והרצון שבו. יחד עם זה התברר לי ההבדל בין עמדותינו וגישותינו לעניין.

כל מיני חברים וידידים ידעו שאני עומד לדבר וציפו לנאומי. ניגשתי אל הדוכן בחיל וברעדה. אולי עוד יותר משאלת הנאום עצמו הטרידה אותי שאלת השפה. בקונגרס זה היתה נסיגה רבה לשפה העברית וזה משום שעוד לא היה קונגרס אשר בו כל נואם היה מעוניין במידה כזו שכל יתר הצירים יבינו אותו כמו הפעם. גם לי היה ברור שאם אדבר עברית – לא יבינו אותי כמעט כל צירי אמריקה ורוב הצירים מגרמניה, אנגליה, דרום-אפריקה, קנדה, צ'כוסלובקיה, רומניה והרבה צירים בודדים מארצות אחרות. כל החברים דרשו בתוקף שאדבר אידיש בייחוד עמד על זה זלמן [שז"ר] גם גולדה [מאיר] דרשה בכל תוקף שאדבר אידיש. ידעתי מה דל ושדוף הוא אוצר לשוני בשפה זו, אשר נוסף לזרותה העובדתית הריהי כל-כך לא חביבה עלי – דל ושדוף בייחוד לעומת תביעותי לביטוי מגוון ומדויק. אכן גם מצד התוכן הייתי שרוי בדאגה.

בהגיע השעה, כשניגשתי לדוכן וראיתי לפני את הגוש האמריקני מלוכד ואיתן, עם כל שבע-עשרה נשי "הדסה" בתוכו (אשר רק אחת מהן מבינה עברית), ומאחורי במה ענקית מלאה כולה, רובה אנשים שאינם יודעים מילה עברית, ידעתי שכלה ונחרצה וקפצתי לתוך הים. מפסוק לפסוק נעשתה השפה יותר גמישה והדיבור יותר חופשי ובטוח. שלטתי שליטה גמורה בחומר וידעתי היטב את הדברים שאגיד ובאיזה סדר אגיד אותם. הדברים היו בשלים בתכלית וכל דאגתי היתה רק איך לבטאם. והכרח הביטוי יצר את היכולת. הקהל היה כבוש ומרותק. איש לא זז, איש לא יצא. מה שהיה אופייני לסגנון נאומו הוא שלא הפסיקו אותי לא מחיאות כפיים ולא קריאות-ביניים. הנאום היה ענייני ופיכח.

רוחץ בזיעה ובהרגשה שאני נופל מחולשה חזרתי למקומי. הראשון לחץ לי את היד וייצמן. במשך השעה ראיתי פעמים אחדות את פניו – הוא נראה לי נרגש מאוד. אליעזר [קפלן] הביע את סיפוקו בכנות רבה. [אליהו] דובקין עלה מלמטה לומר לי שנאומו היה הנאום, ומכל צד החלו להגיע פתקאות. זלמן היה מאושר. גולדה בירכה אותי בכל לבה, אף-על-פי שהיא מהשוללים [את תוכנית החלוקה כהצעת "ועדת פיל"]. "המבול" נמשך באותו ערב ולמחרתו. היו גם דברי ביקורת. ברל [כצנלסון] אמר, כי אף-על-פי שנאומו היה הטוב ביותר בתוך כל נאומו המחייבים, בכל זאת לא הצלחתי להוכיח כי זוהי הדרך. אני חושב

ביקורת זו לבלתי צודקת. ברל נפגע, כנראה, מזה שהתווכחתי אתו בפומבי. למחרת נאומי, שוב בערב, נשאו אוסישקין ווייצמן את נאומי הסיום – וכאן בא דבר אשר לא פיללתי לו, ואשר איני זוכר דומה לו בקונגרסים הקודמים. ווייצמן paid me a personal tribute. אני נדהמתי מהדברים – ישבתי כהלום ולא יכולתי להרים ראש. אבל זה היה בתכלית הפשטות יפה מאוד מצדו וגם אמיתי מאוד, והיה בדבריו צדק אובייקטיבי. אולם הוא הגדיש את הסאה ובהמשך הנאום הזכיר אותי עוד פעם ועוד פעם, מתוך הפרזה והגזמה, והדברים דקרו ופצעו. אמרתי לאליעזר [קפלן] שישב על-ידי, שוייצמן עושה דבר נורא. הקהל כולו תפס מייד שהוא מעלים את שמו של בן-גוריון. להיות מורם על נס כדי שיושפל חברך הגדול ממך – זה היה עינוי לבלתי נשוא. בן-גוריון נפגע מאוד מהדבר ואני עצמי הייתי אומלל.

2 | משה שרת במערכה הפוליטית הגדולה בתולדותינו*

חברים, משה שב עכשיו ארצה² אחרי מערכה, שנדמה לי שהיתה המערכה הפוליטית הגדולה ביותר בתולדות עמנו, לכל הפחות באלפיים השנים האחרונות, וההרגשות בהן אנו פוגשים את בואו, אני בוטח שאלה לא רק רגשות החברים למפלגתו – רגשות חברים שעבדו אתו עשרות שנים במפלגה – אלא רגשות רוב היישוב, אני בטוח רגשות רוב העם.

אנחנו יודעים שאין ביצוע היסטורי שהוא פרי פעולתו של איש אחד בלבד. אפילו יצירה ספרותית של משורר או הוגה דעות גדול, אשר ודאי טבועה בחותמת אישיותו היוצרת, יש בה מנחלת הכלל. בשטח הפוליטי – הציבור, הכלל, הדורות, הם הקובעים. יש תמיד קיפוח אמת בקיפוח שמקפחים את החיילים האלמונים שזוכים להישג היסטורי – כשזוקפים אותו לחשבון איש אחד ומפעל גדול נזקף לחשבון. אבל במידה שיחיד ממלא שליחות – וגם יחיד ממלא שליחות, לפעמים גדולה, בעשיית היסטוריה – אינני חושש להגיד שלא ידוע לי יחיד אחר בעם היהודי עכשיו, שהוא היה ממלא שליחות זו במערכה אשר נמשכת לא רק בישיבה זו של האומות המאוחדות [בשלהי נובמבר], אלא אשר החלה בישיבה המיוחדת במאי, אחר-כך

* דברי דוד בן-גוריון בישיבת מזכירות מפא"י בתל אביב, 30.12.1947.
2 ביום זה – כחודש אחר החלטת עצרת או"ם ב-29 בנובמבר על חלוקת א"י לשתי מדינות, יהודית וערבית, הגיע משה שרת מניו-יורק לא"י לביקור קצר ונתקבל בהתרגשות בישיבת מזכירות מפא"י, שהתנהלה לקול חילופי ירי בין יהודים וערבים בגבול ת"א-יפו.

בוועדה [המיוחדת של א"ם לא"י - אונסקו"פ] בארץ, אחר-כך [בדיוני] ועדה [זו] בשוויצריה, ולבסוף - ההכרעה הגדולה [ב-29 בנובמבר] - באמת אינני יודע איזה יחיד שהוא בתנועה הציונית היה עושה שליחות זו שעשה משה ביתר ידיעה, ביתר תבונה, ביתר טקט - ועכשיו, לאחר מעשה, אפשר להגיד ביתר הצלחה - מאשר עשה זאת משה.

ואנחנו, העם היהודי, תנועתנו, אינם מחלקים פרסים. אבל נדמה לי שהאיחול הכללי שלנו הוא שפעולתו של משה - אומנם, אילו לא עמדו מאחוריו עשרות שנים של פעולה, נדמה לי כ-30 שנה של פעולה חלוצית, פעולת עיתונות, פעולה חינוכית בנוער, אחר-כך פעולה פוליטית מטעם התנועה הציונית, עם ארלוזורוב ואחריו - גם מה שעשה עד לייק-סכסס היה מספיק; ואילו התחיל רק בלייק-סכסס ועד עכשיו - גם זה בלבד היה מספיק להנחיל לו חלק בטוח ביותר בהיסטוריה של העם היהודי. אבל האיחול שלנו הוא שכל פעולתו עד עכשיו תהיה פרודור לפעולה ברוכה, שעוד יזכה לעשות עם קום המדינה, לשם קיומה ובשמה.

3 | כשרונותיו המבורכים, נסיונו העשיר, ידיעותיו המרובות*

אדוני היושב ראש, חברי הכנסת, בישיבה מיוחדת של הממשלה הבוקר, הודיע שר החוץ על החלטתו להתפטר מן הממשלה. לא רק חברי הממשלה הבוקר וחבריו למפלגה של שר החוץ, ששמעו על הדבר במקום אחר, אלא, אני בטוח, המונים יהודים ולא-יהודים בישראל, ורבים רבים מבני-ברית ומשאינם בני-ברית בעולם, קיבלו שמועה זו בצער רב. בממשלת ישראל, מאז הממשלה הזמנית ועד היום הזה - והיתה לי הזכות להשתתף בכל ממשלות אלו - לא היה אף שר אחד (ואולי עלי לעשות יוצא מן הכלל בשביל שר המשפטים [פנחס רוזן]) אשר פועל חייו לפני קום המדינה, השכלתו הרחבה, ידיעותיו המרובות, בקיאותו במדיניות הבינלאומית, תכונותיו הטבעיות, טעמו, מזגו ונימוסיו הנאים, נאמנותו לחובה ושקיפתו העצומה, הכשירו אותו לתפקיד אשר הוטל עליו, כאשר אלה הכשירו את משה שרת לכהן במשרד החוץ מאז קום המדינה ועד היום הזה. והוא היה לא רק שר החוץ בלבד, הוא היה גם ראש הממשלה השני בישראל.

* הודעת ראש הממשלה ב"ג בכנסת על התפטרות שר החוץ משה שרת מן הממשלה, 18.6.1956.

בהציגי את הממשלה הנוכחית לפני הכנסת ב-2 בנובמבר 1955, אמרתי כי "ראש הממשלה השני מחונן בסגולות ובכשרונות מבורכים שלא היו לראש הממשלה הראשון", ואמרתי זאת לא מתוך אדיבות דקורטיבית ליפי המליצה, כי לא אומר דבר שאיני מאמין בו, ואיני חסיד של חלוקת מחמאות נבובות לא לקרובים ולא לרחוקים.

אילו היה משה שרת פורש מהחיים המדיניים עם יציאתו מהממשלה הפעם, הייתי מנסה לעמוד ולו רק בקצרה על הפרשה המפוארת של אחד מבני הביל"ויים וחברי היקרים בשירות מולדתו במשך עשרים ושלוש שנים רצופות כשר החוץ של עמו עוד מלפני היווסד המדינה, על המאמץ הבלתי נלאה על גידול העלייה וההתיישבות משנת 1933 ואילך, על המאבק המר נגד "הספר הלבן" מאז 1938, על הגיוס של הגדודים והקמת החטיבה היהודית הראשונה בצבא הבריטי למלחמה בתליין הנאצי, על מפעל ההעפלה עטור הייסורים והגבורה, על המאבק בזירת האומות המאוחדות על הקמה המדינה, על ארגון משרד החוץ הראשון של ישראל העצמאית, על הפעולה הענפה והמבורכת בזירה הבינלאומית שהביאה לידי קבלת ישראל לאומות המאוחדות וקביעת מעמדה המכובד בעולם, על השגת העזרה הממלכתית הכספית רבת הממדים מממשלת ארצות-הברית לקליטת העלייה ההמונית בשנים הראשונות של קיום המדינה³ על קשירת קשרים עם ארצות מזרח ומערב, על חינוך סגל עובדי מדיניות חוץ, ושגרירים וצירים, שאף מעצמה גדולה לא היתה מתביישת בהם, על רכישת ידידים ועמידה בשער בכבוד ובגאון ובטעם בפני משטינים ומקטרגים בזירה הבינלאומית.

אבל לא אעשה דבר זה, כי פרשת פעילותו המדינית של משה שרת לא נסתיימה. וכשרונותיו המבורכים, נסיונו העשיר וידיעותיו המרובות יעמדו לרשות בית המחוקקים הישראלי, ועצתו תישמע ברצון ובתועלת באוזני כל אלה שיעצבו להבא המדיניות הפנימית והחיצונית של ישראל. מובטחני שעוד נתכנו עלילות למי שעמד על-יד ההגה של מדיניות החוץ שלנו קרוב לחצי יובל שנים. משום כך לא אנסה לסכם, ולו גם בראשי תיבות, פעילותו המבורכת והענפה של חברי משה שרת, שעשיתי איתו למעלה מארבעים שנה, לפעמים מתוך ויכוח וחילוקי דעות, לרוב מתוך הסכמה פנימית, ותמיד מתוך אמון וכבוד הדדי.⁴

3 הכוונה למענק בסך 65 מיליון דולר לשנת 1951/52 שאת בקשתו יום שר החוץ משה שרת.

4 לתגובת מ"ש על נאום זה ר' ימ"א, עמ' 1461-1464.

כנסת נכבדה,

עלי להעמיד סילופים ובדותות אחדים על הווייתם, לאחר הדברים שנשמעו אתמול. בעיתונות בארץ, ובייחוד בעיתונות בחוץ-לארץ, נתגלגלה בדותה אווילית כי ראש הממשלה הציג לשר החוץ להיות מזכיר המפלגה, והצעה זו באה כדי להיפטר ממשנה שרת בממשלה. על בדותה זו נבנו בעיתונות חוץ-לארץ כמה בנייני הבל. אני רואה לי לחובה להודיע, שמעולם לא הצעתי לשר החוץ להיות מזכיר המפלגה. הפעם הראשונה ששמעתי על אפשרות כזאת ששרת יהיה מזכיר המפלגה היתה מפי שרת עצמו בישיבה הראשונה של "ועדת התשעה" של המפלגה, שגם לה ניתן פרסום רב בעיתונות בזמן האחרון. אני עיינתי בהצעה זו שיצאה מפי חבר הכנסת שרת, ביררתי אותה והגעתי לידי מסקנה שלילית בהחלט, והחברים שבאו אלי אחרי-כן בהצעה זו דחיתי אותם בכל תוקף.

נאמר אתמול כי ראש הממשלה ניהל מדיניות החוץ יותר משר החוץ. אומנם נכון הדבר - ואני חושב שכך צריך להיות - ששר החוץ נועץ על הרוב בין ישיבה לישיבה עם ראש הממשלה בענייני חוץ. אבל אין שחר לדבר שבענייני מדיניות החוץ נעשה על ידי ראש הממשלה צעד כלשהו בלי ידיעתו או שלא דרך שר החוץ ומשרדו. ואני רוצה להגיד לכנסת ולעם, שלמדיניות החוץ של מדינת ישראל אחראית תמיד כל הממשלה לא רק מטעמים פורמליים, מפני שיש אחריות קולקטיבית, אלא גם מטעמים ענייניים ומעשיים. מן הבעיות שנידונו בממשלה לא היתה אף בעיה אחת שנידונה כמעט שבוע-שבוע ונתקבלו עליה החלטות הממשלה, כאשר נעשה הדבר בענייני חוץ. ואם היתה מדיניות טובה - יש לזקוף זכות זו גם לטובת הממשלה כולה, ואם רעה - כל הממשלה במידה שווה אחראית לה. כאחד מחברי הממשלה אני מקבל על עצמי, ובסיפוק רב, אחריות מלאה למדיניות החוץ של שרת.

בכל הממשלות שקמו בישראל - והיתה לי הזכות להיות בכולן - היו חילוקי דעות, וכאן ישנם חברי כנסת שהיו בממשלה, יצאו וחזרו; ישנם כאלה שהיו כל הזמן, וישנם שהיו לסירוגין. והם יודעים שאף פעם לא היו בממשלה "שפה אחת ודברים אחדים", לא רק מפני שזוהי ממשלה קואליציונית ומן ההכרח שיהיו בה חילוקי דעות, אלא מפני שזוהי ממשלה דמוקרטית ולא טוטליטרית. ואילו גם היתה ממשלה של מפלגה אחת בלבד, ואילו מפלגה זו היתה המפלגה שיש לי הכבוד להיות שייך לה, היו מתקיימים בה חילוקי דעות, באשר זוהי מפלגה דמוקרטית, והרבה דברים

* ראש הממשלה בן-גוריון על תגובות העיתונות להודעתו בכנסת ביום הקודם על התפטרות משה שרת, הכנסת, 19.6.1956.

הוכרעו בממשלה לא פה אחד אלא ברוב דעות, החל בממשלה הזמנית ועד הממשלה הנוכחית, וכך – אני בטוח – יהיה גם להבא.

לא אקח על עצמי לומר אם כל ההכרעות היו טובות או לא טובות. היו מקרים שהייתי ברוב, והיו מקרים שהייתי במיעוט, וכמובן מותר לי להניח שהייתי צודק גם במקרה שהייתי ברוב וגם במקרה שהייתי במיעוט, וכך מותר לחשוב לכל חבר בממשלה. אבל היה נכון, לדעתי, שהחברים שהיו במיעוט – ולא פעם הייתי במיעוט עוד בממשלה הזמנית, ובעניינים גדולים וחיוניים – לא גרמו למשברים ולא יצאו מהממשלה כשדעתם לא נתקבלה. אילו היו נוהגים כך היתה המדינה הזאת נהפכת לתוהו ובוהו, כי בכל שבוע היתה עומדת בפני משבר. ויש לשבח את החברים שמצאו עצמם במיעוט וקיבלו על עצמם את הדין.

בדברי המעטים אתמול לא הסתרתי הדבר, כי היו ביני ובין חברי משה שרת חילוקי דעות, ולא רק איתו, כי אם גם עם חברים שהייתי יותר קרוב אליהם מבחינה רעיונית ונפשית ואנושית היו לי חילוקי דעות, ואף פעם לא נפגמה חברותנו בשל כך. ואולי לא מיציתי אתמול כל ההוקרה שאני רוחש למשה שרת. הגם שאני שולל בכמה דברים עמדתו ודעתו, אבל אני יודע אנשים בעלי תפיסה טוטליטרית או פשיסטית, שאינם מסוגלים להבין זאת ולהאמין בכך. אל יאימנו.

כבר סיפר אתמול משה שרת כי לאחר הבחירות האחרונות, כשהוטל עלי להקים ממשלה, ביקש הוא ממני לא לכלול אותו בממשלה, ואני עמדתי בכל תוקף על כך שהוא ישתתף בה. ולא רק למרות חילוקי הדעות, אלא במידה רבה מפני חילוקי הדעות. לא הייתי יכול, ואני יודע הרבה חברים כמוני, שלא היו יכולים לעבוד רק עם חברים "אומרי הן". אני אחד מאלה שאינני סבור כי אינני מסוגל לטעות, ואני רוצה לבחון דעוטי ועמדתי לאור דעת החברים שמתנגדים לי, ויש להם השקפה אחרת. אבל זו לא היתה הסיבה היחידה שבגללה הפצרתי בו, והייתי אסיר תודה לשרת שביטל דעתו מפני דעתי ונכנס לממשלה.

אבל בזמן האחרון, לאחר שענייני הביטחון במדינה החריפו באופן יוצא מן הכלל, וגם נתרבו סכנות מדיניות החוץ יותר מאשר מקודם, במקצת אעמוד עליהם אחר כך, הגעתי לידי מסקנה כי עכשיו יש הכרח – לטובת המדינה – שתהיה התאמה מלאה עד כמה שזה אפשר מבחינה אנושית בין משרד החוץ ובין משרד הביטחון, ונחוצה עכשיו הנהגה אחרת למשרד החוץ. ולא מפני שאני סבור שיש לסטות מהקו שהותווה על ידי כל אלה שהשתתפו בממשלה והשקיעו הרבה זמן בניסוח קווי היסוד; וודאי שאיני סבור כי יש לשנות קו הביטחון ומדיניות החוץ, שהותווה בנאומי ב-2 בנובמבר, כשהצגתי ממשלה זו לפני הכנסת, מתוך הסכמתם של כל חברי הממשלה. אפס, ראיתי שבשעה קשה זו יש הכרח בהתאמה מקסימלית בין שני משרדים אלה, חוץ וביטחון, המטפלים לאמיתו של דבר כמעט בדבר אחד, כי שאר ענייני

משרד החוץ שאינם ביטחון אין להם ערך רב ברגע זה. בשנים כתיקונן אין מדיניות החוץ מתרכזת אך ורק בבעיות הביטחון; לא כן עכשיו, ואם כי יש ברכה בחילוקי דעות בשאלות אלה בממשלה, יש הכרח לדעתי שתשרור הרמוניה בין המבצעים בשני המשרדים שעניינם הוא אחד.

ומשום כך אמר לכם אתמול החבר שרת, כי הוא ראה את עצמו נאלץ לעזוב את הממשלה. ואם כי כחבר, וכחבר ותיק, אני מצטער על כך מבחינה אישית, אבל מבחינה ממלכתית אני רואה ברכה בדבר; הדבר מועיל למדינה. יש לעיתים צורך בחילופי גברי. אינני מאמין שהמדינה עומדת על איש אחד. ומתוך אמונה זו הרשיתי לעצמי לפני שלוש שנים להסתלק מהממשלה מטעמים פרטיים לגמרי, כאשר היה לי צורך אישי להפוגה מהמתח הנפשית שנמשכה יותר מעשרים שנים רצופות – ועוד אילו עשרים שנה! הייתי בטוח שלא יאונה כל רע למדינה מהליכתי. זהו גם דבר שמתנך את העם. בשעה זו אני בטוח כי דבר זה [חילופי גברי במשרד החוץ] הוא גם מועיל לענייני ביטחון ולענייני חוץ.⁵

5 | על מה הודח משה שרת ממשרד החוץ ומממשלת ישראל*

לחברים, 28.6.1956
הבינתי לרוח החברים במרכז⁶ ולרוחם של הרבה אזרחים בישראל (גם של כמה ידידים בחו"ל), שהיו נבוכים מחילופי גברא במשרד החוץ ויציאת מ.ש. מהממשלה ללא הסברה מספיקה, או כמעט בלי הסברה בכלל. המיגבלות החמורות ששמתי על עצמי בעניין זה, גם במסיבות מפלגתיות וגם בכנסת, ידעתי היטב שהן עלולות לפגוע בי. אילו הייתי דואג בראש וראשונה למעמד ראש המשלה בציבור – לא היתה כל סיבה להעלים מהציבור דבר. להיפך, היה לי עניין רב במסירת הסיבות והמניעים לידיעת העם.

5 לתגובת מ"ש על נאום זה ר' יו"מ, עמ' 1476-1470.

* מסמך שהכין בן-גוריון לידיעת פעילי מפא"י נבחרים (אב"ג). נוכח תגובות שליליות רבות מאת חברי מפא"י ברחבי הארץ על פרישת משה שרת מכהונת שר חוץ ומן הממשלה, שנערמו על שולחנו של ראש הממשלה ומנהיג מפא"י, ראה בן-גוריון לנסח מעין "כתב אשמה" לסיכום טענותיו כלפי משה שרת ולהצדקת הדחתו, ולהראותו למשיגים עליה. אחד מקוראי המסמך "לחברים" היה הרמטכ"ל משה דיין, שלימים ציטט פסוקים ממכתב זה בספרו אבני דרך, עמ' 208, ללא ציון הקשרם.

6 בישיבתו ב-17.6.1956 החליט מרכז מפא"י – לדרישתו האולטימטיבית של ראש הממשלה ד' בן-גוריון – כי משה שרת יפרוש מכהונת שר חוץ ויוחלף בגולדה מאיר. בהצבעה שהתקיימה בנושא זה הצביעו 35 חברי מרכז בעד ההדחה, 7 נגדה, 74 נמנעו. ר' יו"מ, עמ' 1445-1453.

המיגבלות ששמתי לעצמי באו מתוך שמירה על כבוד חברים ששיתפתי איתם פעולה במשך הרבה שנים. אוכל במצפון שקט להניח למשפט העם בימים יבואו [בדבר] אחריותי לחילופין במשרד החוץ. לא ימצאו בי אשמה על שלא עשיתי דבר מקודם. ייתכן שיותר מדי התחשבת עם רגשי חברות ושותפות חברית בעניינים ממלכתיים. מאז 1933 הייתי אחראי לקביעת דרכם המדינית של התנועה הציונית ושל היישוב כיו"ר ההנהלה הציונית. מאז 24 במאי 1948 הייתי אחראי לקביעת דרכה המדינית של ישראל העצמאית עד שיצאתי מטעמים אישיים מהממשלה לזמן מה בסוף 1953.

משה שרת היה עוזרי הראשי בכל העניינים המדיניים. ובסוד הגדודים היהודים במלחמת העולם השנייה ובהקמת החטיבה [היהודית] הלוחמת יש לו זכות יתרה ואני זוקף מפעל חשוב זה בראש וראשונה לזכותו הוא. לא תמיד היה מ.ש. שלם עם הדרך בו הלכתי, אבל גם אם היסס בכמה הכרעות גורליות, שיתף פעולה עמי באופן חברי. בפעם הראשונה חלק עלי בעניין חיוני והכריע בקולו נגדי – בממשלה הזמנית. אני בטוח שהוא מאושר וגאה על עמידתו זו, אולם לדעתי גרם לכך לכישלון לאומי עצום שאין לו ערוך: לאובדן ירושלים העתיקה, גושי חברון וצפון ים המלח.⁷ בממשלה הזמנית לא היתה אחריות קולקטיבית, ולא יכולתי לעורר משבר קשה בעודנו עומדים במערכה מדינית וצבאית קשה.

אני מציין בסיפוק, כי מ.ש. לא חזר על משגהו כשהצעתי אח"כ לגרש המצרים מדרום יהודה, ולבסוף גם מהנגב. מאז ועד צאתי מהממשלה לא קרה אף מקרה אחד של הכרעה מדינית גורלית בממשלה נגדי בהשפעת מ.ש.. הוא ניסה להשפיע בהיותו בעצרת או"מ [בדצמבר 1949] על מניעת העברת הממשלה לירושלם, כפי הצעתי, אולם דעתו לא נתקבלה במפלגה ובממשלה, ובניגוד לדעתו ודעתו יועציו נעשתה ירושלים למעשה ולהלכה בירת ישראל. מ.ש. הגיש לי אז התפטרותו מהממשלה, אבל לא קיבלתי אותה, אפילו לא הודעתי עליה לחברים, אלא במכתב למ.ש. בניו-יורק. הסברתי לו שחילוקי דעות אינם יסוד מספיק להסתלקות.

בנובמבר 1953 הסתלקתי מטעמים אישיים מהממשלה, כי היה הכרח חיוני בהפוגה "לשנה, לשנתיים או ליותר" מהמתיחות הנפשית שעמדתי בה למעלה מעשרים שנה בלי הרף, כפי שהסברתי במכתבי לנשיא המדינה. לשר הביטחון נתמנה לפי עצתי פ. לבון, ומ.ש. – לראש הממשלה שלא כפי הצעתי,⁸ אבל בלי התנגדות מצדי. החשבתי כשרונותיו, ידיעותיו ושקידתו של משה, אבל לא חשבתי שהוא מסוגל לתפקיד ראשי ומכריע – באשר אין לו עוז-הרות,

7 הארה על פרשה היסטורית זו, שאותה הגדיר בן-גוריון "בכייה לדורות", ר' להלן בפרק "על משה שרת ודוד בן-גוריון" מאת פרופ' מיכאל בריצ'ר, עמ' 378, הע' 28.

8 עם התפטרותו מן הממשלה המליץ בן-גוריון לפני מפלגתו לבחור בלוי אשכול כיוורש בכהונת ראש הממשלה.

ראיית הנולד והבנה ממשית של מצבים מדיניים מסובכים. אבל לא ראיתי זכות לעצמי להתערב באופן אקטיבי – בשעה שבעצמי הסתלקתי מאחריות.

לאחר שקרה מה שקרה על-ידי אנשינו במצרים⁹ (ועד היום לא ברור לי מי אחראי לכך), הסתלק פ.ל. ממשרד הביטחון. הצעתי למנות את שאול [אביגור] – אך זה סירב. ביום 17 בפברואר [1955] באה אלי משלחת (גולדה [מאיר, שרת העבודה] ו[מרדכי] נמיר [מוכ"ל ההסתדרות]) בשם חברים ובשם מ.ש. שאשוב למשרד הביטחון. היו לי נימוקים אישיים ואחרים להמשיך בעבודתי בשדה בוקר, אולם החשש מירידת המורל בצ.ה.ל. הכריע את הכף, והודעתי לשני השליחים שאני מוכן לשוב למשרד הביטחון. בלי אישורי פורסם מייד הדבר ב"קול ישראל". ביום א' [20.2.55] בא אצלי מ.ש. לשדה בוקר, ושוחחנו על מצב הביטחון ומשרד הביטחון.¹⁰ אמרתי למשה שאיני מסכים לשינוי שעשה בימי העדרי – העברת המו"מ עם משקיפי או"מ בארץ ממשרד הביטחון למשרד החוץ. מ.ש. ניסה לשכנע אותי כי סידור זה מוצדק ורצוי; בינתיים עָרַב היום ולא רציתי שייסע בדרך זו בחשכה – ונפרדנו כשאנו חלוקים בדעותינו בשאלה זו.

למחרת הגעתי לירושלם, כי באותו יום היה מ.ש. צריך היה להגיש לכנסת החלטת הממשלה לצרף אותי לממשלה כשר הביטחון. כתבתי באותו יום מכתב למשה שבו הודעתי כי אם הוא עומד על דעתו בדבר המו"מ עם משקיפי או"מ על ידי משרד החוץ – עליו לחפש שר ביטחון אחר.

לא קיבלתי תשובה, אבל בכנסת לאה"צ הוצעתי ע"י מ.ש. כשר הביטחון, ואחרי ויכוח אושר הדבר. השתוממתי לא מעט על פרוצדורה זו, אך משה הסביר לי כי לא הספיק לקרוא מכתבי לפני לכתו לכנסת, כי היה עסוק בעריכת נאומו שיישא בכנסת. בששת חודשי שמישי כשר ביטחון תחת מ.ש. כרה"מ, הוכרעו שני דברים חיוניים בענייני ביטחון נגד דעתי – ברוב של [הציונים] הכלליים, הפה"מ [הפועל המזרחי], מ.ש., רוזן [שר המשפטים] ואחד או שניים מחברינו [שרי מפא"י בממשלה]:

א. השארת רצועת עזה בידי נאצר, למרות הפרתו הסכמי שביתת-הנשק והפיכת רצועת עזה לבסיס של טירור נגד ישראל, בשעה שהיה מסובך בסכסוך קשה עם אנגליה והיינו יכולים במשך לילה אחד לגרש אותו מעזה, מבלי שיקרא תרגול בזירה הבינלאומית.

ב. דחיית הצעתי השנייה להכריז כי הפרת הסכם שביתת-הנשק מצד מצרים – מפטרת אותנו מההתחייבויות שהסכם זה מטיל עלינו.

באחת המסיבות הודעתי לחברינו [שרי מפא"י] בממשלה שלא אהיה שותף לאחר הבחירות לממשלה שתנהל מדיניות ביטחון כזו, ולא אתמוך בה. ומכיוון שידעתי שימיה של ממשלה זו ספורים בין כך ובין כך נמנעתי מעשיית משבר, אם כי היו

9 פרשת ה"עסק ביש" – מיבע הנפל של אמ"ן/מטכ"ל במצרים בשלהי 1953, שנחשף ביולי 1954.
10 ר' יומ"א, עמ' 742-744.

סיבות מספיקות לכך, אך גזרתי על עצמי הבלגה. כמו כן גזרתי על עצמי ואף הודעתי זאת למ.ש. כי אני אקבל הכרעתו כראש ממשלה, בלי ערעורים, בין שאני מסכים ובין שאיני מסכים לדעתו.

בימי הבחירות דיברתי בבאר-שבע [ב-8.7.1955] על חשיבות הדרום ואילת והודעתי שאם יוטל עלי לאחר הבחירות להקים ממשלה – לא אשלים עם ההסגר [על אילת] המנוגד למגילת או"מ ולהחלטות מועצת הביטחון, ונעשה הסגר זה לאל בכות צ.ה.ל. – אם לא ימצא הכוח לאו"מ לעשות זאת. לשמחתי ולתמהוני מצאתי בעיתוני הבוקר שהופיעו לאחר נאומי זה כי באותו הערב [בנאום ברחובות, 8.7.1955] דיבר גם מ.ש. על עניין זה והודיע (במילים אחרות, כמובן) אותו הדבר שהודעתי אני על פריצת הסגר ים סוף. שמחתי על דבר זה, כי ראיתי בפריצה זו צורך חיוני למדינה. דיברתי על כך עם [פנחס] רוזן, שהוא היה תמיד בין המתנגדים להצעותי "הנעוזות" – אם כי הודה באחת הישיבות שבכל חילוקי דעות אלו בינו וביני נוכח לאחר מעשה שאני צדקתי והוא טעה. לתמהוני הביע רוזן הסכמה מלאה לתוכנית על פריצת ההסגר.

הרכב הממשלה, כידוע, נמשך זמן וקוי היסוד שהוסכם עליהם לא ענו על המצב החדש שנוצר עם העיסקה הצ'כית¹¹ והסכנה המצרית הגדולה. הכינותי נאום לכנסת בדבר מדיניות הביטחון, והבאתי אותו לידיעת החברים המיועדים – והנוסח אושר על ידי כולם. מ.ש. נעדר אז מהארץ ושלחתי אליו במטוס מיוחד שליח עם הטיוטא של הנאום. הוא הציע לי להוסיף כמה "את"ים, אבל אף הוא אישר את תוכנו.¹² אחד מחילוקי הדעות שביני ובין משה היה תמיד לא להגיד בפומבי או לצירי ממשלות זרות דבר שאין אנו מתכווננים לעשותו. מ.ש. חשב שבמקרים ידועים [רצוי להגיד זאת] כדי "להטיל אימה", כדי לסחוט ויתורים ידועים, גם אם לכתחילה לא חשב לבצע את אשר אמר לממשלות לשם "הפחדה". כך למשל הודיע לציר הצרפתי (ואולי גם לאחרים) בלי ידיעתי שאנו עומדים לחדש העבודה בערוץ הירדן ביום 1 במרס. אני לא מקבל שיטה זו, ולא אומר דבר שאין בדעתי לעשותו. ולכן לא הטלתי ספק כי החברים הסכימו לדברי בכנסת ביום ב' בנובמבר [1955] להלכה ולמעשה. נוכחתי לצערי כי טעיתי. כשהצעתי – לאחר הכנות מספיקות של המטה – תוכנית פריצת ההסגר, נתקלתי בהתנגדות רוב חברי הממשלה ומ.ש. בראשם.¹³ אילו לא היתה סכנת מלחמה מצד מצרים כה רבה לא הייתי מהסס אף רגע ומתפטר מייד מהממשלה. אולם חששתי לתוצאות בהרגשת הצבא והעם – וגזרתי על עצמי הבלגה.

11 על ההסכם שחתם עם ממשלת צ'כוסלובקיה לרכישת נשק הודיע נשיא מצרים נאצר ב-27.9.1955.

12 ר' יומ"א, עמ' 1261-1265.

13 בישיבת הממשלה, 8.1.1956. ר' יומ"א, עמ' 1328.

לאחר שהזרתתי את [ראש מטה משקיפי או"ם, לויטננט-גנרל א"ל] ברנס כי על מצרים להפסיק האש ולקיים הסכם שביתת-הנשק וברנס ניסה להשפיע על ממשלת מצרים ולא הצליח – הצעתי להקים יישוב בבארותים, באיזור ניצנה. מפ"ם, הפה"מ, רוזן ועוד אחד או שניים מחברינו בהנהגתו של מ.ש. הטילו וטו על הנקודה. טענתי שאין הדבר אסור לפי הסכמי שביתת-הנשק, אין על כך איסור מטעם או"ם או מועצת הביטחון, ובשיחתי עם ברנס הודעתי שלא רק קיבוץ אחד מותר לקיים אלא עשרה קיבוצים, אם רק נראה צורך בכך, כי הסכמנו לפירוט ולא לשממון השטח. אולם הרוב התנגד מחשש של עין רעה באו"ם.¹⁴

שוב גזרתי על עצמי הבלגה, אבל ראיתי שאני עומד לפני רוב מלוכד בממשלה – מפ"ם, רוזן הפה"מ, מ.ש. ואחד או שנים מחברינו [שרי מפא"י בממשלה] – נגד רוב חברינו, שלפי הרגשתי אין רוב זה מביע דעת רוב העם. והודעתי לחברים שאם רק אראה אפשרות מוסרית לצאת מהממשלה אעשה זאת, ולא אסתפק ביציאה – אלא אלחם נגד דרך זו שאינה הולמת לדעתי ענייניה החיוניים של המדינה.

והגעתי מתוך צער רב לידי מסקנה שנייה: שלאחר צאתי מהממשלה גדלה יהירותו של מ.ש. והוא לוקח על אחריותו דברים בלא סמכות מספיקה.

"הקש ששבר גב הגמל" בא בעניין צדדי. ב"וועדת תשעה" של המפלגה¹⁵ נידונה בחירת מזכיר בעל סמכות למפלגה. הוצעה על ידי מישהו גולדה לתפקיד זה. מי שהוא אחר הציע את אשכול. מ.ש. הציע את עצמו. הדבר לא הוכרע באותה ישיבה, ואני שוחחתי על עניין זה עם חברים שונים. שוחחתי כמובן גם עם מ.ש. נדהמתי לשמוע מפיו שאין בדעתו כלל להיות מזכיר, והציע את עצמו אך ורק כדי להקל על גולדה קבלת ההצעה...¹⁶

לא החשבתי אף פעם כושר הכרעתו של מ.ש. בשאלות מדיניות מסובכות וגורליות, אולם לא היה לי כל ספק באינטגרליות המוסרית שלו. דבריו על הצעתו הבלתי כנה הממו אותי. הרגשתי שלא אוכל להמשיך עוד במסגרת הקיימת. אמרתי זאת לחברים. מ.ש. דרש הכרעת הוועדה המדינית [של מפא"י] מכיוון שכל חברינו בממשלה אושרו אף הם על ידי מוסד מרכזי. דרישתו של מ.ש. נתקבלה. קראתי למשה ובמעמדו של שאול [אביגור] אמרתי לו שאין אני רוצה להסביר לוועדה המדינית מדוע אני עומד על יציאתו ממשרד החוץ:

(א) מפני שאיני רוצה לפסול אותי בעיני חברים.

(ב) מפני שאני כמעט בטוח שכל הדברים יופיעו בעיתוני ערב ובשאר העיתונים,

ואולי בתוספת סילופים.

14 ר' יזמ"א, עמ' 1422-1423, וכן שם, עמ' 1371 ואילך.

15 גוף שמונה בידי מזכירות מפא"י לליבון בעיית בחירת מזכ"ל למפלגה והנגזר מבחירה זו לגבי חילופי גברי בממשלה ר' יזמ"א, עמ' 1405 ואילך.

16 ר' יזמ"א, עמ' 1374, 1409.

[אמרתי כי] אני גם לא אצביע נגדו בוועדה המדינית. לעומת זאת, הצעתי לו שאני אצא מהממשלה, גולדה תהיה שר החוץ, שאול [אביגור] או משה דיין¹⁷ או איש אחר כמוהם יהיה שר ביטחון, ומשה יהיה רה"מ, כי אני אוכל לתמוך בו כמזכיר המפלגה רק בממשלה אם מדיניות החוץ ומדיניות הביטחון יתנהלו על ידי שני אנשים שיבצעו באומץ ובאמונה הקו שהתוויתי בנאומי בכנסת ביום ב' בנובמבר 1955. משה הודיע שהוא לא יהיה בממשלה כזאת. למחרת החלטתי לכנס חברינו בממשלה ולהודיע להם שלא אשתתף בישיבת הוועדה המדינית ואין צורך בה - כי אני יוצא מממשלה זו.

כמה חברים כנראה הבינו לשם מה אני מכנס חברינו בממשלה, ובצהרים באו אצלי זיאמה [ארן]¹⁸ ופנחס ספיר¹⁹ והודיעו לי כי מ.ש. מוותר על ישיבת הוועדה והוא מסתלק מהממשלה. בינתיים נתפרסמו בעיתונים וביחוד בעיתוני חוץ ידיעות כוזבות כי אני הצעתי את מ.ש. כמזכיר המפלגה כדי להוציאו מהממשלה. התפלאתי שאין משה מכחיש בדותה זו.

ביום ב', 18.6.1956, כינסתי את הממשלה ובה הודיע מ.ש. על התפטרותו. באותו יום החליטה הממשלה על גולדה כשר החוץ ועל צירופו של נמיר כשר עבודה [במקום גולדה מאיר].

לפני לכתי לכנסת שלחתי למשה הטיוטא של נאומי ("נאום" קצר מאוד); הוא הציע הוספות מעטות על פעולתו, קיבלתי אותן ואמרתי בכנסת מה שאמרתי. מייד אחרי דיבר משה, ושוב התפלאתי שלא ראה צורך להכחיש הבדוּתא על הצעתי שהוא יהיה מזכיר המפלגה, אם כי בדבריו הכחיש כמה בדותות שהופיעו בעיתונות. למחרת החלטתי לדבר שוב בכנסת, לפרש קצת הסתום, ולהכחיש הבדוּתא על הצעת משה למזכירות המפלגה. טלפנתי למשה והודעתי לו שאני עומד להודיע כי הוא היה ראשון שהציע הצעה זו (להיות מזכיר המפלגה). הוא הציע לי להגיד כי שמעתי ממנו בפעם הראשונה על "אפשרות" זו (של היותו מזכיר המפלגה). התפלאתי קצת על ניסוח לא מדויק זה, אבל הסכמתי לכך, והשתמשתי בכנסת בנוסח זה. השאר ידוע.

לאחד החברים²⁰ שפנה אלי בכתב בעניין סיכמתי דעתי בעניין זה במשפטים אחדים:

אין לי ספק שבמדינה תקינה כדנמרק, שיש [לה] בעיקר מו"מ מסחרי ונימוסי עם שכניה, היה מ.ש. יכול להיות שר חוץ מצוין. ישראל, לצערי העמוק, אינה

17 הרמטכ"ל, חבר מפא"י.

18 זלמן ארן, שר החינוך והתרבות (מפא"י).

19 שר המסחר והתעשייה (מפא"י).

20 הרצל ברגר. מכתב בן-גוריון לה' ברגר מובא במלואו ביומ"א, עמ' 1544-1546.

דנמרק, היא עומדת מדי פעם בפעם בפני סכסוכים חמורים ושאלות גורליות, ודרושה מידה רבה של ראיית הנולד, עוז רוח והבנה מעמיקה בגורמים ונסיבות ממשיים של יחסי חוץ – בכדי להוליך ספינה מטורפת זו בגלים הוידוניים של ים סוער לקראת החוף המקווה.

כושר ניסוח והסברה לא סגי, והתכונות הדרושות לעמוד על יד ההגה לא היו אף פעם ואינן למ.ש.. התחמקות שלילית על ידי "שב ואל תעשה" לא מספיקה. בחוסר מעשה צפונות לפעמים סכנות יותר חמורות לעתיד מאשר בכל מעשה נועז והרה-גורל.

שלושה דברים של "שב ולא תעשה" שהוכרעו בממשלה הזמנית ובשתי הממשלות האחרונות נגד דעתי בהשראתו ובהנהגתו של מ.ש. יעלו לעמנו ביוקר רב. בעיני הוגדשה הסאה, ושום איש נבון לא יכול היה לצפות שאתן יד למדיניות כושלת – לאורך ימים.²¹

6 | יתרונה של גולדה מאיר*

העיסקה הצ'כית והעזרה הצבאית האקטיבית של ברית-המועצות לרודן המצרי הקדימה שעת הסכנה. דאגתנו המרכזית מאז היתה ביצור ביטחוננו. תקופה קצרה זו עשירת מאורעות, היו לה המישה שלבים:

השלב הראשון – בערך מאוקטובר 1955 עד אמצע יוני 1956 – היה שלב של

21 משה שרת נדרש למסמך בן-גוריון "לחברים" ביומנו בעמ' 1547. לימים, במכתב ארוך ומפורט מאוד שכתב שרת לבן-גוריון ב-25.7.1956 "יומ"א, עמ' 1594-1601, בתשובה למכתב בן-גוריון אליו מ-8.7.1956 "יומ"א, עמ' 1552-1555), העיר בסיפא: "שמעתי כי מלבד מכתבך אלי יש בידך עוד נייר הסוקר את השתלשלות היחסים או קשרי העבודה בינינו, אשר חברים אחרים אחדים קראוהו. ייתכן כי נייר זה חופף את מכתבך, אך במידה שיש בו דברים יתרים על המכתב, שוב אני מניח לך לשקול אם לא מן הראוי כי גם אני אקראנו למען אוכל להעיר עליו הערות, למקרא אותם החברים" ("יומ"א, עמ' 1601). ככל הנראה התעלם בן-גוריון מפניית מ"ש, שכן לא אותר ביומ"א שום איזכור לתגובת בן-גוריון לפנייה, ואין לדעת אם אומנם השיג שרת לבסוף את נוסח המכתב. מכל מקום, לא נמצא מענה כלשהו של משה שרת למסמך "לחברים", אולם לכמה וכמה מהאשמות בן-גוריון השיב משה שרת במכתבו אליו מ-25.7.1956, המאוזכר לעיל.

* מתוך נאום בן-גוריון במרכז איחוד הקבוצות והקבוצים, גבעת חיים 18.1.1957 (לפי "דבר", 20.1.1957).

מאמצים נואשים מצידנו להשיג בארצות שונות נשק מגן וערובות לביטחוננו. השגנו אומנם מספר קטן, אם כי חשוב, של מטוסי סילון אבל בדרך כלל עלו בשלב זה כל מאמצינו בתוהו.

השלב השני התחיל עם כניסת גולדה למשרד החוץ, בסוף יוני. אני בטוח שגולדה לא תתרעם ולא תחלוק עלי אם אומר, שהחבר שקדם לה כל השנים במשרד החוץ עלה עליה בניסיונו הרב במדיניות ישראלית ובינלאומית, בהשכלתו הכללית והיהודית, וכן גם בכמה כישרונות. אולם לגולדה, נוסף על כישרונה המיוחד לה, היה יתרון אחד חשוב, שיהיה אולי תמוה בעיניכם אם אקרא בשמו, ואולי ייראה בעיני רבים מכם כחיסרון, אבל לדעתי יתרון זה הביא לידי תוצאות חשובות, והייתרון הוא כי לגולדה לא היה עד אז כל ניסיון במשרד החוץ. הודות לכך יכולנו מאז לעשות פעולתנו המדינית לא לפי שיגרה, לא בהתאם דווקא לטקס ולפרוטוקול, וגם לא בצניורות מקובלים. והמאמצים הבלתי אורתודוקסליים נשאו פרי. עלה בידינו להשיג מינימום הנשק שהיה חיוני לקיומנו.²²

7 | המפלגה החליטה להתייצב מאחורי*

משה פרלמן: ומה בקשר לענייני החוץ? האם לא הואשמת תמיד כי הנך שר החוץ של עצמך והאם אין זו הסיבה האמיתית שבגללה התפטר משה שרת?

דוד בן-גוריון: לא ידוע לי ש"הואשמתני", אך הייתי אומר בגלוי כי ראש ממשלה ישראלי חייב להיות גם שר החוץ של עצמו. ענייני חוץ, ממש כמו נושא הביטחון, הם אחד מתחומי המפתח שבטיפול הממשלה. יתרה מזו, בענייני חוץ, כמו גם בנושאי ביטחון, להחלטה נכונה או מוטעית, אפילו היא מתקבלת בדרג זוטר, עשויה להיות השפעה ניכרת. אין הדבר כך במשרדים אחרים. אם נפתח סניף דואר במקום בלתי מתאים, אם מתברר שכביש נסלל צר מדי, או כי בית-חולים שהוקם חשוף לשמש יותר מכפי הרצוי, כי אז הדבר אמנם מטריד אך אינו בהזקת אסון. תקרית גבול שבה יורה טוראי בפקודת מפקדו הסמל, עלולה ליצור מתחים פוליטיים מסוכנים. באורה דומה, היחסים עם מדינות זרות עשויים להיות מושפעים ממענה

22 על תגובת משה שרת לנאום בן-גוריון בגבעת חיים ר' יומ"א, 1936 ואילך.

* מתוך משה פרלמן, *דוד בן-גוריון, עמ' 129-128* (לפי הסברי המחבר בהקדמתו לספר, נראה כי רשם דברים אלה מפי בן-גוריון בשדה בוקר, 1964).

נבון או מטופש לפנייתה של ממשלה זרה.

משום כך התעניינתי בכל מה שהתרחש במשרד החוץ. נהגתי לקרוא בכל בוקר את המברקים הדיפלומטיים החשובים ולהעלות הצעות שנראו לי. כאשר ממשלות זרות נקטו פעולה, פירסמו הודעות רישמיות, או קבעו מדיניות שהיה בהן כדי להשפיע על ישראל ראיתי כחובתי וכאחריותי לקבל החלטה בקשר לתגובתנו. עניינים בעלי חשיבות מכרעת הובאו, כמובן, בפני הממשלה להחלטתה. אך הייתי נוהג להביא את עמדתי לידיעת השרים. אם עמדתי לא התיישרה עם עמדתו של שר החוץ, היה יכול לקבל את דעתי או להביא העניין לדיון בממשלה.

אני מסכים שייתכן כי לא תמיד היה הדבר מקובל על משה שרת. אני מניח, כי היה לו קל יותר אילו הייתי ממעט להתעניין בניהול היומיומי של משרדו – כדרך שנהגתי, נאמר, במשרד העבודה או במשרד הדואר. השרים במשרדים אלה היו מדווחים לי מדי פעם בפעם על פעילויותיהם הכלליות, אך לא ביקשתי מהם דיווח יומי על מספר הקילומטרים של כבישים שנסללו או על מספר מכשירי הטלפון שהותקנו. במשרד החוץ אכן נהגתי באורח שונה. רציתי לדעת מה מתרחש בכל יום בכל בירה. לבסוף נפרדו דרכינו, גם בשל הבדלי אישיות שהכבידו על העבודה יחד. אף שתמיד רחשתי כבוד לפועלו הממושך ולהישגיו הרבים בשרתו את העם והארץ לפני הקמת המדינה ואחר כך. כאשר חזרתי לראשות הממשלה, לאחר פרישתי הזמנית לשדה בוקר ב-1953, היה לי ברור שאם שרת רוצה לכהן בממשלה כשר חוץ על פי תפיסתו, לא אהיה מוכן לכהן בה כראש ממשלה. הבאתי את העניין בפני המפלגה. הייתי מוכן לפרוש. המפלגה החליטה להתייצב מאחורי ושרת התפטר. זה אמנם מצער, אך דברים כאלה הם בלתי נמנעים בחיים הפוליטיים.

8 | מותו הוא אבדה קשה*

משה שרת היה אחד מן האנשים, שכאשר מדברים עליהם חייבים לדבר על משפחתם. הרבה מסגולותיו היו נחלת המשפחה, החל באביו שהיה מראשוני ביל"ו, עלה לארץ, חזר ושוב בא להשתקע בארץ-ישראל. הוא עשה דבר שאיש לפניו לא עשה – התיישב בכפר ערבי בין ירושלים ושכם ושם הכיר משה שרת מקרוב את העם הערבי ורכש ידידים רבים. הוא זכה להיות מבוגרי המחזור הראשון של

* דברי בן-גוריון בכנס פעילים ארצי מטעם המיעוט במפא"י לפי "דבר", "ידיעות אחרונות", "מעריב", 8.7.65.

הגימנסיה העברית הראשונה בארץ ואחד הראשונים במחזור זה. כבר אז היה אחד מהחבורה המשפחתית – אליהו גולומב, דב הוז ושאל אינגור-מאירוב. זאת היתה חבורה ידועה מימי הגימנסיה העברית. דב הוז ואליהו גולומב לקחו את אחיותיו של משה שרת ונשאו אותן לנשים, ומשה לקח את אחותו של שאול. כל אחד מהם מילא, ושאל עדיין ממלא, תפקיד גדול בחיינו.

את משה שרת הכרתי בראשונה בקושטא ב-1914. כבר אז התרשמתי מכשרונו בידיעת שפות, בפרט הטורקית. הוא דיבר טורקית כמו אינטלקטואל תורכי מושלם. אחר-כך התגייס לצבא התורכי ושירת כקצין ומתורגמן. בתום המלחמה המשיך בלימודיו בלונדון. את תפקידו המדיני הראשון קיבל עם מינויו של חיים ארלוזורוב למנהל המחלקה המדינית של ההנהלה הציונית ומשנרצה ארלוזורוב נתמנה ע"י סיעת ארץ-ישראל העובדת כיוורשו והסכים לכך בתנאי שברל או אני נצטרף להנהלת הסוכנות. ברל היה חכם ממני בהרבה והתחמק מזה. אני נכנסתי לתפקיד ומאז אני מכיר את שרת מקרוב, את תכונותיו וכושרו, את ידיעותיו הרבות, את בקיאותו בנושאים רבים ושונים, בספרות הערבית, בעולם הערבי ובענשה בעולם היהודי. הייתי מייעץ לכל חבר לקרוא בספרו בשער האומות, הכולל את נאומיו באו"ם, בו עשה בתפקיד פורה וחשוב.

משה שרת עמד על המשמר עד קום המדינה. יש הטוענים, כי משה שרת התנגד להכרזת המדינה בגלל שיקולים שהושפעו ע"י האמריקנים ומשרד החוץ שלהם. זה הופך ע"י הרוויזיוניסטים. אין לזה שחר. זה לא נכון שמשה שרת היה בין אלה שהתנגדו למדינה!

כאשר פרשתי ב-1953 לשנה שנתיים לשדה בוקר, קיבל שרת כפיקדון זמני את ראשות הממשלה. והוא עצמו הצהיר, כי הוא מקבל את התפקיד כפיקדון זמני. הוא מילא את תפקידו כראש ממשלה בהצלחה, פרט לאותה שנה של ה"עסק ביש". לרגל ה"עסק ביש" חזרתי לממשלה כשר הביטחון, ואף כי לא תמיד הייתי תמים דעים עם שרת, אני יכול לקבוע כי כשר ביטחון מעולם לא עשיתי דבר בתחום הביטחון בלי להיוועץ בראש הממשלה, בלי ידיעתו. כששרת החזיר לי את פיקדון ראשות הממשלה וחזר לכהן כשר החוץ, נקשרו עננים כבדים בשמי ישראל לאחר חתימת הסכם הנשק בין נאצר לצ'כיה. הבנתי, כי לישראל טמונות בו סכנות גדולות מאוד, המחייבות ראייה בטחונית-מדינית מתואמת. היה ברור לי כי עלינו להתכונן לפעולה גדולה. לא מצאתי אצל שרת את הראייה הזאת, שחייבה גישה שונה מזו שהיתה מקובלת במדיניות החוץ שלו. ידעתי – צריך להיות תיאום מלא בין ענייני הביטחון והחוץ. לא היתה ברירה. הייתי מוכן להחזיר את תיק ראש הממשלה, אבל לא הייתי מוכן להוסיף להיות שר ביטחון אם מדיניות החוץ תתנהל על-ידי שרת. חברים הלכו אליו ודיברו איתו על כך. והוא מייד התפטר. ידעתי שזה

כואב לו, וגם לי כאב הדבר. אבל ביטחון המדינה קודם לכל, גם לחשבונות מסוג זה. צורכי הביטחון קודמים ליחסים אישיים. הוא הודיע על פרישתו ובמקומו מונתה גולדה מאיר.

כאשר פרצה מערכת סיני נמצא שרת בביקור אצל ראש ממשלת הודו ולא ידע כי המערכה נפתחת. גם האינטליג'נס האמריקאי לא ידע דבר על המערכה, כי היא הוכנה בסודי סודות. זה היה דבר קשה בשביל שרת, כאשר נהרו התנפל עליו בשצף קצף. אבל לאחר מעשה הבין שרת שעשינו מעשה טוב.²³

כיו"ר ההנהלה הציונית לא היה טוב ממשה שרת. בתפקיד זה הצליח אפילו יותר ממני בתקופה שמילאתי תפקיד זה בסוכנות. מותו הוא אבידה קשה לציבור הישראלי ולכלל היהודים כמו גם ללשון העברית, כחרד לטוהר הביטוי. הוא היה אחד העברים הגדולים והמצטיינים שלנו.

משה שרת ייזכר בין מקימי המדינה ולוחמיה כל זמן שעם ישראל יחיה.

23 לתיאור משה שרת את פגישתו עם ראש ממשלת הודו נהרו בדלהי ב-30.10.1956 ר' משה שרת, משוט באסיה, עמ' 181-191; 'ימ"א, עמ' 1805-1809. להערכות משה שרת את מלחמת סיני ר' שם, 1804 ואילך.

עם יובל "בית הספר לדיפלומטים"

מאז כינון ישראל כמדינה עצמאית, לחמנו בכמה חזיתות: החזית הצבאית להבטחת קיום המדינה מפני כל אויב, החזית המדינית מול מדינות העולם והאו"ם להשגת תמיכה ואהדה בינלאומית וגם כדי לסייע במאמצי הביטחון, וחזית הפנים לכינון כלכלה משגשגת וחברה פורחת, בין היתר באמצעות סיוע ותמיכה של מדינות בעולם והקהילות היהודיות ברחבי תבל. לעובדי משרד החוץ בירושלים וברחבי עולם חלק ונחלה במה שהושג.

כשאנו מציינים מלאות חמישים שנה למדינת ישראל, לשירות החוץ ול"בית הספר לדיפלומטים"¹, חשוב שנזכור ונזכיר את שר החוץ הראשון של מדינת ישראל, משה שרת. עיינתי באחרונה ביומנו האישי. כל מי שמעלעל בין דפיו וקורא את רישומי אותם ימים, אינו יכול שלא להתרשם לצד העברית העשירה, בהירות הניסוח, חריפות המחשבה והאבחנה, מן המשפחתיות של משרד החוץ, מן הקירבה ששררה בין השר ועובדי המשרד לשדרותיו וממעורבותו בקטנה כבגדולה, וכן גם מכך שבעצם "אין חדש תחת השמש" וכי עדיין לא שלמה מסכת המבחנים והאתגרים שבפניהם אנו עומדים הן כמדינה והן כמשרד החוץ, כגון סוגיות של מעמדה הבינלאומי של ישראל, דימויה של המדינה, שאלות ביטחון וצבא, מקומה ומשקלה של מדיניות החוץ בקבלת החלטות.

ביומנו של משה שרת מצאתי את התרשומת הבאה, שכתב ביום ה', 18.4.1955:

(...) הפציר בי מאוד כי אמצא הזדמנות לבקר בבירת שירותו הן לשם שיחה עם רבי השלטון, הן להופעה לפני הציבור היהודי. בין השאר תינה לפני רשמיו העגומים מבין כותלי משרד החוץ בירושלים. זו לו פעם ראשונה למצוא את המשרד שרוי בעצבנות. אנשים שרגיל היה לראותם שקטים ומאוזנים, מתהלכים נטולי כל מנוחה נפשית, חיים במתיחות של אי-ביטחון.

* דברי איתן בנצור, בערב זיכרון במשרד החוץ, 1998.

1 "בית הספר לדיפלומטים" הוקם ע"י מ"ש ב-1946 כדי להכשיר עובדים צעירים למילוי תפקידים מדיניים במסגרת המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית. בראשו עמד ולטר איתן.

דומה משרד החוץ שלנו למשרד החוץ האוסטרי, שאינו משרד עצמאי כלל אלא סניף למשרד רה"מ.

וכבר נאמר אין חדש תחת השמש: דיווח זה נדרש לשיחת אבי שמואל בנצור ז"ל, אז צירנו בוונה, עם שר החוץ לשעבר משה שרת. מאז שבנו וחויינו תופעות כאלה של אווירה, תהיות ושאלות על מקומו של משרד החוץ. למדנו ממש שרת תבונה מדינית, מיגבלות הכוח, חשיבות המשא-ומתן ודבר ישראל לעמים. למדנו לראות את עצמנו ראייה נכונה. כאשר לאחר תום מלחמת סיני הזהיר מנכ"ל משרד החוץ ולטר איתן את מצרים לבל תחמיץ הזדמנות בלתי חוזרת לעשות שלום, כתב שרת ביומנו ב-6.11.1956:

מה פירוש האזהרה? מה נעשה לה אם תחמיץ ההזדמנות? ומניין שהיא להוטה אחרי ההזדמנות, או בכלל אחרי שלום? לְפָנַי השתוללות של הרהורי לב, wishful thinking אנגלי ממאיר במהדורה ישראלית גרועה ביותר. מישוהו יכול לטעון כי הן גם אני בכל הופעותי מטיף לשלום כמוצא היעיל היחיד. אבל ההבדל הוא כי לדידי זוהי עמדה מדינית וטכסיס של טיעון (...) בעוד שבירושלים תקף כנראה את אנשינו בולמוס של אמונה מיסטית כי באמת השלום מאחורי כותלנו, אך ורק משום שהינחתנו על ראשו של נאצר מהלומה איומה ומפני שאנו עצמנו איננו רואים מוצא מדיני אחר מהמצב שנוצר.

הדברים, כמו שאנו נוהגים לומר, "מדברים בעד עצמם". האיזון בין השימוש בכוח הצבאי למוצא מדיני, הפיכחון בחיפוש אחר שלום והזהירות מאשליה, ממשיכים לאתגר אותנו. ומייד אחר-כך, מוסיף שרת ביומנו ומספר על שיחתו עם דוד הכהן:

הוא טען כי מצבנו הוא כזה שעלינו להראות לעולם כי אנו יכולים להשתגע. ואני ענתי כי אם נתנהג כמטורפים, יטפל בנו העולם כמו שמטפלים במטורפים.

ואין אלא להצטער, שגם אחרי חמישים שנה אנו עדיין תלמידים הלומדים לקח כעולי ימים. ברישום שלו ליום ד', 15.2.1956 כותב שרת:

באמצע הבוקר נודעה לי צרה חדשה. בן-גוריון נתן אתמול ראיון לנציג החדש של "ניו-יורק טיימס", הומר ביגרט, ובין השאר בישר לו כי החלטנו לא להתחיל בעבודת ערוץ הירדן (...) התנהגות בן-גוריונית טיפוסית! שום הודעה מראש לי (...) שום התייעצות מוקדמת, העמדה בפני עובדה, זריקת הודעות

בפומבי ללא כל שיקול התוצאות, בקיצור חוסר תיאום למופת במדיניות חוץ וכאילו חבלה מחושבת בעניינים דקים ביותר.

והוא ממשיך ומסביר את הלך המחשבה של משרד החוץ:

הקו שנקטנו במשרד החוץ היה להניף על סוריה ושאר מדינות ערב מזה, ועל המעצמות מזה, את שבט התחלת העבודה לפי המחיר שנקבת. (...) כדי להפיק מאיום זה מה שאפשר ולמכור את ויתורנו על התחלת העבודה לאלתר בכל מחיר שנוכל לקבל.

טעות לראות במשה שרת, או באנשי שירות ומדיניות החוץ, כמייצגים אינטרסים חסרי הקרבה ונחישות לאומית. להיפך, חשיבות המשא-ומתן, ראיית גבולות האפשר והכוח מול המציאות הבינלאומית הם תנאי להשגת יעדינו מבלי לוותר על האינטרס הלאומי. ועדיין אין הקשב הראוי לדרך ניהול המשא-ומתן, וגם יובל שנים לאחר שהושגה עוצמה צבאית והצטברו ניסיון, יכולת וקשב למציאות הבינלאומית, נמשכת מסורת קבלת החלטות בלתי מאוזנת בניהול משא-ומתן. בסוגייה זו אמר משה שרת: "אם אנו מכריזים על הויתור בפומבי, הרי בזבזנו את הקלף שבידינו על לא דבר ועשינו עצמנו לצחוק".

וכאז כן גם היום הדלפות בשער וחילופי האשמות מי אחראי, מהו המקור ומשרד אחד מאשים השני ובוקה ומבולקה. ושרת מספר על מכתב של בן-גוריון אליו בעניין הדלפת מברק השגריר אבא אבן מווינגטון לעורך "מעריב" אריה דיסנצ'יק, ומסכם ב"ג: "כל מי שקורא 'מעריב' בתדירות אינו יכול לפקפק, שיש לו צינור כמוס במשרד החוץ".¹

גם כאן אין חדש!

1 יום"א, תרשומת 27.12.55, עמ' 1318.

משה שרת בחי"ל

שוב בא משה שרת אלינו.¹ ביקורו לפני שנה ביחידות העבריות באיטליה נחתם יפה בזיכרון. וכאשר קראנו אחרי-כן בעיתון את רשמיו, כפי שמסר אותם לציבור הארץ-ישראלי, הרגשנו בו את החבר ואת הידיד, המשתף עצמו בדאגותינו ובהיאבקותנו למן היום הראשון שלבשנו את בגדי הצבא.

אולם הפעם היתה משמעות מיוחדת לביקורו של משה שרת באיטליה, ובייחוד בבריגדה העברית שקמה בינתיים.² הלא הוא אשר ליווה אותנו, יותר מכל איש אחר בתנועה, בכל שלבי התקדמותנו, בחתירתנו לכוון יהודי עצמאי. והנה עתה זכה לראותנו בתוך הבריגדה היהודית לאחר שנכנסה לקווי החזית ולפעולה. לא קלה היתה הדרך שעברנו עד כאן, ועודנו רחוקים מן המטרה שהצגנו לפנינו. גם ניתן לנו חפצנו לא במלואו ולא בזמנו. ואף-על-פי-כן, עצם החטיבה הלוחמת העצמאית הנמצאת בקוים – הלא דבר הוא...

הולך וגדל ניסיון-הקרב של הבהורים היוצאים לילה לילה לסיורים ומתכוננים לפעולות בהיקף יותר גדול ומכריע. והנה כבר עומדים אנו לפני קברים של אנשי החי"ל, חברים שיצאו יחד לתפקיד החדש, למשמרות הלילה, ולא חזרו. ואולם עשרות הבהורים מן החטיבה שנפלו – לא קורבנותינו הראשונים הם במלחמה הזאת. בכל דרכינו במדבר, ביוון, בכרתים, במצולות-ים – מפוזרים קברים וקורבנות.

משה שרת בא אלינו בימים שלא קל בהם לזמן יחד אנשים מן החטיבה לפגישה, כאשר איש איש חייב להיות על מקומו. גם מתוך טעמי ביטחון אין אפשרות לכנס קהל גדול יחד. והנה באחד הימים האלה הונף הדגל העברי שהביא עמו משה שרת אלינו, כמתנת היישוב והעם.

ימים רבים חיינו לדגל זה ולאפשרות שתינתן לנו להניפו קבל עם ועדה. לא משום שאהובים עלינו הטקסים מסוג זה, אלא משום שהנפת הדגל היה בה הפעם

* מתוך יוסף בנקובר, חמש שנים – יומן של חייל עברי, עמ' 334-336. סרג'נט-מייג'ור " בנקובר שירת ביחידת ההובלה הארץ-ישראלית 178, שלימים נכללה בחי"ל.

1 למחנה הבריגדה באזור פְּרִינְזֵלָה, מצפון לפיוג'י (ר' גם עמ' 128, הע' 1).

2 החטיבה היהודית הלוחמת (חי"ל"; "הבריגדה") הוקמה ב-19.9.1944.

משום מאורע שבבילנו. למן היום הראשון שעזבנו את גבולות ארץ-ישראל – קודם ביחידות המעורבות [עם חיילים ערבים] ואחרי-כן ביחידות העבריות, מראשית ימיהן – תבענו דגל עברי. ראינו בו סמל של ליכוד כלפי פנים וגם כלפי חוץ. אבל אז לא ניתן לנו הדבר, כשם שלא ניתנה לנו זכות העצמאות העברית בתאים הראשונים של התנדבותנו. וידענו גם תקופות של גזירות מעליבות ומדכאות... כלום יישכחו מלבנו שעות התכונה הכללית לימים הגדולים – ימי אל-עלמין? ואנו אז באל-טהאג ומכינים את עצמנו יחד עם כל צבאות הברית לפרוץ את שרשרת האויב במדבר [המערבי], ששמה מחנק לצווארנו... מה רבה היתה התרגשותנו לקראת התפקיד העומד לפנינו, ומה גדולה היתה הציפייה לשעה שנוכל לצאת עם המחנה הרב ולהדוף את האויב שעמד אז בשערי ארצנו! סוף סוף הגיע הרגע הגדול: קיבלנו את הפקודה לזוז. והנה, רגעים מספר לפני צאתנו לדרך מכרעת זו, מודיעים לנו על האיסור להניף את הדגל העברי על תורן היחידה העברית. מה נסערה רוחנו בצאתנו למערכה, וגזירת הדגל מלווה אותנו כ"צידה לדרך".

קיבלנו את הפקודה, אבל לא השלמנו עם הגזירה. וכך התנוסס הדגל העברי בכל רחבי המדבר על מכוניותינו, וכן במיסדר י"א אדר, במסיבת חנוכה, ובבית-הקברות בטברוק...

אחרי-כן, כאשר שקטה החזית והשתרר הסדר, באו שוב גזירות על הנפת הדגל – בטרפולי ובמלטה. שוב ביקשו מגבוה להעלים את מציאותנו, להשתיק את קול קיומנו. ואולם לא קל היה להשתיקנו. חפץ החיים, המאמצים והקורבנות שהשקיעו עשרות היחידות העבריות במשך השנים בחזיתות השונות, הם שעמדו לנו. בכוחם התגברנו על "המקובל".

והנה עתה זכינו והדגל הלאומי הונף על מפקדת הבריגדה בכל הכבוד הצבאי הראוי. מפני תנאי החזית צומצם מספר המשתתפים, ורק מאות מן האלפים זכו להיות נוכחים במעמד זה. הסתדרנו בצורת חי"ת, שני דגלים כחולים-לבנים תקועים בקרקע ולצידם עומדים השוטרים הצבאיים בכובעיהם האדומים. באמצע המרובע מוט ועליו הדגל כשהוא מקופל.

לפקודת "דום" הורד הדגל המקופל מן המוט ונפרש, ולקול החצוצרה הונף שוב, והבריגדיר [בנימין] מצדיע לכבודו. משה שרת דיבר קצרות, היה עצור ברוחו אבל לא הצליח להסתיר את התרגשותו כשם שגם אנחנו לא יכולנו להתגבר על סערת רוחנו. כולנו היינו נרגשים למראה הנפת דגלנו הלאומי מעל מפקדת הבריגדה העברית. ויפה כיוון משה שרת ללבנו, בשעה שאמר: "כל אחד מכם, במשך חמש שנות מלחמה זו, הצדיע הצדעה רוחנית כלפי דגל זה, שראהו תמיד מונף ומרפרף".³

3 על ביקור שרת בחי"ל ו"נאום הדגל" שנשא שם ר' להלן יעקב גיל, "נאום הדגל", עמ' 125-128.

מעמדו של משה שרת

עניין נוסף שיש לדון בו כאשר בוחנים את הנהגתה של מפא"י בראשית העצמאות הוא מעמדו הפוליטי של משה שרת, האיש שהחליף ב-1954 את בן-גוריון בראשות הממשלה.

שרת לא היה מנהיג "מוצנח". עם זאת, הוא לא היה גורם כוח מרכזי במפלגתו, ודאי לא בעת בחירתו לתפקיד בכיר מאוד: ראש המחלקה המדינית של הסוכנות. הוא לא נבחר בתור בא כוח של קבוצה פוליטית; כישוריו המעולים הם שהכריעו למען בחירתו. צירוף שרת להנהלת הסוכנות מטעם מפא"י היה ככל הנראה פועל יוצא מכישוריו ומצורכי האיוש שנוצרו עקב רצח חיים ארלוזורוב. עם זאת שרת לא היה אז אלמוני בחוגי מפלגתו. הוא השתייך לקבוצה החשובה של "הגימנזיסטים" (אליהו גולומב - האיש המרכזי ביותר בקבוצה הזאת - דב הוז, שאול מאירוב-אביגור, דוד הכהן) וחבריהם, שמוריהם היו ראשי העלייה השנייה ובגילם היו קרובים לחונכיהם. קירבת גיל זו קידמה את השתלבותם המלאה והטבעית במערכים התנועתיים והרעיוניים שהקימו אנשי העלייה השנייה.¹

כהונה רמה מקנה כוח פוליטי מסוים. כך קרה גם לשרת. הוא צורף להנהגה הפוליטית הבכירה של מפא"י בעקבות מינויו לראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית. שרת היה שותף מלא לעמדותיו המדיניות היסודיות של בן-גוריון - תמיכה בחלוקה ובאקטיביזם במאבק נגד בריטניה, אבל אקטיביזם מרוסן, משרת את המטרות המדיניות של ההנהגה. לעומת זאת, הוא היה גורם מישני בשני מאבקי הכוח שהתחוללו במפא"י בשנות הארבעים: המאבק שהסתיים בפרישת אנשי יצחק טבנקין והמאבק בין ה"אקטיביסטים" ל"וויצימניסטים". שרת השתייך למחנהו של בן-גוריון בשני העימותים, אבל השתתף בהם כאדם שדעתו נשמעת ולא בתור שחקן בזירת

* מתוך: אבי בראלי, מפא"י בראשית העצמאות - 1948-1953, עמ' 91-95.
 1 משה שרת הצטרף ל"אחדות העבודה" בהיווסדה ב-1919, השתתף עם ברל כצנלסון בעריכת שבועונה "קונטרס", ואחרי שלמד בלונדון בשנים 1921-1925 היה ממייסדי "דבר" ותיפקד בשנים 1925-1931 כסגנו של העורך ברל כצנלסון. בשנים אלה היה אחראי לענייני הנוער של המפלגה ועמד על אובני תנועת הנוער "החוגים" (אם תנועת "המחנות העולים") ו"הבחרות הסוציאליסטית".

הכוח הממשית. לא היה לו תפקיד חשוב לא במאבק נגד אנשי טבנקין ולא בעימות עם ה"ווייצמניסטים", עימות שהגיע לשיאו בקונגרס הציוני הכ"ב ב-1946. את ועידת מפא"י (ה-6) שקדמה לקונגרס, והתקיימה גם היא ב-1946, הנהיגה גולדה מאיר. בן-גוריון גלה אז מהארץ בעיצומו של המאבק בבריטים, ומאיר נשאה את הרצאת הפתיחה מטעם ה"אקטיביסטים". את הכוח הפוליטי הממשי מאחורי הכרעת הוועידה בזכות העמדות של ה"אקטיביסטים" העמידו שם מאיר וגם לוי אשכול, מזכיר מועצת פועלי תל אביב ובעל זיקה גוברת למנגנון המפלגתי.

כך קרה לא רק מפני ששרת היה עצור או בלטרון² ולא רק מפני שכללית השתייך למחנה האקטיביסטי, אך חלק לעיתים על עמדות טקטיות אלו או אחרות של בן-גוריון, אלא מפני שכוחו הפוליטי של שרת היה טמון בכהונתו בשירות הציבורי היישובי וביוקרתו וביכולתו לשכנע את שומעיו, אך לא בתמרונים פוליטיים אחרים. שרת לא היה "איש של בן-גוריון" כמו מאיר ואשכול גם מבחינה אחרת – הוא היה אדם עצמאי במחשבתו. רוב הזמן של עבודתם המשותפת לא הפריעה עובדה זאת לבן-גוריון, ובכל אופן הוא היה קרוב מאוד לבן-גוריון בעמדותיו בשנות הארבעים. בשנות החמישים השתנה מיסודו המבנה המסובך הזה. לשירות הציבורי, שהיה בסיס כוחו של שרת, הוקנה כוח שלטוני של ממש. שר החוץ היה תפקיד בעל הילה של כוח ויוקרה. שרת וקפלן הצטיירו כשרים הבכירים לימין בן-גוריון. קפלן היה אז בערוב ימיו ולכן שרת נתפס כשר הבכיר. בזירה הפנימית של מפא"י נעשה סגל השרים שלה – ובתוכו שרת – גורם משמעותי יותר.

שרת גם פעל אז כמפשר בכיר בסכסוכי כוח שהתגלעו במפלגה. באחד מהם – בין זלמן ארן ל"צעירים" סביב סגירת העיתון 'אשמורת' – פסק שרת לטובת הצעירים וסיפק לארן מוצא מכובד. מכל מקום, שרת ביטא אז נטייה מפורשת דווקא לטובת המנגנון המפלגתי במגמתו לרכוש לעצמו שליטה במפלגת ההמונים שהתפתחה אז, ותמך ברורות במיסוד ההיררכי של מפא"י. אפשר להגדיר את תפיסתו "דמוקרטית-עיליתית".

עם זאת כוחו הפוליטי של שרת בשנות החמישים היה מוגבל. שליטת השרים במפא"י תווכה, כאמור, באמצעות אנשי המטה הארגוני של המפלגה – ארן, מרדכי נמיר, מאיר ארגוב, שרגא נצר ו'הגוש' שהם הפעילו – והיתה תלויה בהם. היתה תלות הדדית בין המנגנון והנהגה הוטרה יחסית שהפעילה אותו ובין צמרת המפלגה שישבה בממשלה. נאמנות אנשי השטח ומנהיגי השורה השנייה והשלישית שהפעילו אותם הייתה נתונה בעיקר לבן-גוריון. בן-גוריון גם נהנה אז מחופש רב יותר במינוי שריו. אמנם זה לא היה חופש מוחלט, שהרי היה עליו לקבל אישור של הוועדה

2 משה שרת היה עצור בלטרון מ-29 ביוני עד 5 בנובמבר 1946. משם חיבר את "גילוי הדעת" של ועידת מפא"י ה-6, שהתכנסה בראשית ספטמבר. ר' ספרו מאסר עם נ"ד ועיפרון, עמ' 414-416.

המדינית [של מפא"י] להחלטות המינוי שלו, אך הוא הצליח ללא קושי רב לשלב בממשלה נאמנים מובהקים וכך רכש מידה של שליטה על סגל ההנהגה של מפא"י. לפיכך, ככל שהיה לשרת כוח פוליטי בראשית העצמאות, הוא לא עמד לרשותו במקרה של עימות עם בן-גוריון.

שרת נתפס בציבור כשני לבן-גוריון. בבחירות 1949 לאספה המכוננת הוא הופיע שני ברשימת מועמדי מפא"י. אבל כוחו של "מספר שניים" הוא כאן במידה לא מעטה פונקציה הפוכה לכוחו של "מספר אחד". מבחינה ציבורית בן-גוריון נהנה אז מעוצמה המוקנית למנהיגים מייסדים – לא מוחלטת אבל רבה מאוד, ומעמדו המיוחד הפחית מכוחו של "מספר שניים". בכל אופן, מעמדו הציבורי והמפלגתי של שרת כשני לבן-גוריון לא מנע מבן-גוריון להציע בנובמבר 1953, עם הודעתו על כוונתו להתפטר, שאשכול יהיה מחליפו בראשות הממשלה. הצעתו עוררה ככל הנראה מבוכה, כי שרת היה המועמד הטבעי, אבל מועמדות אשכול נשקלה ברצינות מאחר שבן-גוריון היה המציע. סירוב אשכול להצעה פתח את הדרך לשרת.³

המקרה של שרת מוכיח כי במערכת הפוליטית המפלגתית של ראשית העצמאות היו מנהיגים שהמקור העיקרי של השפעתם היה כהונתם או השירות הציבורי שהם הגישו לחברה הפוליטית הישראלית. השירות הציבורי אף הקנה להם כוח מסוים במפלגת השלטון. אמנם שרת היה מושרש היטב במפלגתו וצמיחתו הפוליטית ממנה הייתה אורגנית, אבל אין ספק שכהונתו במשרד החוץ הייתה המקור לעיקר השפעתו. מכל מקום, במערכת המפלגתית של ישראל זה היה מקור כוח מוגבל. לכן אשכול היה יורשו הממשי של בן-גוריון, יורש כוחו הפוליטי של בן-גוריון, שכן לאשכול היו קשרים איתנים ומסופעים עם המנגנון המפלגתי ועם ההנהגה שהפעילה אותו.

3 על פרשה זו ר' יומ"א, עמ' 28, 99, 113-114.

1 | איש הדיפלומטיה הציונית

הציונות טבועה בו ומגולמת בו במיטבה. הציונות בתפיסה שלו היתה תמיד יותר מעניין של יצירת בית-מכורה ליהודים הנזקקים לכך. הציונות נתפסה לו, מתמיד, כתנועה המקפלת בתוכה את האידיאלים הנעלים ביותר של תולדות ישראל. לא זו בלבד שהיא מכוננת לכונן מדינה יהודית, אלא עימה גם חברה חדשה, תרבות חדשה, צורה חדשה של חיי אדם, חיים של יצירה. אומנם עבודתו בתנועה הציונית בעיקרה נתונה היתה למדיניות חוץ, שבה טיפל מתוך מידה מופלגת של כושר וסמכות, ועם זאת לעולם לקח חלק פעיל בשטחים התרבותיים והאנושיים הנרחבים יותר של הרעיון הציוני. ועם שהתחבר מראשית נעוריו לתנועת העבודה הציונית, היה לבו נוהה אחר האספקטים הכללי אנושיים של האידיאל הציוני, ועושה לטיפוח צורות חדשות של חיי שיתוף במדינה החדשה.

עם כל זה, ציונות ומדינה יהודית לעולם נחשבו בעיניו כמכשיר הנועד לשמר את העם היהודי בכלל. ואף שהזדהה הודהות גמורה עם המדינה היהודית וכמעט כל חייו הוציא בפלשתינה ובישראל, לעולם לא היה נוטה לקבל את התפישה המסוכנת, שיש לראות במדינה היהודית תכלית לעצמה; לראות ביהודי התפוצות אך מקור של כוח למדינה ולא עוד, אלא לזיאליות ראשונה שלו היתה נתונה לעם היהודי בכלל.

לפיכך מעולם לא היה חלקו עם אותם בעלי אשליית האומרים, שהתנועה הציונית השיגה את מטרתה הסופית עם כינון המדינה, אלא היה משוכנע ועדיין הוא בשלו, כי התנועה עדיין נכונה לה משימה כבירה: מצווה התנועה הציונית לשקוד על הבאת יהודים הרבה מן התפוצות לישראל; לטפח את הקשר בין העם ובין ישראל ולהדקו הדק היטב; ולהבטיח את התמד החיים היהודי בכל מקום שיהודים חיים וקיימים. כיושב ראש הנהלת התנועה הציונית תרם בשנים האחרונות תרומה ששיעורה מופלג לחידוש כוחה וריענון חייה של התנועה לאחר פרק-זמן של שפל. וכמעטים כמותו נושא הוא עתה באחריות לעתידה.

שרת תפס מעמד מרכזי בעולם הקטן של דיפלומטיה ציונית. הוא היה אחד מן המנהיגים המועטים מאוד בזירה הזאת ואף מן הנערצים מאוד. בשביל שהדיפלומטיה

* דברי נחום גולדמן בטקס הענקת אורחות כבוד של עיריית ירושלים למשה שרת, 2.9.1964.

הציונית והיהודית תוכל לתפוס את מקומה בעולמנו, צריך היה להינתק ממסורת של מאות שנות חיים יהודים, מן המהלך שמדורי דורות, או היתה הדרך היחידה להשפיע על גורלנו דרך המחאה והתלונה. בדורות ההם, שלא יכולנו להיות אדונים לגורלנו, לא נותר לנו אלא להיות באשליה ובתנומות [צ"ל: ובחלומות], שהרי לא ניתן לנו שנעצב את מציאות חיינו ונכריע במהלכם. מתוך כך הגענו לאותם קווי תכונה מובהקים בזיקתנו אל העולם שאיננו יהודי, שבאו לידי ביטוי בקיצוניות, בתביעות רדיקליות, במחאות סוערות, בתלונות מרירות, ברגישות מופלגת ולפרקים בשגעון הרדיפה.

ציונות משמעה ראש לכל תביעה זו של העם היהודי, שיהיה אדון לגורלו שלו; שלא יהא תלוי עוד בידידים למען פדות נפשו ולא יהא נתון עוד למעלה מן המידה לאימת אויביו עליו. הדבר גרר בהכרה גישה חדשה לגמרי אל השאלות הממשיות של חיינו. בא הכוונה לראות את השאלות, התביעות והאפשרויות שלנו בתוך המיכלול המקיף של ענייני העולם. מכאן ואילך מצווים היינו על כך, שנהא מבחינים בין הדבר שהוא באפשר ובין שאינו, לאמור: למצוא את מידת הזיקה הנכונה בין כוונה ובין אפשר. והואיל ולא היה בידינו אמצעי שררה שבממש, בייחוד לא בימים הראשונים של הציונות, הנה דברים אלה נעשו אף יותר קשים מכפי שהם אצל עמים אחרים.

נדרש מן האדם שיעור גדול של כוח מוסרי ואומץ גבורה, כדי להינתק מן המסורות של עסקנות ציבורית, שהיו להן מהלכים בדורות שלפנים; להורות לעם היהודי שיהא מציאותי; שיבין כי פשרות פעמים הרבה עדיפות על תביעות תיאורטיות קיצוניות; כי סיגול עצמו לסיטואציות שאין מנוס מהן תובע יותר אומץ וגבורה מאשר ההידבקות בניסוחים קיצוניים ערטילאיים. לא זימון שבמקרה היה, כי בכל השנים הללו היה משה שרת קרוב אצל הדר' חיים וייצמן – האיש שיותר מכל אחר הורה לתנועה הציונית ולעם היהודי כיצד מנהלים פעולות פוליטיות, כיצד נוהגים בחזיונות של מציאות, כי אין להסתפק בניסוח תביעות, אלא יש לנסות ולתת להן שימוש. אך עם כל אלה לא זנח שרת מעולם עקרונות של ממש של התנועה הציונית ומדינת ישראל. חרף כל נכונותו להשגת הסכמים, לגשר על פני בקיעים, ליישר הדורים ולזכות במקסימום האפשרויות הניתנות, מעולם לא התפשר בפתרונות יסוד או מטרות יסוד של התנועה הציונית או של מדינת ישראל. העובדה, שהעדיף להתפטר ולא התפשר בדברים הנוגעים בתפיסות יסוד של מדיניות החוץ הישראלית, יש בה כדי להורות בבירור שאין למעלה ממנו על נאמנותו לעקרונות יסוד שלו.

כמדינאי וכדיפלומט לא זו בלבד שהעלה תרומה מן הגדולות ביותר למדיניות החוץ של התנועה הציונית ושל מדינת ישראל בשנות ההתהוות שלה, אלא היה

מורה ומתנחך לדור שלם; אין לשער כלל מה היה למשרד החוץ הישראלי ולמה שמכונה הדיפלומטיה הישראלית במתכונתה הנוכחית, בלא מנהיגותו במשך שנים רבות כל כך.

מעטים מנהיגי יהדות וציונות בדורנו – ואני הכרתים כולם ועבדתי איתם – שאני מעריץ, מכבד וחובב יותר ממנו, מן האיש משה שרת. הלא הוא אדם בעל סגולות מוסר עד להפליא. אין בדורנו אלא מעטים מאוד, שיכולים להימנות בשורה אחת עימו בתחום זה – ואני פוסק ואומר זאת ללא הפרזה. אין גבול לנאמנותו לעניינים שהוא חובקם, לחברים שהוא עובד אתם, לאידיאלים שלהם הקדיש את חייו. אל מידה זאת צמודה בקרבו זו החמדה הגדולה לשלמות. לפעמים, כמדומה, אין הוא מבחין בין עניינים שחשיבות להם ובין שאינם חשובים. אין דבר בעולם שיהא קל בעיניו ולא יקדיש לו מרץ וזמן וכשרונות גדולים שלו. אם אפשר שייאמר על גודש יתרון שהוא בחינת חסרון, הרי הוא לקה בזה הפגם. הצד הזה שבאופיו, הנערץ עלי יותר מכל דבר אחר, הוא בעובדה, שכל מה שהשיג לא בא לו אלא על-ידי הסגולות הטובות שבאופיו ולא ברעות. מעטים מאוד המנהיגים הפוליטיים, שהגיעו למה שהגיעו הודות לסגולותיהם, או לכשרונותיהם בלבד. על פי רוב גנוזים כמה טעמים אחרים מאחורי הצלחותיהם: תאוה לשררה, שינאה כלפי אחרים, רצון לאדנות, התנשאות וכיוצא באלה עוד ועוד. ואני איני בטוח מכל וכל, אם אומנם אותם אישים המכונים "גדולים" בהיסטוריה השיגו יותר הודות לסגולותיהם – או לפגמים שבהם. אם אפשר שייאמר על אדם, שהנה הוא קנה את עולמו, בפשטות ובייחוד, בזכות כשרונותיו מכאן וסגולות מוסר שלו מכאן, אותו אדם הוא בחינת חיזיון שאינו נפרץ בעולם. ואנוכי ודאות עמי, שמשה שרת מגולם בו חיזיון שאינו שכית זה.

יש בו משהו אצילי מאוד. אף ברגעיו המרורים ביותר – וכרבים מאתנו היה חלקו בכמה מהם – מעולם לא השתפל ובכל החילוקים שהיה חלוק עם אחרים בדעות, בהתנגשויות ובמשברים שלו, לעולם שמר בקפידה על רמה גבוהה של דיון על אותם אמצעי לחימה ונימוקים. מחונן הוא בסגולה יוצאת מן הכלל של כיבוש פרץ הרגשות, בייחוד רגשות שליליים, ואפילו בשעות משבר חמורות ביותר ידע לשמור על יישוב דעת שלו, שלוות נפשו ואצילות רוחו, כפי שמוסגלים רק מעטים שבינינו. זה הדבר המתנוסס לנגדי באומרי עליו, שהוא מן הדמויות האצילות ביותר שבין מנהיגי היהדות והציונות בימינו.

בכל דרכיו מידת האהבה לעמו, לאדם, תוך מסירות נלהבת לאידיאלים שלו, היא ראש מאווייו. אמרתי פעם אחת, בהודמנות אחרת, שמצויים שני טיפוסים של מנהיגים יהודים בתולדותינו. אחד שכניתי "קנאי" ואחד שנקרא בפי "צדיק". אחד שרק הרעיון נחשב בעיניו והוא מוכן להקריב בני אדם, להתאכזר, להקשיח, לנהוג בבוגדנות כל זמן שיש בכך לסייע בהגשמת אידיאלים. ואחד הוא צדיק, שהאהבה

לעמו ולכל אחד ואחד מבני עמו שקולה אצלו כנגד הכל. משה שרת נמנה, ללא ספק, עם הטיפוס השני. ופעמים הרבה נענש על סגולה זאת. העובדה, שעם שנעדרו אצלו מניעים שליליים בפעולתו הציבורית ובקריירה שלו, עלה, אף-על-פי-כן, אל עמדות שיא של מנהיגות בדורנו, אפשר היא בחינת הישג גדול ביותר של הקריירה שלו והמתמאה הגדולה ביותר שאתה יכול לחלוק לו.

2 | הקרוב בידי*

בן-בריתי היותר נאמן ונמרץ במאבק זה¹ היה משה שרת, שגם היה הקרוב בידי מבין כל המנהיגים הציוניים (פרט אולי לחיים ויצמן בשנים המאוחרות של היכרותנו). הידידות בין שרת לביני חרגה הרבה מעבר לתחום עבודתנו המעשית המשותפת. אינני מסוגל להעלות בזכרוני סיכסוך חמור כלשהו בינינו אף כי היו לנו לעתים חילוקי דעות בעניינים טקטיים.

הקריירה של שרת ידועה היטב. היא כללה את כל עמדות הכבוד שהציונות והמדינה יכולות היו להעניק. לאחר שעמד שנים רבות בראש המחלקה המדינית של הסוכנות, היה שרת שר החוץ הראשון של מדינת ישראל ולאחר מכן ראש ממשלתה. בן-גוריון דחק את רגליו בצורה נוקשה ואכזרית ביותר. שרת היה איש מחונן להפליא. ביחוד הצטיין בזיכרון פנומנלי ובכישרון נדיר לשפות. הוא ידע כמה וכמה לשונות על בוריין והיה מחדש מבריק של עברית. אך זכותו הראשונה במעלה שהיה אבי הדיפלומטיה הישראלית החדשה וחינך דור שלם של דיפלומטים צעירים למחשבה מדינית, שתהלוך את מושגי המדינאות המודרנית ותוכל להתמודד עמה. כישורו המדיני היה בעיקר בניתוח. מעולם לא היה מתעלם מצד כלשהו של בעיה והיה מבסס כל דרישה שהציג על הנמקה הגיונית ויסודית, דקדקנית לאחרון פרטיה. הוא לא היה מדינאי בעל השראה כמו למשל חיים ויצמן. בעיקר פעלה אצלו חשיבה אנליטית שיטתית. בשאיפתו לבסס כל רעיון וכל טענה ביסוס הגיוני מפורט ושלם היה מגיע לעיתים לידי הפרזה שגבלה בכפייה פנימית. זכרוני שויצמן אמר לו פעם: "כשאתה דורש משהו ממשרד המושבות או ממשרד החוץ

* מתוך נחום גולדמן, *זכרונות*, עמ' 293-295

1 המאבק נגד ראש ממשלת ישראל דוד בן-גוריון על הקניית מעמד מיוחד להסתדרות הציונית העולמית במדינת ישראל ("חוק מעמד ההסתדרות הציונית העולמית", 1952) וכריתת אמנה בין השתיים ב-1954, בימי ראש הממשלה משה שרת.

הבריטי, הגבל עצמך לשניים-שלושה נימוקים משכנעים, ועזוב את היתר. אחרת, כשגמור לשוחח עם האיש, יש חשש שהוא ישכח את הנימוקים החשובים ויזכור רק את הפחות חשובים". אולם לגבי שרת עצות כאלו היו בבחינת ברכה לבטלה, שכן שבו היה, אם יורשה לי להתבטא כך, בקסם השלמות. כל דבר מוכרח היה להיות תקין ומתוקן בכל מאת האחוזים. כל טיוטה שהיה מנסח, כל איגרת שהיה כותב, תוקנה ולוטשה בלי סוף כדי להבטיח שכל מילה מבריקה למשעי ונמצאת במקומה הנכון. יותר מדי זמן ומרץ מקדיש היה לפרטי-פרטים, אבל התחושה האסתטית שלו וכמיהתו לשלמות דרשו את השקעת המאמץ הזה.

כמוני היה שרת תלמיד של וייצמן וגם הוא שימש לעיתים תכופות מורה לביקורת ולהתקפות על היותו "פשרן", "ותרן" ו"חלש" כביכול. זאת היתה גם אחת הסיבות להתנגשותו עם בן-גוריון, שהוליכה להתפטרותו הפתאומית. ברוב הסכסוכים בין וייצמן לבן-גוריון תמך שרת בוויצמן – ובן-גוריון ידע זאת. שרת גם דחה את דעותיו של בן-גוריון בנקודות רבות של מדיניות חוץ, אף כי בשטח זה לא הרחיק לכת כמוני. בעיקר התנגד שרת למדיניות התגמול של בן-גוריון. להתנגדותי בעניינים אלה יכול היה בן-גוריון להתייחס בשוויון נפש, שכן לא הייתי חבר בממשלה, לא כן לעמדתו של שרת, שכיהן כשר החוץ וכראש פלג בממשלה. אין ספק, שהתנגדותו של שרת לקו המדיני של בן-גוריון מסבירה את החלטתו של האחרון להרחיקו. במשך שנים לא התגבר שרת על הפגיעה הקשה שגרמה לו הרחקתו הבוטה מן הממשלה.

מבחינת אופיו היה שרת אחת הדמויות המופלאות בציונות ובמדיניות הישראלית; אציל-נפש שחב את הקריירה המזהירה שלו לתכונותיו החיוביות – וזאת אל-נכון תופעה נדירה ביותר. ככל אדם נאלץ גם הוא לשלם את מחיר מעלותיו. הן מנעו בעדו להיות לוחם אמיתי ולהפעיל את חוסר ההתחשבות הדרוש כדי להטיל רצונו על הזולת. מימרתו של גתה, כי "איש המעשה אין לו מצפון", איננה כוללת את שרת. קפדנותו המצפונית רק צימצמה לעיתים את יעילותו, את יכולתו לתת תוקף למה שחשב לנכון. לנהל מאבק פוליטי בשיטות ללא-דופי הוא דבר בלתי אפשרי כמעט. שרת לא היה איש שיהלום באגרופו על השולחן, שיגייס את תומכיו להגנה או להתקפה; הוא לא היה איש שמטרתו יקדשו בעיני עצמו כל אמצעי העומד לרשותו. אך דווקא פגמים אלו הם ששיוו לשרת מעמד מוסרי מיוחד במינו. אף שלא התייראו בפניו כמו בפני מנהיגים אחרים, היה אהוב ונערץ על הבריות ונעשה, בעיקר בשנות חייו האחרונות, לסמכות המוסרית הגדולה של המדינה.

גישתו להסתדרות הציונית ולשאלת מהות היחסים בין ישראל לתפוצות דמתה במובנים רבים לגישתי שלי. אכן, כל עוד כיהן כשר בממשלת ישראל לא יכול היה להתייצב בפומבי מאחורי רעיונות אלו, לא כל שכן בממשלה שבן-גוריון עמד

בראשה. אחרי פרישתו ניסיתי להחזירו אל ההנהלה הציונית והצעתי לו פעמים אחדות לכהן יחד עמי כנשיא נוסף, כלומר, יחד נהווה כמעין צוות נשיאים של ההסתדרות הציונית, אך הוא סירב. לבסוף עלה בידי להניעו להיות יושב-ראש ההנהלה הציונית, ובתפקיד זה אומנם פעל גדולות. הסכמתו לכהן בתפקיד זה העלתה את יוקרתו ואת השפעתו של גוף זה, ביחוד בישראל.

בפעולתו היה שרת בעל מרץ בלתי נלאה, ובעבודה היומיומית דואג היה להסדרת כל פרט קטן. ללא ספק, העניק למפעל הציוני דחף ותנופה חדשה. אם ניתן להצביע על הישגים מסויימים (ואפילו צנועים הם) במאמצים שנערכו אחרי הקמת המדינה לחדש את פני ההסתדרות הציונית ולהעמידה על יסודות חדשים, הרי למשה שרת חלק חשוב בהם.

נקמת האב המאויים

ישראל היא מהמדינות שבהן קשר בין דעה לידיעה אינו מובן מאליה כלל. כל הדיוט יודע לומר, למשל, כי בקרב לטרון נהרגו אלפי עולים חדשים, במלחמת העצמאות נאבקו יהודים מעטים מול ערבים רבים, נאצר עמד להשמיד את ישראל ב-1955 ומשה שרת היה איש חלש שהצביע נגד הקמת המדינה וכשלא עמד בלחץ - סולק. את ההערכה האחרונה על שרת משמיעים לא רק הדיוטות אלא גם חסידיו של מי שסילק את שרת מהזירה הפוליטית - דוד בן-גוריון. ההיסטוריוגרפיה הבן-גוריונית ניסתה, בהצלחה זמנית, להנציח את שרת "החלש", "הקטנוני", "המנהל", ודאי "לא המנהיג". חשבונות פוליטיים, טינה אישית וסגידה למנהיג האחד שאין-בלתו חברו יחדיו לבניית דמות שהקשר בינה לבין שרת האיש הוא - אם להתבטא בעדינות - לא שלם. השבוע מלאו שלושים שנה למותו של משה שרת, שהיה מאז 1933 ראש המחלקה המדינית של הסוכנות, שר החוץ של מדינת ישראל, ראש הממשלה ויו"ר הנהלת הסוכנות. מותו לא היה פתאומי. מאז סולק ממשדר החוץ בתרגיל לא מבריק ולא הוגן, דעך האיש אל מותו. המנהיג, שבשלהי 1955 עדיין עמד בראש ממשלת ישראל ונחשב לאיש מרכזי וחזק שמדיניות החוץ אינה יכולה בלעדיו, נמוג כעבור כחצי שנה, בקיץ 1956, אל האלמוניות.

הציבור, כידוע, לא רק שוכח מהר, אלא מרשה לטעת בזיכרונו הקצר כמעט כל דבר. ומעבר למה שאמרו עליו, שרת עצמו סייע למבקשי רעתו. רגישותו המופרזת לעיתים, נטייתו להיעלב, להתחבט, להודעוץ ("להתפלץ", כלשונו), הרגלו להאריך בדבריו עד כדי נדנוד לעיתים, כל אלה נחשפו לימים ביומניו ובהחלט הקלו על בניית דמות האדם שאינו במקום הראוי, לו ובעיקר לעמו.

לא בכדי היה זה שרת שהמציא את המילה "סיכּלון" בבואו לתאר את תחושותיו כאיש פוליטי. ארכנותו חוברה לימים אל הסיפור כאילו התנגד להקמת המדינה בהצבעה המפורסמת במינהלת העם. שרת הביא מארצות-הברית דוח קשה וארוך מאוד על גישתה של המעצמה המערבית לתוכנית החלוקה; בסופו המליץ להכריז על הקמת המדינה. הדוח המתיש והקשה הקל על מי שלימים ביקשו לזכור את תחושתם

* "דבר", 5.7.1995.

למשמע הדברים ולדחוק את הסיכום של שרת. דומה, כי מאז הסתלקותו של חיים וייצמן מן הזירה הפוליטית הפעילה במהלך מלחמת-העולם השנייה, לא קם בתנועה הציונית מנהיג פוליטי שעלול היה לסכן את מעמדו הבכיר של בן-גוריון. אף ששרת ראה כל ימיו את בן-גוריון כמנהיג הבכיר, ובתקופה מסוימת אף ראה בו אב רוחני, היה הוא היחיד שהעז לקרוא תיגר על מנהיגותו של האב המייסד בימים שאפילו יריביו המושבעים ממפ"ם עד "חרות" לא ראו תחליף לבן-גוריון.

האם איש חלש וקטנוני יכול היה לעשות זאת? האם זה האיש, שבן-גוריון אמר עליו כי הוא יכול להיות "שר חוץ מצויין של הנמרק"? ובכן, ראוי להעמיד, אפילו בקצרה, דברים על דיוקם.

שרת (אז שרתוק) הפתיע מראשית דרכו בהנהגה הציונית. ב-1933 מונה לגמרי באקראי לראש המחלקה המדינית. היה זה מסוג מינויי החירום הזמניים, שעם הזמן היו לקבועים. רצה חיים ארלוזורוב ביוני באותה שנה הביא את שרת, עיתונאי ב"דבר" ופעיל מדיני "שהיה בסביבה", אל התפקיד.

עד מהרה התגלה שרת כאיש הנכון במקום הנכון. המחלקה המדינית, שזמן קצר קודם לכן עברה לשליטת מפא"י, לא הצליחה להתרומם. ראש המחלקה המדינית חיים ארלוזורוב (1931-1933), שמותו הטרגי השאיר אותו חף מביקורת, היה צעיר מדי (הוא נרצח בן 34) או חדש מדי בארץ, או שניהם יחדיו. שרת הפך את מחלקתו למרכזית לא רק בעיצוב מדיניות החוץ הציונית – בעיקר מול בריטניה וארצות הברית. בהנהגתו השפיעה המחלקה על מדיניות ההתיישבות – בעזרת הבריטים הוביל את התיישבות "חומה ומגדל" בשנות ה-30 – ועל ענייני הביטחון – הוא הוביל את הקמת משטרת היישובים העבריים, הזרוע החוקית של ה"הגנה", ואת תנועת ההתנדבות לצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה.

לשיא ביטוי יכולתו המדינית הגיע שרת ללא ספק בעת ניהול המערכה המדינית מאז מינוי ועדת החקירה המיוחדת של האו"ם (UNSCOP) ביוני 1947 ועד הקמת המדינה ב-15 במאי 1948. במהלך שנה זו הוביל מדיניות ציונית עקשנית, תוקפנית לעיתים, ובעיקר מתוחכמת. אבא הלל סילבר עשה את הרעש באו"ם לכוחו הפוליטי העולה של שרת.

עובדה זו עשתה את ההתנגשות עם בן-גוריון לבלתי נמנעת. כבר בשנות ה-40 ניכר היה בבן-גוריון, שאינו שבע נחת מעצמאותו הגוברת של ראש המחלקה המדינית, אלא שההתנגשות הגדולה באה בשנות ה-50, וזאת משני טעמים:

א. כניסתו של שרת אל משרד ראש הממשלה נגד רצונו של בן-גוריון בדצמבר 1953. שרת היה ראש ממשלה חזק, שביקש ואף הצליח לעמוד על שלו. במהלך שנותיו במשרד ראש הממשלה מנע מהרמטכ"ל משה דיין ומבן-גוריון לקדם את

מדיניות המלחמה היוזמה שלהם. אין ספק, היתה זו הפתעה מרה ליריביו. משחרר בן-גוריון אל משרד הביטחון בפברואר 1955, ואחר-כך אל ראשות הממשלה בנובמבר באותה שנה, מצא שרת אחר, חזק ולכן בלתי נסבל.

ב. העובדה ששרת הציג חלופה לדרכו של בן-גוריון, מה שכאמור לא עשה שום מנהיג אחר. שרת ניסח גישה שהיתה יותר אופטימית ופחות מפותחת מן הסביבה. מזו של בן-גוריון. הוא דיבר על צבירת כוח והקשבה לרחשי ליבם של הערבים. גישה זו, לשיטתו, תביא לשלום, ולפחות להשלמה.

לא בכדי הגדיר בן-גוריון עצמו את יחסיו עם שרת בתואר המחייב "הקואליציה הקטנה שלנו". מנהיגה הבכיר של ישראל הבין בחושי הפוליטיים החדים עד כמה עמוקה המחלוקת ביניהם, ושכדאי לו לשתף פעולה עם שר החוץ בממשלתו. בן-גוריון הבין מה שלא הבינו חסידיו אז (והיום), כי אם קיימת במפה הפוליטית של ישראל אישיות המסכנת את מעמדו, זהו שרת.

כיוון שכך, מייד כאשר העריך בן-גוריון כי אין עוד טעם ב"קואליציה הקטנה", הוא עשה הכל כדי לסלק את שרת. הנחרצות שהיתה במעשה ההדחה ביוני 1956 עד כדי שבירת כללי המשחק הבלתי כתובים של מפא"י ושל הדמוקרטיה הציונית-ישראלית, בוודאי שלא היתה מופנית אל איש חלש. משעה שבן-גוריון הבין כי באה שעת הכושר למלחמה יוזמה באמצעות צרפת, שתעניק נשק וגם גיבוי מדיני, עשה הכל לסילוקו של שרת - ה"מתסום" הבודד בזירה הפנימית שהפריד בינו לבין שאיפת המלחמה שלו ושל משה דיין.

בשיחה של צמרת מפא"י במאי 1956 נדונה שאלת המזכ"ל שחסר כל-כך למפלגה. בן-גוריון ביקש להטיל את התפקיד על שרת העבודה גולדה מאיר. היא סירבה. שרת, ברצונו לעודדה לקבל את ההצעה, פלט אז משפט שבדיעבד מסתבר חרץ את גורלו. הוא אמר משהו כמו: "אפילו אני, ראש ממשלה לשעבר, הייתי מוכן לקבל תפקיד זה על עצמי". בן-גוריון, שנאמר עליו שחסר היה חוש הומור, נתפס בעקשנות לפליטת פה אומללה זו והוביל את שרת אל ההתפטרות ב-18 ביוני, באיום מפורש שאם לא יתפטר שרת אזי יתפטר הוא עצמו וילך להיות מזכיר המפלגה.

שרת הודתה. לא היו בו כוחות הנפש לקבל על עצמו את המפלגה. הוא שוטט בעולם בשליחות המדינה והעם היהודי. קיבל על עצמו את הנהלת הסוכנות (כמה טרגי - שוב ירושת בן-גוריון, הפעם בלי שיוכל "להזיק"), אך מעולם לא חזר אל עצמו.

ההתעללות באיש לא הסתיימה עם מותו. ההיסטוגרפיה הבן-גוריונית המשיכה לטחון את דמותו בלי שיקומו מערערים.

אלא שהמחקר ההיסטורי בשנים האחרונות בודק הכל: שוב אין עוד שאלות שאסור לשאול. במסגרת זו עולה, ללא מנוס, דמותו של שרת אל מקומה הטבעי בהיסטוריה של התנועה הציונית ושל מדינת ישראל.

משה שרת ומגילת העצמאות

כותב הטורים האלה זכה להימנות עם נושאי שובלה של הכרזת העצמאות כשפשטה צורה ולבשה צורה, ולעקוב מקרוב אחר חליפותיה. עתה, במלאות כ"ח למדינה, כשכמה וכמה מהנפשות שפעלו בגיזרה זו נעלמו מדוכן העדים, והאחרונים זיקנתם אורבת לזכרונם ועורכת נגדם מלחמת התשה, רואים אנו חובה להוציא לאור את הנתונים, למען ישמשו בבוא העת "מזון" להיסטוריה.

לפנינו חמישה נוסחים של הכרזות עצמאות (כל אחד נושא שם מחברו העיקרי גם אם היו לו שותפים: כתב-יד זלמן שור (או רובשוב); כת"י פרופ' הרש לאוטרפכט; כת"י צבי ברנזון; כת"י משה שרת (או שרתוק); כת"י דוד בן-גוריון.

ב-6 באפריל 1948 התכנס בתל אביב הוועד הפועל הציוני הגדול. כתום חמשת ימי דיונים וויכוחים, ב-12 בחודש לאחר חצות, קרא שור בפתוס רב מהרגיל את ההכרזה על עצמאות מדינית [עם סיום השלטון הבריטי], שהוא היה מחברה (עם דר' י' וולפסברג ודר' ע' ניומן).

בעקבות ההחלטה העקרונית [ב-12 באפריל] על סיום שלטון הזרים, החליט הוועד הפועל הציוני להקים שני גופים עליונים: האחד, "מינהלת העם" שמנתה י"ג חברים, שבקום המדינה נהפכה לממשלה הזמנית, והשני, מורחב יותר, שיחד עם חברי מינהלת העם מנה ל"ז חברים, ונקרא "מועצת העם", שעתידיה היתה בקום המדינה להיקרא, לפי הצעתו של משה שרת, "מועצת המדינה". ככל שקרב תאריך יציאתם של הבריטים מן הארץ – 15 במאי 1948 – נמתחו יותר העצבים: יכרזו על מדינה או לא יכרזו על מדינה? בישיבת מינהלת העם ב-12 במאי עדיין התנהל ויכוח על הנוסחה המתאימה. כשהודיע פנחס רוזן [או פליקס רוזנבלית] שקיבל "רק היום הצעת ההכרזה אשר עובדה ע"י פרופ' לאוטרפכט (סמכות עולמית בחוק בינלאומי) בצירוף הערות של דר' יעקב רובינסון" (משפטן בעל שם עולמי ואו היועץ המשפטי של הסוכנות היהודית בניו-יורק), ומשה שרת החל לתרגם מאנגלית לעברית, הפסיקו היו"ר בן-גוריון ואמר: "אנחנו צריכים תחילה לקבל החלטה פוליטית אם מכריזים אנו על מדינה או איננו מכריזים עליה, ואם מכריזים על ממשלה או לא

* קטעים מתוך מאמר ב"דבר", 6.5.1973.

מכריזים, ואם כן – מוכרחים גם להגיד את השם 'ממשלה', 'ממשלה זמנית', ואם מודיעים שיש ממשלה זמנית ושיש מועצת ממשלה זמנית, או צריך להחליט אם אנו מקבלים את נוסח ההכרזה בישיבה זאת או שמוסרים לוועדה להכין את הנוסח".

באותה ישיבה של מינהלת העם עדיין חלוקות דעותיהם של חבריה לגבי המעשה העתיד להתבצע – או לא להתבצע – בעוד יומיים, אך מכל הויכוחים והדיונים מבצבצת ועולה גורליות השעה. הכל מצדדים בעצמאות מדינית, הכל נוטים לרעיון של הכרזה מייד; הדיון הוא כיצד ומה לעשות: להכריז על מדינה – שמא תגרור הכרזה כזאת אמברגו מצד ארצות-הברית ופלישה מצד המדינות הערביות השכנות? להזכיר את הגבולות בהתאם להחלטת או"ם – ונמצאנו מוותרים על שטחים שבידינו; או לא להזכיר – ונמצאנו עוברים על תנאי מתנאי או"ם? המהססים, דיבורם כבד, מגומגם, פנים לכאן ופנים לכאן, אלא שבן-גוריון בידו הבטוחה ובלהט אמונתו, מנווט את הספינה לחוף: "מדינה", "ממשלה זמנית" ו"מועצת מדינה זמנית", לא במסגרת החלטת או"ם אלא על יסוד החלטת או"ם, ואין להזכיר גבולות. לאותה ישיבה ב-12 במאי, הביא פ' רוזן הצעת נוסח "הכרזת העצמאות של המדינה היהודית" שחיבר צבי ברנזון, אז היועץ המשפטי של הסתדרות העובדים ולימים שופט בית המשפט העליון במדינת ישראל. ברנזון היה מתמחה במשרדו של עו"ד פ' רוזן, והאחרון הציע לו להכין, תוך עשרים וארבע שעות, הצעה להכרזת עצמאות. ההכרזה נוסח ברנזון, ערוכה לפי סדר ולפי סעיפים, ובנויה על אדני המשפט ועל זכויות העם לעצמאות – יכולה להיחשב כתשתית וכיסוד להכרזות נוסח שרת ונוסח בן-גוריון.

מינהלת העם לא דנה בכתב-יד ברנזון, אלא מינתה ועדה – דוד רמז, אהרון ציזלינג, פנחס רוזן, משה שפירא ומשה שרת – שתנסח את ההכרזה לפי הקווים החדשים שנקבעו באותה ישיבה ועוד.

כבר למחרת, יום ה', 13 במאי, בשעה עשר בבוקר במשרדי הסוכנות היהודית בתל אביב, שכותב הטורים האלה שימש אז כמנהלם, התכנסה הוועדה לשמוע את נוסח ההכרזה שמשו שרת מביא והוא מכנה אותה "מגילת העצמאות", לאמור: פתשגן הכתב המלווה את ההכרזה. עיניו היו עדיין אחוזות שינה לאחר ליל שימורים שעבר עליו כדי לסיים את מלאכתו לשעה היעודה. אולם משהחל בקריאת הטקסט, כתוב בכתב ידו הנאה והברור, נדלק בעיניו זיק העלומים, ובקול צלול והגיגי קרא, קראו והטעם, צירופי מילים מיוחדים, כגון "להקים יישוב רב אֵיל", "שעריה (של המדינה) פתוחים לצמיתות לכל יהודי נרדף ונידח". חיוך של רצון ושל סיפוק השתפך על פניהם של חברי הוועדה ולא סר מהם עד כלות שרת את קריאתו. האלמנטים העיקריים בכת"י שרת שאובים משני מקורות: השלד ומבנהו – מכ"י ברנזון, אלא ששרת הוציא מתחומו המשפטי הצר, ביססו ביסוס-יתר, הרחיב גבולו

ושווה לו צורה של דוקומנט משפטי והיסטורי כאחד; את שגב הסגנון ורוממות הלשון שאב שרת מכתב-יד שזר, אף התיך כמה מניביו ומצירופיו, יצקם מחדש לדפוסים שלו ושיבצם, מעשה אמן, במקומות שיעד להם. ביד נדיבה דלה מאוצרות לשונו, שלף מגנזיהם את המחלצות ההדורות ביותר לעשותן הינומה כלילת פאר למגילת העצמאות. למרבה ההידור הוא פותח כל סעיף משנים-עשר הסעיפים של המבוא, הדנים בזכותו של העם היהודי לעצמאות, ב"היות" רבתי, שהיא תרגום מנוסח המנדט באנגלית, whereas, כאילו רצה להוכיח מה גדולה ורבת הוד גבורה מסוגלת להיות תיבה זו מהמנדט המאכזב כשהיא שוכנת כבוד במגילת ריבונותנו.

משהגיע לחלק השני של המגילה – התחייבויותיה של המדינה קבל עמי תבל וקבל שכנינו הערבים במדינה ומחוצה לה – הגביר קולו ובבטאו בדגש חזק את המלים "אנו נודרים", "אנו מתחייבים", היה זוקר אצבע כלפי מעלה, משל נושא ידו לשבועה.

סעיף אחד – "אנו מועיקים את היישוב העברי למאמץ עליון לגיוס כל כוחותיו בנפש וברכוש לשם עמידה במערכה תוך בניין המדינה ולשם בניין המדינה תוך עמידה במערכה" – הוא ליווה בתפופות אצבע קצובות, כמטרונום – להורות על הריתמוס שבו. חברי הוועדה קיבלו את המגילה ללא סייג כמעט, ורק הערות קלות שבקלות העירו, בעיקר בעניינים עקרוניים, שיהיו תואמים תיאום-יתר את הנחיותיה של מינהלת העם. כך, למשל, בסעיף הדין בשיתוף עם מוסדות אר"ם, נתבקש להוסיף: "ונפעל להקמת האחדות הכלכלית בהתאם להחלטת העצרת"; ובאותו סעיף עצמו, כשמדובר בקריאה לאו"ם "לתת יד לעם העברי בבניין מדינתו ובהגנה עליה" – ביקשה הוועדה להוסיף: "ולקבל את מדינת ישראל לתוך משפחת העמים". אפילו הוויכוח שנתגלע בין משה שפירא, שדרש לסיים את ההכרזה בפסוק "שייזכר בו שם שמים", לבין א' ציזלינג, שהתנגד לכך בכל תוקף ואף רמז כי מטעמי מצפון לא יוכל לחתום על ההכרזה – מסתיים בנוסח פשרה, שכותב הטורים האלה שאלו מכת"י ברנזון ושתלו כאן. ברוח טובה ומרוממת נפטרו חברי הוועדה זה מזה על מנת להיפגש שוב באותו יום, בשעת שש, בישיבת מינהלת העם, שלפניה יובא נוסח שרת לאחר שיוכנסו בו תיקונים שחברי הוועדה הציעו.

ועתה לפני המשך התיאור על גורלה של המגילה נוסח שרת, רואה אני לנקוט צורת כתיבה שונה מזו שנקטתי עד כה: במקום שימוש ב"כותב טורים אלה" ו"אנחנו", רוצה אני לעבור עתה אל צורת הדיבור הישיר "אני", שכן עתיד אני לספר כאן חוויות שלי הכמוסות אתי זה כ"ה שנה ולא גיליתין אלא לצנועין שבצנועין.

כבר סיפרתי בהודמנות אחרת, כי בתום הישיבה של ועדת הניסוח הודיע שרת: "השאיירני עתה עם גור-ארי ונעשה כמיטב יכולתנו". לפני שקראתי למזכירתי, שתעתיק במכונה את כתב ידו של שרת למען נוכל, ביתר קלות, להכניס בו את התיקונים הדרושים, ערך שרת הקירה ודרישה לגבי מהימנותה של אותה

מזכירה "לשמור בסוד כמוס את תוכן הדברים שהיא עתידה להעתיק". משסיפרתי לו על מוצאה – בתו של איש העלייה השנייה ואחותו של אחד מכ"ג "יורדי הסירה", נחה דעתו והיינו מוכנים לגשת למלאכה. הערתי הראשונה היתה לגבי התיבה "היות", שבה נפתח, כאמור, כל סעיף מסעיפי המבוא, והצעתי להחליפה בתיבה "הואיל". תחילה לא אבה אף לשמוע להצעתי ורק לאחר שתמכתי יתדתי בביאליק, הרים את שפופרת הטלפון לבן-גוריון, שישב אז במטהו ב"בית האדום", ובקיצור טלגרפי שאל: אתה גורס 'היות' או 'הואיל'?" ענה בן-גוריון במילה אחת ויחידה: "הואיל" ולא יסף. פני שרת נשתנו בפתאום. הוא נראה המום והביט ניכחו בוהה וקודר. לשאלתי אם חש הוא ברע, הליט פניו בכפות ידיו. ומילמל באין-אונים: "מה הם רוצים מחיי? אני עייף וסחוט עד לשד עצמותי. אינני יודע, מה יש כאן להוסיף ומה לגרוע!" שווא היו כל נסיונותי לעודדו ולהזכיר מחדש את התפעלותה של הוועדה. כעבור זמן-מה התאווש כלשהו אך לעניין התיוקנים נשאר אדיש.

"עשה כרצונך, תקן ככל שיעלה על רוחך, לכשתכתיב לכתבנית אשמע ואעיר – אם יהיה לי מה להעיר". ואומנם עברו תיקוני ללא תקלות פרט לויכוח קצר, אך טעון מתח, על הניב "ישוב רב איל", שחששתי שמא רק מעטים ידעו פירושו והוא מחייב ניקוד. שרת לא ויתר.

בוה, בעצם, תם חלקי במגילת העצמאות. נפרדנו בלחיצת יד חמה ובברכה "להתראות מחר בטקס ההכרזה".

כחובב מוסיקה נהנתן, הנהוג ללכת לקונצרט כשהפרטיטורה בידו כדי שיוכל לקרוא בה תוך ההאזנה, הלכתי גם אני לטקס ההכרזה כשבידי המגילה, שראיתי את עצמי, לא בלי שמץ יהירות, שותף ליצירתה. אך – אבוי! – משהחל בן-גוריון קורא את ההכרזה, פרחו נשמת: דברים שלא היו כלל במגילה "שלנו"! איזו פרוזה אפורה: "בארץ-ישראל קם העם היהודי, בה עוצבה דמותו הרוחנית" – וכולי וכולי – אין "הואיל", נעלם "ישוב רב איל", אין "נודדים" וּנְדָמו "מוזעיקים"... בפתוס כבוש, בלי סממנים דרמטיים כלשהם כיאה לרוממות השעה, קולחת מפי בן-גוריון ההכרזה על הקמת מדינת ישראל, ובלי רחם הוא עוקר מתוכה כל אבן חן ששיבץ בתוכה שרת באהבה כה רבה, ומעמעם כל ניב נוצץ בה.

בגמר הטקס, כשאולם המוזיאון, שרגעים מספר לפני כן שקקו בו ממש כנפי ההיסטוריה, ועתה נהפך לכוורת הומה ולפקעה רוגשת – "יד איש ברעהו" לנשק, לחבק ולברך – שאלתי את שרת: "מהו הטקסט הזה שקרא בן-גוריון?"

לחש שרת על אוזני, ספק בלצון, ספק בריתחה, תוך שימת רווח בין מילה למילה: "הוא – רצח – אותנו נְפֶשׁ!" "אותנו" פירושו אותו ואותי, ה"שותף" ליצירתה...

משקראתי אחר כך בעיון את נוסח בן-גוריון והשוויתיו לנוסח שרת, נוכחתי כי פרט ל"הואיל" המנדטורי שנערף, פרט לפתיחה "בארץ-ישראל קם העם היהודי"

וכו', שהוסיף כדי שלא תיפתח הכרזת העצמאות בגלות, ופרט לקטע שהושמט – על ממשלת בריטניה המניחה מידה את המנדט ועוד כמה השמטות ושינויים סגנוניים קלים – לא רבים ולא מהותיים היו השינויים ששינה בן-גוריון [אחד השינויים המהותיים: תחת הבטחה לערביי הארץ "ליהנות מהזכות המגיעה להם" לייצוג במוסדות המדינה – ליהנות מ"נציגות מתאימה"]. הנוסח שלו הוא בעקבות נוסח שרת ובאותו סדר כמעט, אלא שפשט מעליו את מחלצות הפאר, פיזר את אבני החן והעניק לו בכישרון של מדינאי בר סמך, ובתושייה של עורך מנוסה – פשטות רבת עוצמה. ומה מוזר! גם הכרזת העצמאות נוסח בן-גוריון עלולה היתה אף היא לעבור גילגולים ושינויים, כגורלם של נוסחים קודמים, אילולא מהלכו "האסטרטגי" של בן-גוריון. בישיבת הבוקר של מועצת העם, ביום ו', שעה קלה לפני טקס ההכרזה, הציע שההכרזה תועמד להצבעה כמות שהיא, ללא ויכוחים, ואם תזכה ברוב – היא תועמד להצבעה נוספת ואז יצביעו בעדה כל חברי המועצה, ותיהפך להכרזה המביעה את הרצון המשותף של כל חברי מועצת המדינה הזמנית. לאחר שבעד הנוסח במלואו הצביעו 16 חברי המועצה ו-8 נמנעו, הועמדה ההכרזה להצבעה שנייה וכל חברי המועצה הרימו ידם בעדה.

על גלגוליו של כת"י שרת מאותה שעה שנפרד ממני במשרדי ועד טקס ההכרזה, מסופר בספר "שלושה ימים" שהופיע בשנת תשי"ט. מחבר הספר זאב שרף, שעמד באותם ימים בראש הצוות שהכין את הכלים והדפוסים למימשל העתיד לקום עם עצמאותנו המדינית, סוקר בנאמנות ובדייקנות למופת את כל האירועים שנתארעו אז, עובר להקמת המדינה. בספרו מובאים גם הטקסטים של נוסחי ברנזון ושרת ופרטים על ההשגות שהושמעו בישיבת מינהלת העם ב-13 במאי על נוסח שרת המתוקן. אר לצורך דיוננו נעדיף להביא כאן את גירסתו של בן-גוריון בספרו *מדינת ישראל המחודשת*:

מ. שרתוק הביא בשם הוועדה נוסח ההכרזה שמתחילה ב"הואיל" כמו שמתחיל המנדט: 1. הואיל והעם היהודי שהוגלה בכוח הזרוע מארצו שמר לה אמונים בכל דורות גלותו ובכל ארצות פזוריו; 2. והואיל ובכל דור חתרו בני העם היהודי לשוב ולהיאחו במכורתם; 3. והואיל וממשלת בריטניה, הממונה על ארץ-ישראל מטעם חבר הלאומים, מניחה מידה היום את המנדט ונוטשת את האחריות לשלטון על הארץ – לפיכך, אנו חברי מועצת העם, נבחרו התנועה הציונית והיישוב העברי בארץ, התכנסנו היום במעמד חגיגי על יסוד החלטת עצרת האו"ם, והננו מכריזים בזאת, באוזני העם היהודי בתפוצות הגולה והעולם כולו על הקמת מדינה יהודית בארץ-ישראל, ושמה מדינת ישראל וגו' (בסך הכל בהצעת ההכרזה 22 סעיפים).

נעיר מייד, כי שלושת הסעיפים שמביא ד. בן-גוריון לעיל – פרט לסעיף 3, שאצל שרת הוא הסעיף ה-12 במספר – הם רק פסוקים בודדים מאותם סעיפים ומובאים, כנראה, רק לדוגמה. להלן כותב שם בן-גוריון:

נשמעה [בישיבת מינהלת העם] ביקורת על נוסח "והואיל", על מליצות יתרות, על כמה דברים שחסרים ועל כמה דברים מיותרים, והוחלט למסור לוועדה של ארבעה: ד. בן-גוריון, הרב י. ל. פישמן, א. ציזלינג ומ. שרתוק להביא נוסח אחרון. בערב אותו יום ניסח בן-גוריון הכרזה מתוקנת, הזמין שלושת חברי הוועדה. מ. שרתוק לא יכול לבוא.

לאחר מה שתיארנו כאן, אין צורך, דומני, במאמץ שכלי רב כדי להבין, מדוע "מ. שרתוק לא יכול לבוא".
היש לראות ב"תקריט" זו, בוויכוח על סגנון ונוסח כביכול, מעין פטר-ריב שספיקו הביאו ברבות הימים לקרע הגלוי והטרגי בין שני אישים אלה?
יומנים לכשיתפרסמו – יגידו...

מגילת העצמאות נוסח משה שרת

1. הואיל והעם היהודי שהוגלה בכוח הזרוע מארצו, ארץ-ישראל, שמר לה אמונים בכל דורות גלותו ובכל ארצות פזוריו, לא מצא לו בכל נדודיו ארץ תמורתה, ולא חדל מתפילה ומתקווה לכנס את פזוריו ולחדש את חרותו בתוכה;
2. והואיל ובכל דור ודור חתרו בני העם היהודי לשוב ולהיאחז במכורתם עד שזכו בדורות האחרונים חלוצי ישראל, מעפיליו ומגיניו, לעלות לארצם בהמון, לגאול אדמתה ולהפרות שממותיה, להחיות בה את שפתם העברית ולהקים ישוב רב-איל, שליט על משקו ועל תרבותו, מגן על עצמו בעוז ובגבורה, מביא ברכת קידמה לכל תושבי הארץ ונושא נפשו לעצמאות ממלכתית וריבונות לאומית;
3. הואיל והקונגרס הציוני הראשון, שנתכנס בשנת תרנ"ז–1897 לקול קריאתו של הוגה חזון המדינה היהודית תיאודור הרצל, הכריז על זכות העם היהודי לתקומה לאומית בארצו ויסד את ההסתדרות הציונית העולמית כמכשיר להגשמת החזון;
4. והואיל והזכות הזאת הוכרה בהצהרת ממשלת בריטניה מיום ב' בנובמבר 1917, אשר הונחה ביסוד המנדט הבריטי לארץ-ישראל;

* נוסח משה שרת מובא כאן במלואו. הוא נכלל בשעתו במינהלת העם, פרוטוקולים 13.5.1948–18.4.1948, עמ' 120–123; ובזב שרף, שלושה ימים, עמ' 177–179.

5. והואיל והמנדט אשר אושר על-ידי 42 מדינות חברות חבר-הלאומים ועל-ידי ממשלת ארצות-הברית, הכיר בקשר ההיסטורי שבין העם היהודי לבין ארץ-ישראל ובזכות העם היהודי להקים בארץ-ישראל מחדש את ביתו הלאומי, לעלות אליה ולהתיישב על אדמתה;
6. והואיל והרדיפות שמצאו מאז את המוני ישראל בארצות שונות, וביתר שאת השואה שהתחוללה על ראשם באירופה, בה הוכרעו לטבח מיליוני גברים, נשים וטף, הוכיחו מחדש בעליל את ההכרח בפתרון בעיית העם היהודי על-ידי חידוש מדינתו העצמאית בארצו, למען יהיו שעריה פתוחים לצמיתות לכל יהודי מבקש בית ולמען תנחיל לעם היהודי מעמד של אומה שוות זכויות בתוך משפחת העמים;
7. והואיל והיישוב העברי בארץ-ישראל תרם את מלוא חלקו למאבק האומות שוחרות החירות והשלום נגד כוחות הרשע והשעבוד במלחמת-העולם השנייה, ובפועל כפיו ובדם חייליו המתנדבים קנה לו זכות להימנות עם העמים שחברו יחד ביסוד ברית האומות המאוחדות;
8. והואיל וניצולי תופת אירופה, אנשי שארית הפליטה, לא חדלו מהעפיל לארץ על אף כל תלאה וסכנה, גירוש והסגר, ולא פסקו מתבוע קבל העולם כולו את זכותם לחיי כבוד, חרות ועמל-ישרים במולדת עמם;
9. והואיל ועצרת האומות המאוחדות במושבה השנתי הסדיר השני, לאחר חקירה ממצה ושיקול מעמיק, קיבלה ביום כ"ט בנובמבר 1947, ברוב של שני שלישים ומעלה, החלטה המחייבת הקמת מדינה יהודית עצמאית בארץ-ישראל;
10. והואיל ובהחלטה זו המליצה העצרת בפני כל חברי האומות המאוחדות על קבלתה וביצועה של תוכנית חלוקת ארץ-ישראל עם האחדות הכלכלית, קראה לתושבי ארץ-ישראל לפעול מצדם להגשמת התוכנית וביקשה את כל הממשלות והעמים להימנע מכל פעולה העלולה לפגום או לעכב את ביצוע המלצתה;
11. והואיל והכרזת זכותו של העם היהודי בארץ-ישראל להקים את מדינתו העצמאית, הכלולה בהחלטת העצרת, אינה ניתנת להפקעה;
12. והואיל וממשלת בריטניה, הממונה על ארץ-ישראל מטעם חבר-הלאומים, מניחה מידה היום הזה את המנדט ונוטשת את האחריות לשלטון בארץ;
13. לפיכך אנו, חברי מועצת העם, נבחרי התנועה הציונית והיישוב העברי בארץ, נתכנסנו היום במעמד חגיגי ועל יסוד החלטת עצרת האומות המאוחדות הננו מכריזים בזאת, באוזני העם היהודי בתפוצות הגולה והעולם כולו, על הקמת מדינה יהודית בארץ-ישראל, ושמה מדינת ישראל.
14. אנו קובעים, כי החל משעת סיום המנדט, הלילה בחצות, אור ליום שבת ו' אייר תש"ח, 15 במאי 1948, ועד בוא המועד להקמת השלטונות הסדירים של המדינה בהתאם לחוקתה שתאושר על-ידי האסיפה המכוננת הנבחרת, תפעל מועצת העם

- כמועצת מדינה זמנית, ומוסד הביצוע שלה, מינהלת העם, יהווה את הממשלה הזמנית של המדינה היהודית, היא ישראל.
15. אנו נודרים, כי מדינתנו ישראל תהא מושתתת על יסודות החירות, הצדק והשלום לאור חזונם של נביאי ישראל; תהא פתוחה לרווחה לעלייה יהודית; תעניק שוויון זכויות חברתי ומדיני גמור לכל אזרחיה בלי הבדל גזע ודת; תשקוד על פיתוח הארץ לטובת כל תושביה; תבטיח חופש דת, מצפון, חינוך ותרבות; תשמור על המקומות הקדושים לבני כל הדתות ותהא דבקה בעקרונותיה של מגילת האומות המאוחדות.
16. אנו מוכנים לשיתוף עם מוסדות האומות המאוחדות בהגשמת החלטת העצרת ונפעל להקמת האחדות הכלכלית בהתאם להחלטה. אגו קוראים לאומות המאוחדות לתת יד לעם העברי בבניין מדינתו ובהגנה עליה ולקבל את מדינת ישראל לתוך משפחת העמים.
17. נוכח התקפת הדמים הנערכת עלינו אנו קוראים לבני העם הערבי תושבי ישראל לשמור על השלום, לנטול את חלקם בבניין המדינה המציעה להם אזרחות מלאה וליהנות מהזכות המגיעה להם להיות מיוצגים במוסדותיה העליונים, הזמניים והקבועים.
18. ובעצם עמידתנו בקרב אנו מושיטים יד שלום ושכנות טובה לעמי הארצות השכנות וקוראים להם לחדול מריב עם העם העברי הזכאי כמוהם לחיי חרות ועצמאות בארצו והמוכן לתרום חלקו במאמץ משותף לקידמת המזרח התיכון כולו.
19. אנו מזעיקים את היישוב העברי למאמץ עליון ולגיוס כל כוחותיו בנפש וברכוש לשם עמידה במערכה תוך בניין המדינה ולשם בניין המדינה תוך עמידה במערכה.
20. אל העם היהודי ברחבי תבל אנו קוראים להתלכד סביב היישוב הלוחם ולהתנדב לעזרתו במערכה הכבדה על הגשמת חלום הדורות.
21. אל העולם הנאור כולו אנו נושאים את קולנו לעמוד לימין העם היהודי בהקמת מדינתו.
22. ובבטחנו בצור ישראל הננו חותמים בחתימת ידינו לעדות על הכרזתנו זו במושב חברי מועצת המדינה הזמנית, בכללם חברי הממשלה הזמנית, פה בעיר העברית תל-אביב, היום הזה, ערב שבת, ה' אייר תש"ח, 14 במאי 1948.¹

1 על השינויים שהותקנו בנוסח משה שרת ר' מינהלת העם, עמ' 123-127; שבתי טבת, הדרך לאייר, עמ' 253-255.

נאום הדגל

בפסח תש"ה (מרס 1945), בעצם ימי סערת הקרב, באו אל לוחמי הבריגדה בחזית איטליה לביקורי-הג שני אורחים: משה שרת וחנה רובינא. לא היה בעולם היהודי אדם נהנה מן החי"ל כמשה שרת. החטיבה יציר כפיו היתה ובה השקיע מרץ ופעילות לאין-ערוך, ומשראה בקווי החזית שהחי"ל נעשה במהירות מפתיעה למחנה מוצק ונאמן ורוח גבורה לאומית מפעמת בו, שאב הוא, אבי החטיבה, נחת רבה מ"לדיו".

על ביקורו בקווי החזית הקדמיים דנו במטה החי"ל, ולבסוף הורשה לו לבקר רק בעמדות רחוקות מקווי האויב. אבל הוא לא התחשב בסכנה וביקר גם בעמדות הקדמיות ביותר, שאפשר היה להגיע אליהן לאור היום. לא אחת קרה, שהאויב "כיבד" את החי"ל בפצצות ובפגזים ברגעי ביקוריו, והוא לא נמנע מלכתת רגליו מחורבה לחורבה. ישב על הקרקע עם כל חברי המחלקה בשעה שבחוץ רעמו הרעמים, ובין רעם לרעם גילגל שיחה עם החיילים. והחיילים קיבלוהו בחמימות. בכל עמדה ציפו לבואו, מן הקולונל ועד הטוראי; חייל סיפר לחייל על ביקוריו בכל היחידות שבעורף ובכל הקווים, והלב המה לו, כי ידעו שהאדם שלא חסך עמל כל השנים לצור צורה עצמאית לחייל העברי, בא לראות במפעל ידיו. כשראוהו הולך בבריגדה מיחידה ליחידה, חוקר, מתעניין ודואג, הכירו בו את האיש אשר ליווה ועקב אחרי הדרכים הנפתלות של ההתנדבות העברית מראשיתה, היה שותף לסבלותיה, דאג להתקדמותה לקראת כוח יהודי לוחם והיה לפה לחיילים העברים בפני השלטון המתנכר.

משה שרת עשה בחי"ל שלוש יממות – למן האחד באפריל 1945 ועד לרביעי בו – ולא חסך עמל ומאמצים לבוא במגע עם באי-כוח כל היחידות בחי"ל ועם ועדיהן, ולשוחח שיחות חטופות עם החיילים ביחידות ובציבור. הוא סיפר לחיילים על הנעשה ביישוב, ענה על שאלותיהם וטענותיהם, עודדם, מסר דרישות שלום ממשפחותיהם בארץ, ניהל משא-ומתן עם מפקד הבריגדה בריגדיר ארנסט בנימין בשאלות חיוניות של החי"ל, ובייחוד בדברים הנוגעים לצביון הלאומי של החי"ל.

* קטעים מתוך יעקב גיל, ספר הבריגדה היהודית, עמ' 235-236; 309-310. המחבר היה רב צבאי בחי"ל מראשית הקמתו. נאום הדגל לקוח מספר ההתנדבות (עורך זאב שפר), עמ' 265-266.

בחורשת עצים נאה שעל גבי מדרון גבעה ירוק נתכנסו מאות חיילים לשמוע את דברי הערכתו על החטיבה. נעים היה לשמוע אותו אומר: "היישוב מלווה אתכם בדאגה ובחביבה, הוא מחכה לשובכם, אולם עליכם לגמור את המלאכה". או: "גדול ורציני מפעלכם, אולי לא כולכם תצאו ממנו בשלום, אך כולכם תצאו בכבוד".

ביקורו חל בימים שהחיילים היו עסוקים מאוד והיה קשה לשחרר אנשים מתפקידים. אף-על-פי-כן התאמצו העסקנים לשבת אתו בישיבות ולברר שאלות חשובות שעמדו אז על הפרק. הקיפוחה בבקשות כלליות, אבל הבקשה העיקרית היתה תגבורת. בכל פגישה שמע פזמון חוזר: "עורר את היישוב לשלוח לנו כוחות מתנדבים, שימלאו את שורותינו, יחזקו ויאמצו אותנו". ועוד מישאלה אחת היתה אליו: להשתדל בהעברת גופות חללי החי"ל, וכל חללינו הארץ-ישראליים שבצבא הבריטי, לארץ-ישראל. כל חבר בבריגדה ביקש להיות בטוח, שאם יפול – ינוח בארצו שלמענה התגייס. ובן-ציון ישראלי מכנרת העלה לפני מנהל המחלקה המדינית של הסוכנות את התוכנית של כינוס כל הלוחמים היהודים (של החי"ל, צבאות הברית, מורדי הגטאות, "מאקי", פרטיזנים ועוד) בנירנברג.

לפני בואו לחי"ל ביקר מר שרת בכמה פלוגות עזר עבריות באיטליה, וסוירו בחטיבה נסתיים בהנפת הדגל של החטיבה.

מראשית המלחמה נאבק החייל היהודי מארץ-ישראל על זכותו לדגל עברי. לדגל היה ערך מדיני-לאומי וחינוכי-עממי גם יחד. מצד אחד נגולה על ידו חרפת האנונימיות מעל רבבות המתנדבים העברים, ומאידך שימש כור היתוך לכל הגוונים וגוני-הגוונים של החיילים העברים, בני תרבויות שונות ויוצאי ארצות שונות. ההיאבקות לא הצליחה והפוליטיקאים הבריטיים במזרח התיכון ובאנגליה אסרו בכל שנות המלחמה על חיילינו להניף את דגלנו הלאומי. והמתנדב העברי לבו כאב כשראה כל עם ועם, שהשתתף בצבאות הברית, חונה ולוחם תחת דגלו, ורק מעל לראשו-הוא מתנפנף דגל זר. ורק עם הקמת החטיבה היהודית הלוחמת באה הכרה רשמית בדגלנו ככאחד מדגלי צבאות הברית הלוחמים.

אולם גם בחי"ל לא היתה הדרך להנפת דגלנו סלולה. מיום שדרכה רגלה של החטיבה על אדמת אירופה, דרשו עסקניה להניף את הדגל על מחננו לאחר שאושר עוד באחד בנובמבר 1944 על-ידי מיניסטרויו המלחמה הבריטי. אבל מבוקשם לא ניתן להם. ורק משבא משה שרת לקווי החזית והביא אתו מארץ-ישראל דגל שניתן במתנה על-ידי היישוב העברי וההסתדרות הציונית העולמית לחטיבה היהודית הלוחמת, הונף בטקס צבאי ביום שישי של פסח, כ' בניסן תש"ה, 3 באפריל 1945, על מטה החי"ל, שחנה אז בכפר בְּרִיזְיָגְלָה על יד חזית נהר הסְּנִיּוֹ.

וכך היה הטקס: מטה החי"ל שלח הוראות לכל יחידות החי"ל לשלוח שני נציגים מכל יחידה, קצין וחייל, שכן לא הרשו תנאי השעה התקהלות גדולה מחמת הקרבות

הקשים שבחזית, והעבודה המרובה שבעורף, וגם מטעמי ביטחון היה אסור לכנס בסמוך לחזית, תחת כיפת-השמים, המון גדול של חיילים, שלא למשוך אליהם את תשומת לב האויב. ואף על פי כן נתכנסו להגיגה זו כחמש מאות קצינים וחיילים בני גילים והשקפות עולם שונים, ותיקים בארץ וחדשים.

באו כל קציני המטה, סמליו וחייליו, רבים מיחידות העזר ששכנו בעורף ובקירבת מקום, שיכלו להשתחרר ביתר קלות מאנשי הגדודים וגם מן הגדודים הלוחמים באו יותר משני נציגים ליחידה – עזבו את קווי האש ובאו. את הידיעה על הטקס העומד להתקיים בכ' בניסן העבירו יום לפני זה בכל המחנה, וגם לחפירות הקדמיות הגיעה, ומי חייל ולא יבקש בכל האמצעים, בין מותרים ובין אסורים למחצה, שיאפשרו לו לראות בשמחת הנפת דגלו? ובאו גם קצינים בחי"ל שאינם יהודים לחלוק כבוד לדגלנו.

הנאספים ישבו על הדשא בחלקת שדה, הקרובה למיפקדת החי"ל, בצורת חי"ת שבצידה הפתוח שמרו שני שוטרים צבאיים עברים מצוחצחים של החי"ל שמירה צבאית על שני דגלים כחולים-לבנים, שהיו נעוצים בקרקע. באמצע החי"ת התנוסס תורן ועליו דגל מקופל, ולא הרחק ממנו ניצבו הבריגדיר ומשה שרת, שנתן ביטוי במילים מועטות וקולעות למאורע הגדול:

בריגדיר בנימין, קצינים, סמלים וחיילים!

זהו רגע גדול בתולדות תנועת ההתנדבות בארץ; זהו רגע גדול בחיי העם העברי; זהו רגע גדול בחייו האישיים של כל אחד ואחד מכם – הרגע בו זכינו להניף את דגל העם היהודי, דגל תנועת השחרור הציונית שלנו, בחזית שחרור אירופה במלחמה העולמית הזאת מידי צורר עמנו ועוכר העולם – בחזית מלחמתנו על תקומת ישראל.

כל אחד ואחד מכם הניצבים כאן, כל אחד מאלה שנשארו בקווי החזית, כל אחד מחבריכם הפזורים ברחבי הזירה הזאת ובמזרח התיכון, נשא את נפשו בהתנדבו לצבא לראות את הדגל הזה מתנוסס מעל לראשו ומלווהו לקראת קרב. כל אחד מכם במשך חמש שנות המלחמה הצדיע בלבו כלפי הדגל הזה, ראה אותו תמיד בעיני רוחו מתנפנף לפניו.

היום הזה זכינו להוציא את דגלנו מבית הגנזים ולהניפו רם ונישא לעיני השמש. בשבילנו הדגל הזה, דגלה של החטיבה היהודית הלוחמת, טבול בדמם של חמישה מיליונים באירופה שהובלו כשיות לטבת. הוא טבול בדמם של לוחמי מלחמת יאוש וגבורה מעל חומת הגטו – הן אותו, את הדגל הזה, הם הניפו ברגעי ההתפרצות האחרונה, הנואשת, הקדושה. הוא טבול בדם קורבנות ההגנה שלנו בארץ, שנפלו על שדות המולדת.

אנו מניפים אותו כנס נקמתנו באויב, כסמל לגאולת כבודם של אחינו השחוטים שלא יכלו להשיב מלחמה שערה. אנו מניפים אותו כמופת לתקומתנו, כסמל המפעל אשר בשמו ולשמו התנדבתם ויצאתם למערכה – מפעל תקומת עמנו בארצו והחזרת הממלכתיות הישראלית על כנה. בשם של מיליון לוחמי ישראל בכל צבאות הברית; בשם רבבות המתנדבים מארץ-ישראל הפזורים בפלוגותיהם; בשם אחינו העומדים על המשמר בארץ; לקידוש שם של מיליוני הקורבנות; להאדרת שם ארצנו קבל העולם כולו; כנס לקיבוץ גלויות; כאות אזעקה לעלייה ולהעפלה לארץ; כנס בשורת הדרור והתקומה; כאות שבדעתנו הנחרצה לא לשקוט ולא לנוח עד ישוב ישראל וגאל אדמתו השדודה – אנו מרימים היום את הדגל הזה, שנשלח לכם, אנשי החטיבה היהודית הלוחמת, כמתנת ההסתדרות הציונית העולמית והיישוב העברי בארץ.

יחי נס מלחמת ישראל בחזית! יחי נס הגאווה של העם העברי בארצו!¹

1 על ביקור משה שרת ביחידות החי"ל בחזית איטליה ועל טקס הנפת הדגל הציוני במסדר החי"ל

כתב יואב גלבר בספרו *תולדות ההתנדבות כרך ב' (המאבק לצבא עברי)*, עמ' 565-566:

משה שרת, על אף ההתנגדות בארץ ליציאתו לעת כזאת לאיטליה, ראה לעצמו חובה להיות עם אנשי החטיבה במעמד התגשמות שאיפותיהם, לעודדם ולהזדהות עמהם, והעיקר לתת להם את התחושה כי ניצב מאחוריהם עורף המודע להימצאם בחזית ושואב מכך סיפוק וגאווה. (...) ביקורו עורר התרגשות, בעיקר בקרב חבורת הפעילים המקורבים אליו ממאבקה של ההתנדבות בתוך היישוב בשנים הקודמות.

בעיתון החי"ל "לחייל", 3.4.1946, 2, כתב מאיר ארגוב:

זה האיש שעקב את צעדינו מראשית ההתנדבות, ליווה אותנו בכל דרך הייסורים, נתן ניב להאיבקותנו המרה – הוא בא איתנו עד הלום. הוא מבקר בעמדות קדמיות, מגיע למקומות התצפית הקרובים מאוד לעמדות האויב. לכבודו שולח גם פגז לעבר האויב, להודיעו שכולנו כאן.

ר' לעיל יוסף בנקובר, "משה שרת בחי"ל", עמ' 103-104.

1 | משה שרת

על משה שרת המדינאי והמנהיג הפוליטי עוד ידובר הרבה בעתיד, כשנוכה לדיון אובייקטיבי יותר, ואולי מוטב לומר, תעמולתי פחות, בהיסטוריה של התנועה הציונית ומדינת ישראל. אולם גם עכשיו מותר לומר, כי כאשר משה שרת הודח מצמרת השלטון בישראל, הורחקה גם אלטרנטיבה אפשרית לראשות השלטון. הרחקה זו בוצעה בקלות כזאת, כמעט ללא התנגדות, גם מצדו של משה שרת עצמו, משום שרבים סברו אז שהכרעות כאלו אינן עניין לשיקולים רציונליים, ענייניים ומפורשים. עדיין נדמה היה אז לרבים ואף טובים, בעלי כוונות טובות, שלא עלינו לבחור בעומדים בראשו – שכן ההיסטוריה כבר בחרה, וודאי יפה בחרה, על-אף כל גיאותיה הנודעות. דומה שהיום, גם רבים שאז סברו כך, שוב אינם בטוחים בכך. האלטרנטיבה-שבכוח התגלמה באישיותו של משה שרת. הוא היה בן למשפחה יהודית-רוסית, ששורשיה היו נטועים איתן בקהילה היהודית, וזה לאחר שנחשפו למשב רוחו של החוץ. ואנו יודעים מניסיוננו בדורות האחרונים, שמבחן זה לא רק שהוא עשוי לחזק את השורשים אלא גם לרעננם ולבלבם. מרכיב אחד חשוב באישיותו של משה שרת היתה הומניות רוסית קדם-אוקטוברית זו, כושר זה לאהדות עמוקות, למסירות מלאה ולשירות מתמיד. מרכיב שני יליד-חוץ בא לו משנות לימודו באנגליה ב"בית הספר הלונדוני לכלכלה" בימים שלאחר מלחמת-העולם הראשונה, כששימש סדנה של ההגות הסוציאליסטית והליברלית האנגלית, הדתית במניעיה הנפשיים והאמפירית והסובלנית בשיטותיה ובדרכי דיונה וויכוחה, וזה נבלע במשתיתה של האישיות, במורשה הביל"ויית, בחינוך העברי שב"חדר מתוקן", ביניקה ממה שברל כצנלסון קרא "רוח הקודש של השירה העברית", בהערכה לאנשי העלייה השנייה וברצון להיות ראוי להם.

קניינים רוחניים אלה לא היו לו קישוטים להתקשט בהם. הם ניכרו בדבריו ובניסוח דבריו, אף באותה הקפדה על קטנות שזכתה לכבוד ולגלגול שבטוב-לב ושבזלזול – ובכל יופיה עמדה אישיותו לעיני כל בסופו, במאבק עם הכיליון, כאשר בן-חלוף נדרש להוכיח, מול הָאֵין האורב, את ישותו ואת מהותו. נוהגו ודבריו

* "אמות" י"ט, אוגוסט-ספטמבר 1965.

שבפומבי המעטים והנוקבים בשנים אלו ראויים היו למי שנקרא "אציל בישראל". כאשר נפגשת עם משה שרת בשנות פעילותו המדינית והיית נוגע בענייני ספרות, מתנצל היה שכה מועט הזמן שברשותו לקריאה להנאתו. אולם מה שקלט בנעוריו חי וקיים היה בו עד לימי זיקנה. מעיד על כך גם מאמרו על תומס הרדי, המתפרסם בחוברת זו במדור "גנוך". חיבה מיוחדת רחש למספר אנגלי זה. זכרני שהופתעתי כאשר ראיתי, בבקרי אותו בביתו בתל-אביב בשנת 1925, את כל כתביו של הרדי בארון הספרים הקטן. וזכור לי אותו בוקר בניו-יורק, יום שישי בשבוע היה, כאשר קיבלתי את "דבר", וב"מוסף לשבתות ולמועדים" [מ-20.1.1928] מצאתי את הרשימה הזאת על הרדי, שנפטר באותם הימים. זכרני, עם העיתון בידי – אותו "מוסף" נפתח בשירה של רחל "אם צו הגורל לחיות רחוקה מגבולך, תתניני, כנרת, לנוח בבית-קברותיך" – אצתי לפגישה במסעדה קטנה עם דב הוז. שנינו פרצנו בבת-אחת בשאלה: "כבר קראת את רשימתו של משה?"

קראתי את הרשימה בהתרגשות, שכן גם עלי אהוב מאוד היה תומס הרדי מראשית נעוריו. שמחתי למצוא אהבה זו במי שלא גדל בתחומה של הלשון והספרות האנגלית, אולם יותר מזה כבש את הלב כיצד קלט הוא, בן-הארץ, את החוץ. היתה בכך מאותה סגולה שמקס ברוד קרא לה לימים Distantzliebe [אהבה ממרחק], קליטה שאין עמה היבלעות, הכושר הנפשי לקלוט כל דבר של ערך מבלי להתבולל בו, מבלי לאבד את תחושת המרחק, היכולת להתעשר מבלי להתרושש, מבלי להתבטל. אווירה אביבית עטתה את פני הדברים, שמתוכה נשתרטה דמות של אדם יהודי, עומד איתן על אדמתו ונטוע במורשתו ופתוח לעולם הסובב, מכוונס בתוך עצמו ודרוך. רצינית להחיות בנפשי אותו בוקר בניו-יורק וחיפשתי אותה רשימה, יחידה דומני, בעניין של ספרות של משה שרת הצעיר. אולי יימסר משהו מזה גם לקוראיה עכשיו.

2 | הסתכלות בו מרחוק*

באוטובוס בדרך מתל-אביב האזנתי לידיעה ב"קול ישראל" על פטירתו של משה שרת. הקריין סקר את תחנות חייו, מנה את התפקידים המרובים שמילא בתנועה הלאומית ובתנועת העבודה מנעוריו, את מסעותיו ואת שליחויותיו, את פעולותיו העיתונאיות ואת ספריו. מאליה גישה העין מנוסע לנוסע באוטובוס הצפוף. כמה מביניהם תחנות חיים אלה מוכרות להם – ארץ-ישראל שלפני מלחמת-העולם

* "דבר", 24.6.1966.

הראשונה, הגימנסיה "הרצליה", העלייה השלישית, הקונגרסים הציוניים, הסתדרות העובדים בעשוריה הראשונים? אינסטינקטיבית תרה העין באוטובוס שנאלם דום אחרי שותפים לזיכרונות אלה, שעלו ושקעו, גלי אור שפרצו ואחר-כך הצטמצמו. היתה הרגשה, שהנה הצטמצם שוב האור שאופף שנים כה רבות את הדימוי ארץ-ישראל, שעשה אותה בת-היכר.

מעולם לא ראיתי אותו מקרוב בפעולתו המדינית. מעולם לא ישבתי עמו בישיבה פוליטית וודאי שלא הייתי עד למשא-ומתן פוליטי שנטל בו חלק. לא הייתי ממקורביו אלא רק ממכריו המרובים, וגם שמעתי מאנשים קרובים לו שהאינטימיות לא היתה מסגולותיו הבולטות. ואני, מכר רחוק, שנפגש עמו רק לעיתים רחוקות ומעולם לא עבד במחיצתו, ודאי שלא זכיתי לשוחח אתו שיחת רעים ממש. אומנם, דומה שמבחינה אחת הוא לא היה שונה מן הטיפוס השכיח של מנהיג פוליטי (על כל פנים, המנהיגים הפוליטיים הבולטים שלנו) – גם הוא היה מונולוגיסט. אינני יכול לומר מה היה כוחו כמדינאי. יכול אני לדבר רק על התכונות האנושיות של המדינאי, על המזג המוסרי של איש הציבור. צד זה בו, הצד האחד באישיותו שהכרתי, עורר תמיד כבוד ואהדה, מראשיתו ועד אחרית ימיו – ובמיוחד באחרית ימיו.

אולם הזיכרונות שהשתמרו ביותר הם הזיכרונות האישיים לגמרי. בעלות זיכרונות אלה, עומד מייד לפני העיניים ערב אחד לפני שנים מעטות בבית בתו, חגיגת משפחה במלאות שישים שנה לאחיו יהודה. לא ידעתי במה זכיתי להיות בין הקרואים לערב משפחתי זה, שכן, כאמור, לעיתים רחוקות מאוד נפגשנו, ובדרך כלל במקרה. זמן-מה לפני זה פרץ בינינו דין-ודברים לא נעים בעניין אישי אחד. אולם, כשיצאתי בתום הערב החוצה, אמרנו אני ואשתי כמעט בנשימה אחת: זה היה הערב היפה ביותר שלנו מאז עלתנו לישראל. הנה בערב זה היינו בארץ-ישראל. ארץ-ישראל – לא קדמוניות, לא מושג פוליטי, אלא חתך חיים, תרבות חיים שראשיתה בשנה זו או זו, לפני שניים-שלושה דורות, משהו שנתפס בדמיון ממשית, ופנים לה לתרבות זו, פנים פיוטיות ורוחניות, גוונים של קולות מוכרים, של דפוסי התנהגות, והיא מגובשת במסורת של משפחה, שאחד מביטוייה המובהקים הוא חג במשפחה, תרבות שהאמנציה המשכנעת ביותר שלה היא בתחום האינטימי, זה שאינו מכוון לראווה אלא הוא קיים לשמו ומתוך עצמו.

מסיבה בישראל – הו, מה משעממת היא יכולה להיות. וככל שעורכיה הם אנשי תרבות מודעים, ככל שהשיחות עניינן דברים העומדים ברומו של עולם, נסיעת העונה לספרד, הצגה פלונית בפריס, ספר שהכל מדברים בו, כן עשויה היא לעורר את הנוסטלגיה למשהו פחות "תרבותי".

המסיבה ליהודה שרת היתה כולה מעשה בית: האח הבכור סיפר בהומור ובחן על אותו כפר ערבי, בו בחרה המשפחה להתגורר בעלייתו השנייה לארץ-ישראל של

האב, איש ביל"ו. אנקדוטות על ה"מדרסה" הערבית בה למד יהודה, על השכנים בני הכפר – כולם נזכרו בשמותיהם, בפירוט תכונותיהם. ואחר-כך – מוסיקה: משירי הגימנסיה "הרצליה", כשמשה שרת מנצח על המקהלה המשפחתית בסמכותו של ראש המשפחה ובסמכותו של מוסיקאי. ואחר-כך – מסכת דרמטית, הומוריסטית עד לדמעות, מפרי עטם של צעירי המשפחה, על שיטות העבודה האקסצנטריות של יהודה בעריכה של איגרות ברל כצנלסון. ואחר כך קנטטה, טקסט הומוריסטי בנוסח משוררי ספרד, עם מוסיקה קלסית אירופית שאף עניינה חתן המסיבה.

הערב התקרב לקיצו והאורחים כבר התקדמו לעבר הדלת כאשר נשמעה הקריאה המוכרת: "רגע!" הנה בן אחד נעדר מן המסיבה, במוסקווה הוא עכשיו, ולכבודו ייקרא שיר של משורר יהודי סובייטי עלום-שם, אסיר ציון. בעמידה שמענו את הנוסח העברי רב-הבתים מפי המתרגם – משה שרת – שנקרא באינטונציה חגיגית, בחיתוך ברור וצלול להפליא ובעל-פה, כמובן.¹ ורק אז יצאנו וחג בלבנו.

ואז נזכרנו בערב אחד, בביתנו שבניו-יורק, זה היה בחורף 1949, בחורף הראשון של מדינת ישראל. משה שרת בא לניו-יורק, בראש המשלחת לאו"ם. במקרה נפגשתי עמו אגב שיחה עם חבר אחד מישראל. אמרתי לו, מתוך נימוס, שמאוד רציתי להזמין לביתנו, אולם יודע אני מה עסוק וטרוד הוא. אומר את האמת, כי באי-רצון אמרתי את הדברים. באותה שעה כבר קשה היה להכיר כמה מכרים ישנים טרום-מדינתיים, שייצגו את המדינה בחו"ל, והפגישה עימם עכשיו מביכה היתה לשני הצדדים. קשה היה, וגם קומי, כמובן, לראותם בהתחבטם כיצד לנהוג בלבושם החדש. שרת השיב להזמנתי כמעט בתרעומת: ואם הוא טרוד – המוציא הדבר ביקור אצל ידידים? שוב לא ידעתי כיצד לכלכל את דברי הוצעתי שהואיל ולוח-הזמנים שלו ודאי צפויות לו הפתעות רבות משאיר אני את היוזמה בידיו. חשבתי כי זהו מוצא טקטי ממצב עדין. והנה, ביום ו' בבוקר השכם צילצל הטלפון, והבת בת הארבע-עשרה שתפסה את השפופרת, אצה נרגשת כולה להודיע כי משה שרת הוא על הקו. הוא רוצה להזמין עצמו לביקור בערב. היה ליל שלג וסופה. גם עכשיו מוטב שלא אעמיד פנים ציניות. כשירדתי מן המדרגות כדי להקביל את פניו, נרגש מאוד היה לבי האנרכיסטי לקראת שר החוץ הראשון של מדינת ישראל.

שעה קלה שרויים היינו באווירה שהיתה חגיגת כשם שהיתה לבבית. אנו, המבוגרים, הסתכלנו בו בסקרנות, להיווכח אם השתנה מאז שהיה משה שרתוק, וגאים היינו בלבנו בראותנו אותו בגלגולו החדש כאילו רגיל בו מאז ומעולם, או כאילו הכשיר עצמו לקראתו שנים רבות – ומזמן לזמן ורקנו מבט לבת הבכירה, שידעה כבר ששרויה היא בתוכו של רגע גדול בתולדות עמה, אם נחרתה בה רוממותו של רגע זה, בראותה כמו עיניה את אחת הנפשות הפועלות הראשיות בו.

1 ר' השיד "בול דואר" מאת מיכאל בייטלסקי, משה שרת, מחברת תרגומי שירה, עמ' 84-88.

מובן מאליו, שגם עכשיו לא פסח על החובה לתקן משהו בדקדוק או בהיגוי עברי, ובידעו כי מארחיו מתכוננים לעלות בקרוב, עמד על הצורך הדחוף בשינוי השם ה"גלותי" בשם עברי, ומיניה-וביה אף הציע שם (שנפל, אהה, על אוזניים ערלות). כשעמד להיפרד שאל אם יש חנות פרחים בסביבה, שכן פניו עכשיו לביתו של קרוב וברצונו להביא לשם פרחים, ליוויתיו לחנות. בעל החנות רק הציץ בלקוח שהבאתי ומייד ניכר היה שהכירו, וקולו וידי דומה שרטטו במקצת. לפתע הגיח מירכתי החנות יהודי אחר, ניגש אלי, הזמינני לגשת הצידה כי ברצונו לשאלני משהו: "האם ג'נטלמן זה הוא מיסטר שרת?" אישרתי את הדבר. ברור היה שזה אינו "ציוני ותיק", אלא יהודי סתם, דור ראשון בארצות-הברית, שגם אותו הסעיר הפלא כפי שהסעיר, לתמיהתנו ולאושרנו-אנו, ה"וותיקים", כל איש ואישה וילד בשכונתנו ובמשכנות יהודים בכל עיר ועיירה ורחוב בשנים 1947-1948.

"בקשה גדולה לי אליך, אדוני", אמר האיש כמבקש חסד שאינו ראוי לו. "הנה אתי בתי הקטנה. היא רק בת שלוש-עשרה. רצוני שתזכור כל ימי חייה שזכתה לומר שלום לשר החוץ הראשון של מדינת ישראל. המבקש אני יותר מדי?" "לא", עניתי והולכתי אותו ואת בתו אל משה שרת. אמרתי לו בעברית מהו העניין והצגתי אותם לפניו. היהודי גימגם משהו ומייד נעתקו המילים מפיו והבת היתה נבוכה. שוב הסתכלתי בו, והיתה קורת-רוח לראותו מחליף לחיצות יד ומילים עם האב ובתו – נענה למתן הכבוד בכבוד ובחן ובלבביות.

בפעם הראשונה ראיתי את משה שרתוק בשנת 1925, בחצר הגימנסיה "הרצליה", באסיפת פועלים שובתים. הוא חוזר מאנגליה זמן-מה לפני כן, וידיד מאנשי העלייה השנייה משכני עמו לאסיפה, כדי לשמוע את משה שרתוק, שהכירו מנעורותו, והוא רצה לראותו בהופעתו בציבור לאחר שנים של ישיבה ב"עולם הגדול". לפניו נאמו כמה עסקנים, בעלי בלורית ובעלי לשון, אלא שלשונם היתה כל כך גבוהה ובלולה שקשה היה להבין במה הדברים אמורים ולשם מה, במדויק, הוועקה עצרת זו. משה שרתוק אף הוא היה לבוש "רובשקה" רוסית, אולם מגוהצת כמקובל אצלו, ושערו היה מסודר ומסורק. במיוחד ניכר היה השוני בינו ובין הנואמים שקדמוהו בלשונו, כמובן. הוא פתח בתיאור מדויק של סכסוך העבודה שגרם לשביתה. בדברו על הצד הפועלי, נקט בלשון "פקידיה של מועצת פועלי תל-אביב" – לעומת קודמיו, שדיברו בדרך מלל, בלשון "שליחים" וכדומה. באותם הימים, כידוע, המילה "פקיד" היתה מילת גנאי ולא ציון למקצוע. ידידי שעמד לידי, אחד מאנשי התרבות האמיתיים ביותר בדורו, מזמן לזמן הפליט לאוזני ריטון שבאי-רצון. האסיפה נסתיימה ויצאנו החוצה. אז סיכם ידידי את רשמיו: "מה יש לומר? התקלקל...".

דווקא זה צידד את הלב – השימוש במינוח חילוני במקומו הנכון. זכרונה של אותה אסיפה היה חוזר ועולה בי שנים אחר-כך, כאשר ה"שליחים" ברוכם היו

ל"פקידים" ממש, "פקידים" גדולים ודווקא מן הסוג הביורוקרטי, ויש שגם אז ראו את עצמם – וביקשו מאחרים שיראו בהם – "שליחים". הייתי צעיר מאוד באותם הימים, אולם כבר אז (שנים ספורות, אולם מאלפות ביותר, לאחר מהפכת אוקטובר) התחלתי לחשוד כי הגינות צנועה ומינימלית יפה היא וטובה היא לאדם ממקסימליזם בעל יומרות כה משיחיות עד שנדמה לו שרשאי הוא לזלזל בדברים של מה-בכך, כגון הגינות סתם.

לעיתים קרובות תהיתי על מרכיביה ומקורותיה של הגינות זו במשה שרת. המנטליות שלו היתה אזרחית, מה שקוראים אצלנו גם "בעל-ביתית". מקורה הראשון היה בוודאי רוסי. מוצאו היה ממשפחה יהודית-רוסית, שמבחינה רוחנית כבר יצאה מתחום המושב – אולם זיקתה לאומה היתה איתנה וקנאית. היא נטלה הרבה מן החוץ – אולם רק על מנת להביאו פנימה, הביתה, על מנת להעשירו ולחזקו. ידידים שגדלו בתנועה הציונית ברוסיה תמיד היו מספרים בשבתם המיוחד של ציונים אלה, שמוצאם מסביבה "מתבוללת" קמעה או הרבה ("התבוללות" זו, בתנאי רוסיה הצארית, פירושה היה, כמובן, קליטת ערכים ונוהגים של האינטליגנציה הרוסית הליברלית). על רובד רוסי זה בתרבותו האישית של משה שרת נוסף הרובד האנגלי, שקלט, בדרכו, ביסודיות, בשנות לימודיו בלונדון ב"בית הספר לכלכלה", שהיה בשנות העשרים [של המאה ה-20] סדנתה של ההגות הסוציאליסטית הבריטית.

למי שלא הכירוהו מקרוב ניכרו עקבותיהן של השפעות אלה, במיוחד בלשונו. הירבו ללגלג, בטוב-לב ולא בטוב-לב, ללשונו של משה שרת – לפדנטיות שלו, להקפדתו בניסוח, למלחמותיו לפסיק במקום הנכון. פדנטיות זו הערצתי תמיד. הקפדה זו בחיצוניות כביכול יש והיא מעידה על מניעים פנימיים מאוד. בדקדוקי הניסוח מתאמנת ומתגבשת המחשבה. הניסוח הקפדני מביא לידי היסוס, ויש שהיסוס מביא לידי יישוב הדעת, ויישוב הדעת מביא לריבוי בשימוש במילים שאינן שכיחות בעברית הפומבית: שמא, אולי, אפשר, וכדומה. זה לא גרע מקנאותו של משה שרת (ואין ציונות ללא קנאות). גם הססנותו, שתכופות הוזכרה לגנותו, היתה מתכונותיו שהערצתי. לכל עת – יש עת להרפתקנות ויש עת להססנות. משה שרת היו לו רגעים של היסוס. ודאי שהוא עצמו הודה, שצדק מי שלא היסס, אולם הוא היסס לגבי דברים אחרים, לא כל כך הכרחיים. יש והיסוסיו נבעו מתוך חרדה לתגובותיהם של אחרים, גם של אויבים. הוא לא ביטל את האו"ם, את דעת הקהל במדינות דמוקרטיות, את הקיבוצים היהודיים בגולה, את הערבים. גם לאחר הניצחון שבהקמת המדינה ידע, שעדיין שומה עלינו להוכיח את צידקתנו יום ויום ושעה שעה – בדיבורים ובמעשים. גם הצודק צריך להוכיח את צידקתו – קודם כל לעצמו ואחר כך לזולתו. מוזר היה – הוא היה הצבר-כמעט בין העומדים בשורה הראשונה של המנהיגות,

והעברית כמעט שהיתה לשון אמו, ובית-האולפנה שלו היה הגימנסיה "הרצליה" – שהיה הציוני ביותר, ואולי היהודי ביותר (בניגוד ל"ישראלי"), ביניהם. זכורני, בערב יום העצמאות, בשמשו בכהונת ראש הממשלה, עברתי ברחוב בתל אביב ומן המקלט באחת החנויות עלה קולו: "אזרחי ישראל ואחים יהודים בתפוצות..." ואחר כך – הנאום, ללא צעקות, ללא התרברבות, ללא איומים, מסביר, משדל. שקוע הייתי באותם הימים בהרהורים עצובים למראה מה שמסביבי, והיה משהו מעודד בקול זה ובמילים אלה. למחרת כתבתי לו מכתב קצר – המכתב האחד שכתבתי לו – ובו הזכרתי את דברי גתה על Das alte wahre ("הישן האמיתי"), שליכנני וניחמני באותו נאום.

הטוב שבו והמופתי שבו עלה בו והצטלל בו באחרית ימיו, ובימי חוליו נחתמה בו ארשת של אצילות נדירה. זכורני, נפגשתי עמו זמן-מה לאחר שנפסקה כהונתו כשר החוץ. שאלתי אותו מה כותב בנו ממוסקבה. הוא ענה, שהבן מייסרו שאינו עושה את יציאתו מהממשלה "עילה למאבק רעיוני וציבורי". אמרתי לו, שהצדק עם הבן. "כן", ענה בחיך, "ידעתי שגם דעתך כך".

חבל על היסוסיו שגברו על צערו. ייתכן שאילו התגבר או על ההיסוסים, על הנאמנות לאנשים ולמפלגה, היפה כשלעצמה אולם לא תמיד צריכה היא להיות עדיפה על כל, אחרות היו פנינו עכשיו. אין ברצוני לומר, שניסים היו מתרחשים. ליקויינו יותר מדי טבועים בנו, ולא במעשים בודדים יבואו על תקנתם. וגם הוא יותר מדי היה איש השררה, ורחוק היה מן המציאות היומיומית בשנים אלה, ולא ראה את התמורות המולקולריות, הסמויות מן העין, שפגעו בתאיה של חברתנו עד שהגענו למה שהגענו. אולם הוא חונן במנטליות היפה למנהיגות בשעה כזאת.

הזיקנה היא מבחנו של כל אדם. ייתכן, שאדם בויקנתו הוא האדם במהותו. במה מהרהר אדם בויקנתו – רק בסופו המתקרב או בעולם שיתקיים אחריו? זה ניכר בדיבורו ובמעשיו בהתקרב שעתו.

אי-אפשר לשכוח את הופעתו האחרונה של משה שרת בוועידת מפא"י העשירית, את אותה הצוואה שהשאיר לנו בשורות אחדות של גילוי-דעת בעיתון.² ודאי שהוא ידע שעוד מעט יצא מן העולם – ולא היה אדיש לאפשרות שהעולם שיישאר אחריו ייהפך לתוהו-ובוהו. בצאתו למלחמה בשארית כוחותיו לא יצא להגן על ידידים ולהתנקם בשונאים. הוא הגן גם על אנשים שלא היו מידידיו. שכן, היה – בישראל – "אציל בישראל".

2 במכתב ביקורת על בן-גוריון ב"דבר", 17.6.1965 (ר' לעיל עמ' 51-52).

מעשה במשה שרת ובתפוח אדמה

תפוח אדמה מאוד יוצא דופן גדל ברביבים בגן הירק הקטן שבמחצבה, לרגלי "הטירה". כל המומחים ניבאו שירק זה לא יתאים לתנאי הנגב. בכל זאת, החלטתי לקחת מהמטבח חמישה תפוחי אדמה ולשתול אותם לראשונה, ללא תקוות רבות, באדמת הנגב. להפתעתי, הם נבטו וצמחו והתנהגו כשתילים של תפוחי אדמה לכל דבר. גם משהבשילו, ארבעה מן השיחים לא היו שונים. ההפתעה הגדולה היתה בשתיל החמישי: כשחפרתי בחול נוכחתי לדעת, כי בעוד שבארבעת האחרים התפתחו פקעות רגילות, מתחת לצמח החמישי, פלאי פלאים, גדל תפוח אדמה אחד בלבד בגודל בלתי רגיל, ענק ואימתני כמעט. הוא היה בהיר, מחוספס, בעל מעט בליטות, ועם כתמים קלים בצבע ורדרד.

מאז עברו יותר מחמישים שנה, ואיני חדל להצטער שבזמני לא שקלתי אותו, אך בטוחני שהוא שקל למעלה מקילו.

מה עושה איכר גאה בפרי עמלו? הוא מנסה להציגו לראווה. תערוכות חקלאיות לא היו בנמצא במדבר באותם ימים. לקחתי, על כן, מגש גדול, והנחתי עליו את התפוד מקושט בעליו הירוקים, והעמדתי על שולחן באמצע חדר האוכל של הקיבוץ.

למחרת, כשעמדתי וגיחצתי את מדי הנוטרות שלי בציפייה לביקורו של הסרג'נט האנגלי, באו לקרוא לי: "נמצא למעלה משה שרתוק, המבקש לראותך". הייתי נרגש. משה שרתוק היה מנהל המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, ולמעשה היה שר החוץ של המדינה שבדרך; עדיין לא הורגלנו בביקורם של שרים ואישים חשובים אחרים במצפה שלנו¹ (לימים גולדה מאיר, שבתה גרה במשק, הרגילה אותנו).

משה שרתוק אמר לי מייד: "אני רוצה ממך מתנה גדולה אף על פי שאני יודע, שיהיה לך קשה להיפרד מחפץ זה". לא היה לי מושג מה יכול לבקש ממני שר חוץ המבקר בנגב.

* מתוך זכרונות יואל דה מלאך, מוותיקי קיבוץ רביבים, כתב עת "אריאל" 176, דצמבר 2006.
1 רביבים (ביר עסלוג') היה אחד משלושת ה"מצפים", שהוקמו בנגב ב-1943 יחד עם גבולות ובית אשל.

”אנוכי במעבר פה. אני נוסע למצרים,² ושם יהיו לי שיחות עם מדינאים חשובים. אתה חייב לתת לי במתנה את תפוח האדמה שגידלת וראיתי בחדר האוכל, כי אני רוצה להציגו לפניהם. זה יהיה השגריר הטוב ביותר של הציונות.”

נזכרתי בסיפור המרגלים ואשכול הענבים. קצת התפלאתי על המלודרמטיות של הבקשה, אבל הסכמתי. היה קשה למצוא קופסה גדולה דיה שתכיל את תפוח האדמה. לבסוף, לשמחתי, נמצא ארגו מתאים. כשעמדתי למסור אותו לשרתוק, הוא התנצל שהטריד אותי והוסיף: ”אמרו לי שנולדת באיטליה, ושקרוביך עודם שם. היות שרומא שוחררה זה עתה, ובמוקדם או במאוחר אני מקווה שאצליח להגיע לשם, תן לי את כתובתם”, וכך עשיתי.

לא ברור אם המדינאים במצרים זכו לראות אותו תפוח אדמה מופלא. בקרבת אלכסנדריה שבמצרים המתינה קבוצת חיילים לקבל את פניו של משה שרתוק, שעמד להגיע כדי לסקור מסדר כבוד של הבריגדה היהודית שזה עתה נוסדה, והתכוננה להפליג לחזית איטליה. הם ציפו לנאום פטריטי על חשיבות המלחמה נגד היטלר. להפתעת כולם, שרת הוציא מתוך תיקו תפוח אדמה, והסביר לחיילים שאותו תפוח שגדל ברביבים מוכיח שיש מקום בנגב, לאחר המלחמה, למאות אלפי ניצולים יהודים.

שולה, חברה שהתגייסה לאי.טי.אס. והוצבה ביחידת הנהגות, היתה נוסעת לעיתים קרובות בין קהיר לארץ-ישראל, נוהגת במשאית ענקית. לפעמים, לשמחת כולם, הנהגות הללו היו באות לבקר אותנו במקום לישון במחנה הבריטי בעסלוג', והיינו שרים עד השעות הקטנות של הלילה. באחד הערבים אמרה לי: ”יואל, אתה יודע מי הזכיר אותך במצרים? בקהיר, בקפה 'גרופי', מקום שבו מתאספים החיילים מהארץ – משה שרתוק. הוא נשא שם נאום פוליטי ארוך, ואחר-כך הראה לנו תפוח אדמה ענקי. האומנם אתה גידלת אותו?”

במשך כל שנות המלחמה לא היה ליהודי רומא כל קשר עם ארץ-ישראל, אך באותו יום ההתרגשות היתה רבה. בפעם הראשונה אחרי השחרור עמד להגיע נציג רישמי של המדינה העברית שבדרך – משה שרתוק. אולם הקהילה שמעל בית הכנסת התמלא קהל שמחא כף ללא הפסק. אחרי שפסקו קריאות ההידד, נשא האורה הנכבד נאום ארוך שזכה להסכמה כללית. עם תום הנאום, להפתעת הכל, שאל: ”האם באולם הזה נמצא עורך-הדין דה אנגליס? יש לי מתנה עבורו מאת בנו, חלוץ שהכרתי בנגב.”

מיותר לומר עד כמה התרגש אבי, שנכח באותו מעמד. קל לנחש, שכל יהודי רומא הנוכחים באולם פרצו במחיאות כפיים למראה תפוח האדמה הענקי שעשה דרכו לעירם מרביבים.

2 לא אחת באותם ימים, בצאתו לקהיר, נסע משה שרת במכונית הסוכנות היהודית בכביש ירושלים-תברון-באר שבע-ביר עסלוג'-עו'גה אל-הפיר-איסמאעיליה.

ברומא לא היו לאבי סידורים לבישול, והוא לא ידע מה לעשות באותו תפוח אדמה. כעבור מספר ימים שוחררה גם פירנצה, שם נשארו אמי ואחיותי. מכר הסכים להביא לפירנצה את התפוח שהפך למפורסם. אמי טוענת שהוא היה טעים במיוחד... מקץ חמש-עשרה שנה נפגשתי עם משה שרת, שכבר היה ראש ממשלה, בעת ביקורו ברביבים. הוא זכר אותי וגם סיפור תפוח האדמה היה עדיין שמור עמו. התכוונתי להידרש לנושא, אך באותו רגע ניגש אליו שלישו והגיש לו פתק דחוף. שיחתנו נקטעה ולא הייתה לי שהות לחקור בדבר... עברו מאז כ-25 שנה. ב-1970, בעת שהותי בשליחות ברומא, הודמן לי לפגוש רבים ששאלו אותי: "האם אתה הוא דה אנג'ליס? אותו דה אנג'ליס של תפוח האדמה?"

ייחוד דמותו של משה שרת

שלמו ימי האבל על מותו של משה שרת. אולם האבל לא תם. ההתייחדות עם דמותו של איש שהיה ואיננו אינה סיפור תולדותיו וציון פעולותיו בלבד. על שני אלה אמרו חכמי ימי הביניים שני משפטים: "הענף הולך אחרי גזעו", ולכן "ראוי לייחס התולדות אל האבות"; "ותולדות האנשים הם מעשיהם הטובים".

דומני כי ביחס למשה שרת שני הדברים האלה ידועים יפה ברבים, וביחוד לאלה שהכירוהו או עבדו עמו. מי אינו יודע, כי משה שרת היה בנו של יעקב שרתוק, מראשוני הביל"ויים, אשר מכתביו מארץ-ישראל, וביחוד מירושלים, בעיתון "היהודי הרוסי", הרעידו בשעתו לבבות והכניסו רבים לאווירה של ארץ-ישראל החיה והנכספת. גם אחרי צאתו אה הארץ – וזו היתה יציאה זמנית – היה יעקב שרתוק חי באווירה דארץ-ישראל. אווירה זו שררה בביתו. הוא היה פעיל בעסקנות ציונית וחינוכית בעיר חרסון, תירגם לרוסית את "מלחמות היהודים" לפלוויס, ופירסם כמה ספרונים קטנים בתולדות ישראל, אף הם ברוסית.

והאם אף היא היתה תדורה בזרמי המחשבה הרדיקלית-עממית הרוסית. היא היתה פעילה כמורה מתנדבת בבתי-ספר לבנים ולבנות עובדים והשכילה לרכז סביבה מורים ומורות צעירים, מתנדבים גם הם.

ומי אינו יודע את נסיונו המעניין של יעקב שרתוק להתערות בחקלאות, חכירת חווה בסביבה ערבית, בדרך רמאללה-שכם, ואת פעולתו הציבורית ומעשיו בארץ? ומעשיו של משה הלא הם כולם מקופלים בתולדות היישוב והעם, במאבקיו ובתקומתו, החל בחוגי המחזור הראשון של "הרצליה", שהחליטו לארגן תנועה חלוצית בקרב הנוער שתהיה שלובה בתנועת העבודה.

ומי לא ידע על ההתעתמנות, על כניסתו של משה לבית-הספר הטורקי לקצינים והתנדבותו למלחמה, אף כי אולי לא רבים היודעים כי בשעה שלמד בלונדון, הוא גם מילא שליחות ציונית סודית בימי המשלחת הערבית הראשונה.¹

* מולד כ"ג 201-202, יולי-אוג' 1965.

1 על פרשה זו ר' משה שרת, ימי לונדון א', עמ' 231 הע' 19; עמ' 304 ואילך.

מי לא ידע על השתתפותו בעיתונות של תנועת העבודה, תחילה ב"קונטרס", ואחר-כך בעריכת "דבר" ובמוסף האנגלי ל"דבר".

ודרכו במדיניות שלנו בארץ, פעילותו, שיתופו ועמידתו בראש, ההל במזכירות המחלקה המדינית בימי ארלוזורוב, ואחרי כן שנים רבות כראש המחלקה, ועם קום המדינה כשר החוץ בממשלת ישראל, כראש הממשלה, ולבסוף כראש הסוכנות היהודית – וכל הדרך הזאת היא שלובה ושזורה בדרכו במערכות תנועת העבודה עד היותו אחד מראשי האינטרנציונל הסוציאליסטי. הכל ידוע. והרשימה עוד לא מלאה. ברשימה זו בעצם מקופלת דרכה של תנועת העבודה, דרכו של היישוב, דרכו של העם בכל שלבי המאבקים על תקומתו ותחייתו ומקומו בעולם.

ברם, כאמור, התייחדות עם דמותו של משה שרת אין משמעותה רק סיפור מעשיו ופרשת פעולותיו, אלא העלאת אותם רישומים שהאיש רשם בנפשנו, ניסיון צירופם יחד כדי לחיות מחדש את הווייתו של האיש, אם לא בשלמותה הרי בקווי היסוד שלה.

ארבעים שנה הכרתי את משה שרת, ובדברי הבאים אנסה להעלות כמה מן הרישומים הללו החיים בלבי מפגישותי ושיחותי אתו, ולציין הצטרפותם של רישומים אלה לייחוד דמותו.

פגישה ראשונה אתו היתה לפני ארבעים שנה. הייתי אצל ברל כצנלסון בערב. הוא לקח אותי למערכת "דבר", שנוסד אז, בבית הוועד הפועל של ההסתדרות. עברנו במערכת, בדפוס, ישבנו על-יד שולחן קטן. ברל הזמין את משה להצטרף לשיחה וסיפר על התוכנית להוצאת מוסף "דבר" באנגלית, שנוסד, דומני, רק כעבור שתיים-שלוש שנים. מן השיחה ההיא זכורים לי שני משפטים של משה, שהתרשמתי מהם. המוסף האנגלי, אמר, צריך להיות בבחינת חלון, ותפקידו של העורך כעומד על-יד החלון, המכוון את הסתכלותו של המתבונן, לפעמים עליו להיות מסביר, אבל לא להיות כעומד בשער, לא לקרוא בקול שופר, אלא על-יד החלון. אמרתי: ולא בתוך החלון? לא, אמר, חס ושלום, לא בתוך החלון, כי פירוש הדבר שהעורך יסתיר חלק ממה שנראה, חלק מן המציאות. ההיפך הוא נכון – יש צורך שכל מסתכל מן החוץ ירגיש כי הוא רואה את הדברים מבפנים. עלינו להחזיר בו מהערכתנו-אנו את המציאות שלנו, להקנות לו את מידת הערכתנו, ולא לתת לו הרגשה שהוא מציץ מן החוץ, ואנו מראים לו מה שאנו רוצים, מתוך השתדלות להשפיע עליו. דבר זה, בדרך הטבע, מעורר התנגדות.

אחרי השיחה שאל אותי ברל: מה דעתך? אמרתי: גרמת לי הנאה מרובה, אדם מהיר תפיסה, חריף בניתוחו, אמן בניסוחו. ברל נהנה ביותר. הוא אמר לי: הלא אמרתי לך קודם – משה שרתוק הוא אחד מאלה אשר עתידותינו בידיהם, הם הם יהיו במנהיגינו ובקובעי גורלנו.

והנה הקונגרס [הציוני] בפראג בשנת תרצ"ג, באסיפת סיעת ארץ-ישראל העובדת – דין-וחשבון מהוועדה המדינית. בין הדברים הרבים אני שומע, כי לא תהיה החלטה אחת של הקונגרס על שלטון הנאצים; כל סיעה תצהיר את הצהרתה. נדהמתי. יצאתי בחריפות מרובה נגד החלטה זאת. ציינתי אותה ככישלון מוסרי, לאומי ומדיני כאחד. תבעתי הכרזה אחת ופה אחד של הקונגרס בעניין זה. אני יורד, ומגיעה אלי פיתקה של משה: "צדקת, תודה". ראיתי: צניעות, פשטות, הודיה על האמת. ובאותו קונגרס – דיון בסיעה על הרכב האקסקוטיבה. ההצעה היא לאקסקוטיבה רחבה. לא הרביתי להשתתף בוויכוח, אבל נטלתי רשות הדיבור וטענתי לאקסקוטיבה מצומצמת. נימקתי טענותי ודברי נתקבלו על דעת חברים רבים. פיתקה משה: "להלכה צדקת, למעשה – לא ולא. הלא בזה אתה סותם את הדרך, במידה ידועה, לביסוסה של השפעת תנועת העבודה בהנהלת הציונית. אתה מונע את כניסתו של ברל לאקסקוטיבה. דבר זה חשוב ביותר. לא די בעקרונות, אני מסכים אתך עקרונות, אבל יש להתחשב במציאות שלנו ולעשות את המקסימום בתנאים הנתונים". והוא רשם לי עוד: "לעיתים קרובות הנכון הוא אצלנו – ואולי לא רק אצלנו – הרע במיעוטו, בעמידה על מופשטות לא נתקן".

והנה, בכ"א תמוז תרצ"ד בלילה, בחצות או קרוב לחצות, גרתי בבית הכרם בקומה תחתונה. אני שומע מישור יורד במדרגות, דופקים על החלון. אני נחרד. ניגש לחלון – משה! אני ממהר לפתוח את הדלת. הוא חיוור מאוד. "מה קרה?" – אני שואל. "ברגע זה קיבלתי טלגרמה מוינה. ביאליק נפטר. לא יכולתי לשבת יחידי ביגוני. רוצה אני לשתוק יחד עם עוד חבר". ישבנו כחצי שעה תמימה. אחר-כך אמר: "חובה מוטלת עלינו עכשיו למצוא דרך להכניס את יגון היחיד לאבל האומה, לאבלו של כלל האומה, שכל אחד ירגיש וכל אחד יחוש, וכל העולם ידע שעם ישראל מתאבל על מות גדול משורריו". והוא מפרט כל מה שהוא עומד לעשות להלוויית ביאליק, לפרטיה ולכללותה.

חשתי, שלפני עומד לא רק איש עמוק שורשים בתרבותנו, אדם רב-רגש ועדין-נפש, אלא מנהיג בעל שיעור-קומה החש באחריותו לדמות העם, לחינוכו ולעיצובו הרוחני.

והנה, שנות המאבק תרצ"ו–תרצ"ח. נפגשנו לעיתים קרובות. אולם שני מומנטים חרותים במיוחד בלבי. האחד – דבריו לפני אנשי האוניברסיטה על ה"הבלגה" ומשמעותה להלכה ולמעשה. זו היתה הרצאה שכללה ניתוח מדוקדק, חריף בתוכנו ומרהיב בצורתו, של מצבנו המדיני מבחינת תנאי קיומנו ועמדתנו בארץ, וציון דרך פעולה ליישוב, לכלל האומה. היתה כאן שיטה מדינית עקיבה, זהירה ונועזת, אשר יש בה להבטיח את קיומנו ואת עתידנו, והסברה נמלצת על אחריותנו לחינוך העם, לחישול אופיו, לשמירה על דמותו בימי המאבקים הקשים ביותר שעוד

היו נכונים לנו בקרוב. וזכורני כי שני מלומדים דגולים, אנשי האוניברסיטה העברית, ניגשו אליי ודבר אחד בפיהם: "האיש הוא מנהיג-עם ומדינאי חכם וחרף, ודבריו החזירו לנו את הביטחון בעתידות עמנו בימים קשים אלה".

בימי המאבק, כשהגיעו לארץ ועדות על ועדות, היה משה האיש שקיבל לגמרי דעתם של אותם החברים, שאמרו כי יש לשלב את היסוד ההיסטורי בתביעותינו ביתר תקיפות ויתר שיטתיות וביתר פירוט; כי עלינו לטעון כי אנחנו ממשיכים בהיאבקותנו על ארצנו, היאבקות שלא נפסקה מימי בר-כוכבא. "חזקה" לאחרים בארץ? אין כל יסוד לטענת "חזקה" על קרקע, שערעור בעליה וטענותיהם לא נפסקו. "חזקה" מסוג זה אין לה תוקף הן מבחינה משפטית והן מבחינה היסטורית, והרי למעשה לא נפסקה רציפות יישובנו בארץ, ומאבקנו עליה ובתוכה נמשך כל הדורות, ועלינו להשתמש ברציפותם ובהיוניותם של הקשרים בין העם וארצו כנקודת-מוצא בכל תביעותינו. ואומנם ברוח זו הוגשו התזכירים על הקשרים ההיסטוריים בין עם ישראל לארצו. הוגשו תזכירים על התמדת היישוב, על מאבק הדורות על ירושלים. יסוד זה הודגש גם בנאומו של חיים וייצמן בפני ועדה פיל.

בימי ועדת וודהד [אפריל 1938] הכינותי תזכיר על ירושלים. משה אמר לי: "התזכירים הם טובים ויפים, לכשתרצה אף משכנעים, אבל השיכנוע וההסברה ערכם המדיני מוגבל. אני מסכים כי מי שאין לו נשק אחר, או מי שנשק זה ממלא אצלו תפקיד רב, עליו לנצל אותו במידה מקסימלית. אבל עלינו להיות מוכנים מראש שיאמרו לנו: 'התזכירים שלכם מעניינים הם, אלא שאין בכוונתם לשנות'. ערכה של הסברה היסטורית הוא רק במידה שהיא נשענת על ישות מדינית קיימת ועומדת". והנה, בדין-וחשבון של ועדת וודהד על ירושלים קראנו אותם הדברים ממש: "למרות התזכיר הנמלץ והמעניין בעניין ירושלים שהוגש (...)" הפליאתני אז בהירות ראייתו של משה.

והנה באה מלחמת-העולם השנייה. משה הרבה לבקר במחנות החיילים במקומות שונים ובארצות שונות, במצרים ובאיטליה. הייתי מקבל ממנו, כמעט מכל מקום ובכל זמן, גלויות ופיתקאות קצרות: "במקום זה וזה נפגשתי עם פלוני אלמוני, חייל או חיילת, מתלמידיך באוניברסיטה או בסמינר למורים. הם מסרו לך דרישת שלום, הכתובת היא כך וכך - אנא כתוב להם". בכל פעם הייתי נרגש מאותה תשומת-לב לכל יחיד ויחיד, ומאותה דאגת-אמת לגרום נחת רוח לכל אדם.

והנה הכנסת הראשונה. ישיבתה הראשונה של סיעת מפלגת פועלי א"י. משה מציע לקרוא לאסיפה המכוננת בשם "כנסת" ומביא דוגמאות ומבסס דעתו בנימוקים, ואגב כך הוא דן בכל בעיית המינוח העברי של מציאותנו המדינית, ומבסס דבריו בהיגיון ובחזון שובה לבכות. איזו ראייה שלמה של המדינה העברית, שכל מוסד מדיני וכל פונקציה מדינית בה צריכים ללווה צורה עברית היסטורית.

ישיבה זו ודבריו של משה בה היו מן ההתרשמויות הגדולות שלי באותם הימים. והנה שלוש שיחות על אחריותם של שרים – אחריותו של שר כלפי ראש הממשלה, אחריותו של שר כחבר הממשלה, ואחריותו של שר על פעולות משרדו. בכנסת הראשונה אמר פעם אחת ראש הממשלה כמה דברים שנראו לי מופרכים. היו אלה דבריו על יחסן של התיאולוגיה הנוצרית והמוסלמית לתקומת ישראל. אמרתי כי מבחינה מדעית זהו נושא מעניין מאוד למחקר, אבל לא לפסקנות כזאת. ואילו מבחינה מדינית נראה לי, שאין לנו כל עניין לחוות דעה בבעיה זו, מה גם להגיד מראש כי דעתם על תקומת ישראל שלילית.

לרגל זאת הסביר לי משה את מידת אחריותו של שר החוץ ומעמדו של ראש הממשלה. בכך ביקש להשיב לי תשובה בעקיפין על שאלותי, וללמדני קצת לקח בהבנת הארגון המדיני. הוא אמר: "שר החוץ אחראי למדיניות החוץ, אבל בכפוף להוראות הממשלה, שהיא הקובעת את כללותה. ואת הכללות הזאת מייצג ראש הממשלה. כמובן, על ראש הממשלה להיות נאמן להחלטות הממשלה. חבר הממשלה בדרך כלל נתון למרותו של ראש הממשלה. הוא יכול לפעמים לשאול שאילתה, אם הוא חושב שטעה. אבל בדרך כלל ראש הממשלה הוא האחראי על כלל מדיניות הממשלה ואין שר החוץ יכול להיות 'צנוור' לנאומיו של ראש הממשלה". אני מזכיר זאת, כי בנושא זה חזר לדון אתי משה כאשר עזב את כהונת שר החוץ, וטען לאחריותו של ראש הממשלה להצלחת שר החוץ בממשלתו, כשהוא ממלא את השליחות שהוטלה עליו על-ידי הממשלה וראשה...

בפעם אחרת אמרתי לו: "בן-גוריון אמר" – ואני חושב שנכון אמר – "שכל שר הוא ראשית-כל חבר הממשלה, ואחר-כך הוא עומד בראש משרדו".

"כן" – אמר משה – "במידה שראש הממשלה מעמיד לפניהם משימות. אבל בדרך כלל עליהם – על השרים – להגשים את החלטות הממשלה ואת המדיניות הכללית של הממשלה. ואם אתה שואל אותי על יחסי לשאלה זו או אחרת עלי להגיד: נכון שחבר ממשלה אחראי לכל הדברים, אבל הוא אחראי להם במידה חלקית בלבד, במידה שהמדיניות נקבעת בישיבות הממשלה. אבל במשרדו יש לו אחריות שלמה ואקסקלוסיבית. בתחום זה אני מרכז את כל מחשבותי וכל מעייני, את העניינים האלה אני לומד, בהם אני מעיין תמיד, עליהם אני חושב תמיד. זוהי חובתי הישירה, זוהי מידה אחרת לגמרי של אחריות".

והנה, בהיותו ראש הממשלה אירעה תקלה חמורה באחד המשרדים והיה מקום לחשוש לנזק מדיני. העניין עוד לא הגיע לדיון בממשלה, ואני הקדמתי ובאתי אל ראש הממשלה. אמרתי למשה:

– לפי דעתי, אותו שר חייב להתפטר מייד, ובוה נמנע נזק, השר חייב לשאת באחריות.

- אף אם אינו אשם?

- כן, אמרתי, אחריותו של שר היא אחריות מדינית, ולא אחריות משפטית; כל שר אחראי על כל מה שנעשה במשרדו, על כל מה שלא נעשה במשרדו וצריך להיעשות.

- ולא יהיה בזה שום אי-צדק?

- לא, זו חובתו של השר.

משה פיקפק. הוא רק אמר: שמעתי דעתך ונימוקיך!

והנה שיחה אחרונה שהיתה לי עם משה על אחריות. לפני שנתיים וחצי ביקרתי בסוכנות, אנו נפגשים על המדרגות ואני שואל אותו: "מה הרגשתך - מה ההבדל בין עבודתך בממשלה לבין עבודתך בסוכנות?" הוא אמר: "ההבדל הוא זה - בממשלה היו לי תחומים מסויימים שהייתי אחראי להם. הממשלה היא הקובעת את תחומי האחריות שלך. ואילו כאן עלי לראות את הדברים ולקבוע בעצמי מה הם העניינים שהאחריות עליהם היא ראשונה במעלה ועדיפה. וזו אחריות כוללת, כלל ישראלית. המציאות היהודית [צ"ל: הישראלית] מטשטשת את הבעיות של כלל-ישראל, ודבר זה דורש מאמץ רוחני ואחריות שלא ידעתי כמותם".

הבאתי את השיחות הללו כדי לציין שלושה קווי יסוד בדמותו של משה שרת: (א) דמות אישיות ברוכת כשרונות רוחניים במידה לא-מצויה, מחוננת בבהירות הראיה ובמהירות התפיסה, בדקות ההבחנה והניתוח לגבי תופעות ובמחשבה מאורגנת להפליא ומנוסחת ניסוח אמנותי ביסודו.

(ב) הדמות האורגנית וההרמונית ביותר שקמה לנו במנהיגי דור תקומת ישראל ודור עלייתה של תנועת העבודה בארץ. משה לא ידע בנפשו את הבעיות והניגודים הפנימיים שקדמו לדורו. אצלו הכל השתלב ביחד למהות אחת: ציונות וסוציאליזם, בניין הארץ וגאולת העם, מסורת ותחיית התרבות - הכל היה לו בבחינת אחדות טבעית שצמחה עם עליית הישוב, עם השתרשותו בארץ ועם מאבקו המדיני, ועימה פעילותו שלו שהצטיינה ברציפות ובהתמדה ובנאמנות. כל אלה הוכיחו גם את השלמות העממית שבו ואת אישיותו ההרמונית.

(ג) דמות אנושית מחנכת דגולה. מכלול מידותיו, אצילות הרוח ואיננות הדעת, צניעות ופשטות, התרחקות מן הפרסום וסלידתו מן הקולנויות, הרגש העמוק של אחריות לכלל ולפרט, אהבת הבריות, תשומת-לב לכל אחד, כושר ריכוז בכל משימה שהוטלה עליו והקפדה מרובה על צורת הדברים - כל אלה העלו אותו למדרגת אישיות מחנכת בכל הווייתה. כן יוסיף לחיות בלבנות יודעיו ומוקיריו, ידידיו וחבריו, ואני בטוח שדמותו תקרין מאורה גם לדורות הבאים.

מנהיג לאומי דגול

מזמן ידענו כי ימיו ספורים. הידיעה על מותו לא באה כרעם ביום בהיר. אולם יש בה, ככל שהיינו נכונים לה, מן הזעזוע. אנו מתאבלים על מנהיג לאומי דגול, על איש מחונן כשרונות ורב פעלים, על אחד מאלה שעמדו בשורה הראשונה של מניחי היסוד של המדינה ואשר משך שנים רבות עמד "בשער האומות" בנושא דברה.

משה שרת (שרתוק) מיזג בתוכו את מורשת הציונות הרוסית עם סגולות הדור הראשון של נוער ארצישראלי אשר זכה להתגבש כקבוצה. ליתר דיוק: הציונות הרוסית אשר שרת ינק ממעיינותיה, היתה זו של יהודים משכילים שכבר סיגלו לעצמם את השפה הרוסית, והמאוויים של תלמידי גימנסיה "הרצליה" הרחיקו לכת מעבר לכיסוס כלכלי של היישוב אז, ושאפו לצבירת כוח מדיני. היישוב הארצישראלי של השנים האחרונות שלפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה, ככל שהיה קטן, כבר הכיל בתוכו, במצב עוברי, את כל הרעיונות המדיניים אשר הדריכו אותו בעשורים המאוחרים יותר, ואת כל התאים החברתיים, שהיו לאחר מכן לנושאי הבנין החברתי.

משה שרת, כאלהו גולומב, כדוד הכהן, עשה את דרכו מבית הורים "בורגניים" אשר רעיון התחייה הלאומית הטביע בו את חותמו, אל תנועת הפועלים הציונית-הסוציאליסטית, לאו דווקא אל מפלגת "פועלי ציון" המקורית, אלא אל מפלגת "אחדות העבודה" - הראשונה שנשאה שם זה, ואשר נוסדה על פי איתוד בין "פועלי ציון" לבין כמה אישים בלתי מפלגתיים כגון ברל כצנלסון ודוד רמז, ומאחר שהתורה המרקסיסטית של "פועלי ציון" התחילה להחוויר. תנועת הפועלים, אשר זרמיה המפלגתיים המנוגדים נתלכדו תחת גג ההסתדרות, היתה לדידו של משה שרת כוח המחץ שיפרוץ פתחים, שדרכם אפשר יהיה להשקיף אל אופקים פוליטיים רחבים יותר מאלה אשר היישוב של ראשית שנות העשרים יכול היה להרים אליהם את מבטו.

משה שרת לא היה "חלוץ" במובן שנודע למונח זה באופן בלעדי בימי המנדט: הוא לא היה "עולה", ולא היה מתיישב חקלאי או פועל שכיר בעיר או במושבה. אם כי נולד

"הארץ", מדור "מיום ליום", 8.7.1965, ללא חתימה.

בנכר, היה למעשה בן היישוב אשר בתוכו נתחנך, ועוד בהיותו תלמיד הגימנסיה, החליטו חבריו שב"הסתדרות המצומצמת" - זו הקבוצה הקטנה מביין בני מחזורו ב"הרצליה" - כי עליו לצאת דווקא ללימודי משפט באוניברסיטת קושטא. הכוונה היתה כי יהיה לאחד ממנהיגי היישוב, אשר לפני 55 שנה לא היו בין עסקניו בעלי השכלה משפטית. התגייסותו לצבא הטורקי נבעה מהדעה שבתחילת מלחמת-העולם הראשונה היתה הדעה המקובלת ביישוב: כשם שעסקניו ומנהיגיו הטיפו לרכישת האזרחות העותמאנית, כן הניחו כי התנדבות הנוער המשכיל, שיוכשרו לקצינים, תשפר את הסיכויים לרכישת זכויות פוליטיות מורחבות בתום המלחמה. היה בשיקולים אלה גם חשבון לטווח קצר - הבטחת היישוב תמורת הוכחת נאמנותו - וגם צפייה למרחק. אנשי ניל"י, שגרסו כי אין עתיד לציונות על יסוד הזיקה לשלטון העותמאני, היו מיעוט בתוך היישוב המאורגן. לעולם אין לדעת אם נצחונו של אלנבי היה חותם את גורלה של הקיסרות העותמאנית לולא הובסו צבאות גרמניה בשדות צרפת ופלנדריה.

באו ימי המנדט. שרת הלך ללמוד ללונדון. שוב הבחינו חבריו למפלגה כי כשרונו ראוי שיטופח כדי שישרת את התנועה ואת היישוב בתפקידי הנהגה. וכך נכנס למערכת עיתון "דבר" ולאחר מכן למחלקה המדינית של הסוכנות היהודית. הוא נקבע כיוורשו של חיים ארלוזורוב בשנת 1933, וקו רצון מוביל מאז ועד לשנת 1956, עת נאלץ להתפטר מתיק החוץ בממשלת ישראל.

לא לרבים מעניק הגורל את המתנה של התפתחות כה הגיונית, כה ישירה, וכה מוצלחת גם מבחינה חיצונית. ברם, אם המזל האיר פניו למשה שרת, הרי גם עשה הכל כדי להיות ראוי לו: קשה למצוא דוגמה של חריצות, של מסירות לתפקיד, של עמל בלתי פוסק ושל התמדה בדרכו כפי שציינו את שרת. עמדו לו כוח עבודה עצום, אינטלקט חודר ומהיר תפיסה, זיכרון יוצא מהכלל, ונאמנות למטרה. במערכה למען יצירת כוח עברי במסגרת הצבא הבריטי, בימי מלחמת העולם-השנייה, השקיע כוח נפשי אדיר אשר הוביל אותו, חרף אכזבות מרובות, עד להצלחה. אותו דין חל על המאבק נגד "הספר הלבן" של שנת 1939 ובעד הכרת האו"ם בצידקת הרעיון של מדינה יהודית בחלק של הארץ. בשנים שלאחר הקמת המדינה טרח למוג תקיפות עם גמישות. הצרה היתה כי לא מצא בצד הערבי שותפים לרצונו ששאף לבנות, מעל לתהום התבוסה הערבית במלחמת העצמאות, גשרים אל חוף השלום.

דוד בן-גוריון הכריח את שרת להתפטר מאחר שנראה היה לו כי שר החוץ לא יוכל להשיג את מטרתו. רוב צמרת מפא"י השלים עם סילוקו של שרת, ואיש מאלה, אשר בהזדמנות אחרת התחילו להתרעם על "עריפת ראשים", לא מצא לנכון להתנגד. שרת עצמו נשא את מר הגורל בשתיקה מכובדת. רק לפני חמישה חודשים, כאשר בא לוועידת מפלגתו כאיש אשר הכל ידעו כי הוא חולה אנוש, פג כוח

התאפקותו ומגרוננו פרצה הזעקה על "הדברים החמורים" שנפלו בינו לבין בן-גוריון, "שהם עדיין כאש מתלקחת בלבי". פרט לזעקת השבר ההיא, בנאום מזהיר של קיטרוג מר שהיה שירת הברבור שלו, גזר על עצמו אלם ומילא את התפקיד של יושב-ראש הנהלת הסוכנות תוך ידיעה כי הדרך לשוב לממשלה חסומה בפניו.

ואולי יכול היה עוד לחזור – לולא חלה? קשה להשיב בחיוב על שאלה היפותטית זו. מכל מקום, עובדת חוליו והידיעה כי משום כך אין טעם להרהר אחרי אפשרויות, אשר אולי היו קיימות אילו היה בריא, עשו לא מעט כדי לחדד את הניגודים בתוך מפא"י.

בזירה הפנימית שאף להציב קני מידה של נימוסין גם במגע עם נציגי האופוזיציה, שיהיו בנויים על כיבוש היצר. בשנים קודמות קרה כי גם הוא נסחף על-ידי להט מזגו לדברי פולמוס חריפים מדי, אולם יותר מאחרים הבין את הסכנה הטמונה בכך, ובסך הכל הצליח, הן כשר החוץ, הן כראש הממשלה, להחדיר לחיינו משהו מהנימוסין של הפרלמנטריום הבריטי.

שרת היה איש מפלגה, אבל תכונה זו אמרה אצלו פחות מאשר אצל רבים אחרים. את שליחות חייו ראה במערכות למען עם ישראל, למען עם ישראל, למען תפיסת מקום בשבילו בתוך חברת העמים. במערכות אלו חולל גדולות, ושמך יישאר קשור קשר אמיץ לכל ההישגים שהושגו בתחום זה. השכלתו, תרבותו, סגנונו, כושר דיבורו – כל אלה העניקו לו, בהערכת הציבוריות הבינלאומית, דרגה אשר גם מדינאים הצומחים מתוך עמים גדולים יותר, רואים כמטרת שאיפתם להגיע אליה.

העצור בלטרון

מיום שמשה שרתוק וחבריו מתאכסנים בלטרון כאורחיה של ממשלת ארץ-ישראל, הייתי הוגה בו פעם בפעם ומעלה בלבי זכר פגישותי אתו. דמותו ניצבת לפני עיני רוחי יחד עם כל גדולי-עבר, שנכלאו על עוון אמונתם.

מהרהר אני על הבטלה שהמעצר כופה על אנשים. משה שרתוק ובטלה - דבר והיפוכו. מחשבותיו אצות רצות כחזוי ברק ורוחו כאיילה שלוחה. הוא היה עמל בשקידה שאינה יודעת ליאות עד שמעולם לא היה סיפק בידו להיזקק לדברים שאפשר והיו עיקר עיסוקו אילו בחר בחיי נוחות ולא היה מתמסר לטיפול בצרכיו המדיניים של עמו. בשעה שסעדנו יחד בתל-אביב בחורף אשתקד, אמר לי: "אילו היה לנו פנאי, רוצה הייתי לשוחח אתך על העקרונות התיאורטיים של כמה מניסיונותינו בקיבוצים". חשתי: הלא בפסוק זה כמוס סוד אישי של אותו מנהיג. בבת-ראש נתגלה לי, כמה היה האיש הזה אוהב ללון בעומקה של הלכה. אך גם נוכחתי להכיר כי הסייג "אילו היה לי פנאי" בולם את יצר המדע שבו. אף שהוא בעל הלכה מטבע ברייתו, קיבל על עצמו מרצון חיי מדינאי והעתיק את כל שיפעת מרצו לספירה היונית זו ליישוב.

רושם כביר עשה בי בפגישתנו הראשונה. כולו ערות, רעננות נעורים, קפיציית להבה, הומור וחרירות שכל מבריקים בעיניו. דיבורו מהיר. כל משפט ומשפט מקיף עובדות לרוב. במחשבה אחת הוא סוקר עניין לצידי צדדיו.

כשישבנו אל השולחן, ניסיתי לדמות בנפשי מה יכול היה לפעול אילו גדל במדינה אחרת. מדינאי מלידה - זו היתה המחשבה הראשונה. מאז הייתי אומר לא אחת לעיתונאי "פליט סטריט" [רחוב מערכות העיתונים החשובים בלונדון], כי משה שרתוק הוא מדינאי בעל שיעור קומה, מסוגם של גדולי המדינאים שבעבר, מחונן בסגולות שאינן מצויות כיום בווייטהול [כינוי ממשלת בריטניה] או בקי דוֹרְסִי [כינוי משרד החוץ הצרפתי], אלא שלא פחות מכן יכול היה שרתוק להיות מורה הוראה באוקספורד ולהפיץ מעיינותיו חוצה באולם ההרצאה או בחוגים אקדמיים, אך בארץ-ישראל מצא את כר הפעולה הנאה ביותר להפעלת מיטב כשרונותיו למען עמו.

* "דבר", 2.9.1946, מכתב מלונדון; מובא גם במאסר עם נייד ועפרון עמ' 402-303.

ראיתי באחד מביקוריו האחרונים בלונדון. עובר היה לבדו ב"רחבת בלומסברי". זהרורי שמש ענוגים יורדים על האילנות והבתים. הוא חוזר לאיטו אל משרדי הסוכנות לאחר שיחה עם באי-כוח עיתון חשוב. ראשו שחוח, הוא שקוע בהרהורים, הימים ימי ציפייה לתגובות הממשלה על הדוח של ועדת-החקירה [האנגלו-אמריקנית]. אני חש כמה מעיקה עליו התרדה לגורל ארץ-ישראל היהודית. אך משנכנס למשרדי הסוכנות – מייד הוא מאיר פניו, כי כל מי שהוא פוגש הוא זוכר, וכל אדם, אם כתבנית ואם נער שליח, הוא מזכה במילה ובסיפורי זיכרונות. גם אם לא ראה אותך במשך חודשים, זכור יזכור גם את שמך הפרטי וידע לספר על חוויות משותפות, והוא מאציל מרץ ורעיונות חדשים על כל מי שהוא בא במגע עמו. "משה הוא השאור שבעיסה" – אומר פלוני בצדק.

זכורני ערב אחד כשהוא בא לדבר לפני חברי המועדון האנגלי-ארצישראלי. עשרות סטודנטים מארץ-ישראל, אנשי ה"בריגדה" ויהודים אנגלים רבים מילאו את האולם. הוא מדבר עברית בקולו המהיר והשקט. הוא אומר להם: "אתם מושבה בגלות", והם מקשיבים באוזניים כרויות ובלבבות ערים ונסערים.

כתום הנאומים מסלקים את הכיסאות ויוצאים במחולות. שעה ארוכה נמשכים ריקודי ההורה, ואז ניגשת ראומה,¹ שבאה מבית הספר במשמר העמק, אל משה שרתוק, ומבקשת ממנו שיצטרף למעגל. יושב היה ומשוחח עם ידידים ומסתכל במבטי אושר ברוקדים. והנה הוא נותר ממקומו, לא לרקוד הורה אלא לנהל ריקוד משלו. הוא מוליך טור של זוגות בקווי עקלתון אין קץ, הוא ממציא צורות מצורות שונות וכל אחת מסובכת מקודמתה. דומה שמישהו ישגה עכשיו והקשר לא יותר, אך בדייקנות מפליאה מדריך משה שרתוק את הצמדים עד שכולם נעים שוב כהלכה וקורי המחול לא ניתקו.

תענוג הוא לראותו כולו אחוז אש התלהבות כדי לשעשע נערים ונערות ארצישראליים אלה בלונדון הרחוקה והערפילית. אותה שעה אני אומר לעצמי: "אפילו ברגע זה של התפרקות ניכר המנהיג המדיני". בכל עת ובכל שעה, בכל עשייה שלו, מזהירים המגנטיות, ברק השכל וכישרון המנהיגות של משה שרתוק. אכן נכוננו עתידות לאיש זה, סיבלו הארעי אינו אלא ציון דרך בנתיב חייו.

1 ראומה שורץ, בתם של צבי ורחל שורץ ידידי המשפחה, לימים נישאה לעזר וייצמן.

ההתפטרות הסירה מכשול מדרך ההסלמה

יחסו הצונן של בן-גוריון למשה שרת, למרות הישגיו הגדולים במדיניות החוץ, היווה גם הוא גורם המשבש דפוסי הפעולה של הממשלה. שרת לא השלים מעולם עם מימרתו של בן-גוריון "לא חשוב מה יאמרו הגויים, חשוב מה יעשו היהודים"¹, ודאג לתדמיתה של המדינה הצעירה בעיני העולם.

אכן, במדיניות האירופית במאתיים השנים האחרונות משתזרים שני חוטים העוברים בכל המישורים של חיי המדינה והחברה. כמה דמויות מסמלות אולי יותר מכל ניתוח עיוני ומכל תיאור מילולי את מהותן הקוטבית: אחת זו של מטרניך, ביסמרק, פילסודסקי ודה-גול, האחרת זו של רתנאו, מנדס-פרנס ומסריק.

השקפת העולם האחת מאופיינת על ידי ראיית האינטרס של המדינה בצביונה הלאומי כתכלית אחת ויחידה של הפוליטיקה. היא מצאה את ביטויה התיאורטי בייחוד בגרמניה בפילוסופיה של טרייטשקה, פכטה ואחרים.

גם השקפת העולם האחרת אינה מתעלמת מאינטרסים. גם לה יש אספקט של "ריאל-פוליטיק" - ראיית המציאות כהווייתה - אולם זו מוחלת בעיקר על מישור הביצוע, בעוד שביעדים היא פתוחה לאופקים רחבים יותר, יש בה מרכיב אוניברסלי והומניסטי, שניתן לייחס לו את ההגדרה שמקורה בהקשר אחר של מדיניות עם "פרצוף אנושי". האינטרסים קובעים בשתי האסכולות, אולם יש אינטרס לטווח ארוך, שיש בו גם ערכים אוניברסליים, ויש אינטרסים המתגלמים בעוצמת המדינה הלאומית בלבד. הבחנה זו אינה זהה עם ההבחנה בין תקיפות הביצוע לבין הסגנות ורפיון.

*

זלמן ליף, שהיה ידידי הקרוב ובה בשעה גם מומחה [לכרטוגרפיה] שעצתו נחשבת בעיני בן-גוריון בעיקר בשאלות גבולות, שטחים, הכרת הארץ והבעיה הערבית,

* קטעים מתוך דוד הורוביץ, *חיים במוקד*, עמ' 25-26, 64, 158.

1 בנאום במפגן צה"ל באיצטדיון רמת-גן ביום העצמאות השביעי, 28.4.1955, אמר בן-גוריון בין היתר: "עתידנו אינו תלוי במה יאמרו הגויים אלא במה יעשו היהודים" *חזון ודרך ה'*, עמ' 166; ר' גם *יומ"א*, עמ' 967.

סיפר לי על ישיבה שבה ישב ראש בן-גוריון והשתתפו משה שרת ואנשים נוספים. היחסים בין בן-גוריון לשרת היו מתוחים כרגיל ובעת דבריו של שרת לקח בן-גוריון עיתון לידיו ובמשך כל נאומו של שרת דיפדף בו מבלי להקשיב כלל לדבריו. אחרי הישיבה, כשנותרו לבדם, העיר זלמן ליף לבן-גוריון על הפגיעה בשרת וזכה לתשובה נרגזת וחריפה: "הוא (שרת) אינו מבין כלום".

"היש לך שר חוץ טוב יותר?" שאל ליף.

תשובתו של בן-גוריון היתה מתמיהה: "כן, דולק (דוד הורוביץ) או אופרי (אבא אבן)".

כאשר זלמן ליף סיפר לי את הסיפור הזה לא לקחתי אותו ברצינות כלל ועיקר. כמובן, לא הייתי מקבל עלי בשום תנאי תפקיד שממנו הודח ידידי משה שרת. יתר על כן, לא הייתי יכול לייצג את עמדתו של בן-גוריון בענייני חוץ, שכן עמדתי היתה קרובה לזו של שרת דווקא. מאידך גיסא, הבנתי מדוע העלה בן-גוריון רעיון זה. לשני האנשים שהזכיר – לאבן ולי – היתה תכונה אחת נוחה לבן-גוריון: שנינו לא היינו חברי מפלגה (אבן נכנס למפא"י מאוחר יותר) ולא היה לנו גב ציבורי רחב. לפיכך, אילו שירתנו בתפקיד שר החוץ היינו נתונים לגמרי למרותו של בן-גוריון, שנטה כראש הממשלה לנהל בעצמו את ענייני מדיניות החוץ.

*

שנת 1956 חרותה בזיכרוני כשנה שבה התמקדה תשומת הלב בעציות מדיניות חוץ וביטחון יותר מכל שנה אחרת מאז נסתיימה מלחמת השחרור. הלאמת תעלת סואץ על ידי המצרים מזה, והסלמת האלימות בגבול ישראל-מצרים מזה, העמידו את מצרים וממילא גם את ישראל במוקד המדיניות הבינלאומית.

בנסיבות אלו התרוצצו גם חילוקי הדעות בישראל עצמה. בן-גוריון, שחזר לתפקיד ראש הממשלה לאחר הבחירות לכנסת השלישית, ביקש לכפוף את מדיניות החוץ של ישראל ללא סייג להשפעת המימסד הביטחוני, ולפיכך כפה את התפטרותו של משה שרת מן הממשלה. התפטרות זו הסירה מכשול מדרך ההסלמה של מדיניות התגמול והחריפה את הלך-הרוח של דבקות במדיניות זו.

כשותף לגישתו של שרת ולא לזו של בן-גוריון, ראיתי את ההתפתחות המדינית והביטחונית הזאת כגורם לבידוד בינלאומי של ישראל, ורושם זה התחזק בי כאשר יצאתי בקיץ 1956 לווינגטון, לוועידת הבנק העולמי וקרן המטבע הבינלאומית.

אח ורע

ביגון אישי ללא נחמה על אח ורע, תפארת אדם, שנלקח מאתנו, עליתי להספיד את חברי היקר מעל במת כנסת ישראל. רחבה היריעה בחיי ששמה משה שרת, מאז אותם הימים שהיה ראש וראשון לכולנו – נערי הגימנסיה "הרצליה" בתל אביב בראשיתה, ובמשך למעלה מחמישים שנה של חיים השזורים יחד במחשבה, במשאת-נפש, בפעולה וביחסי רעות עמוקה ללא פגם. קשה מדי המשימה להביע ברבים את הכאב האישי. על כן אייחד את דברי כאן על נקודות מעטות ממגעי הישירים אתו, המציינים אה כושר פעולתו בשטח המדיני ואת אופיו האציל.

הישגיו הרבים כל-כך של משה נבעו בראש וראשונה מכשרונותיו המצויינים, מחריצותו והתמדתו ומזיגה נדירה של תכונות אופי שונות כל-כך פְּלֵב חם ושכל בהיר, יושר אנושי ורוחב דעת. תכונותיו אלה ינק מביתו ומן הסובבים אותו. מקור לא אכזב של קרינה ברוכה היו לו אביו יעקב שרתוק הבילויי המשכיל והאידיאליסט, אמו המורה ואם למופת, אחיותיו ואחיו ואחר-כך גם חבריו לספסל הלימודים, דב הוז ואליהו גולומב, שהיו במרוצת השנים לבני משפחתו ואתו יחד זינקו במשותף למלאכת הקודש של בניין האומה, כדבריו בהקדשתו להם בספרו *בשעד האומות*: "זכרם הנוהר לי תמיד ומאיר נוגות את דרכי". השניים שהסתלקו, כדבריו, "בלא עת ערב המערכה הגדולה ולא זכו לעמוד בה ולראות בנס התגשמותו של הנועז והנישא בחלומות נעוריהם".

בהתמדה ובמסירות, בשקידה בלימודיו ובעבודתו, עוצב אופיו והעמיקה אישיותו והסתעפה. הנער המחונן, יליד חרסון המהלך עם נערי הפלאחים בכפר הערבי עין-סינייה כאחד מהם, היה ידים ברבות הימים של מנהיגים דגולים, שווה בשווה אתם, כברל כצנלסון וחיים וייצמן. בקו ישיר עלה למעמד הרם של אחד מגדולי בונייה של מדינתנו, מנהיג ומשרת מסור כאחד, לעמו בישראל וברחבי עולם.

לא אוכל להקיף כאן בזמני המוגבל את יריעת חייו ופעילותו הנרחבות ורבות הגוונים. אסתפק בכמה משפטים על דרכו כראש המדברים בשם עמו על במות בינלאומיות ולוחם ללא רתיעה בקנאות, שקול ומאוזן, את מלחמותינו המדיניות

* דברי דוד הכהן בישיבת אבל של הכנסת, 15.7.1965. דברי הכנסת כרך 43, עמ' 2602-2604.

הגדולות עשרות בשנים. כל נסיגה שהוטלה עליו בתוקף התנאים ראה כנסיגה טקטית בלבד, תקופת ביניים לאגור כוח ולנצל הזדמנויות להסתערות מחודשת, ומעולם לא אמר נואש ולא איבד את התקווה. כבר ציינו רבים, ביניהם כבוד יו"ר הכנסת, את הדוגמה, אחת מרבות, לאופי מלחמתו להשגת היעד שהציב לעצמו בתביעתו העקשנית, צעד אחר צעד, משלטונות בריטניה לגיוס מתנדבים מארץ-ישראל לשורות הלוחמים בהיטלר, מאבק שנמשך כל שנות המלחמה, עד שזכה והשיג את הסמל והשם. ובצדק הוכתר משה שרת כ"אבי הבריגדה היהודית", מנהיגם הרוחני, הסמלי והמעשי, של רבבות המתנדבים והמתנדבות.

יושבים כאן לפני חברים של משה שרת, אשר יוכלו למנות מלחמות רבות שלו, דומות בעקביותן ובקנאותן, בשטח מדיניות החוץ במיוחד, אשר כמה מהן, עם סיומן, לא רק טבעו את חותמן על דברי ימינו אלא הפכו להיות אבני יסוד למדינת ישראל. ברשותך, אדוני היושב ראש, אתעכב כאן קצת ביתר הרהבה על מיבצע אחד של משה, אשר אמנם לא היה בו לקבוע גורל מבחינה היסטורית, אך הוא אופייני לקו זה של מתח עילאי ודריכות לקרב בכל כוחות הנפש, בכל הכישרון המזהיר, במאמץ עליון, להדוף התקפה, לגבור על האויב במלחמה על קדושת שמה וכבודה של ישראל. בסוף אוקטובר 1956 השתתפתי יחד עם מר ראובן ברקת וחברי הכנסת יונה כסה ורחל צברי במשלחת מטעם מפלגת פועלי ארץ-ישראל לוועידה הסוציאליסטית של עמי אסיה בבומבי. באחד הימים של ערב הוועידה הגיע משה שרת לשניים-שלושה ימים לדלהי, כתחנת ביניים במסעותיו במזרח הרחוק, בדרכו גם הוא לבומבי, לעמוד בראש משלחתנו. כרעם ירדו עלינו אותו יום הידיעות על הגיוס בארץ ערב מיבצע סיני, ומשה טילפן אלי לבומבי והפציר בי לטוס אליו לדלהי, ולז' ליום אחר בלבד, על מנת להחליף דברים על המאורעות הדרמטיים בישראל, שבאו לנו כאמור כהפתעה גמורה. בהיעדר כל ידיעות ישירות מן הבית תהינו במשותף על הגיוס, שיערנו, אולי רק תמרון הוא. אך למחרת היום דיווחו הסוכנויות הטלגרפיות מקצווי עולם בראש גליונות כל העיתונים, שצבאנו נע ומתקרב לתעלת סואץ והדגישו שאין זה תמרון אלא מלחמה יזומה על-ידינו.

כל שאוכל לומר כאן לא יהיה בו כדי לתאר את סערת הנפש שסחפה אותנו ומה עבר על משה ועלינו משך השבועיים שהיינו אני וחברי במחיצתו באותם הימים והלילות. עוד בדלהי קיים שיחה דרמטית עם נהרו, שלא הניחה כל ספקות על עמדתו כלפינו. אך עיקר הצרה נפתחה לנו בוועידה בבומבי. מצאנו את עצמנו, קבוצה קטנה בוועידה של שוחרי שלום בארץ נייטרליסטית, שאינה נוטה חסד למדינתנו, בחברה של למעלה מתריסר משלחות, כולן נציגות עמי אסיה לא רק במובן הגיאוגרפי של מילה זו, ורק אנו שונים מהם לחלוטין. היו אתנו משלחות בהרכב מכובד ביותר מאינדונזיה ופקיסטן המוסלמיות, החשודות על משטרי מדינותיהן וחייבות זהירות

במגעים אתנו גם בימים כתיקונם. ולפתע, בעצם ימי הוועידה, הלמו אותנו הידיעות על מיבצע צבאי אדיר אשר כל העיתונות מלאה בו והיא מרשיעה את מדינתנו בשצף קצף ומכריזה ומכתימה אותנו כפולשים ותוקפנים. פני האנשים סביבנו קדרו, מהם ידידים נאמנים, מנהיגים וראשי ממשלה בארצותיהם.

בכל חומרתה עמדה לפנינו השאלה כיצד נצא שלמים ממבחן ההתמודדות בוועידה זו, כנציגי המפלגה השלטת במדינה שמנהיגה הדגול, ראש הממשלה ושר הביטחון, הוא העורך את המלחמה. ידעתי היטב את פקוקיו של משה לגבי פרטי הטיפול בבעיות ביטחוניות שלנו. ספקותיו החמורים אם אנו יכולים לכפות שלום על שכנינו על-ידי מלחמה, היוו לא פעם נושא לשיחות בינינו. באותם הימים הטרופים בבומבי, באווירה הזועמת סביבנו, כשגם הטובים בידידינו היו עלולים בתוקף לחץ התנאים שנוצרו להצטרף לדעת שונאינו, להוציאנו בכוח פנים מן הארגון שאנו היינו ממניחי יסודותיו – אז עמד לנו מנהיג ודובר אשר עם כל סערת רוחו וספקותיו בלבו פנימה, נטל בידו בסמכות מוסרית, שאין נעלה ממנה, את האחריות למעשה מדינתנו, ועמד בפרץ וניהל מלחמת מגן על כל נפתוליה והציל את ספינתנו לבל תיטרף במים זידונים.

משה דמה אז בעיני לאותו אגרון אשר מכל צד מונחתות עליו מהלומות וכתבות והוא אינו נלאה ואינו נסוג מלהשיב מלחמה שערה. נוכח האשמות כבדות, בעקבות הכרזות על סיפוח סיני לישראל וזעם על שיתוף הפעולה, כביכול, עם מדינות אימפריאליסטיות כאנגליה וצרפת – עמד באסיפות המונים, בישיבות סגורות, בשיחות מצומצמות, מגעים לאין סוף, בימים ובלילות, מול חזית מבוצרת ותוקפנית, לטעון טענותיו בכל כושרו וסמכותו כמדינאי גאה, מנוסה ותקיף, בכל קסם הופעתו, גולל פרשיות מדברי ימינו, שרשרת המאורעות שבהם הגענו להיות עם בארצנו, הציג את אורח חיי המתיישבים, ניצולי השואה, פליטי ארצות ערב, ריתק את השומעים בסיפור התגרותם המתמדת של אויבינו, רצחנותם של חברות הפידאיון, ועל חובת השלטון כלפי אזרחיו, עובדים ועמלים שקטים, להגן על חייהם ורכושם. בכוח זכרוננו המפליא מנה שפע עובדות ודוגמות חיות ועבר להתקפה חזיתית על עקשנותם וקשיחותם של שליטים המונעים שלום, המפירים עקרונות מוסר יסודיים ביחסי עמים, מזלזלים במגילת האו"ם, רודנים נחשלים הסומכים על מזימות, מעשי חתירה ורצח יריבים.

כמיתר מתוח בשטף דיבור נסחף למאמץ הסברה מסועף, שמעשי חבריו בארץ אינם אלא תגובות מוצדקות, התגוננות חוקית, ודחה בתוקף האשמות על יצר כיבושים. ללא פולמוס זול, בהעדר מוחלט של להטוטים דמגוגיים, בהסברה ישרה, מעמיקה ונוקבת, מתוך שליטה בחומר, ללא פתק בידו, כבש את לב שומעיו אחד אחד והתזיר אמונם של ידידים ישרי-לב ומחץ את היריבים שפסלו את זכותנו להיות

ראויים לבוא ביניהם וסיכל מזימותיהם להוציאנו מארגונם.
בכל קשת מנהיגות העם אין אחד זולת משה, שהיה בכוחו ובסגולותיו לצאת
מנצח במערכה זו, בחזית שנפתחה מולנו, באותם הימים שחיילי צה"ל שפכו דמם
ולחמו ברחבי מדבר סיני. גדולה היתה גאוותי על האחד מבינינו בדמותו הנאצלת של
משה שרת, שידע כך להיאבק על כבוד האומה ולהטיל על זרים ורחוקים את האמת
הבוערת בלבנו.¹

כולנו, בבית הזה וברחבי העם, ובחוגים נרחבים בעולם, הכרנו את משה שרת
כאציל למופת. גם בכך, אדוני היושב ראש וחברי הכנסת, תרשו לי להביא לפניכם
עובדה אישית לאצילותו ללא גבול מהתנהגותו כלפי. לפני שלוש שנים בערך,
כשניגשתי להעלות בספר [יזמן בורמה] את נסיון שליחותי בבורמה ומסרתי את כתב
היד להוצאה שמשה שרת עמד בראשה, היססתי עדיין אם לכלול בו את הפרקים
הנוגעים ליחסיו עם סין, אך כללתי כמה עניינים אחרים, שבהם היו ניגודים אז ביני
לבין שולחי, ראש הממשלה ושר החוץ באותם הימים, חברי משה שרת. ביקשתי מאת
העורך שידאג לקבל הערותיו, מחיקותיו ותיקוניו של משה ללא ויכוחים. ואולם,
מאחר שלא מחק ולא תיקן כמעט דבר, הוספתי וסיפרתי למשה, כי נמנעתי מלהכליל
בכתב היד פרקים על בעיות יחסיו עם סין, מחשש של ביקורת בציבור, שעלולה
להחמיר עימו על עמדת הממשלה באותם הימים לעומת עמדתי אני. תגובתו המיידית
היתה, כי עלי לומר כל שיש לי להגיד, אם רק דברים מוסמכים ומדוייקים הם,
ולהתעלם מכל שיקול הנוגע בו. ערכתי את הפרקים על סין שלכתחילה פסחתי
עליהם, והבאתי גם אותם לפניו. הוא קרא ללא ניד עפעף, הודה כי בלי ספק תיפתח
עם פרסומם חזית ביקורתית כלפיו, על היסוסיו לעומת תביעותי החוזרות להדיקת
יחסים עם סין, אך עם זאת עלי לפרסמם כמו שהם. לא הנחתי ספק בלבו כי ברצון
אשמיט את הפרקים ולא יאונה מאומה לספר גם בהיעדר עשרות עמודים אלה. אף
ניסיתי להקל עליו החלטתו בסברה, שייתכן כי מטעמים מדיניים מוטב אולי להצניע
פירסום הפרקים ברבים ולדחותם לשעה אחרת. אך משה לא נתפס גם לפתח זה
לשמור על יוקרתו. להיפך, הוא שעודדני להביא אותם לדפוס וכך עשיתי. היה זה
מפגן של אצילות אשר שוב איני מכיר ויודע דוגמתו.

והיש צורך להזכיר כאן באיזו אצילות עילאית עמד בודד ומבודד במבחן החמור,
בשעה שנאלץ לכבוש את יצרו ולקבל את דין הפרישה מן הממשלה בשיא הצלחתו
הציבורית ובמיטב שנותיו, כשאיש מחבריו לא קם להילחם למענו?
לבסוף, לא אוכל לסיים דברי בלי להתחלק אתכם, חברי הכנסת ואורחים
נכבדים, לפחות במעט מן המעט שאני יודע על מידת אצילותו של משה שרת, כבן,
כחבר לחיים, כאב, כאח, כסבא, כדוד, כראש משפחה ענפה ומסועפת, על שמחותיה

1 ר' משה שרת, משוט באסיה, עמ' 181 ואילך; יומ"א, עמ' 1804 ואילך.

ויגונותיה, וקרוב לאנשים למאות ואולי לאלפים, שראו אותו בצדק שהוא ידיד נפש שלהם, ולא אוכל לסיים בלי לומר כמה מלים לצפורה, חברתו לחיים קרוב לארבעים וחמש שנים, מאותו יום שנכרתה ברית משפחה ביניהם, יום חתונתם בלונדון – ואני עד יחיד בה. צפורה היתה למשה חברה לחיים במובנו הנעלה ביותר של מושג זה. בכל אשר הלך ועשה – היתה היא לו אשת סודו ויועצו, ולשיקול דעתה הקשיב כהקשיבו לעצתם ולשיקול דעתם של חברים לעבודה וידידים. בניסוח מדוייק של עטו המבורך, כשלושה חודשים לפני מותו, ענה כך לחבר נעורים שדאג לשלומו (אלה דבריו): "המופת לאורך הרוח ולאמונה, שיא האהבה והעידוד, מופת המסירות עד לקדושה ממש – כל אלה חברו בצפורה, שבלעדיה שברון רוחי היה הורסני פי כמה מפגעי גופי".

על חסדך זה אתו, צפורה יקרה, אנו – ידידיו ומעריציו של אחינו משה שרת, והעם כולו – חייבים לך חוב גדול עד סוף הימים.

משה שרת נולד מחדש

שלושה חוקרים ושר אחד ישאו מחרתיים דברים לזכרו של משה שרת. עניין מוזר. האיש, שהיה שר החוץ הראשון וראש הממשלה השני, לא זכה לכיבודים גדולים בערוב ימיו, ותאריך פטירתו נמחק למעשה מן הלוח הלאומי, מה, אם כן, התחדש בעת האחרונה, שהוליד את טקס האזכרה דווקא בשנה ה-29, שאינה שנת יובל או חצי יובל, ואף לא מציינת עשור כלשהו!¹

אפשר שהתהליך המדיני, הכופה על כולנו עיון מחדש במסכת היחסים שבין יהודים וערבים, יפיה חיים במשנתו הדהויה והנשכחת של שרת, ומי שהודח מן העשייה המדינית לפני 38 שנים עתיד להיוולד מחדש. כבר היו דברים מעולם, שהרי עם הזמן אבד העניין בחיטוט באופיו של האיש ובטבעו, בחולשותיו ובמשוגותיו – חומרים טובים לביוגרף – וגבר הצורך להביט אחורה ולבחון בעין ביקורתית את העשייה המדינית והפוליטית של ישראל בימי ראשיתה.

עניין להיסטוריונים החדשים לענות בו: משה שרת, אפילו שהיה במשך שנים רבות יד ימינו וכן בריתו של דוד בן-גוריון, היה עם זאת מתריס נגדו ומבקר אותו וחולק עליו ומתריע בפניו, מעין אופוזיציה פנימית של איש אחד. ואחריתו מעידה במידה רבה על ראשיתו.

ב-1956, חודשים אחדים לפני שהנהיג את ישראל למלחמה יזומה נגד מצרים – בכרית עם בריטניה וצרפת, שביקשו לחדש ימיהן כקדם – מצא בן-גוריון צורך להדיח את שר החוץ שלו ולסלקו מן הממשלה. שרת הצביע לעיתים על דרך אחרת מזו שסלל בעבורנו בן-גוריון, וביקש איכשהו להמיר את מפת הכוח שצייר בפנינו המנהיג במיתווה של שלום. ערב המלחמה הנואלת היא היה הוא לקורבנה הראשון.

משה שרת ניחן, יותר מכל עמיתיו בממשלה, בהבנה של הערבי כאדם. דומה שמאז ועד היום לא גילה איש משרי הממשלות הישראליות הבנה כזו. גם לא השר יוסי שריד, שנבחר משום-מה להיות הפותח בטקס האזכרה שייערך מחרתיים. אפשר שההבנה הזו נרכשה בימי נעוריו של שרת – אז שרתוק – כשעקרה משפחתו מיפו

* "מעריב", 18.11.1994.

1 מדובר לא באזכרה, אלא בערב עיון שנתי ראשון מטעם העמותה למורשת משה שרת.

לכפר הפלסטיני הקטן עין-סיניה, צפונית מרמאללה, על אם הדרך לשכם. זה היה ב-1906. הנער משה, שנולד ברוסיה, היה בן אחת-עשרה. לימים סיפר: "שם שתינו את מי הארץ מן המבוע, ישר. שם נשמנו את אוירת הארץ כמות שהיא..."

אבא-שרתוק בחר בעין-סיניה כמקום יאה לעשות בו חקלאות יהודית. היה ציוני נלהב. הוא חקר בית וחלקת אדמה מידיו של בן משפחת אל-חוסייני הידועה ועשה במקום שנתיים ימים. הנער משה התאורח חיש מהר. "הם חיים בשלום ובשלווה עם הערבים בעלי הכפר", דיווח באותם ימים העיתון "השקפה", שנערך בידי אליעזר בן-יהודה. יעקב היהודי, כך כינו הפלחים את אבי המשפחה.

ביומנו של שרת, בתמונה שהונצחה באמצע שנות ה-30, רואים את שרת בחליפה ובמגבעת - הוא היה אז ראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית - בעת ביקור בעין-סיניה שאותה כה אהב. לידו פלח זקן בכאפיה בשם אבו-עודה. הלה, ששרת קראו "מורו ורבי", לא ידע קרוא וכתוב ועם זאת תואר בפיו כך: "אחד ממורי הגדולים בחיים, אשר ממנו למדתי דיבור ערבי ומיבטא ערבי ודת ערבית ופולקלור ערבי וחוכמת חיים לאין שיעור".²

תמיד היה חוזר לימים ההם. עין-סיניה כאידיליה כפרית. היה מסיח בה במסיבת רעים, בהרצאות פוליטיות, במפגשי חברים, בשיחות עם אישי מדינה מחו"ל. ב-1956, בביקור במלאיה, סיפר לנסוֹך: "ביליתי חלק מילדותי בכפר ערבי והדבר הרגיל אותי לראות בערבי קודם כל בן-אדם ורק אחר-כך ערבי, זאת אומרת לראות קודם את האנושי ואחר-כך את הלאומי".³

נהגים שהובילו תיירים נהגו באותם ימים להצביע על הכפר הקטן שבשולי הכביש ולגלות לנוסעיהם, שהנה "פה נולד משה שרתוק". ואומנם כשהיו הללו אומרים לשרת כי ראו את כפר מולדתו, היה מאשר את הדברים בשמחה מהולה בגאווה: "נכון", היה משיב, "שם נולדתי מחדש".⁴

ב-1956, במפגש החוג הרעיוני של מפא"י, הוקיע שרת בחריפות הפגזה ישראלית על עזה - במסגרת מה שנתכנה באותם ימים "פעולות תגמול"⁵ - וכינה אותה "מעשה פשע". ממדי הפגיעה באוכלוסיית העיר היו מדהימים: כמה נפגעים, מחציתם הרוגים, ביניהם זקנים וטף.

"אינני יודע מה קרה לנו", אמר שרת. "אינני יכול לדרוש מכולכם שיהיה לכם [כמוני] ניסיון חיים של שנתיים חיים סגורים בכפר ערבי כדי להיווכח לדעת שהערבים

2 י'זמ"א, עמ' 1970.

3 שם, עמ' 1766.

4 שם, עמ' 1966.

5 ההפגזה בוצעה ב-5.4.1956 ובה נהרגו חמישים נפש. ר'יזמ"א, עמ' 1389-1391, 1394-1393, 1506-1505.

הם בני-אדם. יש להם מוח, היגיון וכבוד ורגש אנושי ויצר וכושר הזדעזעות".⁶
הרבה שנים חלפו מאז. הבית בעין-סיניה החליף את דייריו. עכשיו הוא משמש
כביתו הכפרי של פייצל אל-חוסייני, מקום לנוח בו מעמל הפוליטיקה. ובמשלה
אין היום מי שידמה לשרת בהכרתו, שהפלסטיני, לטוב ולרע, הוא ככל אדם –
כמוך, כמוני.

6 יומ"א, עמ' 1518-1519.

ראש הממשלה משה שרת

ראש הממשלה ושר החוץ משה שרת היה אדם רגיש להפליא, עתיר תרבות, דובר שפות רבות, כולל ערבית, בעל ניסיון ניכר בעבודה מדינית, הערכה מפוכחת בענייני המזרח התיכון וניסיון אישי רב במגעים ישירים עם מנהיגים ערביים ובמדינות ערב.

תורתו הגדולה של איש מחונן זה היתה היעדר סמכותיות אישית, עליה פיצה בפדגוגיות מוגזמת ותשומת לב לפרטים סגנוניים קטנים ועניינים שבדקדוק, משום שנעדר סמכותיות, היה שסוע במשך כל תקופת כהונתו ברגשותיו ביחס לבן-גוריון, שקדם לו בתפקיד ראש הממשלה ופרש לשדה בוקר.

ימנו האישי של שרת מתקופה זו גדוש התלבטויות וספקות בדבר יחסו של בן-גוריון אליו; כאילו ביקש לעצמו מקור סמכות חיצוני שעליו יוכל להישען, ומשלא מצא אותו (או משנדמה היה לו שאיננו מקבל את התמיכה לה ייחל), התקשה להפעיל סמכות מספקת משל עצמו, בממשלה, במפלגתו, וביחס לשר הביטחון פנחס לבון.

שרת לא הצליח להפעיל את סמכותו כראש ממשלה ביחס למערכת הביטחון. הטרגדיה האישית שלו היא שידע שאיננו מצליח, ועדות לכך מכתב ששלח ללבון ב-25 במאי 1954, כלומר כחודשיים לפני הפעולה במצרים [ה"עסק ביש"]:

"עניין הדיווח האישי אלי בענייני ביטחון איננו פועל כשורה. מתרחשים דברים שאינם מגיעים לידיעתי. אני שומע ב"קול ישראל" וקורא אותם אח"כ בעיתונות מבלי שאדע את רקעם האמיתי..."¹

צדק שרת בתביעתו לקבל דיווח, ותביעתו זו לכאורה מזכה אותו מאחריות למה שהתחולל אחרי כן במצרים, אולם רשאים אנו להרהר שמא היתה בגישה זו גם מעין התייחסות פסיבית לתפקידו כעומד בראש ההיררכייה הממשלתית: כלומר, ציפיותו-הוא לקבל דיווח, אבל איננו מפעיל את סמכותו לדרוש, לשאול ולדעת מה מערכת הביטחון מתכננת לעשות בתחומים שונים על-מנת שיוכל לבקר מראש את מעשיה.

* קטע מתוך אלוף הראבן, לדעת שאיננו יודעים, עמ' 201-202.

1 יומ"א, עמ' 514.

כראש ממשלה, אין הוא שם גבולות למה ששר הביטחון וצה"ל רשאים להחליט בעצמם, וכך נוצר מצב עמום, שבו ראשי מערכת הביטחון רואים את עצמם חופשיים לתכנן מיבצעים ולפעול ללא בקרה מצד ראש הממשלה, וגם בלי למסור לו דיווח מלא על המתרחש.

קרוב לוודאי, שאחת הסיבות להעלמת דברים משרת נבעה מהעמדה המדינית שבה דבק: לצמצם במידת האפשר את היקף התגובה הצבאית מצידנו על פגיעות בביטחון ישראל בגבולות, ולהפש צינורות להידברות מדינית עם ראשי מדינות ערב. ב-1954 עמד לרשותו של שרת צינור קשר אישי ישיר אל מנהיג מצרים גמאל עבד אל-נאצר, ובאמצעות צינור זה התנהלו בירורים מדיניים ראשוניים על יחסי הגומלין בין שתי המדינות: בירורים לא קלים כשלעצמם, אך עצם הנכונות להידברות היה בו משום ניצוץ של סיכוי. אולם דרך פעולתה של ההיררכייה הממלכתית היתה כזו, שראש הממשלה לא הצליח להביא לכלל שילוב בין הפעולה המדינית לפעולה הצבאית. כך נמצא – במהלך 1954 וגם לאחריה – שבעוד שרת מנהל דו-שיח מדיני עם עבד אל-נאצר, בו בזמן יחידת מודיעין חשאית במערכת הביטחון מתכננת ומפעילה, ללא ידיעתו, פעולות חבלה בשתי עריה הגדולות של מצרים.

כיום גם יודעים אנו, על סמך מסמכי שלל מצריים שנתפסו בעזה ב-1967,² שפעולת חבלה זו – ופעולות התגמול בשנים 1954 ובראשית 1955 – היו בגדר פגיעה במצרים ללא פרובוקציה מוקדמת מצידה. זאת, בתקופה שבה מדיניות מצרים היתה להשתדל לקיים רגיעה בגבול שביתת-הנשק ברצועת עזה, תוך נקיטת יד קשה ביחס לגורמים פלסטינים שניסו לקיים פיגועים בישראל.

הקושי של שרת להיות סמכותי, והיסוד הפסיבי שבו, לא היו כשלעצמם משבשים את ההיררכייה הממלכתית לולא תרמו לכך אישיותו והתנהגותו של שר הביטחון, פנחס לבון, שראש "המוסד" איסר הראל הגדירו כ"איש בלתי יציב וממש מסוכן".³

2 אהוד יערי, מצרים והפדאין, עמ' 1953-1956.

3 דוד בן-גוריון, דברים כהווייתם, לעיל עמ' 92.

קווים אחדים לדמותו

ערב צאתו של משה (או שרתוק) לאנגליה ללימודיו (1920) נאספו בדירתנו בתל-אביב ידידים מחבורת ה"קונטרס". זכורים לי מבין הרבים ברל כצנלסון, יצחק יציב, מרדכי שניר. באו גם האם והאח יהודה. דירה עלובה, תקרובת דלה בנוסח הימים ההם, אך היתה חמימות טובה, משפחתית. היה אור רב. לא "נאמו". הושר הרבה, כרגיל אז, והדברים המעטים שנאמרו כווננו לשליחות שיש ביציאתו של משה חוצה-לארץ. כל השנים זכורים לי דברים שאמר משה: "מברך אני עצמי, ואתם ודאי מצטרפים עמי, כי אשיב לארץ-ישראל גזילת השנים שאיעדר ממנה בכפל כפליים". ואיך השיב!

בשנים הראשונות ל"דבר" הייתי עורך-לילה, עובד שישה לילות בשבוע (כך, אז). במוצאי יום כיפור שלחתי פתק למשה וביקשתי שיעבוד אותו לילה במקומי, כי צמתי. למחרת אמר לי: "גם אני צמתי", והוסיף לא בלא קפידה: "היה לך להודיע לי זאת מראש, אך מחול לך, אתה קשיש ממני".

כמרביתנו אז – לא היה מדור בעיתון שגם הוא לא עשה בו. והכל באותה אחריות, רצינות והקפדה – בעריכת הכרוניקה הקטנה כבידיעות המדיניות שבעמוד הראשון ושאר המדורים "העליונים". ובכל מדור ומדור טבע מטבעות ניסוח ולשון שנתקבלו על כולנו.

פעם אחת בצאתי מהמערכת פגעה בי מכונית. הנהג, ערבי, הרים אותי והביאני על כתפיו אל הבית. קמה מהומה, אך משה השתלט עליה מיד, השכיב אותי, ציווה להביא מים, לקרוא למשה ביילינסון (רופא היה) ומשבדקתי ונמצא כי אך נחבלתי ולא נפגעתי, פנה משה אל הנהג, שעמד כל אותה שעה על-ידי, שאל אותו איך קרה הדבר, רשם את שמו ומספרו ואמר לו: אם כדברך, כי לא בכך האשם (ואני קיימתי דבריו), ואם לא יהיו סיבוכים, לא נטריד אותך. הנהג נשק את ידו ויצא. כעבור ימים אחדים סופר לי כי הנהג בא לשאול לשלומי. זה ודאי מכות יחסו של משה אליו.

* "דבר", 6.8.1965.

כוח זכרונו ידוע לכל. לא מכבר, לעת ויקנה, הפליא אותי מחדש. כשיצא ספר האיגרות של ברל כצנלסון בעריכת יהודה שרת, קרא משה במסיבת בני המשפחה לכבוד המאורע שיר, שאך ימים אחדים לפני כן הגיע לארץ מברית המועצות והוא תירגמו לעברית וקרא אותו על-פה, הוא השיר "בול דואר". בן 13 בתים!¹ זכיתי והיה משתף אותי במלאכת הצייד שלו: עינו היתה מחפשת את עיני כשהיה צד שגיאה בלשון בפי נואמים מעל הבמה, רומז לי: "שמעת?". הוא היה מצוין בדידות. ענייני המשפחה של ידידיו היו קרובים ללבו; זוכר שמות של בנים ונכדים ושואל תמיד לשלומם ולמעשיהם. אף הוא נתברך במידה גדולה: לבו נתנו לומר לחבר מילה של עידוד, הערכה ותודה. הנה מכתבים אחדים אלי, מהאחרונים. מדברים בעדם ומצטרפים לקווי דמותו. לא מחקתי גם דברים הנאמרים לשבחי, לקיים מה שאמרתי לעיל על מידתו לומר מילים של עידוד וברכה.

ליקירי דוד שלומות! ירושלים, 14.10.1964
אני מחזיק לך טובה על שהולכת הד להתרעתי על העלמת החיוב שבחיי ארצות ערב השכנות (כתבתי רשימה בעקבות דבריו בעניין זה. ד"ז). לתודתי היה נוסף קורטוב אילו נזקקת לחידוש אחד שלי וגרסת "מידע" במקום "אינפורמציה" – כיעור מילולי זה, אשר תמה אני על בעל חוש וטעם לשוני כמוך, שאינו סולד בו. במיטב הברכה, מ. ש.

יקירי דוד, ירושלים, 8.12.1964
לא אבוא להכביר מילים על הסיוט המבלע בנו. שוב ושוב אני נזכר באזהרתו המחרידה של פקיד "בכיר" אחד בממשל המנדט [מנהל המחלקה לסטטיסטיקה והגירה]. אריק מילס היה שמו, המשכיל היחיד שבהם, מתימטיקאי לפי מקצועו, אך אדם שידיו רב לו בידיעת ההיסטוריה ומוחו מפליג לעיונים פילוסופיים. אמר: "אתם עם סגולה, ברוך כשרונות ורב יכולת, אפס מחומר המהווה אומה בעלת הווייה ממלכתית לא קורצתם – וריב האחים בתוך ירושלים הנצורה בימי רומי, יוכיח". היה נא לי שלום. שלך, משה

1 השיר, מאת ד' סתר (מיכאל בייטלסקי), נדפס בקובץ שיריו הלא תשאלני – שירי ציון חדשים מברית המועצות ("עם עובד", 1962). בקובץ זה חמישה שירים בתרגום משה שרת. השיר נדפס גם במשה שרת, מחברת תרגומי שירה, עמ' 84-88.

לדוד אחי ורעי שלומות נלבבים, ירושלים, א' אדר א' תשכ"ה
שימחתני על אותו שידור שלי ב"קול ישראל" [על ווינסטון צ'רצ'יל, במותו]. רק
שבח אחד, מרנין כשלעצמו, הכניס בלבי ספק שמא טעות בידך. אמרת "מנוסחים
להפליא" ועלה בדעתי, כי התכוונת לניסוחם של דברים בכתב. ובכן, דע נא כי לא
היה לעיני משפט אחד כתוב - שום פתק לא היה מונח לפני - את אשר שם הזיכרון
החי אותו דיברתי, ואילו לחץ הזמן הקצוב סייע לרהיטות.
ומשהגענו לחליפת דברים זו הבה ואגמול לך תודה ותהילה על רבות
מ"קצרותיך" - וקודם כל על ערותך הרעננה שהיא כמעין המתגבר.
ושלום לך ולרחל היקרה משנינו,
שלך,

משה

חבר וידיד

יש אדם מישראל שנאסף אל עמיו ויש ששוכב עם אבותיו. הקשר עם האבות בא לסמן ייחוס נוסף, כי האבות נעשו סמלים ומניחי יסוד לייחודה של האומה. אצל משה שרת ייאמר: נאסף גם אל הוריו וגם אל חבריו. הראשונים כמולידיו, מטפחיו ומדריכיו – האחרונים כמשלימים את המעגל שממנו צמח ומתוכו ינק את אישיותו-דמותו.

בית שרתוק היה טבוע בחותם של רצינות וחשיבות, מחשבה מעמיקה וצימאון למעש חלוצי, אך מעל כל אלה היה נסוך רוח של חלום וקסם של נפשיות כובשת לבבות. אביו יעקב, בשבתו אל שולחן הכתיבה הכבד, שקוע בשרעפיו, השרה על סביבותיו שפע של אמונה בטוב, בצודק וביפה, אך לא ביטחון שטחי אלא עמוק, שקול ומדוד, כזה שמתקבל לאחר בחינה וניסיון ולאחר ביקורת בלתי משוחדת. הוא היה טיפוס של יהודי משכיל השואב ממקורות יהדות עתיקת יומין, אך יחד עם זה היה איש המאות התשע-עשרה והעשרים, שכל הישגיהן והמצאותיהן לא זרו לו. לעומת זאת, אמו פניה, מחנכת ומדריכה היתה, צופייה הליכות ביתה בפשטות ובהסתפקות במועט, אך יודעת לתבוע מילדיה מילוי חובותיהם ודוחפת אותם קדימה קדימה, אך כל מעשיה כאילו מתנגנים כמנגינה של אם הבית היהודית. השפעתה לא נצטמצמה בחוג ילדיה בלבד, אלא הקיפה את כל אלה שהבית היה גם בשבילם מרכז חברתי ומוקד של פעולה לאומית.

מלבד ההורים והמשפחה הרעיפו על שחריו של משה טל נעורים גם חבריו הקרובים אליהו גולומב ודב הוז, שאין ספק שהם ארוגים ושזורים בהוויתו – הנאהבים והנעימים אשר גם המוות לא הפריד ביניהם ופה הם סמוכים בקברותיהם, חבוקים ברגבי אדמה, כשגם האחות רבקה [הוז] מצטרפת אליהם. ומפני יקרא דְשָׁכְבִי [כבוד המת] אוסיף גם זאת: הם נחים יחדיו בעולם האמת אחרי סערות ומאבקים שעברו עליהם בחיים, משקיפים כאילו מלמעלה על הנעשה למטה בעמק הבכא שלנו – נדהמים, מופתעים ודואבים... ואף אתה, משה יקירי, אולי הספיק לך הזמן הקצר מאז עצמת עיניך לבחון את

* הספד שהוכן ליום ההלוויה.

הדברים, לעורכם כל אחד במקומו, לנתח ולשקול, להשוות ולסכם, באותה השיטה שרגיל היית בה בהיותך איתנו – אולי מיטיב אתה מאתנו להבין פשר הנעשה, ואפילו מוכן לסלוח לאלה אשר הצרו צעדיך ואולי קיצרו ימיך מלאי ההוד, המעש והשאיפה. אשר לי, הן היית לי ידיד נעורים ועמית לספסל הלימודים, תמיד מופת טוב ורץ ללא סייג. היכרתך עוד בטרם ראיתך פנים אל פנים. ידעתך ככובש פסגות בין הרי יהודה ואפרים בעודך נער בעין-סינייה, ואני רק את שמך שמעתי והילת אגדה עוטפת את הדמות. ומשבאת וישבת לצדי על ספסל המחזור הראשון של הגימנסיה "הרצליה", למדתי תכונות נפשך הנאצלות ונתגלו לי כבר אז אוצרות כישרונוחך ומעיינות סגולותיך.

אתה ניצב לפני כתלמיד היודע למלא חובותיו, שוקד על משנותיו ומוכן להמית עצמו באוהלה של תורה ודעת. היית לי חבר טוב, בשעת שיעורים, בהפסקות, בפעולה תרבותית, במקהלה ובתזמורת, בסירים ברחבי הארץ. אצילות הליכותיך, נדיבות לבך, נכונותך לסייע לזולת ולשמור אמונים עד הסוף אינן ניתנות לשיכחה. עודני זוכר כמו היום כיצד פרסת לי מלחמך המרוח בחמאה מדי יום ביומו בשעת "ההפסקה הגדולה".

חברים היינו. ומשנתבגרנו ויצאנו יחד ב-1913 אל האוניברסיטה בקושטא ללמוד משפטים, ולהציץ עמוק יותר אל סתרי המכונה של הממשלה הטורקית, כשקיבלנו על עצמנו להכשיר עצמנו לתפקידים הלאומיים המיוחדים, חיינו במשותף, בחדר אחד, על ספרים ומחברות ללא חלוקה, לא נפרדנו בשעת ארוחותינו ובילווינו. שם, על גדות הבוספורוס, ים השיש וקרן הזהב, טווינו יחד חלומות וערכנו תוכניות, ושם נגלית לי בחן הליכותיך ובנאמנותך להשלים את החסר לי. עודני זוכר כיצד הרקת מכלי אל כלי את יצירות הספרות הרוסית הכלליות למעני, ובמיוחד אלו הנוגעות לנו כיהודים כגון מאמרי זאב ז'בוטינסקי. מעולם לא ניכרה בכ ליאות, מעולם לא ידעת שיעמום, וכבר חשתי כי לגדולות נוצרת וזכות גדולת נתגלגלה לידי להימצא בקרבןך וליהנות מאמונך.

ובאו ימים וביבלו עלינו את התוכניות וגורו עלינו פרידה והתרחקות. נדמה היה כי לזמן קצר – אך הוא היה ארוך. אתה התחלת לדרוך בנתיב המוליך אל השורות הראשונות של העושים במלאכת הקודש, ועד מהרה כבשת לך מקום בחזית ההסברה הלאומית עד שנעשית אחד המצטיינים בין דוברי האומה ואחד הלוחמים העזים לזכויותיה, ובהרבה שעות מבחן גורליות עמדת בניסיון. ממש שרתוק הפכת למשה שרת – שם ודגל לרבים, אישיות קורנת ידועה ברחבי תבל. מפניתי עקבתי תמיד בהערצה ובהמיית נפש אחרי הישגיך והתקדמותך, אחרי השלמות שהיתה נר לרגליך. המעטנו בדיבורים אך מדי היפגשנו שוב התרוצץ הויק החם מלב אל לב, שוב המו מיתרי הכינורות שהשתקו.

וכך עברו ימים ושנים. ליוויתי אותך ברגעי עלייה ואף שיתפתי עצמי לצורך האילים בשעה שנמסכו יגונים וחרון עצור אל חייך והזשברת בשיא הצלחותיך...
באין אומר ודברים קראתי על הנעשה בלבך פנימה כשנודמן לי מבט חטוף לצידך. הערצתי את גבורת נפשך לשאת בדומייה את גורלך - עד ששוב זרחה לך שמש ההצלחה כשאתה ניצב במרכז של פעולה ציונית למען האומה כולה ותפוצותיה. עד שבא האסון ונדע לי על הגזירה שנגזרה עליך משמים - להסתלק.
ראיתיך עת שרית עם מלאך דומה ועל פניך החיוורים, השופעים סבר אחווה ושלוות תבונה עילאית, חולף הצל - ועיניך המבריקות אומרות ולא-אומרות את הצפון במסתרים.
עוד אש הנשיקה האחרונה לוחשת על לחיי, משה. אתה ניצב חי לפני בכל הדר גאונך ועוז רותך, אך יודע אני כי לא אראך עוד!
נוחה בשלום, אחי יקירי, וינעמו לך רגבי עפר המולדת אשר כה אהבת ואשר למענה עשית כל מה שיש בכוחו של בן אנוש לעשות.

יריב בעל שיעור קומה

הקריירה המדינית של משה שרת, אשר התחילה בשנת 1933, נסתיימה בעצם עוד לפני יותר מעשר שנים כאשר חברו, שעמד בראש הממשלה, הורידהו בכוח מן הזירה הפוליטית. אך התקופה המכרעת בחייו, שהטילה את חותמה על היישוב העברי ועל שיטות מלחמתו, היו עשרים השנים מן היום בו נמסרה לידי הנהלת המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, על פני ראשות משרד החוץ של המדינה, עד לאינטרמצו הקצר של כהונתו כראש ממשלה ויציאתו כליל באונס מן הממשלה. לתנועה הז'בוטינסקאית היו חילוקי דעות עמוקים עם משה שרת קודם למדינה וגם עם תקומתה. דרכו המדינית לא היתה דרכנו. הוא היה הדוגל הנלהב ביותר בתורתו של הפרופ' וייצמן, שאמונתו בהשגת מדינה עברית בימינו היתה רופפת מאוד.

היה לנו ריב מר עם משה שרת בתקופת כהנו כמנהל המחלקה המדינית של הסוכנות והיהודית בשל התנגדותו החריפה למלחמת המחתרת הלאומית לעצמאות ישראל מתוך השקפתו, כי מאבק מדיני – בשיטות שהכניס וייצמן בציונות – יספיק כדי להניע את ממשלת המנדטור הבריטי לשנות את יחסה אל העם היהודי ואל שאיפותיו-הלאומיות.

היה לנו דין-ודברים עם משה שרת – אומנם, לא איתו בלבד אלא עם כל ראשי הציונות הרישמית – על אשר לא עשו את הדרוש כדי להכין את העם במולדת ובתפוצות למערכה אדירה להצלת יהודי אירופה, שהיטלר הובילם לתאי הגזים, וגם בתקופת עומדו בראש משרד החוץ של ישראל, חלקנו על גירסתו בדבר אופן הבטחת ריבונותה של המדינה, השמירה על עצמאותה וביטחונה מפני האויבים המקיפים אותנו.

בקיצור, היינו בני-פלוגתא ולא הסתרנו מעולם את ההבדלים, לפעמים הבדלים תהומיים, בין תפיסתנו הממלכתית שלנו ולבין תפיסתו שלו, שהנחיל לו רבו חיים וייצמן ורבותיו ממפא"י מפלגתו, שהוא היה מראשוניה, מנאמניה וממתווי דרכה.

* "חרות", 8.7.1965.

אולם משה שרת היה יריב בעל שיעור קומה, בעל דרגת תרבות גבוהה ובעל מידות ונימוסים, שבאו לו בירושה מבית אבא הביל"ויי, בצירוף השכלתו הרמה ובמיווג עם אצילות נפשו, שזוהי מתנת שמים. הוא היה איש הרוח, בקי במכמני הלשון העברית, בספרותה ותרבותה. לאהבתו לעברית ולשמירה על סגנונה הנאה יצאו לו מוניטין. היו נהירים לו שבילי התרבות האנושית, כשם שהיה בן-בית בסלונים המדיניים של עמי עולם. הוא היה תלמיד חכם, שלערכי תרבות ייחס חשיבות רבה, ולכן זכה ליחס של כבוד גם מצד יריביו הפוליטיים, שהתנצחו אתו לא אחת בדברי הלכה על הדרך לגאולתנו הממלכתית ולביסוסה.

בראשית ימי עלומיו עלה משה שרת על זירת היישוב העברי בארץ ועל במת התנועה הציונית העולמית. היה פעיל במערכותיהם בשורות הקדמיות ורכש לו מעמד מיוחד במפלגתו, בייחוד בתקופה האחרונה, כאשר מלחמתו לאמת, ליושר ולצדק בשורותיה העניקה לו יחס של הערצה בקרב חבריו ומוקיריו המרובים. הוא היה גם אחת הדמויות הבולטות ביהדות העולמית, שהעריכו את הקשר החיוני בין ארץ-ישראל ולבין הפזורה היהודית למען עתידה של האומה.

בלכתו אל הנצח, לאחר מאבק הירואי עם המוות, אנו מרכינים את ראשינו בכבוד ליריב, שתרם את תרומתו לתחיית האומה לפי דרכו ועמד כל ימי חייו במערכות ישראל.

אהוב הנוער

משה שרת אהב את הנוער היהודי והנוער השיב לו אהבה מלוא חופניים. משה, כפי שקראו לו בשמו הפרטי מתוך אינטימיות שבחיבה, סימל בשבילם את המנהיג שעלה מתוך הנוער ולא איבד את התחושה של מדריך ואת היחס הבלתי אמצעי לנוער ולבעיותיו, למרות תפקידיו הרמים.

משה שרת ביקר באנגליה מספר פעמים בשנים 1939-1945. בתקופה זו היתה אנגליה מנותקת מיבשת אירופה, שהיתה כולה שרויה בחשכת הטרור הנאצי. ארץ-ישראל היתה אז בסכנה גדולה וגם באנגליה גופה היתה אי-ודאות ביחס לתוצאות המלחמה. כל ביקור של משה שרת הכניס רוח חיה בנוער היהודי. מייד עם בואו היה מתקשר עם נציגי הנוער וקובע תוכנית מדוייקת לכל ימיו וערביו הפנויים. בפגישותיו עם הנוער נפלו מהר המחיצות והשיחה קלחה באופן חופשי. משה היה מסביר בעיה, מספר סיפור ולבסוף לימד כמעט תמיד שיר חדש, שהושר במקלה והוא ניצה עליה.

לאחר יום מייגע של פגישות במשרד המושבות עם חברי פרלמנט, או עם שרי ממשלה, ידע בפגישה עם קבוצה קטנה של בני-נוער בבית פרטי לפרוק מעצמו את עוגמת הנפש שהיתה מנת חלקו ולהופיע בדמות אחרת של מסביר ומחנך. היא ידע את שמותיהם של רבים מנציגי הנוער, הכיר את בעיותיהם האישיות, שימש לא פעם יועץ לענייניהם הפרטיים והוריד אבני נגף מדרכם לחלוציות ולעליה.

שתי אסיפות נוער שבהן השתתף משה שרת נשארו חרותות בזכרוני. ב-1940 התקיימה מיד עם בואו ללונדון אסיפה של הנוער החלוצי, שהגיע שנתיים לפני כן מגרמניה. בבית מול הסוכנות, ברחוב החשוק, התאספו עשרות נערים ונערות ובפיהם שאלה על גורלם. משה דיבר גרמנית (זו היתה השפה היחידה השגורה בפי הנוער הזה), תיאר בפניהם דרך של תקווה, תבע אומץ לב והמשך בפעולת חינוך והכשרה, והנוער האמין לו. רבים מאלה שהשתתפו באסיפה זו בלונדון נמצאים כיום במדינת ישראל.

* "דבר", 6.8.1965.

היה זה סדר הפסח האחרון לפני תום המלחמה. בכפר הקטן קריקלייד, שלייד העיר סווינדון, התאספו כמאה חברי שני קיבוצי ההכשרה של תנועת "הבונים" – לערוך את ה"סדר". משה שרת דחה הזמנות רבות לליל-הסדר ובא לחוג אותו עם הנוער החלוצי. האולם היה מקושט בתמונות מארץ-ישראל ובריק, השולחנות מכוסים מפות לבנות וסביבם נערים ונערות, שלפני זמן לא רב עזבו את בית אבא ויצאו להכשרה. משה קידש על היין ולאחר מכן סיפר לנאספים על ביקוריו אצל החיילים היהודים במדבר, באיטליה ובמחנות השונים. הוא הצליח להעביר את הנאספים מביתו של ההגמון מצ'יצ'סטר, ששימש בית מגורים לקיבוץ ההכשרה, לנופים אחרים ולהוויות אחרות.

החגיגה נמשכה עד שעה מאוחרת. משה לימד שירים, ניצח על מקהלה, רקד עם הנוער ולבסוף, כאשר התייגע מאוד, אמר דברי סיום וציין: "מפגישות כגון אלה אני שואב כוח להמשיך במאמצים בדרך שאני הולך בה".

פעולתו האחרונה באנגליה היתה השתתפותו בפתחת "בית ברל" של נוער "פועלי ציון" בלונדון. משה שרת התחיל את פעילותו בקרב הנוער היהודי באנגליה בשנות העשרים, כאשר היה מתלמד צעיר ב"בית הספר הגבוה לכלכלה" בלונדון, וסיים את פעולתו בפתחת בית לנוער הציוני. האין בכך מעין סמל למשה האיש, המדריך והמחנך?

משה שרת ב"עם עובד"

ב-1959, בשנתה הראשונה של "ספרייה לעם" של הוצאת "עם עובד", הופיע הרומן הראשון שתורגם מהספרות היפנית, *אש בעמקים* של שוהיי אוקא. הרומן הוא סיפורו של חייל יפני בפיליפינים בשלהי מלחמת-העולם השנייה, כאשר כל המסגרות מתפוררות, והחיילים היפנים המבודדים והנואשים מידרדרים עד לידי אכילת בשר אדם. סיפורו של התרגום קשור לדמות חשובה בתולדות המדינה, ובמקצת גם בתולדות הקשרים עם יפן: שר החוץ הראשון וראש הממשלה השני של מדינת ישראל, משה שרת.

שרת עמד בשורה הראשונה של ההנהגה הציונית בארץ מאז מונה לעמוד בראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית ב-1933 לאחר רצח ארלוזורוב. בתפקיד זה שימש כשר החוץ בפועל של היישוב. כאשר פרש בן-גוריון לשדה בוקר, התמנה שרת לעמוד גם בראשות הממשלה, תפקיד שניטל ממנו עם שובו של בן-גוריון מפרישתו. סופו שנדחק גם מתפקיד שר החוץ ביוני 1956 – היום היינו אומרים "התפטר" – משסבר בן-גוריון שהוא עלול לעמוד בדרכו להגשמת הברית המפוקפקת עם אנגליה וצרפת בעניין סואץ וסיני. ליתר ביטחון, הורחק שרת לחלוטין מהאזור ונשלח למסע של חודשיים וחצי ברחבי אסיה (ספטמבר-דצמבר 1956). שרת ביקר באחת-עשרה ארצות ובכלל זה בפקן, שם זכה לפגישה רשמית נדירה עם הקיסר הירוהיטו. את רשמיו מהמסע סיכם שרת בספרו המרתק עד היום, *משוט באסיה*. חשוב לציין, שספר זה הוא רק תמצית יומנו של שרת באותו מסע, והחפץ לקרוא את הדברים במלואם צריך לפנות אל יומנו האישי, שפורסם בשמונה כרכים בידי בנו יעקב ב-1978. ביומן מסופרים עניינים רבים שלא נכנסו לספר, מהם חשובים ומהם אנקדוטליים, כולל תיאור מפורט של מסיבת גיישות שאירגן שאול אייזנברג בטוקיו עבור האורח הנכבד מישראל, שמצא את הביולוי משעמם בתכלית, וסופו שהחל הוא לשעשע את הגיישות.¹

בעודו במסע התבשר שרת מן העיתונות על פרוץ מערכת סיני. נקל להבין את תדהמתו, ועמו ותסכולו של מי שעמד עד לא מכבר בראש הנהגת המדינה ועיצב את

* מתוך יש לך מה לקרוא? – ביקורות ומאמרים על ספרים וסופרים, עמ' 95-97.
1 ר' זמ"א, עמ' 1751.

מדיניות החוץ שלה, על שאיש לא טרח להודיעו ולו ברמז שארצו יוצאת למלחמה. הידיעה השיגה אותו בדלהי, בבוקר פגישתו עם ראש הממשלה נהרו וסמוך לפתיחת הוועידה השנייה של התנועות הסוציאליסטיות באסיה, שבה השתתף מטעם מפא"י. על פי עדותו, ערך שרת מאמצים הירואיים להגן על פעולת ממשלתו שלה לא היה שותף ושלה התנגד בכל נימי נפשו. עם שובו ארצה ב-9.12.56 אחרי 81 ימי מסע אמר לאשתו: "שבתי הביתה אך ארצי הלכה ממני".²

אחרי שובו עלתה ביתר חריפות השאלה שנדחתה זמנית לפני יציאתו למסע, והיא במה יעסוק אדם זה, שהיה עדיין במלוא אונו. שרת היה פוליטיקאי מזן מיוחד, אדם ספוג תרבות ששלט על בוריין בשמונה לשונות, אהב ספרות וכתב ותירגם שירה. הוא היה עדיין חבר כנסת, תפקיד שלא מצא בו כל עניין, והיה פעיל מאוד במפלגה ובמוסדותיה השונים, אך בכך לא היה די. הוצע לו לערוך את "דבר", שבו עבד בטרם נלקח לסוכנות, אך הוא דחה את ההצעה. נראה שעדיין ציפה והאמין שההדורים עם בן-גוריון יישרו והוא ישוב וייקרא להנהגה. אך לאכזבתו, לא כך היה והקרע בין השניים הלך והעמיק. לבסוף הסכים שרת, בלב ולב, לעמוד בראש הוצאת הספרים של ההסתדרות, "עם עובד", מפעלו התרבותי השני של ברל כצנלסון הנערץ. לכאורה תפקיד מתאים לאדם מטיבו של שרת, אך נקל לעמוד על גודל ההשפלה והכאב: מי שעד לפני חודשים ספורים אחז בהגה המדינה, והיה שותף פעיל להכרעות גורליות במשך חצי יובל שנים, מי שמעמדו בהנהגה היה שני אך לבן-גוריון, אם גם כבר-פלוגתא שלו בעניינים רבים, נאלץ עתה להתחבט בקשייה של הוצאת ספרים מרוטה ושקועה בחובות, שאותה היה עליו לשקם מבראשית.

רצה המקרה, והספר הראשון שהתעסק בו שרת ב"עם עובד" היה הספר היפני הנוכח, *אש בעמקים*, והוא מרבה להזכירו ביומנו. האיזכור הראשון הוא מיום 1.4.57: "ב-7.30 צילצל הטלפון. אפרים ברוידא הזדרז להעירני. לבהלה מה זו עושה? הוא קרא ב'אובורבר' הלונדוני מודעה וביקורת על ספר יפני שאך זה יצא בתרגום אנגלי על-ידי הוצאת 'סאקר אנד וורבורג' – רומן מלחמה אשר המבקר פוסק עליו כי עתיד הספר להיחשב כרומן מרכזי של מלחמת-העולם השנייה, בדומה למקום שתפס במערב אין כל חדש של רמרק בספרות מלחמת-העולם הראשונה. כשם שאז הגדיל לעשות מחבר גרמני, כך עכשיו הושג השיא על ידי יפני. ובכן, אפרים סבור כי יש לעוט על שלל זה ולהבטיח לעם עובד זכות תרגום בטרם יחטפנה אחר".³

כבר למחרת החל שרת לפעול בעניין הספר, כמצוין ביומנו: "הרצתי מברקים על הספר היפני – [לכתב "דבר" אברהם] שאנן בלונדון כי ישיג רשות תרגום מהמו"ל האנגלי, לזאב ש"ק [מוכיר ראשון של שגרירות ישראל] בלונדון כי ישלח

2 שם, עמ' 1911.

3 שם, עמ' 2075.

טופס של ספר, ל[יוסף] לינטון [הקונסול הישראלי] בטוקיו כי ינסה לפנות אל המחבר באורח ישיר. למחרת כבר מתקבלת התשובה כי הזכויות הן בידי סוכן אמריקאי בניו-יורק, ושרת מריין מברק לסופר "דבר" בעיר לפעול בעניין. התשובה מתקבלת מייד ושרת כותב: "אתמול קיבלתי תשובה [חיים] איזק בניו-יורק בדבר הספר היפני - זכותו של אותו סוכן חלה רק על התרגום לאנגלית. לגבי התרגום לכל שפה אחרת יש לפנות למחבר עצמו, ואילו זה מציג תנאי כי התרגום ייעשה ישיר מיפנית. הרצתי מברק ללינטון כי יסביר למחבר היפני את המצב - או יתיר לנו לתרגם מאנגלית, או עליו לוותר על מהדורה עברית של ספרו". שבוע אחרי שהחל לפעול בעניין כבר מצוי עותק של הספר באנגלית בידי שרת, והוא מוסרו לעיונו של אפרים ברוידא, שהיה עורך ב"עם עובד". כעבור ימים אחדים הוא דורש ומקבל חוות דעת חיובית על הספר.⁴ שרת אינו מציין זאת במפורש, אבל נראה שהסופר היפני נתרצה והסכים שספרו יתורגם מאנגלית.

פעולתו של שרת בימים הבאים מעידה על נחישותו הנמרצת, למרות מצב רוחו העגום והתנגדותו הנפשית למשימה שלקח על עצמו ב"עם עובד", כפי שמעידים איזכורים רבים ביומנו.⁵ עוד באותו חודש הוא מחבר מודעה ראשונה עבור "דבר" על אודות חידוש פעילותה של "עם עובד", שמוזגה עם הוצאת "עיינות" של מפא"י. במודעה, המשתרעת על טור שלם של העיתון, מתוארים 18 ספרים העתידים להופיע בקרוב, מהם ארבעה שהופיעו בסופו של דבר ב"ספרייה לעם". בעניין הספר היפני כותב שרת במודעה: "אש בערבה (לבסוף נקרא הספר אש בעמקים מאת שוהיי אוקא - סיפור מזעזע של יחיד על הנוראות שהיו מנת חלקו עם התפוררות הצבא היפני בסוף מלחמת-העולם השנייה. וידוי מצפוני של האדם היפני אשר על חטא הצתת המלחמה נענש עמו בפורענות אטומית. ספר שהשווה עם במערב אין כל חדש לרימרק".

שרת מנסח כאן טקסט פוליטי ו"חינוכי", שיש לו רק נגיעה חלקית לתוכנו של הספר עצמו. יצוין כי בשעה שחיבר את המודעה, עדיין לא קרא שרת את הספר. הוא מתפנה לקריאתו כעבור חודשיים לערך, וכותב ביומנו: "התחלתי לקרוא את ספרו של שוהיי אוקא היפני. יצחק שנהר המנוח הספיק לחוות דעתו נגד תרגום הספר, אשר עם הקריאה בו התברר כי עיקרו לא עלילה אלא חיטוט עמוק בנפש, ובאמת ספק אם יהיה לו 'שוק' אצלנו". כעבור ארבעה ימים הוא כותב: "גמרתי לקרוא את הרומן היפני אש בעמקים - ספר מזעזע, רצוף בלהות נפש וערפילי סיוטים".⁶

4 שם, עמ' 2078, 2081, 2086, 2011.

5 שם, עמ' 2326, 2062, 2046.

6 שם, עמ' 2230, 2238.

תואר כבוד של דוקטור לפילוסופיה

הסנאט של אוניברסיטת תל אביב גמר ואמר בדעה אחת וברצון אחד ליתן כבוד ויקר לאחד מבחירי הדור הזה, הוא משה שרת, ולהעניק לו מטעם האוניברסיטה את תואר הכבוד של דוקטור לפילוסופיה.

משה שרת, בוגר המחזור הראשון של הגימנסיה "הרצליה", שהיתה בזמן ההוא המוסד החינוכי העברי החדש הגבוה בעולם כולו, לא פסק מאז ועד היום הזה מלתקן את עצמו ומלשכלל את אישיותו תוך צמיחה ממושכת, צמיחת שורשים וצמיחת צמרת, ופותחו בו כל אותן הסגולות המייעדות את האדם לשרת את עמו בכוחה של רוח, במאודו של לב, במסירותה של נפש. משחר נעוריו שם צווארו בעולה של אומה זו, קשת הגורל ורבת התהפוכות ההיסטוריות, ועם שקשה מאוד היה העול הזה, לא נכפפה קומתו ולא נתמעט עוזו ולא נקמטה ישרותו ולא רפו ראשי מאווייו – שכל הנעשה לטובתה של אומה זו ייעשה מתוך כבוד אנושי והדר אנושי.

כך ראינוהו בימי נחלה וכאב בהתייצבו בראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, כשהוא בורא יש מאין: כוחות מדיניים באין עדיין מדינה לישראל; כשהוא מכין דפוסים לביצור האומה שעדיין לא ידעה אי זה הדרך תשוב לביצרון; כשהוא מפלס נתיבות לצבא ישראלי בשעה שעדיין לא מלאה האומה צבאה, אם כי כבר לקחה מיד הגורל יותר מכפליים בכל חטאותיה...

כך נגלה לנו משה שרת כשר החוץ הראשון במדינת ישראל, כשעמידת עמו עדיין דלה, וכנגד זה עמידת שרו אומרת שררה הבאה מכוחם של טוהר שאיפות והוד עתידות ומכוחם של יעוד גדול ואור גדול, העומד להתבקע מתוך החושך שאפף אותנו מסביב. דומה, כאילו קמה אישיותו זו של משה שרת לקיים משא נפשו של שר השירה העברית החדשה, שהתפלל כי יקום מקרב העם "רב פעלים, איש חי, אשר יפעם בו לב, / ובלב יבער זיק, זיק מרתית הדם, / ובראש ייגה שביב מאיר דרך העם".¹

* "דבר", 8.7.1965. דברי פרופ' בנציון כץ בטקס הענקת תואר דוקטור כבוד למשה שרת מטעם אוניברסיטת תל אביב, 16.3.1965.
1 חיים נחמן ביאליק, "אכן חציר העם".

מִן הַשְּׂבִיב הַזֶּה נִתְלַקְחָה גַם אֶהְבְּתוּ הַעֲזוּה שֶׁל מֹשֶׁה שֶׁרַת לְתַרְבּוֹת הָעֵבְרִית וְלִסְפָּרוֹת הָעֵבְרִית, שֶׁהוּא שׁוֹקֵד לְטַפְחֵן וְלִהְרַבּוֹתֵן, וְלִלְשׁוֹן הָעֵבְרִית שֶׁהוּא חוֹבֵקָה וְנוֹצְרָה וּמִגֵּן עַל טְהַרְתָּהּ בְּכָל גְּלִיָּה, שֶׁלֹּא יֵאבֵד בָּהֶם יִיחֻדָּה הַסְּגוּלָּה.

וְגַם לְאוֹנִיבְרִסִּיטָת תֵּל אֲבִיב נִתְגַּלְגְּלָה זְכוּת עַל-יְדֵי מֹשֶׁה שֶׁרַת, שִׁדְעָה כִּי עֵיר זֶה, תֵּל אֲבִיב הַגְּדוֹלָה שֶׁבְּעֵרֵי יִשְׂרָאֵל, לְתוֹרָה הִיא צְרִיכָה, לְמִזְוָה שֶׁתֵּהֵא קְבוּעָה בְּשַׁעְרֶיהָ, וְלֹא יִוצְרָכוּ בְּנֵיהַּ הַשׁוֹחֲרִים דַּעַת לְרוֹקְנָה מִתְפָּאֶרֶת בַּחֲוָרִים הַמְּבַקְשִׁים לְתֵת חֵילִם לְתוֹרָה; וְכִרָאֵשׁ הוֹוֵעֵדָה הַצִּיבּוֹרִית לְעַנְיֵינִי הַחִינּוּךְ הַגְּבוּהָ שֶׁל הָעֵיר תֵּל אֲבִיב-יָפוּ הִיא מֹשֶׁה שֶׁרַת מְלִיצָה-וּמְמַלִּיצָה שֶׁל אוֹנִיבְרִסִּיטָת תֵּל אֲבִיב וּמַחִיִּיב פִּיתוּחָה וּבִיּוֹסוּסָה, וְהוֹרָאוֹתֶיהָ מִמְשִׁיכוֹת לְהֵאִיר דְּרַכָּה שֶׁל הָאוֹנִיבְרִסִּיטָה וְלִסְעֵף אֶת פְּעוּלוֹתֶיהָ לְרוּחָה וְלְעוֹמָקָה.

וְעַל כָּל אֵלֶּה הַסְּגוּלוֹת וְהַכִּישְׁרוֹנוֹת וְהַמְעַשִּׂים שֶׁל הָאִישׁ מֹשֶׁה שֶׁרַת, עֲשִׂיר הַדַּעַת וְיִקָּר הַרוּחַ, נֹתֶנֶת לוֹ אוֹנִיבְרִסִּיטָת תֵּל אֲבִיב יִקָּר וְגְדוּלָה וְכִבּוּד בְּהַעֲנִיקָה לוֹ אֶת תּוֹאֵר הַכְּבוֹד שֶׁל דּוֹקְטוֹר לְפִילוֹסוֹפִיָּה, עַל כָּל הַזְּכוּיוֹת הַנוֹבְעוֹת מִמֶּנּוּ וְעַל כָּל רַחֲשֵׁי הַלֵּב הַמוֹצְנָעִים בְּהַעֲנִיקָתוֹ.

על שיאי מפעלותיו

משה שרת היה אחד המעטים, ואולי היחיד, שצבר בנפשו תהליכים רוחניים ופרי ניסיון אישי וציבורי של תקופת שמונים וחמש השנים מאז ראשית העלייה הראשונה ועד ימינו אלה. המגע הבלתי אמצעי עם אביו יעקב שרתוק, מראשוני עולי ביל"ו, הכניס אותו לאווירת ראשית ההתיישבות בארץ: התסיסה הרוחנית וההתלהבות, הסבל האישי ורגעי הסיפוק, כשנראתה אפשרות של היאחזות בארץ, והלבטים הקשים באין אחיזה כלכלית. כל אלה נחרתו עמוק בנפשו והיה מספר עליהם כאילו חי אותם עצמו. בגיל שלוש קיבל מאביו את השיעור הראשון בגיאוגרפיה, כשעל המפה למד להכיר את מקום הנקודה המסמנת את ירושלים, והוא למד כי זוהי בירת העם היהודי וכי תשוב להיות בירתו ואין זה חלום או אגדה; כי הוא עצמו, האב, היה שם, ישב שם, התהלך ברחובות, עבד שם. וכסיפורו של משה, בטרם הגיע ללמוד צורת אות כבר שמע מפי אביו כל שאפשר לספר לילד מתולדות ישראל. והוא ספג בבית אביו את הרוח של הציונות הרוסית, ואת יסוד ההגשמה הנחרצת באווירה המהפכנית של אותן השנים ברוסיה.

בעודו נער, בעיצומו של כושר ההתרשמות והחוויה, הוא בא אל שדות הארץ ואל הריה ואל סביבת העם הערבי, והוא קלט את נוף הארץ ואת לשונותיה, והשתרש בה ללא חבלי זרות של עולה חדש.

באותו זמן באו לידי ביטוי ראשוני הרמזים של רעיונות העלייה השנייה. הם נישאו באוויר של אותן השנים והיו לנחלה הציבור כולו, אשר על אף המחלוקת היה מאוחד בהכרת האין-ברירה והכרחיות ההגשמה וכן בתחושת השליחות. רמזים אלה, שהתפתחו למסכת רעיונית, היו לנכסים רוחניים של העולים לארץ-ישראל, שאיתם קמה והיתה תנועת העבודה.

משה שרת גדל והתבגר, נתון להשפעת הזרם הרוחני החדש, כשהוא וחבריו הינם חניכי המחזור הראשון של הגימנסיה העברית הראשונה הנושאה את שמו של הרצל. הוא וחבריו הקרובים ראו את יעודם בהכשרתם העצמית למען התנועה וארץ-ישראל. ולמען זה למד בקושטא, ולאחר זמן בלונדון, והוסיף ידיעת לשונות והכרת עמים

* דברי קדיש לוז בישיבת אבל של הכנסת 15.7.1965.

וידע רב. התנדבותו לשירות הצבאי בצבא הטורקי במלחמת העולם הראשונה הוסיפה גם היא דעת וניסיון. מצוייד בנכסים תנועתיים, רוחניים והשכלתיים, עמוס תחושת ייעוד שליחות, מחונן בכשרונות גדולים, אופי אישי מקסים ורגישות מוסרית, החל משה שרת בפעילותו.

לא אעסוק בפרטים ביוגרפיים, ולא אפרט את התפקידים הרבים והגדולים שמילא בתנועה העבודה, בהסתדרות הציונית ובמדינה. הן הוא היה בן בית בכנסת מיום התכוננותה ועד יומו האחרון, והוא פעל בה כשר החוץ וכראש ממשלה, והופיע רבות כנואם מזהיר, שכל משא שלו הראה ידיעה רבה, הגות מעמיקה, התפעמות נפשית וכושר הנהגה.

רצוני להעלות כמה מרעיונותיו ולהתעכב על שיאי מפעלותיו. אין הדבר קל, הוא לא דאג לכנס את נאומיו ומאמריו הרבים, והם מפורזים בכתבי-עת ובקבצים שונים ובדברי הכנסת, פרט לשני הספרים משוט באסיה ובשער האומות. בדברי אגע במסכת הרעיונית שלו רק בקצה המזלג.

הוא ראה בציונות את תמצית ההווה הרוחנית של העם היהודי, המורשה, המציאות, הכיסופים. לדידו עצמאות לאומית בארץ-ישראל, הצמודה להגשמה מתקדמת והולכת של אידיאלים סוציאליים, בחינת "עולם חסד ייבנה", וקשר גומלין בין עם ישראל ועמי העולם, הם תהליכים מהפכניים ועם זה מתמידים. "שיבת ציון בימינו", אמר, "היא חיזיון מופלא ויחיד במינו של מהפכה בתולדותיו של העם, שידוד מערכות בחיי החברה וחיידוש מעשי בראשית בדברי ימי עולם"; "המדינה היא לא רק תוצאה סופית של תהליך, היא יסוד לתהליך חדש".

בוויכוח על הצורך בהסתדרות הציונית בעידן המדינה היהודית טען, כי מאחורי הנושא הזה למעשה טמון נושא הרבה יותר חיוני: "כיצד לשמור ולהבטיח את ציונותה הנצחית של מדינת ישראל עצמה, ושנית, כיצד לעשות את העם היהודי ברחבי התפוצות יותר ציוני".

ולא רק את ציונותה של מדינת ישראל יש לטפח בתמידות, אלא אף עצם עצמאותה מחייבת תהליך מתמיד, כדבריו: "אנו נושאים את נפשנו לעצמאות גדולה, אבל אנו יודעים היטב, כי אין לנו ברירה אלא לבנותה בכל עת ובכל שעה, אבן על אבן, נדבך על נדבך, ולהוסיף גרגיר של כוח לגרגיר של כוח ורק לבנותה". ולפיכך לדידו עומד וקיים, כאז כן עתה, הערך הנורמלי והמכריע של הגורם הרוחני. ובדבריו נשמעת אזהרה חמורה לציונות ולמדינה:

דבר היותה תנועה תלוי בראש וראשונה (...) בהשראה הנאצלת ממנה, מן המעיינות העמוקים שבקרקע נשמתה. אם יחרבו, חלילה, מעיינות אלו, לא יצילה שום יעילות אירגונית וחריצות מנגנונית".

גם הסוציאליזם, לפי גירסתו, הוא תהליך מתמיד ולא מצב, ואלה דבריו:

רעות-רוח היא לחשוב, כי ייתכן מצב שבו תיפתרנה כל הבעיות, והחברה תבוא על תיקונה המושלם (...). ברחם כל פתרון מקופל עובר של בעיה חדשה (...). החברה הסוציאליסטית היא זו השוקדת לפתור כל בעיה ובעיה המתעוררת בחיים במגמה סוציאליסטית מובהקת, היינו להגברת השוויון, לריבוי הצדק, לשחרור אישיות האדם מכבלים, מתוך התאמה לצרכיה של החברה".

לדידו, הסוציאליזם מותנה בקיום הסדר הדמוקרטי. בעצם, לדעתו, יש זהות בין הסוציאליזם והדמוקרטיה המהותית שאינה מוגבלת במסגרת של הממשל בלבד:

הרחבת יסודות הדמוקרטיה על כל שטחי החיים, לא רק הממלכתיים, אלא גם הכלכליים והתרבותיים, לאומיים ובינלאומיים, היא שיא הסוציאליזם. רק אותו סוציאליזם ראוי להגשמה, שניתן להגשימו באמצעים דמוקרטיים.¹

והוא שם דגש בדמוקרטיה המהותית בניגוד לתפיסה של דמוקרטיה פורמלית, ונתן לכו לבעיית יחסי הגומלין בין ההנהגה לבין הציבור: המנהיג, אמר –

חייב למחנה להקשיב לרחשי לבו יותר מאשר חייב המחנה למנהיג להיענות לו (...). המנהיג אינו יכול להכניע את התנועה, לשתק את מחשבתה בתוקף סמכותו (...). אמון הוא אחד מאותם הערכים, אותם הנכסים, אשר יש להצדיק אותם יום יום מחדש.²

כשיאי מפעלותיו של משה שרת אזכיר את הקמת הכוח היהודי במסגרת הצבא הבריטי במלחמת-העולם השנייה הודות ליוזמתו ולמאמציו, ודבר עמידתו בשער האומות.

בהקמת חטיבה יהודית לוחמת על דגלה היהודי ראה שרת גם הכרח מצפונו לאומי וגם מעשה מדיני חשוב ביותר. אצטט את דבריו, שנאמרו באחד מנאומיו למען ההתנדבות: "מפעלו של החייל היהודי הוא נדבך בבניין המדינה היהודית של העתיד. המדינה היהודית בוא תבוא, הצבא העברי קום יקום".

1 משה שרת, "סוציאליזם במדינת ישראל – כיצד", "מולד" 79, ינואר-פברואר 1955.

2 בנאום בוועידת מפא"י העשירית, 16.2.1965 ("נאום כיסא הגלגלים").

התרומה הלאומית של ה"בריגדה" חרגה הרבה מעבר לתקוות שתלו בה. באחד ממאמריו הגדולים אחרי המלחמה נתן שרת הערכה מקיפה לשירותיה, ואני אעלה כאן את ראשי הפרקים:

- בהשתתפותה במלחמה תחת דגל עברי הקנתה החטיבה ליישוב היהודי בארץ-ישראל מעמד של עם לוחם.
- כלוחמת נגד האויב הנאצי היא נקמה את נקמת מיליוני היהודים הטבוחים.
- היא שימשה כסמל של עצמאות לאומית להמוני החיילים היהודים בצבאות בעלות-הברית.
- היא היתה משלחת ישע של היישוב אל הקיבוצים היהודים בארצות בהן חנתה ואל שארית הפליטה, ולקחה חלק רב-ערך בארגון ההעפלה.
- היא היתה שלב כביר-ערך בצמיחתו ובגידולו של הכוח העברי המזויין במלחמת העצמאות ואחריה.

אי-אפשר במשפטים קצרים להגדיר את עבודתו העצומה ואת נטל האחריות הכבד שנשא כראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית במשך חמש-עשרה שנים וכשר החוץ במשך שמונה השנים הראשונות של המדינה, בהן בנה את מערכת קשרי החוץ. עשרים ושלוש שנים אלו היו שנים רצופות עמל, מאבק ואכזבות נוכח בגידת ממשלת המנדט וכשלון מאמצים למיבצע גדול להצלת יהודים ממכונת ההשמדה הגרמנית, והיו בהן גם הישגים גדולים שרוממו את הנפש והנחילו הרגשת אושר. ספרו "בשער האומות" נותן מושג מכל אלו.

אנו מתאבלים לא רק על איש ציבור רב-פעלים ומדינאי גדול, בעל כישרון מזהיר וכושר עבודה עצום; אנו מתאבלים על האיש משה שרת עתיר-הרוח ואציל-הנפש, הטוב והמיטיב, המסור ללא גבול, בעל נפש פיוטית מתפעמת, מופת אישי ומחנך ציבור. אהבנו אותו.

מאז התפטרו ממשלת ישראל הוא חי בצל טרגדיה אישית, אך גלי האהבה נישאו אליו משכבות רחבות של העם בארץ ובגולה, שגברו והלכו בייחוד עם היוודע דבר מחלתו, בה התגלה בגבורתו הנפשית וברוחו האיתנה, המתוחה לקראת מילוי כוחה ונאבקת נגד חולשה וויתור. אחריתו העידה על איכותו כדמות אידיאלית לא באגדה אלא במציאות.

שרת, הכוח השקט

עם מותו של משה שרת, לא חסכו המוסדות הממלכתיים והציוניים בדברי שבת והלל לנפטר. הממשלה, הכנסת וההסתדרות הציונית הודיעו, כי "עם ישראל שכל מנהיג מדינה, קברניט תנועה ומורה עם. בן-גוריון אמר על מי שהיה יריבו המר בשנותיו האחרונות, כי הוא "האדריכל של מדיניות ישראל הריבונית".

חלפו מאז עשרים וחמש שנה והאיש כמעט נמחק מתודעת הציבור. אכן, רחובות ומוסדות נקראו על שמו וקלסטריו צוייר על שטר 20 השקלים [הראשון], אבל אישיותו ופועלו כאילו לא היו. זכרוננו מעומעם יותר מזה של ראשי הממשלה לוי אשכול וגולדה מאיר, שמעמדם בהנהגת מפא"י היה בשעתם נמוך משלו. שמו נפקד מדיונים בענייני המדינה וממאמרים בעיתונים וגם ההערכה ההיסטורית לא נטתה לו חסד. נשתכחו כמעט כל מפעלותיו והישגיו ונשתייר, כמדומה, רק הרושם הכוזב של אדם לא חשוב, כביכול, יפה נפש חלשלוש, המדקדק בקטנות, שהיה כל ימיו עושה דברו של בן-גוריון עד שבסוף דרכו קרא עליו תיגר.

אפשר לתרץ ולומר, כי זכרו של שרת נשתכח מפני שכהונתו כראש ממשלה היתה קצרה, קצת פחות משנתיים, ולא היה סיפק בידו להטביע את חותמו האישי על מהלך המאורעות. בתקופה זו גם לא התחוללה מערכה צבאית, כמו מלחמת ששת הימים, שקיבעה בזיכרון את כהונתו של לוי אשכול, או מלחמת ההתשה ומלחמת יום הכיפורים, שחקקו בתודעת הציבור את שלטונה של גולדה מאיר. אבל פרופ' גבריאל שפר מהמחלקה למדע המדינה באוניברסיטה העברית, המנהל את מכון דייזיס ליחסים בינלאומיים, סבור כי היתה עוד סיבה חשובה לטשטוש זכרו של שרת: פרשנות היסטורית שגימדה את דמותו ואת תרומתו הציבורית והתעלמה ממשקלו של המחנה המתון במפא"י, ששרת היה נציגו הבולט. פרשנות זאת נוטה לייחס לבן-גוריון ולקו שלו את ההשפעה המכרעת על מאבקי היישוב העברי מאמצע שנות ה-30 ועל עיצוב המדיניות הישראלית לאחר הקמת המדינה עד אמצע שנות ה-60. ואילו פרופ' שפר, שהשלים זה עתה כתיבת ביוגרפיה של 1,000 עמוד על שרת

* "דבר השבוע", 1980.

ותקופתו,¹ הגיע על סמך מחקר ממושך להערכה שונה בתכלית. הוא "מציע בזהירות את התזה", שלפיה המחנה המתון, ולא המחנה האקטיביסטי בראשות בן-גוריון, הוא אשר קבע את גבולות ההתפתחות של היישוב ושל המדינה בשנותיה הראשונות. כאשר יגאל ידין אמר בראשית שנות ה-50 לחבריו, כי הוא הולך לראות את "שלושת הגדולים", התכוון לבן-גוריון, שרת ואליעזר קפלן, שעל פיהם נשק כמעט כל דבר. בן-גוריון עסק בביטחון, קפלן בכלכלה ושרת בענייני חוץ. שרת וקפלן היו מן המחנה המתון, שעמו נמנו גם יוסף שפרינצק ודוד רמז ממפא"י וראשי מפלגות אחרות כפנחס רוזן (המפלגה הפרוגרסיבית) ומשה שפירא ("המזרחי"). למתונים היה רוב בהנהלת הסוכנות, במינהלת העם (הממשלה הזמנית), ובממשלות הראשונות לאחר הקמת המדינה. בן-גוריון יכול היה לבצע רק את המדיניות שהמתונים סמכו עליה את ידם.

כוח טמיר

בשיחה עימו מזכיר שפר כמה דוגמאות להשפעתם של המתונים על עיצוב המדיניות. הם כפו ב-1939 את ההשתתפות בוועידת סנט ג'יימס בלונדון, למורת רוחו של בן-גוריון. הנהלת הסוכנות אימצה את עמדתם, כי הבריגדה היהודית (החי"ל) תשרת בכל מקום שיידרש ולא רק בארץ-ישראל, כפי שדרשו "האקטיביסטים". המחנה המתון בלם במשך זמן רב את שיתוף הפעולה של ה"הגנה" עם ארגוני הפורשים ב"תנועת המרי". שרת ביטל בסוף שנת 1945 את התוכנית להתנקש בחיי המופתי בידי חוליה של ה"הגנה", כדי למנוע החרפת היחסים עם הערבים. ושרת, בהיותו שר החוץ הראשון, דחה ככל האפשר את ההינתקות ממדיניות אי-ההודות, אם כי בן-גוריון היה מעוניין להקדים ולנקוט קו פרו-מערבי.

מסקנתו של שפר היא ששרת היה מראשי דובריה של תפיסה מדינית-ביטחונית מתונה, שחיים וייצמן דגל בה בשעתו ושהנחתה את היישוב העברי ואת המדינה הצעירה במשך שנות דור. תוך כדי בחינת השפעתו של המחנה המתון מבליט שפר את משקלו הסגולי של שרת, שלא הוערך, לדעתו, כראוי. כבר בצעירותו של שרת התבלטו סגולותיו המיוחדות. הוא היה איש ברוך-כישרונות שכוהו גדול בלימודים. לפני מלחמת-העולם הראשונה, בזמן שבן-גוריון למד משפטים בקושטא, השתבח במכתביו למשפחתו בציוניו הטובים מאלה של חבריו ללימודים יצחק בן-צבי וישראל שוחט. שפר אומר כי ציוני שרת, שהתחיל ללמוד שם שנה אחרי בן-גוריון, היו טובים מאלה של בן-גוריון. בחינות, שבן-גוריון התייחס אליהן ככובד ראש, נראו קלות, ממש ילדותיות, בעיני שרת. בראשית שנות ה-20 למד שרת

1 Gabriel Sheffer, *Moshe Sharett, Biography of a Political Moderate*, Oxford U.P. 1996

בבית-הספר לכלכלה בלונדון וסיים לימודי תואר ראשון בהצטיינות. הוא ידע שמונה שפות על בורייך ובהן ערבית וטורקית, והיה לא רק משכיל במלוא מובן המילה, אלא גם איש תרבות רחב אופקים.

שרת, כחבריו מאנשי העלייה השנייה, ראה עצמו כנושא שליחות לאומית. במכתב לבן-גוריון תיאר את תחושת השליחות הזו כ"כוח טמיר המפעם בי, כמו בכל אחר מאיתנו, הכוח שמקורו באמונתנו הציונית, באחריות בפני הדורות שקדמו לנו ובעד הדורות שיבואו". החל בגיל צעיר פעל להגשמת שליחותו הציונית. יחד עם אליהו גולומב ודב הוז, חבריו למחזור הראשון בגימנסיה "הרצליה" היה שרת ממקימי "ההסתדרות המצומצמת" של בוגרי הגימנסיה. לדברי אהוביה מלכין, יש לראות בהם את מבשרי תנועת הנוער הארץ-ישראלית.

שרת התפרסם בעיקר כמי שעמד במשך כעשרים וחמש שנה ליד ההגה המדיני של הסוכנות היהודית ומדינת ישראל. במחקרו מפנה שפר את שימת הלב אל עיסוקו רב-השנים של שרת בענייני ביטחון. בימי לימודיו בלונדון היה מופקד על גיוס כספים בשביל ה"הגנה" והיה מעורב גם ברכישת נשק למענה בווינה.² ב-1931 נתמנה למוזכיר המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית. כעבור שנתיים, לאחר רצח חיים ארלוזורוב, נבחר במקומו לראש המחלקה המדינית. באותן שנים טיפלה המחלקה המדינית בענייני ה"הגנה" ושרת היה אחראי גם לתיק הביטחון בסוכנות היהודית. כיושב ראש ועד הביטחון היישובי נשא באחריות ציבורית וכספית לפעולות ה"הגנה". במגעיו עם השלטונות הבריטיים פעל להקמת משטרת היישובים העבריים ונחשב לאבי הנוטרות – הזרוע החוקית של ה"הגנה". הוא היה, לדברי שפר, הכוח המניע להקמת יישובי "חומה ומגדל" ועם פרוץ מלחמת-העולם השנייה עמד בראש מפעל ההתגייסות לצבא הבריטי. הודות למאמציו ולתמיכתו הנמרצת של חיים וייצמן הוקמה החטיבה היהודית הלוחמת ("הבריגדה"). לא בכדי שרת הוא אשר נשא באיטליה את "נאום הדגל" בטקס שבו ניתן הדגל הלאומי לחיילי הבריגדה.

בתוקף תפקידו היה שרת מעורב בגיבוש מדיניות ההבלגה של ה"הגנה" ובארגונה מחדש, וב-1947-1948, בהיותו בארצות-הברית, פיקח על פעולותיו של יהודה ארזי לרכישת נשק מעודפי הצבא האמריקאי. פעילותו של שרת למען רכש נשק נמשכה גם לאחר הקמת המדינה. הוא ביקר בחשאי בצ'כוסלובקיה ופעל להמשכת הספקת מטוסי "מסרשמידט" ונשק קל משם עד שנת 1953.

מיטב סגולותיו של שרת באו לידי ביטוי בפעולתו המדינית. במבוא לחמשת כרכי יומן מדיני של שרת כותב העורך אהוביה מלכין, כי אף שהחזון היה מניע עיקרי בחייו ובפעולתו, היה שרת ריאליסט ורציונליסט מובהק, שלא שגה באשליות. אם כי היה בעל מצפון מוסרי רגיש, לא סלד משימוש בכוח, בתנאי שהוא משרת את

2 ר' על פרשות אלה במשה שרת, ימי לונדון א'.

הצורך המוסרי. לא היה ספק בלבו. כי העם היהודי העשוק והנרדף רשאי להתעצם ולהפעיל כוח, שבלעדיו אין קיום לריבונות יהודית ואולי אף אין קיום בכלל. צירוף תכונות זה עמד לו במאבק המדיני עם השלטונות הבריטיים ובתפקידו כאדריכל מדיניות החוץ הישראלית.

הקשר הסובייטי

שרת העריך את סיועה של ברית-המועצות להקמת המדינה וזה היה אחר המניעים למדיניות אי-ההזדהות שהיתווה בשנותיה הראשונות של המדינה. הודות למדיניות זאת זכתה ישראל לא רק בתמיכה מדינית סובייטית, אלא גם בעלייה ממדינות מזרח אירופה ובמשלוחי נשק מצ'כוסלובקיה. לדברי שפר, הסכים שרת לנטוש את מדיניות אי-ההזדהות רק כאשר הוברר לו כי נוכח מצוקת המשק הישראלי יכולה ישועתו לבוא רק מן המערב, ולפיכך יש הצדקה לשינוי הקו.

בחינה מחודשת של פעולות שרת מלמדת, לדברי שפר, כי לא אחת התקשטו אחרים בנוצותיו. מקובל להניח, למשל, כי "מדיניות הפריפריה", שבאמצעותה ביקשה ישראל לדלג מעל המצור הערבי לעבר מדינות לא ערביות כמו טורקיה, איראן ואתיופיה, היא פרי יוזמתם של בן-גוריון. שפר אומר, כי כבר בחודשי פעולתו הראשונים של משרד החוץ הישראלי הניחו שרת ועובדיו את היסודות למדיניות זאת. המשרד הנחה את נציגיו הדיפלומטיים בפריס לקשור קשרים עם טורקיה ואיראן. אחר הרעיונות שנבחנו היה להבטיח לאיראן תמיכה מוסרית ומדינית בסכסוך שלה עם עיראק על שאט אל-ערב.

שפר סבור, כי גם חלקו של שרת בניסוח הכרזת העצמאות לא הוערך כראוי. אומנם ועדה מיוחדת עסקה בניסוח הטיוטה ושרת נועץ בחבריה, אבל בגלל אילוצי הזמן והמצב ניסח הוא לבדו את הטיוטה האחרונה של ההכרזה. בישיבת מינהלת העם מתחו כמה חברים ביקורת על הנוסח של שרת, שנראה להם ארוך ומליצי מדי. בן-גוריון הכניס תיקונים בנוסח שרת ועשה אותו יותר קצר ופחות מסורבל, אבל השוואת שני הנוסחים מלמדת שהנוסח של בן-גוריון, שאותו קרא ב-14 במאי 1948, שימר את כל היסודות שהיו בגירסת שרת, להוציא אחד: הושמט האיזכור של החלטת או"ם לחלוקת הארץ. שפר טוען, שלמעשה שרת הוא אביה מולידה של הכרזת העצמאות.

"תחת הסורמאיה" של בן-גוריון

בניגוד לסברה נפוצה, לא היה שרת נושא כלים של בן-גוריון, שנענה לכל תביעותיו. שרת ידע לעמוד על דעתו ולא אחת נאלץ בן-גוריון לקבלה. במלחמת העצמאות תמך שרת בתיאום מירבי בין מהלכים צבאיים ומדיניים ולעיתים תבע להעדיף את השיקול המדיני. כאשר התעוררה שאלת הספקת מזון לכוחות המצריים

המכותרים בנגב התנגד לכך בן-גוריון, כי רצה להגביר את הלחץ עליהם. מאחר שאותה שעה עמדו על הפרק קבלתה של ישראל לאו"ם ויכולתה להתמודד עם סיכונים מדיניים חמורים, דרש שרת לאפשר את משלוחי המזון בהתאם להחלטת מועצת הביטחון. בן-גוריון דחה תחילה את תביעתו וטען, בין השאר, כי למצרים לא היתה בכלל זכות להימצא כנגב, אבל שרת לא ויתר. בסופו של דבר קיבל שר הביטחון את דעתו והתיר להעביר את האספקה לכיסים המצריים [באזור פלוג'ה].

הסברה ששרת עשה בדרך כלל את רצונו של בן-גוריון איננה מתיישבת גם עם ההסבר המקובל להדחתו של שרת מהממשלה ערב מיבצע סיני ב-1956. שרת ייצג קו מדיני מתון ולא אחת גייס רוב בממשלה לבלימת מהלכים שבן-גוריון תמך בהם. כך מנע פעולות תגמול וביטל תוכנית למלחמת מנע. זה היה לכאורה המניע העיקרי להדחתו. שהרי אילו היה כנוע וצייתן ודאי לא היה רואה בן-גוריון צורך לסלקו.

פרשת היחסים בין בן-גוריון ושרת השפיעה על גורל שני האישים, אבל במערכת סבוכה זאת שילם שרת את המחיר היקר. שפר כותב, כי ביולי 1948 "המשיל שרת את בן-גוריון להר געש אדיר, המסוגל להניע דברים קדימה ויחד עם זאת פולט לבה השורפת כל דבר סביבה". שרת נפגע מאש השריפה. כאשר נקשרו הקשרים בין שניהם בעודם צעירים קשה היה לחזות כי כך יתגלגלו הדברים.

ב-4 ביולי 1937, כשהיה שרת ראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, כתב לבן-גוריון מכתב בענייני הפעולה המדינית וסיים במילים אישיות. בדברים היוצאים מהלב הביע את הערכתו לבן-גוריון ולסמכותו המוסרית מאז פגישתם בראשית שנות ה-20:

הערכה שלך היא בשבילי עמוד שידרה מוסרי, היא קובעת בשבילי את שיעור קומתי. זה כמה שנים, שאני מודד את עצמי, את הישגי ואת מגרעותי לפי הערכתך (...) מאז עברו עלי שנים רבות ועבר עלי הרבה (...) ובאו שנות העבודה אתך. באו הניסיונות החמורים (...) אני מתחלל למחשבה מה היה עולה לי אלמלי היית לימיני (...) רצוני שתדע מה אתה לי ומה רצוני שתהיה לי עד סוף דרכנו.

על מכתב זה, עדות של בעל הדבר עצמו, מסתמכים, לדברי שפר, מי שרוצים להוכיח, כי "שרת היה תחת ה'סורמאיה' של בן-גוריון". משום מה אין מייחסים אותה חשיבות למכתב שכתב בן-גוריון לוייצמן כשישה שבועות אחרי שנכתבו דבריו של שרת. מיכאל בר-זוהר כתב בביוגרפיה שלו על בן-גוריון, כי במכתבו לוייצמן "השתפך בדברי הערצה בלתי שכיחים":

שכינת עם ישראל שורה עליך, ובחודשים האחרונים, משניצנצה התקווה הגדולה להקמת מדינה יהודית, ראיתי ששכינה זו זרחה עליך באור חדש וגדול, וכוח נעורים חדש נתגלה בתוכך וכן וחסד כאשר לא ראיתי אצלך אף פעם.

בן-גוריון הוסיף, כי הוא מתחייב לסייע לוייצמן "לבצע את הדבר הגדול והנורא, שהטילה עליך ההשגחה ההיסטורית של עמנו - את חידוש ממלכת ישראל"³. שפר תמה מדוע רואים במכתבו של שרת ביטוי להתבטלותו בפני בן-גוריון, ואין מסיקים מסקנה דומה לגבי יחסו של בן-גוריון לוייצמן. לדעת שפר נכתבו שני המכתבים בהשפעת התרוממות הרוח ששררה בקרב תומכי החלוקה בהנהגת היישוב לאחר שוועדת פיל הודיעה על תמיכתה בתוכנית זאת. שרת ובן-גוריון ראו בכך הצלחה היסטורית ונתנו ביטוי לתחושת ההתעלות שבלבם במכתבים אישיים נרגשים.

הדחת המנהיג האהוב

אפשר לחלוק על פרשנותו של שפר, משום ששרת הביע את הערכתו לבן-גוריון גם בהזדמנויות אחרות. אבל על אף הוקרתו לא נרתע שרת מעימותים עם עמיתו הבכיר ממנו בשנים ובמעמד. ב-1921 חלק עליו בעניין היחס לתושבי הארץ הערבים. בן-גוריון דבק אז בתפיסה המרקסיסטית על "ברית בין פועלים יהודים וערבים", שייאבקו יחד נגד ה"אפנדים". שרת היטיב להכיר את הערבים וכתב לבן-גוריון שהוא משלה את עצמו אם הוא סבור, שדברי שכנוע של היהודים השנואים יתקבלו על דעת פועלים ערבים יותר מדברי המוכתרים והשייחיים מבני עמם. קו הפעולה ששרת הציע היה - "עלייה, התבצרות והגנה"⁴.

על אף חילוקי הדעות שנתגלו ביניהם כפעם בפעם, שיתפו השניים פעולה ובמידה רבה השלימו זה את זה. מאבקי היישוב והמדינה יצאו נשכרים משיתוף פעולה זה. החיכוכים ביניהם התרבו והחריפו אחרי הקמת המדינה, ובמיוחד בעניין פעולות התגמול. בסופו של דבר תבע בן-גוריון את הדחת שרת, שהיה אז מספר שניים בצמרת מפא"י ובהנהגת המדינה. אם שרת ייצג את המחנה המתון, שיכול היה לגייס רוב במפא"י ובממשלה, כגירסת שפר, מדוע לא נאבק נגר סילוקו? מאיר בראלי כתב בספרו *להבין את בן-גוריון*, כי "קשה היה לציבור המפלגתי לשאת את העובדה, שהמנהיג הנערץ (בן-גוריון) סילק את אחד המנהיגים האהובים" (שרת). ולכאורה יכול היה שרת להסתמך על חוגים רחבים במפלגה, שהיו תומכים במאבקו.

שפר משיב, כי שרת הסתלק בלי מאבק לא משום שחסר אומץ לב לעמוד מול בן-גוריון, אלא משום שחשש לגורלה של מפא"י, מפלגתם המשותפת. הוא העריך

3 מיכאל בר-זוהר, *בן-גוריון א', עמ' 368*.

4 ר' מכתב שרת לבן-גוריון, 24.9.1921, *משה שרת, ימי לונדון א', עמ' 347-349*.

כי מאבקו יגרום לפיצול המפלגה, ואפילו יעלה בידו להביא לפרישת בן-גוריון, הרי ממקום מושבו בשדה בוקר הוא ינשוף בעורפו ויצר את צעדיו כמו שקרה בזמן פרישתו הקודמת. במכתב לאבא אבן מ-14 ביוני 1956 הסביר שרת מדוע לא נלחם בהדחה: "תשובתי הפשוטה היא כי לא איש מלחמה אני על מעמד ועל סמכות. תשובתי המורכבת היא, כי היתה בזה התנשאות, שלא היתה מנחילה לי כבוד. יתר על כן, הדבר היה גורם להתפטרות ראש הממשלה, ואז אין כלל לשער את חומרת המשבר במפלגה ובאומה דווקא נוכח הסכנות המאיימות".⁵

בימינו, כאשר השאפתנות האישית הבוטה מכוונת את מהלכיהם של פוליטיקאים כה רבים, נראית התנהגותו של שרת תמוהה ואולי אף מגוחכת בעיני רודפי הכיסאות. שרת העדיף את טובת הכלל על פני החשבון האישי.

הסכסוך בין שני האישים החמיר מאוחר יותר בגלל האשמתו של בן-גוריון כי שרת, בהיותו שר חוץ, מנע או עיכב אספקת מטוסים ונשק מצרפת לישראל. במחקרו, שנתמך גם במחקר של איש משרד החוץ מרדכי גזית,⁶ מוכיח שפר כי לא היה יסוד להאשמה זאת וכי צדק שרת כשהתקומם נגדה. לימים יצא שרת נגד עמדת בן-גוריון במחלוקת ה"פרשה" והדברים ידועים.

כאשר יתפרסם ספרו של שפר במהדורתו העברית יהיה אפשר לבחון את התזה שלו בעניין המחנה המתון והשפעתו על ענייני היישוב והמדינה. יהיו ודאי מי ששיגו ויאמרו, כי החלוקה ל"מתונים" ול"אקטיביסטים", ושיבוצו של שרת בקרב המתונים, לא תאמו תמיד את המציאות. למשל, בויכוח העקרוני בעניין תוכנית החלוקה של ועדת פיל, לחמו בן-גוריון וייצמן ושרת שכס אחד לקבלת התוכנית בניגוד לדעתם הנחרצת של ברל כצנלסון, יצחק טבנקין ומשה בילינסון. האם פירוש הדבר, שגם בן-גוריון נמנה עם המחנה המתון?

בכל מקרה, אפשר לצפות בעניין רב לביוגרפיה על שרת, שחסרונה הורגש זה מכבר,⁷ וודאי שיש הצדקה להערכה מחודשת של ראש הממשלה הנשכה, השקפותיו ופועלו. לא ייפלא אם תציב אותו הערכה זו בשורת הנפילים שקמו לאומה בדורות האחרונים.

5 ר' מכתב זה ביומ"א, עמ' 1437-1440.

6 ר' מרדכי גזית, "שרת בן-גוריון ועיסקת הנשק הגדולה עם צרפת ב-1956".

7 הביוגרפיה של משה שרת מאת גבריאל שפר תצא לאור בעברית ב-2009, בסיוע העמותה למורשת משה שרת.

חילוקי דעות חריפים

בינואר 1954 עקר בן-גוריון לשדה בוקר ושם נשאר עד 1955. משה שרת, שהוסיף להחזיק בתיק החוץ, נעשה ראש ממשלתה של ישראל. כראש ממשלה היה שרת איש נבון וזהיר כמו קודם. אולם עלי להודות שאף כי מנהיגות מפא"י רחשה לו כבוד וחיבה במידה עצומה – רובנו חיבבנו את שרת יותר מאשר את בן-גוריון – הרי כל פעם שהיה צריך לפתור בעיה קשה עדיין היו אנשים פונים אל בן-גוריון ליטול עצה – ובכללם שרת עצמו. היה זרם מתמיד של ביקורים ומכתבים לשדה בוקר – שבן-לילה נעשתה אחד המקומות המפורסמים ביותר בישראל – ואף על פי שבן-גוריון אהב לחשוב על עצמו כפילוסוף-רועה פשוט, הרועה את צאן הקיבוץ חצי יום ומבלה את המחצית השנייה בקריאה וכתביבה, בכל זאת נשאר קרוב מאוד למתרחש גם אם לא תפס בפועל ממש בהגה של ספינת הממלכה. לדעתי, היה הדבר בלתי נמנע במסיבות הנתונות, אבל שורש הרע היה בכך שבין בן-גוריון ושרת לא היו יחסים טובים באמת מעולם, למרות כל שנות עבודתם המשותפת. הם היו שונים יותר מדי זה מזה ביסודות אישיותם, אף על פי ששניהם היו סוציאליסטים חמים וציונים חמים.

בן-גוריון היה אקטיביסט, אדם שהאמין בעשייה יותר מאשר בהסברה, והיה משוכנע כי החשוב באמת בסופו של חשבון – ומה שתמיד יהיה החשוב באמת – הוא מה הישראלים עושים ואיך הם עושים זאת; לא מה שיחשוב או יאמר עליהם העולם שמחוץ לישראל. כמעט בכל סוגייה שעלתה על הפרק בימים הללו היתה השאלה הראשונה שהציג לעצמו – ולנו – "האם זה טוב למדינה?" וכונתו היתה: "לטווח ארוך, האם זה טוב למדינה?" בסופו של דבר, תשפוט ההיסטוריה את ישראל על פי מעשיה, לא על פי הצהרותיה או על פי הדיפלומטיה שלה, ובוודאי לא על פי מספר מאמרי המערכת החיוביים שיופיעו בעיתונות הבינלאומית.

אם נמצא חן או לא – ואפילו אם יסכימו אתנו או לא – לא זה היה סוג הדברים שעניין את בן-גוריון. הוא חשב במושגים של ריבונות, ביטחון, התבססות והתקדמות אמיתית, ולדעת הקהל העולמית, ואפילו לדעת הקהל כשלעצמה, לא היה ערך רב בעיניו לעומת הדברים האלה.

* קטעים מתוך גולדה מאיר, חי, עמ' 206–213.

שרת, מצד שני, היה חרד במידה עצומה לדרך תגובתם של קובעי המדיניות במקומות אחרים על מעשיה של ישראל ולמה שעשוי להעניק למדינה העברית דימוי "נאה" בעיני שרי חוץ אחרים או בעיני האומות המאוחדות. הדימוי של ישראל וגזר הדין של בני זמנו – ולא של ההיסטוריה או של היסטוריונים לעתיד-לבוא – אלה היו קני-המידה שהוא נטה להשתמש בהם לעיתים קרובות ביותר. ואני סבורה כי יותר מכל רצה שיראו בישראל ארץ אירופית תרבותית, מתקדמת, מתונה, ששום ישראלי – ופחות מכל הוא עצמו – לא יצטרך להתבייש בה.

שנים רבות, לטוב המזל, בעצם עד שנות ה-50, שיתפו השניים פעולה ביניהם יפה מאוד. שרת היה דיפלומט ואיש משא-ומתן מלידה. בן-גוריון היה מנהיג ולוחם לאומי מלידה. והתנועה הציונית בכלל, כמו גם תנועת העבודה בפרט, הפיקו ברכה עצומה משילוב כשרונותיהם ואפילו, הייתי אומרת, מן השוני הגדול במזגיהם ובעמדותיהם. הם לא דמו זה לזה והם לא היו ידידים, בעצם, אבל הם השלימו זה את זה ומובן שהיו שותפים באותן מטרות יסוד. אבל אחרי שקמה המדינה התגברה אי-ההתאמה הבסיסית שביניהם – או שאולי פשוט נעשתה גלויה יותר לעין ובעלת משמעות יותר. מכל מקום, כשחזר בן-גוריון משדה בוקר ב-1955, הגיעו המתח וחילוקי הדעות לידי כך שנעשו בלתי נסבלים.

תחום אחד עיקרי של התנגשויות ביניהם היה או השאלה של פעולות תגמול ישראליות על מעשי טרור. שרת היה משוכנע לא פחות מבן-גוריון, שההחלטות הבלתי פוסקות מעבר לגבולותינו מצד כנופיות של מסתננים ערבים חייבות להסתיים, אבל היו ביניהם חילוקי דעות חריפים באשר לשיטה שצריך לנקוט. שרת לא פסל פעולות תגמול, אבל הוא האמין בתוקף יותר מרובנו, שהדרך היעילה ביותר לטפל במצב הזה החמור מאוד היתה להוסיף וללחוץ עד כמה שאפשר על המעצמות, כדי שהן מצדן תלחצנה עד כמה שאפשר על המדינות הערביות שתפסקנה את מתן הסיוע והעידוד למסתננים. הוא היה בטוח, שמחאות מנוסחות יפה לאומות המאוחדות, איגרות דיפלומטיות מלומדות וקולעות והצגה ברורה וחוזרת של עצומותינו לפני העולם סופן להצליח, ואילו פעולות תגמול ישראליות בכוח הנשק תוכלנה רק לחולל סערת ביקורת ולהכביד עוד יותר על מעמדנו הבינלאומי, שממילא היה דחוק. הוא צדק ב-100 אחוז בנוגע לביקורת. לא היתה סתם סערה, היתה סופה. כל פעם שהגיב צבא ההגנה לישראל בפעולת תגמול נגד המסתננים – ולפעמים בהכרח נפצעו או נהרגו ערבים חפים מפשע יחד עם האשמים – גונתה ישראל במהירות ובחומרה רבה בשל "מעשי זוועה".

אבל בן-גוריון עדיין סבר, שהוא נושא בעיקר האחריות לא כלפי המדינאים של המערב או כלפי בית המשפט של העולם, אלא כלפי האזרחים הפשוטים שחיו ביישובים הישראליים הנתונים להתקפה ערבית מתמדת. הוא סבר שחובת ממשלתה

של כל מדינה היא בראש וראשונה להגן על עצמה ועל אזרחיה – כל כמה שתהיה ביקורת שלילית בחוץ-לארץ על הגנה זו. ועוד שיקול אחד היה חשוב מאוד בעיני בן-גוריון: צריך היה ללמד את אזרחי ישראל – ערב-רב זה של אנשים, לשונות ותרבויות – שהממשלה, והיא בלבד, היא האחראית לביטחונם.

ברור שקל היה הרבה יותר להרשות את הקמתן של מספר קבוצות אזרחים למלחמה בטרור, להתעלם רשמית ממעשי תגמול ונקם פרטיים, ואחר-כך להתנער בקולי-קולות מכל אחריות ל"תקריות" שהתפתחו כתוצאה מכך. אבל לא זו היתה דרכנו. היד המושטת לשלום לערבים תישאר מושטת, אבל באותו זמן זכאים ילדיהם של חקלאים ישראלים ביישובי ספר לישון לבטח במיטותיהם בלילה. ואם הדרך היחידה להשיג זאת היא להלום בלי רחם במחנות הכנופיות הערביות, צריך יהיה לעשות זאת.

עד ל-1955 כבר בוצעו עשרות פשיטות עונשין ישראליות כאלו, כולן בתגובה על מס הדמים המכביד והולך שגבו מאתנו, על מיקוש דרכינו ועל ההתקפות מן המארב על תחבורה שלנו. הפעולות הללו לא שמו קץ לטרור, אבל הן קבעו מחיר גבוה מאוד לחיי המתדיישים שלנו, והן לימדו את הישראלים שהם יכולים לסמוך על הצבא שלהם. לפחות לגבי המחצית החדשה של האוכלוסייה הדגישו, לאמיתו של דבר, את ההבדל האמיתי בין חיים בחסד בארץ מסוימת לבין חיים בארץ ששייכת לך. אבל, לדאבונו הלב, הם גם סיעו להרחיב את הקרע בין בן-גוריון לשרת, שהוסיף לשלול כמה מפעולות התגמול.

כעבור זמן-מה הפסיק בן-גוריון לקרוא לשרת בשמו הפרטי והתחיל לדבר אליו כאילו היה אדם זר. שרת נפגע עד מעמקי נפשו מקרירותו של בן-גוריון, אך לא אמר על כך שום דבר בפומבי אף על פי שבלילה היה יושב בביתו וממלא את דפי יומנו בניתוחים נועזים של אופיו של בן-גוריון והיסטוריהם שגרם לו.

ב-1956 אירע שמפא"י חיפשה לה מזכיר כללי חדש. בן-גוריון החליט שזה יהיה תפקיד אידיאלי בשבילי ושאל אותי מה דעתי על כך, והוא הציע שניפגש עם עוד כמה מחבריו בביתו בירושלים לשוחח על הרעיון. לא כולם היו נלהבים במידה שווה, אבל אף על פי שפירוש הדבר היה שאצטרך לעזוב את הממשלה ואת משרד העבודה, הייתי מוכנה להשאיר את ההכרעה למפלגה ובעניין רב הקשבתי לדיון שהתפתח. ודאי שלא רציני למסור את המשרד שלי לידי אדם אחר, אבל מצד שני חשתי ביותר לעתידה של מפא"י (שהפסידה קולות בבחירות של יולי 1955). חשבתי שצריך – וגדולה מזו: אפשר – להרחיב במידה ניכרת את מספר חבריה של המפלגה ושאפשר יהיה להתגבר על האיום למפא"י הן מן השמאל הקיצוני והן מן הימין הקיצוני, אם רק ייעשה מאמץ מוגבר מצד הנהגתה של מפא"י (שבאורח מובן למדי, אני מניחה, היתה נוטה לסמוך על בן-גוריון שיעשה בשבילה הרבה מעבודתה). לפתע פתאום שמעתי את שרת אומר כמו בהלצה: "טוב, אולי אני צריך להיעשות מזכיר

המפלגה". כולם צחקו – חוץ מבן-גוריון שקפץ על הכדיחה הקטנה של שרת. אינני חושבת שהוא היה מוצא פעם את לבו לבקש את שרת שיעזוב את הממשלה, אבל כאן צצה ההזדמנות באופן בלתי צפוי – ובן-גוריון ודאי שמעולם לא היה אדם שיעלים עין מהזדמנויות.

"נהדרה", אמר מייד, "רעיון נפלא! זה יציל את מפא"י".

כולנו נרתענו וחשנו קצת מבוכה, אבל בדיעבד אומנם נדמה היה גם למפלגה שזה רעיון טוב מאוד.

ישיבות הממשלה הפכו יותר ויותר להיות ויכוחים גלויים על המדיניות בין בן-גוריון ושרת, ואף על פי שזה לא היה פתרון אלגנטי, זאת היתה – או שלפחות כך נראה הדבר – דרך להפחית מן הלחץ הגובר על כולנו שיצרה ההתנצחות המתמדת בין שני האנשים.

"אינך חושבת שזה רעיון טוב, שמשה ייעשה מזכיר המפלגה?" שאל אותי בן-גוריון

כעבור יום-יומיים. "אבל מי יהיה שר החוץ?" רציתי לדעת. "את", אמר בשקט.

לא יכולתי להאמין למשמע אוזני. הדבר לא עלה על דעתי מעולם אפילו כאפשרות דחוקה ביותר, וכלל לא הייתי בטוחה אם אוכל או אם ארצה להתמודד אתו. למעשה, רק בדבר אחד הייתי בטוחה – לא רציתי לעזוב את משרד העבודה ואמרתי זאת לבן-גוריון. אמרתי לו גם שאינני רוצה להיכנס בצורה זו לנעליו של שרת. אבל בן-גוריון לא היה מוכן לשמוע את השגותי.

"זהו-זה!" – אמר – וזה היה זה.¹

שרת היה מר נפש מאוד. אני חושבת שתמיד שיער, שאילו סירבתי לקבל לידי את משרד החוץ האהוב עליו, היה בן-גוריון מניח לו להמשיך בתפקידו עד בלי די. אבל הוא טעה. המתיחות בין בן-גוריון לשרת מעולם לא היתה מתנדפת לה סתם; המועד היה מאוחר מדי אף על פי ששרת, כנראה, לא תפס זאת במשך זמן רב. רק כאשר שניים מידידיו הקרובים עד מאוד, זלמן ארן ופנחס ספיר, אמרו לו בפירוש שאם לא יתפטר מן הממשלה עלול בן-גוריון להגיד לנו לכולנו שוב "שלום", רק אז נכנע שרת. לוי אשכול אמר פעם: "כראש ממשלה בן-גוריון שווה לישראל לפחות שלוש אוגדות של צבא", ובמובן ידוע הרי זה מעיד לא פחות מכל דבר אחר על יוקרתו ועל כוחו האישי של בן-גוריון בעת ההיא, שגם שרת הסכים עם ההערכה הזאת. ודאי, בהמשך הזמן האשימו אחדים מיריביו של בן-גוריון שהוא נפטר משרת כדי שיוכל להמשיך בדרכו ולתכנן את מערכת סיני בלי שיעיק עליו חוסר האהדה מצד שרת לעניין הזה, אבל אני עצמי בטוחה, שמעולם לא היתה "מוזימה" כזאת.

פרשת יחסיהם לא הסתיימה אז. שרת התרחק לזמן-מה מן החיים הציבוריים וכעבור זמן התמנה יושב-ראש הנהלת הסוכנות היהודית. ב-1960, כשהתפוצצה

1 ר' על פרשה זו להלן בעמ' 263.

“פרשת לבון”, נעשה שרת – שכבר חלה בחולי שעתיד היה למות בו ב-1965 – אחד האנשים שמתחו את הביקורת הגלויה ביותר על בן-גוריון בגלל סירובו להניח ל“פרשה” למות מיתה טבעית.

בינואר 1963 שוב התפטר בן-גוריון. לוי אשכול נעשה ראש ממשלה לפי הצעתו של בן-גוריון ובן-גוריון התחיל מבראשית במערכה שלו למען חקירה משפטית של “פרשת לבון”, אבל אשכול קץ כבר בפרשת לבון ודחה את הרעיון. בן-גוריון היה כאחוז דיבוק. הוא סמך על אשכול שיישמע לו, ואשכול סירב, וכך נעשו אשכול המסכן וכל תומכיו מטרות לחמת זעמו של בן-גוריון.

אני לא יכולתי לסלוח לבן גוריון לא על האכזריות שבה רדף את אשכול ולא על הצורה שבה נהג בכולנו ודיבר על כולנו, כולל אותי. נדמה היה כאילו לכל השנים שבהן פעלנו יחד לא היה שום ערך. בעיני בן-גוריון נעשינו אויבים אישיים, וכך התנהג כלפינו.

אף כי מקובל שהמסירה הרשמית של משרד ממשלתי מבוצעת על ידי השר היוצא בנוכחותו של השר הנכנס, הרי לא כך נפרד שרת ממשרדו. הוא הלך לשם לבדו, קרא אליו את ראשי המחלקות ונפרד מהם לשלום. אחר כך הזמין אותי לבוא ולראותו, ומשך שלושה ימים נתן לי תדריך יסודי שכמוהו לא קיבלתי מימי משום אדם בשום עניין. טיפוס היה הדבר לשרת, שהוא ידע על המשרד שלו הכל עד לפרטי פרטים, לרבות השם, המצב המשפחתי והבעיות האישיות של כל מי שעבד שם. הוא ידע אפילו את שמות ילדיהם של כל העובדים. אבל הוא אמר שלא ילווה אותי למשרד ביום הראשון שלי; יהיה עלי ללכת לשם לבדי. וכך הופעתי יום אחד יחידה לנפשי במשרד החוץ, בהרגשה עלובה ומן הסתם גם בפרצוף עלוב, ומתוך ידיעה מלאה שאני יורשת את מקומו של אדם שלא רק ייסד את המשרד אלא גם עמד בראשו מאז 1948.

החודשים הראשונים שלי בתורת שרת החוץ לא היו מאושרים הרבה יותר. העניין לא היה רק בזה שהייתי טירונית בין מומחים. העניין היה גם בכך שסגנונו של שרת היה כל כך שונה משלי, והאנשים מן הסוג שבחר לעבודה במחיצתו – אף-על-פי שכולם היו מוכשרים להפליא ומסורים באמת ובתמים – לא היו בהכרח אנשים מן הסוג שעממם התרגלתי לעבוד. רבים מן השגרירים והפקידים הבכירים קיבלו את חינוכם באוניברסיטאות בריטיות, וסוג התחכום האינטלקטואלי המיוחד להם, ששרת התפעל ממנו כל כך, לא תמיד היה לרוחי. למען היושר, גם לא יכלו להיות לי אשליות ביחס לעובדה, שאחדים מהם חשבו בבירור שאני אינני האדם הנכון לתפקיד הזה, ודאי שלא הייתי ידועה לא בניסוחים המפולפלים ולא בדאגתי המרובה לגינונים של טקס, ושבע שנים במשרד העבודה לא נראו להם הרקע המתאים ביותר לשר חוץ. אך כעבור זמן התרגלנו כולנו זה לזו, ועלי לומר שבסך הכל עבדנו יפה מאוד ביחד, אולי מפני שתמיד היה הרבה כל כך מוטל בכף.

איש איזמל ההיגיון

כתנועה ותיקה, שיש לה כבר היסטוריה ואף עשתה היסטוריה, מורגלים אנו בפגישה עם המוות. אך מותו של משה שרת הרעיד נימת צער יחידה במינה. זאת הפעם מבכה התנועה לא אחד מאבותיה אלא את בנה בכורה, את בנה בחירה.

כבר בשנות עבודתו הראשונות במחלקה המדינית החלו להתבלט קווי אופיו המיוחדים: אותן סגולות נדירות שהכשירוהו להיות האחראי לעבודה המדינית היומיומית בירושלים, ואחר-כך – בבוא שעת התקומה – נושא דברה של ישראל אל עמי העולם ומעצב מדיניות החוץ שלה.

ההערכה לאדם היא תולדת שיקול הדעת, ההערצה היא תולדת ההתפעמות מגודל מעשיו, לאהבה אין די באלה. האהבה זקוקה בשגיונה לִחֵן. הערכנו והערצנו את משה שרת בגלל סגולותיו, מפעלותיו, הישגיו ונצחונותיו. לא אמנה אותם אחד לאחד – הלא הם כתובים על ספר דברי הימים של ישראל העצמאית. אך אוסיף, כי הערכנו אותו גם כשטעה, משום שידענו מה הדריך את שיקוליו. אבל נוסף על ההערכה וההערצה, אהבנו אותו, משום שהיה כולו חן. חן אישי של אצילות נפש מלגו ונוי של קלסתר מלבר, וחן נעוריה של התנועה, שדבק בו בבוקרה ולא פג ממנו בחליפות העיתים, עם בגרותה ובגרותו, גם משהגיע לעמדות עליונות של שלטון, ואף לאחר שנתרחק מהן. חן שנעשה כה יקר המציאות בתוכנו.

הוא לא היה איש קצוות, אך הוא לא היה גם איש האמצע והפשרה – לא עם עצמו ולא עם זולתו. נצטרפו בו תכונות ונטיות מקטבים שונים. ורק בכור מצרף של מצפון אינטלקטואלי ער כשלו, אפשר היה שיעשו מזיגה אחת – נתך מוצק וגמיש של אישיות אינטגרלית והרמונית. כביכול היו בו דבר והיפוכו. ולא זו בלבד שלא סתרו זה את זה, אלא פירנסו והשלימו אלה את אלה, ואף הולידו סגולות נוספות ויכולת עודפת.

צאו וראו: משה היה רצינוליסט מובהק. ההיגיון הצרוף שימש קו ומשקולת לכל צעדיו. כל דבר העמיד במבחן ההגיון, ניתח באיזמל ההגיון. כל מעשיו ומחדליו, שיקוליו, הכרעותיו וניסוחיו טבועים בחותם התבונה. ועם זאת היה איש הרגש

* מבוא למשה שרת, 'זמן מדיני א'; "מולד" כ"ג, דצמבר 1965, עמ' 208-210.

ונשמתו משורר אשר צער ואושר, יופי וכיעור מתנגנים בה. מכאן נטייתו – הצדדית כביכול – לשירה, לספרות, למוסיקה. מכאן האזון הקשבת למצוקותיו של היחיד, הלב הנתון למדווייה של החברה. אלו אופקיו שחרגו תמיד מכל מסגרת של תורה מנוסחת. זה שדה התעניינותו, שהיה רחב תמיד מתפקידו המוגדר. זה מעבה קרקע היניקה שלו, ששכבותיו הזינו לא רק את איש המפלגה שבו, אלא גם את איש התנועה.

משה היה ריאליסט מובהק. מעולם לא התיר לעצמו לשגות באשליות. הוא ידע שהמציאות היא הסדן לכל עשייה. הוא הבין כי מי שרוצה לא רק לחלום אלא אף לפעול בממש, חייב להכיר את המציאות ולהתאים את יעדיו, שיטותיו וכליו להגבלותיה. ועם זאת היה אוטופיסט במובנו העמוק והנעלה של המושג. החזון היה מניע עיקרי בחייו ובפעולתו. מותר האדם היה בעיניו הכושר לטוות חזון, להציב מטרות ולהעפיל אליהן. כמובן, בתנאי שלא יינתקו מזירת המערכה הממשית, שלא יהיו ערטילאיים ועקרים, אלא ישמשו כלים למאבק במציאות ומתוכה על שינוייה. מכאן אורך רוחו, גמישותו וכוחו במערכה הארוכה. מכאן כוחות הנפש להתגברות האמונה על הספק.

משה היה מדינאי מובהק. הוא ידע שאין חברה קיימת ללא מדינה ושלטון, וכי אין שלטון שאינו נשען ביסודו של דבר על כוח. ואם כי היה בעל מצפון מוסרי רגיש לא סלד משימוש בכוח ולא הסתייג משלטון. כי לגביו לא היו אלה שני קטבים מנוגדים, ואף לא שתי מהויות שונות המרסנות ומאזנות – במקרה הטוב – זו את זו. לגביו היו אלו מהויות הנולדות זו מזו: הצורך המוסרי הוא המוליד את השלטון בתתו בידיו את הסמכות לשימוש בכוח. ורק אותו – את הצורך המוסרי – רשאי הכוח לשרת. הוא הדין בכל חברה צודקת, ועל אחת כמה וכמה בעם היהודי, שטיפוח עוצמתו הפיסית והשימוש הנאות בה, כלפי חוץ וכלפי פנים, הריהם תיקון לעוול משווע ומעשה צדק היסטורי, ובלעדיהם אין קיום לריבונות יהודית, ואולי אף אין קיום יהודי בכלל. משה שרת לא הסתייג משלטון משום שלא ברח מן האחריות המוסרית. זה מקור מסירותו בטיפוח גרעין כוחנו העצמאי – ה"הגנה" על כל חטיבותיה. זה מקור הלהט להקמת ה"בריגדה" וקביעת זכותנו ללחום בהיטלר כיהודים בעובדה. זה מקור התוקף המוסרי להיאבק ב"פרישה"¹ עד חיסולה, זה מקור העוצמה הרוחנית להיות לפה לישראל ולצה"ל על הבמה הבינלאומית. זהו בעצם גם מקור עמדתו המורכבת בבעיית יחסי ישראל-ערב; התוקף המוסרי בהצהרת זכותנו לעצמאות בארץ הזאת, ולו גם על חשבון אחרים. האומץ להכרעה נחרצת בעניין זה, ומאידך גיסא יחס החיבה ללשון הערבית, הוקרת התרבות הערבית, הכבוד ללאומיות הערבית, הבנת הטרגדיה הערבית והתביעה מעצמנו ליחס אנושי ומוסרי כלפי בני

1 הקרע ב"הגנה" שהביא לידי הקמת הארגון הצבאי הלאומי (אצ"ל) ב-1937.

המיעוט הערבי במדינת ישראל.

הוא היה איש השורשים, הרציפות ומורשת התנועה. מעולם לא חפו עליו יצרו להינתק, להתפרק, לבזבז את נכסי התנועה. מעצם מעמדו שימש ביטוי להישגיה ונצחונותיה של התנועה. יתר על כן, הוא היה אחד המבטאים המובהקים לצידקת מפלגת פועלי ארץ-ישראל בדרכה ההיסטורית במעמד ובעם. והוא גם העריך את הנכסים – את היש הרוחני והחומרי – שהושגו, ואף חרד להם. ועם זאת לא חשש אף פעם מבחינה מחודשת של ערכים ונכסים, ולא נרתע מהסיק מסקנות, ולו תהיינה מרחיקות לכת. כמובן, רק במקרה שהדבר נראה נחוץ בעיניו. הוא לא גרס קפיאה על השמרים, והיה נכון תמיד לחיפושים נוספים ולגילויים חדשים. כי ידע שהכל זורם, לא רק הזמן; שהמציאות משתנה, אתגרים מתחדשים בלי הרף, ופתרון של בעיות יוצר בעיות חדשות ואין בכותן של מוסכמות להושיע. ובחפשו פתרון בין הישן והחדש לא נחפו אל הפשרה הקלה, אל האמצע הגאומטרי, אלא חתר אל שביל הזהב הנחוץ לגופם של עניינים, אף כי הדרך המוליכה אליו אינה תמיד מן הפשוטות והקלות.

הוא נתברך בזיקה כפולה ומשולשת: לדור הצעיר בן הארץ, לדור הוותיקים, ולהיודים בתפוצות הגולה. אם תרצו, ראש וראשון היה מבני הארץ שנענו לקריאת התנועה. אם תרצו, חבר בין חברים עם ותיקים, מניחי יסודות ומציבי הנדבכים. ועם זאת – אבן שואבת ליהודי התפוצות במזרח ובמערב, בגלויות המצוקה ובגלויות הרווחה, בעצם אישיותו גילם את השאיפה וההתירה לאחדות העם, ואת תחושת אחריותה של תנועתנו לקיומו ההיסטורי של העם היהודי.

גם מבחינת מקורות תרבותו נתברך בזיקה כפולה ומכופלת: אף כי היה בן הארץ, העמיקו שורשיו במעבה שכבותיה של תרבות ישראל (לצערנו אין זו קביעה פרדוקסלית). לא הסתפק בזו ופתח לבו לתרבות אירופה. ונוסף על כך חידד חושיו להאזין לרחשי ליבן של חברות אסייניות מתעוררות.

ויש להוסיף על הסגולות שציינתי את זיקתו המיוחדת והמבורכת לתוכן וצורה. לגבי משה שרת לא היו אלה דברים נפרדים: תוך ומהות מכאן – קליפה ומקרה חולף מכאן. תוכן ללא צורה היה בעיניו תוהו ובוהו, וצורה ללא תוכן – בלימה. רק מיוזגם מקנה לשניהם את מלוא משמעותם. מכאן הקול הפנימי המצווה על משה ריסון – ריסון הרגש, ריסון היצר, ריסון הרצון. מכאן ההקפדה על צורה לא פחות מאשר על תוכן. מכאן הדאגה לצורת המחשבה וניקיונה, לבהירות הניסוח ודיוקו, לטוהר הלשון, לטיב הסגנון, להופעה החיצונית, לאורחות נימוס, לטעם טוב, למערכת הסמלים התנועתית והלאומית, לסגנון היחסים, ומה שחשוב מכל – למידות, למידות שבין אדם לחברו, שאי אפשר לחברה מתוקנת בלעדיהן. מכאן גם סגולת האמן היוצר שבו. המבקש את מפעלו הרוחני מנוסח כתורה מגובשת, לא ימצא כזאת. מפעלו בא

לכלל ביטוי בכל מעשיו ועמדותיו, בכל אשר הגה ולימד. אמת, לא לבדו עיצב את המסכת הרוחנית הזאת ולא הוא היה ראשון יוצריה. הרי זה מפעלה הרוחני של חבורה שלמה, ובמרכזה ברל כצנלסון, אולם לגבי משה שרת לא היתה זו תורה חיצונית, שנקנתה לו, אלא השקפת עולם שתאמה לו מטבע ברייתו. והוא אף היה הטוב שבמבטאיה ומגשימיה.

שפר חלקם של מניחי היסודות, אנשי העלייה השנייה, שלא מעטים מהם זכו לראות את חזונם בהתגשם עצמאות ישראל. אבל, כמאמר המשוררת [רחל]: "איש ונבו לו על ארץ רבה". גם משה שרת, שזכה להביא לנו את שטר חרותנו, כתוב וחתום בסמכות הבינלאומית, גם הוא שזכה לבצר את ריבונות ישראל ולבסס את מעמדה בעולם, גם הוא שזכה להנהיג את ישראל ולעמוד בראש ממשלתה – לא ניצל מגורל נבו.

בשנת חייו האחרונה החל להטרידו הספק, שמא אין אנו מוכשרים לקיים את עצמאותנו. לא סכנות תוקפנות מבחוץ הדריכו את מנוחתו. הוא ידע מן הניסיון כי מדינת ישראל מוכשרת להשיב מלחמה שערה ולשלם לתוקפן כגמולו. בעיית חוסנו החברתי הפנימי היא שהטרידה אותו. למראה תובענותם של קבוצות ויחידים, למראה שילוח הרסן הכלכלי, השביתות, ההשבתות והמריבות, הוא נזעק ממיטת חוליו ובא לאחד מכינוסיו של מרכז המפלגה – לדיון כלכלי דווקא – והטיח בפנינו את השאלה הגורלית: האמנם צדקן אלה שטענו, כי ליהודים חסר החוש הממלכתי, חסר הריסון העצמי הוולונטרי? האומנם יתברר בסופו של דבר, כי אין אנו מוכשרים לקיים בכוחות עצמנו ובעבודת עצמנו חברה מתוקנת ומדינה יציבה? משה שרת נסתלק מבלי שזכה לתשובה משכנעת ונחרצת – לתשובת המציאות המעידה על עצמה.

מי יתן ונלמד ממנו איך לחיות, איך לחלום, איך להילחם, איך לשרת.

תבונה מדינית ופרגמטיזם מוסרי

בראשית שנות ה-50 התחוללה דרמה ביחסי החוץ של ישראל. מדינת היהודים החליטה – למרות השואה וטבח המיליונים, שרישומם עמד עדיין במלוא תוקפו וחריפותו – לנהל משא-ומתן על שילומים עם גרמניה המערבית הדמוקרטית, לחתום איתה על הסכם היסטורי ולכונן איתה בהדרגה קשרים כלכליים, מדיניים, צבאיים ותרבותיים. את המהלך הובילו בישראל דוד בן-גוריון (ראש הממשלה בשנים 1948–1953 ו-1955–1963), שכינה באותם ימים את גרמניה המערבית "גרמניה האחרת", ומשה שרת (שר החוץ 1948–1956, ראש הממשלה 1953–1955) – יריבים פוליטיים קשים, שבסוגייה הגרמנית ראו עין בעין והשכילו לשתף פעולה.

בעוד שההיסטוריון הישראלי ישעיהו ילינק, שחקר רבות את יחסי ישראל-גרמניה, רואה את בן-גוריון ושרת – בצד הקנצלר הגרמני קונרד אדנאואר, המנהיגים היהודים נחום גולדמן ויעקב בלאושטיין והנציב העליון האמריקאי בגרמניה ג'ון מקלוי – כאדריכלי הסכם השילומים, נילס הנון, שהיה שגריר גרמניה בישראל וכתב את המחקר היסודי ביותר על ראשית היחסים בין שתי המדינות, רואה בשרת ולא בבן-גוריון את הגורם הדומיננטי בישראל, שעיצב בראשית שנות ה-50 את המדיניות כלפי גרמניה המערבית.¹ כך רואה זאת גם גבריאל שפר, הביוגרף של שרת, שרואה בו את "הכוח המניע" ו"הפרקליט העיקרי" שפעל "מאחורי הקלעים" לנטישת מדיניות החרם על גרמניה.²

הנון ושפר טוענים, שהמדיניות הגרמנית של שרת היתה "פוליטיקה אקטיבית מתוכננת היטב", שהיו בה "ראייה לטווח ארוך" ו"יכולת התמדה", וזאת למרות ששרת נשאר בנושא זה "בצילון" של בן-גוריון. כך, למשל, אומרים הנון ושפר שהפגישה הקריטית בין נחום גולדמן וקונרד אדנאואר בלונדון, בדצמבר 1951, הוכנה על-ידי שרת, אך "התוצאות החיוביות שהיו תוצאה של גישתו מרחיקת הראות

* פרק "אחרית דבר", אצל יעקב שרת (עורך), פולמוס השילומים, עמ' 845–851 (ושם גם ביבליוגרפיה מלאה).

1 ג' הנון (Hansen), מתוך צל השואה (גרמנית), 2002, עמ' 215 (להלן: הנון).

2 גבריאל שפר, משה שרת – ביוגרפיה של מדינאי מתון (אנגלית), עמ' 1002.

ומדיניותו הנחושה" לא יוחסו לו אלא לראש הממשלה.³

יהיו חילוקי הדעות על תפקידם של בן-גוריון ושרת אשר יהיו, מוסכם על הכל כי שרת היה דמות מובילה במשא-ומתן הגרמני-ישראלי בשנים 1951-1952 ובראשית קשירת היחסים בין שתי המדינות עד להדחתו מכהונת שר החוץ ומן הממשלה ביוני 1956, בעוד שבן-גוריון המשיך להוביל אותה מדיניות בשנים 1956-1963. שוררת גם הסכמה, כי בראשית שנות ה-50 עדיין היה משרד החוץ בראשות שרת גורם בעל חשיבות רוב השפעה בניווט ספינתה של מדינת ישראל, וכי צוות הדיפלומטים המעולה שלו בהנהגת שרת – ולטר איתן, אבא אבן, גרשון אבנר, שבתאי רוזן, מוריס פישר, חיים יחיל, אליעזר שנער – מילא תפקיד חשוב בהתקרבות הישראלית-גרמנית שהולידה את הסכם השילומים.

שרת – שהיה "יונה ליברלית" ו"המצפון המוסרי" של הממשל הישראלי במדיניותו כלפי הערבים – הדגיש בנושא הגרמני את "היגיון המדינה" (raison d'état), את הצורך ש"המדינה תעקוב אחרי כל תזווה במאזן הכוחות סביבה ובעולם בכלל", שכן "עם מפורז נטול-כוח יכול, ואולי חייב, להיות אך ורק בזיכרונות העבר ובתקווה משיחית לישועה לעתיד לבוא", אך "מדינה איננה יכולה להסתפק בזה, היא חייבת לעשות חשבון כוחה בכל רגע".⁴

מאזן כוחות הוא בלי ספק הנימוק הקלאסי של הריאליסט. שרת אכן הדגיש את הצורך ביחסים עם גרמניה, בהבינו כי מדינה זו חוזרת להיות גורם בעל משקל בקהיליה הבינלאומית ולבטח גורם בעל משקל באירופה ובברית נאט"ו. הוא לא ראה כל תכלית בהמשך ההרס על גרמניה כשאינן מדינה במערב, וגם לא בגוש הסובייטי, שותפה לכך. הוא אף ראה סכנה בכך שישראל עוינת לגרמניה תדחוף את גרמניה ליחסי קירבה עם מדינות האויב הערביות. לדידו, מדינה ריבונית צריכה לדאוג לקיומה וביטחונה וגם לאינטרס הכלכלי שלה, ולכן עליה לפעול בהתאם. בדידותה המדינית של ישראל, שאינה נהנית מתמיכת גוש מדינות, ומצבה הכלכלי הקטסטרופלי בראשית שנות ה-50 עת קלטתה גלי עליה המוניים, שיכנעו אותו שיש לעשות לקידום יחסי גרמניה-ישראל.

עם זאת, "הריאל-פוליטיק" של שרת בנושא הגרמני לא נגד את המוסר, כפי שמדיניותו היונית-ליברלית בנושא הערבי לא נגדה את אינטרס המדינה. הוא ראה במדינת ישראל העצמאית מגן לניצולים, וראה חובה מוסרית לחזק את המדינה כדי למנוע שואה נוספת. הוא גם לא ראה פסול מוסרי בהשבת הגזולה, בהחזרת מקצת הרכוש היהודי שנשדד בעת השואה, במניעת מצב של "הרצחת וגם ירשת". גם הלקח הציוני – החשיבות שראה בייצוג העניין היהודי על-ידי המדינה

3 הנזן, עמ' 35.

4 שרת בכנסת, 9.1.1952; ר' פולמוס השילומים, עמ' 446.

היהודית, החשיבות שבפעם הראשונה בהיסטוריה היהודית יכול העם לדרוש פיצויים מרודפיו – לא היה זר לשרת. מדובר בלקח שאולי אינו "מוסרי" במובן הטהור, אבל הוא גם לא "ריאל-פוליטיק" במובן השלילי הנוגד כל מוסר. שרת גם פסל בתוקף "אשמה קולקטיבית" של העם הגרמני. לדידו, להאשים כל גרמני גם אם לא היה שותף לפשעים, גם אם היה אנטי-נאצי, וכן גם את הדור הצעיר שלא יכול היה להיות נאצי, הוא מעשה גזעני, שהרי "לא יומתו אבות על בנים ובנים לא יומתו על אבות, איש בחטאו יומת". ועוד: "ויהי דבר ה' אלי לאמור: מה לכם אתם משלים את המשל הזה על אדמת ישראל לאמור אבות יאכלו בוסר ושיני הבנים תקהינה? חי אני נאום אדני ה' אם יהיה לכם עוד משל המשל הזה בישראל".

שרת אף ראה את הסכם השילומים כתקדים היסטורי בעל חשיבות אוניברסלית, כתרומה לחוק וצדק של הקהילה האנושית וכדוגמה שאין איבה נצחית בין העמים. ואכן בעולמנו הרווי סכסוכים "נצחיים" אפשר להצביע שוב ושוב על מה שקרה ביחסי גרמניה-ישראל וללמוד מכך שאין סכסוך ניצחי, שפיוס תמיד אפשרי גם אם יש להתגבר על תהומות של דם.

ההבחנה בין תומכי ה"ריאליזם", העוסקים בחישובי כוח ורווח, לבין "בעלי המוסר" הנאבקים בשם ערכים, מצפון וטוהר מוסרי, היא הבחנה פשטנית. אין היא משקפת את הויכוח האמיתי והיא חוטאת מאוד למנהיגי ישראל בשנות ה-50.

אין זה נכון, שעמדותיהם של "בעלי המוסר", ששללו יחסים עם גרמניה, חסרו שיקולים פוליטיים וריאל-פוליטיים. בשנות ה-50 חייבו מק"י ומפ"ם קשרים עם מזרח-גרמניה בעודם מוקיעים בשצף קצף כל קשר עם מערב-גרמניה ה"ניאור-נאצית". שיקולים הנוגעים ל"מלחמה הקרה" ואהדתם לגוש הסובייטי – ולא מוסר צרוף או רגש עז – קבעו את עמדתם. גם קביעתה של מק"י, שיש להתנגד לקשרים בין בון לירושלים, שכן מדובר במזימה מערבית ל"הכשרת" גרמניה כדי לתקוף את ברית-המועצות, לא נתבססה על מוסר ורגש דווקא. אפילו מנחם בגין, שאין לפקפק בלהט רגשותיו, לא נרתע מלגייס נימוקים ריאל-פוליטיים כדי לחזק את עמדתו. לדעתו, הקשר המתקדם בין ישראל למערב-גרמניה מסכן את יחסיה של ישראל עם ברית-המועצות ("אנו מחריפים כמו ידינו בלא כל הצדקה את היחסים המדיניים-ממלכתיים בין ישראל לבין אותו גורם אדיר השפעה"). בשם "טובת המדינה" (ולא הרגש והמוסר!). הוא קרא לשנות את המדיניות כלפי גרמניה, כי כך אולי "נגרע מן העוונות" (של ברית-המועצות כלפי ישראל).⁵

התואר ההולם את המדיניות שאימצו מנהיגי ישראל בשנות ה-50 כלפי גרמניה הוא "פרגמטיזם מוסרי". המדיניות היתה פרגמטית בצורתה אך מוסרית בתוכנה, ושורשיה בחשבון נפש מוסרי עמוק.

5 מנחם בגין בכנסת, 9.1.1962.

ואכן, היחסים בין ישראל לגרמניה הם דוגמה מובהקת לכך שהדיכוטומיה בין ריאליזם לבין מוסר במדיניות חוץ יכולה להיות שגויה. ה"ריאליסטים" שחייבו יחסים עם גרמניה לא פעלו אך ורק מכוח שיקולי תועלת וכוח. קשה לטעון כי גישתם מתעלמת ממוסר ומאידיאליזם וכי היא חפה מהתלבטות מצפונית. בדומה לכך, גם "בעלי המוסר" אינם יכולים להתעלם מאינטרסים ומיחסי כוחות; עובדה היא, שלא חל שינוי של ממש במדיניות ישראל כלפי גרמניה לאחר שעלו לשלטון. האבחנה בין "אגואיסטים לאומיים" (national egoists), שעמדתם כלפי אומות אחרות נקבעת על-פי אינטרס לאומי, ל"אידיאליסטים" (idealists), שעמדתם נקבעת על-פי אידיאליזם שמעבר לאינטרס הלאומי, בוודאי אינה תופסת במקרה זה, שהרי "בעלי המוסר" התגלו כמי שאינם חסרים ריאליזם ופרגמטיזם, בדיוק כפי שה"ריאליסטים" מעולם לא בגדו במוסר.

מותר עדיין לחלוק על מדיניותו הגרמנית של שרת, אך עובדה היא שכמעט כל מתנגדיו – גולדה מאיר בתוך מפא"י, אנשי "אחדות העבודה" ומפ"ם, "הציונים הכלליים" (ליברלים) ואפילו אנשי "תנועת החרות" בימין, קיבלו במשך השנים את הקו שהתווה הוא. אכן, זוהי דוגמה נדירה, שהתייצבות אמיצה ולא פופולרית נגד הזרם (החרם נגד גרמניה) הצליחה בסופו של דבר להטות את הזרם.

גולדה מאיר, שבראשית שנות ה-50 התנגדה לכל קשר עם גרמניה וראתה בכל גרמני נאצי ("יש לי גישה רסיסטית בהחלט, בעיני כל גרמני הוא גרמני נאצי למפרע"),⁶ ניהלה מדיניות שונה לחלוטין בתקופת כהונתה כשרת החוץ (1956-1965). דווקא בתקופה זו התפתחו היחסים הצבאיים הרגישים בין ישראל לגרמניה ונתכוננו יחסים דיפלומטיים רישמיים. היא סברה כי חובתם המוסרית של מנהיגי ישראל להתגבר על רגשות ולעשות ככל האפשר למען ביטחון המדינה. ההנהגה הישראלית באותה עת האמינה, כי יחסים כלכליים ישפיעו על ביטחונה ועל קיומה של ישראל, ולכן אפילו הנתונים ה"יבשים" על הגרעון במאזן המסחרי של ישראל ועל המחסור במטבע חוץ קיבלו בעיני בן-גוריון ושרת ממד מוסרי, שאינו קיים בדרך-כלל בעיצוב מדיניות כלכלית.

בעת כינון היחסים הדיפלומטיים בין גרמניה לישראל במאי 1965 עדיין היתה ההתנגדות הריגשית לכינון יחסים דיפלומטיים עם גרמניה עזה, אך כבר חלשה הרבה יותר משהיתה ב-1952. "חרות" ומפ"ם אומנם הפגינו נגד כינון היחסים, אך התנגדותן חסרה את העוצמה של שנות ה-50; "הציונים הכלליים" (הליברלים) ו"אחדות העבודה" שוב לא התנגדו להתנגדות מוחלטת ליחסים עם גרמניה. בגין הוסיף להכריז כי "לעולם לא יהיו יחסים תקינים בין ישראל והרוצחים",⁷ אך הציבור כבר

6 ג' מאיר במרכז מפא"י, 13.12.1951 (ר' פולמוס השילומים, עמ' 253).

7 אריה דייין, "הארץ" 7.9.1990.

לא מיהר להיענות. הפעם סברו חוגים רחבים ש"השיקול המכריע חייב להיות טובת העם וקידום התבצרותו המדינית והביטחונית בארצו"⁸ ולא להט הרגשות. במאי 1977 עלו לשלטון בישראל "בעלי המוסר" ששללו בלהט כל יחסים עם גרמניה. העיניים הופנו אל ראש הממשלה מנחם בגין, שבשנת 1952 קרא להסתער על בניין הכנסת כדי למנוע את אישור הסכם השילומים. התברר שכראש ממשלה לא נהג בגין כפי שנהג בימים שעמד בראש האופוזיציה. כבר ביוני 1977, כשנשאל מה יעשה כשיצטרך ללחוץ ידו של מדינאי גרמני, ענה: "אנהג כראש ממשלה".⁹

ואומנם, בגין לא ניתק את היחסים עם גרמניה וממשלתו המשיכה במדיניותם הפרגמטית של קודמיו. החוקרת לילי גרדנר-פלדמן הגדירה את גישתו של בגין בשנים 1977-1983 כ"רגישה מאוד לעבר, אך תמיד פרגמטית".¹⁰ הוא שוחח עם פוליטיקאים ודיפלומטים גרמנים – מעשה שכמנהיג אופוזיציה היה מוקיע כבגידה בעם היהודי. אנשי "חרות" שבשלטון שוב לא החרירו את גרמניה: שרי החוץ יצחק שמיר, משה ארנס, דוד לוי וסילבן שלום ביקרו בבון. אפילו אליהו בן-אלישר,¹¹ ניצול שואה, שעדיין ניסה לקבוע סייגים ליחסי ישראל וגרמניה, אמר ש"המחנה הלאומי אינו יכול להתעלם ממצאיאות בינלאומית, ממעמדה של גרמניה בתוכה ומן הצורך שיש לישראל לקיים יחסים עם הרפובליקה הפדרלית".¹²

ב-1987 תמכו כל שרי "חרות" במסע הנשיא חיים הרצוג לגרמניה המערבית, וגם על איחוד גרמניה בשנת 1990 לא הביעו ראש הממשלה, שר החוץ ושר הביטחון – כולם אנשי "חרות" – מחאה של ממש (ועל כך ביקר אותם בן-אלישר)¹³ גם ראשי הממשלה בנימין נתניהו, אריאל שרון ואהוד אולמרט, כולם אנשי "ליכוד", לפחות בעברם, התמידו בקיום יחסים שפירים עם גרמניה.

אנשי מפ"ם ו"אהדות העבודה" שינו גם הם טעמם לחלוטין כשהגיעו לעמדות שלטון בכירות. יגאל אלון, שבשנות ה-50 היה מראשי המתנגדים לקשירת קשרים עם גרמניה, קיים קשרים הדוקים עם מנהיגי מערב גרמניה כשהיה שר החוץ ("אני מרגיש בין ידידים", אמר אלון בהגיעו לבון ב-26 בפברואר 1975).¹⁴

היקף היחסים עם גרמניה בימינו מוכיח עד מה צדק שרת בכל שאמר בראשית שנות ה-50. גרמניה היא היום מעצמה מרכזית הן בפני עצמה והן באיחוד האירופי ובנאט"ו. גרמניה גם הפכה למייצגת האינטרסים הישראליים במועצת אירופה,

8 "דבר", 9.3.1965.

9 אליהו בן אלישר, "המחנה הלאומי", "האומה" 58, עמ' 263.

10 ל' גרדנר-פלדמן, *היחסים המיוחדים* (אנגלית), 1984.

11 מפעילי "תנועת החרות", מנכ"ל משרד ראש הממשלה בתקופת ראש הממשלה מנחם בגין.

12 אליהו בן אלישר, שם.

13 אריה דיין, שם.

14 יוחנן מרון, *האם היה זה לשווא? שגריר ישראל בגרמניה מסכם*, עמ' 52-53.

בנציבות האירופית ובנאט"ו. היא מקיימת "קשרים מיוחדים" עם ישראל וכל הממשלות הגרמניות התחייבו לראות בקשרים אלה "מרכיב מהותי" או "עמוד תווך" של מדיניות החוץ הגרמנית. מחוייבות זו חוצה גבולות מפלגתיים ונכונה הן לממשלות בראשות הנוצרים-דמוקרטים והן לממשלות בראשות הסוציאל-דמוקרטים (וגם לקואליציות גדולות ביניהן). ב-2005, לדוגמה, קיבל הבונדסטג, על דעת כל המפלגות (נוצרים-דמוקרטים, נוצרים-סוציאליים, סוציאל-דמוקרטים, "ירוקים" ומפלגת הסוציאליזם הדמוקרטי) החלטת התחייבות לקיומה של ישראל "בגבולות בטוחים וחופשית מאיומים, פחד וטרור".¹⁵

גרמניה סיפקה לישראל, שוב ושוב, נשק חיוני להגנתה. בראשית שנות ה-60 סיפקה גרמניה לישראל טנקים, מסוקים, נשק ארטילרי ומאות פריטים צבאיים אחרים. במלחמת ששת הימים הוטסו מגרמניה לישראל מסכות גז. בשנות ה-90, לאחר מלחמת המפרץ, ושוב לאחר הנאומים המאיימים של נשיא איראן, החליטה גרמניה לספק לישראל צוללות מודרניות שכנראה יכולות לשאת טילים גרעיניים, וכך להעניק לישראל "כושר מכה שנייה". ואכן הקנצלר גרהרד שרדר (1997-2005) הבטיח כי "ישראל תקבל כל מה שהיא צריכה לשמירת ביטחונה והיא תקבל זאת בזמן שתזדקק לכך".

אין זה מקרי, שנוכח איומו של נשיא איראן לתקוף את ישראל בנשק גרעיני "הזמניה" עצמה גרמניה לפורום חמש החברות במועצת הביטחון, המנהל את המשא-ומתן עם איראן בסוגיה הגרעינית. אין זה גם מקרי, שגרמניה מקיימת באופן שוטף "דיאלוג אסטרטגי" עם ישראל.

גם ליחסים הכלכליים בין שתי המדינות נודעת חשיבות יתרה. היקף הסחר שעמד על 93 מיליון דולר ב-1960 היה 4.6 מיליארד דולר ב-2004. ליצוא הישראלי גרמניה רק שנייה בחשיבותה לארצות-הברית. לגרמניה ישראל היא הפרטנר המסחרי החשוב ביותר במזרח התיכון – לפני מדינות חשובות ועשירות או עתירות אוכלוסין כמו מצרים, סעודיה ואיראן. השקעות גרמניות בישראל וגם השקעות של חברות הייטק ישראליות בגרמניה מגיעות למיליארדי דולר. גם התיירות הגרמנית מהווה מרכיב חשוב בתיירות לישראל.

היקף היחסים עם גרמניה בנושאי מדע, חינוך ותרבות, חילופי נוער, ערים תאומות, קשרים בין-מפלגתיים ובין איגודים מקצועיים, בין אוניברסיטאות ומכוני מחקר ובין מוזיאונים ואגודות פרופסיונליות הוא חסר תקדים. כך, למשל, ההשקעות הגרמניות במדע הישראלי גדולות יותר באופן אבסולוטי מההשקעות בכל מדינה אחרת זולת ארצות-הברית. באופן יחסי לגודל האוכלוסייה אין מדינה – לרבות ארה"ב – המתקרבת להיקף ההשקעות הגרמניות במדע הישראלי.

15 "דאס פרלמנט" (גרמנית) 17.5.2005.

למשה שרת, כמנצח על התנהלותה של משלחת ישראל במשא-ומתן ההיסטורי על השילומים, כנושא העיקרי והמתמיד בעול ההתנצחות עם שוללי המשא-ומתן בכנסת ובוועדת החוץ והביטחון שלה, בממשלה ובמוסדות העליונים של המפלגה השלטת מפא"י, ובציבור, היה חלק מהותי בכל ההתפתחויות וההישגים הללו. אכן, התפתחויות והישגים אלה באו לעולם אחרי הסתלקותו של שרת מן הזירה הפוליטית בישראל, אך הם נבטו כולם מן הקרקע הפורייה של הסכם השילומים אשר, למרבה הסימליות, שרת הוא שחתם עליו מול ראש ממשלת מערב-גרמניה.

וכך הגדיר את שרת הרברט בלנקנהורן, מי שהיה אחד ממנהלי המשא-ומתן על השילומים מן הצד הגרמני ואיש סודו של קונרד אדנאואר: "מדובר באישיות מאופקת וחזקה שמקרינה סמכות, דבקות במטרה וקשר חזק עם בעיות ההווה והרקע ההיסטורי מלאי הסבל. דבריו שקטים, פרי של השיבה מסודרת וחופשיים מכל סיסמאות נבובות".¹⁶

האיש משה שרת, שכמעט נשכח בארץ, היה מדינאי דגול. הוא צדק בעניין גרמניה, הוא צדק בעניין האוריינטציה המערבית של ישראל וככל הנראה צדק גם בגישתו לעימות הערבי-ישראלי. בכל אלה היה קולו קול התבונה המדינית וראיית הנולד.

”קרוב רחוק” – שחזר ונתקרב

מה שאירע לו למשה שרת באחרית שנותיו היא פרשה הצריכה לימוד. האם התפתחות זו שחלה במהלך דעותיו, התפתחות טיפוסית היא שלא ללמד על עצמה בלבד באה, אלא על הכלל כולו – או שלא באה אלא עקב נסיבות מיוחדות בחייו של שרת? משה שרת היה – כפי שהגדירו פעם הנשיא שזר – ”פרי הילולים” של החינוך העברי-ציוני. הוא אומנם נולד בחו”ל, אך גדל משחר ילדותו בבית ציוני מובהק והיה מן המחזור הראשון לתלמידי גימנסיה ”הרצליה”, שבאה לעולם יחד עם תל אביב העיר וגילמה בשעתה את מיטב השאיפות החינוכיות של הציונות המגשימה. משה שרת היה דוגמה ומופת לפירות של אותו חינוך עברי-ציוני-לא-דתי, שבצלמו ובדמותו עוצבו יסודותיה הרוחניים-תרבותיים של מדינת ישראל, דרך כל גלגולי ”היישוב” ועד ימינו אלה. הוא היה אחד מ”אבות המדינה”, אך שונה היה בהווייתו הרוחנית מרובם בכך שהוא לא עבר אותו משבר של הקרע מבית-אבא ומסביבת ילדותם, שהשאיר אותותיו בליבותיהם של חבריו. אביו שלו העלה אותו בילדותו לארץ-ישראל ושתל בו מדעת אותם ערכים חלוציים-ציוניים מהפכניים, שאחרים היו צריכים להגיע אליהם בכוחות עצמם.

ייחוד זה של משה שרת על פני חבריו בהנהגת המדינה והתנועה הציונית, הוא שנותן עניין מיוחד באותו מיפנה רעיוני שחל בו בשנים האחרונות לחייו. כאשר משה שרת דיבר על הצורך בהעמקת התודעה היהודית ועל החיוב הרב בתכנים ובמסגרות של עולם ישראל-סבא – לא היה זה מחמת גל של נוסטלגיה שהציפו כדרך שהוא מציף לפעמים אנשים מזדקנים, המביטים בגעגועים על ימי ילדותם, בחושם כי הנה הולך ומתקרב מעגל חייהם לסימו. טבעו של גל זה לגאות לשעה ולחזור כלעומת שבא מבלי שיחרוש תלמים וישאיר אחריו עקבות בני קיימא. המיפנה במהלך דעותיו של משה שרת לא היה מתוך המיית געגועים לבית אבא-וסבא ולימי הנעורים. אדרבה, היה בו משום סטייה מהם והלאה, ומכאן חשיבותה של השאלה שהעמדנו: האם היתה זו תופעה מבודדת, תופעה שהלכה לעולמה עם מותו של משה שרת, או

* שבועון ”פנים אל פנים”, 24.6.1966, במלאות שנה למותו של משה שרת.

שהיה שרת מבשר תהליך העשוי בהמשך הימים להקיף רבים מבין אלה שהוא היה אב-טיפוס לעולמם הרוחני-תרבותי?

והי שאלת מפתח לעתידותיה של מדינת ישראל וממילא של כלל ישראל, שכן גורלם של השניים נתון עתה ולשנים הבאות במידה רבה בידיהם של אלה שחשבונו עם מורשת הדורות ועם כלל ישראל, אינו כולל, כפי שהיו הדברים בדור הולך, מישקע של ילדות רוויית זיכרונות על חיי יהדות מלאים בטרם בוא הסער שהרחיקם מחיים אלה. דור זה, ששרת היה מבשרו והנכנס עתה לעמוס על שכמו את הנהגת המדינה, יצטרך "לגלות" בשביל עצמו את סוד פנימיותם של חיים יהודיים מדורי-דורות ולחצוב בכוחות עצמו דרכי גישה להרגשת האחוה ולשותפות הגורל והזהות של כלל ישראל. דור זה לא ימצא את הדברים הללו בחוויות ילדות בלתי אמצעיות ולא יוכל להעלותם ממסכת הערכים של החינוך העברי-ציוני, שלרוב פטר סוגיות אלו במלל סתמי ופתר אותם בפתרונות קלים ופשטניים.

האם היה זה מקרה, או צירוף מקרים, שמשוה שרת הגיע לכך, או שדרכו של הדור במבוך החיים היהודיים, על-כורחה, במוקדם או במאוחר, שתוליך אף אותו לאותו מקום שהגיע אליו שרת ושהביא אותו להכיר ולהזהיר כי –

אם לדורות הבאים של אורחי ישראל תאבד הערות לשליחות מדינתם בהיסטוריה היהודית, אם תתפתח מחשבתם בכיוון המופנה פנימה ותשתרר בהם ההכרה כי הם מספיקים לעצמם, אם כתוצאה מזה תבוא ההתנכרות בינם לבין בני דורם שבגולה, אשר תביא לידי פירוד לבבות גמור, כי אז לא יאשמו במעילה בפיקדון קדוש, אלא בלי משים יחבלו במו ידיהם במעמדה של ישראל עצמה.

דומה, כי התשובה לשאלה רבת חשיבות זו תעלה מאליה לכל מי שייתן ליבו לעקוב אחרי הלבטים הנפשיים שליוו את המיפנה אשר חל במהלך דעותיו של שרת בכל הנוגע להתייחסותה של מדינת ישראל ועמה אל כלל ישראל והווייתו עד שהביאה אוחו להכריז, כי:

חובה עלינו להעמיק את התודעה היהודית, לחדד את תחושת הזהות ושותפות הגורל עם העם היהודי כולו, לנטוע בלבבות הדור הצעיר את רגש האהבה ליהודי של היום, ליהודי של כל יום ויום, ליהודי כמות שהוא ובאשר הוא שם.¹

1 מהרצאת משה שרת בכינוס הקונגרס היהודי העולמי, שטוקהולם 1959.

בין המרכז להיקף

רבים המה, למעשה – כל מנהיג ודובר של הציונים ושל מדינת ישראל מוכנים לדבר על החשיבות של זיקת המדינה לתפוצות. אין זה סוד אף בפני הכנעני שבכנענים, שמדינת ישראל מתקיימת לא במעט בזכות ההשתתפות הכספית של יהודים בתפוצות. גם אלה שכאן, במדינת ישראל, נלחמים על הרס כל המחיצות המבדילות בין יהודים לגויים עד כדי עידוד נישואי תערובת וטשטוש כל הסימנים המייחדים את ישראל בעמים – גם הם מדברים גבוהה גבוהה על "הקשר" בין ישראל לתפוצות, הנאבקות מרה לקיים סימנים אלו למול הנחשולים העולים עליהם. הם, שמיישוביהם הם מרחיקים בכוונה כל זכר לקודש ולמקדש-מעט, ומוחקים כל סימן לשבת ויום הכיפורים, גם הם מחזורים אחרי "הקשר" עם יהדות התפוצות, שלרוב אינה מוצאת ביטוי ליהדותה אלא במקדשים שבמקום ובזמן: בבתי הכנסת ובשבתות וימי הג.

אם מדברים אנו על "מיפנה" שחל בדעותיו של משה שרת בשנותיו האחרונות – הרי ברור שאין כוונתנו למס-שפתיים שגור זה שבפי דוברים ישראליים. המיפנה מתבטא בהעתקת נקודת הכובד מן המרכז הרואה רק את עצמו, אל ההיקף שבתוכו אומנם נשאר המרכז במקומו, אלא שמרכזיותו נובעת לא מעצמו ובו, אלא מכוח ההיקף שמסביבו; ולא עוד אלא כגודלו של ההיקף כן גדולת מרכזיותו של המרכז, ובהיעלמו של ההיקף אין המרכז קיים כלל והריהו נקודה אבודה, חסרת משמעות. לא בקלות הגיע משה שרת לתפיסה זו. למרות שהדברים אולי נראים לנו פשוטים, הרי הרבה אומץ לב אינטלקטואלי והרבה גבורה נפשית היו צריכים לו, לחניך "היישוב" ולאחד העושים המרכזיים בתקומת מדינת ישראל כשר החוץ הנושא דברה כאומה עצמאית במשפחת האומות, להתפרק מן הרגש ה"משיחי" העצמי ומראיית חזות הכל במדינה עד כדי העלאת חשש, אומנם תוך כדי הסתייגות של –

להבדיל כל ההבדלות, אבל לפעמים נדמה שיש סימנים למעין תהליך מסוכן כזה (של התבוללות) בקרב העם היושב בציון, גם בתוך מדינת ישראל. ודאי שמדינת ישראל קיימת ועומדת, איתנה ומושרשת, בהוויה יהודית ניצחת, במציאות יהודית חיה. אף-על-פי-כן, יש נטייה בתודעת העם הזה לפשטנות יתרה, יש נטייה נפשית לבריחה מסיבוכים, אותם הסיבוכים שהם יסוד לחיינו היהודיים. ישנה מעין התבוללות בריקמה הממלכתית הכללית של החיים הבינלאומיים, הדגשת-יתר של שוויון האומה הישראלית העצמאית עם יתר אומות העולם, שמצבן תקין, והתרודדות, כמעט שיתוק, של התודעה היהודית כערך משותף למדינה ולתפוצות הגולה. על-ידי כך נוצרת נטייה לטישטוש ייחודו של הגורל היהודי ולהתעלמות מייעודה ההיסטורי המיוחד של מדינת ישראל.

רק ראייה מפוכחת, ואם תרצה לומר אכזרית, של הצד הזה, איפשרה לו לראות בעיניים אחרות גם את הצד השני, את התפוצות. ומכאן הגיע לדרגה זו, שכל המרבים מלל על הקשר עם התפוצות חסרים אותו, של הזדהות עם התפוצות, של ראיית התפוצות לא בעיניים ישראליות, אלא בעיניים יהודיות.

הכרה זו לוותה בהרבה לבטים נפשיים שאפשר למצוא עקבותיהם בהרצאותיו, שיחותיו, מעשיו ובעיקר מכתביו (אלה עדיין מחכים לפירסומם). הגישה הזאת היתה מנוגדת לכל חינוכו והרגלי החשיבה שלו ולא קל היה לו להתגבר על אלה כמעט באותה מידה שהיה קשה לו להתגבר על אבן-נגף רצינית לא פחות: היחס לדת ולמסורת.

לאלה לא היה מקום בחינוכו של משה שרת. וכמה רועד קולו, שלא כדרכו, בישיבת הוועד הפועל הציוני בירושלים (18 במרס 1963) כשהוא מוכן לקבל עליו את "הסיכון" ואומר:

אסתכן אם אומר, כי גם בלי הדת אי-אפשר להעמיד תריס כלפי ההתבוללות ברחבי היקפה. בלי יסוד דתי מסוים, בלי מסגרת מסוימת של חיים דתיים, המתבטאים בהשתייכות לקהילה, לבית כנסת. בקיום מנהגים מסוימים, בעיצוב אורח חיים שיש בו מידה ידועה של שמירת מסורת, אי-אפשר להעמיד תריס יעיל בפני הסכנה.

הדברים לא נאמרו מן השפה ולחוץ. הם הצטרפו לפעילות רבה. כדי לעמוד על מלוא המשמעות המהפכנית של הדברים הללו, יש לראות את משה שרת על רקע דורו, על רקע חינוכו וגידולו, על רקע ארצישראליותו ועל רקע אישיותו הישרה, ההגיונית, הייתי אומר: "הגויית", המשוחררת מלבטי הנפש של "הישיבה-בחור" ומתסביך גלותיות.

אותם דברים שנאמרו בהיסוס-מה ובוזהירות של מדינאי מעל במות ציבוריות – נאמרו ביתר פירוט בשיחות פרטיות, במכתבים אישיים, בהליכה לשבועיים לגור בפנימיה של "הסמינר" בניו-יורק² להתאבק בעפר רגליהם של חכמי ישראל. דברים אלה טרם רוכזו למקום אחד, אבל ניתנה לנו אפשרות להציץ בהם. ב"פנים אל פנים" (גל' 256) מכ"ז בטבת תשכ"ה, שהופיע עוד בחייו של שרת, נדפסו דברים שהשיעם בחוג פנימי של צעירי מפלגתו. כאן דיבר בגילוי לב שמאחוריו כל אותו מאבק נפשי-פנימי שהביאו למסקנות אלו. באותו מעמד אמר שרת:

2 "הסמינר התיאולוגי היהודי" של הזרם הקונסרבטיבי. הביקור התקיים בראשית שנות ה-60.

טיפוח ערכי היהדות ואורח חיים יהודי הם לדעתי היסודות החשובים ביותר לקיומנו. איני ניגש לעניין מבחינת המדינה, למרות שאפשר לגשת לבעיה גם בדרך זו. למשל, כאשר אני רואה יהודי גלוי ראש נכנס לבית קברות, אני אומר כי האיש הזה פרוץ, חסר-תרבות. שכן הוא לא היה מעלה על דעתו להיכנס לכנסיה נוצרית חבוש כובע. ראיתי אנשים מתנועת הפועלים, בטקסים שנתקיימו בבתי כנסת, עומדים גלויי ראש, והייתי מלא התקוממות וזעם. כיוסי הראש הוא מנהג קדומים המושרש עמוק בנפש הדת. בכך מביע היהודי את רחשי כבודו למקום בו הוא נמצא. התארחתי בחול המועד פסח במשפחת ידידים. לשולחן הוגש כיבוד – והכל היה חמץ. לא רק שלא נגעתי בשום דבר, פשוט עצרתי בעצמי מלברוח מן הבית. נראה לי, כי אכילת חמץ אינה סתם אווירה לא-דתית, אלא התכשורת לעם היהודי. אלפי שנה שומר העם היהודי את יציאת מצרים וניתן לכך ביטוי ממשי – מצה. המצה היא מוסד; היא שורש של תודעה. ואם משך אלפי שנים שמרה המצה על ישות לאומית מובהקת מטשטוש גמור, הרי עלינו להמשיך ולשמור על כך גם כיום בישראל. זכותו של הקיבוץ לחשוב אחרת, אולם, אני יודע שבקיבוץ של בני, למשל, צמו השנה ביום הכיפורים ארבעים ושלושה חברים. תופעה זו קיימת מפני שמתעוררות בעיות רציניות מאוד ואנשים מחפשים תשובות עליהן. שלושה-עשר מחברי קיבוצי איחוד הקבוצות והקיבוצים קמו ועלו לטירת צבי לכל יום הכיפורים. מדוע? מפני שקיימת כאן שאלה של חיי נפש. אנשים עורגים למשהו שימלא אותם מעל לחולין. הם אינם יכולים לסבול, שיום הכיפורים יהיה ככל הימים. הם אינם יכולים להתפשר עם העובדה, שהופכים יום זה ליום ככל הימים. ומספרם של אלה הולך וגדל.

וממשיך משה שרת ואומר:

היה זמן שהיהודים היו מכונסים בתוך עצמם. היה זה הגטו, היתח זו העיירה. שם היה הווי, וההווי היה אורח חיים. היה זה הווי קיבוצי, הווי קולקטיבי, ולא היה דרוש שום מאמץ כדי לקיים את ההווי הזה. מי שפרש מן ההווי, שחה כנגד הזרם. מבחינה יחסית, קל היה להבטיח בתקופה ההיא את קיומו של העם היהודי. היו גזירות ושנאה, שחיסות וגירושים, נשפך דם, ואף-על-פי-כן, היה הקיום היהודי מובטח. כי היהודים היו מגובשים בינם לבין עצמם וחיו חיי חטיבה אחת. תקופה זו חלפה לבלי שוב. אותם מיליונים של יהודים בתפוצות אינם יכולים להסתגר בדל"ת אמותיהם. החופש הזה, הניתן להם בארצותיהם, יש בו חידקי מוות לקיום היהודי. אבל החופש הזה יש בו גם חידקי חיים. הוא עשוי, תוך כדי

השתזרות בחברה, להקים לעצמו עיתונות, בתי ספר, חיים חברתיים ולהתבטא כיהודים. השאלה היא: כיצד הוא יתבטא? כיצד יבטא את אישיותו היהודית בסביבה הזרה המקיפה אותו? האם יבטא אותה רק בהשתייכותו לארגון? שמא יבטא אותה בהסברה?

ומהי כיום המסגרת לחיים יהודיים, וכיצד נראה המגע בין "הישראלי" ומסגרות חיינו שלו למסגרות אלה? ממשיך שרת:

אי-אפשר לעקור מתוך הציבור היהודי את בית הכנסת. בית הכנסת הוא התא הראשוני של חיים יהודיים. אנשים נפגשים ומתיידדים בבית הכנסת. אין זה רק כדי ללכת להתפלל, אלא כדי להזדהות עם העם היהודי. העובדה שיהודי הינו חבר באגודה ציונית אינה מספקת. גם אי-אפשר לבוא אל הכלל בתביעה – להיות חברים בתנועה-הציונית, אחרת הם חדלים להיות יהודים. אולם כאשר יהודי רשום בבית כנסת – הוא נתון במסגרת ברורה וקבועה, אין ארגון בסיסי אחר, לא קיימת מדינה המקיפה בחישוב ברזל את כל חיי אזרחיה ומטביעה עליהם חותם של יהדות בכל שלבי חייהם. מנהגים אלה, מסורת זו, היא המחזקת, מאחדת ומגבשת את היהודים בכל מקום בעולם.

והנה בא יהודי מהגולה לבקר בארץ, והוא מוזמן לבילי שבת לבית יהודי, ולהפתעתו אין הוא מוצא נרות. ניגשים לשולחן והולכים לאכול – והקידוש איננו. גם ברכת המזון איננה בנמצא. מה תהיה הרגשתו של יהודי זה? מה יאמר כאשר ישוב לביתו? וכאשר באים ישראלים לחוץ-לארץ, אין התמונה שונה. שערך בנפשכם: באה אונייה של "צים" ועוגנת באיזה נמל בחוף המזרחי של ארצות-הברית; בעיירה יש קהילה יהודית. ונפוצה הידיעה שאונייה מישראל הגיעה לעיר. הקהילה כולה כמרקחת. מה עושים היהודים? מוזמינים את כל הצוות לבית הכנסת, כדי שייפגשו עם הקהילה. שכן אחרת, כיצד ייפגשו? והנה מתברר, שהבחורים האלה, או רובם, אין להם מושג מה זה תפילת ליל שבת אין להם מושג כיצד לנהוג בפתיחת ארון הקודש וסגירת הארון. הם אינם יודעים אפילו מה זה "שמע ישראל"! הוא הדבר לגבי קבוצות ספורט. נושאים אותם על כפיים, אך לאחר מכן נרתעים מהם. מה זה? – מתפלאים היהודים הטובים בחוץ לארץ – הם זרים לנו!

הזרות הזאת היא שהחרידה את משה שרת והיא שהביאה אותו, לאחר לכטים ומאבקים נפשיים, לדבר על מיפנה במסכת הערכים של חיינו.

”זוהי כל הבעיה”

בשנות עבודתו של משה שרת כעיתונאי (תרפ”ה-תרצ”א) כתב עשרות מאמרים שעליהם חתם בפסבדונים ”מ. קרוב רחוק”. בשנות חייו האחרונות, כאשר כבר היו מאחוריו התארים הרמים של שר חוץ וראש ממשלה בישראל, הוא הגיע בתוקף תפקידו כיושב ראש ההנהלה הציונית למגע חי עם תפוצות ישראל. ככל שהכיר יותר יהודים אלה והתעמק בסוד הווייתו וקיומו של העם שהוא נמנה עם מנהיגיו, כן קרא ביתר עוז לשינוי ערכים, אותו דרש לא רק מאחרים, אלא ראשית-כל מעצמו. המיפנה בחייו של אותו ”קרוב רחוק” שחזר ונתקרב – שייך לא-רק לחייו האישיים שלו. הוא תוצאה בלתי נמנעת לכל מי שמהלך בימינו בדרכי ציון המסוערות והוא כן עם עצמו ואינו מבקש לסמא עיניים בסיסמאות תפל שאינן עומדות בפני רוח מצויה, כל שכן בפני רוח שאינה מצויה. אין מנוס מכך כי אף הלה יגיע לאותה הכרה ולאותה מסקנה מצפונית אליהן הגיע משה שרת, באומרו:

עכשיו העולם היהודי פרוץ ומפולש להשפעות מהשפעות שונות, והוא חייב לעמוד על נפשו בתוך רוח הפרצים המנשבת בו. מהטמה גנדי אמר: ”אני רוצה כי רוחות של כל התרבויות תהיינה מנשבות בחופש גמור דרך ביתי, אבל אינני רוצה שאיזו רוח מן הרוחות האלה תפיל אותי לארץ”. ואנחנו, בין שאנו רוצים ובין שאיננו רוצים, אנו חיים בבית שרוחותיהן של כל התרבויות מנשבות דרכו; ואנחנו גם נבנים מן הרוחות האלה, מתעשרים מן הרוחות האלה, מביאים את בושמן של כמה וכמה מן הרוחות האלה לתוך ארצנו ומשלבים אותן במפעל בנייננו; אבל איננו רוצים ליפול למשואות מדחף הרוחות האלה – וזוהי כל הבעיה.

עם משה שרת - בעדן

הכרתי את משה שרת מקרוב בראשית 1950, כאשר כיהן כשר החוץ של ישראל. באותו זמן מילאתי שליחות בעדן ובתימן בקשר להוצאת היהודים משם והעלאתם לישראל.

ביום שישי, י"ג בניסן תש"י, 31.3.1950, השכמתי לנסוע ללחג', לשחרור 310 עולים שעוכבו שם בבית-המכס. לפנות ערב, מקץ הצקות ועיכובים למיניהם, הועלו העולים על המכוניות, ששים וצוהלים. משקרבנו בערב למחנה "גאולה" שבעדן הבחנתי בשינוי "נופו" של המקום. השער היה מעוטר בירק ובתאורה גדולה. גם התכונה מסביב היתה שלא כרגיל. הדבר היה תמוה בעיני. ברדתנו מהמכונית הופתענו למראה עינינו: במרכז שורת מקבלי השיירה עמדו שר החוץ שלנו, משה שרת ורעייתו צפורה. הוא לחץ את ידי ואמר: "יישר כוח, היתה זו חוויה גדולה בשבילי!" ומייד ניגש אל העולים וברכם: "זכות גדולה היא - אמר - לראות שיירת גאולים, שבצורה כה בהירה היא ממחישה את גאולתו של שבט מישראל".

אכן, היתה זו תשורת-חג לשר החוץ ולמחנה כולו. והיה בה, בשיירה שהגיעה בערב חג החרות, משהו מסמל יציאת מצרים בזמנה: מה הללו יצאו ממצרים ביד רמה, אף יהודים אלה נחלצו מידי צרים שביקשו לעכב את גאולתם ויצאו מתימן ביד רמה. וכיצד הגיע שר החוץ אל מחנה "גאולה"?

אותו יום שישי נחת בנמל התעופה של עדן מטוס ומתוכו יצא משה שרת. עובדי שדה התעופה, שעסקו אותה שעה בסידור ענייניו הפורמליים, לא ידעו כלל מיהו האיש! משם נסע משה שרת והגיע למחנה "גאולה", להפתעתם הרבה של השליחים הארצישראלים, שגם הם לא ידעו כלל קודם לכן על בואו. היתה התרגשות גדולה בקרב שוכני המחנה וכהרף-עין התרוצצו העולים בין אוהליהם ובפיהם הבשורה: "שר עם ישראל בא!"

חיש-מהר נהרו העולים באלפיהם והתרכזו ליד חדרו. תוך רגעים מעטים התמלא כל השטח מסביב אנשים נשים וטף. המקום צר מהכיל את האלפים הנדחקים. כל

אחד רצה להיות קרוב, "עד כמה שאפשר", לשר. כולם רצו לחזות בפניו ולשמוע את קולו. לא היתה להם סבלנות לתת לשר שהות-מה לנוח מהדרך. השר הבין לרוחם ועל אף עייפותו נענה לבקשתם ויצא אליהם, על פניו נסוכה שמחה, והתחיל לברך אותם, אך הם לא הסתפקו ב"תא-שמע". הם דרשו ממנו שיצא "לשם!" "לשם!" – לשטח הפתוח והרחב – כדי ש"כולם יוכלו לראותך". גם לבקשתם זו נעתר השר – ויצא לשטח הפתוח. תחילה עמדו דוממים, אך התרגשותם גברה והלכה עד שפרצו בשירה ובריקודים סביבו משך שעה ארוכה.

ליל הסדר במחנה עם שר החוץ היה מרהיב-עין בסדריו ובמספר משתתפיו: אל שולחנות ערוכים בצורת מ"ם הסבו כשישים שליחים מישראל, שהרגישו עצמם "כמו בבית". וגם אורחים נכבדים היו – שישה אנגלים, מראשי הפקידות בממשלת עדן. הללו ישבו תחילה חמורי סבר, כיאות לפקידים רשמיים של "הוד מלכותו", אולם אט אט "נגרפו" גם הם לתוך האווירה הכללית. שר החוץ הוא ש"מיוג" אותם בתוך הכלל. ה"סדר" כולו היה לפי הנוסח הארצישראלי והתנהל על-ידי משה שרת, שקרא את ה"הגדה" והיה מתרגמה מינייה-וביה לאנגלית, ואחר הוסיף בעברית דברי הסבר מתובלים באימרות חז"ל. בגמר ה"סדר", שנמשך שלוש שעות, אירגן השר מקהלה, לימד שירים ופזמונים חסידיים ומשירי הארץ, אף ניצח על המקהלה, שאך זה למדה שירים חדשים "על רגל אחת".

למחרת הבוקר התפלל שר החוץ בבית הכנסת של המחנה ונתכבד בעלייה לתורה, וכמנהג יהודי תימן, קרא הוא בעצמו בתורה. וכיוון שקריאתו ערבה לאוזני השומעים – קיבל עוד "תוספת" מפטיר.

ה"סדר השני", שנערך אף הוא בחגיגות רבה, היה באחד האוהלים של יהודי צנעא, ולפי כל כללי המסורת והמנהגים שלהם: השולחנות היו ערוכים בצורת ח"ת, בחן ובטעם רב, ועליהם "קומה שלמה" של כל מיני ירקות, חרוסת, ביצים, בשר ויין. מארי יחיא כסאר, ראש המסובים, פתח: "בבהילות יצאנו ממצרים". ואחריו המשיכו במקהלה: "מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות" – בה השתתפו כל עשרות המסובים, בכללם השליחים הארצישראליים, שייצגו את כל צבעי הקשת העדתית.

בסיום ה"הגדה" פרצה שירה כללית, שהקיפה מאות אנשים. נוצרה שרשרת רוקדים ומעגלי ההורה נעו ב"מי אנחנו? – ישראל!"

משה שרת סיים את המסיבה בפרישת שלום לעולים מאת אחיהם בישראל, ויחיא כסאר סיים ב"מי שבירך" מסולסל ומוטעם לכבוד האורה.

יש לציין, כי בואו של שר החוץ נשמר בסוד מוחלט, ולתושבי עדן הערביים נודע דבר ביקורו רק לאחר שחזר לארץ. הדבר איכזב את ידידי הערביים ולא אחת אמרו, שלא יסלחו לי על שהחמצתי מהם ההזדמנות להכיר "יוזר אלח'רג'יה (שר החוץ) של ישראל".

1 | שלוש תקופות של משה שרת

יום שראיתי לאחרונה את משה שרת, ישוב היה בכורסה שהיה מרותק אליה, מושיט רגליו לחומה של שמש שהאירה מן החצר הקטנה של דירתו, ושלווה היתה נסוכה על פניו שנתקדרו, כאילו סרה מהם המתיחות שהעיבה עליו מאז תקפה אותו מחלתו. לא דיברנו הרבה. רק מפעם לפעם מחליפים היינו מילים אחדות ותוך כך מזכיר משה מעשים נשכחים בימים עברו.

כל שעה שבאתי לבקרו בביתו מוצא הייתי עדויות – ספרים, אטלסים ותצלומים שעל הקיר – לאותן שלוש התקופות שבהן זכיתי לעבוד במחיצתו, למן המאבק לצבא העברי בימי מלחמת-העולם [השנייה], עד ימים ראשונים של משרד החוץ שלנו ועד למושב האחרון של הוועד הפועל הציוני, שלפניו הביא את תוכניתו לחידוש פני התנועה הציונית.

יותר ממחצית יובל שנים עברה עלינו יחד, רוב חיי בגרות של בני דורי, ודומה שאין יום בפרק זמן זה שזכרונותיו אינם קשורים במשה שרת. וכשאתה מצרף פרט לפרט, תמונה לתמונה, מעלה רגעי גדולה וסיפק נפש, ורגעי אכזבה וסבל שהם נחלתו של איש ציבור, סופך שאתה מגיע לאותם קווים שהיו מציינים אותו בכל תקופה מימי חייו, והן מידות שייחדוהו בין כל מנהיגי הדור: האמונה וההתמדה הבלתי מעורערת, אהבת אדם, לא האדם בהפשטתו אלא היחיד באשר הוא יחיד על סבלו ועל בעיותיו, ואהבת עמו, כל היהודים באשר הם שם, תוך ניסיון מתמיד להבין לנפשם, לבעיותיהם וללבטיהם.

מחולל ההתנדבות

עולה בזכרון מן העבר הרחוק אסיפת-עם גדולה באולם "מוגרביי" בתל אביב, בשנה השלישית של המלחמה. חילותיו של רומל עמדו אז בגבול מצרים, מיסמכים נשרפו בשגרירות בריטניה בקהיר ורכבות של פליטים באו לבקש מקלט בירושלים. בימי החרדה ההם נחלשה תנועת ההתנדבות לצבא ביישוב. היתה הרגשה בלתי מובעת,

* "דבר", 6.8.1965.

שממילא איחרנו את המועד; עוד מעט והאויב יעבור את מדבר סיני ויגיע לשערי הארץ, ומה לנו למלא שורות הצבא הבריטי, שייסוג בוודאי למרכז אפריקה ועימו צעירי ארץ-ישראל הדרושים לנו כאן לעמידה אחרונה, נואשת, נגד קלגסי היטלר? האולם היה מלא והלך הרחוחות היה מדוכא ורווה מרירות. אז קם משה שרת, שופע ביטחון, וכדרכו הסביר וניתח, צירף עובדה לעובדה, וקבע: הגרמנים לא יעברו את המדבר, כשם שלא עברו בראשית המלחמה את תעלת לה-מאנש. עתידות בעלות-הברית לעמוד נגדם ואנחנו חייבים להשתבץ במאבק זה. אסור לנו להיבהל ולהתייאש וארור האומר כי איחרנו את המועד. אין מאוחר בהיסטוריה שלנו. מכל סכנה יצאנו בראש מורם, וכן נצא גם מניסיון חמור זה.

תגובות באולם והדים של שיחות למחרת היום, כאשר נתפרסם הנאום בעיתונים, העידו מה רבה היתה השפעתו. ואומנם, ימים מועטים בלבד עברו, רומל נעצר באל-עלמיין ושוב עמדו תורים בלשכות הגיוס וחיילים יהודים מילאו את מחנות הקליטה של הצבא הבריטי.

אחר-כך נשלחתי לחודשים רבים למצרים בשליחות של קשר עם הצבא הבריטי. מפעם לפעם היתה מגיעה ידיעה שמשה שרת עומד לבקר בקהיר או במחנות הצבא הבריטי שהשתרעו לאורך תעלת-סואץ, מפורט-סעיד ועד סואץ העיר. פעמים היתה גלויות אליו צפורה, ואף לי נודמן להילוות אליו בנסיעות הארוכות במכונית מירושלים לקהיר דרך מדבר סיני לאיסמאעליה או לתל-אל-כביר. לאחר שהיה מסיים את פגישותיו במטה הכללי הבריטי, מתדיין עם מפקדי הצבא ומכווני המדיניות הבריטית בקהיר, היה משקיע את עצמו בבעיות של חיילים וחיילות, פלוגות ומחנות, מספר, מסביר, מיישר הדורים ומפיג מתיחות.

החיילים היו ממורמרים, חסרי סבלנות, אך הוא ניחם והבטיח: עוד נזכה לחטיבה עברית. שומעיו היו מחייכים לעצמם חיוך של ספק. כמה פעמים הובטח לנו הדבר ותמיד מצאו הבריטים דרך להשהות, לדחות ולחזור בהם, אך שרת לא נרתע. טס ללונדון, כתב תזכירים, ניסה וחזר וניסה.

יום אחד התאספנו כולנו, גדודים ופלוגות של חיילים עבריים, במחנה המעבר שבבורג-אל-ערב, על גבול המדבר, ערב היציאה לאיטליה וכניסתה של החטיבה היהודית הלוחמת למערכה. התזמורת הפילהרמונית [הארץ-ישראלית] באה למדבר להשמיע את נגינתה, ומשה שרת עלה על ספסל והשמיע דברים חמים ונרגשים באוזני אלפי החיילים שישבו על גבעות החול מסביב, על דגל ישראל שיונף מעתה במערכות המלחמה, על ההיערכות לקראת האויב, על התקווה הגדולה שנפגוש על אדמת אירופה את שארית הפליטה של מחנות ההשמד. תצלום המעמד הזה תלוי בחדרו של שרת, ואף נדפס בספרים רבים המוקדשים לאותה תקופה.

בביקורים אלה במחנות לא עסק בענייני כלל בלבד. נכנס היה לעומקן של

שאלות כל פרט, מיישב סכסוכים, דן בין קצינים וחיילים, שומע לוודוייהן ולתלונותיהן של חיילות צעירות שנותקו מביתן והושלכו לעולם זר, ודואג לפצועים ולחולים. ובשובו לירושלים היה פנקסו גדוש מספרי טלפונים ומענים. מעולם לא שכח למסור דרישת שלום להורים, לספר על התקדמותו של הבן, לעודדם ולנחמם, ומעולם לא נשמט מזכרונו שם, בין שנרשם ובין שלא נרשם בפנקסו.

ימים תמימים היה יושב ליד הטלפון ושעות ארוכות, ללא ליאות, היה מצלצל ללא הרף אל משפחות החיילים. היה מוסר לכל אחד מהם פריסת שלום אישית מבנו החייל בחזית. אפילו היה זוכר לספר להם סיפור אישי על בנם, עימו שוחח.

גם באותם ימים מסוערים לא שכח ולא הזניח דברי הגות. באחד מימי 1943 חזרתי [ממצרים] עם משה שרת דרך מדבר סיני במכונית. היינו בדרכנו לירושלים. שוחחנו כל הדרך עד הגיענו לאיסמאעיליה. לפתע הבחנתי כי חדל להקשיב לי. הוא השתק ועיניו היו נעוצות אי-שם בחלל. שתקתי אף אני, לא רציתי להפריע אותו מהרהוריו. למחרת, בירושלים – היה זה בשבת ואני הזומנתי לביתו לשתית כוס תה – לפתע החל לדבר, כמנהגו באותן פגישות, על דברי שירה. הוא קרא לפני אורחיו תרגום חדש של שירו של היינה!¹ ואז גילה לי: "אתה זוכר? אתמול, בעת נסיעתנו במדבר, שתקתי לפתע. זה משום שזוכרתי אותה שעה כי תרגומי הקודם אינו טוב. חיברתי אותו אז מחדש". נתמלאתי פליאה. על כך חשב לאורד כל הדרך? ואני הייתי סבור כי הוא מעסיק אותה עת את ראשו בבעיות מדיניות סבוכות...

שר חוץ

מה צר, אך לא נשארה תמונה מימי בראשית של המדינה, כאשר נפתח בבית טבול ירק במושבה שרונה הגרמנית לשעבר, שהפכה לקריה של תל אביב, משרד החוץ של מדינת ישראל. חדרו של השר היה בקומה העליונה ודלתותיו יוצאות אל מרפסת מכוסה צמחים מטפסים. בחדרים שלמטה תיקתקו מכוונות כתיבה שהובאו אי-משם ופקידי המחלקה המדינית לשעבר ניסו ללמוד מתוך ספרים וחוברות כיצד מינהלת מדינה ענייני חוץ שלה, מהו נוהג דיפלומטי וכיצד פונים וכיצד כותבים לממשלות זרות. הכל היו עדיין קוראים לשר החוץ "משה", כמנהגם כל הימים, וכשהובאה אי-משם מזכירה צרפתיה ופנתה אליו בלשון "אדוני השר", נתארכו החיוכים ואף שרת עצמו גיחך מתחת לשפמו.

במה עסק ובמה לא עסק אז? כתב איגרות ומכתבים בכתב ידו לקומץ האנשים, שבחר בהם לשגרם כנציגים דיפלומטיים ראשיים, הכין תוכניות של קשרים מדיניים, ביקש ללמוד ולנסח טופס של כתב-אמנה, שירטט, עם קומץ עוזריו, את תבנית המיבנה של משרד החוץ העתיד לבוא, ואף ישב לילות, נועץ ועיין במילונים, להכין

1 מדובר ב"אידיליית הרים". ר' משה שרת, מחברת תרגומי שירה, עמ' 90-111.

מינוח עברי לכל אותם מונחים שלא היינו נזקקים להם עד כה: "דרכון", "אשרה", "שגריר", "ציר", "איגרת דיפלומטית" ו"אשגר".

כמפקד צבא, החייב לארגן יחידותיו חוץ כדי קרבות מרים, כן הקים את נדבכי בניינו לעתיד, כשהוא נתון בעיצומה של מערכה מדינית קשה עם ממשלות שהכירו ושלא הכירו בנו, עם ידידים ויריבים, עם המתווך הרוזן ברנדוט, שחתר לצמצם את ריבונותה של ישראל ועם שליחי האו"ם ו"הצלב האדום", שמנו את מספר הקלוריות במזון המובא לירושלים הנצורה.

נקראתי אז, בראשית ההפוגה, מירושלים הנצורה לשיחה עמו. במכתב שקרא לי לבוא ללשכתו בתל אביב כתב שהוא מייעד אותי לכהונת ציר באורוגוואי, אחת המדינות הדרום-אמריקאיות הראשונות שהכירו במדינה החדשה. ובאותו מכתב עצמו הוסיף שרת פסקה, שהופיעה מאז בכל כתב מינוי של שגריר היוצא לארץ שיש בה קהילה יהודית ניכרת: "אתה תהיה לא רק נציג דיפלומטי לאותה מדינה ידידותית, אלא שליח של ישראל לאחינו היהודים בארץ זו". על כך שוחח איתי בשעות בין הערביים בלשכתו שבקריה - על המשימות המוטלות על ציר ישראל, על הבשורה שהוא חייב להביא לעם היהודי. ואחר-כך, תוך כדי תדרוך מדיני, פנה פתאום אלי ואמר:

דע לך, כי אנחנו בונים עתה מסורת חדשה, שעתידה להיות גדולה. יבואו ימים שבהם ישכחו שהקמנו פעם את הבניין הזה. שגרירות ישראל, צירות ישראל - הכל יתרגלו לדרכיה, למנהגיה ולזכויותיה. אבל האחריות ליצירת המסורת הזאת מוטלת עלינו, על המשרד כאן ועל הנציגים הראשונים בחוץ-לארץ. כל שנעשה, בדברים קטנים כגדולים, יהווה תקדים - ואין פרט קטן שלא ייקבע. יהודים בעולם כולו ישאו עיניהם וילמדו מאתנו. וזה מחייב אותנו לזהירות, לשיקול דעת רב ולמעוף של ראייה מרחוק.

כעבור שנים אחדות בא שר החוץ של ישראל לביקור רשמי בדרום-אמריקה. הנה, כאן, בפנית חדרו בביתו בירושלים, תלוי תצלום גדול ובו ים של ראשים. זה המעמד הזכור היטב ליהדות ארגנטינה, שבו עמד שר החוץ של ישראל בפני קהל של 40,000 יהודים ב"לונה פארק" שבבואנוס-איירס. הנה ניבטות בו עיניהם של צעירים וזקנים, נוער חלוצי ממלא את היציעים ונדמה שכל ההמון העצום הזה דרוך ותוסס לקראת דיבורו של שר החוץ.

משה עמד חיוור ונרגש למראה הזה שכמוהו לא ראה. "אינני יכול לדבר", לחש למקורביו. ואחר-כך התחיל בנאוומו, בידיש זו, שלא היתה שגורה בפיו והוא נאבק בקשייה, דולה מזכרונות ילדותו ביטויים עממיים נשכחים, מביא בשורת ישראל

ובשורת המדינה. ואותה שעה נראה כאילו נעלמת כל מחיצה, כל זרות, בינו לבין גולה זו שלא ידעה, והאולם העצום רועם מקיר אל קיר, והקהל עומד על רגליו ומריע, ויהודים מנגבים דמעה בלחישה: "זעט נאר, טאקע זוכה געווען צו הערן אונזער מיניסטער" (ראו נא, באמת זכינו לשמוע מיניסטר שלנו).

מנהיג ציוני

פעמים רבות נזכר במעמד זה בשנים מאוחרות יותר, כאשר גברו הוויכוחים על ציונות וישראל ועל קשר בין המדינה והגולה. לגבי משה שרת לא היתה הבעיה קיימת כלל. את הקשר בין ישראל והתנועה הציונית ראה לא רק באספקלריה של כלל היהדות אלא בדמותם של אותם יהודים שהכיר, פלוני מקנדה ואלמוני מאוסטרליה ופלמוני מארגנטינה, הם וגאוותם היהודית, אהבתם לישראל, הקרבתם והישגיהם וחולשותיהם ומחדליהם. כשם שהכיר אישית אלפי צעירים וצעירות במדים בתקופת הגדודים הארצישראליים והחטיבה הלוחמת, כן עמדו לפניו מאות מנהיגים ואלפי בני נוער בערים ובעיירות בתפוצה היהודית, ואליהם כיוון את דבריו ועליהם בנה את תורתו. דרך הגערה והתוכחה היתה זרה לו, אף-על-פי שלא נמנע מעולם מלבטא את האמת שלו בכל חריפותה. כל ימיו היה מלמד, מסביר ומשכנע, וככל שהירבה לנדוד בעולם היהודי – ואיני זוכר מקרה שהשתמט משליחות, תהיה קשה וטרדנית כאשר תהיה – כן נוספו נימוקים חדשים וביסוס חדש לאמונתו הציונית.

ואף-על-פי-כן היסס זמן רב לקבל על עצמו תפקיד רישמי בהסתדרות הציונית. אחרי שנאלץ לפרוש מתפקידיו המדיניים, ברר לעצמו דרך של מורה, מדריך ומכוון מרחוק. כאשר באתי אליו יום אחד, ערב הקונגרס הכ"ו, לספר לו על הקשיים שהסתדרות הציונית מתלבטת בהם ולהוסיף תביעה לתביעתם של החברים, שיעמיד את עצמו בראש ההנהלה בירושלים, מנה את כל התפקידים שהוא עסוק בהם, בענייני תנועת הפועלים, בעניינים של ארגון ובדברים של ספרות, וטען נגד התפקיד החדש העלול לגזול את כל זמנו. אבל יום אחד אמר לי: "סופי שאסכים. אם חברי אומרים לי שאני דרוש לתפקיד זה, ואם אומנם נשקפת סכנה לתנועה, אני חייב בכך, אם גם יקשה עלי הדבר מאוד".

לכתחילה ניסה להימנע מכהונה מוגדרת. אך לא עברו חודשים מעטים וכל הדברים נתרכזו ממילא בידו, וכך ניתן תוקף רישמי למנהיגותו. שוב באו ימים של עבודה מפרכת ללא מנוחה ומרגוע, כבימי היותו ראש ממשלה ושר החוץ. המחלקות המפורדות של הסוכנות היהודית שבו והיו מיקשה אחת. באורח טבעי היו חברי ההנהלה ועובדי הסוכנות היהודית באים אליו לשאול בעצתו, לבקש הדרכתו. מעבר לימים זרם מטר של מכתבים, איגרות ומברקים מציונים פעילים שבתפוצות, שפרשו לפניו את בעיותיהם. במערכות העלייה והקליטה הובאו לפניו כל ערעור, כל הזנחה,

כל קיפוח, ומשה שרת לא הזניח כל תלונה מבלי לטפל בה עד היסוד, לברר, לתבוע ולתקן עוולות.

בגולה היהודית הפך משה שרת בשנים המועטות הללו מצפונה המוכר והנערץ של התנועה, אליו פנו ולו האמינו. לא היה כמוהו יודע מגרעותיה ומחדליה של ההסתדרות הציונית, ובכוח שיכנועו הרב תבע שידוד מערכות יסודי, לחם נגד השמרנות של מנהיגים ומפלגות שסירבו להתאים את דרכם מול פני העולם המשתנה. לא נמנע מנסוע ליומיים לאנגליה, כדי לדבר בפני קבוצה של כמה מניינים צעירים נלהבים, למרכז-אמריקה כדי לגבש הסתדרות ציונית בקהילות דלות אדם ומועטות, לארצות-הברית, כדי לעמוד בוויכוח עם כל הארגונים וכל המפלגות, ולהיאבק לאחדות התנועה הציונית ולשינוי דרכה.

משנים אחרונות אלו נחרת בזכרוני במיוחד דוח שמסר בישיבות ההנהלה על שליחותו לדרום-אמריקה ועל שיחותיו עם מנהיגיה [הציונים] של ארץ זו, שנמצאו במבוכה ובאובדן דרך נוכח המצב המיוחד של מדינת מושבם מזה והחלשת השפעתם הציונית מזה. אף כאן לא כפה את דעתו בכוח ההטפה והתוכחה, אלא ניסה לנתח את מעמדה ועתידה של יהדות זו, להסבירה באיזמל של ניתוח ציוני, להסיר את מסווה האשליות וחצאי הדיבורים, כאב את כאבם וגילה להם את כאבנו.

ובעולם זה שנשתלטה בו השיגרה וירד ערכם של אידיאלים, היו הדברים חודרים עמוק עמוק לליבותיהם של מנהיגיה הנבוכים של גולה זו. העם בתפוצות הכיר בו את מנהיגו ונתן בו אמונו.

2 | על ההתפטרות*

לפני יומיים הביא לי הדואר הדיפלומטי מכתב אישי מאת משה שרת, המודיע לי על התפטרותו מן הממשלה. מאוחר יותר נודע לי, כי ההתפטרות הוגשה לפי דרישתו של בן-גוריון, בטענה שבמצב הביטחון החמור שבו אנו נמצאים חייבת להיות אחידות בהנהגה המדינית. מרכז מפא"י אישר את ההתפטרות ואת מינויה של גולדה מאיר לשרת חוץ ב-35 קולות נגד 7, כש-74 מחברי המרכז נמנעים.

לאחר אותה ישיבה, בלילה, כתב שרת מכתב לארבעה משגרירי הוותיקים

* שני קטעים מתוך יעקב צור, יומן פריס - המערכה הדיפלומטית בצרפת. קטע ראשון: פריס, 18.6.1956, עמ' 267-268; קטע שני: ירושלים, 7.7.1956 עמ' 271-272.

ביותר: [לשגרירים] אבא אבן בווינגטון, לאליהו אילת בלונדון, לאליאס ששון ברומא ולי בפריס. האיגרת, המשתרעת על שבעה עמודים, היא מסמך מכאיב ומזעזע, שמגולל פרשה של יחסים מתוחים בינו לבין ראש-הממשלה, של מאבק לעמדה עצמאית שלו כאדם וכשר חוץ, של סבל שנשא אותם חודשים רבים בשתיקה מתוך חוש האחריות המיוחד לו. ספק אם יבוא פעם מכתב זה לפרסום.² קראתי וחזרתי וקראתי בו, ודומה היה לי שאני חי את ייסוריו ולבטיו של מחברו.

הקרע הזה היה צפוי מכבר – אולי מאותה שעה בה פרש שרת מראשות הממשלה והעבירה לבן-גוריון, ואף על פי שכולנו מוכנים היינו לכך, היתה המהלומה קשה, קשה מאוד. אצל אומות העולם נהוג ששרי החוץ מתחלפים, ששרים פורשים לפי דרישת ראש הממשלה. אך לא ככל השרים משה שרת. הוא עמד בראש המדיניות שלנו למעשה כעשרים ושלוש שנים, מאז נפל שדוד קודמו, חיים ארלוזורוב. הוא ניהל את המאבק לצבא עברי בימי המלחמה, עמד בראש המערכה למדינה בלייק-כסס. הוא יצר את משרד החוץ וטבע עליו גושפנקה שלו. "מלאכי השרת" – קראו לשגריריו בימים הראשונים.

מוצאי ממשפחה של מתנגדים, ואין בי מנהג של חסידות. אבל כל ימי ראיתי במשה "רבי". הרבה ממה שלמדתי מאז ימי צעירותי ממנו בא לי. לא תמיד הסכמתי לדעותיו, ובשנים האחרונות אף חלקתי עליו בכמה מבעיות יסוד של מדיניותנו. אך כשקראתי את המכתב הגורלי הזה נתקפתי רגש של יתמות.

במכתבו הוא מבקש מאיתנו להישאר על משמרתנו. אכן אין בזה ספק – אנו מייצגים דור ראשון של שירות החוץ הישראלי וחובה עלינו לתת דוגמה של המשכיות בשירות המדינה. עוד יתחלפו ממשלות ושירי חוץ ואנה אנו באים אם יודעו המיבנה שלנו עם הליכתו של שר, יהיה אהוב עלינו כאשר יהיה?

שלחתי לו מכתב נרגש בתשובה לאיגרתו. שעות ארוכות ישבנו עם דוד הכהן ואייב הרמן, שנמצאו בפריס דרך מעבר, ושוחחנו על תוצאותיה של אותה התפתחות אומללה. אני מתאר לעצמי באיזו רוח קשה קיבלה גולדה את מינויה, אך כפי שאני מכיר אותה לא יכלה, בסופו של דבר, לעמוד בפני הפצרותיו של בן-גוריון ונכנעה למשמעת שהוטלה עליה.

*

בבואי לירושלים נפגשתי מייד לשיחה עם גולדה [ב-7.7.1956]. היא הוסיפה פרטים על כל מה שידעתי³ בדבר ההסכם [להרכשת נשק צרפתי לישראל], שהגיעו אליו משרד הביטחון שלנו ומשרד ההגנה הצרפתי,⁴ על האמצעים החמורים שאחזנו בהם

2 המכתב מובא בשלמותו במשה שרת, 'ימ"א, עמ' 1437-1440.

3 מפי שר החוץ הצרפתי כריסטיאן פינז (יעקב צור, 'זמן פריס, עמ' 270).

4 "ועידת רומאר", 23.6.1956. ר' על הוועידה מרדכי בר-און, 'שערי עזה, עמ' 204-206.

כדי שהכנת הנשק ומשלוחו יישמרו בסוד כמוס. מייד סודרה פגישה ביני לבין בן-גוריון. מצאתי בחדרו וסביבו קציני צבא ואנשי משרד הביטחון לרוב. כשהבחין בהיסוסי אמר לי: "אתה יכול לדבר. כל הנמצאים כאן הם בסוד העניינים".

אחר כך, כשנשארנו לבדנו, אמר לי: "הצרפתים שעימם ניהלנו את המשא-ומתן הציגו תנאי, שלא תדע השגרירות שלנו דבר מחשש שמא יגיע הדבר לפקידות משרד החוץ שלהם. לכן היססנו מלהודיע לך".

בצהריים סעדתי על שולחנו של משה שרת. מצאתיו מדוכא מאוד, אך כדרכו השתדל להסתיר את מרירותו. הרגשתי שמוקדם מדי לשאול אותו על מה שהתרחש - לעיני עמד מכתבו-וידויו והתיאור הקודר של האווירה בממשלה.

קשור הייתי בהבטחתי לבלי לגלות לאיש את הידוע לי על ההסדר עם צרפת. ידי היו כבולות ולא יכולתי לספר לו - שהיה שר החוץ שלי עד לפני חודש ימים - כי המערכה הכבדה לחימוש ישראל שניהלנו יחד במשך חודשים רבים, הגיעה לשלב מכריע כזה.

האיש משה

בבואי לדבר על האיש שרת, משה שרת, אני מביא עימי, ראשית לכול, דברי אהבה. ממני והלאה לקבוע מסמרות ולהציע פרופיל מושלם לצורך ההיסטוריה. ואף לא אוכל להביא כאן אלא חלק מן הזיכרונות השתולים בלבי, שמשה שרת היה להם רקע, נושא והקרנה.

ראיתיו יוצא, אותו בוקר, בפתח הרחב של בית סוקולוב, ונטפלתי אליו. כולנו אהבנו לגשת אליו ולברכו לשלום. תמיד היה שמור עימו רגע לכל אדם, מילה טובה לכל אוזן. בעיני הקטיפה הדולקת שלו כבר נזרקה, אותה שעה, עצבות ושערו האפיר. ידענו כי פלש החולי אל קירבו. שנתיים אחרי כן ילך לעולמו, אבל אותו בוקר, ברחוב אבן גבירול, קשה היה להיות פסימי. הוא היה קל צעד, בהיר היגוי, מחייך ואדיב. שאלתיו אם רשאי אני ללוותו.

יו"ר ההנהלה הציונית היה חביב בדיוק כשם שהיו, כמה שנים לפני כן, שר החוץ וראש הממשלה של ישראל. "בבקשה", אמר, "אלא שאני אפרד ממך בעוד דקה. אני ניגש, בסך הכל, לבית ציוני אמריקה". השיחה הקצרה התגלגלה בקצב מזורז ונעצרה, משום מה, על העיתונאות והעיתונות. שאלתיו אם הוא כותב, מחבר ספר, רושם יומן. תשובתו לא היתה ברורה. אמרתי: "בעצם, אתה לא תוכל לחזור לעיתונות. יצאת מתוכה".

הוא זקף עלי עיניים, ואז ציטטתי את פסוקו המפורסם של הצרפתי: "מהעיתונאות תוכל להגיע לכל מקום – בתנאי שיצאת ממנה". הוא עמד מלכת, בחן אותי, ובעיניו הבריק חיוך שנון. ניכר היה בו שההברקה, ההגדרה נראית לו. נראה לו, כנראה, גם העיתוי. הוא, שיצא מהעיתונאות ושהגיע "לכל מקום", כמו העביר עכשיו הגדרה זו אל הפסים הצרבראליים, שהיו כה מחודדים אצלו, אל עצמו, אל הקוריקולום-ויטה שלו. "אתה רוצה לחזור על הפסוק?" אמר. חזרתי במקור ובתרגום. התרשמתי כי מאחורי שפתיו הקמוצות חזר לעצמו על הדברים.

הגענו לבית ציוני אמריקה. הוא הושיט לי את ידו. אותו רגע היתה בינינו הזדהות

* "הארץ", 8.7.1966.

של מחשבה. עורך "דבר" של רחוב יבנה ראה כנראה את הדרך הארוכה מאחורי גבו. לא, לא היתה לו כל סיבה להצטער על ש"יצא מתוכה".

*

משה שרת מת ב-7 לילולי. ובכן, רואות שורות אלה אור בדיוק במלאת שנה למותו. קשה לי להסביר מדוע קמה לנגד עיני, במותו כמו ביום השנה למותו, לווייה אחרת, לא של משה אלא של אביו יעקב שרתוק. חיזיון זה מחזיר אותי לא רק אל ימי נעורי, אלא גם אל ימיה של תל אביב הקטנטנה.

השנה היתה 1913. יותר מחמישה רחובות מיניאטוריים לא היו לה, לתל אביב. הפנסיון של הגימנסיה "הרצליה" נשקף אל רחוב הרצל, ומולו, בפנינת הרצל ויהודה הלוי, ניצב ביתה של משפחת חנוך. היה זה אחד הבתים המעטים בעלי שתי קומות. בעליונה התגורר בעל-הבית. למטה בקומת הקרקע, התגוררו השרתוקים.

הייתי נער סקרן, מרבה לקרוא ומרבה להטות אוזן. אבי המנות היה ידיד קרוב של המהנדס ליאון שטיין, בעל "בית החרושת" הראשון ולעת עתה היחיד ביפו. שטיין היה חלוץ התעשייה בארץ-ישראל, אבל כבר אז לא היתה החלוציות אבטחה מפני פשיטות רגל. יעקב שרתוק, שהיה ביל"וי, הוגה דעות ודרוך לקרב שנראה לו צודק, חיבר מפמלט על כישלון בית החרושת הנדון. אגב, הוא כתב אותו רוסי, וי"ח ברנר תירגמו לעברית. בכיתנו נתגלגלו שיחות על הפמפלט, שגרם צער לידיד הבית, שטיין. שמה של החוברת היה "הפנמה הארץ-ישראלית", ועם כל ההגזמה שבהקבלה, היה בכוחה לרכא את החוג המצומצם של האינטליגנציה היהודית של יפו בימים ההם. אבל לא רק על הפמפלט דובר בבתי האינטליגנטיים של אז. סופר גם, ותמיד ביראת כבוד, על משפחה ביל"ויית זו, שעלתה לירכתי הרי אפרים בדרך ירושלים-שכם, חכרה אדמה מערבי, כשבני המשפחה חיים כמגדלי בקר וזורעי חיטה, וכשהבן הבכור, כבן 12, רועה את העדרים ומחלל בחליל. שמו היה משה.

בוקר אחד היתה תכונה רבה מסביב לבית שבפנינת הרצל ויהודה הלוי. נאמר לנו, כי יעקב שרתוק חולה אנוש. אם זכרוני אינו בוגד בי, סבל האיש מקצרת. הד"ר פוחובסקי היה סר אל החולה שלוש פעמים ביום ויותר, ובלילות לא משה ממיטתו האחות הרחמניה. הובאו בלונים של חמצן וכל תל אביב ידעה כי הולך יעקב שרתוק למות.

הוא עצם את עיניו באחד הבקרים, ואני מציין על סמך ההרגשה יותר משעל סמך העובדה: היה זה בשבת, ומכיוון שאין קוברים בשבת, נערכה הלוויה במוצאי-החלה. הלילה היה חשוך, ומרחוב הרצל אל בית העלמין שברחוב טרומפלדור - הרחוב לא היה - היתה הדרך ארוכה. כבישים לא היו, רחובות לא היו, היו רק גבעות חול ומראה תהלוכת המוות הזאת, שנעה לאור לפידים, תקוע בי עד היום. גם אנו, הנערים, הלכנו ללוות את אביהם של משה ורבקה, עדה ויהודה וגאולה בת הזקונים, למנוחתו האחרונה. ההליכה לאור כוכבים ולפידים, ללא ירח, בחול, מסתבר שהיה

בה, בהליכה מקברית זו, משהו פתטי. לי היתה זו ההיכרות הראשונה עם קיצו של אדם, היכרות שנתקיימה עם קבורתו. בפעם הראשונה הייתי עד למעשה החטוף של המסורת, המזדרות להחזיר לעפר את שבא מן העפר.

כשמת משה, ידעתי כי לא יצווה לטמון את עצמותיו לא בקריית שאול ולא בנחלת יצחק, לא בבית העלמין הרגוע של כנרת ולא במקום קבורתם של ארדיכלי המדינה אשר בצלע הר הרצל. הוא היה, אחרי ככלות הכל ובטרם כל, בן אביו, אותו המשך ביולוגי ורוחני שממנו קורצות אומות את המשפחות ומשפחות מקימות את האומות. וכשקראתי על טקס הלווייה של משה שרת בשנת 1965,¹ קמה לנגד עיני הלווייתו של יעקב שרתוק בשנת 1913.

*

משה שרת היה בעל ערכים רבים, אבל דומני כי יותר מכל היה מורה, "מורה גדול", כפי שכינהו השגריר ולטר איתן בהספדו המקיף, הממצה, הנרגש והנבון. את סגולתו כמורה חויתי מבשרי, כשסרתי ב-1927 למערכת "דבר" ברחוב יבנה, לאחר שובי מפריס (שם הייתי סופר העיתון). את הפיליטונים שלי הייתי מגיש לעורך הראשי, לברל כצנלסון, אבל יום אחד קבעתי שאני מסוגל לכתוב גם סקירות פוליטיות. בימים ההם היתה הפוליטיקה שלנו מצומצמת למדי: השכנות מצרים וסוריה, וברקע וצרפת. קריאת "אָגֶ'פֶשן גוט" ו"בורס אָז'פֶסיין", כך האמנתי, דיה לחבר מאמר פוליטי. וזאת עשיתי. לשרתוק נמסר המאמר.

משה לא החזיר לי את כתב היד בו'סטה לקוננית. הוא הציע לי לטייל ברחוב יבנה. ורק כשיצאנו למרחב והיינו לבדנו, החזיר לי את כתב היד ואמר לי: "הנח ידך מן המלאכה הזאת. אקלימך הוא ההתרשמות הישירה, האישית. פוליטיקה באנליזה זה לא ענייך. כאן אתה דש בנודעות, בדברים שנאמרו ושנכתבו לא פעם... אסור לך לכתוב בדיו זה. אתה מיטיב לכתוב על מה שאתה רואה בעיניך ומרגיש". זה היה הלקח היעיל ביותר ששמעתי באסכולה העיתונאית.

במערכת "דבר" היה ממונה על מדור ענייני חוץ: טלגרמות, סקירות, מאמרים, כל מה שקרוי היום "פרשנות". דובר אנגלית וכותב אותה ברהיטות. הוא היה שר החוץ - כבר אז - של העיתון.

משה שרת היה מופיע במערכת בשעות הערב, בין חמש לשש, לעיתים אף מאוחר יותר, ויורד מייד אל הדפוס שהיה ממול למערכת, בבניין שדמה יותר לצריף מאשר לבית. וכשהייתי נתקל בו בשעות אלה בשטח ההפקר שבין המערכת לדפוס, וידיו עמוסות פיסות נייר, קטעי עיתונים, היה על פי רוב נעצר ומחליף עימי מילים. הוא היה מאוד אדיב. כבר היה בו, אז, אותו מניירזים מיוחד, אותה אדיבות של אריסטוקרט העוברת בירושה, ששום דמוקרטיה שבעולם אינה יכולה לה...

1 בבית הקברות הישן ברחוב טרומפלדור, תל אביב.

מדוע היה מוכן תמיד להורות, לייעץ, להדריך? אני סבור כי צורך זה נבע אצלו מנטייתו העזה לשלמות. הוא אהב את העבודה הטובה, את ההשוואה המבריקה, תמיד שאף לשפר את מעשיהם ודיבוריהם של אנשים שאהב ללא תנאי וללא חישוב. כשכינס אותנו העיתונאים בבית סוקולוב [ב-10.2.1960] כדי להשמיע באוזנינו לא דברים על פוליטיקה גבוהה, אלא על הצורך לכתוב עברית יפה, נכונה, מדויקת, עברית שלא תבייש את העברית, היתה זו תגובה נפשית ישירה לא רק של איסטניס-לשון אלוקוונטי, אלא גם איסטניס מחשבה ותחושה.

תלו בו אז אותו קולר שתולים כיום ביורשו כשר חוץ. מבריק מדי, מכופתר מדי, מליצי מדי. אני חושש לומר כי נפגם טעמם של הישראלים בגלל דרכם המשובשת להביע ולבטא. כה הירבו נואמינו לפטם אותנו בלשון מחוספסת ומגומגמת, בלתי מסורקת וכמעט פרועה, עד כי הכושר לנאום נאום צלול ושקוף נראה פגום. אבל הן זוהי תרבות הנאום!

באותה הרצאה בבית סוקולוב פרש שרת לנגד עינינו ואוזנינו ליקויי לשון מבישים, והזהיר אותנו מפני הידרדרותה של העברית. מישהו העיר אחר כך כי טוב שנאמרו הדברים, אבל למה היה המרצה כה נרגש? אפשר היה לתבל את הדברים בהומור ולהגישם ביתר קלילות! ייתכן כי היתה בהערה זו אמת מסוימת. אבל שרת לא ידע להתלוצץ על דאבה שבלב.

*

אני תוהה אם לא היה שרת ביסודו סופר, בלשן, משורר, הוגה דעות ולא דווקא מדינאי. יום אחד הגיעני ממנו מכתב על נייר עם סמל המדינה והכותרת "שר החוץ" (אבל בפנינת הנייר מודגש "פרטי") והוא כותב לי: "קראתי בהנאה נוגה את רשימתך על יצחק הלפרין שנכתבה בלב, אך תמהני שאין שמו ודיוקנו של האיש חרותים בזיכרוני כל עיקר. היש בידי מישהו תצלום? אם מאז, או מהשנים הללו?" וכאן באה פסקה - "הערונת" בלשונו - המזהירה אותי שלא לכתוב לעולם "אחד אחרי השני". והוא טורה ומסביר לי מדוע.

לאחר זמן שוב אני מקבל מכתב, הפעם קרא רשימת שלי שתיארה כיצד נכנס מיכאל הלפרין (שום קשר עם הלפרין הקודם - א.ק.) לכלוב אריות והשמיע שם, באוזני כל באי הקרקס - והאריות - את הימנון "פועלי ציון" "די שבועה", ורשמתי את מילות השיר. שרת שואל אותי במכתבו מניין לי הנוסח הזה של "השבועה" וחולק על כמה מביטויי התרגום. בתחתית הדף הוא מעיר, לערך כך: "פירסמת לפני זמן רשימה בה אתה מותח ביקורת על כמה מפעולות השגרירויות שלנו, אבל אין דעתי פנויה עתה לטפל בזה".

ובכן, אין שר החוץ פנוי, בסביבות 1950, לטפל בענייני משרדו, אבל הוא פנוי לשאול מיהו אותו תל-אביבי ותיק שהלך לעולמו ושגורלו נגע ללבו, והוא פנוי

להתכתב על טהרת התרגום המילולי של הימנון!

לאחר שנה, ואני סופר "הארץ" בפריס, שמעתי בוקר אחד כי יעבור מר שרת בבירה הצרפתית בדרכו מארצות-הברית. טילפנתי למלון "רפאל" או ל"רויאל מונסו" ושמעתי את קולו. אדיב וחביב כדרכו. המגע האישי המיוחד לו. הוא קורא לי בשמי, אף כי לא ויתרתי על "אדוני השר". אלא, כשהוא שומע כי אני מבקש לדובב אותו, להתקבל לראיון ולו גם לכמה דקות, כמעט יצא מכליו. לא, חלילה, שום עלבון, אבל אותה התרגוזות מפורסמת שלו – בטרם תשכך מיד. "אתם (הכוונה לעיתונאים) באמת חושבים שאני נוסע מארץ לארץ כדי להביא לכם חדשות! וכי באמת שעתי פנויה לחלק ראיונות?"

אולי עיתונאי רע אני. לא ידעתי לעמוד על שלי, להפציר, לשכנע. קיבלתי עלי את הדין. ויתרתי. ואז פתח הוא בשאלות על עבודתי. על ההיים בפריס, על הסיפוק שיש לי – או שאין לי – בעבודתי. שאל אם מוצא אני הבנה ברחוב וגרם [בשגרירות ישראל], אם עוזרים לי מוריס פישר ואמיל נג'אר, ובסוף: "מתי תחזור לארץ" ו"נסה מחר להתקשר עמי. אולי בכל זאת אמצא בשבילך רבע שעה..."

תדיר אני מהרהר כי לו נולד שרת לאחר קום מדינת ישראל, לו חי ב-2060, או 2100, לו כבר הוסרו בימיו הפיגומים וסולקו הכלים והושלמו הבניינים, אולי היה משה שרת משורר ענוג ולוהט, מלחין מקורי, הוגה דעות מעמיק, מורם ורבים של רבבות תלמידי חכמים. או שהיה מאושר בחיי כרך מאוכלס באנשי השראה, או שאי שם, בכפר בין הרים – עין-סינייה במהדורה שנייה – היה מתייחד עם איתני הטבע וצוקי הבריאה. שכן מעלותיו התרומיות והנפשיות היו כמעט מחדליו וחסרונותיו המקצועיים, כי תככים לא ידע, לא גרס, לא הבין. המקיאוווליום, מוונם של פוליטיקאים, היה מחוץ לאקלימו הנפשי. הוא היה יפה-רוח מלידה, תוכן עשיר בקניין עשוי חרסינה שקופה ויפה.

*

לאחר זמן סרתי אליו לביתו בירושלים. כאן, ברחוב בלפור, היתה לו נכונות טובה יותר מזו שבמלון "רפאל" בפריס. אותה שבת אחרי הצהריים היו לו אורחים מאמריקה, והוא הציע לי להשתלב בהם. אבל אני לא הייתי בקו הבריאות וביקשתי שלא להטיל עלי מעמסה חברתית. ובכן ביקש את סליחת אורחיו ויצא עימי אל חדר עבודתו והקשיב בנחת, בסבלנות, בלי שיפזול גם פעם אחת לעבר השעון. הוא היה פחות רגוע, לאחר זמן בלשכתו במשרד החוץ, כשישבתי אצלו. היתה זו התקופה המרירה, בה כבר היה ברור שימיו במשרד החוץ ספורים. גם במצב זה ידע להיות מכובד בלי להיות כמתכבד. לשמור על דיוקנו ולא להפסיד מחשיבותו. הוא לא ניסה להעמיד פנים. הוא אמר לי בצער מרוסן, אך לא בתוגה קובלת: "משגיחים עלי... מחכים ללכתי..." האחר שנכח באותו מעמד, גם הוא איש משרד החוץ, אם יצאה, ודאי יזכור. ושרת מנה את שלושת הגורמים ש"השגיחו" עליו.

אחר כך חלפו השנים, על המדינה ירדה "הפרשה". רציתי להבין. שוחחתי עם אנשים רבים משני עברי המתרס. רק אל דוד בן-גוריון מזה ואל פנחס לבון מזה לא הלכתי. ויום אחד טילפנתי לבית שברחוב הירקון, שם ישב באותה תקופה משה שרת (דומני, ניהל את הבחירות מטעם מפא"י) וביקשתי פגישה. זו נקבעה לי. וכשבאתי אליו אמרתי לו לערך כך: "אני בא אליך כאל מצפוני. אני מבטיחך בהן צדק שלא אפרסם חצי דבר מאשר תאמר לי. אני שרוי במבוכה. אמור לי: מה האמת שבפרשה הכאובה הזאת?"

למרבה הצער, למרבה הפליאה: מצפוני, מצפוני שהיה אותה שעה שתול בגופו שלו – שתק. הוא לא השיב. הוא אמר כי בשעה זו הוא טרוד מאד, כי יקרא לי, כי יסביר לי. אבל שום קול, שום הגה לא הגיע אלי.

הדבר הכאיב לי. עד היום הוא מכאיב. הן ידע שרת כי אני מוקירו, כי אני מכיר לו תודה, מדעת ושלא מדעת. בגימנסיה הפרידו בינינו ארבע כיתות ותשע שנים,¹ אבל כל העת לא הסתרתי ממנו את הערצתי. הוא ידע כי הוא יכול לסמוך עלי. לא, קול מצפוני לא הגיע אליו. רק בסמוך למות אחי המנוח, יוסף, בוגר המחזור השני של "הרצליה", פגשני שרת והושיט לי ידו: "מות יוסף פצעני", אמר בלשונו הנמצלת. אחותי בהזדמנות והזכרתי את ביקורי ברחוב הירקון. "נכון", אמר, "לא שכחתי. אבל לא מחוסר ידידות לא קראתי לך. לא יכולתי. ועתה..." אמר ולא יסף.

*

ידיד קרוב שלי נהג לומר כי אין מקריות בשמו של אדם. הורים קוראים לילד שם בכוחו של חוש שאינו ניתן להגדרה. זוהי אינטואיציה בסיסית, שיש לה השלכה מאצל תולדה והריון ועד אל אחרי גיבושה של האישיות המורכבת של נושא השם. ידידי היה טוען, כי אם טעו ההורים ונקרא הילד בשם שאינו מתמזג עם טבעו, אופיו, ראשית אישיותו – יקום ביום מן הימים וינער מעליו את שמו ויבחר בשם אחר. למשה שרתוק לא היה צורך לנער מעליו את משה. אבל כשהועמד במבחן ההיסטורי של עמו ושוכנע כי העברים, שהיו לישראלים, חייבים לשאת שמות נקיים משמן לעז – בחר לו שם עברי, שם המצדיק ומאמת לחלוטין את הדוקטרינה של רעי. כי "שרת" השם, היה לא רק שם, לא רק זהות. "שרת" – זו היתה מהות. זה היה סמל. הוא נולד להלכה בחיתוליו הלשוניים והרגשיים של הפועל "שרת", שכן מטבע ברייתו שירת האיש. את עמו, את חבריו, את ידידיו, את האדם. זהו שירות שלא תמיד מייטיבים הישראלים לרדת לעומקו.

*

1 אורי קיסרי, בוגר מחזור ה' של גימנסיה הרצליה, נולד ב-1901. פער השנים נבע מהפסקת הלימודים בשנות מלחמת-העולם הראשונה.

הוא היה עשיר מידות, גביר נפש, ועם אלה צנוע ועניו. הענווה היתה לו יסוד וצמרת, שורש ופיסגה, רצפה ותקרה. והוא נשם בעניויותו עד לקורטוב החמצן האחרון, שכמו לאביו – חמישים ושתיים שנה לפניו – העניקו, גם לו, החיים. פיסקה אחרונה זו של חייו, דקה אחרונה זו בה ראה את התכלת – שמים ודגל – והבחין את התכלת הזאת שכה אהב, עוד הוכיחה כי כשם שידע לחיות כן ידע למות. הוא הרכין ראש וקיבל את גזר דינו של הגורל – הוא מת בענווה. יש מתים מיתת נשיקה. משה שרת מת מיתת מבט, מבט רגוע, מאלף, מבט מעודד ואולי מאושר. מותר לומר, צריך לומר, גם עליו "והאיש משה היה עניו מאוד".

משה שרת ועיר אבותיו

הנשיא חיים וייצמן בספרו *מסה ומעש*, בפרק המוקדש לעיר מכורתו ולימי נעוריו, כותב לאמור: "השרתוקים אף הם מפנינסק באו. משה שרתוק, מצעירי המשפחה, שנתחנך בארץ-ישראל, הוא אישיות ראשית במחלקה המדינית של הסוכנות היהודית". לדברים אלה יש להוסיף פרטים גיניאלוגיים, מהם שאינם ידועים אף לבני המשפחה. על "מגילת יוחסין" זו החלפתי מכתבים עם משה שרת המנות.

יעקב שרתוק, אביו של משה שרת, נולד בפנינסק בשנת 1860. ראשית לימודו היה ב"חדרים" ולימים למד בבית-הספר הריאלי הממשלתי שבעיר, שבו למד אחר-כך חיים וייצמן. לאחר גמר לימודיו בבית-הספר הריאלי יצא יעקב שרתוק את פינסק וחזר רק בשנת 1886 בערך, כשהוא מלווה את אליעזר בן-יהודה, שבא לעשות נפשות ליישוב ארץ-ישראל.¹ זקני הדור בפנינסק היו מספרים על המסיבה שנערכה אז, בחול-המועד סוכות, לכבוד האורחים בבית אביו של יעקב שרתוק – ר' יהודה-לייב, או כפי שהיו נוהגים לקרא לו: ר' לייב משה-לוזערס, היינו בנו של ר' משה-אלעזר. מכאן שמותיהם של משה שרת ואחיו יהודה.

לר' לייב שרתוק היתה אכסניה על שפת הנהר פינה, בקירבת מקום לאכסניה של ידידו ר' מנחם גולדס, הוא מנחם ניידיץ', סבה של גולדה מאיר. מי פילל בימים ההם, כי במדינת ישראל אשר תקום, אם תקום, יכהן נכדו של ר' לייב משה-לוזערס – כשר החוץ וראש ממשלה, ונכדתו של ר' מנחם גולדס – גולדה מאיר – כשרת החוץ! בקיבוץ אושה חי כיום זקן העיר פינסק ר' שלום טנגבוים, הזוכר היטב את שניהם: את ר' לייב משה-לוזערס ואת ר' מנחם גולדס. באזכרה אשר אנו, בני העיר פינסק, ערכנו בחיפה בשנת 1962, זימנו את משה שרת עם ר' שלום לשיחה על סבו וסבתו. לפי עדותו של אחד משארי משפחת שרתוק בזכרונותיו שבכתב יד (משה זיסלמן, עלה מפנינסק בשנת 1886), גרמה שאלת גט-פיטורין של ר' משה-אלעזר שרתוק

* "מולד" כ"ג, עמ' 208-210, דצמבר 1965.

1 יעקב צ'רטוק, עלה לא"י כראשון חברי ביל"ו ב-1881 והתיישב עם כמה מחבריו בירושלים, שם התרועע עם אליעזר בן-יהודה וכתב רשימות לעיתוניו. ב-1889 חזר לרוסיה, התיישב בהרסון, הקים משפחה ושוב עלה לא"י ב-1806, ר' עליו יומ"א, עמ' 1957-1988.

לתמורות בכיסא הרבנות בפינסק. גט-פיטורין זה הביא לידי מחלוקת בהלכה בין הרבנים המפורסמים בזמנם ר' חיים הכהן, אב-בית-דין של פינסק, ור' יעקב בן אהרון ברוכין, אב-בית-דין של קרלין, (השאלה הובאה, לדברי בעל הזיכרונות, בספר שאלות ותשובות שלו "משכנות יעקב" (וילנה 1838, נדפס עכשיו בשנית: חלק א', ירושלים 1960). מכאן, שמשפחת שרתוק ירשה בפינסק לפחות מראשית המאה התשע-עשרה.

יוצאי פינסק בחיפה וסביבתה נוהגים מדי שנה להתכנס ביום חורבן העיר על-ידי הנאצים ולהתייחד עם זכר עירם. האזכרה כוללת סיפור זכרונות מפי בני העיר והרצאה היסטורית על העיר ואנשיה, על צביונה ותרומתה התרבותית. לאחרונה עניינה אותנו השאלה: האם וכיצד מוסיפה פינסק לחיות בלב צאצאי בניה, אלה היודעים את העיר מפי השמועה בלבד.

משה שרת היה הראשון אשר אליו פנינו בבקשה לבוא לאזכרה ולספר לנו על "פינסק בבית אבא". בטוחים היינו כי ידע לספר מה ששמע על ילדותו ונעוריו של אביו ולהעריך את אשר נחלה המשפחה מסבתו יהודית ומסבו. מכתבנו אליו מ-19 באוקטובר 1961 הגיע לביתו כשהוא בחוץ לארץ, ובתשובתו מ-23 בנובמבר הבטיח לבוא לאזכרה, אם יזמן, בשנה שלאחריה. כמובן, הזמנוהו שוב בשנת 1962 לבוא לאזכרה בחיפה, וב-23 באוקטובר של אותה שנה השיב לי:

אדוני הנכבד,

אם הבטחתי עלי לקיים, אלא שתקוותי היא כי בדעתכם לסדר את הכינוס בתל אביב ולא בחיפה. יקשה עלי מאוד מאוד לנסוע לחיפה למטרה זו בלבד. אשר לתוכן השתתפותי בכינוס, למותר לצפות ממני כי אספר זכרונות מפינסק – עיר שלא ביקרתי בה מעולם – או אדבר בהכללה על אופיו של היהודי הפינסקאי, אשר יש לי רק מושג מעורפל עליו. כל שאוכל לעשות הרי זה לספר על ילדותו ונעוריו של אבי ז"ל בפינסק, ולא אצא ללמד מן הפרט על הכלל. אני מציע את תאריך יום ד' 21 בנובמבר, שהוא כ"ד בחשוון – אבל שוב, בהנחה ברורה כי הכינוס יתקיים בתל אביב. לתשובתך אצפה.

משה שרת

בברכה,

ידענו מה גדולה המעמסה המוטלת עליו, אבל לא היתה לנו ברירה אלא לחזור ולהזכיר שכל פניותינו נתכוונו לחיפה ושוב הפצרנו בו. בינתיים הבטחנו לנו את האולם לערב שיעד משה שרת ונעשו כל הסידורים. והנה השיב לנו משה שרת "אם נגזר עלי לנסוע לחיפה, כי אז אוכל לעשות זאת ביום ה' 22 בח"ז ולא ביום ד' שלפניו". שוב היינו בין המצרים. במכתב דחוף תיארנו לפניו את המצב. כעבור

שלושה ימים, יום לפני האזכרה, טילפנה אלי מזכירתו והודיעה, כי שרת שינה את תוכניתו ויבוא לחיפה לאזכרה כבקשתנו.

אף השתלשלות דברים זו לגבי הצד "הטכני" באה ללמדנו על יפי מידותיו של משה שרת ביחסו לזולת, אף לאנשים שלא הכירם, על ענוותנותו ועל רגש החובה שבו להיות שותף ומסייע לדבר ציבורי-רוחני אף בשעה שסיוע ושיתוף זה אינם נקנים אלא מתוך קשיים מרובים. יחס זה ואדיבות זו אין אנו מוצאים כמעט בקרבנו, לרוב הצער.

כשהגיע שרת לחיפה טילפן אלי מיד: "הריני להודיעך כי באתי. תנוח דעתך. הצי שעה לפני מועד האזכרה אהיה בביתך. אל תדאג בגיני לפת ולסעודה". נתברר כי באותה שעה הרצה שרת בבית רוטנברג שעל הר הכרמל, ושם, כנראה, סעד לבו. לאחר הרצאה זו קיבלתי פניו בביתי. פשטות הליכותיו ודיבורו השרו תיכף אווירה לבבית, והשיחה היתה כשיחת מיודעים מתמול-שלשום. הראיתי לו את ה"ספריה הפינסקאית", שלי, ובה חיבוריהם של בני פינסק החל משנת 1700 עד הזמן הזה. הוא, מבניהם של מתנגדים-משכילים, לא מצא עניין בספרות החסידות הליטאית.

הראיתי לו ספר שבו נכללה ביוגרפיה של אביו. המאמר נכתב בידיש ושרת קרא בו, לתמהוני, כבקי ורגיל בשפה זו. כשסיים לקרוא העיר: "המאמר הזה הוא, לפי המונח הרפואי שלך, אנמי (מעוט-דם)".

נתגלגלו הדברים על המסורת היפה בישראל לקרוא את הצאצאים על שם האבות שנפטרו, וכי הדור הגדל בארץ מזלזל במסורת נעלה זו ובורר לו שמות "חדישים", או שמות מן המקרא, שהידושם הוא שלא נזקקו להם בגולה. כך עוברת ובטלה מסורת דורות. שרת שלל את דרכם של ה"צברים". "ויסימך - הוסיף ואמר - את בני קראתי על שם אבי". כשהכיר במבטא העברי של אשתי כי היא יוצאת גרמניה, דיבר עמה גם גרמנית וסיפר, כי למד שפה זו בימי מלחמת-העולם הראשונה מפי חיילים גרמניים בטורקיה.

יחד הלכנו אל בית העם, הנמצא מול דירתו. האולם היה מלא עד אפס מקום. כשלוש מאות איש באו, כולם בני פינסק, כשנכנס שרת לאולם נתקבל במחאת כפיים ספונטנית - מנהג שאינו מקובל, כמובן, באזכרות. היושבים על יד המעבר קמו על רגליהם. בראותו את הקהל הגדול העיר בפליאה: "מה רב מספר יוצאי פינסק!"

משה שרת סיפר על בית אביו בפינסק, על ילדותו ונעוריו של אביו לפי דברים ששמע מפיו ומפי סבתו יהודית. כידוע, לא היה בפינסק מימיו. כולנו תמהנו איך עלה בידו להמחיש בתיאוריו לפנינו, בני פינסק, אווירה שהיא מוכרת לנו כל-כך וקרובה ללבנו. הוא סיפר על האכסנייה של סבו על שפת הנהר, וכיצד היו המים חודרים אל הבית ומציפים את החדרים, בפרט כשעלה הנהר על גדותיו.

פעם אחת, כך סיפר לנו, ישב אביו בעודו נער ולמד תורה. לפתע בא גל מים

מהנהר והציף את רצפת החדר. עלה על השולחן והמשיך לימודו. הגיעה שעת השינה וסבתא יהודית, המושלת בכיפה, לא יכלה להגיע אל בנה המסרב להפסיק ממשנתו וללכת לישון. עד שהביאו קרש ועליו הוליכה אותו אמו למיטתו.

ועוד מעשה: כמנהג הימים ההם היה אביו לומד בנעוריו גמרא לאור הנר. פעם אחת נרדם בשעת לימודו. הנר הוסיף לבעור עד שהגיעה האש לעמודי הגמרא. אך דפי הגמרא, דבוקים זה לזה ללא אויר בין הדפים, לא נדלקו אלא נחרכו בזה אחר זה עד שנתהווה חור עמוק בגוף הספר. גמרא זו חרוכת האש נשמרה שנים רבות בארון הספרים של יעקב שרתוק.

באהבה ובהערצה סיפר משה שרת על סבתא יהודית – "די באפע יודעס", כפי שקרא לה – אשת חיל, הנושאת בעול הפרנסה, דמות מוכרת מהדורות הקודמים, כשהבעל ישב באוהלה של תורה או עסק בצורכי ציבור ודאגות הפרנסה היו מוטלות על שכמה של האישה. שרת תיאר אותה כאישה בעלת שאר-רוח, שהשפיעה על כל בני הבית והיתה הרוח החיה בכל ענייני המשפחה הענפה. ניכר היה, כי שרת קשור בה קשר נפשי אמיץ. בנאמו עם מתן תואר אזרח כבוד של ירושלים קרא לה: "הפינסקאית המובהקת". יעקב שרתוק זכה להעלותה לארץ עם כל בני המשפחה.

בהעלותו את דמות אביו הטעים שרת, כי אביו מילא בחיי משפחתו שני תפקידים: הוא היה אב ומחנך כאחד. בלשונו של שרת: אביו הנחיל לצאצאיו תורשה ומורשה – תורשה ביולוגית ומורשה רוחנית. אם כי לא למד בישיבה בפנינסק אלא ב"חדר" בלבד, היו גירסא שלו ואווירת העיר גורם מכריע בחיי אביו, שפיתח בו את התכונה לשאת בעצמו את האחריות והחובה לחינוך ילדיו ולדאוג להתפתחותם הרוחנית. דרך חינוך זה שבית-האב, והאב במרכזו, הביא את כל בניו, ובכללם משה שרת, לארץ והקנה להם את ערכי היהדות ההיסטורית.

משה שרת

על משה שרת אפשר לומר שהוא היה היחיד בקרב היהודים הארצישראלים השורשיים, הצברים או הכמעט-צברים, שעלה לפיסגת המנהיגות הארצית בצד אלה שבאו כבר בגיל מבוגר הנה עם תחילת עסקנותם הלאומית מאחוריהם, בגולה ולא כאן. היו עוד כמה ארצישראלים שהחלו עולים בסולם המנהיגות הארצית בכוח סגולותיהם המיוחדות, אבל חלקם נפל בדרך (כמו אהרון אהרונסון) וחלקם לא הגיע, מכל מיני טעמים, לצמרת האירופית-האמריקנית שלנו לבסוף. וכך היה משה שרת, שהועלה ארצה כילד ורק פה גדל כאדם וכעסקן, הדמות המקומית היחידה אשר בתוקף כושרה האינטלקטואלי היוצא דופן הדביקה ואף עלתה על מעמדם של רבים מאלה, שבבואם הנה כבר היו ידועים ואפילו מפורסמים בעמם.

בהתמסרותו הדינמית וכמעט הרותחת לענייני כלל ישראל היה שרת בן נאמן לאביו הביולוגי, בהפגינו בעשייתו שלא ידעה קץ וליאות אף פעם, כי המושג ביל"ו הוא מושג הכולל בתוכו קודם כל וראשית כל אופי, והאופי דרכו לעבור בירושה. שהרי רק כך אפשר להבין איך היה יכול איש אחד להקיף באינטנסיביות כזאת שטח רב ומגוון כל כך משך תקופת חיים בינונית: מהיות רועה צאן בכפר עזוב, דרך עלייה למרומי השכלה רב-צדדית ועשירה ויסודית, והלאה – דרך מלחמה מלאת מתח, שמעולם לא חלה בה הפסקה, בטורקים ובאנגלים ובערבים ובמי לא, ודרך סלילת נתיב מחשבתי לעצמו בסבך המאבקים היהודיים של הדור, ועד להיותו מנהיג הכלל במאבקי הבינלאומיים הגדולים, שדרשו ריכוז מקסימלי ממנו וסחטו את מיטב לשדו ואונו.

אכן, רק אדם בעל תכונות מיוחדות במינן היה מסוגל ללכת בדרך מפרכת זו – ולא להירתע ממנה. ואומנם היה זה אוצר של מרץ וכישרון וידע, ומקר לא אכזב של התמדה בכל הנסיבות גם בנסיבות שלא עודדוה כלל. מאלפת היתה גישתו לשפות וחדירתו אל תוך עולמן הפנימי, שלא כל איש מגיע אליו אפילו כאשר מדובר בשפתו, זאת אומרת בשפת אמו, ואילו כאן הרגיש עצמו האיש "בביתו", בכתריסר שפות שונות וכווירטואווז בשפתו העברית שלו. והדבר הזה מצביע על מה שהביא

* "ידיעות אחרונות", 8.7.1965.

איתו שרת מלידה. וכך בכל שאר הדברים שנגע בהם: מעולם לא היה שטחי ולא נשאר תקוע בשלב הראשון של הידע, ותמיד היתה זו דרכו לצלול למעמקי הנושא. עם זאת היו לו, לשרת, קשיים בקשר לקו בו הוא סיגל לעצמו בפוליטיקה. כי אם נכון, שלבה של מפלגת שרת היה ברוב המקרים חצוי, בהיות חלקו האחד נוטה יותר לאקטיביזם פוליטי ואילו חלקו השני להבלגה ולמתנות-יתר, הלך שרת עם החלק האחרון. מבחינה זו היה ביחד עם אליעזר קפלן, יוסף שפרינצק וכו' נאמן בית חיים וייצמן בקרב חברי צמרת מפא"י, והואיל והוייצמניזם גורלו ההיסטורי היה לסגת קמעא-קמעא מעמדותיו לטובת הקו החדיש, האקטיביסטי, נדחק ביחד עם וייצמן וחסידיו לבסוף גם משה שרת הצידה, ורבים הצטערו לראותו אצלנו עומד בשולי ההתרחשויות הפוליטיות בימים שבהם עוד היה יכול לתרום רבות לעם. אלא שבשעה שמצב דברים זה דרכו לתקוע טריז בין האדם והחברה המתרחקת מדעותיו, ולגרום למרירותו הבלתי מרוסנת כלפיה – לא חלה הידרדרות זו ביחסי שרת ועמו. כי נוסף על כל שאר סגולותיו היה שרת גם אציל נפש, שאפילו הוא נפגע – לא הדגיש את זה אף פעם, ולהיפך – ככל שריחוקו מההגה גדל כן נעשו המילים שבפיו זהירות ומאופקות יותר, בהשפיען דווקא בזה על הכל. וכך עלה הכבוד לשרת עוד יותר דווקא כשהוא סר הצידה, בשל הצורה בה הוא עשה כן. כי הוחוויר להם שגם בזה שירת האיש את עמו, בשמשו לו דוגמה אישית ליחסים כפי שהם חייבים לשרור בתוכו. ועתה אנו נפרדים ממנו מלאי תוגה כנה על מותו.

משה שרת

אכן, חזקים וגועשים הרוחות במרומי ההרים, ומדי עלותך על הפסגה גוברים משביהם, והעמידה עליה קשה ומסוכנת. בנקודות גבוהות ביותר אין האילן מוגן משום צד; הרוח פורצת מכל הכיוונים ומטלטלתו ללא רחם. את החלשים שבהם היא כופפת ומרכינה ראשם. את החזקים יש והיא עוקרת. לכשנעקר העץ – אתה תוהה על כוח עמידתו ועוצמת שורשיו ומהרהר על יד הגורל שנטעתו במרומי ההר.

את משה שרת הוליכה ההיסטוריה הציונית אל המישור הגבוה ביד העדינה והמלטפת של אחות רחמנייה. היא ציידה אותו לדרך בשפע רב – בחושך האירה לו את השבילים המפותלים וביום הראתה לו את הדרכים הקצרות. היא היתה נדיבת-לב פחות כלפי אחרים. אומנם גם להם היא נתנה ציוד רב לדרך, אולם הניחה להם לתעות בדרכים לא דרכים, לא הזהירם בפני פיתולים בוגדניים, הניחה אותם במורדות התלולים ללא תקווה להגיע לפסגת ההר. הגורל הטוב היה בעל-בריתו של משה שרת משחר ילדותו.

אדם שעשה גרע קט בחברתה של הישישה הנפלאה ברח' שדרות רוטשילד 23, בא מייד לידי מסקנה, כי רוח האידיאליזם שלטה שלטון בלי מצרים כבר בביתה בחרסון שבאוקראינה. פְּנִיָה לב קמה והלכה עם בעלה יעקב הבילוי"י אשר גם בעלייתו השנייה בא לארץ שוממה בה לא היו עדיין שדרות ומדרכות ודרכים וציוני דרך, ושבילי הדרך היחידים היו אלה שדרכת אותם ברגליך. הילדים חונכו לא רק על ידי עצם הליכתו של האב אחרי חזון נעוריו, אלא על ידי שבתו בכפר ערבי כפי שהיה לפני חמישים שנה. הם ספגו לתוכם את אשר ספגו ילדי המיסיונרים שהובאו מארצות עשירות ומפותחות לכפרי סין והודו וערב – את תחושת השליחות.

החינוך המוסרי כבר היה שלם ומושלם לפני שנרכש החינוך העיוני. כל מה שעשה משה שרת מאז ימי עין-סינייה הערבית היה ביטוי רצוף להכרה, כי חייב אדם להקדיש את מרצו ואת צידו לעניינים העומדים מחוץ למסגרת חייו: הליכתו לבירת טורקיה כדי ללמוד משפטים וחיי צמצום ושקידה בקושטא; פעולות העזרה לקורבנות הגירוש מנמל יפו למצרים במלחמת-העולם הראשונה; התגייסותו לצבא הטורקי;

* "דבר" 22.6.1956, בעקבות הדחת משה שרת מכהונת שר חוץ.

הצטרפותו לכת החולמים "אחדות העבודה"; שוב חיי צנע חמור בכירת אנגליה ועבודה פוליטית בקרב יהדות המטרופולין; הצטרפותו לעיתון פועלי ארץ-ישראל; התגייסותו לעבודה במחלקה המדינית של הסוכנות היהודית.

מאז שעמד בראש המחלקה – והוא אז בן שלושים ושבע – היו חייו חיי שליח התקווה הגדולה שהוא תירגמה לשפת תזכירים, עצומות, שליחויות ומשלחות, ניסוחים, פגישות עם נציגי השלטון ומדינאי העולם. לא אחת קידמה מנורת הלילה את אור השחר במשך חמש-עשרה שנות המאבקים עד אשר זרח אור ההגשמה על היישוב כולו. האיש אשר הניף בימי מלחמת-העולם השנייה את דגל ישראל על תורן "הבריגדה", עלה על דוכן עצרת או"ם כנציגה הראשון של ישראל, שאך זה נתקבלה לארגון הבינלאומי של אומות העולם.

אכן, היתה זו שליחות שמילאה את עצמה. הצעידה במעלה ההר היתה תמיד שוות קצב, מתמידה ובטוחה. לא היו בה מיפנים חדים, קפיצות פתע, תזוזות בלתי צפויות. היא היתה משולבת בצעידתו של היישוב העברי לקראת עצמאותו המדינית, והצלחתה היתה מובטחת על ידי הצלחת ההגשמה, על ידי מילוי התקווה הלאומית. אולם לא ניצחונותיו של האדם מגבשים ומחשלים את אופיו. לרוב הם מגלים את חולשותיו ומיגבלותיו. מגבשים ומחשלים אותו התקוות שנתבדו, האכזבות והספקות, ימי יאוש ובדידות. ואלה היו מרובים בחייו של מי שנועד לייצג את תקוות ישראל בת-ימינו לפני העולם הנוצרי. לא אחת נדמה היה לו, כי חלומות נעוריו היו פרי שאיפה אישית כוזבת, וכי גם אם "יעל משה מערבות מואב אל הר נבו ראש הפיסגה" ויראה את כל ארץ יהודה עד הים האחרון, הוא עצמו לא יזכה לעבור בה וישיאר בגיא, בארץ מואב. אבל, כלום חשוב הוא? כלום מה שמקנה תוכן לחיי אדם זה מילוי הכמיהה האישית שאינה ניתנת למעשה לביצוע, ולא המאמצים המעשיים שהוא עושה בחייו היומיומיים כדי לקדמה – המסע והתלאות וחדוות הצפייה, והמראה המשתרע מעל ראשי הפיסגה המשרה רוממות רוח ושמחת-הלב?

מעגל החיים אינו חייב להיסגר. הסיפור היפה ביותר הוא של מאמץ חיים שהצית לבבות וחדל בעצמו.

הוא תירגם כמה מיצירותיו המופלאות של לרמונטוב.¹ האם יש בזאת משום מפתח למהותו של משה הצעיר? הוא עצמו אינו סבור כך. אבל גם מיכאיל לרמונטוב הובא בגיל תשע לארץ חלומותיו – להרי הקווקז אשר להם הקדיש את מיטב יצירותיו והשראתו הפיוטית הנעלה. גם הוא היה ילד גלמוד תפוס-חלומות,

1 בתקופת הביניים שבין תום שירותו בצבא העותמאני ב-1918 ומינויו לעוזרו של יהושע הנקין בוועד הצירים ב-1919, תירגם משה שרת 19 משיריו של המשורר מיכאיל לרמונטוב, שהיה אהוב עליו מימי ילדותו ונעוריו. תרגומים אלה, ותרגומי יצירות של משוררים אחרים, ראו אור ב"מחברת תרגומי שירה", שהוציא מ"ש לאור בהוצאת עם עובד בשנת מותו. מהדורה שנייה, הכוללת גם את שירי המקור, יצאה לאור ע"י העמותה למורשת משה שרת ב-2003.

צעיר שהפך אגדות פרי דמיונו לשירה המעולה ביותר בשפה הרוסית. האם היה זה בגלל משקל חרוזיו, כפי שטוען משה, או שמא משך את ליבו אופיו הטרגי של המשורר, שעליו אמר [מבקר הספרות ויסריון] בלינסקי הגדול: "איוו מידה של חוש אסתטי, איוו נפש דקה ועדינה. לא לחינם אני נמשך אליה כל כך".

משה שרת עבר בארץ כנען והשתתף במלוא כישורונותיו ומרצו בניהול ההיכל שאת אבניו הוא נשא על שכמו כל שנות הקמתו. והוא עשה זאת במשך שמונה שנות קיומה של המדינה בפשטות, בהכנעה עצמית ובמשטר של משמעת אינטלקטואלית, ביסודיות ובהקפדה על הצד האסתטי, ונשאר עד היום האחרון של כהונתו ג'נטלמן מכף רגל עד קדקוד.

הוא הביא איתו לשני התפקידים אשר מילא מאז קום המדינה את יכולתו הבלתי מעורערת לעמוד זקוף-קומה, להופיע כמדינאי המייצג כוחות עולמיים, כנציג עם שהורגל בניסיון של שנים לשבת בראש עניינים גורליים. במשא-ומתן לא ניסה לנצל את תמימותו של איש-שיחו; כאשר תבע, עשה זאת בלי עוז המצח, וכאשר ביקש עשה זאת בלי השפלה עצמית מעושה. לא היה סוחר פוליטי זריו, המסרסר בשוק הבינלאומי בניצחונות קצרי טווח, אלא אדם רב נכסים היסטוריים, שאין מועצת עמים יכולה שלא להכירם אלא במחיר התבזותה. אם ההיסטוריה העברית תפסוק שהצלחותיו לא היו אלא רגעי התבהרות של המצפון האנושי, היא תהיה חייבת גם לפסוק כי קשייו לא היו אלא כישלונותיו של עם חלש בתקופת אלימות ורשע.

אומנם, היתה זו שליחות שמצאה את ביטויה העליון. אך אם יכול אדם לעשות היסטוריה לאומית, אין הוא יכול תמיד להכתיב להיסטוריה העולמית את מהלכה. עובדה היא, כי עלייתו של משה שרת בסולם המדיניות הציונית היתה מלווה בירידת מעמדה של משרת שר החוץ בכל מדינות העולם. התמורות הטכנולוגיות של ימינו, בייחוד בשטח התחבורה ובדרכי הקשר האלחוטי, וההמצאות הרבות שחלו בדורנו, ביטלו מרחקים וחוללו שינויים בדרכי הדיפלומטיה הבינלאומית. מאז מלחמת-העולם הראשונה נפגמים והולכים מעמדו וסמכותו של שליח המדינה, וגובר והולך משקלו של הניהול המרכזי בענייני המדינה. לורד בלפור קבל קשות על מעמדו בשנות המלחמה ועל נטיותיו של לוי ג'ורג', אשר הכריז ברגע של קוצר-רוח כי "דיפלומטים הומצאו כדי לבזבז זמן". לורד קרוזן, משרי החוץ הגדולים של סבל אף הוא משיטותיו הדיפלומטיות של ראש הממשלה, באמרו כי "קיימים למעשה שני משרדי חוץ בארצנו". גם מקדונלד, ראש ממשלת הפועלים הראשונה, זכה להאשמה שהוא היה "שר חוץ של עצמו", וכן ידועה אימרתו של אידן כי "מלחמה מבטלת את חשיבות שר חוץ". עשרים השנים האחרונות ביחסים הבינלאומיים פעלו להעברת נקודת הכובד בעבודתו של שר חוץ מניהול המדיניות למתן פירושים מעשיים לה, מקביעתה לייצוגה, מיזימתה להסברתה – דבר אשר העמיד לא פעם את שלמות

הקבינט במבחנים לא קלים על אף אחדות הדעות בעניינים העקרוניים והאמון ההדדי בין חבריו.

מה שייחד את מדיניות החוץ של מדינת ישראל הוא שהיקף תחומיה והמתודות שלה נתגבשו במשך חמש-עשרה השנים שקדמו להקמת השלטון העצמאי ולבעיות החמורות שנתעוררו בעיקבותיו. האמת היא, ששר חוץ של מדינת ישראל היה אולי האישיות הגדולה ביותר בין כל האישים אשר מילאו בדורנו תפקיד של שרי חוץ של מדינתם.

*

משה שרת אינו עוזב את הארמון המפואר שאותו בנה וניהל. הוא עובר מאולמיו הראשיים אל אולמי הצפייה עד אשר הלב החצוי יתרפא, שהרי לא התפקיד קובע את ערכו של אדם, אלא תכונות הנפש שהוא מצליח להחדיר בו, והאדם הוא גדול לא בגלל תפקידו אלא על אף תפקידו. מעל לכל, אל לו לשבת בצידי הדרך ולחבוש את פצעיו, שכן פצעי כבוד הם, ואין בהם כדי לערער איתנות רוחנית. יישאר נא בעמידה על המישור שעליו הציבו הגורל, ויאזין לרחש התפילה והתודה של המוני בית ישראל. יישא עיניו ויעמיק ראות בלבטי התנועה שהוא עוזר להקימה, שכן על אף רפיונה ומכשוליה היא תקוותו היחידה של העם העובד היושב בציון. הנה להבות מבוכה אוכלות בבית התנועה, והפעמונים מצלצלים צלצולי אזעקה וקריאה למי שבכוהו לכבותם.

אל יאטום משה שרת אוזן לשמע הפעמונים - אל יתמהמה ואל יחכה למביא הבשורה למי הם מצלצלים.

אהבת יהודים ואהבת אמת

במסיבה שסניף מפא"י בירושלים ערך לכבודו עם היבחרו ליו"ר ההנהלה הציונית, אמר משה שרת כי עיניהם של יהודים בפינות שונות בעולם הן אשר הניעו אותו להסכים לבחירה. הוא הוסיף והסביר, כי נזדמן לו בשנים האחרונות לסייר בקהילות ישראל ברחבי עולם, נפגש עם יהודים והביא להם את דברה וחזונה של מדינת ישראל; בכל מקום הרגיש כי הצית משהו בלב, כי נדלק משהו בעיניים, עיניים של יהודים צופיות לציון ומצפות מירושלים להשראה ולהדרכה: "כאשר הוצע לי התפקיד ראיתי לנגד עיני את עיניהם התובעניות - ולא יכולתי לסרב".

פסוקים אלה אופייניים למשה שרת ולדרך חיו: אי-יכולת שלא להיענות לקריאה התובעת ממנו התייצבות בחזית, וראיית האנשים אשר אותם משרתת ההתייצבות הזאת.

ומשהיציב, נתן את הכל ללא שיוור. משבע בבוקר עד אחרי חצות, בעבודת חרוצים מתמדת, כאשר כל רגע מחושב ומנוצל. הוא הקפיד לבוא למשרד בשבע וחצי בדיוק. טען שאם העובדים חייבים לבוא בשעה זו, על ראש המוסד לשמש דוגמה. בימי חמישי ושישי בשבוע היה מרכז את עבודתו בתל אביב, אולם מתוך הקפדה להתחיל את עבודת השבוע "עם שולחן נקי", היה בא כל מוצאי-שבת למשרד ועובר על החומר שהצטבר בשני ימי תל אביב. חברי ההנהלה ומנהלי המחלקות ידעו, כי ביום ראשון בבוקר ימצאו את שולחנם מוצף פתקים ממנו ובהם תשובות, הערות, בקשות לחוות דעת ועוד.

נושא שהיה עוסק בו היה לומד אותו לפרטיו. לעיתים קרובות היינו תמהים לראות כיצד למד כל קהילה ובעיותיה, כל תפוצה יהודית ואנשיה. הוא הזדהה הזדהות מלאה עם צרכיה של הקהילה, חי ממש את ענייניה היומיומיים. פעם התאונן, כי ענייני החינוך היהודי בארצות-הברית אינם נהירים לו די צרכו. הוא התכוון לנסוע לשם לחודש ולהקדישו ללמוד את כל הנעשה בשטח זה, לתהות על הבעיות ולראות במה אפשר לעזור.

אלה שראוהו מבלה שבוע ימים בסמינר התיאולוגי היהודי בניו-יורק, משוחח עם

* "דבר", 24.6.1966.

מורים ותלמידים, מלמד ולומד, יודעים להעריך איוו תועלת עצומה אפשר היה להפיק לו עלה בידו "לגזול" את החודש מסדר יומו העמוס.

המועצה העולמית לחינוך יהודי, המקיפה כמעט את כל הקהילות היהודיות ואת הארגונים הגדולים, העסיקה אותו הרבה בשנת חייו האחרונה. רצה להעמיד עצמו כראש המועצה ולתת יד לקידום החינוך היהודי בתפוצות. לא זכינו שהמועצה תיחנה מהשראתו ומסמכותו – סמכות יהודית כללית, שכל הזרמים ביהדות הגולה קיבלוה ללא ערעור.

הוא היה בא לקהילות ומחפש עם אנשיה דרכים להעמיק את התודעה היהודית, להרחיב את החינוך העברי, לחזק את הקשר עם הארץ, לחשל את אחדות העם, לטעת את הרצון לעלות לישראל, וכל זאת לא מלמעלה למטה, לא כנגיד ומצווה, אלא כיהודי המדבר עם אחיו.

הוא אהב את היהודים והם השיבו לו אהבה. הם העריכו את המנהיג והמדינאי משה שרת ואהבו את האישי משה. הן דבר הוא, כי רבים-רבים מאוד, בארץ ובגולה, קראוהו בשמו הפרטי.

נסענו פעם מבית ברל לירושלים והשיחה נסבה על *יומן בורמה* של דוד הכהן, שיצא לאור באותו זמן. חבר שנסע איתנו הביע תרעומת על אותם קטעים בספר, המדברים על היוזמה שדוד הכהן, השגריר בבורמה, גילה בעניין קשירת יחסים דיפלומטיים עם סין, יוזמה שמשה שרת דחה בהיותו שר החוץ. שרת ענה בתוקף: "דוד הראה לי את כתב-היד והצהיר כי הוא מוכן להשמיט פרק זה מספרו. ביקשתי ממנו שלא ישמיט. הדברים נכונים, אין להעלימם ואסור להשמיטם גם אם זה לא נוח למישהו, גם אם זה לא נוח לי". בהמשך הדרך סיפר לי, כי כאשר קיבל את הדוח של הכהן על שיחתו עם השגריר הסיני, הביא את העניין לדיון בפני מוסד מוסמך. הוא תמך בעמדתו של הכהן ודרש לענות בחיוב על ההצעה לקשירת יחסים עם סין, אלא שהרוב הצביע נגד והוא, כמובן, קיבל הכרעת הרוב וענה בשלילה.

אמרתי לו: "ראה, אתה מותקף כיום על תשובה שלילית זו, מואשם כאדם שלא ראה את הנולד. מדוע לא תספר לעם את האמת?" לשמע דברי פרץ ברוגזה ואמר: "האם אתה שומע את אשר אתה מציע? הן שתיים רעות בדברך. ראשית, אני הייתי שר החוץ ואני נושא באחריות להחלטות שהתקבלו באופן מוסמך, והנה אתה מבקש ממני להתנער מאחריות זו? לא יתנער איש כמוני. שנית, אתה מציע כי למען האדרת שמי אפר נוהג ממלכתי תקין, ואספר מה התרחש בישיבה סגורה של מוסד ממלכתי? זה דבר נורא. אסור אפילו לחשוב על דבר כזה".

הוא סבל מאוד ממכת ההדלפות. לילה אחד טילפן אליו עיתונאי וביקש ממנו ידיעות על ישיבה שהתקיימה באותו יום. הוא נפגע עד עומק נפשו, כי נמצא עיתונאי שחשב כי ממנו אפשר יהיה לקבל ידיעות על ישיבה סגורה.

*

כמה ימים לאחר התפטרותו מהממשלה כתב משה שרת מכתב לאחד האזרחים, שפנה אליו וביקש ממנו לחזור מהתפטרותו. "היה נא סמוך ובטוח – השיב שרת – כי שקלתי היטב את אשר לפני. נוכחתי לדעת, כי עלי לבחור בדרך זו כדי למנוע מהמדינה תקלות יותר חמורות וזעזועים יותר מזיקים".

בהזדמנויות אחרות אמר וחזר ואמר, כי הרשות בידי ראש הממשלה להחליט מי יהיו שריו. משסבר שזוהי הדרך הדמוקרטית, נהג לפיה גם אם זה פגע בו. כזה היה האיש: טובת הכלל קודמת לטובת הפרט, טובת המדינה מעל לכל.

למופת היה.

דמויות מאצל שולחן הממשלה: משה שרת

משה שרת היה ילד פלא. במחזור הראשון של הגימנסיה "הרצליה" חיבבוהו המורים ואהבוהו החברים. הוא היה נער מוכשר ורע טוב. לפני שבועות אחדים, אחרי פטירת האם פניה שרתוק, פירסם חבר הנעורים שלו, בנו של מרדכי בן הלל הכהן, דברים נרגשים על תקופת העלומים ההיא, ימי הגימנסיה "הרצליה", ותיאר את דמותו של משה האהוב והנערץ על הכל והיודע הכל, מיטיב ללמוד, יודע שיר ופורט על כלי נגינה. בקיצור – עילוי ילד פלא.¹

כאשר גדל, היה לעלם חמד. למד בבית-ספר לקצינים באיסטנבול ושירת בצבא הטורקי כקצין, חבש תרבוש ולבש מדי צבא אלגנטיים. בספרו הנחמד של אשר ברש על ימיה הראשונים של תל אביב [כעיר נצורה] תמצאו תיאור מלכב של הקצינים המהודרים הללו, חניכי "הרצליה", שבאו לבית אבא לחופש מן השירות.

משה שרת למד בכל מקום. בהיותו ילד היה רועה את העיזים והכבשים של הוריו בכפר הערבי של החוסיינים ולמד שם את הלשון הערבית. באיסטנבול למד טורקית, ואחרי כן – בכל מקום הימצאו – רכש לו לשון חדשה, וכן היה ללינגוויסט המפליא את אוזני שומעיו בשפע הלשונות השגורות בפיו. שנים רבות לאחר שחלפו ימי העלומים הוא משתמש בכישרונו הבלשני לתעמולת הבחירות למען מפלגתו: שמעתיו בבאר-שבע, כשהוא נואם במחצית השעה ערבית וטורקית, צרפתית ועברית, וקהל העולים החדשים, מעדות המזרח, עומד בפה פעור ו"מלקק את האצבעות" משר החוץ המלומד של ישראל, שאין כמוהו בשום אומה ומדינה, שידע לעשות מעשי להטים כאלו בלשונותיו.

בן טובים הוא. אביו, יעקב שרתוק, ביל"ויי נאמן, עסקן ציוני, סופר וחלוץ, דאג לתת לילדיו הכישרוניים חינוך הוגן. הבית, בית יעקב ופניה שרתוק, מטביע חותמו על הילדים. משה הוא המוכשר שבהם. רק במוסיקה נטלה אחותו רבקה ונטל אחיו יהודה יותר קבין של כישרון. האחות, זו שהיתה אחרי כן אשתו של דב הוז, מצודדת את נפשות הנוער התל-אביבי בפרטה על פסנתר. האח יהודה חיבר מוסיקה ישראלית

* "הבוקר", 19.10.1951.

1 ר' פרק "מאמה", דוד הכהן, עת לספר, עמ' 339-344.

לכינור² והוא מארגן מקהלות, אבל גם במשה יש משהו מן הכישרון המוסיקלי של המשפחה, ובתזמורת הגימנסיה "הרצליה" הוא נושף לתוך קלרניטה. אך העיקר הוא חוש העסקנות הציבורית, שהתפתח בו עוד מימי ילדותו. אומנם, בעסקנותו הציבורית בימים ההם כבר מתגלים הסימנים הראשונים של שתדלנות. הוא מקים משרד ציבורי בתל אביב לעריכת בקשות בטורקית למתארחים בימי מלחמת-העולם הראשונה לבל יודקו יהודים לפקידי השלטון הטורקי ביפו, המרוקנים את כיסיהם של הלקוחות האומללים. הוא מייסד מטבח לחלוקת לחם, חיטה לנצרכים בנוה-שלום. כל האמהות מתברכות בכך שזוהי אברך משי!

הוא מתורבת מדי מלהראות לאחרים יחס של זלזול. אבל בנפשו פנימה השאירה הצלחת הילדות ושל ימי העלומים אותות של התפנקות ונטייה לקפריסות. את הנטייה הזאת, הטבועה בו עד היום הזה אולי נגד רצונו, לא הצליח לעקור משורשה.

*

את חייו הפוליטיים החל ב"אחדות העבודה". השכל חייב שהפציפיזמוס העקר של "הפועל הצעיר" יהא זר לו. הוא היה איש צבא וגם פעיל בהגנה הירושלמית מיום היווסדה. אנו מוצאים כי משה שרת הוא הוא אשר פתח בשם ה"הגנה" את אספת קבלת הפנים לכבודו של זאב ז'בוטינסקי, מגן ירושלים, לאחר צאתו מכלא עכו. שרת הצטרף למפלגה אקטיביסטית, אשר תמכה בהקמת הגדודים העבריים לצידה של בריטניה. והגורל, הגורל המתעתע! – ליגיון עברי לצידה של בריטניה נגד הטורקים, ששרת עצמו היה קצין בצבאם. להלכה הוא עומד אפוא במערכה מול בן-גוריון ומול גיסו אליהו גולומב. בקיצור, הוא אפוף סביבה כמעט "מיליטריסטית". בכל זאת, למעשה קרובה לו השקפת העולם של "הפועל הצעיר" יותר. רבבות הימים רואים אותו קרוב מאוד ברוחו לאליעזר קפלן ולרבים דר' חיים ויצמן.

אין פלא שהוא היה הלוחם החריף ביותר נגד המחתרת. הוא היה שונאם בנפש של ה"פורשים", של אצ"ל ולח"י, לא משום שפורשים היו מן המשמעת הכללית של היישוב ושל ההסתדרות הציונית, כי אם משום ששיטתם לא היתה לפי רוחו. כאשר היכה ספן ערבי את אחד היהודים – לא עבר משה שרת על סדר-היום על מעשה תועבה זה. לבו הוא לב יהודי חם, הכואב את כאב עמו. אבל הוא לא השיב מכה על מכה, אלא הלך להתלונן. וכל הפוליטיקה הציונית שלו היא בסיכומו של דבר – תלונה: נגד השלטון המנדטורי, נגד הממשלה האנגלית, נגד המצרים, נגד הסורים, נגד העבר-ירדנים, נגד כל הפוגע ביהודים ובישראל.

התלונה היא אומנם נמרצת מאוד. היא כתובה בדם התמצית ביד אמן הסגנון. אבל אינה אלא תלונה. ואילו הוא חושב שזהו הנשק החשוב ביותר בידי אומה. הוא איננו

2 יהודה שרת (1901–1979) היה כנר ומלחין יצירות קוליות.

מודה כלל בחלקם של ה"פורשים" בשחרור המולדת מעול הבריטים. בינואר 1949, במסע תעמולה לפני הבחירות לכנסת הראשונה, אמר מר משה שרת באספת-עם בפתח תקווה: "שקר הדבר שהטרור גירש את האנגלים מן הארץ. אומנם, אנשי המחתרת הרגו והבריחו אנגלים רבים מן הארץ, אבל לא הם שגירשו את השלטון והבריטי. הפוליטיקה הציונית באו"ם עשתה זאת".

והרי היתה תקופה קצרה, שבה אירגנה גם ה"הגנה" פעולות טרור. אין אנו חושדים במר משה שרת, שאמר מה שאמר משום שרצה לזקוף רק לזכותו את תקומת המדינה (הפוליטיקה הציונית באו"ם עשתה זאת" - והוא ניהל, כידוע, את הפוליטיקה הציונית אף כי אפשר לטעון שבאו"ם היה לא קטן משלו חלקו של א"ה סילבר). לא, הוא איננו יהיר. הוא איננו משתמש לעולם במונח "אני", אלא תמיד "אנחנו". אבל כל שיטת המלחמה המזויינת היא למורת רוחו, ולכן אין הוא מאמין בתוצאותיה. לפיכך איננו מודה בהישגיה.

בתור מנהל המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית ואחר כך שר החוץ של ישראל גילה תמיד חריצות ושקידה. הוא עובד שנים ארוכות ללא ליאות. עושה ימים כלילות, איננו חס על בריאותו ואיננו חוסך מזמנו. אבל הוא לא הקדים את המאורעות, כי הוא היה נגד דחיקת הקץ כמעט תמיד. על כן לא נימנה עם הלוחצים להכרזה המדינה במאי 1948. מאותה סיבה התנגד להכרזת ירושלים כבירת ישראל עד אשר באו"ם והחליט על ירושלים כעל עיר בינלאומית. ובאותו קו פוליטי יש למצוא הסבר לאירועים רבים בלתי נעימים בחיינו, אולם רעה-חולה היא עם כל המנהיגים הרישמיים של ישראל, שחסר להם עוז רוח להודות בטעותם. להיפך: לעיתים תכופות הם זוקפים על חשבונם מעשים שלא הם עשאו.

משעשע היה הדיאלוג בין מר שרת לבין הדר' משה סנה בכנסת. שר החוץ אמר לראש האופוזיציה המפ"מית: "כשם שד"ר סנה וחבריו הזהירונו מפני המישגה והאסון של הקמת מדינה יהודית" - וסנה השיב לו בשאלה אם הוא מרשה לפרסם משהו על דעותיו של מר שרת בעבר... אומנם, הוא צדק ביחס למפ"ם - הקמת המדינה היתה כצנינים בעיניה. אבל גם משה שרת לא היה מאמין גדול בהקמתה. ו"בביתו של תלוי אין אומרים: תלה לי את המעיל".

*

משה שרת נהנה מפופולריות עצומה במפלגתו. יותר מאשר בכל חבר אחר הם מתגאים ומתפארים בו. כי הוא - "משה" שלהם - לפני מלכים יתייצב. דר' וייצמן יצא אף הוא מעיירה יהודית קטנה, אבל הוא בילה רוב ימי חייו בין הגויים ואילו משה שרת תמיד "בתוך עמו יושב". אין הוא צמוד אל האולימפוס. יום היו רואים אותו באסיפותיהם ובסימנרים שלהם, בעיר ובכפר. הוא לא היה "קיבוצניק" - אם לא להכניס בחשבון את ימי ילדותו, כאשר רעה עיזים וכבשים בכפר הערבי - אבל

תמיד טרח להיות עממי, להתקרב אל המוני מפלגתו, להוכיח שהוא בשר מבשרם ודם מדמם. אך הוא איננו מתגנדר ב"רובשקה" כאשר עשו רבים וכן טובים בצמרת מפלגתו. עניבה איננה "דג מלוח" בשבילו. בנידון זה הוא דומה לליאון בלום ולפרדיננד לָסל, שני מנהיגי הפועלים האירופיים, אשר מנהגם היה מנהג בורגנים ואהבו את ההידור והגיהוץ החיצוני.

שרת חושש לכל יחשדותו הפועלים, שהוא רחוק מהם ברוחו בגלל היותו רחוק מהם בסביבתו ובאווירת חיים יום-יום. לכן הוא יורד אל המוני הפועלים בכל עת מצוא. לפיכך הוא מפגין את קירבתו אליהם בהייתו במרכז המקהלה בליל השימורים של הקונגרס הציוני. יש במעשה זה גנדרנות שכמעט איננה ניתנת להסוואה: "צאו וראו, בחורים, אני שר החוץ של המדינה, ואף על פי כן אחד מן העם הנני, איש כמוכם!" הפרולטרם האמיתיים מתייחסים לז'סטוה זו בקורטוב של חשדנות. ואהרון ציולינג, החושב עצמו לדובר שלהם, מטיח דברים כלפי "ארמונו" של שרת, אף שהוא יודע יפה כי ה"ארמון" הוא הסדנא של שרת, כבית החרושת לפועל. אבל הנוער של מפא"י נלהב לרוח הדמוקרטית של שר החוץ, שמתוך שורות המפלגה יצא. וייתכן מאוד שמר שרת איננו רוגז כלל, כשאחד הבחורים הצעירים, ה"צברים" של "הנוער העובד", קורא לו בשמו הפרטי ומדבר אליו במשפחתיות-יתר.

לפני שתים-עשרה שנים, ב-1939, שהה שרת בלונדון, והוא, בתפקיד מנהל המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, שר החוץ של "המדינה בדרך", הוזמן לנאום בפני איגוד הסטודנטים הארץ-ישראליים, שהשתלמו בבירת אנגליה. כתום האספה צעק בחורון צעיר למנהל המחלקה המדינית מקצהו השני של האולם: "משה, משה, בוא נא הנהו!"

מודה ומתוודה הנני, שנדהמתי לחוצפתו של ה"פרחח", בן תשע-עשרה או עשרים. וכאשר שאלתיו לקירבה המשפחתית עם מר שרת, השיב לי, כי "משה" היה מדריך שלו בסמינר של "הנוער העובד" לפני כמה שנים. אני מניח כי למן תקומת המדינה, כשחדרו ל"קריה" גיוני מלכות, פסקה במידה מרובה הפמיליאריות הזאת שבין שר החוץ לבין חניכיו במפלגתו. אולם בטוחני ששרת לא ירשה לעולם להקים מחיצה בינו ולבין חברי תנועתו, אשר רוממהו והעלוהו לגדולה. מפעם לפעם הוא רואה צורך – נפשי או תכסיסי – לרדת מן האולימפוס.

כזה היה גם כשנשלח על-ידי הבריטים ב-29 ביוני 1946 למחנה הריכוז בלטרון. ברוב רובו של הזמן היה מכונס בתוך עצמו, "מכופתר", הירבה לשקוד על ספרים, היה אדיב אך קריר. אולם מפרק לפרק היתה נושבת רוח של עממיות בתוך כותלי תאו, ואז היה יורד, בפשטות שהיתה בה מן הגדלות, מן "הגבעה", מושב "העצורים החשובים מאוד", אל הצריפים שבמורד, אל "המוני" העם. אומנם "המוני" העצורים היו אנשי אצ"ל ולח"י, ואיתם לא יכול היה להתרועע. אבל שיחק לו מזלו שאותה שעה היה גם צריף אחד או

שניים תפוסים על-ידי עצורים חברי-מפלגתו, ואליהם היה בא, מלמדס, מדריכס, מייעץ להם ומתהלך ביניהם כאחד מהם. הוא נעים הליכות. כשם שהם קוראים לו "משה", גם הוא קורא להם בשמותיהם הפרטיים, סימן לחיבה ולקירבה, לצניעות ולענוותנות.

*

אך הנטייה לקפריסות, הטבועה בו מימי הנעורים, פורצת מפרק לפרק דווקא בשעה ובמקום שאין היא רצויה. הוא נוטה חסד ל"המונים", אבל נוטר איבה לאנשי מעמדות עליונים, שאינם תמימי דעה אתו. בהופיעו לפני עיתונאים, הם נתקלים כמעט תמיד בשני שרתים: האחד - המקסים בחן מידברותיו, המפליא בצחות סגנונו, המללב בקלות שבה הוא עובר מלשון ללשון והמנעים בשיחתו. אולם מניה-וביה מתגלה שרת אחר, קצר רוח, חסר סבלנות וגם חסר סובלנות. לעיתים, כאשר עיתונאים מתחילים להציג שאלות ולהציק לו כדרכם, כדרך עיתונאים מכל אומה ולשון, הוא מפסיקם, נכנס באמצע דבריהם, מתעצבן, והביטוי "רגע אחד!" יוצא מפיו במקצת רוגזה.

דווקא בפני עיתונאים, בפני הציניקאים הללו היודעים את נפש האדם והמכירים את חולשותיו, הוא מגלה טפח מרגש העליונות והקפריסה שבו. דווקא בפני בני המעמד הזה, שכל מדינאי מומחה טורח להעלים מפניהם את חולשותיו, אין משה שרת יכול לעמוד עד תומו. לפרקים הוא מאבד עשתונותיו, נוזף ומעורר בסופו של דבר את כעסם. לכמה משרי ישראל יצאו כבר "מוניטין" כשונאיה של העיתונות - ומי לנו "גדול" בכך מבן-גוריון עצמו? אף על פי כן, שולח העיתונאי האמריקאי קנת בילבי את כל חיצי זעמו במשה שרת.

בילבי שירת את "הניו-יורק הרולד טריביון" במדינת ישראל בתקופת מלחמה השחרור. העיתונאי המוכשר ורב-ההשפעה הזה גילה ידידות נאמנה לישראל ובכתבותיו ובמברקיו הביא תועלת לאין-ערוך לענייננו בעיצוב דעת הקהל העולמית לטובתנו. יש לשער, כי השלטונות הישראלים נהגו בבילבי לפנים משורת הדין, השרים קיבלוהו לראיונות בכל שעה שהיתה רצויה ונוחה לו, והקלו עליו את תפקידו ככל האפשר. אף על פי כן, פירסם בילבי בספרו האחרון על מדינת ישראל דברי ביקורת חריפים על שיטת הצנזורה, והוא תולה את הקולר כולו בצווארו של שר החוץ. הנה, אלה הם דבריו על משה שרת: "סבורני, כי הסיבה היתה הכשרתו הטורקית בבחרותו, וגישתו המזרחית אל העיתונות הדמוקרטית. הוא בעל מחשבה מזהירה, בלשן מחונן, עובד ללא ליאות, אבל הוא יכול להיות בעל שאיפת-נקם בקטנות לעיתים קרובות. הוא שנא את רוב העיתונאים, אבל לא התעלם מערכם. הוא בז למקצוע, אבל גם ראה אותו כזרוע מועילה של מדיניות חוץ. הוא דוגמה מופת של ניגודים, תופעה מיוחדת במינה במדינה שעל עריסתה עמד עיתונאי מקצועי מווינה, דר' תיאודור הרצל".³

אנו איננו סבורים, שהכשרתו הטורקית אשמה בליקוייו אלה של מר שרת, שהכתב האמריקאי מונה אותם. לדידנו נעוץ סוד הקפריסיות שלו בעובדת היותו "ילד פלא", גם בשנות הילדות וגם בשנות הבגרות המלאה הוא עשה קריירה מדינית גדולה בהיותו עול ימים. בטרם מלאו לו ארבעים שנה כבר הועמד בראש הפעולה המדינית של התנועה הציונית העולמית ולעתים הוא שוכח, שבשנתיים נקפו שנים וכבר מלאו לו חמישים וחמש. לפרקים עודנו חי בעולם האשליות של האתמול.

*

גם חברי מפלגתו יודעים שאי-אפשר יהיה לכלול אותו בשורת שרי החוץ הגדולים שבאומות העולם. מרבית טעויותיו נובעות מחוסר חזון. אגב: אף כי הטעויות שנעשו במדיניות החוץ של התנועה הציונית ושל ישראל הן רבות מני ספור, דומני שנעשה לשרת עוול בזוקפנו את כולן לחובתו. יש מהן שנעשו על-ידי עוזריו ושליחיו, אבל הוא חייב ליטול עליהן את אחריותו, בהיותו עומד בראש משרד החוץ.

אנשי מפא"י יודעים שהוא איננו אמן במקצועו, אלא לדידם בעל מלאכה טוב. במפא"י, במפלגה המחזיקה בידיה את רסן השלטון במדינה, אין טובים הימנו למלאכה שהוא התמחה בה. ישנם אי-אלה כוחות צעירים החולמים לרשת ביום מן הימים את מקומו. בתקוות כאלו משתעשע מר אליעזר ליבנה, אחד האינטלקטואלים המעטים אשר במפלגה זאת. היו ימים, והם לא רחוקים, ופירשו בשמו של פנחס לבון כאחד המועמדים לאיצטלה זו. יש הקוראים בשמו של אבא אבן. אולם כל אלה משלים את עצמם. מעמדו של משה שרת בצמרת המפלגה הוא איתן ורוח מצויה לא תזיז אותו. רק עם שינוי המשטר הנוכחי במדינה יימסר שרביט המדיניות החיצונית לידיים אחרות, לידי איש שיקום מן העם, והוא פחות מומחה, אבל בר חזון ובעל מעוף כזה, שמדינת ישראל נכספת אליו.

3 ר' קנת בילבי, דרך כוכב במזרח התיכון, אחיאסף, 1950, עמ' 157.

1 | המורשת של משה שרת

שלושים שנה חלפו מאז מותו של משה שרת, תקופה הנחשבת כחיי דור. המימרה היפה "דור הולך ודור בא והארץ לעולם עומדת" מבטאת את האמונה בנצח ישראל, אבל היא נכונה פחות להגדרת המציאות החולפת של ימינו.

מאז מותו של שרת התרחשו תמורות כבירות בארץ ובעולם. אוכלוסיית ישראל גדלה פי-שלוש, השטח שבשליטתה גדל פי-שתיים, רמת החיים עלתה לזו של מדינות מפותחות, שלוש מלחמות עקובות מדם פקדו את עמי ישראל וערב, וכתום שלושים השנים מתקרב הסכסוך בין ישראל ושכנותיה לשלבי סיום. ואולם דפוסים נושנים של הלכי מחשבה ורוח ממשיכים להתקיים בהווי הלאומי ולא השתנו מהותית מאז ששרת התמודד אתם.

בימיו, כמו היום, תפסו ענייני הביטחון והיחסים עם הערבים מקום מרכזי בסדר היום הלאומי. טעות היא לחשוב שפעילותו של שרת התמקדה ביחסי חוץ בלבד. חלקו בעיצוב ובביצוע של מדיניות הביטחון היה ניכר, ולעתים מכריע. הוא לא ניצח אומנם על מערכות צבאיות, אך תרם - עוד לפני הקמת המדינה - תרומה רבת משקל לחישול כוחה הצבאי של האומה כמי שניהל ועודד את מפעל ההתגייסות של מתנדבים מהיישוב לצבאות בעלות הברית, שלחמו נגד האויב הנאצי המשותף. הקמת הבריגדה היהודית - החטיבה היהודית הלוחמת - היתה גולת הכותרת של עמלו. זה היה מפעל שהכשיר עתודות מאומנות ומאגר קצונה מיומן, שהשתתפו בבוא העת בארגון צה"ל ובלחימה בו.

שרת דגל מאז ומתמיד בשיתוף פעולה הדוק בין זרועות המדינה המופקדות על הגנתה הלאומית ועל ביצור מעמדה הבינלאומי. אך במאבקיו בתחום הזה נחל לא מעט כישלונות - לא כתוצאה ממישגים אישיים, אלא בגלל ליקוי סדרי ממשל, שנטה לכפוף את השיקול המדיני להשקפה הצבאית - גישה שעד היום גורמת לתקלות מדיניות וביטחוניות.

מאבקיו של שרת בזירה הממשלתית והציבורית בתחום הביטחוני באו לידי ביטוי במיוחד כהסתייגותו ממדיניות התגובה של צה"ל, מהיקף העוצמה ומעיתוי המיבצעים

* "הארץ", 5.7.1995.

הצבאיים והדרך שבה הם אושרו.

גחמת ההיסטוריה רצתה, כי דווקא בתקופה הקצרה שבה כיהן שרת כראש הממשלה יתרחשו ה"עסק ביש", בקיץ 1954, והמיבצע התקיף נגד הצבא המצרי ברצועת עזה, בפברואר 1951 ["מיבצע חץ שחור"], אשר החיש הזרמת נשק סובייטי למזרח התיכון וקירב את העימות הצבאי עם מצרים. לדאבון לבו, פעולות אלו ואחרות בוצעו בחלקן ללא ידיעתו ואישורו, ובחלקן לאחר שהולך שולל על-ידי מתכנניהן.

החיכוכים בין שרת למיסד הביטחוני הגיעו לשיאם בעקבות הפעולה הנרחבת נגד עמדות סוריות בנוקייב, ליד הכנרת. המיבצע ["עלי זית"] היה בדצמבר 1955, בשעה ששרת ניהל בווינגטון משא-ומתן על הספקת נשק אמריקאי לישראל. בשובו מתח ביקורת נוקבת על המיבצע ועיתויו. דבריו הבוטים נפלו על בן-גוריון, אשר כשר הביטחון אישר את הפעולה, "כרעם משמים", על פי הגדרת מזכירו המדיני יצחק נבון.¹ העימות הפך את המתחים בין שני המנהיגים לקרע חשוך מרפא, שכעבור חודשים אחדים השפיע על החלטת בן-גוריון לדרוש את התפטרותו של שרת. לא עבר זמן רב עד ששרת הבין, כי המניע העיקרי לסילוקו מהממשלה היה החלטת בן-גוריון להכין את צה"ל והעם להתמודדות צבאית צפויה עם מצרים. מתוך ניסיון העבר, חשש בן-גוריון כי שרת מסוגל בשעת הכרעה לגייס נגדו רוב בממשלה.

בשנת חייו האחרונה, שבה נאבק במחלה ממאירה, פירסם משה שרת מאמר על מדיניות התגמול.² מסקנתו היתה שפעולות התגמול, הגם שנתנו פורקן לזעם המצטבר מבית, לא חיזקו את ביטחונה של המדינה אלא לעיתים החלישו את מעמדה האיתן מחוץ. שרת גרס, כי ביטחון ישראל נשען על רכיבים הנוספים לכוחה הצבאי, ובהם מעמדה האיתן בזירה הבינלאומית, רמת חינוכם ובריאותם של אזרחיה, זרימת העלייה, טיב הקשר עם התפוצות, שגשוג כלכלי, חוסנה המוסרי של החברה ואמון העם בערכי היסוד שלו. ציון ערכים אלה היה החלק המרכזי בנאום שנשא בעצרת האו"ם, במעמד שבו התקבלה ישראל כחברה בארגון.³

המאמר שכתב שרת על ערש דווי לא היה עריכת חשבון עם מתנגדיו, אלא הגשת דין וחשבון לציבור – אם תרצו, מעין צוואה – על הסיבות להסתייגותו ממדיניות התגמול. את המאמר שלח למשה דיין בצירוף מכתב ידידותי שבו הזמין את הערותיו. חרה לו שפנייתו נשארה ללא מענה.

תחום השני שבו החזיק שרת בהשקפה מקורית ועצמאית נגע ליהסים בין עם ישראל לבין עמי ערב. מנעוריו, בעת שחי עם משפחתו בכפר הערבי עין-סיניה שמצפון לרמאללה, רחש כבוד לשכניו, למד את שפתם על בוריה, הכיר את תרבותם וחיבב אותה.

1 ר' תיאור פרשה זו להלן, עמ' 260. לגירסת משה שרת על פרשה זו ר' יומ"א, עמ' 1318.

2 המאמר לא אותר.

3 ר' משה שרת, בשער האומות, עמ' 355-358.

גישתו לערבים לא היתה רומנטית אלא מפוכחת, תוך שהבין את שאיפותיהם ואת כושרם להגשימן. בגישור בין ההכרה בלגיטימיות של ישיבתם בארץ לבין הזכות והכורה של העם היהודי לשוב למולדתו – ראה שרת את הייעוד של פועלו.

תודעה זו הועידה אותו לעמוד בראש המערכה של העם היהודי לחידוש עצמאותו במדינתו. הוא ידע, כי כדי לזכות בתמיכת אומות העולם למימוש השאיפה הזאת חייבת ישראל להתחלק בריבונות על ארץ-ישראל עם העם הערבי השוכן בה, כפי שידע שהשגת השלום תלויה לא רק בחישול כוחה של ישראל מבית, אלא גם בהרחבת ובהעמקת קשרי המדינה מחוץ.

שרת לא ראה בשלום סוג של תקווה משיחית, אלא יעד מעשי שאפשר להגיע אליו בתנאי שהערבים ישתכנעו שאין בכוחם לגבור על ישראל, ומנהיגי המדינה ידגלו במדיניות נכונה ומציאותית שתקל על יישוב הסכסוך בדרך של פשרה בין זכויות שני העמים. שלושים שנה אחרי מותו של משה שרת עלו ישראל ושכנותיה על דרך ההתפייסות. מנהיגי שני העמים יחישו את השלמת בניין השלום אם יאמצו לעצמם קצת מרוחו ומניסיונו של שרת, שידע לעמוד בנחישות על העיקר ולטפל בטפל בגמישות, ושראה במשא-ומתן הליך של יצירת אמון והבנה ולא תרגיל של התשה. הוא גרס שתנאי לקבלת הכרעות הוא שיקול קפדני של כל הנתונים והשלכותיהם, ולא דיון חפוז ומאולתר.

משה שרת – שקרא לחבריו לנהוג על-פי צו המצפון ולא על פי "פחד וחשבון"⁴ – חסר בימינו לא רק לידידיו ולמעריציו, אלא לתרבותנו הלאומית הלוכה בטוהר המידות, המזניחה את טיפוח הרגשות האנושיים והאדישה לגילויי פראות. גם התנועה שבה צמח שרת זקוקה לרענון המחשבה והמעשה.

2 | במחיצתו של שר חוץ וראש ממשלה*

השיחה עם מזכיר המדינה גנרל מרשל משה שרת, "שר החוץ הראשון בישראל מזה אלפיים שנה", כפי שאהב להציג את עצמו בשעת רצון, היה משופע בכישרונות ובתכונות מלבבות. היו לו כישורים אינטלקטואליים למופת וחוש לדיוק ולפרטים מאין כמוהו. תכונה זו היתה מעוררת התפעלות בלב המסתכל מן הצד – ומטרפת את דעתם של חבריו לעבודה.

* קטעים מתוך גרעון רפאל, בסוד לאומים, עמ' 16-61.
4 ר' לעיל עמ' 49 הע'4.

הוא היה מרבה בנסיעות למען גאולת עם ישראל. את נסיעותיו היה מתכנן בדייקנות מושלמת, אלא שרוחות ושדים היו משבשים תמיד את תכנוניו המדוקדקים. משהגיע למחוז חפצו היה מגלה שחפציו הפליגו ליעד אחר. המאמץ לתאם פחות או יותר בין מסעיו של האיש ומטענו, ולהפגישם בסופו של דבר, היה לא פחות מרגש ומפרך מזה שנדרש לעיתים לתאם בין זרועות המימשל השונות ולהביאן לפעולה אחידה.

סיום המנדט הבריטי על ארץ-ישראל נקבע לשעת חצות בליל ה-14 במאי 1948. שרת עצמאית לטוס מניו-יורק לתל אביב כדי להשתתף בדיונים האחרונים שקדמו להקמת המדינה היהודית ובניסוח מגילת העצמאות. זמן-מה לפני צאתו הזמינו מזכיר המדינה האמריקני, ג'ורג' מרשל, לשיחה בושינגטון [ב-8.5.1948]. אותי שלח לזינווה כדי שאמתין לו שם ואשוחח בינתיים עם שאול אביגור ראש משלחת הרכש באירופה. שרת הגיע לזינווה בשעת לילה מאוחרת. היינו אמורים לנחות באתונה ולהמשיך לתל אביב במטוס אחר. בדרך בין זינווה ורומא הספיק שרת למסור לי פרטים על שיחתו עם גנרל מרשל. מזכיר המדינה לא עודד את שרת אך גם לא ניסה לרפות את ידיו. הוא הדגיש את הסכנות הצבאיות שאורבות לישראל החסרה כוח צבאי מאורגן ומצויד כראוי, במלחמה שיערכו עליה שבעה צבאות סדירים ערביים. הוא הציג את העובדות בצורה משכנעת אך נמנע מלהציע פתרון. מעניינם של היהודים להחליט אם להעז וללחום מלחמה נואשת או לדחות את הקמת מדינתם לשעה מתאימה יותר. תהיה החלטתם אשר תהיה, ממשלת ארצות-הברית מאחלת להם הצלחה ומביעה תקווה שהשם יברך את עמו.⁵

הירהרנו שנינו בדבריו של מזכיר המדינה. שרת שאל מה דעתי. אמרתי שאינני רואה סימן של התנגדות פעילה מצד האמריקאים; בהערכה שמסר על המצב הצבאי השמיע מרשל אוזנה; היתה בדבריו משום עצה לנהוג בזהירות ולא דווקא הבעת שלילה. שרת אמר שהוא שותף לדעתי - לא נוכל לחזור בנו או להיעצר באמצע הדרך. לא ההחלטה הבלתי נמנעת היא שעומדת על הפרק, אלא תוצאות ההחלטה. הוא הפטיר הערה פילוסופית על החמצת הזדמנויות היסטוריות שלעולם אינן חוזרות, ושקע בתנומה עד שהגיעה שעת הנהיתה באתונה.

עם חשכה נחת המטוס בשדה התעופה הקטן של תל-אביב שהיה מואר בפנסים

5 מייד לאחר שיחתו עם מרשל, תיעד אותה מ"ש באנגלית (גנוך המדינה, תעודות דצ' 1947-מאי 1948, עמ' 757-769). אליהו אילת, ראש משרד הסוכנות היהודית בושינגטון, שנלווה אל שרת במעמד זה, תיעד את השיחה בספרו *המאבק על המדינה ג'*, עמ' 730-734; הוא גם ראה לציין: "מעלה אחת גדולה מצאתי בשיחות של שרתוק עם אנשי מחלקת המדינה: שרתוק רשם בקפדנות כל מה שנאמר בשיחות האלה, וניתן היה אחר כך לשקול את הדברים ולנתחם באופן יסודי וברור ביותר" (שם, כרך ב', עמ' 34). מ"ש פירט שיחתו עם מרשל בישיבת מינהלת העם ב-12.5.1948. (גנוך המדינה, *מנהלת העם, פרוטוקולים*, עמ' 45-57, ולימים כלל את מהלך השיחה בספרו *בשער האומות בפרק "אם לא עכשיו - אימתי?"* (עמ' 224-228).

נפט. קיבל את פנינו ראובן שילוח, איש סודו של בן-גוריון ויועצו הנאמן של שרת. בחור צעיר, במדים של נוטר, הציג את עצמו כממונה על שדה התעופה. הוא החתים את דרכונינו במו ידיו והכריז שהוא פוטר אותנו מבדיקת מכס. שרת היה טרוד בשיחה עם שילוח ולא התרשם מהפגנת הריבונות היהודית בארץ מזה אלפיים שנה. הוא מיהר לפגישה עם בן-גוריון.

קיביה

במרוצת השנים התרכו התקפות המחבלים ופעולות התגמול לבשו לעיתים ממדים של מיבצעי מלחמה קטנים. למרות שהממשלה הכירה בעובדה כי אין בכוחן של פעולות התגמול למגר את האלימות הערבית, עמד הרמטכ"ל משה דיין על המשכת הפעולות וההרפתן. כוונתו היתה, הסביר לאחר זמן, ליצור מצב שיכריח את מדינות ערב להתייצב במערכה גלויה נגד ישראל. הוא גרס - ובן-גוריון היה שותף לדעתו - שהזמן פועל לטובת התעצמות הערבים. מדינות ערב לא תהססנה להפעיל את כוחן נגד ישראל כשתהיינה בטוחות בעליונותן הצבאית. משום כך צריך לערער את יציבותן ולהקדים תרופה למכה. דיין וחבריו במיסוד הבטחוני טענו שכל פעולה, גלויה או חשאית, העשויה להאט את מהלך ההתעצמות הערבית היא צורך בלתי נמנע למען ביצור בטחונה של ישראל. הערכות המטה הכללי הכריעו את הכף בדיוני הממשלה לא רק בעניינים צבאיים אלא גם בקביעת מדיניות החוץ. על ישראל מוטל להפגין עוצמה צבאית בלי הרף, לצבור כוח מכל מקור אפשרי ובנייתו אחרון לסמוך רק על עצמה.

דעתו של שרת על התועלת שבמדיניות הרמטכ"ל היתה אחרת. הוא לא שלל את הצורך להפגין כוח מפעם לפעם, אך במקרים רבים התנגד לממדי הפעולה ולעיתויה. בדרך כלל חש, כפוליטיקאי מציאותי, שעליו להתפשר. הלחצים שהופעלו היו חזקים; המצדדים בפעולה היו תקיפים בדעתם; תשובותיהם לבעיות מטרידות היו חדות וחלקות; טיעונם זכה לתמיכת בן-גוריון. אשר לציבור הרחב, התגובה הצבאית היתה מרשימה וסבירה יותר מניתוח מדיני מעודן. עבר זמן עד שנוכח שרת לדעת, שפעולות התגמול המחריפות והולכות לא היו מקריות, פרי שיקולים טקטיים ומקומיים גרידא, אלא חלק מתוכנית שמטרתה למחוץ את האיבה הערבית ולסיים את המלחמה הבלתי גמורה בפעולה צבאית מכרעת כאשר ייווצרו תנאים בינלאומיים נוחים. משעמד על מטרתה העיקרית של מדיניות דיין נתחזקה התנגדותו לפעולות מסוימות. למורת רוחו של בן-גוריון אף הצליח במקרים אחדים להטות את הקבינט לצידו. שום ראש ממשלה בשום מדינה אינו נהנה ממצב כזה; בן-גוריון לא היה יוצא דופן. וכך נולדה הסערה שעתידה היתה להפיל את שרת מכסאו.

מעורבותי הפעילה הראשונה במדיניות התגמולים היתה סמוך לשובי לירושלים

בסתיו 1953, עם סיומה של תקופת שירות ארוכה בניו-יורק כחבר משלחתנו הקבועה באו"ם. שר החוץ הטיל עלי תפקיד של יועץ לענייני המזרח התיכון והאו"ם. על שולחני מצאתי תיק בציון "דחוף וסודי". הוא עסק באחד המפעלים המרהיבים ביותר של מדינת ישראל - בתוכנית המוביל הארצי. הגשמת המפעל נתקלה בהתנגדות תקיפה מצד סוריה לא משום שפגע בזכויות המים של קומץ חקלאים סורים שעל שפת הנהר, אלא משום שנועד להרים תרומה חשובה לפיתוחה של מדינת ישראל. משקיפי האו"ם באיזור נכנעו ללחציה של סוריה ודרשו הפסקה זמנית בעבודות.

שרת שימש אז כראש ממשלה לאחר שבן-גוריון יצא להתבודד בשדה בוקר. פנחס לבון פעל כשר ביטחון. ב-12 באוקטובר [1953] זימן שרת את לבון וקבוצת יועצים לדיון במפעל. הרמטכ"ל משה דיין ניסה להכריע את הכף וציווה לחפור תעלת הטיה. ראש משקיפי האו"ם ראה בפעולה הזאת אתגר לסמכותו ודרש להפסיק. בעוד אנו דנים בנושא עם לבון נקראתי לטלפון. אחד מחברי לעבודה מסר לי כי נודע לו שצפויה אותו לילה פעולת תגמול גדולה נגד כפר ערבי בצד הירדני של קו שביתת-הנשק. העברתי לשרת פתק בשאלה אם אישר את הפעולה. במקום להשיב לי קם וביקש מלבון לסור עמו לחדר צדדי. כעבור זמן קצר חזרו שניהם. לבון נראה אדיש. פני שרת היו כאפר. הוא מיהר לנעול את הישיבה וביקשני להישאר עמו.

"הידיעה שקיבלת היא נכונה", אמר בקול רועד ובמתיחות. לבון אישר את הפעולה. שרת שאל אותו באיזה רשות החליט בעניין אחראי כזה בלי לדבר עם ראש הממשלה בפועל. לבון השיב לו מניה-וביה שהתייעץ עם בן-גוריון. שרת דרש מלבון שיבטל את הפעולה, לבון סירב, בהסתמכו על האישור שקיבל לדבריו מבן-גוריון. הוא הוסיף שמאז 1950 היו 421 נפגעים מידי מסתננים מבסיסים בירדן. המעשה האחרון של רצח אם וילדיה במושב סמוך לגבול [יהוד] אסור שיעבור ללא עונש. שרת היה מזועזע לא רק מן הפגיעה בסמכותו, אלא מפני שחשב כי הפעולה תגרום לישראל נזק רב. הצעתי לו שיברר אצל בן-גוריון אם נכונה הטענה שבפי שר הביטחון בפועל, ואם יהיה צורך בכך - שינסה לשכנע אותו. אותו ערב ניסה שרת להתקשר עם בן-גוריון בטלפון - לשווא. איש לא ידע היכן הוא וכיצד למצוא אותו. למחרת בבוקר היה זה מתפקידי העצוב למסור לשרת את תוצאות הפשיטה על קיביה. יותר מ-60 אזרחים, רובם נשים וילדים, מצאו את מותם תחת הריסות הבתים שפוצצו. אריאל שרון פיקד על הפעולה. משה דיין טען שמסיבות בלתי צפויות חרגה הפעולה מממדיה ומספר הנפגעים עלה על המשוער. בן-גוריון הודיע שלא נתן את הסכמתו לפעולה. וכך נטמן הזרע לפרשת לבון, מן המשברים הפנימיים החמורים ביותר שפקדו את המדינה.

אותו בוקר כתבתי תזכיר קצר לשר החוץ על מהלך הדברים לפני הפעולה ועמדתי על ההדים הצפויים בעולם על כישלון התיאום הבינמשרדי ועל הסחף

בערכי המוסר. מצאתי שבנסיבות אלה אינני מסוגל למלא את התפקידים שהטיל עלי שר החוץ וביקשתי לשחרר אותי מהם. תגובת שרת היתה מיידית ונמרצת. הוא החזיר לי את התזכיר בציון "נכון", ליד כל סעיף וסעיף, פרט לאחרון, שבצידו כתב: "שטות – הבקשה נדחית".

חריפות התגובה באו"ם על פעולת קיביה עודדה את ארגוני הטרור ותומכיהם המדיניים להרבות בהתקפות על ישראל ולהרחיבן, ואילו את ישראל לא הרתיעה החלטת האו"ם מלהמשיך במדיניות התגמול. ככל שהירבה האו"ם לחזר אחר מדינות ערב כן הרגישה ישראל מבודדת יותר, הסיכויים להסדר שלום נתמעטו וסכנת המלחמה גברה.

חבלה אווילית במצרים

לאנשי הביטחון לא היתה סבלנות רבה לתהליך הדיפלומטי האיטי. במקרה הטוב ראו בו פתיחה להפעלת כוח, לא תחליף לה. הצרה מתחילה כאשר הם חורגים מתחום ההתמצאות המקצועית והמרות האזרחית ומנסים לפתור מצבים בינלאומיים מורכבים בקפנדריות צבאיות. במקרה הנידון שלטה במימסד הבטחוני הדעה, כפי שהוצגה על-ידי ראש אמ"ן אלוף-משנה בנימין גיבלי, שהמשא-ומתן הבריטי-מצרי [על פינני הבסיסים הבריטיים באזור תעלת סואץ] אסור שיצליח. ניהלנו איתו ויכוחים ערים, שבהם הוכיח את כישורו הטכסיסי אך הסתיר היטב את תכנונו המיבצעי. השר הממונה עליו, פנחס לבון, שקיבל את תיק הביטחון בממשלת שרת, הפתיע את חבריו במהירות שבה נהפך ממנהיג פועלים מתון לאקטיביסט מושבע. בלא כל בדיקה יסודית של המצב היה רואה בכל זעזוע פנימי במדינה ערבית – היא זה הדחת גנרל נגיב על ידי הקולונל נאצר או הפלתו של אדיב שישקלי בסוריה – שעת כושר להתערבות צבאית ישראלית. דומה היה שהוא עומד במרוץ נואש של אקטיביזם עם הרמטכ"ל ועוזריו. היה זה מרוץ בין כוחות לא שווים. דיין עתיד להדביק או לנטוש אותו.

אלא שבאמצע הקיץ נפסק לפתע המרוץ לקול רעם עמום שהגיע מקהיר: סידרת התפוצצויות מסתוריות בכמה בניינים שהיו בהם מוסדות בריטיים או אמריקניים. המשטרה אסרה מיד קבוצת צעירים יהודים והאשימה אותם בהשתייכות לרשת ריגול וחבלה המופעלת על-ידי המודיעין הצבאי הישראלי. על-פי הנחיותיו של אלוף-משנה גיבלי הם הוכשרו לבצע ברגע מסוים פעולות חבלה, שהיה בהן לדעתו כדי לנפץ את המשא-ומתן בין בריטניה ומצרים. היתה זאת, כמובן, איולת ממדרגה ראשונה.

שר הביטחון, הרמטכ"ל, ואחרון אחרון חשוב – ראש המודיעין – העדיפו להעלים מראש הממשלה שרת את אשר ידעו על הפרשה. לבון וגיבלי נקטו מיד פעולה כדי למנוע הדים למאסרים ולטשטש את עקבות האחראים להם. יותר מחודשיים ימים הצליחו יחד עם הרמטכ"ל להעלים מראש ממשלתם כל ידיעה על האסון בקהיר.

כממונה על ענייני המזרח התיכון במשרד החוץ הייתי מקבל כל בוקר תמצית של שידורים ערביים, ב-5 באוקטובר מצאתי על שולחני בולטין מדהים משידורי רדיו קהיר. דובר בו על מאסר אנשים חברי רשת חבלה ישראלית. היה זה סיפור מפורט, אף נאמר שהאנשים יועמדו למשפט בקרוב, ונדף ממנו ריח של אמינות ולא של תעמולה בעלמא. התייעצתי עם חברי במחלקה. הם בדקו את הנוסח במקור הערבי והתרשמו כמוני. הבאתי את הבולטין לשרת בצירוף הערכתנו, ושאלתי אותו גלויות אם ידע משהו על העניין. הוא השיב בשלילה, ללא היסוס, ואז היררר קצת ופסק שהסיפור בדוי – פעולות מסוג זה פשוט אי-אפשר לצוות עליהן שלא בידיעת ראש הממשלה, ואילו היתה זאת תקלה היו מודיעים לו מיד. כיוון שלא ידעתי יותר ממה שנאמר בשידור, לא ראיתי טעם לחלוק על דבריו ורק הצעתי שיבדוק את אמיתות הדבר אצל שר הביטחון. הוא בדק והתפלץ.

היה זה סיפור מוזר של אשליה מדינית, קלקלה מוסרית, התרופפות שלטונית וכישלון מקצועי. שרת קבע מיד, שהצלת הצעירים שהותעו על ידי מפקדיהם קודמת לכל, ואילו החקירה באחריות למעשה תידחה לפי שעה. כל הערה בלתי זהירה, כל דליפה לעיתונות, עלולה לחתום את גורל הנאשמים.

מגעי שרת-נאצר

המגעים ההדדיים [בין ישראל ומצרים] הגיעו לשיאם בסוף דצמבר 1954 באיגרת משרת ובתשובה מנאצר, שתיהן בלתי רשמיות, כתובות במכונה על נייר חלק ומלוות דברי הסבר בעל-פה, שהגיעו לידינו בפריס באמצעות נציג אישי של נאצר. ב-21 בדצמבר כתב שרת:

אני מוצא סיפוק רב בכך שרצונך בפתרון בדרכי שלום לבעיות השנויות במחלוקת בין מצרים וישראל. בייחוד מקדם אני בברכה את נכונותך לשקול אמצעים לשיפור המצב ולהפחתת המתחויות הקיימות. אנו מצדנו משתוקקים לשתף פעולה במאמצים המכוונים לתכלית זו.

רבים בתוכנו מתפעלים מן האידיאליזם האמיץ והדבקות במטרה שגילית ומאחלים לך את מלוא ההצלחה בהשגת שחרורה של ארץ הנילוס משרידיו האחרונים של שלטון זר ובפתיחת תקופה של התחדשות חברתית ורווחה חומרית להמוני העם.

אנו סבורים כי פניך לשלום ולקידמה, וכי אתה מכיר ויודע את התלות ההדדית שבין שתי אלו. מטעם זה אנו מצפים בדריכות לראיה מוחשית יותר, שאתה וחבריך מכשירים את הקרקע להסדר עם ישראל על-ידי הכשרת דעת הקהל בארצכם להכיר בחשיבותו החיונית של השלום במזרח התיכון.

יש שני נושאים שהטיפול בהם עשוי להשפיע השפעה מכרעת על מהלך היחסים בין ארצותינו.

קודם כל, קיום חופש השיט בתעלת סואץ אל ישראל וממנה יעלה בקנה אחד עם התחיבויותיה הבינלאומיות של מצרים ויתקבל בברכה על ידי קהיליית העמים. שנית, עומדת לפנינו הבעיה הרחופה של המשפט המתקיים עתה בקהיר, אינני יכול להדגיש די הצורך את חומרת העניין המוטל על כף המאזניים, מקווה אני בכל לב שלא יוצא גזר דין מוות כדרישת התביעה הכללית. גזר דין כזה, אם יוצא, יוליד בהכרח משבר חמור, ילכה מחדש את המרירות והמריבה, ויסכל את מאמצינו לכבוש יצרים ולהנהיג את עמינו בנתיבות השלום. אנו מצפים לכך שחוכמה מדינית לטווח ארוך תגבר על שיקולי הרגע לטובת המטרה המשותפת, מניח אני, לשני הצדדים – הסדר בין מצרים וישראל ומצב של שלום ורגיעה באזור כולו. מקווה אני שמסר זה, שאני מעביר אליך מעל להמולת המאבק ברוח כנה של חתירה לשלום וידידות, יזכה לתשובה אוהדת מצדך.

נאצר השיב כעבור עשרה ימים בשדר בלתי חתום, לאמור:

קיבלתי את מכתבך מ-21 בדצמבר. ביקשתי משליחי המיוחד למסור תשובה בעל-פה לשאלות שהעלית במכתבך. שמח אני שאתה מכיר במאמצים שנעשו מצדנו להביא את יחסינו לידי פתרון של שלום. אני מקווה שמאמצים דומים ייעשו מצדכם, כך שיינתן לנו להגשים את המטרה שאנו רוצים בה לטובת שתי הארצות.

לאחר שמסר לידינו את האיגרת הסתומה קרא השליח מן הכתב את התשובות המפורטות. מצרים, אמר, מעוניינת שישורר שקט בגבול, והיא נוקטת אמצעים להבטחת השקט. היא מצפה לצעדים מקבילים מצד ישראל. המצב הקיים ביחסים שבין שתי הארצות אינו מאפשר מגעים בדרג גבוה יותר. השעה אינה כשרה לכך. השליח הוסמך לקיים מגע עם נציגי ישראל גם להבא. פעולות ישראל נגד חתימת החוזה האנגלו-מצרי, ובפרט הדברים שנתגלו במשפט קהיר, העכירו את האווירה בין שתי המדינות. אי-אפשר לדבר על סידורים מעשיים למעבר ספינות ישראליות בתעלת סואץ לפני שתפוג המתיחות הנוכחית. ממשלת מצרים אינה יכולה להתערב במשפט בקהיר, המתנהל תוך הקפדה על נוהלים הוגנים. לנאשמים ניתן כל הסעד המשפטי שביקשו. דעתו האישית של השליח היתה שפסקי-דין של מוות לא יוצאו לפועל. נאצר הכזיב את ציפיותיהם של מתווכים רבים וחשובים שחשבו כי הצליחו להוציא

מפיו הבטחה לחוס על חיי הנאשמים בקהיר, שניים נידונו למוות והאחרים לעונשי מאסר כבדים. התליות זעזעו את המתווכים, הממו את דעת הקהל בעולם, הלמו בממשלת ישראל והרתו את הציבור בארץ, שלא ידע מה מסתתר מאחורי האסון. הדברים שאירעו בעקבות האסון בקהיר קבעו את גורלה של ממשלת שרת שעמדה בשנתה השנייה, וגם האחרונה, והובילו להידרדרות ביחסי ישראל-מצרים. המיבצע המודיעיני הכושל והחרפת פעולות האיבה המצריות הרחיבו את פער החשדנות ההדדית והגבירו את הרגשות אצל שני הצדדים. בפברואר 1955, לאחר שחדרה חוליית מחבלים מרצועת עזה עמוק לשטח ישראל, ביקש משה דיין אישור לפעולה תגמול נגד מאחזים מבוצרים באזור עזה. ביודעו שהרוחות בצבא סוערות בגלל פרשת קהיר, הורה ראש הממשלה לרמטכ"ל לנהוג באיפוק ולצמצם את מספר הנפגעים הערבים עד למינימום. הפעולה בוצעה ב-28 בפברואר. לכוחות המצריים היו 85 נפגעים, בהם 40 חיילים הרוגים.

הפעולה נערכה ימים אחדים לאחר שנאצר הודיע על התנגדותו הנמרצת לברית בגדאד שאך זה נחתמה. משעבר הזעזוע הראשון הטיח המנהיג המצרי נגד ישראל שעשתה מה שעשתה בשליחות האימפריאליזם המערבי. לא היה שמץ של אמת בהאשמה זאת. בארץ לא היתה אז אפילו אישיות אחת שהקדישה קורטוב של מחשבה להיבטים הרחבים של הפעולה. לא היתה זו הפעם הראשונה ולא האחרונה שהחלטות על פעולה צבאית נתקבלו תוך התעלמות גמורה מהשלכותיהן האפשריות על התפתחויות בינלאומיות הנוגעות לישראל.

מצבו של לבון נעשה ללא נשוא. לא די שהעלים את ה"עסק ביש" מידיעת ראש הממשלה אלא גם הסתבך במעגל של האשמות הדדיות עם ראש אמ"ן בשאלת האחריות להוראה לפתוח במיבצע. הרמטכ"ל משה דיין ומנכ"ל משרד הביטחון שמעון פרס תבעו בתוקף את התפטרותו של לבון. חברים בכירים במפלגת העבודה השלטת קבלו באוזני שרת, שהפילוג בצמרת הביטחונית פוגע ברות הצבא ומסכן את סיכויי המפלגה בבחירות המתקרבות. גולדה מאיר וחבריה המליצו בפה מלא להחזיר את בן-גוריון כמועמד האפשרי היחיד לתיק שר הביטחון. הם הפצירו בו שיעזוב את שדה בוקר ויצטרף לממשלת שרת. שרת ובן-גוריון הסכימו להצעה, לאור הדילמה הקשה שהממשלה, המפלגה וצה"ל נקלעו לתוכה.

יום לפני שניתן פרסום להסכמתו של בן-גוריון, עידכן שרת את ולטר איתן, מנכ"ל משרד החוץ דאז, ואותי בפרטי ההתפתחויות האחרונות. בקול שקט אך מתוח הסביר שצעד זה הוא המוצא היחיד ממשבר לבון. ואז, בשלווה גמורה, הוסיף: "אתם מבינים, ידידי, שזה קץ הקריירה המדינית שלי".

ניסינו להניאו ממחשבות נוגות אלה. לימים התברר שחושו לא הטעה אותו.

שליחות אלמור ג'קסון

ביולי 1955 פנו השגריר המצרי בושינגטון אחמד חוסיין ושר החוץ המצרי מחמוד פאווי אל אלמור ג'קסון, מאישי ה"קווייקרים" בארה"ב, וביקשו ממנו לסייע לכינון מגעים בין ממשלות מצרים וישראל ולבקר בשתי הארצות לצורך זה. בלי הסיסו נתנו שרת ובן-גוריון את הסכמתם לשליחות המוצעת. ג'קסון הגיע לירושלים באמצע אוגוסט ושניהם הדגישו בפניו את רצונה של ישראל להקים מגעים כפתיחה למשא-ומתן על הסדר שלום. בן-גוריון דיבר בהתלהבות על חידוש תפארתו של המזרח התיכון בזכות יחסי השלום בין עם ישראל והעם המצרי, והוסיף שאילו נפגשו מנהיגי שתי המדינות פנים אל פנים היו פותרים את כל הבעיות השנויות במחלוקת בפחות מיום אחד.

לאור תמיכתה של ישראל והצהרותיה, שאדיר הפצה להגיע להסכם שלום עם מצרים, המשיך ג'קסון לקהיר. שעות אחדות לאחר צאתו נודע לנו, שמתכננים פעולת תגמול ברצועת עזה לאותו לילה. שרת טילפן ליעקב הרצוג, מיועציו הקרובים, ואלי, שנבוא אליו מיד. הוא התהלך בחדר כנמר בכלוב. מזמן לזמן התריס: "אי-אפשר, זאת תהיה תרמית, חייבים לעצור את זה". הצענו שיטלפן אל שר הביטחון, שאולי אינו מודע לסמיכות הפרשיות האומללה. שרת סירב. הוא לא יכול לדבר עם בן-גוריון; הוא ידחה אותו. הוא ביקש אותנו שנלך לראות את "הזקן", ואנו קיבלנו על עצמנו את השליחות העדינה באי-רצון. עדיין היתה תקווה. בן-גוריון העריך את הרצוג, ואני סמכתי על חוש ההגינות של בן-גוריון ועל תבונתו המדינית.

בן-גוריון התגורר אז בבית מלון, לא רחוק מביתו של שרת. מצאנו אותו בחדרו הקטן, שכוב על מיטתו מחמת כאבים במותניים. הוא עמד מייד על חומרת המצב, הרים את שפופרת הטלפון והורה לנחמיה ארגוב, שלישו הצבאי, שיודיע לדיין על ביטול הפעולה. כעבור שעה קלה טילפן נחמיה מתל אביב שדיין כבר יצא למוצב הפיקוד הקדמי. בן-גוריון הציע ששיגו את דיין בדרך ויגדו לו להתקשר עמו. נחמיה טען שאין זו דרך טובה. היא תקים רעש מיותר, תעורר ניוושים לא מוצדקים ומסתמא גם תרגיז את דיין. בן-גוריון האזין בסבלנות לשלישו הנאמן ואמר לו בשקט: "נחמיה, עשה לי טובה. אם אינך עייף מדי, סע בעצמך לנקודת הזינוק ליד רצועת עזה, אמור לדיין בשמי לבטל את המיבצע ומסור לו את הסיבות להחלטתי. אם הכוחות כבר הצו את הקווים ופתחו בפעולה, אל יעשה דבר העלול לסכן אותם".

נחמיה עשה את המוטל עליו. דיין ביטל את המיבצע ולמחרת היום, לאחר שנודע על התערבותו של שרת, הגיש לבן-גוריון את התפטרותו. נוכח משבר בלתי צפוי זה כינס שרת את בן-גוריון, את הרמטכ"ל וחברי ממשלה בכירים לישיבת חרום. הוא ביקש את הרצוג ואותי שנשתתף בה. שרת קיווה שבן-גוריון יפתח את השיחה הבלתי נעימה בהסבר לדיין, שאין מקום לפעולה שתיכנן והוא, שר הביטחון, שותף לדעתו

של ראש הממשלה בדבר הצורך לבטל אותה ונושא במלוא האחריות לביטול הפקודות שהוצאו. אך בן-גוריון שתק והניח לשרת לשאת לבדו בכל נטל הויכוח. דיין העלה טיעון נמרץ בזכות מדיניות התגמול כאמצעי היעיל היחיד לבלימת גל התוקפנות הערבית. הוא אמר שביטול הפקודות פגע במורל של צה"ל. שרת ניסה לפייס, חזר והסביר את התנאים המיוחדים שהניעו אותו להתערב והבטיח שיהיה מוכן לאשר פעולות תגמול אם תהיינה מוצדקות לאור הנסיבות. דיין עמד על שלו: את נאצר יש ללמד לקח; הוא איש-צבא ומסוגל להבין זאת. שליחויות של דיפלומטיה ורצון טוב כדרך להשיבו למוטב אין בהן תועלת.

כדי לסיים את הוויכוח העקר ביקש בן-גוריון מדיין שיספר על תוכנית הפעולה נגד חאן-יונס. דיין, כעוס, ניסה להתחמק. הוא טען שמוקדם מדי למסור פרטים. הכוחות שרוכזו בלילה הקודם חזרו לבסיסיהם. ומה פתאום להוט כל כך משרד החוץ אחר פעולה צבאית? הוא, דיין, אינו מוכן לסכן חיי אדם רק כדי להתגבר על מצב בלתי נעים. הנוכחים הוסיפו להפציר בו ולשדל אותו. כעבור ימים אחדים פקד דיין המפויס לבצע פעולת תגמול מסיבית על היעד המבוצר היטב בחאן יונס.

אלמור ג'קסון חזר בינתיים משיחותיו עם נאצר והתכוון לשוב לקהיר. הוא אמר היה להביא איגרת משרת. אולם לאחר מיבצע חאן-יונס, שהסב לערבים מספר רב של אבדות, חש שרת שאין מערכבים דם ודיו. במקום איגרת קיבל אפוא ג'קסון מאתנו תדריך מפורט לקראת פגישתו השנייה עם נאצר ועם שר החוץ מחמוד פאוזי. בשיחותיו עם השליח האמריקני טען נאצר שהפעולה הישראלית בפברואר נגד כוחותיו בעזה היתה נקודת מיפנה. תקרית עזה הביאה את הדיון לסיום מר. הוא מסכים להחזרת השקט לאורך קו שביית-הנשק, אבל אינו יכול להסכים לפגישה בדרג גבוה.

יחסי ישראל-סין

שגרירנו בבורמה דוד הכהן, ממנהיגי הוותיקים של תנועת העבודה ואדם שופע מקוריות מרעננת במחשבה ובדיבור, האיץ בממשלה להחיש את כינון היחסים הדיפלומטיים עם סין. הוא נפגש עם [ראש הממשלה ושר החוץ הסיני] צ'ו אן-לאי ברגון והשתכנע שתשובת סין ליוזמה ישראלית תהיה חיובית. לעומתו יעץ ראובן שילוח, הציר בשגרירות ישראל בווינגטון, לנהוג זהירות כיוון שפצעי מלחמת קוריאנה עדיין טריים ומכאיבים ודעת הקהל האמריקנית עלולה לראות בעין רעה כינון יחסים בין ישראל ומדינה שהוקעה על ידי האו"ם כתוקפן.

במושב התשיעי של עצרת האו"ם [בספטמבר 1954], כשנידון הנושא החוזר של ייצוג סין, הצביעה משלחת ישראל בפעם הראשונה נגד הצעה שתמכה ברפובליקה העממית. בגלל השתדלנות האמריקנית בעניין הזה פירש אבן את ההוראות שקיבל מירושלים פירוש גמיש במקצת. בניסיון לצמצם את הנוק העלול לצמות לישראל

מהצבעה זו בפקינג הודיע דובר משרד החוץ, שהמשלחת "לא הצביעה בהתאם לכוונה המקורית כפי שהוגדרה תחילה".

הסתבר שההצבעה לא עשתה רושם מיוחד על פקינג, שכן ב-23 בספטמבר 1954, יומיים לאחר ההצבעה באו"ם, מסר שר החוץ צ'ו אן-לאי לקונגרס הלאומי העממי כי "מתקיימים מגעים לצורך הקמת יחסים תקינים עם אפגניסטן, כמו כן בין סין וישראל". המקצוענים במשרד החוץ בירושלים חייבו את הצעד הזה. הממשלה נחלקה בדעותיה. היא לא העלתה את העניין על סדר היום אלא הסתפקה בחוות דעתה של ועדת השרים לענייני חוץ. שרת הציג לפני הוועדה את טיעוני השגרירויות בבורמה ובווייטנאם. הוא היה שותף לדעתו של דוד הכהן והמליץ בתוקף על הקמת יחסים דיפלומטיים, אולם נתקל בהתנגדות, בייחוד מצד שר החינוך זלמן ארן, שחשש פן יקומם צעד זה את ארצות-הברית, ומצד שר הביטחון פנחס לבון, שרצה להקניט את שרת. הרוב בוועדה הצביע נגד המלצת שר החוץ, אבל ייפה את כוחו לחדש את המגעים עם פקינג.

שרת הורה לדוד הכהן לבדוק באמצעות עמיתו הסיני ברנגון אם תסכים ממשלת סין לביקור משלחת מסחרית מישראל. תשובתה החיובית של פקינג נתקבלה כעבור שלושה חודשים, ודוד הכהן נתמנה לראש המשלחת. שבועיים לפני מועד הנסיעה טילגרף אבן מווייטנאם, כי "יחסים עם סין עשויים לחזק את מעמדה הבינלאומי של ישראל ואין לדחות את הקמתם. ממשלת ארצות-הברית תתפשר עם הצעד הזה. גם היא מחפשת דרך ליחסים עם פקינג. אני נוטה להצטרף שניגשנו לעניין זה דרך יחסים מסחריים ולא דיפלומטיים". המשלחת הגיעה לפקינג בפברואר 1955 עם הוראות מפורשות שלא להציע יחסים דיפלומטיים ולהשיב תשובה בלתי מחייבת אם הסינים יעלו את הנושא. המשלחת קיימה שיחות מסחריות בעלות אופי כללי, ביקרה בכמה ערים, וזתה להכנסת אורחים מסורתית, החליפה עם מארחיה הצהרות של רצון טוב וחזרה עמוסה רשמים עמוקים, אך בלא תוצאות של ממש.

דוד הכהן, בתמיכתו של דניאל לוין, ראש המחלקה האסיאנית במשרד החוץ, דרש בתוקף ליזום צעד מיידי להקמת יחסים דיפלומטיים. אולם שר החוץ הודיע לדניאל לוין רק זאת, שימסור לעמיתו במשרד החוץ בפקינג כי ישראל תשמח לביקור גומלין של משלחת מסחרית סינית. רק לאחר ועידת בנדונג [של מדינות אסיה ואפריקה] באפריל 1955, שהשתתפות פקינג בלטה בה וישראל כלל לא הוזמנה אליה, החליט שרת להציע כינון יחסים דיפלומטיים בהקדם האפשרי. ב-29 באפריל 1955 העביר לוין את ההצעה במכתב רשמי למשרד החוץ בפקינג. כעבור חודש קיבל תשובה בלתי מחייבת. בזה נסתיימה התחלה קצרה אך ידידותית, ונפתחה תקופה ארוכה של מדיניות סינית עוינת לישראל.

השינוי שחל במצב הבינלאומי היה הגורם העיקרי להתנגדותה הגוברת של פקינג.

בכנדונג גילתה הרפובליקה העממית של סין את פוטנציאל העם הערבי כאמצעי מתסיס, ותמכה בחלטה הפרו-ערבית שנתקבלה בוועידה.

מאז ועד היום קיימת בישראל מחלוקת ערה באשר לסיבות שגרמו להתפתחות המאכזבת ביחסינו עם סין. הרוב נוטים לתלות את הקולר בצוואר הממשלה, וטוענים שהחמיצה הודמנות לכונן יחסים דיפלומטיים ב-1950, כאשר הכירה ברפובליקה העממית ואחר כך שגתה בוהירות יתר. אולם לאור ההתפתחויות הכלליות בעולם, ספק רב אם שנת 1955 אומנם היתה שנת רצון לביצור יחסיה של ישראל עם הרפובליקה העממית של סין.

העיתוי השטני

בינתיים הועתק מוקד המתיחות מרצועת עזה לגבול עם סוריה. סוריה התחילה להפיזו יישובים ישראלים מפעם לפעם ולשבש את הדיג בכנרת. לאחר שהתעלמו [הסורים] מאזהרות חוזרות ונשנות מצד ישראל, אישר בן-גוריון פעולת הרתעה נגד מוצבים סוריים ליד הכנרת [מיבצע "עלי זית", 11.12.1955]. עיתוי הפעולה וממדיה היו קטלניים. יותר מ-70 סורים נהרגו. לנו היו 6 הרוגים ומספר רב יותר של פצועים ונעדרים. עוצמת הפעולה קוממה את דעת הקהל בעולם. ממשלת ארה"ב דחתה מתן תשובתה לבקשת ישראל לנשק שהגיש אז שרת למינהל האמריקני בווישינגטון. הוא חזר לירושלים מתוסכל וזועם. אבא אבן הגן על עמדת ישראל לפני מליאה סוערת במועצת הביטחון בנאום מזהיר, כדרכו, אך בלב כבד יותר מאי-פעם. גם הסנגוריה המבריקה ביותר לא יכלה למנוע גינוי חמור ובלתי מאוון של הפעולה הישראלית, שהיתה מוגזמת ולא בעיתה.

שרת דיווח על שליחותו לווישינגטון בישיבת הוועדה המדינית של מפלגת העבודה [צ"ל: מפא"י] בירושלים. האווירה בישיבה היתה כבדה כעופרת. הוא הפליג בתיאור מדוקדק של כל צעד בשליחותו, וכשדיבר על השפעתה הקטלנית של פעולת כנרת, הדגיש בקול מורם: "אפילו השטן לא יכול לבחור עיתוי גרוע מזה".⁶ בן-גוריון ישב בין מזכירו המדיני יצחק נבון וביני באחת הפינות. הוא דחה את הזמנת היו"ר לשבת ליד שולחן הנשיאות. כששמע את המילה "שטן" יוצאת מפי שרת, הודעזע כאילו פגע בו כדור, אך מיד שב ונשען לאחור בלי להוציא הגה. הקהל עצר נשימתו, כאילו ראה לולייני מועד בפסעו על חבל מתוח. שרת המשיך בדבריו כמו לא חש דבר. כשסיים, הציע יו"ר הישיבה לבן-גוריון את רשות הדיבור. בן-גוריון לא נענה.

חברי הוועדה המדינית התפזרו בשתיקה קודרת. ואני הלכתי הביתה בהרגשה כבדה, שהשותפות הרופפת בין בן-גוריון ושרת הגיעה לנקודת משבר חמורה.

6 ר' יזמ"א, תרשומת 27.12.1955; פרוטוקול הוועדה המדינית, מפא"י (ארכיון מפלגת העבודה).

הדחת שרת

משגברה המתיחות הבינלאומית הורע המצב בגבולות במידה ניכרת. צה"ל הגביר את פעולות-הנגד שלו ומספר הנפגעים משני הצדדים גדל והלך. האיום הטמון במצרים מחומשת מחדש, המתגרה בעולם מערבי מפולג בלי שתבוא על עונשה והשואבת את כוחה הצבאי ועזותה המדינית מקשריה עם ברית-המועצות, קיבל בעיני ישראל ממדים מפחידים. בתחילת 1956 הגיע בן-גוריון לכלל מסקנה, שהמעורבות הסובייטית בסכסוך הערבי-ישראלי לצדה של מצרים תביא לסיבוב חדש. הוא השתכנע שבמרוצת השנה תעמוד הממשלה לפני הצורך להחליט החלטות גורליות, ולכך נדרשה לדעתו ממשלה מאוחדת ומונהגת על-ידו ללא עוררין. משום יושרו המוסרי ומחשבתו ההגיונית והמדויקת תפס שרת מקום חשוב בממשלה, שני לבן-גוריון. הוא זכה לכבוד רב במפלגתו והיה מקובל מאוד על הציבור. התסיסה שבו התמתנה בזכות חשיבה מדינית רציונלית וחוש להגיונות. כאדם שהשלום מושרש עמוק בלבו, רדיפת השלום נעשתה טבע שני לו. הוא הכיר, כמובן, בכוח המציאות המאלצת את ישראל לעמוד על נפשה, והקדיש מאמץ מרבי לחיזוק יכולתה להתגונן. עם זאת האמין, שצבירת נשק כשלעצמה והפגנת כוח צבאי, אף שאין מנוס מהן, אינן ערובה מספקת לביטחון המדינה. הצעות לפעולה צבאית היה שוקל לאור שני עיקרים אלה. בשל תכונותיו אלו היה שרת לא רק מחשובי השרים אלא גם יריב שיש להתחשב עמו.

אחרי שחזר בן-גוריון לראשות הממשלה הצליח שרת במקרים אחדים למנוע קבלת הצעות לפעולה צבאית שהגיש בן-גוריון בהמלצת הרמטכ"ל. העובדה שהיה ביכולתו לגייס מפעם לפעם רוב בממשלה נגד ראש הממשלה גרמה לבן-גוריון דאגה ניכרת וצער אישי. ביוני, כשהושלמו תוכניותיו לפעולת-מנע נגד מצרים, קינן בו החשש ששרת עלול לסכל אותן בסופו של דבר. בלא ויכוח ממש או מתן הסבר על נימוקיו האמיתיים, ביקש משרת שיגיש את התפטרותו. שרת, שחשב לא פעם על צעד כזה, נדהם מן המכה הפתאומית שהנחית עליו ראש הממשלה. היחסים ביניהם היו רחוקים מלהיות הרמוניים זה שנים, אך לא עלה על דעתו שבן-גוריון ינתק את השותפות ההדוקה שארכה עשרים וחמש שנים בקירוב במהלך מכה כזה. אף שגילה לנו בסוד, כשחזר בן-גוריון משדה בוקר והצטרף לממשלתו, שימיו בזירה המדינית ספורים, לא תיאר לעצמו שהדבר ייעשה נגד רצונו ובלי הסכם עם בן-גוריון.

כאשר משבר האמון שחולל לבון עמד בשיאו, לאחר משפט קהיר, התלבט שרת בשאלה כיצד יאמר לשר הביטחון שלו שהגיעה שעתו ללכת. אותו זמן ביקר בישראל ג'ון סְטֵרְצ'יץ, שר לשעבר בממשלת בריטניה וחבר בכיר במפלגת העבודה הבריטית. שרת הזמינו לארוחת צהריים וביקשני להשתתף בה. המנה הראשונה עברה תוך שיחה כללית, אבל כשהוגשה המנה העיקרית ניגש שרת לעצם העניין.

"אמור לי, ג'ון", שאל, "כיצד נוהג ראש ממשלה בבריטניה כשעליו לשחרר שר מתפקידו?"

"פשוט מאוד", השיב סטרייצי. "אני יכול לספר לך מניסיוני. בוקר נאה אחד קרא אותי אטלי ללשכתו ואמר לי: 'ג'ון, אני רוצה שתתפטר'. לא קיבלתי שום התראה מוקדמת על כך, ולכן שאלתי: 'מדוע?' הוא ענה לי בפסקנות: 'משום שעבודתך אינה ברמה הדרושה'."

"מה אמרת לו?" שאל שרת בפליאה.

"פשוט מאוד: 'כן, אדוני ראש הממשלה'", השיב סטרייצי.

"ואז?" הוסיף שרת לחקור.

"ואז לא כלום. זה היה הכל", השיב לו השר לשעבר.

שרת התקשה להאמין שאפשר לנהוג כך, אלא שבהיותו מארח מושלם לא רצה להכביד על אורחו בשאלות נוספות, אבל לאחר זמן-מה חש צורך לחזור אל הנושא: "אמור לי, ג'ון, כשפיטר אותך אטלי אמרת לו: 'כן, אדוני ראש הממשלה'. למה הרישמיות הזאת? הרי חברי מפלגה נוהגים לקרוא זה לזה בשמות פרטיים..."

בתימהון קל השיב סטרייצי: "אבל הוא לא פיטר אותי בתוקף היותו מנהיג המפלגה. היה זה ראש ממשלת בריטניה שביקש ממני להתפטר."

לא כך נוהגים בארץ. כאן נדרש פולחן שלם סביב המועמד לפיטורים. בדרר כלל מתחיל הדבר בכתבה בעיתון, המרמזת על הסתלקותו הפוליטית הקרובה; הרמז זוכה להכחשה מיידית מטעם "מקורות מוסמכים"; כעבור פסק-זמן קצר - ולא תמיד מכובד - הופכות השמועות לעובדות, המתח עולה ועמו הוויכוח הציבורי. בשלב זה רומז המועמד - באמצעות צד שלישי - על כוונתו להתפטר, אבל רק אם הוא סבור שיש מאחוריו די תומכים במפלגה שימשכו אותו חזרה, וכאן מתחילה תהלוכת המשלחות למשרדו או לביתו, כשמספרן והרכבן מחושבים היטב על-פי מעמדו ומידת פופולריותו של האיש. הביזיון שמפחיד עסקן ישראלי יותר מכל הוא שלא יתחננו לפניו שיחזור בו.

כשהנחית בן-גוריון את המכה התנחם שרת בתקווה, שחבריו במפלגה ובממשלה יחוושו לעזרתו ויתנגדו להחלטתו החד-צדדית של בן-גוריון. לא דבקו במישרה הניעה אותו לסרב לפנותה מרצון; הוא חש סדרי השלטון בישראל מוטלים על כף-המאזניים - שראש הממשלה נטל לעצמו סמכויות שלא על דעת הכנסת או המפלגה. הוא חשש שבלעדי ההשפעה הממתנת והמאזנת שלו, עלול בן-גוריון להוליך את הממשלה בדרך זרועה סכנות תמורת למדינה. היה לו יסוד לחשוב, כי שותפים לדעתו זו כמה חברי ממשלה וחלק גדול מהנהגת מפלגתו.

היינו קומץ של חברים קרובים [במשרד החוץ], שלעניניהם התחוללה הדרמה צעד אחר צעד. שרת התרחק מעין הציבור, אך עמד בקשר אמיץ עם ידידיו האישיים. הוא

שיתף אותם בכאבו וזעמו, אך לא ביקש מהם להתערב למענו. אולם הוא ציפה לעזרת חבריו במפלגה. הם אומנם באו, לא במשלחות אלא ביחידות – איש איש באו להביע לו רגשי האדה וזעם זהיר על מה שעלה לו, אך איש מהם לא התחייב לתמוך במאבקו. מוסדות המפלגה ניסו למנוע את הקרע, וכשבא לא היה בכוחם לאחותו. אפילו למקורביו הנאמנים ביותר סירב בן-גוריון לגלות את הסיבה לדרישתו הנחרצת לסלק את שרת.

יותר מכל דבר אחר ציערה את שרת השפיפות שמצא אצל חבריו הקרובים ביותר במפלגה בשלבים האחרונים של מאבקו הנואש. הם באו לשדל אותו שיסתלק מרצון מן המערכה. פנחס ספיר, הכוח המניע במכונת המפלגה ומתומכיה הנאמנים של מדיניות שרת, הנחית את המכה האחרונה. ספיר הגיע לביתו, סיפר לנו שרת בשעתו, בלוויית חבר אחד ואמר לו גלויים, שכל התנגדות נוספת לבן-גוריון לא תועיל, ואולי אף תזיק.

“הרכנתי את הראש לפני הגרון”, אמר שרת כשתיאר לפנינו את השעות האחרונות לפני הפרישה.

ואולם הדבר שגרם לו מרירות עד יומו האחרון היה הסכמתה של גולדה לקבל על עצמה את תפקידו. זמן קצר לאחר שקיבלה לידיה את משרד החוץ הזמינה אותי לשיחה פרטית. היא ידעה שארתור לוריא, יעקב הרצוג ואני הבענו רצון להתפטר במחאה ולאות סולידריות עם משה שרת. אולם שרת נוף בנו ואמר שבמעשה כזה עוד נוסף עוון על פצעו. גולדה אמרה לי שהיא מבינה ללבנו, אך אינה יכולה לוותר על עזרתנו. כשקרא אותה בן-גוריון ללשכתו והציע לה את תפקידו של שרת נכנסה בהחלטה נחושה לסרב, אבל כשהפציר בה “הוקן” מטעמים של שעת חרום לאומית, נשברה. “אילו אמר לי לקפוץ מהחלון” – כך נהגה לתבל את דבריה במצבים דרמטיים – “הייתי עושה זאת למענו”.

הייתי נבוך במקצת נוכח גילוי כזה של מסירות עיוורת ורטנתי לעצמי, אך כפי הנראה בקול שהגיע לאוזני גולדה, שלא הייתי מסכים למעשה הסותר את עקרונות היסוד שלי. הערה זו פגעה בנקודה רגישה. היא רשמה אותה בזכרונה כחוצפה שאין לה כפרה.

1 | הבן יקיר של התנועה

אחרי מאבק-אדירים עם שר המוות גווע היום וייאסף אל עמיו אחד מהאהובים שבמנהיגי ישראל, האהוב על העם כולו, על כל ממשלת ישראל ועל התנועה הציונית, ועל כל החוגים אשר התקרבו ומרוכזים מסביב לתנועה הציונית.

לא אגזים אם אגיד עליו "הבן יקיר של התנועה". עוד בילדותו היה הוא ילד שעשועים של הוריו ומוריו. והוריו לא סתם ציונים, אלא היו מתמדת ביל"ו. הוריו הצטיינו גם בקרב ביל"ו בעומק יהדותם ובתפארת העברית, אשר הרימו מעל ביתם. לא רק את מחשבת ביל"ו הנציחו ההורים והקדישו אותה כפאר לבנם בכורם, לא רק עברית הנחילו לו, אלא את הבנת הגורל היהודי, הגורל של תנועת התחייה המדינית כאשר היא רק החלה. וזכיתי לשמוע מסיפורי משה על ספר מלחמות היהודים של פלוויס, שתרגם אביו והביא הביתה את התרגום הזה – זה היה מיד לאחר שהספר הופיע ברוסית אצל שרשבסקי באודסה – ואיך אבא שלו, שחזר לרוסיה, השקיע את כוחותיו בספר הזה כדי להנחיל לבנים ולקוראים הצעירים סביבו את יקר ערך מלחמת היהודים על עצמאותם.

הספר הזה של פלוויס היה אחד הספרים הראשונים שמשה אהב, ובשיחה האחרונה שהיתה לי עם משה הדגיש את המחשבה, כי הגיעה השעה לתרגם את הספר לעברית, והוא רצה דווקא בעצמו לתרגם את הספר ולראותו בדפוס. הוא היה כבר חולה מאוד, אף כי אמונתו בחייו היתה עצומה. צפורה אמרה לי, שהוא היה בטוח שלפני מלאות לו 80 לא יעזוב את העולם. בין התוכניות המרובות שהיו לפניו היתה גם הדאגה הזאת לתרגם ולהדפיס את עבודת אבא. הוצאת פלוויס מחדש היתה בשבילי מעין צוואה, משהו שהוא עצמו חייב עוד לעשות.

אמרתי, הוא היה ילד שעשועים להוריו ולמוריו. וגם המורים היו מיוחדים במינם, אלה היו המורים הראשונים אשר לגימנסיה העברית הראשונה בתל אביב, בארץ-ישראל ובכל העולם כולו, והוא גמר שם כתלמיד המחזור הראשון.

והיה בו מעצם הופעתו משהו שבו עמו יתפאר. בין הראשונים במוריו, מחוץ לגימנסיה, היה י"ח ברנר, וההתחברות שלו עם ברנר היתה מופלאה מאוד. כמי שעמד

"דבר", 8.7.1965. דברי זלמן שזר בישיבה משותפת של הממשלה והנהלת הסוכנות.

פשוט-ידיים על מנת לקבל מלוא חופניים את כל הברכה שהיתה לסופר העברי הגדול אז בימיו, שהצטרף לתנועת התחייה ולתנועת הפועלים בארץ-ישראל, היה אחד החלוצים בארץ ועמד למסור את כל אשר בלבו לתלמידו-אהובו, למשה שרתוק. ומי שלא ראה את יחסו של ברל כצנלסון, מורה הדור, למשה שרת - אז עוד לא היה משה שרת, אלא הצעיר שרתוק - לא ידע יחס קדושה בין תלמיד למורה. בעולם האורתודוקסי ראיתי דברים מרובים כאלה. אבל בעולם שיצא מגדר זה, ראיתי דברים כאלה מעטים מאוד. אני יכול להגיד, כי יחסו של ברל כצנלסון נחמץ סירקין כן היה היחס של משה שרת לברל כצנלסון. זה היה בערך כמעט אותו מרחק השנים. זאת התקווה הגדולה שיש לתלמיד, שהוא יוכל להגיע עד לגדולתו של המורה הזה ולהיות ראוי לקבל ממנו את כל מיטב המורשת, שהוא הולך עכשיו להנחיל לדור. והיה זה יחס לא רק מצידו של ברל למשה, אלא היה אותו היחס של משה לברל, גם לנותן התורה וגם למקבל התורה היה אותו היחס של הערצה ואהבה, כאשר לעינינו, ובינינו. אנחנו רואים את זה לעיתים רחוקות מאוד.

והוא מיד הפליא אותנו, את אנשי התנועה, שהיו במקצת קשישים ממנו בשנים. הוא הפתיע אותנו שהוא ידע בתורותיו, בהשכלתו, בהיותו מושלם לפי כל אופיו, היטיב לדעת דווקא את הדבר שהיה נחוץ באותה שעה למפעל התחייה. יש רבים בינינו, שלמדו הרבה דברים, ואת הדבר הנחוץ לאותה השעה, לאותה התנועה, הוא שהיה נעלם מהם. הוא הצליח מאוד לעמוד מיד, באותה השעה, על הדבר העיקרי שממנו תשועות לתנועת התחייה. כך היה שהוא הביא את האנגלית שלו, והוא הביא אותה בדיוק בשעה שהעולם האנגלוסכסי התחיל להשתרר בארץ-ישראל. ואלה בארץ שעשו את המלאכה עד אז, עמדו דווקא מחוץ לגבולות התרבות האנגלוסכסית. ולא עוד אלא כשהוא היה מרצה על דבר שהוא לכאורה רק רגעי ופוליטי - זכורה לכולנו הרצאתו על המים, כאשר רק התחילו בעיות המים, ואיך היה יושב לילה שלם והעלה חידושי תורה, פרטי פרטים של תורת המים בישראל, ולימד וגידל באותה השעה, כי באותה שעה היתה זאת התורה הנחוצה לעצם מפעל התחייה.

לא עת עתה לי להרחיב את הדיבור. עוד ידובר ויסופר עליו. אבל אחד הדברים המופלאים, ואי-אפשר כבר לדבר מבלי להזכיר זאת, אחד הדברים המופלאים והיפים ביותר, ותורה הטעונה לימוד, שהוא הצטיין בה בשפע של ידיעה ובהרבה כישרון - היתה השפה העברית. הוא לא רק ידע עברית על מנת לחדש מלים, הוא לא רק ידע עברית כדי להסתכל בדברים חדשים, טכניים, הנוצרים בעולם ולדעת לכנותם. הוא ידע את יפי העברית, הוא אהב את תפארת הלשון, הוא ידע את מיטב יוצרי היצירה השירית בתנ"ך, בימי הביניים ובימינו, והוא ידע זאת כאחד המומחים הגדולים. אין לי כל ספק, שבין יודעי השפה, מחדשי השפה ומשפרי השפה - ינון שמו לדורות. הוא התחיל בראשית פעולתו בשירה ואחרי-כן אצו לו הימים ובאו עניינים

אחרים, שהיו מוציאים אותו מן השירה. אבל את ימיו העשירים הוא גמר בספר של שירה, בתרגומי שירה. כל ספר התרגומים הזה הוא לא רק עניין של עילוי, שיכול להגיע גם כאן למרומים, אלא היה בזה מעין שירות לשפה העברית.¹ הוא רצה לדלות את יופיה ולמצות אותה על כל עושרה והוא נאחז במיטב הזיכרונות שהיו לו מהשירה הרוסית ומהשירה הלועזית, להיתלות בהם כדי לבנות את השפה, תוך כדי בניין השירה הלועזית שהוא הכניס לעברית.

את עבודתו הכל-לאומית הוא החל בשולחן הזה, ומהשולחן הזה הוא נעקר מאיתנו. כמדומני, שהיה הראשון לסלול דרך בתוך ההנהלה הציונית לבני היישוב ומאז הרגיש עצמו כל ימי חייו כנציג היישוב הזה, כנציג ארץ-ישראל, כנציג יהדות ארץ-ישראל ונשא אותה מאז היה מזכירו של ארלוזורוב ולפני כן כאשר עשה את פעולתו בתוך "דבר". גם שם הקדיש עצמו לענייני ההתיישבות בארץ ולענייני הערבים בארץ.

אני חושב שזכותי להיות חברו לעבודה משותפת עוד לפני כל אלה היושבים פה. התחלתי בעבודתי אתו ב"דבר" ומשנת 1925 היינו רתומים לעגלה אחת. אחרי-כן נפרדו הדרכים ואחר-כך נפגשנו שוב. נתמלאתי רגש של התפעלות מעדינות הנפש של ג'נטלמן עברי אמיתי, מיפי רוח, שכל הליכותיו היו הליכות נועם. לא ארבה דברים. אבל איני יכול שלא לאחל לנו, שאת אשר גילינו אנחנו בו ואת אשר הנחיל הוא באישיותו לתנועה, שזה לא יסוף מאתנו. בירמיהו כתוב: "קודש ישראל לה' ראשית תבואתה". ותמיד, כאשר ישבנו מסביב לשולחן אחד אתו, ראינו בו את "ראשית תבואתה" – מה הפצנו לעשות מהאדם הישראלי ואיך הפצנו לבנות אותו ולהיבנות על-ידו. וכאשר זרענו וחרשנו, דאגנו לתוצאות, פחדנו ונבהלנו שמא התוצאות לא תהיינה אלה אשר ייחלנו להן, היינו מרימים את העיניים למשה ולחבריו, שהוא ביקש בצוואתו שיקברוהו על ידם, והנה כולו עברי, כולו מקומי, כולו ללא בית אבא, כולו ללא מסורת העיירה, ואיזו מסירות, איזו ציונות, איזו יהדות ובאיזה כוח רב ובאיזה יופי היו מפכים המעיינות הללו בלבו ובלבם – ושב ורפא לנו.

כל ברכותינו היום, שלא יסופו מאיתנו קווי הדמות הזאת שבראשית תחייתנו בארץ גידלו לנו את אלה, שמו אותם על מרומי הציבוריות העברית ונתנו לנו את משה שרת כמנהיג האומה וכמנהיג ישראל, נתנו לנו אותו על כל הקווים היפים והמורשתיים והאישיים שהוא קיבל ושהוא נתן – אל יסופו קווי הדמות של משה שרת מאיתנו...

1 על מחברת תרגומי שירה ר' לעיל עמ' 26 הע' 9.

טבעי הדבר, שאין כינוס של צמרת התנועה הציונית ואין כינוס של צמרת מדינת ישראל, יכולים השנה לבנות את סדר יומם, מבלי להקדיש עיון מיוחד בפרשת אישיותו ומורשתו של חברנו ומנהיגנו משה שרת זכרונו לברכה, שלוקח מאיתנו זה לא כבר, ואנו עדיין שרויים בשנת אבלו. בעצם יום הראשון להסתלקותו ניסינו – נשיא ההסתדרות הציונית ואני – מסביב לשולחן המשותף להתאושש ראשונית מאבלנו המר. היום נרצה לעשות ניסיון של ראשית עיון במורשת אישיותו. לא רק משום יְקָרָא דְשִׁבְיָי [ארמית: כבוד המת] כי אם משום יקרא דחיי [ארמית: כבוד החי] למען תוכל התנועה, תוך מתן הכבוד לזכרו, לדעת מה שומה עליה לאמץ לה מיד ממורשתו, כדי ללמוד לצעוד איכשהו בלעדיו.

בימים אלה כאשר חיינו כולנו את מסכת הרכבת הממשלה החדשה, מי בפנים העשייה ומי מחוצה לה, וכאשר נאלצנו לקבל עלינו את פרישתה של שרת החוץ, כאשר גזרה על עצמה ועלינו, וניסינו להביע, מה קשה עלינו פרידתה, הפליט שר החוץ החדש [אבא אבן] משפט, שעתיד להיות שרטוט ראשון לתולדות התפתחותה של הדפלומטיה הציונית. הוא קרא חמישה שמות, המהווים את אישי היסוד של כל דרך הפאר שלה: הרצל, וייצמן, בן-גוריון, משה שרת וגולדה מאיר. קלסיפיקציה היא, כידוע, הראשית של כל הסטוריוגרפיה מדעית. והוא ודאי יסכים עימדי כי ליד כל שם כזה שמנה, יצטרך ההיסטוריון להוסיף: "ובית מדרשו", ולפעמים גם "ודורו", כי בתי מדרש שונים פעלו בצוותא או שלא בצוותא. והצדק ההיסטורי ידרוש את ציונם. אבל האבנים שהזכיר, אבני יסוד הם. ואבני מיפנה. ואידך זיל גמור [ארמית: והשאר לך למד]. והאידך ידרוש לימוד רב. גם על אלה שישנם איתנו ובוודאי על אלה שאינם כבר איתנו.

ואז יחלק ההיסטוריון את שרשרת הפאר הזאת לשתיים: עד לבן-גוריון ומבן-גוריון ואילך. הראשונים: הרצל, אבי כל בית הדיפלומטיה הציונית לכל אגפיו ואחריו וייצמן – שהשפעתו נמשכה לאורך כל הדרך מיום הופעתו כאופוזיציה להרצל ועד להסתלקותו כנשיא ראשון למדינה שהוקמה – שניהם הופיעו בשם העם היהודי, המפוזר והדחוי, והמאוחד בפיזורו וההירואי גם בְּדוּיָו. ודרשו את ארצו לו. עם כניסתם של בן-גוריון ובני דורו, מופיעה הארץ ודורשת את עמה לה. את הזכות להעלות את העם הנה ולקומם אותו פה כעם עצמאי. את זאת דרשו מאת שליטי עולם, וגם מאת מנהיגי העם עצמו, שעדיין מפוזר בעולם. להסיר כל מכשול וכל מי שנראה למכשיל, ולבנות בארץ את ישראל המשוחררת.

* דברי זלמן שזר בישיבת הויתרון של הוועד הפועל הציוני, "דבר" 21.1.1966.

*

עם משה שרת מופיעה ראשית המדינה המוקמת ותובעת את הכרתה ואישורה, ואת יצירת התנאים אשר יבטיחו את עתידה. דורשת מאת משפחת המדינות ומאת העם המחולל את המדינה.

בהרכנת ראש נתיצב לפני האבן הלבנה הזאת, שמהר מאוד היתה לאבן-מצבת לו, ונתחקה על מורשתו של זה האיש משה.

על רבו של משה שרת - על ברל כצנלסון - אמר פעם י"ח ברנר, מורו של משה, את המימרה שנשארה מטבע: הוא הנהו "א אידישער מענטש". על משה, גדול תלמידיו, אפשר לחקוק: "הוא היה איש עברי". בארץ העברית גדל, וגם כאשר יצק מים על ידיהם של מורי עולם לא חדל מעולם להיות איש עברי. בניגוד לכל קודמיו ורבים מחבריו אפשר לשאת עליו את הפסוק: לא הורק מכלי אל כלי ובגולה לא הלך, על כן עמד טעמו בו וריחו לא נמר. גם בהיותו בילדותו בחרסון, ובנסותו שנה אחת להתענות שם בבי"ס לא-עברי - היה לו אבא עברי מאוד, ששב מתוך הארץ, שיבה ארעית, והוא מראשוני ביל"ו ומגדולי המחוננים והקנאים שבהם. והוא עם משה עצמו מתיישב בארץ בכפר ערבי, ומתרוצע עם ערביי הארץ, ומייד אחר-כך הנהו בן המחזור הראשון של הגימנסיה העברית הראשונה, ומנעוריו קידש את עצמו לשרת את זה העם העברי, הגדל תחת שמי הארץ העברית, והמתכנס לתוך העיר העברית הראשונה. כולו פרי הלילום, מביכורי פרי הארץ, שזיו שמשה ולשד אדמתה ושוועת יושביה - ראשית הברכה לו.

ומראשית עמידתו על דעתו ועל הכרת אחריותו - היו לו ולבני משפחתו, מלווי הנאמנים (לאחיותיו ואחיו כרעים לו, ולחבריו אליהו גולומב ודב הוז ואחרים כאחים לו) - י"ח ברנר המשפיע, ודגניה - הכוכב הרומז ותובע, וברל כצנלסון - המחנך ומתווה דרך. וההתחברות אל העם העובד בארץ, המתכנס הנה מגלויותיו, כדי להקים כאן את מלכות העברים מחדש, כעם עצמאי, היתה לו הדרך לכל הנכסף. ולא זו מן הדרך הזאת מאז פגישותיו עם הטורקים ועם האנגלים ומאז נקרא על-ידי ברל רבו אל הדגל, להיות איתו בין מקימי העיתון העברי היומי הראשון של תנועת העבודה בארץ. ועל לבנת אבן המצבה שלו יהא חקוק בהיסטוריה: איש עברי זה היה אבי משרד החוץ של מדינת ישראל. כמדינאי עברי בנה את המשרד הזה עוד הרבה שנים לפני קום המדינה. כמזכירו של חיים ארלוזורוב, שקדם לו בתפקיד, ואשר העריץ אותו כרבו בעבודה המדינית, החל, ומהר מאוד מיד אחריו היטה שכמו לשאת בכל כובד המעמסה הזאת. ומראשיתו בנה אותו, יש מאין, ללא כל תקדים בישראל, לפני קום המדינה כמנהל המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, בה ניהל עם רבותיו ורעיו ותלמידיו את המלחמה למען הקמת המדינה, ועד כניסתה של ישראל לתוך משפחת

המדינות, ואחר-כך בתוך המדינה כשר החוץ הראשון. כאבי כל שרי החוץ בישראל בנה משרדו מן המסד ועד הטפחות, הקים איש איש במקומו, קבע לכל איש את דרך טיעונו בהתאם לזמן ולמקום, עמד מאחורי כל אחד מהם והם, בקוליגליות מרובה ובאמון איש לרעהו, כאילו דיברו מתוך גרונו. כאילו הוא דיבר מתוך גרון כולם. כה מארגן מנצח-אמן את המקהלה שלו, המתנגנת כגוף מוסיקלי אחד תוך שכל אחד נותן נפשו על תפקידו.

הנודמן למישהו מכם לראות את משה מנצח על המקהלה המשפחתית שלו ביום הולדתו? למרגלותיו מסובים כל המחוננים שבמשפחתו הענפה והמפוזרת על פני כל הארץ, ועיני כולם, העיניים היוקדות, תלויות בשפתותיו ובאצבעו והוא מרנין את כולם. וכולם דרוכים מאוד עד קצה יכולתם, ושרים כאילו בכל העושר הנפשי שחננם האלוהים. עבודת פרך היתה זאת ודאי להם לשיר במקהלה המודרכת על-ידו, סחוטים מאוד הם יצאו מן השירה, אבל מאושרים כי הצליחו, כי קיבלו ונתנו והמנגינה יצאה כלולה בהדרה, מי היה יותר מאושר ויותר סחוט, הוא המנצח או הם המתנצחים? השירה חגגה את נצחונה, והתהי זאת חגיגת כולם.

וככה גם בנה את מקהלת משרד החוץ שלו. ככה בערך נאנחו והתענגו כל העושים אתו במלאכה, מלאכה שהיא חוכמה וחוכמת לב, כלומר אמנות. והתענגו יותר משנאנחו, ונשאו לו אמונים בכל תמורות החיים.

*

וכדרך כל חוויה גדולה ומופתית שלו, שלא נפטר הימנה בלתי אם שיווה לה דמות עברית מושלמת, כן גם היה הוא האיש, ששיווה דמות עברית חמורה וקפדנית לכל היצירה המדינית המורכבת מאוד של בניין משרד החוץ.

כן חיותה-המתה בקרבו מאז נעוריו השירה הרוסית, שירת לרמונטוב ופושקין, ואחר-כך שירת בלמונט, ואחר-כך היינה, על כל הקצב המיוחד והעושר הרב, ומנגינת הצלילים המיוחדים, ולא נפטר מן העולם עד אשר הליבש את כולם מחלצות השפה העברית. ובשנה האחרונה, שנת מאבקים ויסורים, הנחיל לנו כתשורת זקונים את ה"מחברת" המופלאה של "תרגומי שירה", שיותר משהיא מעידה על התרגום המושלם, היא מכריזה על תאווה הטבעית לשווה לחוויותיו הגדולות צורה עברית, מן השיתין של תרבות עמו.

ודאי סבלו רבים מעווריו במשרד החוץ, כשדרש מכל אחד לשעבר את שמו וללמוד כראוי את שפת עמו, ולהקפיד על העברית של כתיב האמנה, ובחומרה רבה לשמור על דיוק הלשון בכל איגרת היוצאת, כי על כן מדינת ישראל החלה מדברת והיא מצווה לדבר בשפת ישראל צרופה, ולו גם כל המושגים יהיו חדשים שלא ידענום, וכל גינוני הלשון של המדינה אין זכר להם בספרות העברית אשר עליה חונכנו. גם כאן היתה עבודת בראשית במתן הדמות, כמו שהיתה ברכת הראשית על

יצירת העניינים עצמם, שהיו מצפים לדמות. כאדם הראשון שהקב"ה עצמו הביא לפניו כל נפש חיה שברא, וכל "אשר יקרא לו האדם הוא שמו".

הוא לא נהג לדבר עם אחרים על הרגשותיו כשהמשרד לא היה עוד בידו. נימוסיותו לא הרשתה לו. אבל לא רק זאת, הוא גזר על עצמו שתיקה לא רק בשל טקט חברי, אם כי גם תכונה נאה זו היתה טבועה בו בדקות מופלאה ובלתי שגורה בחיננו. אבל פעם ראיתי את הנמשל ונדמה לי כי יכולתי לעמוד על המשל: ראיתיו פעם נוכח, כאשר ניגנה המקהלה המשפחתית האהובה עליו, והמנצח עליה היה לא הוא, כי אם יהודה אחיו, שהיה אהוב עליו מאוד מאוד. דרוך בכל מיתרי נפשו הקשיב למנגינת המקהלה וחי אותה, וכשהגיעה למקום ממוקש ביותר, כאשר נדמה היה לו, הנה-הנה ומישהו מן המקהלה ישבש ויסלף, גברה המתיחות שלו יותר ויותר. נדמה היה: הנה ההתפרצות שרויה כבר על גבות עיניו המרוכזות, על שפתותיו הצמודות, עוד רגע ותפרוץ. והיא לא פרצה. לא רק בשל אהבת אחיו בלבד – גם זאת בוודאי – אבל בעיקר כי ידע כי כל כוחה של מקהלה בכך, שהיא מרוכזת מסיבב לשרביט של המנצח שלה, והפעם השרביט איננו בידו, כי אם בידי יהודה אחיו, ועם כל דריכותו וחרדתו הוא מצווה על עצמו להבליג ולשתוק. הוא כאילו מאלף את כל יצריו להבליג ולשתוק, והיתה בזאת ההבלגה והשתיקה יותר שירה של גבורה מאשר בשירה עצמה...

ומיחדת היתה יצירתו הלשונית. הרבה מרחיבים ומטפחים קמו לעברית שלנו בדורות האחרונים עד אשר היתה לאשר היתה. גם גדולים ממנו ונועזים ממנו, אבל הוא לא המציא מלים, הוא מצא אותן – כאילו היו שמורות מקדמת-דנא בקיפולי הלשון ובגזרות חוקיות. הוא גם מהערבית לא הרבה לשאוב, אף כי ידע ערבית על בוריה. אולי האחד היה בין כל אבות הדיפלומטיה הציונית שהיה שליט בערבית, והשיחיים נהנו מאוד בדברו איתם בשפתם הצחה, אבל כשם שהוא ידע להרגיש את הקירבה הפילולוגית שבין שתי השפות האחיות, כן חש במרחק ההיסטורי שביניהן, בשל כל השוני של דרך ההתפתחות שלהן, ויהי זהיר מאוד מלהיבנות מעושרה של האחות. אהבתי את חידושיו כשהוא שאב אותם מקיפולי הדקדוק, בנה בניינים שעוד לא נבנו, או אולי נבנו פעם בקדמותנו ולא הספיקו להישמר באוצרות ספרותנו, אולם חוקיים הם ככל הבניינים והגזרות, שהם לחם חוקנו. באיזה חוש מיוחד של דייקן ומדקדק חרוץ צלל כאמודאי בנככי הלשון ובמצולות חוקיה ההגיוניים והמתמטיים, והוציא משם גבישים חדשים שכל חן קדומים עליהם, על אף כל החדש שבמושגיהם.

את עֲנוֹת ישראל בגלויות, הענות התובעת עלבונה והמאיימת על האנושות כולה, ידעו קודמיו לתאר יותר ממנו ולעשותה אבן פינה לטיעונם. גם את הכוח היהודי בעולם הפוליטי, הכלכלי, המדעי והרוחני, שהעולם מוכרח להתחשב בו, הצליחו אחרים לתאר יותר ממנו. וגם עם השלטון האנגלי בכירות שונות, דיברו

נגידים בעוז רב לפניו ולאחריו, אולם את היש שנוצר בארץ, על האפשרויות הגנוזות בקרבנו, ועל פרטי היסודות הממלכתיים הגלומים בתוכו – אותו לא תיאר כמוהו בשער-בת-רבים איש לפניו. כשעלה על במת "הוועדה המקבילה" של עצרת או"ם (באוקטובר 1947) אמר: "יתר על כן, אנו מאמינים כי יהודי ארץ-ישראל הם כבר אומה הראויה והזכאית לשוויון זכויות עם אומות אחרות כגדולות וכקטנות" (בשער האומות, עמ' 128) – אז, כשהיינו כאן רק שש מאות אלף נפש – היה זה נועז וחדש! אבל בליבו נשא את פרטי בנייננו בארץ כגרעינים של עתיד, המוניציפליטט של תל אביב היא לו ראשית הנהגה עצמית, תנועת הפועלים המאורגנת – מסד לעם עובד, ה"בריגדה" – ראשית של השתתפות האומה בשחרור העולם; ה"הגנה" – ראשית של צבא, הדגל שהניף על ה"בריגדה" – בנין אב לדגל שאומנם גם זכה להניף אחר-כך על בניין המשפחות המאוחדות.

הוא חזה את המדינה כשהיתה עוד בקיפוליה, בהתהוות יסודותיה מראשיתם, והיה כרוז לה ותובע את אישורה באותו הכוח כמו שהוא הציג אותה והציגו תלמידיו ורעיו בשער-בת-רבים אחרי שהמדינה קמה. וכאשר דיבר "בשער האומות" דיברה המדינה המתהווית מתוך גרונו, והאמינו לו. כי צמיחתו היתה בצמיחתה, והופתע העולם מן העובדה החדשה הזאת, והאמין העולם כי אכן הוא נציגה של העובדה החדשה והמפתיעה והמבטיחה הזאת – קסמיו קסמיה, הוא מייצגה והוא גידולה. הקשיבו לו כל אלה שרצו להקשיב לעובדה החדשה והמבטיחה הזאת. וגם אלה שפחדו מפני המציאות הזאת ולא רצו בה, כולם רצו להיווכח מה דמותה, מה כוחה, מה יעודיה, מה צפון בה – והקשיבו לו כאשר מקשיבים לנציג טבעי, לגיטימי, היסטורי, של המציאות החדשה הזאת.

זכור לי איך יצא ושב מהוועדה לקביעת הגבולות בלייק-סכסס. איתו ועל-ידו היה רק זלמן ליף, איש "הכשרת היישוב" שידע כל אבן בארץ וכל חורבה לאורך הגבולות, והוא, משה, מבלי לעיין במפות, זכר כל פינה ולחם על כל גדר דחוויה ונשא את כל הארץ – ארץ האבות וארץ הבנים – מקופלת בתוך זיכרונו ובקרב לבו.

*

ובעשור האחרון לחייו, כאשר חזר והטיל על עצמו את מעמסת ההנהגה של התנועה הציונית, והיה לְדַבְרָה של אומה, שיש לה מדינה, אלא שהעם עדיין ברובו הגדול איננו בתוכה, והמדינה עצמה עדיין איננה בטוחה ומבותרת ומוקפת אויבים, וחלק העם האקטיבי והנאמן שהיה מפכה כוחות החלוצים, והיה מושרש בעברו התרבותי ובתקוות גאולתו, גם הוא איננו, כי אכלוהו כבשני האש, והעם שישנו שבע ומסודר ומפוצל וכל יהדותו מפוקפקת בעיניו כל שעה, וטעונה שיקול מחודש יום-יום – היה הוא למעצין מחדש בכל תורת התנועה. מחדש אמודאי הצולל לנבכי החיים, ללמוד

ולקבוע הלכות לחינוך העם ולעיצובו.

והוא לימד: אין כוח למדינת ישראל בלתי אם יסובבנה עם ישראל נאמן, ושוב לימד – אין כבוד לעם ישראל בכל מקומות פזוריו, בלתי אם ירוכזו מסביב למדינתו הנבנית!

מאז הוועידה האידיאולוגית² ועד שנתו האחרונה, על אף יסוריו המרובים, לא חדל מלשנן לעם הזה להבין את תורת גורלו. כבימי הנעורים של התנועה שם פניו אל הדיסקוסיה המבהירה והמחנכת. חמורה היתה הביקורת שלו על התנועה הציונית. נוקבת היתה ולא נתן לה לחיות באשליות ולזלזל בחובותיה היסודיים. נוקבת היתה – אבל לא קטלנית. כי מחנך היה ורצה לבנותה מהריסותיה, ידע כי "חוסך שבטו שונא בנו", אבל ידע מידות להשתמשות בשבט. כי כל רצונו היה "שישוב מדרכו ותייה" – יחיה ויצווה חיים למדינה ולאומה גם יחד.

ובדרכו להנהלת עמו למד הוא עצמו הרבה מאוד, טרם שלימד. דווקא משום שהוא כולו בן גידולה של הארץ בתקופת ראשית בניינה, היה הפחד מהסס, פן לא ידע כראוי את העם הזה שאותו נקרא לנהל, על כל סיבוכיו ומשענתיו, הגלויים והסמויים. כי כאיש הארץ בראשית בניין הארץ לא היה רגיל כלל בכמו אלה. ורק התמדתו המרובה, עבריותו המקורית, האינטואיציה שלו ורגש האחריות המפותח ניהלו אותו נכוחה.

פעם הוזמן לבית המדרש לרבנים בניו-יורק לשבת שם שבוע ימים ולשוחח עם התלמידים ולהכניס ציונות בלבותיהם. אודה, פחדתי דווקא מפני הניסיון הזה. לא כל מנהיג ציוני יליד הארץ, "צבר" לפי כל דורו, "עברי חדש" לפי כל חינוכו, ימצא שפה משותפת אתם, עם פרחי האינטליגנציה היהודית והרבנית שבאמריקה, ולא אשכח את אשר סיפר לי הוא על הימים המלאים ההם, ואת אשר סיפר לי אחר-כך הרב פינקלשטיין על החוויה העמוקה שלו ושל תלמידיו והתפעלותם מן המנהיג הציוני היקר ההוא. כאהבת דוד את יונתן אהב פינקלשטיין את משה, ולא ידע עוד במה לכבדו. אחר-כך באו סטודנטים הנה ולא פסקו מלהשתבח בימי תורה אלה.

בצאתו אל אחיו והוא נושא באחריות לתנועת אחיו כולם, היה, כאמור, הלב מפחד לא פעם: יידיש ידע מעט, אף כי לימד את לשונו לשאת את דבריו גם בה. במסורת לא היה מושרש, אף כי הגינותו ונימוסיותו ציוו עליו להתייחס אליה בכבוד, אבל מה נפעמתי לראות כי בהתמכרותו לתפקידו, יצא ללמוד ונמצא לְמַד. פעם השתפתי אתו בהלווייה, ראה חבר ותיק נכנס לחצר בית הכנסת לפני הארון בגילוי ראש, איך זועזע מכל לבו! פעם ליוונו לבית עולמו חבר ותיק, והחזן אמר "קדיש", ונמצא על-ידנו חבר ותיק אחר שרטן ואמר כי זה חילול כבוד המת, כי הלא המת לא

2 הכוונה לקונגרס הציוני ה"ג, שהתכנס בירושלים באוגוסט 1951 והחליט על "תוכנית ירושלים" שגיבשה הגדרה מחודשת למטרות הציונות.

שמר מצוות - איך התפרץ משה ממקום מרכזי: "דרך ארץ בפני מסורת האומה!" והגיעו הדברים לידי כך, כי בעיתון הנוער הרהיב וכתב: "מדינה שלא תהא בה שמירת שבת, לא תהא מדינת ישראל". יצא ללמד ונמצא למד. והחוש ההיסטורי שבקרבם והגאון הלאומי הדריכוהו בדרך.

ריב איתנים רב למעלה משנה עם המחלה הממארת אשר בקרבם. כדוד המלך בשעתו, שסופר עליו כי כשהוגד לו שימיו חוצצו, ומלאך המוות אורב לו על סולם המדרגות, מה עשה? "לא פסק פומיה מגרסא" [ארמית: לא פסק פיו מלימוד]. ואכן, מאבק איתנים היה זה, כאילו כוחות שווים התמודדו זה בזה. ודווקא שנת הסכנה החמורה הזאת, שנת המכאובים והדווי, היתה לו שנת מתן תורת ציון מחודשת, לעמו ולתנועתו. אז ניסח את תפקידי הציונות בגולה, אז קבע את תביעות קרן-היסוד מבני המדינה, אז שנה הלכות וקבע משניות ולימד וניהל. עד אשר תמה המערכה עצמה - והוא לוקח מאתנו באמצע המריבה, והתייתם הבית.

*

מסביב לשולחנות מרובים זכיתי לשבת יחד איתו במשך ארבעים השנה; במערכת "דבר" ובמערכת "עם עובד", בשליחויות בגולה ובתנועות נוער, בממשלת ישראל ובכנסת, ובהנהלת הסוכנות, והדבר הכולל בו, הצרוף והרצוף, שלא פסק מלהפעמיני היה טוהר אישיותו, אצילות רוחו, נקיון האווירה סביבו, כולו אומר כבוד אדם, חבר עילאי. בלועזית קוראים לכך: ג'נטלמן. הוא ודאי היה מוצא לזה מונח עברי. וכל עוד לא מצא חדש, היה ודאי מרשה להשתמש במושג העתיק, שבו היו מתארים את כגון-דא רבותינו הקדמונים: "לא נמצא רבב על בגדו". על אף כל חליפות הבגדים המרובים שעטרה לו בהם ההיסטוריה של תחייתנו, תמיד קיים את "והיו בגדיך נקיים", בגדי מחשבה והתנהגות ונימוסים ודרכי שלטון ודרך חבר עם חבר.

בילדותי, כשלמדתי: "תלמיד חכם שנמצא רבב על בגדו חייב מיתה", קיבלתי את הדברים כפשוטם ונבהלתי מאכזריותם. ועונש מוות שנאתי כבר אז, ומה גם על חטא קל אשר כזה, שאדם דש בעקביו. אחר-כך הרהרתי מדוע, בכל זאת, לא מצאנו בכל מרחב ההיסטוריה כל ידיעה כי מישוהו הוצא להורג על חטא שכזה... עד שהתחלתי להבין את הצורה הספרותית שבאימרה: "תלמיד חכם שיש רבב על בגדו" תלמיד חכם רגיל הוא, בן-תמותה. ומהן אתה שומע את הלאו: רק תלמיד חכם, איש העידית שבדור, שאין עליו רבב, ובגדיו תמיד נקיים, בן-אלמות הוא. אותו חומד נצה האומה לצרור בצרור החיים לזכר עד, כדמות מתנכת, כאיש מופת לדורות, לשם ולברכה ולתפארת.

הקבר הנטוש של משה שרת

מי רוצה בזכרו של משה שרת? אף אחד.

זיכרון איך-חפץ. חמש-עשרה שנה מלאו השבוע למותו, והוא נשכח מלב. גם במדינות דמוקרטיות – גם אצלנו – יודעים את מלאכת המחיקה וההשכחה והתיקון בספרי ההיסטוריה. הדמוקרטיה עושה את המלאכה הבויה הזו באמצעים משלה. היא איננה צריכה להטיל כתם כדי לנדות את הזיכרון ולהחרים את המורשת. די שהיא מטילה עליהם צל עד שהם נעלמים בהדרגה מהעין ושוקעים באפלה. על משה שרת הטילו את צילו הכבד של דוד בן-גוריון, אך לא רק את שלו, גם של אחרים, קטנים ממנו בחייהם, שהפכו אותם גדולים משרת לאחר מותם.

עברתי השבוע על כל העיתונים ולא מצאתי אפילו מודעת אזכרה אחת. בני משפחתו של שרת בוודאי עלו על הקבר. לא פקדו אותו חבריו למפלגה, לתנועה. זיכרו לא הועלה בישיבה או באסיפה. לא תוכנית רדיו ולא תוכנית טלוויזיה ולא רשימה בעיתון. אלמלא טרח בנו, יעקב, לפרסם כמה קטעים מדבריו, מיומניו, בעיתון או בשניים, היתה ההשכחה שלמה ומוחלטת. הערך "שרת" באנציקלופדיות הפוליטיות החדשות כל כך מצומק כחוש, כאילו היה שר משרי הדואר ולא ראש ממשלה. ראש הממשלה השני כאילו רק נשא משרה בשעתו ולא הוריש לנו דבר של ערך.

לא הזמן עשה את שלו למשה שרת. אנשים עשו את שלהם. אנשים-חיים דווקא מוכנים לחיות על המתים, אם המתים מהללים אותם, ממלאים את צורכיהם ומשרתים את המטרות הרצויות. המתמודדים וה"רצים" והמטפסים למיניהם אוהבים מאוד להיתלות באילן-זיכרון-גדול כדי להתרומם ולגבוה. ככל שיהיה האילן גדול יותר – כך יגביהו. הם לא יחסכו אפוא מאמץ לטיפוח הזכר ולעילוי, יקיימו "ימי שנה" במועדם, יכוננו מועצה להנצחה וועד מצומצם, ייסדו מוסד-על-שם והנהלה נבחרת, יזמינו חברים, חברים-מספרים, יודיעו על התכנסות-להעלאת-הדמות. איש איננו רוצה להיתלות במשה שרת. שום מרכיב ממרכיבי העיקריים של תנועת העבודה לא כדאי לו לאמץ את תורתו המדינית, להיעזר בה ולהתפרנס ממנה.

* "דבר", 27.6.1980.

זיכרו נפל בין המחנות, בין הכיתות. כי שרת היה ה"תבוסתן" הראשון במדינה, אבי אבות ה"יונים".

הבן-גוריוניסטים לשובלת רפ"י לא יסלחו לשרת על כי היה איש ריב למורם ורובם, מצביע בעקביות ובעקשנות על הדרך האחרת. שרת לא קיבל מעולם את המדיניות, הרואה בכוח ובתגמול חזות הכל, ולא יכול היה להשלים עימה. מדיניות זו, לדעתו, לא רק שהיא משלימה את מעגל הקסמים של האלימות והלוחמה, היא גם משחיתה את נפש העם, ובעיקר את נפש הדור הצעיר, וסופה להביא להידרדרות מוסרית חמורה. מדיניות הכוח והמלחמה הגיעה לשיאה במיבצע סיני, שמשוה שרת ראה בו "ספסרות בעתיד ישראל", וראה עצמו כאחת מאבידותיו: "כאיש מדיני נפלתי חלל במערכה הזאת, וגם אבירה זאת יש לרשום".¹ לא הבן-גוריוניסטים יעלו על קברו.

האקטיביסטים של ההתיישבות, של אנשי החצר של הקיבוץ המאוחד ושל המושבים הוותיקים, גם הם ינערו את חוצנם משרת וממשנתו. מעולם לא קם נגדם קטיגור חריף ובוטה ממנו: "נשמתו האפלה של התנ"ך שבה לתחיה בקרב בני נהלל ועין-חרוד והיא מאיימת להכריע את נשמתו הנאצלת"² – הוא כתב, נחרד, לאחר מעשה נקם בחמישה בדואים במדבר יהודה.³ שרת גם איננו מתפתה לסיפוחים "קטנים". הסיפוח, יהיו מידותיו אשר יהיו, פסול ומתעתע: "פלשנו לא רק לסיני אלא לנבכי קדמוניות התולדה להוכיח, כי שטח זה שלנו בעיקרו... ואם אותם איים (טירן וסנפיר – י"ש) הם נחלת ישראל מימי קדם, במה נגרע חלקו של הר סיני בעצמו ובכבודו? ואם הר סיני שלנו-הוא, מה בדבר הנהר הגדול נהר פרת?"

הביטחוניסטים, בלי הבדל מוצא ומקור, גם הם יעקרו את רגליהם מתחום תורתו של שרת, ולא ירצו בו חלק. אלה, הסוגדים תמיד למערכת הביטחון והמוכנים להעלים עין מכל מומיה, לא יסלחו למי שהעז לבחון את כליותיה של המערכת, ומצא בהן לא-פעם מוסר פגום: "אשר יגורתי. איום ונורא. אין אמת בפקודות ובדיווח". ובמקום אחר הוא כותב: "זה היה דו"ח צה"ל. נתעוררו, כמובן, מייד ספיקות לגבי אמיתותו". הלבוניסטים, מתי-מעט, "יונים" על-פי-רוב בהשקפתם המדינית, אפילו הם יפנו עורף לשרת ולזיכרו. גבם עדיין צורב מצליפות השוט של ראש הממשלה דאז, המייסר את שר הביטחון שלו: "לבון הוכיח, כי גם באופיו, גם בשכלו, יסודות שטניים. הוא זומם מעשי זוועה שנמנעו הודות להתקוממותם של רמטכ"לים – עם כל נכונותם של אלה לכל מעשה הרפתקני".

והמפא"יניקים הטובים, המעטים ששרדו, הולכי-אמצע-הדרך, עיפים עד מוות.

1 יומ"א, עמ' 1894.

2 שם, עמ' 942.

3 שם, עמ' 769, 818-816, 835, 840.

הם הותשו במלחמת שלוש-עשרה-השנה, המלחמה הציבורית הנוראה, הנטושה מ-1967 ועד עצם היום הזה, ואת סופה אין לראות. הם יודעים היטב, כי שרת היה הראשון לנבא את נוקי הכיבוש ואת חומרותיו, אך במצבם-מעורר-החמלה אין בהם כוח להמשיך ולהיאבק. אפילו ארגון של אזכרה ראויה לשמה הוא, כנראה, מעבר לכוחם.

אז מי נשאר? אף אחד.

מבחינה חינוכית ואידיאולוגית – קברו של משה שרת הוא, למעשה, קבר נטוש. למרות כל ההבדלים יש, אולי, מכנה משותף בין הבן-גוריוניסטים, האקטיביסטים, הביטחוניסטים, הלבוניסטים והמפא"ניקים – בייחסם לשרת. ייתכן, כי כל אלה נתקפים מעת-לעת נקיפות מצפון והרהורי חרטה – שמא בכל זאת צריך היה לנסות פעם את דרכו המדינית של משה שרת, שלא נוסתה מעולם ברצינות.

היום, לאחר חמש מלחמות, אלפי קורבנות והכנות בלתי פוסקות באזור למלחמה הבאה, אי-אפשר להיפטר מהמחשבה המנקרת והטורדת: מה היה עולה בגורלנו אילו הועמדה תורתו המדינית של שרת למבחן ממשי של מציאות הימים ההם? האם אפשר להתאימה ולבחון אותה בזמן הזה? האם יבדוק אותה "המערך" כאשר ישוב לשלטון?

לא הדחתו של שרת היתה הטרגדיה האמיתית שלו, אלא פסילת דרכו.

זו גם הטרגדיה הגדולה של המדינה, שאותה רוצים הכל לשכוח ולהשכיח.

משה שרת והכרזת המדינה

פעם בפעם מאז 1948, לרוב לקראת יום העצמאות, מזכירים פוליטיקאים, עיתונאים ובעלי עניין שונים את "החטא הקדמון" של ראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית וחבר מינהלת העם משה שרת – התנגדותו להכרזה על הקמת מדינת ישראל ב-14 במאי 1948 – לעומת נחרצותו של יו"ר הסוכנות היהודית ומינהלת העם דוד בן-גוריון בפרשה היסטורית זו.

האשמה שיקרית זו, שהיטב חרתה למשה שרת, לא התפוגגה בעודו בחייו חרף הכחשותיו ודומה שאף נתחזקה אחרי מותו ב-1965. במאמר זה אנסה לרדת לסוף הכתמה זו, לעמוד על מקורותיה ולתהות על התגלגלותה לאחד המיתוסים הרווחים, שקנו שביתה בתודעת רבים כאותו מסמר-בלי-ראש שנתקע ואין עוקר. לצורך הדיון אבקש לבחון ארבע מערכות בדרמה של התנהלות משה שרת ערב הקמת המדינה:

- (א) פעילותו בארצות-הברית על סף המראתו לארץ-ישראל ב-8 במאי 1948.
- (ב) שיחתו בתל-אביב עם דוד בן-גוריון ביום הגעתו לארץ ב-11 במאי.
- (ג) הופעתו במושב מרכז מפא"י במוצאי 11 במאי אחרי שיחתו עם בן-גוריון.¹
- (ד) נאומו והתנהלותו בישיבת מינהלת העם ב-12 במאי 1948 אשר בה, לפי הגירסות הרווחות, התקיימה הצבעה על הכרזת מדינת ישראל כעבור שלושה ימים.²

* מאמר זה נכתב לקובץ הנוכחי.

- 1 על מועד ישיבת מרכז מפא"י קיימות עדויות סותרות, ויש גורסים שהיא התקיימה ב-12 במאי; מדברי שרת בנאומו במרכז מפא"י עולה שהמועד היה 11 במאי, שהרי בין השאר אמר שם: "אנו עומדים עכשיו לפני הצעה לגופו של עניין – דחייה או אי-דחייה. על השאלה הזאת יושבת מינהלת העם, והיא ודאי תקבל החלטה הערב או מחר בבוקר" (פרוטוקול הישיבה, ארכיון מפא"י); ואומנם אם המרכז התכנס ב-11 במאי, וקיבל החלטה מחייבת בעד הכרזת המדינה לאלתר, יקשה לתרץ את הגירסה הרווחת בדבר הצבעתם של דוד רמז ואליעזר קפלן, חברי מרכז מפא"י, במינהלת העם ב-12 במאי, נגד הכרזת המדינה לאלתר. מכל מקום, משה שרת, שהביא את נאומו במרכז מפא"י בספרו *כשער האומות*, תיארך אותו שם ב-11 במאי.
- 2 ההיסטוריון יגאל עילם הפריך במאמרו המקורי והממוסך: "ההיסטוריונים ופרשת הכרזת המדינה" ("כיוונים" 12, יולי 2005) את הגירסה בדבר קיום הצבעה כלשהי בנושא זה במינהלת העם ב-12 במאי 1948.

מערכה ראשונה: משה שרת בארצות-הברית

רקע להאשמת משה שרת בהתנגדות להקמת המדינה שימשו אותם ימי טרום-מדינה באפריל-מאי 1948, כאשר – לאחר שמנהיגי ערביי ארץ-ישראל ושליטי מדינות ערב הודיעו כי הם דוחים את החלטת עצרת או"ם ב-29 בנובמבר 1947 לחלק את ארץ-ישראל לשתי מדינות, יהודית וערבית; לאחר שפרצה הלוחמה בתוך ארץ-ישראל, שבה הסתייעו הערבים הפלסטינים בכוחות מתנדבים שחצו את גבולות הארץ משלושת עבריה; לאחר שהערבים בארץ-ישראל ובמדינות ערב הודיעו במפורש כי יתנגדו להקמת מדינה יהודית ויילחמו על הפיכת הארץ כולה למדינת פלסטין ערבית; ולאחר שהבריטים הכריזו קבל עולם כי הם מסתלקים מאחריות לארץ-ישראל המנדטורית החל מ-15 במאי – חלה ב-19 במרס 1948 נסיגה עקרונית בעמדת המימשל האמריקני מתמיכה בתוכנית החלוקה להעלאת פתרונות אחרים.

משה שרת עשה באותם ימים, למעשה מאז ספטמבר 1947, בארצות-הברית. הוא ניצח שם – שכם אחד עם המנהיג הציוני האמריקני אבא הלל סילבר – על המערכה ההיסטורית שהסתיימה ב-29 בנובמבר 1947 בהשגת הרוב הדרוש של שני שלישים בהצבעת העצרת הכללית על המהדורה הסופית של תוכנית החלוקה, שהועידה 55 אחוז משטח ארץ-ישראל למדינה היהודית, ואת יתרת 45 האחוז למדינה הערבית, ואחר כך נאבק במגמה האמריקנית לדחיית הקמת מדינת ישראל. מגמה זו לבשה תחילה צורה של רעיון להקים בארץ-ישראל משטר נאמנות בינלאומית עד יעבור זעם, ואחר כך, משריד רעיון זה מעל הפרק, קראה להחיל בארץ-ישראל שביתת-הנשק ("הפוגה") לשלושה חודשים "כדי לייצב את המצב", כדברי האמריקנים, ולמנוע פלישת צבאות מדינות ערב לתוכה, שבעקבותיה עלולה להתחולל התלקחות רבת, אולי עולמית, וכל זאת, ככל הנראה, כדי להחיות אחר כך מחדש את רעיון הנאמנות. אולם הסכנה שריחפה על עצם קיומו של היישוב היהודי בארץ מכוח פלישת צבאות ערב הטרידה בראש ובראשונה את מנהיגי היישוב וההסתדרות הציונית. משה שרת ועמיתיו בניו-יורק ובוושינגטון, דוד בן-גוריון ועמיתיו בארץ-ישראל, ניצבו לפני כורח ההחליט החלטות קשות לגופן תוך כדי לחימה בכוחות הערביים הלא-סדירים שכבר לחמו בארץ מאז 29 בנובמבר 1947 – בעיקר נוכח איום מדינות ערב בהפעלת צבאותיהן הסדירים אם יכריזו היהודים על מדינה בשטח שהוקצה להם מכוח החלטת עצרת או"ם – ובתוך כך לעמוד מול לחצים אמריקניים כבדים להחלת שביתת-הנשק שהציעו. בנאומו במינהלת העם ב-12 במאי עמד משה שרת על טיבם של לחצים אלה. הוא אמר:

בשיחה האחרונה שהיתה לי עם [מזכיר המדינה] מרשל ועם [סגנו] לוֹזֶט לפני ארבעה ימים [ב-8 במאי], כמעט ולא נשמעו איומים בכלל. (...) היו איומים

בשיחות עם אנשים אחרים. נאמר כך: "אנחנו לא ניתן ליהודים לנהל מלחמה שאיננו רוצים בה בדולרים שלנו". בזה היה רמז לא רק ל"מגבית" באמריקה. בזה היה גם דבר יותר מפורש: שהם יכולים להטיל הסגר של דולרים על ארץ-ישראל (...). ואז כל סכום שמועבר מאמריקה לשווייץ טעון בדיקה, ויש להם דרכים להגיע לחקר העניין. בהזדמנות אחרת הושמע איום כזה: אם הם [האמריקנים] לא יצליחו ולא תהיה שביתת-הנשק, אזי הם יפרסמו את כל החומר שיש בידיהם, והוסיפו כי מזה לא תצמח ברכה לא לאנגליה, לא לערבים וגם לא ליהודים. אבל לאנגלים ולערבים אין בני הערובה בידיהם, בה בשעה שליהודים יש 5 מיליון כאלה, ומזה יבולע ליהודי אמריקה, וזה יפלט את החזית הפרו-ציונית באמריקה. מה שנשמע באוזני-אני היו שני דברים: שהם ילכו למועצת הביטחון ויבטיחו רוב בעד ההכרזה שהמצב בארץ מסכן את השלום הבינלאומי, ואז מועצת הביטחון תיגש לסנקציות גם נגד הערבים אבל גם נגדנו – הסגר וכו' – אשר יכריחו אותנו לשביתת-הנשק. ודבר יותר פשוט – אם אנחנו הולכים בדרכנו, אז אין לנו כל תביעות לעזרה מצידם במקרה של פלישה.³

במצב זה סבר שרת, שאין היגיון באמירת "לא" להצעת שביתת-הנשק האמריקנית, אלא רצוי "לבסוט לתקן אותה מבלי להתחייב על קבלתה כל זמן שלא תתאים לנו בכל נקודותיה (...). נקטתי עמדה: לא לקומם אותם [את האמריקנים] על-ידי כך שאיננו רוצים לדבר איתם, אלא שיהיה ברור להם ככל שלב ושלב שאין התחייבות מצידנו וכי ההכרעה תיפול בארץ" (מינהלת, עמ' 49).

ועוד זאת:

כל זמן שמצד אחד אנו עומדים לפני סכנה חמורה מאוד של פלישה, ומצד שני זה [שביתת-נשק] תאפשר לנו למעשה לקיים ולפתח את השלטון העצמי הנוכחי, אמרתי לעצמי: אולי נצטרך לחפש איזו דרך להגיע איתם לידי הסכם בעניין זה, אל"ף, כדי להימנע מסכנת פלישה; ביי"ת, כדי לנצל את תקופת שביתת-הנשק להתכוננות; גימ"ל, כדי לא לסכן סיכון חמור מאוד את יחסינו עם ממשלת ארה"ב (שם, עמ' 53).

ואכן, במברק ששיגר לבן-גוריון ב-4 במאי, הציע משה שרת לשקול הסכמה לשביתת-נשק בתנאי "שהממשלה הזמנית היא מציאות חיה ושביתת-הנשק עשויה רק לחזקה".⁴

3 מינהלת העם, פרוטוקולים 18.4.1948–13.5.1948, גנוך המדינה עמ' 49–50 (להלן: מינהלת).

ואולם על סף המראת שרת להתייעצויות בארץ-ישראל, כפי שדיווח בתוך ימים ספורים: "חלה אצלי התפתחות. נתערערה מאוד מאוד אצלי ההכרה שאנחנו באמת עלולים לסכן את יחסינו עם ממשלת ארה"ב. (...) דעת המשקיפים מקרב אנשינו בווינגטון, ודעת כמה יהודים טובים בפנים, בתוך הסטייט-דפרטמנט, היא: לא לוותר ולא לירוא" (מינהלת, עמ' 54).

יתר על כן, לדברי שרת, חל בינתיים שינוי ניכר לטובה במצב הצבאי של היהודים בארץ-ישראל:

במשרדי הממשלה [האמריקנית] יש חוות דעת של המומחים הצבאיים שלה על המצב בארץ, לאחר מה שקרה ועל הסיכויים, והיא חיובית לנו. (...) הם [המשקיפים הנ"ל] רואים כדבר שלגמרי לא יעלה על הדעת שלפני הבחירות תהיה איזו נגישה כלשהי במגבית (...) ובדרך כלל הם סבורים שאם אנחנו ננקוט עמדה מסוימת, ונצליח ליצור עובדות לעזרתה, ממשלת ארה"ב תסתגל לעניין הזה ביתר חשק או בפחות חשק. השאלה אם אנחנו מוכרחים לשלם את המחיר בעד פגיעה [באמריקנים] נעשתה אצלי יותר מפוקפקת (ש, ש).

נקל להשוות תחושה זו של שרת עם תחושתו המשוערת שבועות מספר לפני כן, כאשר ב-28 במרס 1948 הונח לפניו בניו-יורק מברק מירושלים, חתום בידי בכירי המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית ולטר איתן, ליאו כהן, אליהו ששון וחיים רדי:

כמוס. מרגישים חובה ליידעך האמת על המצב הנוכחי בירושלים. אספקה וציוד על גבול קטסטרופה. אחרי אסון [שיירת נבי דניאל בדרך לגוש] עציון רוב רכב ההובלה המשוריין נשמד. קשר עם עטרות, הדסה, אפילו תלפיות, בעייתי. ועדת החירום הירושלמית אינה מסוגלת כלל לעמוד בפרץ, אינה יכולה אפילו להסדיר חלוקת כמויות הנפט הזמינות. תורי לחם ארוכים בכל חלקי העיר. המורל הציבורי בשיא השפל ו"הפורשים" מנצלים כמובן את המצב במרץ. כל המאמצים לשביתת-נשק מקומית נכשלו בשל התנגדות ערבית נחרצת וכוח בינלאומי למעלה ממפוקפק. אנו חוששים שזה יגרום לאנשים ליטול את החוק לידיהם ולהגיע לכלל הסכם עם הבריטים בציפייה שיישארו. סמכות הסוכנות בירושלים נעלמה כליל כמעט. מפצירים בך לעשות כל שאפשר בצד שלך לזרז מו"מ לשביתת-נשק או כל הסדר אחר לביטול הסכנה החמורה המאיימת על ירושלים (תעודות, עמ' 526).

4 גדליה יוגב (עורך), תעודות מדיניות ודיפלומטיות, דצמבר 1947 – מאי 1948, עמ' 726–727 (להלן: תעודות).

לדברי שרת, עשו האמריקנים מאמצים "לרופף את העמדה היהודית בדרך של מלחמת עצבים, להביקע פרצות בתוך החזית היהודית. הם, למשל, הפיצו שמועה שאני הסכמתי לדבר הזה [שביתת-נשק]. כתבתי מייד מכתב בעניין זה"⁵. למחרת, 8 במאי, עמד משה שרת להמריא לארץ להתייעצויות. ביום זה, ערב צאתו, נועד לבקשתו עם מזכיר המדינה ג'ורג' מרשל בווישינגטון. על שיחה דרמטית זאת הבריק דוח מפורט (באנגלית) המשתרע על פני 13 עמודים (תעודות, עמ' 757-769), דיווח עליה בפרטות בישיבת מינהלת העם ב-12 במאי, ולימים תירגם את דוחו לעברית והביאו במקוצר בספרו *בשער האומות* תחת הכותרת "אם לא עכשיו – אימתי". לפי הנוסח העברי המקוצר, אמר למרשל בעניין ההצעה האמריקנית להחלת שביתת-נשק:

אנחנו עומדים על סף הגשמת התקווה של מאות על מאות שנים, לפני גמר ביצועו של מפעל אשר שלושה דורות השקיעו בו את מאמציהם. זוהי הזדמנות בלתי חוזרת בדברי ימיו של עם. ניתן את הדין לפני היסטוריה היהודית אם נסכים לדחייה כלשהי בלי שיהא לנו ביטחון כי הדבר קום יקום לאחר הדחייה. (...) קצב מעבר השלטון בארץ למעשה הולך ומואץ מיום ליום. כל מנהיגות שתנסה עכשיו לשבור את התנופה הזאת – תטואטא מהבמה. (...) ידנו לא תהיה במעל הזה"⁶.

בתום השיחה עם מרשל, בצאתו מבניין מחלקת המדינה, אמר שרת לכתבי עיתונות שהמתינו לו, כי אין שחר לשמועה בדבר הסכמת הסוכנות היהודית לשביתת-נשק. (המאבק ג', עמ' 734).

מן הדברים שהובאו לעיל ניתן להסיק כי בהמריאו מניו-יורק ארצה ב-8 במאי סבר שרת כי יש לדחות את הצעת שביתת-הנשק האמריקנית, ובמשתמע – שיש להכריז בתום שלטון המנדט על הקמת המדינה היהודית. אולם מתחוויר שחששות כבדים הוסיפו להטרידו. לפי עדות לא מתוארכת של דוד הכהן למיכאל בר-זוהר,

5 מכתב שרת למזכיר המדינה מרשל מ-7.5.1948, תעודות, עמ' 749.

6 משה שרת, *בשער האומות*, עמ' 228. יש מקום לתמוה על משה שרת, שבהר לפרק זה בספרו את הכותרת "אם לא עכשיו – אימתי" מבלי שראה לשבץ בגוף הדברים ארבע מילים אלה, שאותן אמר למרשל לפי הדוח האנגלי שכתב מייד לאחר מעשה: "המתיהות סביב תאריך 15 במאי גוברת מדי יום, אוכל לומר אפילו מדי שעה, לא רק בארץ-ישראל אלא גם בקרב יהודים ברחבי עולם. שוררת הרגשה של עכשיו או לעולם לא" ("now or never") (תעודות, עמ' 760). על נוהגו של משה שרת להעלות על הכתב את שיחותיו המדיניות כתב אליהו אילת בזכרונותיו: "מעלה אחת גדולה מצאתי בשיחות של שרתוק עם אנשי מחלקת המדינה: שרתוק רשם בקפדנות כל מה שנאמר בשיחות האלה, וניתן היה אחר כך לשקול את הדברים ולנתחם באופן יסודי וברור ביותר" (אליהו אילת, *המאבק על המדינה ב'*, עמ' 34 (להלן: *המאבק*)).

אמר שרת להכהן בנמל התעופה של ניו-יורק על סף המראתו: "מרשל אמר לי שהוא מדבר איתי בתור גנרל. כמו איש צבא. ישמידו אותנו!" והכהן הוסיף: "לא אומר שמשא אמר לי שלא צריך להקים את המדינה, אבל הוא היה נורא מזועזע מזה"⁷ כאשר נפרד ממנו על סף המראתו מושינגטון לניו-יורק בדרכו ארצה, "בשרת ניכרה עייפות עמוקה שנלוותה לה חרדה מפני הצפוי ליישוב לאחר הפלישה, כשמצד ארה"ב לא ייעשה דבר למניעתה ושהאו"ם יהיה חסר אונים. הוא נאחו ברעיון ההפוגה כבעוגן הצלה. ברור היה לו שאם ההפוגה לא תהיה כרוכה בוותורים הסותרים את העקרונות ואת המטרות של המאבק הציוני, אלא רק בדחייה זמנית של מימושם, צריך להסכים לה" (המאבק, עמ' 735).

לעומת זה, אמר חיים ויצמן לשרת לפני צאתו ארצה כי אין להיעתר לתביעת מרשל,⁸ ולבן-גוריון, שבאמצעות מאיר וייסגל שאלו בשיחת טלפון אם יש להכריז על עצמאות לאלתר, השיב בידישו: "מה הם מחכים, האידיטיים?"⁹ משה שרת, כפי שניווכח להלן, הביע דעתו, בהגיעו לארץ, בזכות רעיון שביתת-הנשק.

מערכה שנייה: פגישת שרת-בן-גוריון, 11 במאי 1948 בערב משנחת מטוסו בארץ ב-11 במאי, יצא שרת להיוועד עם בן-גוריון בביתו. על פגישה זו מצויות בידנו חמש עדויות מאוחרות, שאותן הביאו שני הביוגרפים של בן-גוריון, מיכאל בר-זוהר ושבתי טבת, ההיסטוריון מאיר אביזוהר, איש משרד החוץ גדעון רפאל ויועצו וארנן ("סיני") עזריהו, יועצו ואיש סודו של ישראל גלילי. סיפור דרמטי מאוד על פגישה זו הביא מיכאל בר-זוהר בכרך ב' של הביוגרפיה של בן-גוריון פרי עטו, שם הסתמך על עדות מאוחרת (לא מתוארכת) של אליעזר ליבנה על שיחתו עם בן-גוריון לקראת ישיבת מרכז מפא"י במוצאי 11 במאי. כאשר הביע ליבנה חששו כי שרת יתנגד בישיבה רבת-חשיבות זו להקמת המדינה, השיב לו בן-גוריון: "אל תדאג. ברגע שירד מהמטוס 'הטוף' אותו נחמיה ארגוב [עוזרו הצבאי] ויביא אותו אלי. ואני יכול להבטיחך שהוא ישנה את דעתו" (בר-זוהר, עמ' 732).

ובר-זוהר ממשיך ומספר:

לא נחמיה הוא ש"חטף" את משה שרת (...) אלא ראובן שילוח (...) שילוח הסיע את שרת לתל אביב. מאוחר בערב הופיע שרת בביתו של הזקן. בן-גוריון לא רשם ביומנו את פרטי השיחה ביניהם ואפילו לא ציין את עצם הפגישה. את גירסתו על השיחה סיפר על פי הזיכרון.

7 מיכאל בר-זוהר, בן-גוריון ב', עמ' 731 (להלן: בר-זוהר); ולפי זיכרונותיו של אליהו אילת, שנכח בשיחת שרת-מרשל הנ"ל, המאבק, עמ' 32-34.

8 חיים ויצמן, מסה ומעש, עמ' 458-459.

9 מאיר וייסגל, עד כאן, עמ' 204.

”משה נכנס לחדרי ומסר לי דוח מפורט על שיחתו עם מרשל. הוא סיפר על אזהרותיו כי ישמידו אותנו ועל הצעתו שנדחה את הכרזת המדינה. בסוף השיחה הוסיף [שרת] ארבע מילים: 'אני חושב שהוא צודק'. קמתי ממקומי ונעלתי את דלת החדר. אחר כך אמרתי לו: 'משה! עוד מעט עליך ללכת לישבת מרכז המפלגה, שצריך להחליט על הקמת המדינה. אני מבקש ממך למסור דוח מלא ומדויק על השיחה שלך עם מרשל, בדיוק כפי שמסרת לי. אבל אתה אינך יוצא מכאן עד שאינך מבטיח לי דבר אחד: את ארבע המילים האחרונות שאמרת לי לא תאמר במרכז!' משה הסכים” (בר-זוהר, עמ' 732, בראיון לא מתוארך).

במרוצת השנים שחלפו שיכלל מיכאל בר-זוהר את סיפורו זה ובזק עליו נופך דרמטי נוסף. במאמר שכתב 21 שנים אחרי צאת הביוגרפיה פרי עטו, שמתוכה צוטט הקטע שלעיל, סיפר:

ב-11 במאי 1948 בשעות הערב ישב דוד בן-גוריון בביתו בתל אביב וחיכה במתח רב לבואו של משה שרת. שרת שב זה עתה מארה”ב, שם נפגש עם שר החוץ ג'ורג' מרשל. (...) באותו לילה עמד להתכנס מרכז מפא”י ולהכריע אם המפלגה תומכת בהקמת מדינה עברית. ב”ג חרד שמא דיווח פסימי של שרת יטה את הכף נגד הקמת המדינה. על כן החליט לנהוג באורח לא קונוונציונלי: הוא פשוט חטף את שרת. ברדתו מן המטוס התקבל שרת ע”י עוזריו הקרובים של ב”ג, שהושיבו אותו בגיפ והסיעו אותו לביתו של ב”ג. שרת מסר לזקן דוח אמיתי ומדויק. (...) מרשל המליץ שישראל תסכים להפוגה למשך 3 חודשים. שרת סיים את דיווחו והוסיף ארבע מילים: 'אני חושב שמרשל צודק'. ב”ג קם ממקומו, ניגש לדלת, נעל אותה ושילשל את המפתח לכיסו (כעבור שנים, כשסיפר לי על כך, סמקו פניו ועיניו נצצו במשובה כמו ילד המספר על תעלול מוצלח). הוא פנה אל שרת: ”משה, אני מבקש ממך שתדווח למרכז מפא”י על שיחתך עם מרשל בדיוק כפי שדיווחת לי. אולם לא אתן לך לצאת מן החדר הזה עד שתבטיח לי שלא תאמר שם את ארבע המילים האחרונות שאמרת כאן”. שרת הבטיח לנהוג על פי דרישתו. (“מעריב”, 29.4.1998).

תיאוריו הציוריים של בר-זוהר על פרשה זו בביוגרפיה הפופולרית שחיבר משמשים דרך קבע, מאז הופיעו, כמקור עיקרי, אולי אף יחיד, לכל עלילת “שרת והתנגדותו להקמת המדינה”, הממוחזרת שוב ושוב באמצעי התקשורת סביב אירועי ה' באייר, שכן המקורות האחרים לפרשה זו ידועים לאין שיעור פחות.¹⁰

קנאת דוד, הביוגרפיה המפורטת מאוד של בן-גוריון פרי עטו של שבתי טבת, לא נשלמה, שכן טבת חלה על סף צאת הכרך הרביעי שלה לאור ב-2004. כרך זה מסתיים באירועי הקונגרס הציוני הכ"ב בשלהי 1946, ולפיכך גירסת טבת הממוסמכת על ימי ההכרזה על המדינה, שעמדה להתפרסם בכרך החמישי של הביוגרפיה, נמנעה מאיתנו. אולם טבת נדרש לפרשה ההכרזה זמן רב לפני כן. בראשונה כתב עליה ב"הארץ" ב-6 במאי 1973 מאמר מקיף המשתרע על פני שני עמודים ("הכרעה על חוט השערה"), כלומר ארבע שנים לפני פרסום בן-גוריון של בר-זוהר. לפי תוכנו של המאמר ברי שהפרוטוקולים של ישיבות מינהלת העם – שעדיין לא הוצאו לאור על ידי גנזך המדינה – היו מונחים לפני הכותב. במאמרו זה ב"הארץ", בסעיף שכותרת המישה שלו "עוול לשרת", כתב טבת בלי להזיק לסמנים דרמטיים:

מן הראוי לציין בשלב זה שני דברים, האחד אמת כללית והשני ביחס לשרת. (...) באשר לשרת עצמו, נגרם עוול לשמו במעבר מהשלב שבו התרשם מהיוזמה האמריקאית לשביתת-נשק לשלב בו מצא את עצמו יותר מאושש. שכן בעלי היוזמה, שלא בררו באמצעים כדי להפיק את זממם, הצליחו להשיג את הסכמתם של אלו מנהיגים יהודים בארה"ב, ואף הפיצו שמועה כי שרת עצמו נתן הסכמתו לשביתת-נשק. לפי שמועה זו, שפגעה במוניטין של שרת עוד ימים רבים אחרי כינון מדינת ישראל, הוא התנגד להכרות העצמאות ב-14 במאי.

אף על פי כן, כאשר נחת שרת ב-11 במאי בלוד ועשה דרכו לביתו של בן-גוריון בשדרות קק"ל, עדיין לא היה משוחרר כליל מרישומה של יוזמת שביתת-הנשק האמריקאית. כמו אחרים, מורא הפלישה של צבאות סדירים ערבים בעטיה של הכרות העצמאות נפל גם עליו.

על השיחה בין בן-גוריון לשרת לאחר שובו יש כיום עדות ישירה של בן-גוריון, שלפיה לא היה לב שרת שלם עם דחייה מוחלטת של תביעת מרשל ולונט לא להכריז על העצמאות ב-15 במאי. בן-גוריון מעיר, כי לאחר שמסר לו שרת על תוכן מגעיו בושינגטון, הוסיף חוות דעת אישית משלו, שיש טעם

10 על גירסת בר-זוהר כתב ההיסטוריון יגאל עילם במאמרו הנ"ל "ההיסטוריונים והכרות המדינה": ידוע הסיפור (דמיוני, ככל הנראה) על הלחץ שהפעיל ב"ג על שרת לפני הופעתו של זה בפני מרכז מפא"י ב-11 במאי, כדי שזה יישר קו עם ב"ג ולא ייתן ביטוי לתמיכתו בהצעה האמריקנית לשביתת-נשק. אילו היה ממש בסיפור זה, כיצד ניתן להסביר את התנהגותו המשוונה של ב"ג, שהדיר רגליו מן המרכז באותו ערב, שעה ששרת נשא את דבריו והמרכז היה אמור כביכול להצביע על השאלה אם להכריז על מדינה אם לאו? ב"ג הפקיר את הזירה ברגע ההכרעה הגורלית – הייתכן?

להיענות לתביעת מרשל לא להכריז על העצמאות ב-15 במאי. לשמע דבריו אלה ביקש ממנו בן-גוריון למסור לחברי מינהלת העם במדויק את כל דברי מרשל ולוֹט בלא לחסר קוצו של יו"ד, אך עם זאת להימנע מלהוסיף להם את חוות דעתו האישית. לפי בן-גוריון, נעתר לו שרת והבטיחו לעשות כבקשתו.

שבתי טבת לא ציין במאמרו מניין הגיעה לידי "העדות הישירה של בן-גוריון", גם לא מתי בדיוק ניתנה, ולא מחזור אם גבה אותה ישירות או העתיקה מכלי שני. שלוש-עשרה שנה אחר פרסום מאמרו ב"הארץ", פירסם טבת את ספרו *הדרך לאייר* (להלן: טבת). בפרק ל"ט בספר זה, "הכרעה על חוט השערה", חוזר טבת מילה במילה כמעט אחרי מה שהביא במאמרו הנ"ל ב"הארץ", שהתפרסם באותה כותרת. למרבה התמיהה, לא הביא המחבר בספרו זה שום אסמכתה למקורות שעליהם נשען. המקור השלישי הוא *עכשיו או לעולם לא*, כרך ב'.¹¹ בפרק ט"ו, "ריבונות או חסות", נאמר:

משה שרת, חבר מינהלת העם, היה אז הנציג הבכיר של היישוב בארה"ב ולהערכותיו מה עלול לקרות אם תידחה ההצעה [להחלת שביתת-נשק] היה ערך מכריע. (...) כאשר בא שרת לווישינגטון ב-8 במאי, אמר לו [מוכיר המדינה] הגנרל האמריקני עטור התהילה (לפי דיווחו של שרת): "אל תסמכו על היועצים שלכם. הם עכשיו אחרי ניצחונות [במשמר העמק, טבריה, צפת וירושלים]. מה יהיה אם תהיה פלישה ממושכת? אם יתברר כי אתם צודקים [בהערכת תוצאות הלחימה] ותקימו את המדינה היהודית – אהיה מאושר. אבל אתם מקבלים על עצמכם אחריות חמורה מאוד". העוקץ הקשה בדברי מרשל היה אוהרתו כי אם ידחו היהודים את הצעת האמריקאים לשביתת-הנשק, אל להם לצפות שארה"ב תחוש לעזרתם ותצילם מתוצאות החלטתם. שרת היה נתון בלבטים קשים ביותר. חמישה ימים לפני פגישתו עם מרשל הוא השתתף בישיבת הסניף האמריקאי של הנהלת הסוכנות. (...) [שם] הוא היה אומנם בדעה שהנוסחה האמריקאית אינה קבילה, אולם אין לדחותה על הסף ויש לחדש את המגע עם האמריקאים (שם, עמ' 481-482).

אשר לפגישת שרת-בן-גוריון ב-11 במאי, נאמר שם:

שרת הגיע ארצה ב-11 במאי בערב ומשדה התעופה נסע הישר לביתו של ב"ג

11 מאיר אביזוהר ואבי בראלי (עורכים), *עכשיו או לעולם לא – דיוני מפא"י בשנה האחרונה למנדט הבריטי, מבואות ותעודות* (להלן: אביזוהר).

ודיווח לו על פגישתו עם מרשל. ב"ג ביקש משרת למסור למינהלת העם את דברי מרשל במלוא חומרם, אולם הפציר בו שלא לגלות היסוסים (לפי עדות שגבה מאיר אביזוהר מפי ב"ג ביולי 1969, עמ' 482).

עדות נוספת, רביעית, פרי עטו של מי שבאותם ימים היה צמוד לשרת, מצויה בספרו של איש משרד החוץ גדעון רפאל.¹² רפאל המתין בז'נווה לבואו של שרת מארה"ב לאחר שיחתו עם גנרל מרשל, כדי להצטרף אליו בטיסה לתל אביב:

בדרך בין ז'נווה לרומא הספיק שרת למסור לי פרטים על שיחתו עם מרשל. מזכיר המדינה לא עודד את שרת, אך גם לא ניסה לרפות את ידיו. הוא הדגיש את הסכנות הצבאיות האורבות לישראל ההסרה כוח צבאי מאורגן ומצויד כראוי במלחמה שיערכו עליה שבעה צבאות סדירים ערביים. הוא הציג את העובדות בצורה משכנעת אך נמנע מלהציע פתרון. מעניינם של היהודים להחליט אם להעז וללחום מלחמה נואשת או לדחות את הקמת מדינתם לשעה מתאימה יותר. הירהרנו שנינו בדבריו של מזכיר המדינה. שרת שאל מה דעתי. אמרתי שאינני רואה סימן של התנגדות פעילה מצד האמריקאים; בהערכה שמסר על המצב הצבאי השמיע גנרל מרשל אזהרה; היתה בדבריו משום עצה לנהוג בזהירות ולא דווקא הבעת שלילה. שרת אמר שהוא שותף לדעתי. לא נוכל [- אמר -] לחזור בנו או להיעצר באמצע הדרך. לא ההחלטה הבלתי נמנעת היא שעומדת על הפרק, אלא תוצאות ההחלטה. הוא הפטיר הערה פילוסופית על החמצת הזדמנויות היסטוריות שלעולם אינן חוזרות, ושקע בתנומה עד שהגיעה שעת הנחיתה באתונה. (...) [לאחר הנחיתה בארץ] הכריז מנהל השדה שהוא פוטר אותנו מבדיקת מכס. שרת היה טרוד בשיחה עם שילוח ולא התרשם מהפגנת הריבונות היהודית בארץ מזה אלפיים שנה. הוא מיהר לפגישה עם בן-גוריון (שם, עמ' 15-17).

הדעת נותנת, שבהגיעו ארצה בדחיפות לצורך התייעצויות חיוניות נוכח הזמן האוול לקראת תום משטר המנדט, ראה שרת באורח טבעי לחלוק מייד את המידע המדיני שבידו עם יו"ר מינהלת העם דוד בן-גוריון, שהרי מי ציפה לו בארץ יותר ממנו? האומנם לא עשה כן ביוזמתו אלא נזקק לזימון מיוחד, ולא כל שכן ל"חטיפה" מתוכססת בפקודת בן-גוריון, כדי להכיר כי עליו לדווח לו מייד, בתוקף תפקידו ומעמדו, על התפתחות הדברים בארה"ב, ולהחליף עימו הערכות ודעות על המצב?

12 גדעון רפאל, בסוד לאומים.

סביר ביותר, כי בין השניים התנהלה שיחה עניינית. חוקה על שרת, שלאחר שדיווח מה שדיווח גולל לפני בן-גוריון את שיקולי ה"בעד" וה"נגד" שלו לגבי יוזמת שביית-הנשק האמריקנית, וחוקה על בן-גוריון שהשיב לו מה שהשיב – אפשר שביקש ממנו להסתפק בדבריו במרכז מפא"י בהבאת דברי מרשל כמות שהם ואפשר שלא ביקש, אך אם אומנם עשה זאת, האם נתברר לו, לבן-גוריון, שלצורך שכנועו של שרת אין די בהנמקות הגיוניות, שלבטח לא חסרו לו ולא היו מעבר לכישוריו השכליים, אלא שעליו להודקק לשם כך ל"תעלול מוצלח" שהתבטא, לא פחות ולא יותר, בכליאת איש-שיחו מאחורי דלת נעולה שאת המפתח שלה אף שילשל כסוהר לכיסו? היתואר כי באותו מעמד רציני כל כך, היה שרת – לא בן-גוריון – עשוי לנהוג כילד שובב, להימלט בעור שיניו מחדר העבודה של בן-גוריון, או אף לשלוף את מפתח החדר מכיס כולאו, ובלבד שיעלה בידיו לחמוק ממאמצי השכנוע של עמיתו הבכיר? ואם לא נעילה ולא שילשול מפתח לכיס, מה אמינות אפשר לייחס לסיפור כולו? מכל מקום, אין זכר ל"תעלול המוצלח" לא ביומן בן-גוריון ולא בתיאורי האירוע בפי טבת ואביוזהר.¹³

יתר על כן, ודומה שחשוב שבעתיים: אם אכן הבטיח לבן-גוריון להימנע מהבעת היסוסים והערכות אישיות – האומנם עמד שרת בהבטחה זו? להלן ניווכח בכיור, שמשה שרת לא נמנע אחרי שיחתו עם בן-גוריון מהבעת הערכות אישיות – אם במרכז מפא"י ב-11 בחודש ואם במינהלת העם ב-12 בו. מה הועילה אפוא אותה כליאה – ושמא לא היתה ולא נבראה, וכל כולה באה להאדיר איש אחד ולגמד את רעהו אם ביוזמת גיבור הביוגרפיה ואם ביוזמת מחברה? אולם לפני כן ראוי להביא עדות חמישית על פגישת שרת-בן-גוריון ב-11 במאי, שלמרבה ההפתעה בדברים שאמר משה שרת עצמו לישראל גלילי מייד לאחר הפגישה. גלילי היה אז ראש המטה הארצי של ה"ההגנה" ויועצו הביטחוני של בן-גוריון. ארנן עזריהו, יד ימינו של גלילי באותם ימים, מספר כי שרת, לאחר שדיווח לבן-גוריון על אזהרת גנרל מרשל ב-8 בחודש בדבר הסכנה החמורה ליישוב במקרה של פלישה כל-ערבית, אמר: "אני חושב שהגנרל צודק". בן-גוריון השיב לו: 'תמסור לחברי מינהלת העם כל מה שמרשל אמר חוץ מארבע המילים האחרונות, שהן דעתך האישית, כי מהלך כזה יהרוס את מינהלת העם ואת המפלגה'. כל זה נודע לי כי כששרת יצא מבן-גוריון הוא סיפר את הדברים לגלילי. גלילי סיפר לי [לעזריהו] את הדברים".¹⁴

13 בעניין זה אומר ההיסטוריון יגאל עילם:

היומן [של בן-גוריון] מלא בפרטי-פרטים אודות פעילותו של ב"ג ב-11 במאי, בכלל זה הופעתו בפני מרכז מפא"י בשעת הבוקר או הצהריים [מושב ראשון]. קשה להעלות על הדעת שב"ג היה מתעלם מאיזכור העימות עם שרת ביומנו. ועל זכרונו של ב"ג לא ניתן היה לסמוך, ולא רק בשנות חייו האחרונות ("ההיסטוריונים ופרשת הכרות המדינה", שם).

עדות זו מאששת את הנחתי, כי שיחת שרת-בן-גוריון היתה עניינית בין שני אישים – מספר אחת ומספר שתיים במינהלת העם – שלנגד עיניהם עמדה מטרה משותפת: שלילת ההצעה האמריקנית לדחות את הקמת המדינה והכרעה על הקמת המדינה לאלתר; השיחה היתה נטולת מתח וכל סממן דרמטי של "כליאת שרת בחדר נעול", אם כי סביר שבשל אופיה ביקש בן-גוריון שהיא תתנהל מתחילה בחדר סגור.

מערכה שלישית: שרת במרכז מפא"י

דרמה גדולה התחוללה סביב הופעתו של משה שרת בישיבת מרכז מפא"י במוצאי 11 במאי, שכן היה ברור שלתוצאותיה תיוודע השפעה על האווירה בקרב המפלגה המנהיגה ביישוב לקראת הבאות.

אביוהר ובראלי, מחברי אם לא עכשיו אימתי, מתארים בספרם את הופעת שרת במרכז מפא"י בהסתמכם בעיקר על עדות אהוביה מלכין, מצעירי חברי המרכז (לגירסתם התקיימה ישיבה זו ב-12 במאי אחרי ישיבת מינהלת העם):

כאשר סיימה מינהלת העם את הדיון בהחלטה לדחות את הצעת ארצות-הברית לשביתת-נשק, חזר מרכז מפא"י והתכנס באולם הוועד הפועל של הסתדרות העובדים שבמעלה רחוב אלנבי. על פתח האולם צבאו עשרות פעילים שלא היו חברים במרכז, אולם זכו מדי פעם ברשות כניסה לישיבותיו. המתח היה בשיאו. (...) המרכז, שהועמד לפני החלטה מוגמרת, שמע את דברי שרת בעד ההכרזה, דן בהצעה אחת בלבד – להכריז – וקיבלה פה אחד. (...) איש לא ביקש לציין לפרוטוקול את הימנעותו או למנות את מספר הנמנעים. לפי כל העדויות, נאומו של משה שרת היה הנאום שסיכל כל אפשרות שתחול במרכז מפא"י נסיגה מהכוונה להכריז על ריבונות בעוד יומיים. היתה זו אחת משעותיו הגדולות [של שרת] כאשר אמר כי "אם יש חשש רציני כי אין זה [הצעת שביתת-נשק] אלא שלב לקראת הצמתתו הגמורה של חלום המדינה היהודית, אזי אין ברירה. אין קונים ידידות במחיר של התאבדות. (...) הסיכון בדחיית ההכרזה על המדינה חמור מהסיכון הכרוך בצעד זה. משפט זה נחקק היטב בויכרונם של משתפי הישיבה (אביוהר, עמ' 482, 484).

אולם הנמנע שרת מלהביע ספקות ואזהרות לפני חברי מרכז מפא"י? לא ולא. הוא אמר שם, למשל: "מה יהיה למחרת ההכרזה – מי נביא ויגיד? ברור שתהיינה צרות צרורות ונצטרך לעמוד בהן. ברור כי יהיה מישהו בווישינגטון שיאמר: 'הזהרתים!'; או: 'דחיית הצעת שביתת-הנשק פירושה מלחמה, ואם מלחמה – יש

קודם כל סיכון הכרוך בה-בעצמה. מי יודע איך ייפול דבר? כיום ידכם על העליונה, אך מי יודע מה יקרה מחר? אם תהיה פלישה – לא תקבלו שום עזרה, שהרי היתה לפניכם הצעה של שביתת-נשק ואתם דחיתם אותה". ואומנם –

כשהעלה שרת בהרחבה את הסיבות שהביאו את ארצות-הברית תחילה [במרס 1948] לנסיגה מהחלטת כ"ט בנובמבר, ואחרי כן להצעה בדבר שביתת-נשק, זכו אלה בתגובות ראש של הסכמה מצד חברי המרכז שהתנגדו להכרזה, אולם הם נשארו פעורי פה כאשר שרת הוציא, במעבר חד, את המסקנה ההפוכה, וסיים את דבריו באומרו כי על אף החזות הקשה וההמורה שהיישוב עומד בפניה, "כנראה אין לנו ברירה ואנו מוכרחים ללכת קדימה!"
אכן, הדברים לא באו מפי אדם חמום מוח, אלא מפיו של אדם האמון על ראיית שני צידיה של כל מטבע, ואשר זה עתה נתנסה אישית בלחץ האמריקני, עמד על הסכנות ואף נתן לתן ביטוי. (... דברי שרת חרצו את החלטת המרכז (אביזוהר, עמ' 484, 506, 508).

מיכאל בר-זוהר נדרש גם הוא לדרמה של ישיבת מרכז מפא"י. כך סיכם לפי מספר עדויות לא מתוארכות, שגבה מחברי המרכז ומבן-גוריון עצמו:

כמאתיים איש נכחו באולם, מהם רבים שלא היו חברי המרכז. הם בא מכל קצווי הארץ ליטול חלק במעמד הגורלי שתיפול בו ההכרעה בעד או נגד הקמת מדינה עברית. משעה לשעה גבר המתח. חברי מפא"י, שהעריכו את שיקול דעתו של שרת, ציפו בדריכות לנאומו. לאוזני החברים הגיעו שמועות על היסוסיו בעקבות הלחצים והעצות שספג בארה"ב. ברור היה כי לדבריו תהיה השפעה רבה על התגבשות הדעות במרכז. (...) מדי פעם התבשרו החברים על בואו הקרוב וההמתנה הממושכת הגבירה את הציפייה והמתח. (...) כשהופיע סוף סוף באולם הישיבות, נתקבל בהתרגשות מרובה. הוא קם לנאום. את הבטחתו לבן-גוריון מילא בנאמנות. "לא רק שהוא קיים את ההסכם", אמר הזקן, "אלא נשא נאום נמרץ בעד הקמת המדינה". האמת היא [בניגוד גמור ל"הבטחה" כביכול] שנאומו היה מאוזן עד כדי כך שבחלקו הראשון [שבו סקר את השתלשלות המגעים עם האמריקנים] היו רבים שסברו, כי הוא עומד להמליץ שלא להכריז על עצמאות עכשיו. אהוביה מלכין זוכר כיצד התהלכו [שוללי ההכרזה] שפרינצק, רמז ולבון בשולי האולם (...) בכל פעם שהזכיר שרת את אחת הסכנות הכרוכות בהקמת המדינה היה שפרינצק נד בראשו כאומר "הן אמרתי לכם!" (...) וברגע מסוים הפך שרת לפתע את

העגלה (... וסיים בהמלצה להכריז על עצמאות (בר-זוהר, עמ' 732-733).

רובו של פרוטוקול ישיבת מרכז מפא"י אבד. לפי מחברי עכשיו או לעולם לא, חסרים חלק מדברי המשתתפים במושב הראשון וכל דברי המשתתפים במושב השני, המסכם והמכריע, "למעט דברי שרת, שנשמרו והוא אף ערך אותם" (אביזוהר, עמ' 482). שרת הביא נאום זה בספרו *בשער האומות* (שם, עמ' 229-238), וקטעים רבים ממנו, המבוססים על ספר זה, וכן על הפרוטוקול המקורי ששרד, מצוטטים בעכשיו או לעולם לא (שם, עמ' 484, 501-508). בין השאר אמר שם שרת:

כאשר הוצע [ע"י האמריקנים] כי תוקף המנדט יוארך לעשרה ימים, שוב היתה התשובה [שלי]: בשום אופן לא! אף לא ליום אחד, אף לא לשעה אחת! אם רצונכם לברר, תתחילו ב-1 או ב-2 או ב-3 במאי, ואז, אם עד 11, 12, 13 במאי יתברר כי לא יצא מזה שום דבר, הרי ב-15 אנו פועלים ושום עיכוב לא יחול. ב-15 במאי שום דבר לא יעכב את פעולתנו לפי התוכנית, אם אנחנו מרצוננו נסכים לאיזה דבר – אבל בזה אנו חופשים ואין מצידנו שום הסכמה מראש כי תהיה דחייה. לא תהיה דחייה! למעשה, ניתנה תשובה שלילית להצעה כפי שנוסחה לבסוף. אנו עומדים עכשיו לפני הצעה לגופו של עניין: – דחייה או אי דחייה? על השאלה הזאת יושבת מינהלת העם, והיא ודאי תקבל החלטה הערב או מחר בבוקר, ואין לי כל ספק כי החלטה תהיה חיובית. החזות שאנחנו עומדים לפני היא חזות קשה וחמורה מאוד, אבל ככל הנראה אין לנו ברירה, ואנו מוכרחים ללכת קדימה (אביזוהר, עמ' 507-508).

כאמור, לדברי מחברי עכשיו או לעולם לא, "דברי שרת חרצו את החלטת המרכז".¹⁵

לענייננו חשוב עתה לעקוב אחרי דברי שרת במינהלת העם. כאן מתחוור, שככל שמדובר בהיענותו לפנייתו של בן-גוריון לבל יעלה על דל שפתיו את היסוסי – עורבא פרה!

מערכה רביעית: ישיבת מינהלת העם

ואומנם גם בישיבת מינהלת העם ב-12 במאי 1948, שלפי הפרוטוקול שלה היה משה שרת ראשון הנואמים בה (מינהלת, עמ' 45-59), לא נמנע שרת מביטוי כן של

15 בראיון עם יעקב שרת במאי 2008 הטעים אהוביה מלכין, שכאמור נכח בישיבת המרכז, כי לכל מי שהאזינו או לדברי שרת וקלטו ברוב קשב את רוח דבריו, שנאמרו בעוצמה רבה, לא יכול להיות צל של ספק שהוא מוזהה כליל עם הכרזה על הקמת המדינה לאלתר.

התלבטויותיו. את דבריו שם סיים במפורש כלהלן:

יש בשבילנו שאלה רצינית מאוד כיצד אנו מנסחים את הצעד שאנו עומדים לעשות: אם אנחנו שומרים רק על הרוח של החלטות או"ם [כלומר להכריז ב-15 במאי על הקמת המדינה היהודית] או שאנחנו במידת האפשרות שומרים גם על המסגרת [שקבע האו"ם לתאריכי הקמת הממשלה והמדינה]. ברור, שכשם שאנו מצווים למלא את החלל הפיסי שנוצר על-ידי אי-ביצוע סיום המנדט והסתלקות השלטון, כך עלינו למלא את החלל המשפטי שנוצר על ידי אי-ביצוע ההחלטה מצד מוסדות האו"ם – מועצת הביטחון ועוד. נוצר חלל משפטי – מוצדק יהיה אם נמלא אותו. השאלה היא בשם העובדה. אנחנו כבר מניחים למפרע, שהאו"ם לא יעשה דבר. אם כן, נעשה עכשיו מה שהיה מועד ל-1 באוקטובר. אפשר לנקוט גם בדרך זהירה יותר. למעשה, לא צריך היה לחול שום שינוי ב-15 במאי, לפי תוכנית האו"ם. ב-1 באפריל היתה צריכה לקום מועצת הממשלה הזמנית; ב-1 באוגוסט – סיום הפינוי [הבריטי]; ב-1 באוקטובר – הכרות העצמאות. אולם אנחנו יכולים לומר עכשיו שאנחנו דוחקים את הקץ. לי נראה, שאם אפשר למצוא דרך שאנחנו נכריז על ממשלה זמנית של המדינה היהודית, כך שיהיה ברור שפירש הדבר הוא שיש מדינה עצמאית בארץ-ישראל מבלי שנאמר במפורש שמהיום קיימת מדינה ריבונית עצמאית, ייתכן שזה יהיה צעד יותר נכון, כדי לא לתת פתחון פה לטעון, שבעטנו בהחלטת האו"ם ולקחנו את השררה בידינו (מינהלת, עמ' 57).

אין אפוא מנוס ממסקנה, ששרת לא נענה להפצרת בן-גוריון ביום הקודם להימנע מהבעת ספקות ופקוקים – אם היתה כזאת כלל – ולא זו בלבד אלא שאף הביע דעתו באוזני חברי מינהלת העם כי יש להימנע מהכרזה מפורשת לאלתר על הקמה המדינה היהודית.

הדעת נותנת, כי בתום דברי שרת אלה יתנהל ויכוח בין שוללי הצעת שרת ובין מחייביה, מה גם שראשון הדוברים אחריו היה בן-גוריון, הוא ולא אחר. אך לא! הפרוטוקול אינו חושף שום ויכוח. בן-גוריון התעלם מדברי שרת. הוא אמר: "הזמן בוער. הוא בוער משני טעמים: אל"ף, מפני סכנת הפלישה שיכולה להיות כל רגע; ביי"ת, מפני התאריך של ה-14 במאי. בוויין הקדים לנו את העניין ובוים שיש בערב מוכרח לבוא משהו. מה שלא יבוא, מחייב פעולה" (שם, עמ' 57).¹⁶

16 יצויין כי ההיסטוריון יגאל עילם גורס כי התנהלותו של ב"ג לאורך ישיבת מינהלת העם אינה עולה בקנה אחד עם התיאור המייחס לו תפקיד מכריע בשכנוע חבריו להנהלה לתמוך בהכרזה על תקומת המדינה, שהרי "אפשר להגדיר התנהלות זאת כבטלנית או אדישה לחלוטין לשאלת

למרבה התמיהה, ככל שמדובר בפרוטוקול ישיבת מינהלת העם שלפנינו, המשתרע מעמ' 57 הנ"ל על פני 62 עמודים נוספים, לא זו בלבד שלא התנהל דיון ממוקד בהצעת שרת להכריז לאלתר על הקמת ממשלה זמנית של המדינה היהודית, וב-1 באוקטובר להכריז על העצמאות, וכן בנושא הכרזת המדינה לאלתר, אלא שאין בפרוטוקול זכר להצבעה על הקמת המדינה!

מעקב אחרי הדיון שאכן התנהל בין עשרת חברי המינהלת שנכחו בישיבה, מעלה כי שררה תמימות דעים בסוגיית הכרזת המדינה וכי חיוניותו של צעד זה היתה ברורה לכולם עד שכל הנראה לא הורגש צורך בקיום הצבעה כלל. בשלב מסוים לקראת סיום הישיבה אמר שרת: "אני מציע להכריז בארץ שני השלבים האלה: אל"ף, הכרזה על הקמת המדינה והאורגנים המנהלים שלה; ו[בי"ת] האורגנים המנהלים אחר כך יחברו את ההצהרה הדרושה וישלחו אותה לאו"ם" (שם, עמ' 112). להלן גלשו הנוכחים לדיון בנוסח הכרזת המדינה ("מגילת העצמאות"), והעובדה שבמהלך הדיון נערכו שתי הצבעות בנושאים חשובים: הצבעה בשאלת כלילה או אי-כלילה של הגדרת גבולות המדינה בהכרזת המדינה (לפי הפרוטוקול הצביעו 5 חברים נגד, 4 בעד); והצבעה על שם המדינה – מלמדת שאילו התקיימה הצבעה ממוקדת בשאלת הכרזת המדינה היא היתה מתועדת – ולא היא! ההצבעות בנושא הגבולות ושם המדינה מתועדות בפרוטוקול המינהלת (שם, עמ' 114 ו-119 בהתאמה), ואילו על ההצבעה בשאלת קבלה או דחייה של הצעת שביתת-הנשק – שאינה מתועדת בפרוטוקול כלל, אנו למדים דבר מספרו של מזכיר המינהלת זאב שרף,¹⁷ שם הוא אומר, למרבה התמיהה:

בסוף הדיון [על ירושלים] נפלה הכרעה בהרמת ידיים פשוטה של עשרת חברי מינהלת העם הנוכחים בישיבה. בשאלה אם לקבל הצעת שביתת-הנשק שהוצעה על-ידי המשלחת של ארה"ב היתה מקופלת ההכרעה על הקמת המדינה. (...) היה ברור לכולם כי מבחינה מדינית יש לדחות את הצעת

ההכרזה. קודם כל, הוא לא טרח כלל להביא לישיבה הגורלית את שני חברי ההנהלה שנתקעו בירושלים – יצחק גרינבוים ויהודה ליב פישמן – שניהם תומכים נמרצים בהכרזה על המדינה. (...) יתר על כן, הוא שגה שגיאה קשה כאשר הניח ל[ראש המטה הארצי של ההגנה] ישראל גלילי ול[ממלא מקום הרמטכ"ל יגאל] ידן להציג בפני חברי מינהלת העם את תמונת המצב הצבאי נוכח איום הפלישה של צבאות ערב. על-פי כל העדויות, הרושם שהטביעו הרצאות גלילי וידן היה קשה ביותר [האחרון דיבר על הסיכויים לעמידת היישוב מול פלישת צבאות ערב כ"פיפטי-פיפטי"]. עילם טוען, שלדיו של ב"ג הוחלט על הקמת המדינה כבר בישיבת הוועד הפועל הציוני המצומצם בראשית אפריל 1948, ולפיכך לא היה כלל צורך בהחלטה כזו. בין אם יש יסוד לטיעונו של עילם ובין אם לא, ברי כי את ההתאפקות שדרש ב"ג כביכול משרת ב-11 בחודש, לא דרש מעצמו למחרת, כאשר זימן את גלילי וידן לישיבת מינהלת העם. 17 זאב שרף, שלושה ימים – 12, 13, 14 במאי 1948. להלן: שרף.

שביתת-הנשק, אפשר שקודם לכן חששו שמא תתערב אמריקה נגד המדינה היהודית שתקום; אולם הרוח של משה שרת פיזר כל חשש [הדגשת שלי, י"ש]. אחרי דבריו ידעו כולם, כי מבחינה מדינית אפשר ואפשר לעשות מעשה זה. (...) היתה הצבעה וב-6 קולות נגד 4 הוחלט לדחות את ההצעה בדבר שביתת-הנשק. אילו נתקבלה, היה פירושה דחיית הכרזתה של המדינה. משנדחתה בהרמת שש ידיים נגד ארבע, ממילא נקבע שבעוד ימים שניים תקום המדינה מהבחינה הרישמית (שרף, עמ' 97).

האם התבלבל זאב שרף? התייעתע בו זיכרונו עד שהחליף הצבעה בשאלת הגבולות בהצבעה בשאלת שביתת-הנשק, והוסיף בלבולת וכרך הצבעה זו בהצבעה בעד הכרזת המדינה?
תיקו!

כך או אחרת, הדעת נותנת כי במהלך הדיון, שנמשך על פני יום תמים, השתכנע שרת כי הצעתו להבדיל בין הכרזה על הקמת ממשלה זמנית ובין הכרזה על הקמת המדינה היא בבחינת "כפור חם" ואין לה שחר, ולפיכך נטש אותה בשלב מוקדם והצטרף למחייבי ההכרזה.
חיווק למסקנה שלא התקיימה הצבעה בנושא הכרזת המדינה, וכי שרת הצטרף למחייבי ההכרזה נמצא בדברי טבת:

לבסוף התגבשו הדעות [בישיבת מינהלת העם ב-12 במאי] והתברר שהכוחות כמעט שקולים: שישה התנגדו לשביתת-הנשק; בן-גוריון ושרת ממפא"י, ציזלינג ובנטוב ממפ"ם, בכור שיטרית מרשימת הספרדים ופרץ ברנשטיין מ"הציונים הכלליים". ארבעה טענו בעדה: דוד רמז ואליעזר קפלן ממפא"י, פנחס רוזן מ"עלייה חדשה" ומשה שפירא מ"הפועל המזרחי". (...) ההכרעה על הקמת המדינה נפלה אפוא בעקיפין בדיון על היוזמה האמריקאית, והיא היתה הכרעה על חוט השערה. דומה, שלולא ראייתו המרחיקה של בן-גוריון ולולא עמדתו האיתנה ודברו התקיף, יכלה הישיבה להסתיים בהחלטה אחרת, בתיקו ואפילו בקבלת היוזמה לשביתת-נשק, דומה גם שלא במעט נסתייעה ההכרעה העקיפה בעד הכרזת המדינה תודות לשרת, שהמיר ספקותיו בתמיכה בעמדת בן-גוריון (טבת, עמ' 252).

זאב שרף, שנכח בישיבה, ציין:

היו ספקות אם להכריז על מדינה או להסתפק בהכרזה על ממשלה. מ. שרת עצמו

היה מסופק בתחילת הבריור אם להשתמש מייד במונח "מדינה". אבל הדוח שהוא גופו מסר אותו בוקר על היחסים באו"ם ובוושינגטון גרם להסרת ספקות אצל אחרים. אף הוא שינה דעתו תוך הבריור. לא נתקבלה החלטה בעניין זה, אבל סוכם בעצם מהלך הדיון כי תהא הכרזה על מדינה (שרף, עמ' 105).

מתחורר כי משה שרת היה ונשאר נאמן ליושרתו ולמיבנה אישיותו. פיו וליבו היו שווים. הוא לא היה מסוגל להסתיר מעמיתיו במינהלת העם את הערכותיו, השקפותיו והיסוסיו, כשם שלא הסתירם ביום הקודם מבן-גוריון, ועם זאת, בעת ובעונה אחת, השכיל לחזור ולשקול את עמדתו ולשנותה. אכן, בזאת נבדל בעליל מבן-גוריון, שכהודאתו לימים ידע היסוסים כמוהו, אך אז לא העלה אותם על דל שפתיו. למרבה המשמעות, בן-גוריון עצמו, לא זו בלבד שלא נדרש ביומנו כלל לעמדת שרת בנושא הכרזת המדינה, אלא שלחבר מפא"י פנחס נאמן, שכתב לו ב-11 במאי 1948 מכתב נסער על רקע "שמועות מזועזעות" בדבר "השליחות המכאיבה" של משה שרת (כלומר שובו של שרת מארה"ב כמתנגד להכרזת המדינה), השיב מייד ב-13 במאי 1948:

לחבר פנחס נאמן, משק הפועלות, עפולה.
ח.ג.

"השמועות המזועזעות" וכו' על "השליחות המכאיבה" של שרתוק – היא בדותה אווילית. שרתוק ככל אחד מאתנו הוא בעד הקמת מדינת ישראל מייד. בברכת ציון,¹⁸ ד. בן-גוריון

לימים, זמן קצר אחרי שהדיח ראש הממשלה בן-גוריון את משה שרת מממשלת ישראל ב-18 ביוני 1956, חיבר עבור פעילי מפא"י מסמך "לחברים" להצדקת צעדו זה ובו פירט אחת לאחת את כל האשמותיו נגדו. התנגדות להכרזה על הקמת מדינת ישראל לא צוינה שם (אב"ג, ר' המסמך לעיל, עמ' 89-95). לבן-גוריון ניתנה הזדמנות נוספת להאשים את משה שרת בהתנגדות להכרזה על הקמת המדינה. זה היה כאשר ההיסטוריון מרדכי נאור ביקש ממנו בכתב בנובמבר "הבהרות על הדיון הדרמטי ב-12 במאי". בן-גוריון השיב לו ב-20 ליוני 1968: "בפרוטוקולים שיש בידי אין כלל החלטה על כך ואיני יודע מניין לך ששישה הצביעו נגד וארבעה בעד. ולכן איני יכול להגיד לך מי היו המתנגדים ומי היו

18 אב"ג, שדה בוקר; דוד בן-גוריון, *יומן המלחמה א'*, עמ' 412. ר' גם לעיל, עמ' 98, דברי ב"ג כי לשמועה זו "אין שחר".

המחייבים. כי לא היתה כל הצבעה לפי החומר שבידי¹⁹.
חוקה על בן-גוריון, שלא היה שוכח למשה שרת התנגדות להכרזת המדינה.

*

משה שרת, ככל שידוע, נדרש בכתביו לשאלת עמדתו בשאלת הכרזת המדינה
ב-15 במאי רק פעם אחת. ב-4 באפריל 1957 רשם ביומנו:

רוחמה [ספיר, מזכירת מ"ש] שלחה לי גזיר מ"הבוקר" – מאמר של
[העיתונאי] אייזיק רמבה, שונאי בנפש, המתנכל לי בכל מיני דרכים זה
שנים. בין השאר חוזר רמבה על הדיבה הנושנה כי ערב העצמאות נכנעתי
לשר החוץ האמריקני מרשל וביקשתי לדחות את הכרזתה. כוב זה החוזר וצף
מזמן לזמן רודף אחרי כל השנים. מה אעשה? שוב אכחיש? לא ידעתי. מצב
רוחי לא נשתפר על ידי טינופת זו" (ימ"א, עמ' 2084).

סוף דבר

אין שחר למיתוס על התנגדות משה שרת להקמת המדינה. יריבי משה שרת מימין
עשו ועושים להפצת מיתוס זה בכוונה להשחיר את דמותו של המדינאי הישראלי
העיקבי ביותר במאמציו למנוע הידרדרות הסכסוך הישראלי-ערבי. כמה מחסידי
בן-גוריון עשו ועושים להפצת המיתוס האנטי-שרתי מתוך כוונה לגמד את דמותו
של מי שייצג בשנות כהונתו כשר חוץ וכראש ממשלה אסכולה מדינית-ביטחונית
ששללה את זו של בן-גוריון ושל העומדים בראש המיסד הביטחוני – ולהצדיק את
הדחתו בידי יריבו התוק ממנו.

חלקו המכריע של בן-גוריון בהקמת המדינה מוכר ומושרש בתודעת האומה ולא
אחת צויין בהתבטאויות משה שרת עצמו. מעמדו ההיסטורי האיתן והבלתי מעורער
של בן-גוריון נובע מכישוריו הסגוליים ומהישגיו המובהקים, לא מגימוד זולתו.
המגמה להמעט בדמותו של שרת משקפת פרשנות שגויה, מרושעת וצרת אופקים.
התופעה "משה שרת" במשמעה המדיני היתה יוצאת דופן בתולדות מדינת
ישראל. ההציג משה שרת המתון חלופה ישימה למדיניות הכוחנית של ראש הממשלה
ושר הביטחון דוד בן-גוריון ושל איש בריתו שוחר המלחמה, הרמטכ"ל משה דיין?
על שאלה מאתגרת זו אין בנמצא תשובה אחת חד-וחלק. ואולם, כך או כך, אין שמץ
הצדקה לעוות את דמותו של משה שרת ולשלול ממנו את חלקו בהכרעה על הכרזת
מדינת ישראל ב-14 במאי 1948.

19 מרדכי נאור, "יום רביעי הגדול", "הארץ", 2.5.2006.

סמל ודוגמה אישית

בהסתלקותו של משה שרת לפני חמש שנים אבד למדינה מדינאי דגול בעל ניסיון רב ובעל מעוף ממלכתי גדול. מן החברה הישראלית נגזל אחד ממצעבי דמותה המסורים והנאמנים. דומה, כי לא היה בינינו עוד אחד כמוהו אשר נהנה מאהדה כללית, מאהבה כללית ומהערכה כללית; כי לא היה בינינו עוד אחד כמוהו אשר התייחס אל זולתו, בין אם הוא יהודי ובין אם הוא ערבי, בחמימות כזאת ובנכונות כזאת להושיט לו עזרה נאמנה בכל מקרה של קושי בחיים; כי לא היה בינינו עוד אחד כמוהו אשר נוטל על עצמו בלי שיתבקש לכך, מתוך טוב לב ורצון עז, שליחויות קשות ולעיתים בלתי נעימות, כדי להקל על איש זה או אחר את צרותיו ומצוקותיו; כי לא היה בינינו עוד אחד כמוהו אשר לא ניסה במשך כל חייו להחזיק טובה לעצמו, להרים ראשו בגאווה ולהבליט חשיבות מאמציו וגודל פעולותיו בשטח המדיני כבשטח החברתי והחינוכי. ולבסוף, דומה כי לא היה בינינו עוד אחד כמוהו שהבין נכונה את עקרונות ושאיפות התנועה הלאומית הערבית והשתדל בכל כוחו לצעוד לקראתה ולמצוא שפה משותפת עימה. כל מאמציו – בעשרים ושש שנות עבודתי במחיצתו בסוכנות היהודית ובמשרד החוץ – היו שרשרת זהב של חיפוש דרכים ואפשרויות לבוא לידי הבנה ושיתוף פעולה עם ערביי ארץ-ישראל והעולם הערבי כולו. משה שרת עשה זאת במישרין על-ידי ביקורים בארצות ערב ועל-ידי פגישות עם מספר די ניכר של ערבים מהארץ, ועשה זאת בעקיפין על-ידי שליחים ומתווכים, יהודים ולא-יהודים, כשהיו נראים לו השליחות והתיווך לרצויים ולנחוצים.

בכל שלבי חייו ובכל פעולותיו, מעשיו וצעדיו היה נאמן לעצמו, לדעותיו, לעקרונותיו ולמשאת נפשו. לא ידע עקמומיות בשיקוליו, בהחלטותיו ובהכרעותיו. משהגיע לידי הכרה בנכונותו של רעיון, בערכה של יוזמה ובצורך של עשייה לא חדל להגן עליהם בכל מקום ובכל כוחו. כאיש משכיל וגדוש השכלה אוניברסלית לא חיבב תחמושת רעיונית קלה, שאפשר בנקל להחליפה, אלא מטענים כבדים יציבים. היה אחד ממנהיגי ישראל שרכשו עולמם ביגיעת גוף ורוח. מה שעשה – עשה בשלמות נפשית, בלב אמיץ ותוך אמונה בחשיבות המעשה שנטל על עצמו למען עמו ומדינתו.

* "הארץ", 10.7.1970.

כשנעצר ביום "השבת השחורה" והובל ללטרון, הביע עבדאללה בן-חוסייין אל-האשמ, מלך עבר-הירדן, את צער הרב על כך בפני ואמר בין היתר: "זהו גורלם של המנהיגים הנאמנים והמסורים לאינטרסים של עמם. מעצרו של מנהיג דגול ונאמן אינו אלא תחנה, ואולי התחנה הסופית, בדרך חרות עמו".

דעותיו היו, לרוב, מעוגנות במציאות והיה משוך עליהן חוט של ראייה פיקחית ומפוכחת. כעיתונאי, כמנהל המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, כשר החוץ של מדינת ישראל וכראש הממשלה חתר תמיד לתוכם של הדברים. כל שיחה איתו היה בה מן העונג הרוחני וכל ויכוח עמו היה בו מן התועלת הציבורית. "כאשר ישבת בחברתו" - אמר עליו פעם מנהיג מפלגת "האסתֶקְלאל" הערבית בארץ עוני עבד אל-האדי¹ - "היית משתאה לצלילות מחשבתו, לעומק תפיסתו, לדקות הבחנתו ולבינה השופעת ממנו. היה איש המוסר ובכל שיקול דעת שלו חשת את אמת המידה המוסרית הנקוטה בידו, המנחה אותו בדרכו, והיתה בכך הרגשת ביטחון, כשהקשיב לדברך, כי הבין אותך היטב וחדר לעומק נפשך".

דרך חייו המדיניים והחברתיים לא היתה סוגה בשושנים. על אף נועם הליכותיו היה בהרבה מקרים טיפוס מובהק של חלוץ לוחם ומגשים. ואת כוחו למאבק שאב - ומכאן לדעתו גדולתו - ממעמקי נפש מוסרית, עדינה ורגישה, המאמינה אמונה לוחטת באדם ואוהבת אותו. משורש זה נבעה מסירותו ללא מצרים לנו, חבריו בעבודה, ולכל איש הזקוק לעזרה כלשהי או לתמיכה כלשהי מצידו. דומני, כי לא אחטא לאמת אם אקבע בוודאות, כי כל עובד במחלקה המדינית בימי הסוכנות היהודית, ובמשרד החוץ בימי המדינה, היה תמיד חש, בהודמן לו לשוחה עם משה שרת פנים אל פנים, או לפנות אליו בכתב בעניין כלשהו, ביחס אנושי ואבהי, בסבלנות, במסירות, בהקשבה וברצון עז וכן לצעוד לקראתו ולמלא אחר בקשתו. כאדם, כמנהיג, כשר וכראש ממשלה היה משה שרת סמל ודוגמה באישיותו ובצניעותו. עד כמה שהכרתיו, מעולם לא תבע מעובדיו, מחבריו בממשלה, בכנסת ובמוסדות אחרים, יותר משתבע מעצמו.

במיבטאו הערבי הצלול, בהגיונו החותך, ביושרו האינטלקטואלי, בהליכותיו הנעימות וחיוכו הנעים כבש משה שרת מדינאים ערביים רבים. ב-1939, למשל, בדרכו לקונגרס הציוני בז'נווה, התעכב יום אחד בביירות לפי בקשתי וביקר יחד עימי אצל ראש ממשלת סוריה בימים ההם, לוטפי אל-חפאר, במעון הקיץ שלו בכפר רומאנה בהר הלבנון. במהלך השיחה התנהל ויכוח ביחס לזכויות היהודים בארץ-ישראל. כעבור כמה ימים קיבלתי מכתב מאת אל-חפאר, בו תיאר את מוסא שרת'ק במילים קצרות אלו: "אישיות יוצאת מן הכלל, אדם נעלה הנושא בלבו את

1 על פגישות מ"ש עימו בשנים 1936-1937 ר' יומן מדיני א'-ב'.

הצדק העליון, עדין נפש, דובר אמת, רודף שוויון ואוהב שלום ואינו מרשה לעצמו להיסחף בויכוחים ובדיונים הרי סכנה".

ואין פלא אם כזה היה הרושם של ראש ממשלת סוריה על שרת, שכן בכל שיחותיו עם ערבים, שבהן נתבקשתי להשתתף, היה דורש וחוקר כל רעיון, כל הצעה, כל תלונה וכל האשמה בקפדנות רבה, ואם הרגיש חשד כלשהו שהדרך בה הוא מנהל שיחה עשויה לפגוע באנשי שיחו, היה נוטש אותה מייד ללא היסוס ומבלי לוותר על קוצו של יו"ד מעיקרי אמונתו והשקפתו.

אכן, חסר לנו משה שרת בימי חירום אלה.

משה שרת ודוד בן-גוריון
שדה בוקר 1955

צלם: גולדמן, תל אביב

שער שני | ההדחה

301	פרישת שרת	נתן אלתרמן
304	נגד "שפה אחת ודברים אחדים"	ס. יזהר
306	החידה נשארה ללא פתרון	"הארץ"
308	סילוקו של מר שרת	גרשום שוקן
312	הספק המכרסם בלב	ישראל גורי
314	בעקבות היוצא	דויד זכאי
315	כיצד אסור לנהוג במדינה דמוקרטית	אליעזר ליבנה
317	כיצד מסלקים שר חוץ	
321	גירוש משה שרת ממשרד החוץ	עקיבא א' סימון

פרישת שרת

אֶת פֶּרֶק פְּרִישְׁתּוֹ בְּפִכְחוֹן-וּבִבְדִידוּת מְעֻבֶדֶת חַיִּיו,
 אֶת שְׁלִיטְתּוֹ עַל עֲצָבָיו-וְדַבּוּרוֹ בְּהוֹפְעוֹת הָאֲחֵרוֹנוֹת
 וּלְעֵת עֲרֻכּוֹ בְּסֵדֶר וּבְאִין פֶּרֶט שְׂכוּחַ
 אֶת הַנְּיָרוֹת וְהַתִּיקִים עַל שְׁלֶחְנוֹ בְּיוֹם סִיּוֹם, נִרְאָה כְּתוֹזֵזוֹן אֲשֶׁר אֵל קִב-
 הָעֲצָב הִחְרִיף גְּלוּיִם בּוֹ (זֶה עָקַר) תִּשְׁעָה קִבִּים שֶׁל יִשְׂרוּת לֵב וְאִמְזֵן רוּחַ.

אומרים: פרישת שרים היא דבר-שגרה בעם ועם טוב היות המדיניות פרוזת
 ולא סוגרת ומסגרת אין-יוצא ובא. ובכל-זאת לא נחטא אם נציין בסב הדלת
 כי שנות עמל כאלו ונתיב כזה והתמזגות שלמה כזאת
 בין איש ותפקידו אשר צמחו יחדו,
 חורגים ומתפרצים מן המסגרת המקבלת.

ומשום כך וגם בתקף זכרונם של קצת דפי דברי ימים
 שרשרושם נלוה אל הפרישה הזאת, עברה את הצבור
 לא רק רגשה פוליטית מוכפחת.

בכל אשר דבר על הטעמים והסבות הרגש נוסף על הסבות והטעמים
 אֶת/ גם טעם/ הקטורים ו/ הפרידה... זה מלח התמצית
 שגם המדיניות בו לפעמים נמלחת.

1 "טור שביעי" זה פורסם ב"דבר", 22.6.1956 ולימים נכלל בנתן אלתרמן, "כתבים בארבעה כרכים" כרך ג', עמ' 212-215.
 מילים במקור (בעיתון "דבר") שנ' אלתרמן לא כלל ב"כתבים" מובאות באות שונה; מילים שהוסיף ב"כתבים" מובאות באות שונה ובין אלכסונים.
 לתגובת משה שרת על "הטור" ר' יומ"א, עמ' 1479-1480.

רבים תבים לו מני-אז דבר-אחדה שלא-הגד.

ההסתיונות היתה נזחה רב-יתר פנודע.

לכן גד נא לו עכשו דבור כולל הכל הנאמר כמאליו

אם במפרש ואם בלי אמר:

גד לו כי העם והמדינה הזאת נותנים לו ויתנו לו את היקר והתודה

על אשר נשא ועל הפרי אשר עשה והמרוזים אשר שבע ועל התמד ואמן.

עוד אין זה גמר סכום ומתיחת קו אחרון. אך זה סופו של פרק שאינו חוזר.

זו פרשת דרכים של פרשת חיים. זו פרשת דרכים אשר ביום עליה

עומדים דברים רבים שלא נדע טיבם (מים גידו וימלאו את החסר).

אך את כחו וכשרונו אשר נסך הוא בתקופה

שמר תשמור היא גם בהתחלה מעגליה.

גד לו דבר תודה על צרופה של השראה

עם דקדוקי פרוטרוט של מלאכת התרש,

על אהבו בנאום את המבריק והמהקצע

ועל בקשו במעשה את האפר שאין הלה לו,

ועל החלטיות וכח שהיו בו לשאת גם את חותם ההססן והתחלש

בתוך תקופה שלא היה בה שם נדרש לגנאי יותר משני המושגים הללו.

על שבחר להיות כסמל הנהירות לנכח בעיות שלא תמדו את הנהירים,

ועל עמדו עם זאת נמרץ ולא נלאה בלב כל האבקות ונשיאת על ופרך,

ועל כי שמו נקשר בצדק ולעד בהשגי-היסוד המדיניים המזהירים

שלא ידעה כדגמתם הקדמונית בתזיתות - תזית החוץ

בין ישראל והאמות, / בה מורשתו כתובה בחרט / גם זהו פרק.

יש נקיפה של פחד עם לכתו.

האם מפני חשש / שֶׁל החלטות פורצות / פריצת סיגים?

לא, זאת לא זאת. אלו סבר כי שלוחו יגדר את שנראה לו כשלוח רסן, הִיָּה נשאר ונאבק, הִיָּה רואה לו לחובה להשאר ולהאבק ועל רגליה להקים את דעת הקהל. לדרש ברור מלא. הוא לא עשה זאת. הוא קבע כי פרישתו גורה נחרצת.

/יש נקיפת חשש לעת לכתו, בעוד תחושת מפנה-מבשיל גוברת מיום ליום.

אבל יודעים אנו במלא הכרתנו ומאדנו:

גם ההולך גם הנשאר – משאת נפשם הבטחון והשלום.

יש נקיפה של פחד... יש ויש... כבראשיתו של פרק לא נודע ונעלם...

ולא משום שתכניות מפנה-פתאום שמורות בתיק סודי

על חותמות ועל בריחים.

כי אם משום שאין עמים וממשלות יודעים את שצופן להמה גורלם,

גם אם אומרים הם כי לעת גורל חובה לקום כאיש אחד ולא כשנים...

או שמה דנקא לעת גזר, כמו תמיד, טובים השנים מן האחד?...

זאת לא יראנו אליהו בתלום.

רק באחת בוטחים אנו ורק אחת נדע בלא צל ספק, במלא הכרתנו ומאדנו:

גם ההולך וגם הנשארים משאת נפשם אחת – הבטחון והשלום...

וההולך הוא הוא שיתפלל על הנשאר שיהא עמו הצדק כאשר עד הנה!

כלתה פרישת שרת. עוד לא שלמה דרכו. עוד לא ירד מסך.

אך מסתפקות / תמה / פרישת עמל ואמונה

שלא רבות כמוה יש בספר הפתוח.

ברוכים כוחו וטעמו אשר עמדו לו עד הסוף לא לסיים אותה אחרת אלא כך:

באצילות אשר רתקה את כל רואיו, בישרות לב ובמסירות ובאמץ רוח.

נגד "שפה אחת ודברים אחדים"

לח' בן-גוריון שלום רב, רחובות, 18.6.1956

איני יכול שלא לכתוב אליך לאחר ישיבת המרכז של אמש.¹ לא על מנת לחוות דעתי על "פני" אותה ישיבה של אמש, ולא על ההרגשה הכבדה בשעתה ולא על הטעם לפגם לאחריה, אף לא אשתמש בהזדמנות זו להבעת הערכתי לאיש שבשלו היה כל הרעש, הערכה שיש בה, כרגיל, פנים לכאן ולכאן, לזכות ולחובה, כאדם וכמדינאי, והערכה שיש בה גם דבר החורג מן הרגיל.¹ אפסח גם על הרגשה קשה אחרת, שתקפה, אין-מנוס, אדם, אשר באין לו מקורות צדדיים ואינו יודע יותר ממה שהתירו לו לדעת המתירים, ולפיכך נראה לו "מביצע" זה - כמין גזר-דין פנימי וחשאי, שאני מהסס לקרוא לו כפי שהוא מכונה בכמה מקומות - בעיקר מפני שבאמת איני יודע יותר ממה שהודיעו, ומה שהודיעו מעורר להתקומם דווקא.

אך לא אוכל לפסוח על חזיון אחד שנראה לי כעילת הכל והריהו שורש פורה רוש.

וכוונתי לאותה נטייה מפורשת להשליט "שפה אחת ודברים אחדים" שניצחה אמש, לקול מחאה אילמת שבהימנעות. אותה נטייה מובהקת לכוללנות ולהאחדה - אשר גם בהיות הדרך פשוטה ומפולסה למישרין הריהי מדאיגה - קל וחומר כשדרך המדינה היא כפי שהיא לפנינו: לא אחת, לא פשוטה, כלל לא מפולסה ורחוקה מכל מישרין שהם.

המציאות שלנו, ובטוחני שאיני צריך להגיד לך, כה סבוכה היא, כה רחוקה מהגיון אחד ויחיד, ומפתרון אחד ויחיד - עד כי קשה להעלות עתה על הדעת כל בקשת קו מונוליתי במדיניות. בשעה זו, דומני, נכבד כל קול אחר, סמכות נוספת, האבקות לשכנוע, כל זווית ראות מיוחדת, ובשום פנים, מכל מקום, אין לקום עתה ולחטוף

* מכתב ס. יזהר שמור באב"ג, שדה בוקר.

1 ישיבת מרכז מפא"י ב-17.6.1956 בה הציג הציג ב"ג את תביעתו להדחת מ"ש ממשרד החוץ, אשר נתמכה ע"י 35 חברים מול 7 מתנגדים ו-47 נמנעים. ר' יזמ"א 1446-1453.

2 ייתכן שס. יזהר מרמוז על היות אביו זאב סמילנסקי מורו של משה שרת לעברית בהרסון. ר' הרשימה "זאב סמילנסקי", משה שרת, אודות שכנו, עמ' 114-115.

בגרון על פי קו אחיד, שיוליך ממילא, על פי הגיונו, לקיצוניות אשר מי יחזה אחריתה ואם ברכה בכנפיה. מציאות כשלנו דומני אינה סובלת כל קו מונוליתי פסקני. כלום אינך חושש מפני ממשלה עשויה מעור אחד ומקול אחד (וכוונתי לחברינו!), ממשלה הדוחה מי שאינו עולה בקנה אחד עם הדעה האחת? האיך זה נורא בעיניך שלא ימצא עתה בממשלה בר-סמכא שיתווכח עימך, או יחלוק עליך בשטח המדיניות? יתר על כן, האינך סבור כמוני כי מפלגה שאינה נושאת פנים לוויכוח ולביקורת שוות-ערך, ובעצם שעות חמורות, אינה רק אומללה אלא רעה חולה? אודה, לא רק טובת המפלגה נר לרגלי בזה, אלא בעיקר טובת המדינה, שכן מפא"י שדוחה מעליה בקוצר רוח סובלנות לדעות ולוויכוח ולהגיון אחרים – ומבקשת להיות בנויה מחברים המקבלים מראש את ה"קו" – ויהא ה"קו" נחוץ וטוב כאשר יהא – לא רק את נפשה היא קובעת, אלא את פני המדינה ואת שלומה. ועל כך אני מיצר ודואג, ומשיח לפניך אכזבתי המרה.

בברכת שלום,

יזהר ס.³

3 בן-גוריון השיב לס. יזהר ב-21.6.1956 (אב"ג שדה בוקר).

החידה נשארה ללא פתרון

הציפייה הגדולה להודעת ראש הממשלה על התפטרותו של שר החוץ לא היתה מוצדקת, כי לא מנאמו של מר בן-גוריון ולא מדבריו של מר שרת אפשר ללמוד מהם הגורמים האמיתיים שהביאו להתפטרות זו, שאולי טמון בה שינוי בגישתה של הממשלה לבעיות מדיניות החוץ והביטחון.

אומנם ראש הממשלה הודיע ברורות כי הממשלה תמשיך לפעול לפי קווי היסוד שלה – אך אם כך הדבר, קשה עוד יותר להבין לאילו חילוקי דעות התכוונו הוא ומר שרת, שהיו די יסודיים כדי להביא לפרישתו של שר החוץ, שעד כה איש לא חשד בו כי אומנם הוא אשר מפר את קווי היסוד האלה.

נאמו של ראש הממשלה [בכנסת, 18.6.1956] לא כלל רמז על חילוקי דעות בינו לבין מר שרת, פרט לחצי משפט בו דיבר על ארבעים שנות שיתוף פעולה עם שר החוץ היוצא, "לפעמים מתוך ויכוח וחילוקי דעות". כל יתר דבריו של ראש הממשלה היו מלאים שבה והערכה למר שרת, ולו הציבור צריך היה להסתפק בדברים אלה, בוודאי שלא היה יכול לגלות את סיבת התפטרותו של מר שרת.

דבריו של שר החוץ היוצא היו אולי ברורים יותר, אבל גם מר שרת סתם יותר משפירש. הוא גילה, שעוד בקיץ שעבר הגיע לידי המסקנה, שאינו יכול לשרת יותר כשר החוץ בממשלה שמר בן-גוריון עומד בראשה, אך היות והוסיף שלא היו בינו ובין ראש הממשלה כל חילוקי דעות בעניין מיוחד כלשהו, והיות ולא הסביר ממה נבעה אפוא הרגשתו כי שיתוף הפעולה בלתי אפשרי ביניהם, הרי גם ממנו לא יכול היה הציבור ללמוד תשובה לשאלה המעניינת את כולם: מה גרם להתפטרותו.

לפי שורת ההיגיון קשה לחשוב, שהתפטרותו של מר שרת נבעה מכישלונות מדיניים. צדק מר בגין באומרו, שאם אפשר לדבר על כישלונות, הרי אלה היו של כל הממשלה שעל פי החלטותיה ובהסכמתה פעל מר שרת, ולא שר החוץ לבדו. אם ראש הממשלה אומנם מתכוון לשנות עתה מדיניות משותפת זו של הממשלה, או משום שהיתה לדעתו מוטעית בעבר, או משום שאיבדה בעיניו את יעילותה ויש הכרח בעיצוב קו חדש – בשני מקרים אלה גם יחד מעוררת התנהגותו ספיקות רציניים. אם

* "הארץ", 19.6.1956.

הסיבה היתה כישלון המדיניות הקודמת, הרי היה צריך להטיל דופי בעצמו לא פחות מאשר במר שרת; אם הוא רוצה לשנות את הקו והוא חושש שמר שרת היה מתנגד לשינוי כזה, הוא חייב להודיע על תוכניותיו לממשלה ולבקש את הסכמתה. מר בן-גוריון לא הלך באף אחת משתי הדרכים הללו. הוא לא האשים – לפחות לא בפומבי – את מר שרת בכישלון המדיניות של הממשלה, והודיע שהממשלה תמשיך לפעול לפי קווי היסוד המקוריים.

ואומנם דומה שהמצב במדינה אינו מאפשר סטייה ניכרת מן הקו הקודם. מר בן-גוריון עצמו אמר וחזר ואמר כי מלחמת מנע לא באה בחשבון בשלב זה של ההתפתחות המדינית, וכי שכרה יצא בהפסדה. הוא ניסח עמדה זו מחדש רק לפני שבועות אחדים בצינוי הדרך שלו לוועידת מפא"י הקרובה. מלחמת מנע פירושה היה להתקיף את האויב בטרם יצליח להפיק תועלת מן הנשק החדש שהשיג. אם אין בכוונתנו ללכת בדרך זו, אז הדרך היחידה לפנינו היא לנסות ולהשיג את הכמויות המקסימליות של נשק מגן, כדי שנוכל לעמוד נגד כל התקפה אם וכאשר אויבינו יחליטו להתקיפנו. אולם כפי שהתברר ממה שקרה אחרי מיבצע כנרת, כאשר פעולה זו היתה הנימוק בו השתמשו בווינגטון כדי להשיב ריקם בקשותינו לנשק מגן, אין להניח שכל פנייה לקו תוקפני תקרב אותנו יותר לקבלת נשק מגן, שהיא המטרה הבלתי אמצעית החשובה ביותר לכל מי שדוחה את הרעיון של מלחמת מנע.

עלינו להאמין לראש הממשלה, כי אומנם אין בכוונתנו להתחיל במלחמה כזאת. ואם כך הדבר, שוב אין להבין מה גרם לכך שמר שרת לא ראה יותר אפשרות לשיתוף פעולה עם ראש הממשלה. הציבור הישראלי תמה ואינו יכול להבין מה גרם להסתכסכות של שני המדינאים בעלי המשקל הגדול ביותר בישראל לאחר עשרות שנים של שיתוף פעולה, ואינו יודע מה תהיה מדיניותה של הממשלה בחודשים הקרובים.

סילוקו של מר שרת

קל להיות חכם לאחר המעשה. מכל מקום, אין מנוס מן המסקנה כי שגה מר שרת כאשר לא התפטר מן הממשלה אחר המיבצע של צה"ל בדצמבר 1955 בחוף המזרחי של ים כנרת. פעולה זאת, שבה הרס צה"ל את עמדות התותחים הסורים שאיימו על דייגיני בים כנרת, נעשתה בימיו האחרונים של ביקורו של שר החוץ הקודם באמריקה, ובעצם הימים שבהם ניהל משא-ומתן עם מזכיר המדינה האמריקאי בדבר אספקת נשק לישראל. מר שרת ציפה אז לסיום מוצלח של המו"מ עם מר דאלס, והוא סבור שמיבצע כנרת, שפורש באמריקה כמעשה תוקפנות בלתי מוצדק, גזל ממדינת ישראל את פירות המשא-ומתן שבהבשלתם השקיע מר שרת מאמצים ממושכים ומסועפים. לדעתו לא היו התוצאות החיוביות של מיבצע כנרת – הבטחת עונת דיג שקטה לדייגי עין גב, גינוסר וטבריה – שקולות בשום פנים כנגד הנזק החמור שנגרם על ידי לביטחון המדינה: הכשלת המשא-ומתן להשגת נשק אמריקני לישראל.

מר שרת לא היה אז בודד בהערכה זו. לא רק שותפיה הקואליציוניים של מפא"י בממשלה, כי אם גם מפלגות הקואליציה, המחייבות בדרך כלל פעולות צבאיות תקיפות להגנת ריבונותנו, מתחו ביקורת על המיבצע ובעיקר על המועד שנקבע לו, והכל ראוהו כעדות לחוסר תיאום מדאיג בין מערכת הביטחון שלנו ובין משרד החוץ. לו התפטר מר שרת באותו זמן מיוזמתו הוא, ודאי היה זוכה להערכה בחוגים רחבים על שראה להסב באופן דרמטי – ובמחיר של קורבן אישי ניכר – את שימת לב הציבור לליקוי חמור בהנהגת המדינה.

אומנם אפשר למצוא הצדקה לכך שמר שרת לא התפטר אז משרתו, כי הרי אחרי שובו לישראל נערך בקרב הממשלה דיון נוקב והוחלט על סדרים שהיה בהם כדי להבטיח – ואשר הבטיחו עד כה למעשה – שלהבא לא יוכל מר בן-גוריון כשר הביטחון להעמיד את חבריו בקואליציה, וגם את חברי מפלגתו בממשלה לפני עובדות גמורות של פעולות צבאיות. היה אפוא יסוד לחשוב שמר בן-גוריון השלים עם החלטת הממשלה בעניין זה, ומאחר שממילא כבר אי-אפשר היה לתקן את הנזק המדיני שיוחס

* "הארץ", 22.6.1956.

למיבצע כנרת, ומאחר שהובטח שמקרה דומה לא יוכל להתרחש בעתיד, אפשר להבין שמר שרת (וגם מר פנחס רוזן) לא ראו צורך להגיש את התפטרותם.

אולם המאורעות של השבועות האחרונים גילו כי מר בן-גוריון – גם אם נהג עד כה לפי ההסדר שהוחלט עליו אז – לא השלים עם העובדה שבדין הממשלתי אחרי מיבצע כנרת, כמו בהזדמנויות אחרות בעבר, התגבש מסביבו של שר החוץ רוב ממשלתי נגדו כראש הממשלה ושר הביטחון. בנאומו בכנסת ביום ג' [19.6.1956] הזכיר מר בן-גוריון במפורש מקרים – והוא הדגיש כי כוונתו למקרים שבהם דנו בעניינים "גדולים וחיוניים" – שבהם נשאר במיעוט בממשלה, ואמר כי בעקבות התרפתן היצאת מן הכלל של בעיות הביטחון בזמן האחרון ראה הכרח בהתאמה מקסימלית בין משרד הביטחון לבין משרד החוץ. בכך הודה בגלוי שהיזומה להתפטרותו של מר שרת לא יצאה משר החוץ הקודם, כי אם מראש הממשלה ושר הביטחון.

עם זאת ראה בן-גוריון צורך להדגיש ולחזור ולהדגיש, שגם להבא תנהל המדיניות בענייני חוץ וביטחון בהתאמה גמורה לקווי היסוד של הממשלה הקואליציונית, והוא אמר דברים בוטים ומשכנעים בגנות הדיבורים על מלחמת מנע, הנשמעים בעת האחרונה גם מפיו של ציוויליסט כה מובהק כמר פרץ ברנשטיין [יו"ר מפלגת "הציונים הכלליים" וח"כ מטעמה]. ואם אלה הם פני הדברים, קשה למסתכל מן הצד לעמוד על חילוקי הדעות בין מר בן-גוריון לבין מר שרת, שהיו כה תמורים עד שהצדיקו בעיניו של מר בן-גוריון את הזעזוע הקשה של ממשלתו, הכרוך בחילופי הגברי האחרונים.

מר שרת מעולם לא הביע דעה שלילית יותר על הרעיון של מלחמה יזומה מצדנו משהביע מר בן-גוריון בנאומו השבוע. ומאידך גיסא ידוע שמר שרת לא התנגד למעשי תגמול במידה שהם דרושים כדי להבטיח את ביטחונם של גבולות המדינה ושל תושבי הספר. אנו גם יודעים מן הניסיון, שמר שרת מוכן לפרש את המושג "נחיצות" בפעולות תגמול כאלה פירוש נרחב למדי, כי הרי מעשה התגמול הגדול נגד רצועת עזה ב-28 בפברואר 1955 נערך בהיות מר שרת ראש הממשלה. למה אפוא ראה מר בן-גוריון דווקא עכשיו צורך להיפטר ממר שרת?

דומה, שגם חבריו בממשלה לא קיבלו ממר בן-גוריון הסברות משכנעות בעניין זה. בימים האחרונים נתפרסמה בעיתונים ידיעה, שלפיה דיבר מר בן-גוריון בישיבת הממשלה שדנה בסילוקו של מר שרת על "תוכניות פעולה" שהציע בהזדמנויות שונות בעבר לממשלה, ושהיה נאלץ לוותר על ביצוען מאחר שנדחו על ידי חברי רוב הממשלה ומר שרת בראשם. כנראה סבור מר בן-גוריון כי לו היה ניתן לו באותן הזדמנויות לבצע את תוכניות הפעולה שלו, היתה ישראל היום במצב ביטחוני טוב הרבה ממצבנו הנוכחי. ואומנם נכון שידיעות על "תוכניות פעולה" כאלה של מר

בן-גוריון חדרו לציבור גם בטרם פרש מר בן-גוריון לשדה בוקר וגם לאחר שחזר לכהן כראש ממשלה.

כאן מתעוררת שאלה מעניינת מאוד: ראינו בשבועות האחרונים שמר בן-גוריון לא היסס להיאבק בהתנגדות הניכרת בקרב מפלגתו שלו, כדי לסלק את מר שרת מראשות משרד החוץ ומן הממשלה בכלל. אם מצא מר בן-גוריון לאפשר לעשות ניתוח מכאיב זה בשעה שבה הוא מדגיש שלא יחול שנוי במדיניות בענייני חוץ וביטחון, בשעה שבה הוא מציין מלחמת מנע כ"טירוף דעת", בשעה שבה מדגיש מר שרת שלא היו כל חילוקי דעות בינו לבין מר בן-גוריון בשאלות אקטואליות, מדוע לא עשה בן-גוריון אותו הניתוח באחת ההודמנויות בעבר, כאשר נשאר במיעוט "בעניינים גדולים וחיוניים", לפי דבריו, וכאשר היו לו "תוכניות פעולה" שמר שרת התנגד להן, ושבביצוען היה כדי לשפר הרבה את מצבה הביטחוני של המדינה?

קשה להעלות על הדעת, שמר בן-גוריון לא היה מצליח באותן הודמנויות בעבר להשיג את הסכמת הממשלה ל"תוכניות הפעולה" שלו, לו השקיע בהעברתן אותם המאמצים הנמרצים שבהם השיג עתה את סילוקו של מר שרת. בכל ממשלה היה עד כה רוב לחברי מפא"י, ולו היה מר בן-גוריון מחייב על ידי החלטות מתאימות במוסדות מפא"י העליונים את חברי מפא"י בממשלה לתמוך ב"תוכניות הפעולה" שלו, אין כלל להניח שחברי מפלגתו בממשלה לא היו מצביעים בעדן, וכפי שאנו למדנו עכשיו מגילוי המפתיע של מר בן-גוריון על הצעתו של מר פרץ ברנשטיין לפתוח במלחמה נגד ירדן, גם אין זה קשה כל כך להפוך את "הציונים הכלליים" ל"אקטיביסטים".

עד כמה שידוע, לא עשה מר בן-גוריון אז מאמצים ממשיים כדי לשכנע את הוועדה המדינית בחיוניותן של תוכניות הפעולה שלו; הוא לא ניסה אז לסלק מכהונותיהם את השרים של מפא"י שהתנגדו לרעיונותיו, כפי שעשה זאת עתה לגבי מר שרת, אלא הסתפק בכך שהביא את הצעותיו לפני הממשלה וויתר עליהן לאחר שנדחו על ידי הרוב. כיצד אפוא יש להסביר את ותרתו של מר בן-גוריון בשעה שהיו חילוקי דעות בינו לבין מר שרת ב"עניינים גדולים וחיוניים", לעומת תקיפותו עתה כאשר, לפי דבריו של מר שרת, שלא הוכחו על ידי מר בן-גוריון, לא הפרידו ביניהם חילוקי דעות לגבי "איוו בעיה מדינית מיוחדת שעמדה על הפרק באותם הימים, או איוו מאורע או תקרית כלשהי או מעשה אחר"?

אולי יכולים אנו למצוא את פתרונה של פליאה זו בקטע אחר בנאומו של מר בן-גוריון ביום ג', שבו אמר כי אין הוא "אחד מאלה שאינם חושבים כי אינם מסוגלים לטעות", וכי מייחס הוא חשיבות לאפשרות "לבחון את דעותיו ואת עמדתו לאור דעות החברים שמתנגדים לו". זוהי ודאי מידה ראויה לשבח ואף מידה חיונית לראש ממשלה במדינה דמוקרטית, ולאחר שמר בן-גוריון מעיד על עצמו שהוא מחונן

במידה זו, אולי מותר להניח כי באותם המקרים שבהם מצא את עצמו במיעוט בממשלה "בעניינים גדולים וחיוניים", ובאותם מקרים שבהם ויתר על "תוכניות פעולה" שלו לאחר שרוב בממשלה דחה אותן, עשה זאת משום שהגיע למסקנה שדעותיו ותוכניות הפעולה שלו לא עמדו במבחן הביקורת של חבריו בממשלה. ואם אלה הם פני הדברים, הרי אין להניח שמר בן-גוריון יטיל עתה על מר שרת את האחריות לכך ש"תוכניות הפעולה" שלו ב"עניינים גדולים וחיוניים" לא הוצאו לפועל. להאשמה כזאת אין יסוד בעיקר עכשיו, לאחר שמר בן-גוריון הוכיח בעליל כי יש ויש ביכולתו להטיל את מרותו על מפלגתו ולדאוג לכך שחבריו בממשלה יתמכו בו מתוך "הרמוניה רעיונית" גמורה.

ועוד יש לשאול: מה עלתה לה, למידתו היפה של מר בן-גוריון, לבחון את דעותיו ותוכניותיו בכור הביקורת של חברים שלא נבחרו משום שהם ידועים כ"אומרי הן" לכל מוצאי פיו. האם חרד מר בן-גוריון פן לא יעמדו דעותיו במבחן הביקורת החברית הזאת, ומשום כך הוא מעדיף לסלק מראש ממחיצתו מבקרים בכוח?
האם בימים אלה, כאשר – לדבריו של מר בן-גוריון – ענייני הביטחון החריפו באופן יוצא מן הכלל, האם דווקא בימיים אלה יש לסתום את הגולל על האפשרות של בדיקה נוקבת ובלא מורא או משוא פנים של דעות ותוכניות בענייני ביטחון? האם זוהי דרכו של מנהיג דמוקרטי בתקופת סכנה לעמו?

הספק המכרסם בלב

- א -

הקצב הסוער והמתח המתמיד של חיינו הציבוריים אינם מסייעים ביותר לתת הדעת לענייני יסוד. אך יש ואיזה מאורע, ולו גם מאורע העומד בצל מאורעות חשובים יותר, כופה על היחיד ועל הציבור את ההכרח לחשוב קצת. מאורע מעין זה נפל במדינה (ובייחוד במפלגת פועלי א"י) עם חילופי המשמרות במשרד החוץ. המברך על השינויים והשולל אותם לא ניתן להם לשפוט על המאורע על יסוד ידיעה ברורה ומפורשת של המסיבות שהבשילו אותו דווקא בימים אלה, אלא על יסוד ניחושים בלבד. שהרי רק מספר מצומצם מאוד של אנשים יודעים טעמים, פירושים ומשמעותם של שינויים אלה. לציבור כולו, וכן לחברי מפלגת פועלי א"י, לא נותר במצב זה - או לבטוח בראש הממשלה מתוך אמונה ללא סייג כי הוא עושה הדבר הנכון בזמן הנכון, או לנסות ולהפעיל שיפוטם העצמי. הכל לפי יחסם למדיניות החוץ של הממשלה משך כל שנות קיומה של המדינה - לאו דווקא מדיניותו של שר החוץ, משום שלא ביצע מדיניות משלו אלא של הממשלה כולה. מובן שהטביע חותמו האישי על הביצוע. אולי הסתום בחילופי גברי אלה ימצא פירושו אם נראה במאורע שנפל התנגשות בין קו מאחד לבין דרכי ביצוע מפרידים. ניחוש זה כפוף להנחה, שהקו הכללי אשר נקבע בקווי היסוד של תוכנית הממשלה שאושרו בכנסת השלישית שריר וקיים, כהכרזת ראש הממשלה בנאומו בכנסת.

- ב -

אם "לעת גורל חובה לקום כאיש אחד ולא בשניים, או שמא דווקא לעת גזר, כמו תמיד, טובים השניים מן האחד?"¹ נתן אלתרמן חיזק הספק המכרסם בלב רבים אם טוב הדבר שנעשה ואם מועיל הוא למדינה, כדברי ראש הממשלה בתשובה למתווכחים. נניח לניחושים; אלה ודאי שאינם מועילים, אך מן הראוי שניתן דעתנו לבעיה אחת שהתעוררה מסביב לעניין:

* "הפועל הצעיר", 26.6.1956.

1 נתן אלתרמן, הטור השביעי, "דבר", 22.6.1956. ר' עמ' 301 לעיל.

נואמי האופוזיציה, ובמקצת אף נואמי הקואליציה, טענו שהסתום מרובה על המפורש בפרשה זו, אף תבעו עלבונה של הדמוקרטיה. הנואמים מסיעת מפלגת פועלי א"י ניסו לסתור טענה זו או עברו עליה בשתיקה. אך האמת מחייבת לומר, כי הטענה נישאת אף בפי רבים מחברי המפלגה, או שמורה בלבם. החברים רואים פגיעה במשטר החיים הדמוקרטיים של המפלגה בשל הצורה שלבש עניין חילופי המשמרות. הדבר הובא להכרעתו של מרכז המפלגה [17.6.1956] ללא מתן נימוקים משכנעים. יש יסוד לחשוב, כי הפרשה לא הובהרה די צורכה אף לוועדה בת שישה-עשר החברים שנבחרה תוך מהלך הישיבה לקבלת ביאורים נוספים מפי מזכירות המפלגה. מכל מקום, תוכן ההודעה של יו"ר הוועדה, שהציעה למרכז לאשר השינויים, נותן יסוד להנחה זו.

עם זאת, אין לראות פגיעה בעקרונות הדמוקרטיה במהלכה של הפרשה, אלא ביחסי החברות שאנו מרבים כה לדבר עליהם וכה ממעטים לשמור על ריקמה עדינה זו. אך למרבה הצער לא השכילה המפלגה לשוות צורה הולמת לעניין החותך כה עמוק בבשרה וביחסי החברות בתוכה.

- ג -

כותב הדברים האלה אין דעתו נוחה מחילופי המשמרות במשרד החוץ. אין הדברים אמורים כלפי הצד האישי שבדבר, כי אם כלפי משמעותם המדינית. אין לראות בהם דבר מועיל למדינה. הלוואי ולא יזיקו. הנימוק כי החמרת המצב הביטחוני עקב העיסקה הצ'כית-מצרית חייב שינויים אלה אינו משכנע. חולשתה של מדיניות החוץ שלנו אינה נעוצה במתכונניה ומבצעייה, כי אם במאבק זה ידו של המזרח על העליונה, לפי שעה, והמערב. כל הסימנים מראים כי במאבק זה ידו של המזרח על העליונה, לפי שעה, ואולי הוא אף עתיד לנצח, שעה שהאוריינטציה הפוליטית של ישראל היתה ערוכה מאז קום המדינה בקו ההישענות על המערב. הנימוקים שגיבשו מדיניות זו בכיוון חד-סיטרי ידועים ואין לחזור עליהם כאן. ספק רב אם אנו יכולים להתיר לעצמנו מיפנה חריף, מרחיק לכת, ולגבש מדיניות חדשה. דברי ראש הממשלה בכנסת רק מחזקים הנחה זו. כיוון שכך הרי שפרשת השינויים במשרד החוץ עשויה להוליד רק ניחושם ותו לא.

אולם יש לדחות את הטענות אשר בפי האופוזיציה, ולא רק בפיה. זוהי זכותו של כל ראש ממשלה לתבוע שינויים בהרכב הממשלה שהוא עומד בראשה. ויש אשר אין לתבוע ממנו שיפרש נימוקיו מכפי שהוא רואה אפשרות לעצמו לעשות זאת. זכותו היא לקבוע הגבול בין הסתום והמפורש.

בעקבות היוצא

עודני המום ממה שנעשה ואיך שנעשה. ולא משום שאני ככולנו טירון למדינה ורגיש לדבר שהוא מעשה-בכל-יום בכל מדינה ומדינה: שר הולך ושר בא; כבר היו חילופי שרים גם במדינתנו. הפעם – נשגבה מבינתי: מי זה ובמה זכה מהעובדה, כי משה שרת מבחון?

*

הבית החיצון שלנו מרום ונישא, הוא בנהו, מהמסד עד הטפחות, פועל רוחו וחזונו, פרי עמלו ושקידתו. ודאי, הוא ייפון גם בלעדיו. איך – החרדה לכך היא בלב רבים מאוד בישראל, וזו שבאה במקומו צריכה לדעת זאת.

*

מכונה רבת-עוצמה ש"רצה" במלוא הקיטור והמהירות, אם תיעצר פתאום, בבת-אחת – למשה שרת יש די כוחות נפש לצאת בשלום גם מבלימת פתע זו.

*

הדמוקרטיה שלנו! האם לא נסדק מה במעוז הזה באותה ישיבה מכרעת של מרכז מפלגת פועלי ארץ-ישראל, אשר לא זכתה לשמוע אף מה ששמעה אחר כך הכנסת?

*

מכבודו ודאי לא נגרע מאום; הוא אף עלה בעיני כל – זו דרך פרישתו, דברי הפרידה בכנסת, עמידתו האצילה.¹

* רשימה במדורו השבועי של דויד זכאי "קצרות", "דבר" 29.6.1965.

1 משה שרת הגיב ביומנו (עמ' 1541) על ה"קצרות": "כתבתי לדויד זכאי תודה על מכתבו והערכה ל"קצרותיו", שמבהינת יחסיו עם ב"ג היו נועזות מאוד" (ד"ז, איש העלייה השנייה, היה מזכ"ל ראשון של הסתדרות העובדים ומייסדי "דבר"), ור' שם מכתב מ"ש אליו. להלן הוסיף מ"ש וכתב: "דויד זכאי המסכן שילם מחיר יקר בעד העזות ב'קצרות'. ב"ג הפגיו בו מכתב הראוי, לפי גירסת חנה זמר [כתבת "דבר" בי-ם], לפרס ראשון בעד חריפות ארסית בכתיבה – הישווה אותו לליבנה ולבגין ואיחל לו כי להבא יבין לפחות את העניין שהוא כותב עליו. זכאי דרך עזו וענה לו כי בתוך עמו הוא יושב, נוסע באוטובוס, קונה בולים, יוצא ובא בין הבריות, ואין הוא זוכר מעשה שלטון אשר עורר סערה זו, אף לא כתב מעולם 'קצרות' שזכה לגשם נדבות כזה של ברכות ומחמאות בעל פה ובכתב" (שם, עמ' 1546). קטעים ממכתב ב"ג לזכאי ר' שם, שם.

1 | כיצד אסור לנהוג במדינה דמוקרטית

פיטוריו (או התפטרותו) של משה שרת מכהונת שר חוץ, הנסיבות בהן לוו והאופן בו בוצעו, יש בהם כדי להדאיג כל אדם בישראל החרד להנהגתה ההוגנת והדמוקרטית של מדינה זו. לא ברור כלל אם תהא לפיטוריו של משה שרת משמעות פוליטית חיצונית, אך משמעותה הפוליטית הפנימית חמורה; היא מעידה על התגברות יסודות אנטי-דמוקרטים בממשל המדינה, כולל שרירות בלתי מוסברת, עירפול כוונות השליטים והוצאת דיונים פוליטיים גורליים מידיעת הציבור והכרעתו השקולה. לגבי עניין זה – והוא המכריע בכל הפרשה העגומה – חייבים להיות מאוחדים כל נאמני החופש והדמוקרטיה בישראל, בין שהם תמימי דעה עם שר החוץ לשעבר, בין שהם (דוגמת כותב הדברים האלה) חולקים עליו בעניינים חשובים.

אם נסכם את הפרשה, ניאלץ לומר שני דברים המשלימים זה את זה. ברור לגמרי מי סילק את שר החוץ. לא ברור לחלוטין מדוע סולק.

אך שמא נחוץ להוסיף ולבדוק עוד משהו לגבי ה"מי"? ייתכן וייאמר: הרי בסופו של דבר אושרה החלטת הממשלה בדבר חילופי הגברי בתוכה על ידי רוב גדול בכנסת. והרי עוד לפני כך אושרה התפטרותו של משה שרת במרכז מפא"י [ב-17.6.1956], שהיא המפלגה הראשה בכנסת. הבה נבדוק את טיב האישורים הללו. בממשלה התנגדו שלוש מפלגות הקואליציה, (הדתיים, מפ"ם וה"פרוגרסיבים"), ליציאתו של שר החוץ. אחת המפלגות הקואליציוניות (ה"פרוגרסיבים") אף הביעה את מחאתה בצורה הקיצונית ביותר הניתנת למפלגה ממשלתית: היא נמנעה מהצבעה והשר שלה (פנחס רוזן) נעדר באופן הפגנתי מעצם ההצבעה. מפלגת הקואליציה היחידה – חוץ ממפא"י – שלא נקטה עמדה מתנגדת לגבי השינויים בממשלה היתה "אחדות העבודה". ברם, עמדת הביניים שלה ניכר בה ביטוי תמיהה נמרץ יותר לגבי עצם העניין מאשר בעמדתן המתנגדת של אחת או שתיים ממפלגות הקואליציה האחרות. בכנסת ובעיתונם הביעו אנשי "אחדות העבודה" – יחד עם ספקנותם לגבי מדיניות החוץ של הממשלה כולה – את תמיהתם ופליאתם למה ועל מה התפטר דווקא משה שרת ודווקא בשעה זו.

* "הארץ", 29.6.1956.

האחריות רובצת, לכאורה, על מפלגת פועלי ארץ-ישראל, שאילצה את שותפיה המתמרמים והתמהים להסכים ל"שינויים בממשלה" – או לפרק את הקואליציה. אך ספק אם הערכה זו תצדק יותר מאשר מבחינה פורמלית בלבד. מה אירע באותה ישיבת מרכז מפא"י, בה "אושרה" התפטרותו של משה שרת? שני דברים מעניינים אירעו בה. א) "הצמרת" ניסתה לשכנע את חברי המרכז, שאין לדון בסיבות חילופי הנהגה במשרד החוץ מתוך "נימוקים ממלכתיים"; וכיוון שהצמרת סירבה למסור כל הסברה ואינפורמציה, קבעה עמדה זו את המשכו של הדיון, כלומר את חיסולו בטרם התחיל.

ב) ההצבעה במרכז (ללא דיון) לא נתנה רוב ליוזמתו – המוכרת עתה – של ראש הממשלה: בין 89 המצביעים הצביעו רק 35 בעד השינויים במשרד החוץ; 47 נמנעו; 7 הצביעו נגד. צריך להיות אדם נועז מאוד כדי להעיד – לאור הצבעה זו – שהיוזמה לחילופים במשרד החוץ באה מתוך המוני המפלגה, או שנתקבלה ברצון על ידי נציגיה. יתר על כן: בתנאים נורמליים פחות או יותר – בכל מפלגה – היתה הצבעה מעין זו מתפרשת כאי-אמון וכישלון לבעלי ההצעה והיתה מחייבת דיון מחדש ברחבי המפלגה. לא כן אצלנו.

אצלנו – הוכרע דבר סילוקו של שר החוץ על ידי מיעוט במוסד המייצג של מפלגתו ותוך התנגדות פנימית של רוב שותפי המפלגה בממשלה. הצבעתה הנגדית של האופוזיציה בכנסת אינה אלא פרט נוסף; הוא בא להדגיש ביתר שאת, שרוב הציבוריות לא רצה בהתפתחות זו, אינו מבין לשם מה היא באה ולא נתן לה את אישורו המוסרי. ודבר זה הוא המכריע בכל הפרשה.

אפשר לרוקן את הדמוקרטיה מתוכנה בדרכים שונות. אחת הדרכים לכך היא למנוע מהציבוריות את האפשרות המעשית לדון בעניינים חיוניים לאומה. הדיפלומטיה יכולה להיות סודית, ולפעמים היא צריכה להיות סודית, אולם ההכרעה על עיקרי מדיניות החוץ ומדיניות הביטחון חייבת להיות פומבית. אחרת, יוכרעו העניינים הגורליים של מלחמה ושלום, והדרכים המובילות למלחמה או לשלום, לא על ידי הכלל שישלם את המחיר, אלא על ידי כת קטנה זו או זו.

התפטרותו של שר החוץ היא עניין פוליטי מובהק. יש ובמדינה טוטליטרית אין נותנים במקרה כזה הסברות פוליטיות לציבור: מכיוון ששם אין חייבים לתת הסברות בכלל, אין מגלים חילוקי דעות כלל ואין משתפים את הציבור בהכרעה. שם אפשר להרחיק שר על יסוד שרירותי, חשדנותו או יצריו של הדיקטטור. אולם במדינה דמוקרטית נאמר לציבור על ידי שני הצדדים היריבים מדוע מתפטר שר חשוב. הציבור יודע על מה נחלקו הדעות, מי ייצג את הדעות המנוגדות ובאיוו דרך בחרה הממשלה. הציבור מלווה כרגיל את פעולתה של הממשלה לאחר ההתפטרות בתשומת לב, בודק את הצלחת מדיניותה – ומחליט בבוא הזמן מי צדק – המתפטרים או הנשארים?

כך נהגו בבריטניה, למשל, כאשר אתונוי אידן התפטר תוך חילוקי דעות עם צ'מברליין, או כאשר אניורין ביוואן חלק על קלמנט אטלי, וכך נהגו בצרפת בימים אלה – ימי מלחמה ממש! – כאשר מנדס פרנס התפטר תוך ניגודים עם ראש הממשלה בדבר המדיניות הצפון-אפריקנית. שם לא מנעו מהציבור את ההסבר "מנימוקים ממלכתיים" ומכיוון שזה "נושא ממלכתי". במדינה דמוקרטית מחייב נושא ממלכתי דיון ציבורי ונימוקה הממלכתיים של דמוקרטיה תובעים את בירורו הפומבי. אכן, בלי בירור ציבורי כיצד תיתכן הכרעה עממית?

כל אזרח ישראלי הדואג לעתידה של המדינה – ויהיו דעותיו בענייני חוץ וביטחון אשר יהיו – חייב לשקוד על כך שמקרה שני כדוגמת פרשת סילוקו של משה שרת לא יחזור עוד בישראל. אחרת, יבואו ויתרבו מקרים גרועים ממנו. המורד תלול. בסופו של דבר, קשה יהיה לציבור לתבוע אחריות בעד מעשים שנעשו – ושלא ייעשו – והוא אפילו לא ידע ממי לתבוע. סנונית מסוג זה הופיעה בעצם דיוני הכנסת על התפטרותו של משה שרת. בעת אחד הנאומים העיר בן-גוריון תוך קריאת ביניים, שבזמן תקרית קיביה הוא היה ב"חופשה ארוכה". משה שרת הוסיף מניה-וביה שהוא היה ב"חופשה קצרה". אין לציבור דבר נגד חופשות לשרים – קצרות, ארוכות ואף מוחלטות. בכל זאת: מיהו האחראי לתקרית קיביה?! ואין זו אלא שאלה סמלית.

2 | כיצד מסלקים שר-חוץ*?

תולדות המערכה לסילוקו של משה שרת זורקות אור רב על המנהגים והמושגים שהשתלטו בקרב החוגים השליטים במדינה. העיקר בהם – טשטוש האחריות וערפול האמת.

מדוע התפטר משה שרת ממשרתו? מיהו האחראי למשבר כולו? במשך שבועות תמימים הכחישה העיתונות של צמרת מפא"י כל רמיזה וסברה, כאילו ראש הממשלה דוד בן-גוריון יש לו חלק בפעולה זו. השערות כאלו הוגדרו על-ידי "דבר", "הפועל הצעיר" וכו' בתור השמצות, סנסציות, רכילות לתיאבון וכדומה, עד שלא בא ראש הממשלה בכבודו ובעצמו והצטרף למשמיצים – לאחר מעשה. בנאומו בכנסת ב-19 ביוני [1956] הוא הכריז בכל הבהירות: "בזמן האחרון – הווה אומר בזמן ש'דבר' המטיר אש על 'המשמיצים' – באתי למסקנה ... כי עכשיו נחוצה הנהגה אחרת במשרד החוץ... אני מאמין כי זה מועיל למדינה".

* "בטרם" ז (רכ"ג), 10.7.1956.

ערפל עוד כבד מכך הוטל על נימוקי הסילוק. כדי להימנע מערבוב מקורות, נביא את כל העדויות ממקורותיה של מפא"י. האם היו חילוקי דעות רציניים בין ראש הממשלה ושר החוץ (על ניגודים לא-רציניים אין מפתרים שר חוץ)? במשך שבועות הכחישו "דבר" ו"הפועל הצעיר" השערות מסוג זה וייחסום לכוונותיהן הרעות של מפלגות יריבות. לכל היותר, היו היחסים ההדדיים בגדר של "קשיים והתנגשויות בין אישיות לאישיות, בין מזג למזג, אפילו במקום בו שוררת תמימות דעים בנוגע לבסיסה של המדיניות" ("ג'רוסלם פוסט"). ברם, לאחר ההתפטרות דחה דוד בן-גוריון סברה זו בכל תוקף. הוא הכריז בכנסת, ש"מבחינה נפשית ואנושית חברותנו לא נפגעה", אלא "היו חילוקי דעות ביני ובין חברי שרת".

מה היו אפוא חילוקי הדעות? לגבי המדינה והציבור זהו העיקר. אולם קשה לתאר אנדרלמוסיה גדולה מהשוררת בעניין זה. ההיו אלה הבדלים בהשקפות כלליות, שלא-דווקא מחייבים הבדלי עשייה, או שנתגלו ניגודים אקטואליים? משה שרת אמר בעניין זה דברים ברורים: שום בעיה אקטואלית, שום ויכוח שוטף, שום מקרה שהתרחש בומן האחרון לא גרם לחילוקי דעות בינו לבין ראש הממשלה. הבה ונצטט את דבריו בכנסת [ב-18.6.1956]:

מצב זה נוצר ללא כל קשר עם איזו בעיה מדינית מיוחדת שעמדה על הפרק באותם הימים, או עם איזה מאורע או תקרית כלשהי או מעשה אחר שהתרחש אז.

ברם, ראש הממשלה הביא בכנסת עדות הפוכה מזו של שר החוץ. הוא הבלית את האקטואליות שבהחרפת הניגודים הפוליטיים (הבלתי אישיים). הוא חזר והדגיש, שדווקא "בזמן האחרון" התגלה - או התעמק - חוסר התיאום בינו ובין משה שרת, ו"עכשיו נחוצה הנהגה אחרת במשרד החוץ". מאמר המערכת בהוצאתו השבועית של "דבר", שנכתב לאחר סיום הפרשה, מכחיש לחלוטין את הסברתו של משה שרת ומצטרף באופן ברור לסברתו של דוד בן-גוריון: "הדברים הגיעו לידי התפטרותו (של מ"ש) בשל חילוקי דעות מדיניים-אקטואליים".

אך מה היו חילוקי הדעות האקטואליים, שבגללם נאלץ ד' בן-גוריון להרחיק את משה שרת? סוף-סוף רשאת הציבוריות הישראלית, ורשאית הכנסת, לדעת בגלל מה סולק שר החוץ שלהם, וסוף-סוף חייב ראש ממשלה במדינה דמוקרטית להסביר מאורע מעין זה? אף דוגמה אחת לא ניתנה. הכל נשאר תחום וסתום.

ואם יחשוב מישהו, המסתפק במועט, שיתגלה לו רמז באם יחליט להעדיף את נוסחתם (הסתומה) של בן-גוריון-"דבר" על פני הערכתו (הברורה) של משה שרת - איננו אלא טועה. הבלבול וחוסר השחר רק יגדלו או. לכאורה, אם חילוקי-הדעות הם אקטואליים, חייב הדבר להתבטא במדיניות אקטואלית. הווה

אומר, יחול שינוי כלשהו במדיניות החוץ והביטחון הישראלית. הכך הדבר? לא מינו ולא מקצתו – על כל פנים, לפי הכרזתו של בעל הדבר עצמו. קשה לומר בעניין זה דברים ברורים יותר משנאמרו בסיכום נאומו השני של דוד בן-גוריון בכנסת: "מדיניות הממשלה תתנהל גם להבא לפי קווי היסוד המאושרים של הממשלה (מ-2 בנובמבר 1955) ובאופן מיוחד מדיניות הביטחון והחוץ". הוזה אומר: אם אפשר לצפות, אולי, לשינוי אקטואלי במדיניות הממשלתית, הרי זה בשטח הדואר והסעד, התחבורה והמשטרה, הפנים או המסחר – אבל לא בענייני חוץ. אם כך, צריך היה ד' בן-גוריון לפטר את שר הדואר או את שר המשטרה שלו, אך לא-דווקא את שר החוץ. שלילתנו את דבר סילוקו של משה שרת מהממשלה אין פירושה שהננו רואים ברכה בהתמדת שרים וממשלות במשך עשרים שנה ויותר, כולל הנהלת הסוכנות. צדק ד' בן-גוריון בהערתו, כי מיסודות החינוך הדמוקרטי הוא לשכנע את הציבור "שאינן איש אשר אי-אפשר להחליפו" – ואין ממשלה שאי-אפשר להחליפה. אך הנחה חיובית זו כוחה יפה לגבי ד' בן-גוריון לא פחות מאשר לגבי מ' שרת.

אכן, מדיניות החוץ הישראלית בזמן האחרון היתה גוקשה ומוטעית, היא לא הבינה בשעתו – הלכה למעשה – את התמורות הגדולות שחלו בעולם הבינלאומי בשנתיים האחרונות ואת התועלת שתצמח לישראל באם תלך עם מפשירי המלחמה הקרה ומרופפיה ולא תתמיד בעמדות, הכרזות ותכסיסים מזמנים-עברו. בדירותה הנוכחית של ישראל איננה הכרחית. במידה ידועה היא פרי טעויותינו.

אילו ממשלת ישראל התפטרה מטעם זה, היתה בכך ברכה ותועלת לאומית. אולם איש לא העלה בדעתו – ואף לא ראש הממשלה – שהיו איזה חילוקי דעות שהם בשטח זה. במידה שנודעו דברים בציבור, נראה ראש הממשלה קיצוני יותר ברצון ההתמדה בקווים הקודמים מאשר משה שרת, שהוא בדרך כלל גמיש יותר.

ממהותו של משטר פרלמנטרי – ביקורת הפרלמנט על פעולות הממשלה; ממהותה של ממשלה פרלמנטרית – אחריותה לפני הפרלמנט. נושאי אחריות זו הם השרים, ולא המנגנון האדמיניסטרטיבי שכל שר ממונה עליו. השר הוא המגלם את הקו המדיני של המימשל, הוא המוסר אינפורמציה לפרלמנט והוא הכפוף במישרין להחלטות הפרלמנט ומעביר אותן לאנשי המנגנון שלו. הוא אחראי לכל פעולה של מנגנון זה, שאינו פועל אלא מכוחו ובסמכותו. לפיכך מקובל במשטר פרלמנטרי מתוקן, שהשר נענש בעוון פקידי וחיוב להתפטר אם נעשתה במשרדו שגיאה חמורה – אף אם נעשתה שלא מדעתו של השר. יתר על כן, המשטר הפרלמנטרי הדמוקרטי המתוקן דורש, שהמנגנון הפקידותי לא יושפע ממאורעות פרלמנטריים ולא ישפיע על הכרעות פרלמנטריות, ולכן יהיה מסוגל לשמש כלי יעיל לביצועה של מדיניות הממשלה והפרלמנט בכל החליפות והתמורות בשדה המדיניות, המפלגות ובכל חילופי האישים בממשלה.

חילופי האישים במשרד החוץ בישראל לא היו מלווים במתן אינפורמציה והסברה לכנסת על המניעים והגורמים להם, ולא היו ביטוי להחלטה פרלמנטרית על קביעת קו חדש במדיניות. ראש הממשלה המפטר, השר המפטר והשר המתמנה – כולם כאחד לא הסבירו לעם ולנציגותו הפרלמנטרית את המשמעות של החילופים. את התפקיד הזה קיבל על עצמו פקיד בכיר במשרדו של ראש הממשלה. אזרח חשוב זה – טדי קולק – שהוא פקיד המדינה [מנכ"ל משרד ראש הממשלה] ולא פקידו האישי של ד' בן-גוריון, וחייב להיות מוכן לשרת את המדינה בכל הרכב מפלגתי ואישי של הממשלה המתמנית על-ידי הנשיא ומאשרת על-ידי הכנסת – מסר לעיתונות אינפורמציה מדינית על משמעותם של השינויים בממשלות שלא נמסרה לעיתונות ואף לא לכנסת על-ידי ראש הממשלה. יתר על כן: מר קולק נטל לעצמו את הזכות לחוות בפומבי דעה פוליטית על אודות השינויים, ולתת להם הערכה מסויימת.¹

האם סבור מר קולק, שהממונה עליו בשעה זו וזה עם עצם המדינה? האם איננו מעלה על דעתו את האפשרות, שבגלגולים הנורמליים של חיים פרלמנטריים, עלול המדינאי שהורחק היום מן השלטון לשוב ולעלות לשלטון מחר? ואז כיצד ימשיך מר קולק כפקיד המדינה לעבוד במשרדו של האיש שאותו ביקר בפומבי? הרואה מר קולק את עצמו משרתה של המדינה ושל ממשלתה – כל ממשלה חוקית שבה – או משרתו של מנהיג? ומה דעתו של ראש הממשלה על כך: הרוצה הוא בפקידות ממלכתית בלתי פוליטית המשרתת את המדינה, או בפקידות המשרתת אישים חולפים ומדיניות חולפת?

1 ככתבה ב"הארץ", 24.6.1956, שכותרתה "קולק על מחלוקת בן-גוריון-שרת", נאמר: "המסתורין בפרשת ראש הממשלה ושר החוץ לא הביאו תועלת לא לבן-גוריון ולא לשרת. מן הרגע הראשון היה צורך להציג את הבעיה באור הנכון כבעיית חילוקי דעות אישיים", אמר מר ט. קולק, מנהל משרד ראש הממשלה, בערב שאלות ותשובות שנערך בנתניה בליל שבת [22.6.56] מטעם מנהל ההסברה. מר קולק הוסיף, שזו זכותו של ראש הממשלה מבחינת הנוהל המקובל לפטר את שר החוץ. לדברי מר קולק נתקל בן-גוריון בהתנגדות שמר שרת אירגן נגדו בתוך הממשלה, ובשל כך אירע במשך השנה האחרונה לא פעם, ששאלות שונות לא התכרעו בממשלה ברוח הצעותיו של מר בן-גוריון, משום שלמר שרת היו דעות משלו, והוא יצר בכך חוסר הרמוניה מסכנת ומפריעה. "נכון – הוסיף מר קולק – ששעה שהזמין בן-גוריון את משה שרת להשתתף בממשלה הוא ידע כי לשרת יש דעות משלו, עליהן אינו מוותר, אך בן-גוריון הגיע למסקנה שהמצב הנוכחי מחייב שלראש הממשלה תהיה אפשרות מכרעת". לפי כתבה באותו נושא, שהתפרסמה אותו יום ב"דבר", פתח ט' קולק את דבריו ב"מן הרגע הראשון היה צורך להציג את הבעיה באור הנכון כבעיית חילוקי דעות אישיים בשאלות מדיניות חוץ וביטחון בין ראש הממשלה ושר החוץ" (ר' בנושא זה יומ"א, עמ' 1542-1543).

גירושו של משה שרת ממשרד החוץ

- א -

משה שרת לא היה איש "איחוד"¹ מעולם. להיפך, היו לנו כל השנים ויכוחים נוקבים אתו, עוד מימי "ברית שלום" ו"הליגה לשיתוף והתקרבות יהודית-ערבית". הוא לא הסכים להנחותינו והשקפותינו בדבר הקמת מדינה דו-לאומית בארץ-ישראל הבלתי מחולקת ולא שעה להצעותינו המעשיות, שהבאנו לפניו, עוד בעת היותו מנהל המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, לאחר התייעצות עם ידידינו הערביים, שכמה מהם הסכימו לעקרונותינו.

לא היו חסרים גם ויכוחים אישיים שניהלנו אתו, בכתב ובעל-פה, על שאלות משאלות שונות ובמסגרות פוליטיות שונות, כגון במפלגת "עלייה חדשה". זוכרני, למשל, חליפת מכתבים בינו וביני בימי מלחמת-העולם השנייה על זכותם המוסרית של הסרבנים מטעמי מצפון שלא להתגייס לבריגדה היהודית. אף-על-פי שאני עצמי אינני ולא הייתי סרבן מטעמי מצפון בכל המצבים והמסיבות, ראיתי לי זכות וחובה להגן על סרבנים שבטוהרם המצפוני איש לא הטיל ספק. גם בפרשה זו לא מצאנו לשון משותפת, מפני שמה שרת היה סבור שמלחמתנו היא מלחמת מגן מוחלטת, ולפיכך אין מקום לספקות מוסריים לגבי זכותנו וחובתנו להילחם, ולא רק נגד אותו צורך המין האנושי.

השקפתו העקרונית הזאת על זכותם המוחלטת של עם ישראל, של ארץ-ישראל ושל מדינת ישראל בכל סיכסוכיהם הבינלאומיים מנעה בעד משה שרת את האפשרות להגיע לידי מדיניות ערבית קונסטרוקטיבית. הוא אמנם היה מתון הרבה יותר מאשר כמה מחבריו בהנהלת הסוכנות, בממשלת ישראל ובמפלגתו, אבל מתינות זו לא הביאה אותו לידי מדיניות מחושבת, אלא רק לידי הטלאת טלאי על גבי טלאי. אין להגיע למיפנה החיוני במדיניות החוץ הישראלית והציונית בלי ביקורת עצמית על

* "נר", ירחון אגודת "איחוד" לבעיות ציבור ולהתקרבות יהודית-ערבית, חוב' י"א, יוני-יולי 1956.
1 אגודת "איחוד" הוקמה ב-1942 בידי פעילי ארגון "ברית שלום" וחברי מפלגת "השומר הצעיר", "הליגה הסוציאליסטית" ו"פועלי ציון שמאל". דגלה ברעיון מדינה דו-לאומית כפתרון לבעיית ארץ-ישראל.

הירותנו המוסרית ובלי הודאה חלקית בזכותם של אחדים. עמדה כזו, שלדאבון הלב לא היתה עמדתו של מר שרת, חייבת להתבטא בשני תחומים לפחות: ראשית כל בתחום יחסנו אל בעיית הפליטים הכואבת, שלא תיפתר אלא אם כן נישא באותו חלק האחריות והאשמה הרובץ עלינו, ונכפר עליו במעשים ולא רק בדיבורים; ושנית, בתחום יחסנו אל המיעוט הערבי הכפוף עד היום הזה למשטר צבאי. אומנם ייתכן, שמר שרת פעל בציניעה באחד התחומים האלה, או אף בשניהם – פעם הכריז רישמית בכנסת על גכונותנו להחזיר בתנאים מסוימים מאה אלף פליטים, אך לא חזר על הצהרתו זו ואף ביטלה בזמן מאוחר יותר. על כל פנים, כוונותיו הטובות והרצויות, במידה שהיו כאלה, לא הגיעו לידיעת הציבור הרחב כדי לחנכו ברוחן, ולא שינו את המצב העגום בו אנחנו נתונים כיום.

- ב -

אם זהו, לפי דעתנו, המאזן של מדיניותו של מר שרת, מדוע הצטערו אנשי "איחוד" על התפטרותו ואף פירסמו כרוז בחוצות הערים, שנוסחו מופיע להלן בחוברת זו?² ישנן כמה תשובות על שאלה לגיטימית זאת, מהן אישיות, מהן הנוגעות במדיניות הפנים ומהן הנוגעות במדיניות החוץ, ואלו הן:

1. למר שרת ישנן כמה תכונות אישיות העשויות לחבבו על אנשים רבים. הוא וכחן חריף ולעתים אדבוקטורי למדי, בייחוד במסיבות בינלאומיות, אך איננו פולמסן מקצועי המבטל מלכתחילה את יריבו. אפשר לדבר אתו והוא יקשיב לך, אם כי קשה לשכנעו, אך נימוסיו הטובים אינם רק בהינתן קישוט חיצוני, אלא יש בהם משום סובלנות דמוקרטית אמיתית, שאיננה ממידותיהם הבלוטות ביותר של רוב חבריו בשלטון ובמפלגה. נוסף על כך יש בו מזיגה נדירה מאוד בין תכונותיו של אדם המושרש עמוק בארץ, לרבות חלקה הערבי, שבלשונו הוא שולט שלטון גמור, לבין סגולותיו של בעל השכלה אירופית רחבה, שמהלכים לו בין בני כל אומות העולם כמעט. מבחינת תרבותו הרי משה שרת מציג דמות ישראלית-אירופית למופת, בעלת שורשים עמוקים ובעלת אופק רחב גם יחד. צעירינו הלומדים והמתלמדים יכולים ללמוד ממנו הרבה מאוד, מפני שהם נוטים בדרך כלל לאחד הקצוות, אם לשורשיות יהודית קצרת הראות וצרת האופק, אם להפלגה למרחקים נטולת יסודות. חבל שבתי הספר התיכוניים שלנו הקימו מעט מאוד אנשים במשקלו של משה שרת, בוגר הגימנסיה העברית "הרצליה" בתל אביב.

2. במדיניות הפנימית מציינת עזיבתו של מר שרת סימן אזהרה מדהים, מפני שהיא

2 כרוז "איחוד", שפורסם על לוחות המודעות בירושלים אחרי הדחת שר החוץ משה שרת, מובא להלן בעמ' 325.

איננה בגדר התפטרות ואף לא בגדר פיטורים סתם, אלא בגדר גירוש. לו היה מר שרת רוצה להתפטר, היה צריך לעשות זאת אחרי פשע קיביה או לכל המאוחר אחרי חטא חוץ ים הכנרת, אך זה פעמיים החמיץ את ההזדמנות, מסתמא לא מתוך נימוקים אישיים אלא מתוך הרגשת אחריות, שרבעה עליו, למנוע בעד דברים רעים עוד יותר. מובטחני שהיה זה חשבון מוטעה, וכיום אולי אף הוא יודה בכך.

בין כה ובין כה, משה שרת לא התפטר במועדו, אך גם לא פוטר עכשיו פיטורים רגילים וגלויים, שיש להם מקום בכל מדינה דמוקרטית, והם אף עשויים לשמש לה סימן ברכה. כאן קרה דבר אחר לגמרי. נעשתה קנוניה כדי להרחיק מתוך הממשלה איש מרכזי, שמשביבו התחילה מתארגנת אופוזיציה (מתונה למדי) נגד שלטון היחיד של ראש הממשלה.

זהו פתרון היחיד, השנוייה בניחושים רבים כל כך, והרי הוא פשוט למדי. קנוניה זו הגיעה לשיאה על-ידי הניסיון האווילי לפתות את מר שרת כי ימיר את מקומו הרם "מרצון" במשרת מזכיר מפלגתו, כדי להעניק לה אותה אידיאולוגיה, שהיא מחפשת אותה כיום בכל השווקים והחצות. יפה עשה שרת שלא נתפתה לפיתוי זה. בכך הכריח את יריביו במפלגתו לגלות לפחות טפח מזוימתם, אם כי השתדלו לכסות טפחיים. הוא לא השאיר להם כל ברירה אלא לגרשו ממשד החוץ ומשירות החוץ. על גירושם אלה הוחלט במוסד המרכזי של מפא"י, אומנם ברוב של "נמנעים" שהוכרע על-ידי מיעוט מצביעים. ניתוחה של הצבעה זו, בה מספר עוני "לאו" מפורשים היה מיעוט קטן עוד יותר, מבוטל ממש, מגלה את פני האופוזיציה בתוך מפא"י, שאינה חסרה כלל וכלל, אך היא דוממת ומבטלת את עצמה על-ידי הימנעות מלהצביע ומלפעול. על-ידי כך משתלט על המפלגה המיעוט האקטיבי והאקטיביסטי, הכפוף לחלוטין למרותו של ראש הממשלה.

מיעוט אקטיביסטי זה במפא"י הוא מיעוט קטן עוד יותר בממשלה ואולי בכנסת, אם כי, כנראה, לא בצבא ואולי אף לא בכל חלקי האוכלוסייה. על כל פנים, משתלט המיעוט הזה על המפלגה השלטת, ודרכה על הממשלה ועל הכנסת, אלו המוסדות הלגיטימיים היחידים, הרשאים להביע את דעתו של רוב העם, שבחר בהם. שלטון המיעוט על הרוב הוא מסימניו המובהקים של משטר בלתי דמוקרטי או של משטר המתרחק מן הדמוקרטיה, הואיל וזו הפכה לצורה שנתרוקנה מתוכנה החיוני. כפשע בין דמוקרטיה מתנוונת לדיקטטורה, וכפשע בין שלטון המיעוט לבין שלטון היחיד.

זוהי משמעות גירושו של מר שרת, שקיבל את גט הפיטורים בכבוד אישי רב, בתחום המדיניות הישראלית הפנימית.

אשר למדיניות החוץ, עדיין אין לדעת איך ייפול דבר. נאום הפתיחה של שרת החוץ

בפני העיתונאים היה מתון הרבה יותר מאותם הנאומים שהיינו רגילים לשמוע באחרונה
משרת העבודה, למשל מעל במת הקונגרס הציוני הכ"ד [24.4.1956]. היה אומנם רמז
המבשר רעות על חידוש העבודה בערוץ הירדן גם ללא הסכם. אבל בצידו של שטר
מלחמתי זה בא מייד שוברו הפשרני בצורת הבטחה להמשיך בניסיונות להגיע לידי
תוכניות פיתוח מקיפות יותר, בעלות אופי אזורי ולא רק ארצי, תוך הסכם עם שכנינו.
כל האנשים בעלי רצון טוב בארץ ומחוצה לה יקוו, שלפחות לא ישתנה הקו של
שרת לרעה. אמרנו וחזרנו ואמרנו, שאין בקו זה משום הבאת השלום, אבל היה בו
משום מניעת המלחמה. וגם זו לטובה. הוא הדין גם לגבי משרד החוץ שבהנהלתו,
לאמור: מלאכי שרת לא היו מלאכי השלום, אבל גם מלאכי חבלה לא היו.

ברם, אף דברים נבונים, היוצאים בזמן האחרון מפורשים מפייהם של ראש
הממשלה ושל שרת החוץ החדשה, אין בהם להסיח את הדעת מן הסכנות האפשריות
האורבות לנו בתחום מדיניות החוץ. מלחמות אינן מתפרצות רק מפני שמשהו
מתכנן אותן, אלא לפעמים הן נגרמות על-ידי מעשים מצומצמים ומוגבלים,
המשמשים ניצוץ מבעיר לאבק השריפה הפוליטי, שנצטבר משך זמן רב.

דעת ההיסטוריונים חלוקה עד היום בשאלה מי ירה את הירייה הראשונה שפתחה את
מהפכת מרס 1848 בברלין הברירה ובחלקי גרמניה רבים. כמו כן מפולגים ההיסטוריונים
עד היום בשאלה מה גרם למלחמת-העולם הראשונה, אם רצח יורש העצר האוסטרי פרנץ
פרדיננד, אם תגובתה של ממשלת אוסטריה-הונגריה על מעשה זה. בין כה ובין כה תמיד
אפשר להבחין בין גורם קרוב, המפעיל את שלל הנסיבות העמוקות יותר, לבין אותן
נסיבות עצמן. פוליטיקה קונסטרוקטיבית עוסקת באותן הנסיבות העמוקות, כשם שרופא
מומחה אינו מסתפק בריפוי סימני המחלה, אלא חודר לעצם שורשיה ומשתדל לעקורם,
כי יודע הוא שעם עקירתם ייעלמו הסימנים החיצוניים מאליהם.

מר שרת לא היה נמנה בין הרופאים הגדולים של מחלת ישראל ולא חדר
לשורשיה, אלא טיפל בדרך כלל רק בסימנים הנראים לעין. מאידך גיסא, הוא נמנע
כמעט תמיד מלהוסיף שמן תקרית על מדורת האיבה והשנאה הערבית-יהודית. מזוג
המבוגר, הרחוק מן הסערות ההיסטריות של אותה תקופת התבגרות פוליטית, שאינה
מגיעה לעולם לידי בגרות, דחה אסונות רבים, הישעה סכנות אקטואליות ואולי –
כולי האי ואולי – החמיץ על-ידי כך בכלל את ההזדמנות למלחמה יזומה, שלא כל
חבריו התנגדו לה לעת מצוא, כפי שהם מתנגדים לה כיום, כנראה וכמקווה.

ישראל החולה לא קיפחה אפוא רופא מומחה עם גירושו של מר שרת, אבל היא
קיפחה חובש מסור. ישראל התועה בדרך חייה לא קיפחה עם גירושו מִכְנֵן עגלתה
המתדרדרת, אך היא קיפחה בלם זהיר, שהאיט את קצב ההידרדרות.
רבים מבני העם מצטערים יחד איתנו צער נאמן על גירוש זה.

לאן הולכת מדינת ישראל?

כרוז אגודת "איחוד" על התפטרות שר החוץ, משה שרת

אזרחים אחים!

בחרדה ומתוך דאגה לשלום הציבור ועתידנו בארץ מציינים אנו דבר ההתפתחות האחרונה בקרב הממשלה.

אהה כי שרת הלך, ואהה שבעתיים כי בן-גוריון נשאר!
הוצאתו ה"מוצלחת" של משה שרת, שר החוץ, מהממשלה, הוצאה זו אשר נקבעה מאחורי דלתיים סגורות במסיבות מסתוריות – מה משמעותה?
בנאומו בכנסת לא השאיר ראש הממשלה שום ספק ופקפוק בנוגע למשמעות האקט הזה. פירושו הוא: הגנרל גירש את המדינאי.

נזכור כי לאחר שההרפתקה הפושעת ב"מיבצע כנרת" הכשילה את מאמציו של שר החוץ באמריקה, השכיל המכשיל את חברו ואת ארצו להשתמש בעצם הכישלון הזה גופו, כדי להשתחרר משארית ההשפעה המרסנת והבולמת, שהיתה לו למשה שרת על המדיניות ההרסנית של שר הביטחון.

המאבק קיים במדינות שונות: למי העדיפות, לאיש המדינה או לאיש הצבא? והנה בארצות-הברית הכריע לפני שנים אחדות טרומן, המדינאי הפשוט, את הגנרל המזהיר מק-ארתור וכך הציל את שלום העולם. כאן הכריע שר הביטחון וההרפתקנות את שר החוץ – מה תהא התוצאה? גולדה ולא גולדמן.

כאשר עמד בן-גוריון לפני הברירה לבחור באדם חדש לתפקיד מדיני, פסח לגמרי על נחום גולדמן, בעל שיעור קומה מדיני וניסיון דיפלומטי, דמות מפורסמת בזירה הבינלאומית, ובחר תיכף בגולדה מאירסון, שהכריזה בקונגרס הציוני האחרון, לשמחת בגין ואנשיו, "שהירדן שלנו הוא כשם שהמיסיסיפי הוא של ארצות-הברית". היא הוכיחה בזה את הרצון להתגרות, העלולה לגרום למלחמה עקובת דם. העובדות הללו עשויות להכשיר את הקרקע להרפתקאות חדשות, חס וחלילה. מה יבוא עכשיו?

אזרחים אחים: ההתפתחות האחרונה מבשרת רעות. הזורזים והעורבים עשו יד אחת. רק בעמידה אמיצה ומתמידה על המשמר נוכל, אולי, לסכל את המשך השיטה ההרסנית. לכל יש גבול. גם סיעות הקואליציה צריכות לשקול היטב אם יכולות הן להמשיך לתת סיוע לראש הממשלה הזה. אדם כשר המשפטים [פנחס רוזן] צריך לשאול את מצפונו אם אינו נוטל על עצמו אחריות גדולה מדי בהישארו בממשלה קואליציונית זו. שגרירים ופקידים בכירים אחראים חייבים לשקול אם הם יכולים לשרת את הגב' מאירסון. אפילו אנשי מרכז מפא"י, אותם "אומרי הן" למופת, צריכים לשקול אם יכולים הם ללכת לנצח בעיניים עצומות אחרי מנהיגם.

מדינת ישראל בסכנה! אל נסבול עוד את מזימות ההרפתקנים!!!

משה שרת ואנדרי וישינסקי
בימי קבלת ישראל לאו"ם, 1949

שער שלישי | בעיני היסטוריונים

328	משה שרת - מדינאי ציוני בן הארץ	ישראל קולת
340	המדינאי של "חומה ומגדל"	מוטי גולני
349	משה שרת, גמאל עבדול נאצר ודוד בן-גוריון	קנט לאב
357	על משה שרת ודוד בן-גוריון	מיכאל בריצ'ר
381	משה שרת מול המימסד הביטחוני	בני מוריס
416	משה שרת ומאבקו ב"ביטחוניזם"	מרדכי בר-און
424	שרת המתון מול בן-גוריון האקטיביסט	אבי שליים

משה שרת – מדינאי ציוני בן הארץ

עשר שנים לאחר פטירתו של משה שרת ניצבת דמותו מחד כעד לגאון צמיחתו של מדינאי יהודי כליל כשרונות בארץ, ומאידך כעדות לניפוץ מהדהד של יחסי שותפות ורעות. אנו עשויים לראות במשה שרת דוברת של שיטה מדינית שטעמיה עמה אף כי זו לא נתקבלה, או שבוי בקסם הטיעון המילולי והמוסרי המרוחק מן המציאות הפוליטית. אנו שואלים אם הוא גילום אגדת הסגולה של מדיניות ציונית ושל צמיחת מדינאים ציונים, או שמא קורבן יוון המצולה של החיים הציבוריים.

חשובנו עם דמותו של משה שרת הוא במידה רבה חשובנו עם עצמנו. יכולים אנו לשאול: האם שגה משה שרת כאשר פנה אל המדינאות, או שמא סתתה המדינאות העברית ממסלולה ופנתה אל דרכים נלוזות? האם לא נועד משה שרת למנהיגות – או שמא לבשה המנהיגות דמות אשר לא אליה התפללנו?

משה שרת ובני דורו היו מעין גילוי ראשון של סגולת הארץ להעמיד אישים ומדינאים בעלי שיעור קומה; שורת האישים שהעמיד דורו הייתה מעין הגשמה של ההבטחה שבציונות, ראייה ניצחת כי המדיניות היהודית החדשה מעמידה גם מדינאים חדשים. כיום רשאים אנו לשאול: ההיה זה מקור חיים או נחל אכזב?

לפי הכתבים, התעודות והמחקרים המצויים בידינו כיום, קשה עדיין לתאר את שיטתו המדינית של משה שרת ואת קווייה המיוחדים. מחקרים הנעשים עכשיו ואשר ייעשו בעתיד יאירו, ללא ספק, את עינינו בעניין זה. אולם, יש בידינו חומר תיעודי מספיק כדי לתאר את דמותו של משה שרת כמדינאי מתהווה – את עומק המניעים אשר הביאו אותו למדינאות, את היקף הראייה ואת שיטת הפעולה שלו.

משה שרת נחשב כמדינאי בן המשמרת השנייה של תנועת העבודה. אולם הוא נבדל מכמה בחינות מהותיות מן הדור הראשון; התחברותו אל ברל כצנלסון, אל דוד בן-גוריון, יצחק בן-צבי ויצחק טבנקין אינה מובנת מאליה; היא מצריכה הסבר: הוא לא צמח עם הפועלים אנשי העלייה השנייה ולא עם אנשי "החלוץ" בגולה. לפי

* "בתפוצות הגולה", חוב' 75/76, חורף תשל"ו 1975 (עיקרי הדברים נאמרו בערב זיכרון שנערך בירושלים ב-15 ביוני 1975 מטעם משרד ראש הממשלה, משרד החוץ וההסתדרות הציונית העולמית במלאות עשר שנים לפטירת משה שרת. (ההערות בפרק זה משל המערכת).

מוצאו וחינוכו עשוי היה משה שרתוק, בנו של יעקב שרתוק, ביל"ויי מיקירי תל אביב, חניך הגימנסיה "הרצליה" והאוניברסיטה בקושטא - לפנות לחוג ציבורי אחר ולמחשבה פוליטית אחרת.

משה שרת הוא בן-גילם של אישים כלוי אשכול או זלמן ארן - שאף הם בני המשמרת השנייה של תנועת העבודה; אך הוא גם בן סביבתם - אם לא גילם - של איתמר בן אבי"י, בנו של אליעזר בן-יהודה, שהיה ידידו של יעקב שרתוק; של גד פרומקין, בנו של ישראל דב פרומקין, עורך "התבצלת", שהלך כמוהו ללמוד בקושטא; של אהרון אהרונסון בן זכרון יעקב, שנדחף למדינאות נוכח גורל היישוב היהודי בארץ-ישראל בימי מלחמת-העולם הראשונה.

מרחב הראייה של משה שרת, "כל שספגה אוזנו עודה רעננה, מה שספגה עינו טרם שבעה לראות", שונה היה מזה של בני העלייה השנייה יוצרי מפלגות הפועלים. הוא לא גדל בוויילנה או בוורשה, בפולטבה או בפרוברוסק; התסיסה המהפכנית וסערות האידיאולוגיה לא עברו עליו; הסכימות המופשטות והדוקטרינריות של מלחמת מעמדות, מהפכה סוציאלית או אחווה בינלאומית של הפרולטריון, לא קנו שביטה במוחו.

הוא למד לימוד מסודר והשכלתו הגבוהה אומנה באנגליה על גישה שיטתית, בהירה ואמפירית. כאשר נחל משה שרת אמיתות אידיאולוגיות, צריך היה לשוב ולעבד אותן במוחו השיטתי והמסודר.

משה שרת גדל בעין-סינייה, ביפו ובתל אביב, ביישוב קטן אך מאמין ביעודו. יישוב זה ראה עצמו כמבשרה של תחייה יהודית וגאון יהודי, כגרעין מצער אשר ישגה באחריותו.

לא רק המצוקה היהודית בגולה פיתחה את תודעתם המדינית של בני הארץ. הם ראו עין בעין את התפתחות התודעה העצמית הלאומית בקרב האוכלוסייה המקומית, המוסלמית והנוצרית. הם חזו לאומיות ערבית צומחת ועולה, ואת הלשון הערבית הופכת מנכס תרבותי לסימן היכר לאומי ומדיני. הם מצאו את העדה היהודית החדשה והמסורתית גם יחד - "ישוב" ו"חדש" בלשוננו - נחותה לעומת הלאומיות הערבית שהגבירה אוניס. ומשום כך הם הולכים לקושטא, ללמוד משפטים, על מנת להיטיב לייצג את זהותו המדינית של היישוב היהודי; הם מייסדים ועורכים עיתונים שאינם רק אמצעי אינפורמציה, אלא גילויי זהות מדינית.

אולם בני דור זה אף תוהים הרבה על דמות עצמם. הם שואלים מה יחסו של "היהודי החדש", אותו הם מגלמים בדמותם - אל "היהודי הישן" - ומה יחסו אל סביבתו המזרחית. לפיתחם אורבת הסכנה של צירוף שטחי וצבעוני של חיקויים ושל הינתקות מעצמיות יוצרת.

משה שרת היה ער לסכנה זאת כל ימיו. הוא חשש מן המתהדרים וההרפתקנים,

בייחוד במדיניות החוץ – שטח מועד לפורענות. תמיד ביקש, כי הייצוג החיצוני יישען על אמת פנימית גרעינית, על "שורשים", בלשונו. הוא חזר והדגיש את אקט ההכרעה, הקובע אם חייו של אדם יופנו אל מטרה או יהוו תעיייה חסרת כיוון.

לא פעם, גם בעיצומן של סערות מדיניות, מצא משה שרת לנכון לעשות את חשבון נפשו ולהסביר לעצמו ולאחרים את הכוחות אשר הוליכו אותו בדרך בה בחר. בליל קיץ אחד, ביולי 1937, בעת פרסום הדין-וחשבון של הוועדה המלכותית בראשות הלורד פיל, מצא משה שרת לנחוץ להסביר במכתב לדוד בן-גוריון את ההשפעות המעצבות את חייו. אופייני הדבר, כי לא רעיונות, ספרים, מאורעות טראומטיים או תנועות עיצבו את חייו – אלא אישים.

הראשון לאלה היה אביו – יעקב שרתוק. שהיה, לדברי בנו, "יהודי גדול ומחנך, בעל כוח השפעה מוסרי כביר". יעקב שרתוק זכור כיום, בזכות בנו, כחבר בקבוצת הבי"ויים וכאחד מאנשי "שיבת החרש והמסגר" הבי"וויית שהתיישבו בירושלים. אולם הקורא בעיתוני בן-יהודה מתקופת עלייתו השנייה של יעקב שרתוק ארצה, מוצא בהם את מאמריו רחבי הידיים בחתימת "יעקב יהודי", המתווכחים עם גישותיו של בן-יהודה. מאמרים אלה מלמדים על עולמו הרוחני של האב, שהיה בעל השפעה כה רבה על הבן. יעקב שרתוק, שחזר ארצה בתרס"ו (1906), מצא לפניו בן-יהודה שונה לגמרי מזה שהכיר בירושלים במחצית הראשונה של שנות השמונים, בימי עלייתו הראשונה. הדבר היה לאחר הקרע בין בן-יהודה והיישוב הישן ולאחר פולמוס אוגנדה. שרתוק, שהחל לקרוא בה"השקפה" – עיתונו של בן-יהודה – ואף התבונן בהליכות ביתו של בן-יהודה בירושלים, נחרד למראה המיפנה שחל בהשקפות ידיו. במכתב נרגש הוא פונה אל בן-יהודה ומסיים במילים: "ענני, בן-יהודה, ענני".

אחרי הדברים האלה התנהל בין השניים ויכוח עקרוני גדול על דפי "ההשקפה", ויכוח שראשיתו עניין מעמדה של הלשון בתחייה היהודית, והמשכו אופיו ומעמדו הכללי של העם היהודי בהיסטוריה.

בשנות השמונים ביקש בן-יהודה לכונן את הלאומיות היהודית החדשה על-ידי הצמחתה האורגנית מתוך היהדות המסורתית ומתוך היישוב היהודי הקיים בארץ-ישראל. ירושלים נועדה להיות מרכז דתי לכל קהילות ישראל בגולה, ומכוח זאת גם מרכז לאומי. בראשית המאה החל בן-יהודה מטיף ללאומיות מודרנית שסימנה הלשון, והמערצת על אופיה הדתי והמסורתי של היהדות ועל צביונה של ההיסטוריה היהודית הגלותית. לאומיות חדשה זו מוכנה אף להסתפק באופן זמני במרכז מחוץ לארץ-ישראל – בתנאי שידברו בו עברית.

יעקב שרתוק נשא בלבו דמות שונה לחלוטין של העם היהודי. הוא לא העמיד את היהדות על הלשון בלבד, אלא ראה בה צירוף של היסטוריה, דינים, שבתות, חגים, מנהגים ומידות. הוא לא התייחס בבוז לקיום היהודי הגלותי, אלא ראה בו

סגולות נערצות. לעיתים השתמש בקנה-מידה מיוחד לעם היהודי וטען, כי יש הבדל עקרוני בין יהודים לעמים. מאידך, בחן לעיתים את העם היהודי בקנה-מידה של כל "עם היסטורי", "עם חי", היינו, לדעתו, עם המשתתף בקידמה הכללית ותורם לתרבות האנושית. משתי הבחינות נמצא העם היהודי גדול ברוחו.

במאמרים ארוכים הכתובים בעמל, בפתוס ובסערות נפש, בעברית נמלצת ובידיעה רבה של תולדות ישראל, הסביר יעקב שרתוק את השקפתו. הוא העריך פחות מבן-יהודה את תקופת בית ראשון, בה היו היהודים עם לוחם ודומה לגויים, וטען כי העם היהודי הוא זה שנתכונן על-ידי עזרא הסופר. תקופת הגלות, לפיכך, אינה תקופת חוסר-חיים אלא היפוכו של דבר – תקופת חיוניות עזה ומלחמה על תורה ותרבות. עם זאת, הוא היה גא בגדולי מדע ולוחמי חרות שהעמידו היהודים בזמן החדש. היהודים הצטיינו לא רק במדע, אלא גם במידות חסד ורחמים והסתפקות וצניעות, שעה שאלה שאינם יהודים היו שטופים באלמות. את תורת בן-יהודה הציג שרתוק כתורת משכיל משנות השישים והשבעים למאה הקודמת.

בשאלת הלוח היהודי ניהלו השניים ויכות צדדי, שהסתעף מן הוויכוח העקרוני. בן-יהודה לא השתמש בעיתונו במניין בריאה, אלא במניין חורבן בית שני, על מנת לציין את משמעותה המדינית של היהדות. מן האמור לעיל נוכל להבין את טעמי התנגדותו של יעקב שרתוק למניין חדש זה.

כארבע שנים לאחר בואו לארץ נוקט יעקב שרתוק (בשנת תר"ע [1910]) עמדה קרובה לבן-יהודה בעניין הלשון. הוא מתמרמר על כרוז של הסתדרות המורים הגדוש ביטויים לועזיים, קורא להשתחרר מן "הזרגון המכוער" ומצדד בחידוש מילים ממקורות העברית והערבית לפי שיטתו של בן-יהודה. הוא טוען לבכורה של ארץ-ישראל על הגולה בכל הנוגע לעיצוב הלשון – למרות שמרכזי הספרות והתרבות היהודית הם בגולה. בגולה, הוא קובע, אין עתיד לעברית, ואילו בארץ-ישראל היא לשון מדוברת וחיה. אנו עומדים כאן על האובניים של החינוך היהודי החדש בארץ, תוכנו הרוחני והשתקפותו בדמותם של הדורות הצעירים, אשר גדלו בארץ.

אל השפעת היישוב היהודי ודמות האב, נוספו השפעת הגימנסיה ומוריה על משה שרת הצעיר.

מורי הגימנסיה, שהושפעו מאחד העם מכאן ומן האוניברסיטאות של שווייץ הליברלית מכאן, ביקשו לגדל אינטליגנציה יהודית צעירה. אינטליגנציה זו היתה אמורה להנהיג את העם, שכן הם זיהו את ההשכלה הגבוהה והמקצוע החופשי עם ההנהגה הלאומית. יתרון ההשכלה הקנה, כביכול, גם כישרון הנהגה – הוא איפשר ראייה כוללת של צורכי הציבור, שיפור מידותיו, וסיוע בקידומו. אולם כאן בא המיפנה. בהשפעתו של אליהו גולומב נעשתה הבחירה הגורלית בדרך החיים, בחירה שאותה העריך כל כך משה שרת.

אליהו גולומב הציג את העמקות הרוחנית האחד-העמית, שיוצגה על-ידי מורי הגימנסיה, כשטחיות; העומק לא היה עוד בתורה, אלא במציאות, ואליהו גולומב הוא שהבקיע את הדרך אליה. השירות לאומה לא היה עוד תוספת לחיים האישיים של הפרט או בעל המקצוע, אלא דרך חיים. רוחן של הקבוצות המהפכניות הרוסיות נאצלה על משה שרת לא באמצעות תנועת העבודה המתחילה, אלא באמצעות בן כיתתו אליהו גולומב.

התמסרות מוחלטת זו לכלל, לתפקיד, למציאות וליצירה ההיסטורית, יש בה משום סגולה ומידה טובה כל עוד הכלל וההיסטוריה הם בעלי פשר חד-משמעי שכולו חיובי, כל עוד אין בהם מאבק לכות ולשלטון לשמם – לא גיא חזיון של קרב יצרים, לא ערבוביה חסרת שחר של מעשים ומקרים – אלא שליחות וייעוד. משה שרת קיבל דמות זאת של החיים הציבוריים. היא אשר הוליכה אותו לשירות הנאמן, והיא אשר הכבידה על פרישתו מחיים אלה.

"אחדות העבודה" המקורית של השנים 1919–1929 נתנה למשה שרת את הכלל הממשי, אשר את ההתמסרות אליו דרש אליהו גולומב. היא שיצרה את תמונת הָרְעוּת והיא שנתנה דמות למדיניות. היא היתה ההתגלות הגדולה והיא השרתה על משה שרת קסם שמשך אותו ואשר סימא, אולי, את עיניו מראות בהיעלמו.

במכתבו וידויו אל בן-גוריון, אותו כבר הזכרתי, הוא כותב כי התהוות זאת של "אחדות העבודה" "ליבנה וחישלה אותי, סיימה את כיבושי בידי עצמי, הטילה עלי עול ברזל לכל ימי חיי, ועל-ידי כך הקנתה לי את החרות הגדולה ביותר שיכולתי לזכות לה. היא נתנה לי את ברל [כצנלסון] לכל ימי חיי. היא זימנה אותי שוב אתך, היא גילתה לי את יצחק טבנקין בזהרו, ושמרה לי אותו בימי זהרו גם עכשיו".¹

לא רק במכתבים פרטיים, אלא גם בביטוי פומבי הסביר משה שרת את משמעותה של "אחדות העבודה" לגביו. בסיומה של מועצת העשור של "אחדות העבודה" הוא בא להסביר את מהותה ("קונטרס" ש"ע"ב [23.4.1929]). הסברו אופייני, ומסביר את דרכו-הוא אל "אחדות העבודה" – דרכו של צעיר שלא היה פועל במושבה או בקבוצה, ולא ראה ביצירת ארגון זה גולת כותרת לחבלי הקליטה בארץ ובעבודה: "סוד הקסם של 'אחדות העבודה', אשר משך לתנועת הפועלים כוחות חדשים, אשר גרף לתוכה שכבות נוער, היה הכרות הבעלות של תנועת פועלי ארץ-ישראל על עתיד האומה ועתיד הארץ; הכרזה על רחבות ההיקף של שדה הכיבוש אשר לפני הפועל". עוז הרוח של אלפים ספורים של פועלים להכריז על עצמם, כי הם הופקדו על גורל העם היהודי; אמונתם כי הנה יצרו את הכלי, אשר בו תעבור ההיסטוריה היהודית; ביטחונם כי להם ניתנה הארץ לעצב את פניה – הוא אשר ריתק את משה שרת בכבלים שאינם בני חלוף.

1 המכתב מובא במלואו במשה שרת, 'זמן מדיני' ב', עמ' 231–238.

אל "אחדות העבודה" כארגון יש להוסיף את ברל כצנלסון האיש. כל ימי פעולתו המדינית היה ברל כצנלסון בעיני משה שרת מעין אוצר חי של העבר היהודי והקיום היהודי. לא אוצר של ידיעות, ולא-דווקא מופת של מידות, אלא אוצר חי ומתחדש, המעמיד כל בעיה אקטואלית למבחן בפני המקור הטהור; כאילו היה ברל מחונן בעין הרואה כיצד משולב כל מעשה בתולדות העולם בכלל, וביישותו של האדם כפרט; עין הבוחנת כל הכרעה על תוכנה ותוצאותיה ומבטיחה כי כל זינוק אל העתיד אינו בגידה בעבר.

הנאמנות הזאת עמדה למשה שרת כאשר בא בשנות העשרים המוקדמות ללונדון, לב האימפריה, מוקד לתנועות הסוציאליזם הגדולות באירופה, מקום התקבצות למנהיגי התנועות המתהוות באסיה - ובהן התנועה היהודית והערבית. "אחדות העבודה" וברל כצנלסון העניקו לו את היכולת לראות את התוכן האיכותי ולא לשקול את העולם וההתחוללות ההיסטורית בממדים ובכמויות. "אחדות העבודה" לא היתה עבורו בשולי תנועת השחרור הגדולה של האנושות, אלא חלק סגולי ובלתי נפרד. הפוליטיקה לבשה דמות של גדולה - היא אינה "נרגנות", כפי שהוא כותב ב-1922 במכתב לרעייתו-לעתיד צפורה, אלא "חוכמת חיי החברה, חיפוש הדרך לצלוח על חיים אלה".² "אחדות העבודה" הקנתה למשה שרת את מושג הכלל, שליווה אותו לאורך חייו. לא היה זה כלל אנונימי, צירוף של אינטרסים מתנגשים ומתאזנים או המון הרדוף על-ידי הלכי רוח מתחלפים ואשר יש לספקן - כלל של מנגנונים ושל אליטות שולטות. משה שרת לא ראה בעמידה מול צורכי הכלל היענות למישאלות הרחוב, המחפש פתרונות קלים ומנהיגים פופולריים. הוא גילה אי-הבנה מסוימת כלפי המנגנון הייצרי וההתחרותי בדמוקרטיה. הכלל היה לדידו כלל אשר בא בברית. הוא היה משוכנע, כי בחשבון מקיף יש זהות בין האינטרס היומיומי של כל פרט לבין הצינונות. הוא היה משוכנע, כי הדרך הטובה ביותר לחינוכו של מדינאי צעיר היא להציבו מול אחריות עליונה לציבור כולו; אחריות מעין זו תמנע ממנו הפקרת הראייה המציאותית למען אידיאולוגיות מטעות או אופוזיציוניות, הטוענות בשם השלמות ומפקירות את האפשרות.

אם את מושג הכלל הקנתה למשה שרת "אחדות העבודה", הנה את מושגיו על אופי המימשל רכש באנגליה. נימוקיו למען איחוד מקסימלי של תנועת העבודה לא נבעו מאידיאולוגיות על מהותה של תנועת העבודה, אלא מהגיון הפעולה של משטר דמוקרטי. הוא חזר וטען, כי דמוקרטיה מבוססת על התחברות גושים גדולים, אשר בהם מתגלם הרצון הציבורי, ולא על התפוררות. דמוקרטיה מבוססת על הכרעת הרוב ושלטון הרוב, ולא על הסכמים בין סיעות.

2 ר' ימי לונדון - מכתבי משה שרת משנות לימודיו בלונדון, 1921-1925, כרכים א'-ג'. הציטוט ממכתב 129, כרך ב', עמ' 34.

גישות אלו קבעו את עמדותיו של משה שרת בוויכוחים הפנימיים הקשים בסוף שנות השלושים, ובעיקר באמצע שנות הארבעים, בעת פילוג מפא"י. כאשר התהוו במפא"י קבוצות רעיוניות וקבוצות שליחות ["סיעה ב'" ו"הקיבוץ המאוחד"] אשר האמינו כי בידן האמת המוחלטת - דרש משה שרת את ארגון הכלל ואת שלטון הרוב.

תפיסתו הסוציאליסטית של משה שרת היתה מזיגה של הסוציאליזם הארצישראלי והבריטי. ממורשת ה"פביאנים" ומפלגת העבודה הבריטית קיבל את תפיסת הסוציאליזם כתהליך והתפתחות, ולא כמהפכה; ארץ-ישראל העניקה לו את החשבת הרצון והפעילות למען ההגשמה.

לא רק השפעת הדור והתקופה עיצבו את משה שרת כמנהיג אלא גם אופיו. מנהיגות היא עליונות על הזולת, שלטון עליו, תיאום רצונות שונים והדרכתם אל מטרה. טיבה של המנהיגות נקבע במידה רבה על-ידי האופן שבו אנו רואים את השלטון. האם השלטון הוא עוצמה המדבירה את הזולת, או מטפחת אותו? האם הוא עובדה שאינה צריכה צידוק, או שהוא פרי תבונה יתרה וייתרון מוסרי של ההנהגה? האם הוא ביטוי של סגולה טבעית באישיות, או שמא הוא תוצאתה של מניפולציה אין-סופית ומשחק יצרים בלתי מרוסן?

תנועת התחייה היהודית נעה בין דמויות רבות של מנהיגים, אשר היוו לה דוגמה ומופת. המסורת היהודית שימרה את דמות משה אדון הנביאים, יהושע הלוחם והכובש, דוד המלך שהוא גם נעים זמירות ישראל, או שלמה החכם מכל אדם. באישים אלה הופיעו השלטון והכוח כצדקה וכחטא, כדרכים להשגת מטרות נשגבות, וכטומנים פח למנצח. כניסת היהודים לעולם המדיניות המודרנית באמצעות הציונות, שבה והציבה יחסים בין שלטון וסגולה.

בתקופת התהוותה של התנועה הלאומית היהודית שימשו מדינאים גדולים של המאה ה-19, כדישראלי וביסמרק, מופת למדינאות. בדמותם היתה שניות: הם הגשימו אידיאות לאומיות והם טבעו את חותם עוצמתם האישית על המאורעות. הם הציגו משחק ציני בעוצמה, אך גם נאמנות תום להשקפותיהם.

התרבות הנוצרית הבלטיה את המתח, ולעיתים אף את הסתירה, בין מוסר מוחלט ובין שלטון ושימוש בכוח. מנהיגים ומהפכנים סוציאליסטיים הציגו את הסתירה בין המטרה לבין האמצעים. כל מדינאי יהודי טבע בדמותו ובהתנהגותו את דיוקנה של המדינאות היהודית החדשה.

משה שרת התבלט מנעוריו בכישרון ובחריצות; במנהיגות חפץ לראות גילוי של אישיות וכישרון יותר מאשר עוצמת השליטה ופריצה לקראת מטרה והישג. סבור אני, כי בעיניו הצייר המנהיג כמנצח על תזמורת, המפיק מכל כלי את צלילו ומביא את כל הצלילים להרמוניה; כמדריך נוער אידיאלי השובה את לב הציבור בתן סגולותיו. המנהיגות היא אצילות, ותפקיד המנהיג הוא לא רק לנהוג, אלא גם לטפח,

להצמיח ולחנך. נדיבות רוחו ותרבותו הפתוחה של משה שרת כלפי עניינים ואנשים כאחד, הפכו את הנהגתו גם לחינוך ולהדרכה. כך במחלקה המדינית, במשרד החוץ ובסוכנות היהודית.

אולם האומה והאזור לא היו בימיו שדה יצירה בלבד, אלא גם שדה קרב. המנהיגים ואישי הציבור אשר צמחו בארץ, יצרו יחס משלהם אל הערבים. מצד אחד חשו עצמם כבני האזור – הם ידעו את הלשון, המנהגים ואורחות החיים, הם חשו עצמם מוכשרים מאחרים להידבר עם השכנים. מאידך, הם היו מודעים למציאותו של מאבק אלים. הם השכילו להפריד בין ביטויים ערביים נימוסיים וטקסיים, לבין מחשבות ורצונות; הם היו ערים לכבוד שרוחשים הערבים לכוה. הם ידעו כי נוסחאות מוסריות או אידיאולוגיות אינן מסוגלות למוטט עמדות יסוד ערביות. אולם למרות שהכירו בעמדה הערבית לאשורה, וסירבו להיתפס לאשלייות, היו תמיד את המרחב הערבי, את היקפו ואת עוצמתו.

גד פרומקין, שהיה חבר בקבוצת "החמישה" – מאישי היישוב היהודי שניסו להידבר עם הערבים ב-1936 – מלגלג בספר זיכרונותיו על י"ל מגנס. אם כי היו השניים קרובים בהשקפתם הפוליטית, הרי שדרכו של מגנס לקבל את דברי הנימוס הערבים כפשוטם, ולראות בהם התבטאות עניינית ומחייבת, היתה מוזרה בעיני פרומקין.

השנים הראשונות לפעולתו של משה שרת במחלקה המדינית תאמו את נטיותיו האישיות וביטאו את דרכו המדינית. בשנים 1933-1935 התעצם היישוב בעליל כתוצאה ממאמץ עצמי מתמיד, ומכוח התעצמותו הקונסטרוקטיבית נעשה בעל ערך כבעל-ברית, ולא עוד טוען ותובע בלבד, כלפי הבריטים.

בשנים אלה התמסר משה שרת לעבודה שקדנית ושיטתית לקידומו של הבית הלאומי. בעמל בלתי נלאה חדר אל כל פרטי הסעיפים של דרישות מיכסות העלייה, עמד על זכויות היהודים בעבודות ציבוריות וסייע מבחינה מדינית ליוזמות רכישת קרקעות והרחבת היישוב. עדותו בפני הוועדה המלכותית בראשות פיל [ב-1936.11.30; 1.12; 8.12] היא גם עדות למפעלו המרשים.

גידול היישוב וגידול צרכיו הגבירו את משקלו המדיני וגם הבליטו צורך גדל והולך בעצמאות. הגאות יצרה אפשרויות גדולות של קידום, אך הולידה גם סכנות אשר קשה היה להתמודד עימהן בכלים וולונטריים בלבד. יציאת היהודים מענפי עבודה חיוניים מבחינה לאומית בשל פיתויי הגאות, או עלייה בלתי מרוסנת של מחירי קרקעות, היו אותות אזהרה שהצביעו על הצורך ברשות יהודית אשר תרסן את הנטיות הספונטנית של הפרטים.

לשעה נדמה היה למשה שרת, כי הגאות היא מפתח להידברות עם הבריטים. היהודים יכלו עתה לדבר לא רק בשם הזכות וההתחייבות, אלא גם בשם ערכם הממשי כבעלי-ברית, כבעלי פוטנציאל אנושי וערך כלכלי. באותה עת, ב-1935,

נראה היה לו כי גם בעיית היחסים עם השכנים הערבים עשויה להיפתר בחסד הגאות. מופת הפיתוח של ארץ-ישראל אמור היה, לדעת משה שרת, להשפיע על ערביי הארצות השכנות ולעודדם לשיתוף פעולה. "השותפות ברווחה" אמורה היתה להתבטא בתלות גומלין בתחבורה ובמסחר, בעזרה רפואית ובסיוע מדעי.

אולם משה שרת הבחין גם במשמעותה האחרת של העלייה היהודית הגדולה עבור הערבים. אם, מצד אחד, הניע השגשוג את הערבים למחשבות השלמה, הנה מצד שני, הניע אותם לבצע ניסיון עצירה אחרון.

המאורעות שבאו אחרי 1936 לא אימתו את התקווה לשיתוף באינטרסים לצורך פיתוח ורווחה בין היהודים לבין האנגלים והערבים. כשם שהכזיבו הנוסחאות הקונסטיטוציוניות של השנים 1931-1936 - הנוסחאות שהציעו היהודים על "פרייטט" פוליטי בין יהודים לערבים בחסות המנדטור - כן הכזיבו רעיונות הפתרון מכוח ההתעצמות היהודית ויכולתו של היישוב לתת ולא רק לדרוש ולקבל.

בתקופת המערכה הפוליטית הגדולה של השנים 1936-1939, היה משה שרת מופקד על שמירת המסגרת הפוליטית שבתוכה צריך היה היישוב להוסיף לגדול, להתעצם בעלייה, להמשיך ברכישת קרקעות ובהתיישבות ולהקים את חיל הנוטרים. הוא עסק פחות במדיניות הציונית הגבוהה, אך הוא התנגד בתקיפות לכל נסיגה וויתור בעניין העלייה, ובכך תמך בן-גוריון מול וייצמן. בעניין החלוקה היתה עמדתו כעמדת בן-גוריון וייצמן. הוא התנגד בתוקף לכל הניסיונות, אשר בהם ראה אשליות, לרכוש את לב הערבים במחיר ויתורים - ניסיונות שאחדים מאישי היישוב נתפסו להם.

בתקופת מלחמת-העולם השנייה תמך משה שרת במיפנה הפוליטי שחל במפא"י בשנים 1941-1942, לקראת הגדרתה של המטרה הציונית כמדינה יהודית. הוא תמך במחוללי המיפנה - ברל כצנלסון ודוד בן-גוריון - והסתייג ממתנגדיו של מפנה זה כשלמה קפלנסקי ויוסף שפרינצק. בכך נתן את ידו לצעד המהפכני במדיניות הציונית. המתנגדים לדרישת המדינה היהודית בקרב מפא"י עצמה חשבו כי דרישה זאת עלולה ליצור סכך מיותר ביחסים עם הערבים ועם האנגלים כאחד, ולחבל במה שהיה, על דעת הכל, עיקר העיקרים - העלייה המקסימלית. לפי שעה, אין אנו יודעים אם משה שרת נתן ידו לצעד זה בלב שלם וללא הסתייגויות, אך בוועידה החמישית של מפא"י בכפר ויתקין, באוקטובר 1942, הוא מופיע כמגן על המדיניות החדשה.

"הספר הלבן" של 1939 שם, לדעתו, קץ לרעיון ה"פרייטט" בחסות בריטית, כי החסות הבריטית אינה עוד מהימנה, במיוחד בכל הנוגע לעלייה.

תקופת גמר המלחמה נראתה לו כשעת כושר גדולה שאין להחמיצה - כהזדמנות להציע פתרון גדול המסוגל לרכוש לו תומכים; אין לתלות פתרון כזה בהסכמת הערבים, על-ידי נוסחה דו-לאומית. העצמאות המבוקשת אמורה לעמוד ביחס ישר לשיעורי העלייה, כי עלייה המונית חייבה שלטון עצמי רחב.

עיקרה של המדיניות החדשה לא התבטא, לפי תפיסתו של שרת, בקריאת התיגר על השלטון הבריטי ובמהפכה. הוא יזם והפעיל את התעצמות כוחו של היישוב במסגרת הגדודים, ואחר-כך את "הבריגדה", בצבא הבריטי. העצמאות היהודית אמורה היתה להתהוות מתוך צמיחת הכוח היהודי לכלל גורם בעל ערך.

גם בהופעתו בפני ועדת האומות המאוחדות לעניין ארץ-ישראל ב-1947, הבלוט משה שרת את הצורך של היישוב היהודי בעצמאות לא רק בשל צורכי העם היהודי והעלייה, אלא מכוח הבשלת זהותו של היישוב והבשלת הצורך שלו במנגנון שלטוני. היה כאן טיעון "אֵד הוּמִינָם" [לטינית: במישור אישי, ריגשי] כלפי הוועדה, אך לא נטעה, אולי, אם נראה בכך נימוק שלו היה משה שרת ער במיוחד. שנים אלו היו תור זהב של הטיעון הציוני ששיכנע ורכש לבבות, ומשה שרת היה נציג הטיעון הזה; אך אפשר כי הוא נפל בשבי ההישג שלו עצמו, והחליף לעיתים את הטיעון הבהיר והקולע עם המציאות הפוליטית, שבה כוחם של נימוקים חלקי ביותר.

במידה רבה היה גורלו הפוליטי של משה שרת ביטוי לסתירות הבסיסיות במדיניות הציונית. המדיניות הציונית עמדה מראשיתה בסתירה בין שאיפה להסכמה בינלאומית כללית, לבין הצורך להסתמך על צירופי כוחות; בין הרצון להשתלב במערכת החוקית של העמים, לבין הצורך להבקיע את הדרך בכוח. הרצל רצה שהמדינה היהודית תוכר כצורך העולם ותוצא אל הפועל בהסכמה בינלאומית, אולם וייצמן קישר את המדיניות הציונית עם האינטרס הבריטי. המנדט מטעם חבר הלאומים, והחלטת עצרת האומות המאוחדות על הקמת המדינה, היו גילויי אחריות בינלאומית לגורל היהודי, אולם מדינת ישראל – הושגה במאבק.

שנות החמישים הביאו סתירות אלה אל שיאן. לשעה, נראה היה, כי הסכמי שביתת-הנשק מאחדים את הישגי הטיעון המדיני עם הישגי הקרב. שנים אחדות נראה היה, כי הם יהיו דרך לשלום באמצעות האומות המאוחדות, שלב בתהליך בניית גשרי אמון אל העולם הערבי; כי "אי-הודות" היא דרך להתערות ישראל במשפחת העמים.

למשה שרת היתה עמדה משלו כלפי הסכמי שביתת-הנשק. הם לא נראו לו כסד שבו ניתנה מדינת ישראל ואשר עליו יש להערים, להשיג יתרונות ולפרוץ אותו. אפשר שהיה שבו בגלגליו, ומצא במשטרים אלה יותר ממה שהיה בהם, אולם הוא סבר כי יש לעשות הכל כדי למנוע הידרדרות למלחמה נוספת – על חבל עזה, על שרם א-שיח' או על סיני.

לא היתה זו רק רדיפת שלום לשמה – משה שרת חי בהכרת גבול כוחנו באזור, ובהכרה כי לטווח ארוך לא נוכל לחיות על החרב לבדה. למרות משקלו ההולך וגדל של מרכיב הכוח ביחסינו עם הערבים, ניסה משה שרת להגבילו ככל האפשר. הוא סירב לקבל את דין המבוי הסתום, אשר בו רק הכרעות עוצמה מעת לעת מאפשרות

לנו להתקיים. הוא נוכח יותר ויותר, כי אפילו הכוח הכרחי להבטחת קיומנו – הנה לא נוכל לכפות באמצעותו את השלום. הוא סבר כי לשון הכוח המתגדרת בריאליזם רואה רק מצבים נתונים ושדה מוגבל, והיא עיוורת מלראות את ההשתנות המתמדת ואת כל מרכיבי השתלבותנו באזור ובעולם; היא אינה נותנת את דעתה לסדקים, ולעיתים רק סדקים, המאפשרים פריצה מן המבוי הסתום.

בימי היותו שר חוץ וראש ממשלה, נתן משה שרת את דעתו שלא להעמיס איבה מישנית על האיבה הבסיסית בינינו לבין הערבים. ככל שהבין את האיבה הבסיסית והיה ער לה – האמין כי ניתן למתן אותה – אם ננהג בנדיבות והבנת הזולת ככל מה שהוא מעבר לאינטרס העיקרי שלנו. הוספת קשיחות-לב אל הסכסוך השורשי רק תאטום אותו ותמנע את ריכוכו. לאחר שעסק שנים כה רבות בהסברה, הודה בחשבון הנפש שעשה לאחר פרישתו מתפקיד שר-החוץ, כי הנימוקים המשכנעים אותנו בדבר זכותנו וצידקתנו-אינם משכנעים את הערבים.

ההתנגשות המוסדית בין משרד החוץ למשרד הביטחון נעשתה בתקופת משה שרת להתנגשות בין שיטות מדיניות, ואפשר אף בין השקפות יסוד. משה שרת ראה בדרישה לריבונות משרד הביטחון מוניזם צר, המגביל את עצמו לצד אחד, לעומת הפצו-הוא במאמץ מדיני אינטגרלי, המקיף את כל הצדדים במערכת.

אבל אפשר שהניגודים היו עמוקים יותר. כבר אמרנו כי משה שרת, שרכש בלימודיו בלונדון את הכושר להכיר את המציאות ולנסחה ניסוח שיטתי ומסודר, נתן דעתו גם למקום הרצון וההאבקות בחיי החברה; כך ביקר, למשל, את מורו סידני ווב (לימים לורד פספילד), שתיאר את הסוציאליזם כהתפתחות ללא מאבק. אולם תמיד האמין, כי המאבק אינו קיים לשמו, אלא לשם קידמה, שחרור, יתר שוויון ויתר צדק. עולמו לא היה עולם פסימי וקודר, בו הסתירות בחיי העמים ובחיי האדם בלתי מתיישבות, ובני אנוש נתונים בשבי יצריהם ונדונים למאבק אין סופי ולכליה הדדית. הוא חי בעולם בהיר, שבו יש נאמנויות קבועות ואמיתות הגיוניות, ומיאן להכיר בהתפרצויות הרסניות, המכוננות נאמנויות חדשות.

משה שרת דחה את התפיסה, כי אנו מצויים לעולם בשעת חירום ועל פי תהום, וכל ויתור הוא ראשית הידרדרות. הוא טען כי איזון כוחות על-ידי עוצמה ממשית בלבד הוא מוגבל בתוקפו. קיום ישראל בין האומות תלוי, אם לא במוסר, הרי בהסכמה רחבה ככל האפשר. ברם בארץ קם דור חדש. משה שרת אהב להביא את דברי טשרניחובסקי על דור חדש אשר יקום בארץ "ברזל כבליו יוסר מֶנו – עין בעין יראה אור". הדור החדש אשר גדל בארץ – לא ההסכמה הבינלאומית היתה לנגד עיניו, אלא המציאות האכזרית בשטח. הוא לא גדל באולמות של ועדות חקירה, אלא בשדה המערכה. הדור החדש למד להימנע מטיעונים מוסריים, לא להרבות דברים על אחריותו הבינלאומית של המעצמות, הכוללת גם אחריות לקיום היהודי – אלא

להתבסס על הכוח העצמי ועל שותפות האינטרסים. יש לזכור, כי גם השואה עקרה משורש את האמון באחריות בינלאומית לקיומו של העם היהודי. כל אלה שינו את סגנונה של המדיניות הציונית.

בן-גוריון ראה לנגד עיניו מהפכה יהודית המחוקקת חוקים לעצמה. שרת מיאן להצטמצם בעולם סגולה יהודי המנותק מן המערכת של החוק הבינלאומי – והוא האמין בקיומו של חוק כזה.

אלה הגורסים התנהגות לפי אינטרס ממלכתי, והתעלמות מאמות-מידה אוניברסליות, אינם יכולים להתעלם מישותה הפנימית של המדינה, ישות שאינה מבוססת על כוח בלבד. דווקא בן-גוריון, אשר מיעט בחשיבות הטיעון המוסרי כלפי חוץ, החל להדגיש יותר ויותר את התוכן המוסרי כלפי פנים. משה שרת העדיף לחסוך במילים גבוהות ולגלות מידות מוסריות בהתנהגות אישית. הוא היה ער לעובדה כי בחברה מתהווה, במדינה ההולכת ומתכוננת, אין אפשרות להפריד תחום אחד של מנהיגות ממשנהו. מנהיגות צבאית היא גם פוליטית, ושתייהן מהוות גם מנהיגות חברתית ומוסרית.

במכתבו מיולי 1937 כתב משה שרת אל בן-גוריון מילים שאי-אפשר שלא לקוראן היום ללא דאבה: "אתה בשבילי לא רק חבר קשיש בעבודה, לא רק מנהיג התנועה שהיא בית חיי, אתה בשבילי אדם שאת סמכותו המוסרית האישית קיבלתי עלי בעומדי עוד על סף שחרותה (...). באו שנות העבודה אתך, באו הניסיונות החמורים, הקרבות הנואשים, התהייה על עתידות אפלים בשנתיים האחרונות. אני מתחלחל מה היה עולה לי אלמלא היית לימיני, לפני. (...). רצוני שתדע מה אתה לי ומה רצוני שתהיה לי עד סוף דרכנו (...)."

הניגודים בין האסכולות המדיניות בשנות החמישים והניגודים בין בן-גוריון לשרת, לא היו רק שרירות לב אישית – הם טבועים במציאותה של מדינת ישראל. אולם אופן ההכרעה בין ניגודים אלה, לא היה הכרח המציאות.

משה שרת היה איש מאוזן בתקופה בלתי מאוזנת, איש המבקש את ההסכם וההסכמה בתקופה של קריאת תיגר. הוא ייצג את פיסגת הטיעון הציוני הבהיר והכן כלפי האומות, טיעון שהשיג הישגים מדיניים כבירים. מתוך דבקות בעמדות מינימום הוא השיג לעיתים תוצאות מקסימום. עקירתו של משה שרת מן השדה המדיני הישראלי עירערה את האיזון בין רוחב הדעת לבין פריצה למטרה, בין מידות לבין הישגים, בין חינוך לבין שלטון, בין העזה לבין חוכמת ההגבלה העצמית. בלי לקבוע כעת עמדה לגבי המחלוקת לגופה – אפשר רק להביע את דאבון הלב על כי מנהיגים מטיפוסו ומשיעור קומתו של משה שרת אינם מצויים עוד בנוף המדיני הישראלי.

משה שרת – המדינאי של "חומה ומגדל"

"את גבולות הארץ לא קבעו תביעותינו
ההיסטוריות, אלא הנקודות שהיו לנו.
תפקידנו עכשיו הוא – לחטוף וליישב".
(משה שרת, יומן מדיני ב', 7.6.1937)

האומנם מתיישבים הדברים שנבחרו כמוטו למאמר זה עם דמותו של משה שרת (שרתוק עד 1949), המתון, הזהיר, כפי שהוא מצטייר לאחר זמן – בשנות הארבעים והחמישים?

דומה כי הביוגרפיה של משה שרת סובלת מתיאור לא שלם. סיפור מקומו המרכזי בצבירת הכוח של היישוב בשנים 1936-1948 עדיין לא נכתב. המעיין בתולדות היישוב באותו זמן ייווכח לדעת, כי חלקו היה מרכזי – מלגליזציה של כוח המגן העברי על-ידי יצירת מסגרות צבאיות הקשורות לממשלת המנדט (הנוטרות, משטרת הרכבות ועוד), ועד הגיוס לצבא הבריטי עצמו, ששיאו הקמתה של החטיבה היהודית הלוחמת ("הבריגדה") בספטמבר 1944, וכן בהכנסת הממד המדיני להתיישבות, במיוחד בשנים 1937 ואילך.

אין כוונתו של הדיון הנוכחי לעסוק בתולדותיה של התיישבות "חומה ומגדל" מסוף 1936 ועד 1939. ענייננו כאן המנהיג הציוני, שחלקו מרכזי, לעיתים בלבדי, בהכנסת הממד המדיני להתיישבות זו. ראשיתה של זו בצמיחה מלמטה והמשכה בהיותה מכשיר מרכזי של המדיניות הציונית בשנים 1937-1939. לשרת, כראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית והמנהיג הבכיר השלישי במעלה (אחרי חיים וייצמן ודוד בן-גוריון), היה בזירה זאת תפקיד מכריע.

ננסה לתאר להלן את דרכו של שרת ואת לבטיו במערכת היחסים וקביעת סדרי עדיפויות בין המדיניות הלאומית והבינלאומית של הסוכנות היהודית, שהיה מופקד עליה, לבין ההתיישבות, שלענייניה התקרב ב-1937.

* מתוך מרדכי נאור (עורך): ימי חומה ומגדל 1936-1939, עמ' 51-60.

התעצמותו של היישוב היהודי בשנות השלושים והתגובה הערבית החריפה לה הביאו את משרדי הממשלה הבריטית הנוגעים בשאלת ארץ-ישראל (בעיקר משרד המושבות) להתחיל להתייחס גם לאפשרות של חלוקה טריטוריאלית-לאומית של הארץ. ב-1936 החלה המערכת הבריטית להגות ברעיון הקנטוניזציה (מחוזות עצמאיים) של ארץ-ישראל, והמשיכה ממנו אל רעיון חלוקתה. הדיון קיבל דחיפה עם מינויה של ועדת החקירה המלכותית לשאלת ארץ-ישראל ("ועדת פיל"). ההתרחשויות המדיניות הללו הכריחו גם את הנהלת הסוכנות למקד את גישתה בכל הקשור לעתידה המדיני של ארץ-ישראל. הוויכוח על אפשרות חלוקתה של הארץ הפגיש את העוסקים במדיניות החוץ עם העוסקים בהתיישבות. הדיון לא היה עוד תיאורטי. היה ברור כי במקרה של קנטוניזציה, או חלוקה, יהיה לפריסתה של ההתיישבות היהודית הקיימת חלק מרכזי בשרטוטם של גבולות השטח היהודי. כאן החלה המחלקה המדינית של הסוכנות, בראשותו של שרת, לקחת חלק בנושא ההתיישבות, שקודם לא היתה לה כמעט נגיעה בו. הדברים באו לידי ביטוי בשיטוף פעולה מתהדק והולך בין שרת לבין אנשי התיישבות מובהקים כיוסף וייץ ואברהם הרצפלד, אך גם בהתמרמרות ואי-הסכמה לפלישתה של המחלקה המדינית אל תחום לא-לה, מצד אותם אישים שראו עצמם אחראים מאז ומתמיד לנושא ההתיישבות.

כך למשל, בעת שהייתה בארץ של "ועדת פיל", לא שבע ד"ר ארתור רופין [חבר הנהלת הסוכנות] נחת ממעורבותה הרבה של המחלקה המדינית בענייני ההתיישבות. הוא אף הרחיק וטען באותו הקשר, כי בהנהלת הסוכנות שולטת המחלקה המדינית בראשותו של שרת, וזו מתעלמת מהחלטות ההנהלה.¹ אפילו לדוד בן-גוריון נראתה "פלישתה" של המחלקה המדינית לנושא ההתיישבות כעמוקה יותר מן הרצוי באורח פורמלי ומעשי. בפברואר 1938, עת היה שרת בעיצומה של "תקופת ההתיישבות" שלו, כתב לו בן-גוריון מלונדון: "אינן זה מתפקדה ולא ביכולתה של המחלקה המדינית לטפל בכיבוש ויישוב קרקעות". עניינה, הוסיף, הוא "רק בהקשר עם החשיבות הפוליטית של הקנייה".²

הדברים הללו, דומה, לא השפיעו על פעילותו של שרת בתחום ההתיישבות. זאת משום שהבין, שלהתנגדותו של רופין סיבות החורגות מן ההקפדה על נוהלי עבודה, ואף (ובמיוחד) כיוון שידע כי בסופו של דבר עומד בן-גוריון, אידיאולוגית ומעשית, מאחורי עשייתו. לו היה בן-גוריון מתנגד, סביר להניח כי שרת לא היה פועל בניגוד לדעתו.

חלק נכבד מהצלחתו של שרת בכל הקשור להתיישבות היה טמון, בלא ספק,

1 ארתור רופין, פרקי חיי ג', עמ' 212.

2 אצ"מ, S25/2456.

ביכולתו לסחוף את המחלקה המדינית למעורבות מלאה בכל הקשור לעשייה ההתיישבותית, מהמשא-ומתן המדיני ועד לבעיות הטכניות הקשורות בעלייה על הקרקע.

דרך ההתקדמות הגדולה
ההתיישבות לא היתה זרה לשרת, אך לידי עיסוק ממשי בענייניה לא הגיע עד אז.
הוא ראה את הדברים בעין מפוכחת:

הברירה אשר לפנינו עכשיו אינה בין שתי טובות, אלא בין שתי רעות, בין שתי צורות של הגבלה וצמצום. עלינו לבחור לא בדרך ההתנגדות הפחותה, אלא בדרך ההתקדמות הגדולה ביותר.³

הדברים נאמרו בעיצומו של הוויכוח הנוקב בקונגרס הציוני ה-20 בציריך (אוגוסט 1937) על תוכנית החלוקה לפי הצעת "ועדת פיל". שרת, שהיה אז בתחילת תקופת עשייתו בהתיישבות, הגדיר בקונגרס, לעצמו ולחבריו, כמה הנחות יסוד, אשר הנחו את מעשה ההתיישבות באותה תקופה:

דרך הגשמת הציונות היא דרך הניצול המקסימלי של ההזדמנויות ההיסטוריות. אפשרויותיה של ארץ-ישראל הן על כל פנים מוגבלות, והסיכויים להוציא מהן את המקסימום בשביל העם היהודי תלויים בשורה הראשונה באותה מידת הכוחות שעולה בידינו לגייס ככל רגע ורגע לשם לחץ על האפשרויות האלה.³

הדברים, כמדומה, מדברים בעד עצמם ומסבירים את המוטיוציה של שרת במעורבותו הרבה בכל הקשור לעלייתם על הקרקע של יישובי "חומה ומגדל". תוכנית החלוקה היא ההזדמנות ההיסטורית, ויישובי "חומה ומגדל" הם המקסימום שיש בכוח התנועה הציונית והיישוב לעשות ברגע זה כדי לחזק את יכולתם הפוליטית של מנהיגי התנועה להשפיע על אופן החלוקה, כדי שזו תהיה, אליבא דשרת, הרע כמיצומו.

עלייתם על הקרקע של תל עמל, ב-10 בדצמבר 1936, ו"השדה" (שדה נחום) ב-5 בינואר 1937 עדיין לא נתפסה כמעשה מדיני. מעשה ההתיישבות הונע באותה תקופה על-ידי דחיפה מלמטה, במיוחד מקרב אנשי תנועות ההתיישבות.⁴

3 נאום מ"ש בוועדה המדינית בקונגרס הציוני ה-20, ציריך, אוגוסט 1937.
4 ר' אלהן אורן, "תל עמל - ראשונה לחומה ומגדל", "הציונות" ד', תשל"ו.

באותו חורף (1936/37) הועלה לראשונה ב"ועדת פיל" במפורש רעיון החלוקה כאלטרנטיבה לקנטוניזציה. ראשון נרמז על כך וייצמן מפי חבר הוועדה, פרופסור קופלנד, עת העיד לפני הוועדה. אחר-כך שמע וייצמן שוב את הדברים מפי קופלנד בנהלל, כשסיירה שם הוועדה.⁵

וייצמן לא הגיב מיד, כיוון שביקש להיוועץ עם חבריו להנהגה. על-פי עדותו של שרת, התלהב בן-גוריון מיד לשמע הרעיון. "אשר לי", הוסיף שרת, "מן הרגע הראשון היו לי ספקות קשים". תחילה ביכר שלא להגיב. את הספקות שמר לעצמו. יותר מכל חשש כי החלוקה – שמשמעותה ביטול המנדט – עשויה מחד גיסא להעניק מדינה ליהודים, אך עלולה מאידך גיסא להשאירם בלא כלום.

במרוצת פברואר 1937 יצאה ההנהגה הציונית הבכירה – וייצמן, בן-גוריון ושרת – את הארץ בדרכה ללונדון. ההתיישבות נמשכה עדיין בלא הכוונה מדינית. באפריל 1937 חזר שרת ארצה, בעוד וייצמן ובן-גוריון נותרו להמשיך את העשייה בלונדון בעת גיבוש עמדותיה של הוועדה המלכותית.

דווקא בעת שהותו בלונדון הצליח שרת להגדיר לעצמו את הקשר שבין המדיניות להתיישבות. מתוך שידע כבר את הלך-הרוחות ב"ועדת פיל", סימן לעצמו את התנאים שבהם תתקבל החלוקה על דעתו, וכאן הסתבר כי לדידו במכלול זה שמור להתיישבות מקום מרכזי:

במה דברים אמורים? אקבל תוכנית כזו [חלוקה] אם נקבל שטח הוגן וסמכות הוגנת. מה זאת אומרת שטח הוגן? א. שנקבל כל מה שכבר יש לנו. על כל פנים את הגושים הטריטוריאליים הגדולים שכבר התיישבנו בהם; ב. שנקבל את כל אותם אזורים שאנחנו רואים אותם כשדות ההתיישבות האפשרית שלנו בתקופה הקרובה.⁶

ואכן, שני הדגשים הנוכריים כאן כיוונו בחודשים הבאים את פעולתו של שרת בהתיישבות. ראשית, ניסיונו לחזק יישובים קיימים באזורים רגישים על-ידי הקמתם של יישובים שכנים, וכך ליצור גושים טריטוריאליים יציבים. מכאן דחיפתו לעיבוי ההתיישבות בעמק בית שאן באביב-קיץ 1937, ודחיפתו ליישוב אזורים שאין בהם עדיין נוכחות יהודית. הוא תבע להעלות את קבוצת "בניר" להתיישבות בג'וערה [עין השופט] כדי להציל, כלשונו, את המשולש שממזרח לכרמל. מכאן גם דחיפתו הנמרצת להתיישבות בגבול הצפון (חניתה, אילון) ובצפון הנגב (כפר מנחם, נגבה). מצוייד במגמה זו החל שרת להתעמק בעבודת ההתיישבות לפרטיה: "בימים

5 משה שרת, 'יומן מדיני ב', עמ' 14-15.

6 שם, עמ' 108.

האחרונים", כתב כראשית יוני 1937, "הכנסתי את ראשי בעניין החשת עלייתנו על שטחי אדמת בית שאן (...) הצגתי את דחיפות השאלה מבחינה מדינית. בין אם אנו הולכים - או מובלים - לקראת חלוקה ובין אם לקראת קנטון, ישנם כמה אזורים שעתיידנו בהם מפוקפק".⁷

הממד הפוליטי בהתיישבות

תפיסתו של שרת, כי חלוקה היא רע הכרחי וכי יש להירתם להרחבתה, כדי לשכנע את "ועדת פיל" שתסכים ל"חלוקה טובה" (מבחינה יהודית), הביאה אל מעשה ההתיישבות אישיות מרכזית, שעד אז לא עסקה בנושא. שרת למד את הנושא במהירות, ובחודשים מאי, יוני ויולי 1937 (גם לאחר חזרתו של בן-גוריון ארצה) עד פרסום דוח הוועדה (ואף אחר-כך, עד 1939) שימש מעין "מצביא"⁸ של תנופת כיבוש הקרקע בדרך של התיישבות. בחודשים הללו עיצב שרת את האסטרטגיה ההתיישבותית. הוא גרס התפשטות מהירה לפינות ארץ נידחות (עמק בית שאן, גבול הצפון ועוד), כדי לקבוע עובדות מדיניות ערב חלוקה אפשרית. זאת ועוד: למעשה, באביב 1937 נעצרה תנופת ההתיישבות. המוטיוציה המדינית של שרת חידשה ביוני של אותה שנה את מעשה ההתיישבות - הפעם כיעד מדיני מוגדר. בשבוע של סוף יוני-תחילת יולי 1937 עלו על הקרקע חמישה יישובים: מעוז [חיים], טירת צבי, מולדת, עין השופט ועין גב. כולם במתכונת "חומה ומגדל" וכולם בדחיפתו האישית של שרת.

מהו יישוב של ממש?

התיישבות שיעדיה מדיניים מכריחה להעלות לעיתים יישובים גם בלא היגיון כלכלי, חברתי או ביטחוני (התיישבות סמוך לגוש יישובים קיים). כאן מצא שרת את עצמו בוויכוח עם מי שהיה האחראי על מימונה של ההתיישבות, אליעזר קפלן [גובר הסוכנות היהודית], שרצה רק יישובים של ממש, שיש להם בסיס כלכלי איתן, ועם המעצב הוותיק של תיאוריית ההתיישבות, ארתור רופין, שראה חשיבות ביצירת גושים, בדרך של ריכוז היישובים בכמה אזורים מוגדרים, שאין בהם סיבוכים ביטחוניים וכלכליים מיוחדים.

שרת, שלא חשב עוד "במושגי המלחמה הקודמת", הביע את דעתו כבר בהכרעתו הראשונה, שהיה בה מתן יעד מדיני להתיישבות. בשיחה עם אברהם הרצפלד על המשך ההתיישבות בעמק בית שאן אמר: "מבחינה מדינית ומתוך ראיית עתיידנו

7 שם, עמ' 163, 173. ר' גם מכתב מ"ש לדוד בן-גוריון, ברל כצנלסון ודב הוז, 3.6.1937, אצ"מ 525/6571.

8 את הכינוי "מצביא" למשה שרת טבע אלחנן אורן בספרו *התיישבות בשנות מאבק*, עמ' 27.

בחלק של הארץ, חיוני בהחלט שנהיה חזקים ורבים ככל האפשר בעמק בית שאן, עוד לפני צאת הדין וחשבון של "הוועדה".⁹

לאחר עליית תל עמל על הקרקע, בדצמבר 1936, החל גוש יישובי עמק בית שאן להתפתח באופן טבעי צפונה, לכיוון יישובי הכנרת (שדה נחום, בית יוסף, מסדה ושער הגולן). בניגוד לתהליך זה, לחץ שרת להתרחב באביב-קיץ 1937 דווקא אל הפינה הדרומית-מזרחית המרוחקת של עמק בית שאן, במגמה למהר ולקבוע עובדות, כאמור, לפני פרסום דוח ועדת פיל. ואכן, ביוני-יולי 1937 עלו על הקרקע מעוז וטירת-צבי. כשנה וחצי אחר-כך נוספו אליהן כפר רופין, נוה איתן, מסילות, ואחר-כך, במאי 1939, גם שדה אליהו.

שרת, האמון על המאבק המדיני, רתם אליו גם את ההתיישבות: "עלינו", אמר, "לשנות את מפת ארץ-ישראל על-ידי הקמת נקודות חדשות, (א) כדי להכביד עד כמה שאפשר על פתרון שאלת ארץ-ישראל בצורה של חלוקה או קנטוניזציה; (ב) כדי להבטיח, שבין אם ההחלטה תהיה חלוקה או קנטוניזציה – היא תהיה עד כמה שאפשר פחות מזיקה".¹⁰

לתפיסה כזו אין מתאים יותר מיישוב של "חומה ומגדל", שאפשר להעלותו על הקרקע במהירות ולהגן עליו הגנה יעילה; מעין התיישבות מדינית, שצורתה כמעט צבאית.

לגליוזים והעזה

גם בשיא פעילותו ההתיישבותית לא זנח שרת את אחריותו המדינית, במיוחד בכל הקשור לשמירה ולחיווק הקשר עם ממשלת המנדט. היישובים עלו עד 1939 בדרך כלל בהסכמתה, לעיתים גם בתמיכתה, ותמיד בידיעתה של הממשלה הבריטית. אך הגברת קצב ההתיישבות מטעמים מדיניים הכריחה לא פעם לדווח לממשלה רק לאחר מעשה. שרת ניסה להקפיד על ליגליוזים, אם כי משולב בהעזה. דוגמה לתפיסה זו אפשר למצוא בעלייתם של כפר רופין ("מסד") ונווה איתן ("עקיבא") על הקרקע בליל 25 בנובמבר 1938. המחלקה המדינית ביקשה את אישור הממשלה רק ימים ספורים לפני העלייה, כך שעם העלייה טרם ידעו על הפנייה כל הנוגעים בדבר. בתגובה לדרישות "חיל הספר" לפנות את הנקודות, טען ברנרד ג'וזף (לימים דב יוסף), איש המחלקה המדינית, כי נמסרה הודעה מראש, כנדרש. הממשלה נאלצה להסכים, ושרת התחייב, לפי דרישת הנציב העליון, כי הסוכנות תודיע מראש על העלאת יישובים על הקרקע. עם זאת לא התנצל, אלא הסביר לנציב הבריטי כי "ההתיישבות היא תהליך חזוי מראש, שהמאורעות דחפוהו קדימה".¹¹

9 משה שרת, 'יומן מדיני ב', 24.5.1937, עמ' 144.

10 שם, עמ' 172 (דברים במרכז מפא"י, 7.6.1937).

הקשרים עם ממשלת לבנון

ההתיישבות שימשה בידיו של שרת לא רק מכשיר מדיני מול בריטניה. ראייתו היתה רחבה בהרבה. נוסף על הגברת הביטחון באזורים ריקים, שאף באמצעות ההתיישבות (ועל מנת לסייע לה) לשפר את היחסים עם השכנים מחוץ לתחומי ארץ-ישראל המנדטורית. הוא זה שהעלה את הרעיון להסתייע בשירותיה וברצונה הטוב של ממשלת לבנון, כדי לדאוג לשקט בגבול הצפון עם עלייתה של חניתה על הקרקע במרס 1938.

ב-16 במרס 1938, המישה ימים לפני העלייה לחניתה, כתב לראש ממשלת לבנון, ח'יר אל-דין ביי אחדב, והודיע לו כי קבוצת יהודים מתכוונת להתיישב סמוך לגבול ארצו. שרת תיאר את המתישבים כשוחרי שלום, המכירים את מנהגי המקום. בקשתו העיקרית היתה כי ראש ממשלת לבנון יואיל "לעזור, במידת האפשר, ליצור יחסי שכנות טובים ולהגדיל את הביטחון באזור על-ידי מתן הוראות מתאימות לשלטונות המחוז המוסמכים ועל-ידי חיזוקן של תחנות המשטרה בסביבה". ראש ממשלת לבנון קלט את המסר ותשובתו, שיצאה כעבור יומיים בלבד (18 במרס), היה בה הרבה יותר מן הצפוי:

ממשלת לבנון, נאמנה למדיניותה, תשתדל לשמור על הסדר ולהבטיח את הביטחון בשטח לבנון הגובל ביישוב זה (...) זוהי למעשה מגמתה של לבנון ביחסיה עם התושבים השונים שכשכנותה.¹²

התעמקותו ומעורבותו של שרת בנושא ההתיישבות הפכו אותו בלי משים, החל מיוני 1937, לדוחף את הנושא כשהוא לעצמו. דהיינו, מעבר למוטיווציה המדינית הראשונית, שהכריחה אותו לעסוק בנושא, נסחף שרת אל העשייה עד להכרעה ודחיפה של עניינים מעשיים ממש. ביומנו המדיני, בחודשים יוני-יולי 1937, בתקופת "המיתקפה היישובית"¹³ שלו, תופס העיסוק בהתיישבות לפרטיה מקום רב: מסלילת דרכים ובעיות מים של היישובים ועד אופן רכישת הקרקעות וחלוקתן. האם אופייני הקטע הבא ליומנו של מנהל המחלקה המדינית בסוכנות דווקא?

בכל היישובים, חוץ מתל עמל, עדיין לא נפתרה בעיית המים. ליישובים באזור צמח מובטחת אספקת מים כשפע מן הירמוך, והם מחכים לצינורות שיונחו ולמשאבות שיוקמו. בבית יוסף הוחל זה עתה בקדיחת באר, עד שיוקם

11 אלחנן אורן, *התיישבות בשנות מאבק*, עמ' 62-63; אצ"מ, S25/2956.

12 משה שרת, *יומן מדיני ג'*, עמ' 90-91.

13 על "המיתקפה היישובית" ר' אלחנן אורן, "הצינורת" ד', עמ' 177-182.

מפעל השקיה שיסתעף מן הירדן. בהשדה [שדה נחום] מתנהל משא-ומתן
דבר רכישת חלק ממעיינות ג'וסק...¹⁴

מעורבות שרת הגיעה לשיא בהכנות לעלייתה של חניתה, בעלייה עצמה ובליווי
היישוב לאחר מכן, עד כדי כך שיוסף פיין, המוחזתאר של חניתה, מצא לנכון לדווח
לשרת בפרטי פרטים, מדי שבוע כמעט, על המתרחש ביישוב. דומה שהיה ברור
לפיין, כי את הרחבת היישוב בהר ואת חיוקה של חניתה עצמה אפשר לבצע רק
באמצעות שרת. שרת קיבל את המכתבים כמחמאה, אך העיר לפיין כי הנחתו, שהוא
מתמצא בכל ענייניה ובעיותיה של חניתה – אינה מוצדקת.¹⁵ ואכן, מבחינתם של
המתיישבים היה שרת הכתובת המרכזית באותה תקופה ונציגם הנאמן בהנהלת
הסוכנות. יתר על כן, הוא גם נחשב באותה תקופה לנושא דברה של ההתיישבות
(הדברים הגיעו לידי כך, שבעיני ממשלת המנדט הוא היה המנהיג הקיצוני ביותר בכל
הקשור להתיישבות). בקונגרס ה-20 בציריך, באוגוסט 1937, היה שרת דובר היותר
מוסמך של ההתיישבות בפני הפורום הציוני העליון. נראה, כי בואו של שרת מן
העשייה בארץ ומעורבותו הכנה הוסיפו כוח רב למחנה התומכים בחלוקה, בוויכוח
החריף שהתנהל בקונגרס.¹⁶

מעורבותו הרבה של שרת בעשייה ההתיישבותית התבטאה גם בהתרגשותו הרבה
ערב ההכרעות על עלייה על הקרקע או למראה המתיישבים עצמם. הוא הקפיד
לראות במו עיניו את כל היישובים שטיפל בעלייתם, בין בדיונים פנימיים ובין
במגעיו עם ממשלת המנדט. ב-10 במרס 1938 נקרא אל המזכיר הראשי [של
הממשלה] כדי לקבל את תשובתו בעניין חניתה. "רועד מקוצר רוח", על-פי עדותו,
הלך לפגישה יחד עם עוזרו ליאו כהן. עם מתן התשובה החיובית, סיפר, "כמעט
נפלתי על צווארו של ליאו".¹⁷

דוגמה נוספת למעורבותו הרגשית: ביוני 1937 סירר בעמקים בלויית חיים
שטורמן ואהרון אטקין. בתגובה למראה עיניו, כתב: "לא ידעתי מה פועל עלי יותר,
אם מראה פינת הארץ רבת הסכנות ושכוחת האל הזאת, או ההכרח להתיישב בה ללא
דיחוי (...). החברים מאמינים שיצליחו לפלס להם דרך (...)." ¹⁸

14 משה שרת, 'יומן מדיני ג', 5.6.1937, עמ' 168. ר' גם אלחנן אורן, 'הציונות ד', עמ' 161-176;
מכתב מ"ש לבן-גוריון, כצנלסון והווי, שם.

15 חליפת מכתבים פיין-שרתוק, אצ"מ s25/2957; אלחנן אורן, התיישבות בשנות מאבק, עמ' 47.

16 משה שרת, 'יומן מדיני ב', עמ' 276-280; פניית יצחק בן-צבי בשם הוועד הלאומי אל משה
שרת בענייני התיישבות, אצ"מ s25/6571; מכתב מ"ש לבן-גוריון, כצנלסון והווי, שם.

17 משה שרת, 'יומן מדיני ג', 10.3.1938, עמ' 86-87.

18 משה שרת, 'יומן מדיני ב', 5.6.1937, עמ' 169.

ההתיישבות - מטרה או אמצעי?

הסברנו לעיל, כי המוטיווציה הבסיסית של שרת היתה הכורח המדיני. ראינו גם כי מעורבותו במלאכת ההתיישבות העמיקה והלכה. אין ספק כי במהלך פעולתו ההתיישבותית, ממאי 1937 עד מאי 1939, "גילה" שרת את ההתיישבות. הודותיו עימה היתה שלמה. בסתיו 1938 אמר לשליחי "קרן היסוד", כי -

לא צריך שיווצר הרושם כי כל הפעולה הזאת מכוונת אך ורק למטרה הפוליטית של הבטחת גבולות. יש בה כמובן מכל אלה, אבל גם יותר מזה. בעיקרו של דבר זוהי התיישבות. המשך אורגני של הפעולה ההתיישבותית שלנו, אשר כמובן פושטת צורה ולובשת צורה ומסגלת לתנאים המיוחדים שבהם אנו עובדים כיום. כל נקודת יישוב חדשה היא כמובן נשק רב ערך, מבצר, כוח פוליטי, אבל המטרה היא התיישבות.¹⁹

ובכל זאת, ההיתה ההתיישבות מטרה או אמצעי של המדיניות?

בדיעבד דומה כי התועלת היתה הדדית - הממד המדיני-פוליטי דחף את ההתיישבות צעד גדול קדימה. הפירות המדיניים נקצרו כעשר שנים לאחר מכן, עם קבלת הצעת החלוקה של אונסקו"פ בידי העצרת הכללית של האו"ם ב-29 בנובמבר 1947. לתפרוסת היישובית היה חלק חשוב בגיבוש הצעת החלוקה של 1947, ומכאן שגם בהקמת המדינה במאי 1948 היה לה חלק חשוב. בשני המישורים, המדיני וההתיישבותי, היה למשה שרת מקום מרכזי, ולא תהא זו טעות לקבוע, שמעטים המקרים בתולדותינו, שמנהיג פוליטי היה גם "מציבא" התיישבותי.

19 משה שרת, 'יומן מדיני ג', 13.10.1938, עמ' 86-87 (דברים ב"יום השליחים" של קרן היסוד).

משה שרת, גמאל עבדול נאצר ודוד בן-גוריון

התקוות לשלום, שטיפחו ירוחם כהן וגמאל עבדול נאצר בימי מלחמת 1948,¹ קרבו להתגשמות במידה ניכרת בארבעה-עשר החודשים הראשונים של ראשות הממשלה של משה שרת – מנובמבר 1953 עד פברואר 1955 – שבמהלכם היה דוד בן-גוריון בפרישה להלכה. שרת ונאצר אף פתחו בגישושים זהירים באמצעות מתווכים, ובהם ראש מטה משיקפי או"ם גנרל ברנס וחבר פרלמנט בריטי מסיעת ה"לייבור". אלה היו החודשים שבהם ניתן דרור למדיניותו המתונה של שרת. אולם החבל של שרת היה קצר. למעשה, בן-גוריון מעולם לא הרפה ממנו. נהפוך הוא, שרת לא היה מודע לכך, אבל בן-גוריון דחף לפעולות שעמדו בסתירה ישירה להתנהלותו שוחרת השלום של ראש הממשלה. גנרל ברנס כתב על בן-גוריון באותם ימים:

אפילו במשך גלותו-מרצון בנגב, כאשר חי ביישוב המדברי שדה בוקר ומילא תפקיד של רועה צאן, נראה כי מוקד השלטון נמצא באותה נקודה נידחת. אחרי שובו לממשלה החלו לרווח שמועות, כאשר צלל במחשבותיו במדבר פיתח רעיונות חדשים על הכיוון שבו צריכה מדיניות ישראל לפעול – שהוא שוקל קווי פעולה הרפתקניים והרי סכנה.²

* קטעים נבחרים מתוך הספר *Kenneth Love, Suez - The Twice Fought War, A History* עמ' 5-125. ההשמטות לא צוינו. הערות 2-8 משל המערכת.

קנט לאב היה סופר "ניו-יורק טיימס" במזרח התיכון בשנים 1953-1956.
 1 במאמר שפירסם סרן ירוחם כהן בשבועון "ג'ואיש אובזרוור" ב-1953 על פגישותיו עם גמאל עבדול נאצר על גבול "כיס פלוג'ה", בימי מלחמת העצמאות, כתב: "נפרדנו בתקווה שלא ירחק היום בו נוכל להיות ידידים בלי גדר תיל שתפריד בינינו".
 2 ר' *Lieutenant General E.L.M. Burns, Between Arab and Israeli*, עמ' 102. גנרל ברנס כותב שם על משה שרת:

כמנהיג, בהשוואה למר בן-גוריון, נעדר מר שרת ברק, דינמיות וכושר הלהבת-המונים. האומנם גזור מכות חוק אוניברסלי, שאפילו במשטר דמוקרטי יהיה כוח המשיכה של מנהיג שוחר שלום פעוט מזה של מנהיג שאינו נרתע מן הרעיון לאסור מלחמה לשם השגת מטרות לאומיות? ייתכן שתדמית המנהיג, בכל גזע, היא זו של הגיבור העומד בראש העם במלחמה, אף כי לא אחת הוליכו גיבורים את עצמם אל הפתח (שם, עמ' 44).

פשיטת עזה³ היתה גילוי ראשון של המיפנה שחולל בן-גוריון במדיניות ישראל בשו בו מן הנגב. יוקרתו ועוצמת אישיותו העניקו להשקפותיו מקום ראשון בממשלה מרגע שחזר אליה אף שכשר ביטחון נשאר רישמית כפוף לראש הממשלה שרת עד ששוב כיהן כראש ממשלה החל מ-2 בנובמבר 1955. לאמיתו של דבר, גילמה פשיטת עזה לאו דווקא מימוש "רעיונות חדשים" אלא חידוש המדיניות הצבאית האקטיביסטית הנושנה שהולידה את מדינת ישראל, ואשר המשיכה לשלוט במדיניות הערבית של ישראל בתקופת מנהיגות בן-גוריון עד לכתו המדברה בנובמבר 1953. פשיטת עזה [28.2.1955] הציחה שלשלת תגובות בין מצרים הנאצרית וישראל הבן-גוריונית – פשיטות, פשיטות-נגד, מירוץ זיון והיערכויות חדשות עם מעצמות-העל – שחוללו גלישה לעבר מלחמה שנבצר מרצון אנוש או ממיומנות מדינית כלשהם להטותה ממסלולה. הפשיטה גרמה להמרת רמה יציבה של התכנסויות קטנות-ממדים בין שתי הארצות בתהליך הדדי של העמקת חרדה והתגברות אלימות, ובתוך כך נתעמעם ההבדל בין צעדי הגנה ומעשי תוקפנות ונעלם מעיני העולם כולו. הטלת אשמת הפשיטה על ישראל⁴ היתה צעד פורמלי חף ממשמעויות מעשיות לגבי ישראל, שכן זו היתה נכונה לו מראש. משמעויות חשובה הרבה יותר נודעה לפשיטה זו מבחינתם של נאצר ושל ממשלת הקיצונים המהפכנים הצעירים שלו, שתפסה את השלטון מידי המשטר המלוכני המושחת אך שנתיים וחצי לפני כן. שלוש נסיבות השתלבו ועשו לחיזוק השפעה זו על שליטיה החדשים העצבניים של מצרים. ראשית, הגבול עצמו היה שקט למדי בחודשים ובשנים שקדמו לפשיטה, והדבר העניק למצרים תחושת ביטחון. שנית, נאצר עצמו נקט קו פציפיסטי בהתנגדו

על יחסי בן-גוריון-דיין אומר שם גנרל ברנס:

היה ברור כשמש, כאשר צפית בשני האישים יחדיו בישיבות, כי בן-גוריון הוא ה"בוס" וכי דיין היה שבע רצון שכך הוא. ואף על פי כן הרהרתי האם, בפגישותיהם בינם לבין עצמם, לא דחקה תוקפנות דיין את בן-גוריון, שהוא עצמו לא היה בדיוק יונת שלום, לפתרונות אלימים ולוחמניים עוד יותר. מכל מקום, ניתן להעריך כי השפעת דיין עליו, שהיתה ניכרת בעליל, פעלה בדרך כלל בכיוון של פתרונות בכוח הזרוע (שם, עמ' 67).

ועוד אומר שם המחבר:

בשלהי 1954, בעת שהיה שקוע במחשבותיו בישימון הנגב, יכול מר בן-גוריון לראות בכיריו, בלי ספק, כי מדינות ערב אינן נכונות לעשות שלום אלא אם כן תוכר זכות השיבה של הפלסטים. (...) המשום כך נקט מדיניות של אילוף המצרים לעשות שלום; את התשובה אני מניח לקורא. ואולם אני סבור, כי בפרקי הספר הבאים יוכח שכל פעולות התגמול הצלחות כשלו בלדימת ההסתננות; למעשה, הן הולידו פיגועים קשים יותר. וההצלחה הצבאית של מערכת סיני לא השכינה שלום והניחה את המזרח התיכון מסוכן לישראל, ולשלום העולם, כמקודם. במילים אחרות, בין אם היתה מדיניות ישראל – שמר בן-גוריון היה אחראי לה בעליל – מוצדקת מוסרית ובין אם לא, היא היתה לא-אפקטיבית, ומשום כך רעה (שם, עמ' 64-65).

3 "מיבצע חץ שחור", 28.2.1955.

4 בהחלטת הניונו לישראל שקיבלה מועצת הביטחון ב-28.3.1955.

להפניית משאבים לצבא מצרים, וגבר על עמיתיו בחונטה בטענו כי הגבול לא רק שקט, אלא בטוח. שלישית, המשטר המצרי השתדל לבסס את מעמדו מול אופוזיציה רצחנית מבית ומערכת לא יציבה של להצים דיפלומטיים מחוץ.

רצח רוכב אופניים במרחק כ-25 ק"מ בתוך ישראל שלושה ימים לפני פשיטת עזה, שבוצע בידי חוליית מודיעין פלסטינית מעזה, הוצג לא אחת כהצדקה לפשיטה בפי מי ששכחו, כי הטענה הישראלית הרישמית היתה שפעולה זו היתה לא יותר מאשר פרי עימות מתמשך. יתר על כן, אפילו מן הישראלים בעלי התושייה נבצר לבצע פשיטה ממין זה שלושה ימים בלבד לאחר הרצח. ברקע השקט ששרר לאורך הגבול עמדו נטייתו האישית של נאצר לשלום והאיפוק שנקט שרת, שהיה ראש ממשלה ושר חוץ ב-14 חודשי פרישתו של בן-גוריון לשדה בוקר. למרבה המכשלה, אף שנאצר מימש את שליטתו בביתו הפוליטי, לא זה היה המצב בביתו של שרת. אירונית וטרגית היתה העובדה, שנמנע משרת לקיים שליטה לאורך זמן מספיק כדי יכולת להבהיר לאן תוליך המגמה לשלום. "השלום היה ישיג עם חלוף הזמן", אמר נאצר לקבוצת עורכים אמריקניים שביקרו בקהיר ב-15 במרס 1956. "למעשה, שר שלום בגבולות חוץ מכמה תקריות קטנות. אבל ב-28 בפברואר אנחנו נקלענו לא רק לאיום, אלא לחלום בלהות".

בראשית פברואר 1955 עמד נאצר במוקד של הצטברות מאיימת של להצים, שאף לא אחד מהם היה קשור בישראל: הללו היו כה ברורים עד ששרת ציין אותם בהצהרתו הכעסנית [בכנסת] על תליית שני חברי רשת הטרור היהודית. בחודשים הקודמים קידם נאצר את ההסכם השנוי במחלוקת על ההתפנות הבריטית מאזור תעלת סואץ חרף התנגדות מי שהיו נכונים לרצחו בגין ויתוריו לבריטים, תקף את "האחים המוסלמים" והוציא להורג שישה ממנהיגיהם, הדיח את גנרל נגיב מן הנשיאות, נקלע למחלוקת עם עיראק בגין ברית בגדאד, והרגיע את כוחותיו ברצועת עזה בהבהירו להם כי ישראל אינה חותרת לעימות ומשום כך מצבם שם בטוח חרף חולשתם. לחץ מחודש מצד ישראל, בנסיבות אלה, היה לא הוספת קש על גב הגמל, אלא העמסתו במטען חומרי נפץ. הצהרת שרת לימדה, כי הישראלים מודעים היטב להשפעת הפשיטה על מגמת השלום. והידיעות הראשונות על הפשיטה שהגיעו אותו לילה לקהיר נראו כמבשרות פתיחה של מלחמה ממש. היה זה בלתי ננמנע, שידיעות אלה על התקפה ללא התגרות יעוררו את נאצר ואת ממשלתו להנהיג שינויים מרחיקי לכת במערך ההגנה על מצרים ובמדיניות החוץ שלה. החלטת נאצר לזיין את צבא מצרים התקבלה במהלך ליל מבוכה ללא שינה בעקבות פשיטת עזה. אם היו לו פקפוקים כלשהם לגבי הכורח הפוליטי שבהזדיינות, הם נעלמו בתוך השעות הספורות שחלפו לאחר שכוך נפוצי הירי ורעמי ההתפוצצויות.

*

פרישת בן-גוריון בנובמבר 1953 לא שיקפה מגמה לנקוט מדיניות מתונה בשלטון שרת. בן-גוריון העדיף את אשכול על פני שרת בראשות הממשלה והתאמץ לשכנע את צמרת מפא"י לבחור בו, אלא שהמפלגה עמדה על צורך במדיניות מתונה בהנהגת שרת. אולם בן-גוריון הצליח להציב את מועמדו פנחס לבון בראשות משרד הביטחון, ושמעון פרס, מנכ"ל משרד הביטחון, גם הוא מאנשי בן-גוריון, נשאר בתפקידו והבטיח באופן זה את שליטתו של "הזקן" על התחום הפוליטי והתחום האזרחי של המשרד. המשך שליטתו של בן-גוריון במשרד הובטחה ותוזקה במינוי אלוף משה דיין בן השלושים-ושמונה לרמטכ"ל בדצמבר 1953. כך יכול בן-גוריון לנהל למעשה מדיניות משלו כל אימת שחשב כי שרת אינו קוצר הצלחות בעמידה מול הערבים, מול מעצמות-העל ומול או"ם.

באביב 1954 התייצב וישינסקי, נציג בריה"מ באו"ם, לימין הערבים במועצת הביטחון בתוקף כה רב עד שהפרלמנט של ירדן קיבל פה אחד החלטה חסרת תקדים להביע תודה לבריה"מ.⁵ שרת הוקיע בויכוח מדיני שהתנהל בכנסת ב-1 בספטמבר את בריה"מ על שהטילה במועצת הביטחון וטו לטובת הערבים. הוא הוסיף שישאל תברך על ידידותה של בריה"מ בנוסף לידידות ארה"ב, אך לא במקומה. בעוד שרת ומשרד החוץ משמיעים מחאות, תיכנו נאמני בן-גוריון במיסד הביטחוני תוכניות במאי וביצעו ביולי: אמ"ן הורה לרשת סוכנים במצרים, שמאז 1951 עמד בראשה אברהם דר, לחבל במרכזי תרבות של ארה"ב ובריטניה, בבתי קולנוע שבבעלות בריטית ובמשרדי דואר מצריים, במטרה לסכל התפיסות אנגלית-אמריקנית עם מצרים. היה זה מיבצע חובבני שכשל עוד בטרם חלף יולי. כישלון מיבצע החבלות בקהיר הוליך להדחת פנחס לבון ממשרד הביטחון ב-2 בפברואר 1955, והבמה הוכשרה לחזרת בן-גוריון.

לימים אמר לי שרת, כי נאצר הבטיח לו "בשפה רפה", באמצעות תיווכו של חבר פרלמנט יהודי אנגלי, שלא יהיו הוצאות להורג [של חברי רשת אמ"ן במצרים]. במקרה הטוב ביותר היתה פה אי-הבנה שחזקה מכוח מישאלות לב. לא היה לנאצר שום מניע להשמיע הבטחה שכזאת. ראוי לציין, ששרת, שהוקיע בפומבי [בנאום בכנסת] את ההוצאות להורג [של שני חברי הרשת] הכיר בלחצים האדירים שבהם היה נאצר נתון אז. שרת אמר לי אחר-כך, כי המיבצע בקהיר היה "מעשה בלתי אחראי ביותר", וכי "בין אם לבון נתן את ההוראה לביצעו או לא, הוא היה שר הביטחון ומשום כך אחראי מיניסטריאלית ל'מיבצע הביטחוני'". בניסיונות שנוצרו לא היה זולת בן-גוריון מי שיוכל למלא את תפקיד שר הביטחון. נאמני בן-גוריון, שגברו על לבון, נראו כמי שאינם נכונים להישמע לאיש זולת "הזקן". יתר על כן, הבחירות לכנסת עמדו בשער ומעמדה של מפא"י היה במורד. בעייתה של ישראל היו רבות

5 ברית-המועצות הטילה וטו על הצעת-החלטה מערבית בנושא עבודות ישראל בערוץ הירדן, 23.1.1954. זה היה וטו ראשון שהטילה בריה"מ במועצת הביטחון בעד הערבים ונגד ישראל.

ושום ראש ממשלה לא היה יכול להיטיב לפעול משרת לפתרון. שובו של בן-גוריון, הגיבור הזקן המתלהם, חיזק בבירור את סיכויי מפא"י.

היה זה שרת כפוליטיקאי של מפא"י, הנתון בלחצים מפלגתיים ומיזמן בטקטיקת בחירות ובפסיכולוגיה של הציבור, שקרא לבן-גוריון לחזור. הדיפלומט שבו, חרף חששותיו מפני הרפתקות חדשות שעלול בן-גוריון לזוּם, נכנע לפוליטיקאי שבו. כעבור תשע שנים שאלתי את שרת אם היה קשר כלשהו בין "פרשת לבון" ופשיטת עזה. הוא השיב: "הקשר הוא שכאשר בן-גוריון חזר לכהונת שר ביטחון, הוא החליט על ביצוע פשיטת עזה. פשיטת עזה לא היתה יכולה לבוא לעולם אילמלא חזר בן-גוריון לממשלה".

נאצר החליט לתת לצבאו נשק חדש. זה היה השינוי הראשון שחוללה הפשיטה הישראלית במדיניות מצרים. השני היה החלטתו האישית לארגן יחידות נקם מקרב הערבים הפלסטינים, שנקראו "פידאיון". דיין מתארך את ההחלטה באפריל 1955, למעלה מחודש אחרי פשיטת עזה. קיים אישוש להנחה שבן-גוריון, אם גם לא שיחר ממש למלחמה, היה נכון לקדמה בברכה מאז הורה לבצע את פשיטת עזה. על דבר זה שפך אור מאמר שפירסם דיין בינואר 1955 בירחון האמריקני "פּוֹרְיֵן אֶפְרוֹ", שם טען כי המתח בין ישראל ומצרים החריף באחרונה וסיכם: "ממשלת ישראל וצה"ל לא יחמיצו שם הזדמנות שתעניק סיכוי לתיקון המצב", ובנאום ב-4.9.1955, שניתן לו פרסום נרחב, גילה כי ישראל הביאה בחשבון פרוץ מלחמה כתוצאה מתגובת מצרים לפשיטת עזה. ישראל, אמר דיין, מתכוננת לקראת כל מיבצע. למיבצעים הגדולים נגד מצרים ב-1955 קדמו גיוס חלקי של מילואים והצבתם הכן לקראת כל הסלמה בלחימה. ב-2 במרס אמר שרת בנאום בכנסת:

אם מצרים, בניגוד להתחייבויותיה לפי החוק הבינלאומי, מכריזה חוזר והכרוז כי היא מקיימת, ורשאית לקיים, מצב מלחמה נגד ישראל - טענה שנפסלה לחלוטין ונדחתה במפורש על-ידי מוסד עליון של או"ם - היא הנושאת באחריות לתוצאות; תוצאות הכוללות גם התנגשויות מזוינות, כל שכן אם היא יוזמת אותן, וקרבות דמים המתפתחים כפי שהם מתפתחים. הברירה היא בין המצב כמו שהנהו, על כל האבדות והסכנות הכרוכות בו, לבין הימנעות מוחלטת ממעשי איבה, קיום קפדני של הסכם שביתת-הנשק והתקדמות לקראת שלום.

אולם ראש הממשלה ושר החוץ התווה מדיניות ששר הביטחון שלו כבר הפנה לה עורף. בן-גוריון הוא שקיבל את החלטות, לא מצרים. התבטאויותיו של נאצר היו בוטות, אך הוא חש חולשה רבה. תחילה פנה לוּוֹשִׁינגטון בבקשת נשק. מאמציו המתמידים כוונו אל ארצות-הברית לפני שחתם

על העיסקה לרכישת נשק מן הגוש הסובייטי, והם נעשו דחופים יותר לאור דיווחי סוכנויות הידיעות ב-29 במרס 1955 על הזמנות נשק סודיות מצרפת, שהגישו דיין ופרס בפרס באוגוסט 1954. פנייתו הראשונה של נאצר אל שגריר בריה"מ בקהיר היתה ב-18 במאי 1955, וההודעה הפומבית על הסכם רכישת נשק מצ'כוסלובקיה היתה ב-27 בספטמבר. ב-25 בספטמבר אמר לי בן-גוריון בראיון בשדה בוקר, כי ממשלתו תפתח את [ההסגר ב]מפרץ עקבה בתוך שנה.

ישראל הופתעה מעיסקת הנשק המצרית-צ'כוסלובקית למרות שהמגעים בין המצרים והרוסים היו ידועים לממשלה. תגובות מבולבלות בתוך הממשלה הולידו הצהרות סותרות ב-3 באוקטובר מטעם ראש הממשלה שרת, שרכש הנשק מצרפת בחשאי על-ידי משרד הביטחון לא דווח לו במלואו, ומפי שמעון פרס, מנכ"ל משרד הביטחון, שביצע את הרכש החשאי: "הדיווחים שפורסמו בקהיר על עלינותה כביכול של ישראל בנשק הם חסרי שחר בעליל", הכריזה הודעת משרד ראש הממשלה לעיתונות; "אשר לרכש נשק", אמר שמעון פרס לעובדי משרדו בתל אביב, "אנו השגנו לישראל עלינות על מדינות ערב". פרס גילה, כי בן-גוריון התווה תוכנית רכש כבר שנתיים לפני כן, על סף פרישתו הזמנית, ואמר כי למעלה משני-שלישים של התוכנית כבר הושלמו "הודות ליחס הנדיב של הממשלה הצרפתית".

אם פשיטת עזה היתה נקודת מיפנה לגבי נאצר, היתה העיסקה הצ'כית נקודת מיפנה לבן-גוריון. עיסקת הנשק מפרידה את 20 החודשים שבין פשיטת עזה והפלישה לסיני לשתי תקופות מובהקות. ב-7 החודשים הראשונים הבשילה תגובתו הכפולה של נאצר לפשיטה: פעולות גמול באמצעות הפידיאון והשלמת החתירה לנשק חדיש. 13 החודשים האחרונים נחלקו אף הם לשתי תקופות – ל-9 חודשים שבהם נבלמה מדיניותו של בן-גוריון בידי סיעת שרת בממשלה עד להדחתו, ול-4 החודשים הבאים, שבהם ישמו בן-גוריון ונאמניו האקטיביסטים את תוכניות המלחמה שלהם, בנצלם במיומנות הן את התרחקות מצרים משלוש מעצמות המערב והן את מצוקותיה של רוסיה בפולין ובהונגריה.

ישראל קלטה למעלה ממיליון מהגרים יהודים וקבעה כי שיבת פליטים ערביים בלתי אפשרית מבחינה מעשית, שלא לדבר על האיום שיהיה בכך על ביטחון המדינה. הערבים השיבו כי אם יש בישראל מקום לקלוט כל יהודי לפי "חוק השבות", ודאי יש בה מקום לשיבת תושביה המקוריים שברחו. השלום נמצא אולי בשטח ההפקר שבין שתי גישות אלה. אפשר ששרת ונאצר, אילו עמד הזמן לרשותם, היו מעזים להשיגו. אולם שום ערבי לא היה מעז להרחיק לכת ולהגיע עד לקוים של בן-גוריון בלא להסתכן במתנקש שיבוא מתוך מחנהו-הוא.

ב-22 באוקטובר 1955 קרא בן-גוריון לדיין, שנפש אז בצרפת, לשוב ארצה ולמחרת הורה לו לתכנן את כיבוש מצרי טיראן. ב-2 בנובמבר, בהציגו את ממשלתו

החדשה בכנסת, מנה את הפרות שביתת-הנשק על ידי מצרים והוזהר: "מלחמה חד-צדדית זאת חייבת להיפסק, שכן היא לא תוכל להישאר חד-צדדית לנצח". דיין כתב אחר כך כי הממשלה, חרף הצעת בן-גוריון והסבריו, החליטה שהשעה אינה כשרה. "ייתכן, כמובן", כתב דיין לממשלה, "שבאחד הימים האלה ייווצר מצב שיעשה את הפעולה הצבאית לאפשרית, אבל זה יהיה פרי מקרה ולא תוצאה מתוכננת של דחייה לזמן ולמקום מסוימים". אבל שרת ועמיתיו שוללי ההסלמה התנגדו בתוקף למלחמה.⁶

*

ב-23 באוקטובר 1955, ביום שבו הורה שר הביטחון בן-גוריון לרב-אלוף דיין להכין תוכנית פלישה לסיני, המריא שרת לפריס כדי לבקש נשק משלושת שרי החוץ המערביים לקראת פגישתם בז'נווה עם שר החוץ הסובייטי מולוטוב. לא ברור מה ידע אז שרת על הברית המעשית שכבר נקשרה בין מימסדי הביטחון של צרפת וישראל – באותם ימים ניהל שמעון פרס שיחות עם שר הביטחון הצרפתי גנרל פייר בִּיז'ו ועם אישים אחרים והפציר בהם שלא להיוועץ באמריקנים בנושא הרכש של ישראל מצרפת; סביר, שמידע רב על כך לא היה ברשות משרדי החוץ של שתי המדינות. שרת סיים את שליחותו בפגישה עם מולוטוב בז'נווה ב-1 בנובמבר. מולוטוב אמר לו, כי אין הוא סבור שיש לישראל סיבה כלשהי לחששות. שרת היה עדיין ראש ממשלה ושר חוץ, אבל ידע כי שר הביטחון שלו הוא, בעצם, אדוניה האמיתיים של הממשלה. שרת חזר לישראל ולמחרת [2.11.1955] העביר את שרביט ראשות הממשלה לבן-גוריון אשר, פרדוקסלית, לא רק החליט לאסור מלחמה אלא כבר הורה לעבד תוכנית מיבצעית, שאותה אמר להגיש לממשלה.

אכן, הצלחתו הממשית היחידה של שרת ברכש נשק היתה בפנייתו לצרפתים, אשר בחשאי כבר סיפקו נשק לישראל – הוא סיפר לי לימים כי עלה בידו להשיג נשק מממשלתו של אדגר פור; "זו היתה התחלה טובה", אמר, אך הוסיף כי "הכמויות הגדולות הגיעו אחרי שעזבתי את הממשלה" (ביוני 1956). פניותיו אל דאלס ואל שר החוץ הבריטי מקמילן נענו באהדה. בשבועיים הראשונים של נובמבר הודיעו ה"סטטיס דפרטמנט" ו"הבית הלבן" פעמים אחדות על נכונותם לשקול בקשות ישראליות לנשק. תגובות נאצר על מהלך זה – הכרזותיו כי הבטחות ארה"ב ועיכוב מימושן אילצוהו לפנות בבקשת נשק לבריה"מ – העידו על הצלחת שרת.

בדצמבר 1955, בעת מסעו של שרת – עתה שר חוץ בלבד – למען "המגבית היהודית המאוחדת" ומפעל "איגרות החוב" של ישראל ברחבי ארה"ב, ניהלו עימו פקידים אמריקנים, שהכרזות נאצר לא הרתיעום, שיחות על הרכשת נשק. בעוד

6 מדובר ב"מיבצע עומר", שנפסל על-ידי רוב חברי הממשלה בראשות שרת, 8.1.1956. (ד' יומ"א, עמ' 1328).

ארה"ב שוקלת הספקת מטוסי "אפ-86" לישראל, קיעקע בן-גוריון את שליחת שרת ברגע האחרון בפשיטה רבת-עוצמה של צה"ל על סוריה אור ל-12.12.1955.⁷

גנרל ברנס ביטל את הטענה הישראלית הרישמית, כי הפשיטה בוצעה בתגובה לירי סורי על סירת משמר ישראלית בכנרת. "איש שמתמצא בעניינים צבאיים לא יאמין" - כתב - "כי התקפה כה מורכבת ומתואמת לא תוכננה זמן רב לפני כן, וככל הנראה גם תורגלה, ולבטח לא אולתרה בתוך שעות ספורות".⁸

הפשיטה ניפצה את תקוות ישראל להשגת נשק אמריקני לאלתר, כשם שבשעתה גרמה פשיטת עזה לדאלס לקטוע את הדיונים על מתן ערובות צבאיות לישראל.

ב-12 ביוני 1956, תשעה ימים אחרי שהתחוויר לשרת בשיחה כנה עם בן-גוריון כי לא יוכל עוד להישאר בממשלה, הפציר רדיו קהיר בישראלים, בשידורו הסדיר בעברית, לתמוך בשרת ולהתנגד להדחתו מכהונתו. "ארצות ערב ואומות העולם - נאמר בשידור - מבקשות שהאיש האחראי למדיניות החוץ של ישראל יהיה מתון, שלוו ושפוי - איש המטפל בבעייות בתבונה". ולהלן הוסיף: בן-גוריון "מאמין כי מה שקרה ב-1948 אפשרי גם היום".

שנים מספר אחר כך סיפר לי שרת על מה שאירע במילים פשוטות:

הסיבה שבן-גוריון אילץ אותי להתפטר היתה מפני שהרגיש, שאני עומד לו למכשול בכיצוע מדיניותו כאשר החליט לצאת למלחמה במצרים בתוך זמן קצר מאוד. אין זה חשוב אם עמדה מצרים לתקוף את ישראל, או אם עמדה ישראל לתקוף את מצרים, או אם המצב היה כה בלתי נסבל עד שישאל היתה חייבת להתנער מהנפק. מלחמה עמדה על הסף, ובן-גוריון רצה שלא אעמוד בדרך. אינני אומר שהייתי שולל מלחמה בכל נסיבה שהיא. אני חונכתי על ברכי מסורת ה"הגנה". אבל ההיגיון שלי היה שונה משלו. הוא עמד על כך שאסתלק ואיים בהתפטרות. חברי אמרו שאינם יכולים להרשות זאת, שכן אנו זקוקים לו. פירוש של דבר היה שהם לא היו זקוקים לי. הגשתי את התפטרותי ב-18 ביוני.

כך, בגיל ששים-ואחת, הקיץ הקיץ על קריירה פוליטית של מי שהיה ברציפות שר חוץ של התנועה הציונית ושל מדינת ישראל מאז 1933. משמעות הדבר היתה תבוסת הדרך המדינית המתונה והשקולה, שבעיני שרת היתה התקווה היחידה לקיומה של ישראל לאורך ימים.

7 "מיבצע עלי זית" בפיקודו של אריאל שרון. ר' פרק "סכין בגב", "ימ"א ה', עמ' 1300 ואילך.

8 ברנס, שם, עמ' 108.

על משה שרת ודוד בן-גוריון

פרק 11 – ניתוח גישות בקבלת החלטות
 איש אחד במעגל הפנימי של מקבלי ההחלטות בישראל, דוד בן-גוריון, ניכר כבעל מעמד מנהיגותי עליון בממדיו. ואומנם כל האחרים לקו במה שניתן להגדירו כ"תסביך בן-גוריון". "מה יגיד הזקן?" – זו היתה השאלה שנשאלה לקראת כל צעד בעל משמעות. איש מקרב המעגל הפנימי לא היה מודע יותר לגדולתו של בן-גוריון, ולא נטרד יותר מ"תסביך בן-גוריון", מאשר משה שרת. ואיש לא היה מוכשר יותר ממנו לנתח לעומקה את אישיותו של בן-גוריון, שכלפיו התייחס בתערובת של יראה, הערכה, קנאה ועוינות. ניתוחו של שרת, שאותו השמיע שנים אחדות לאחר שאולץ לפרוש מן הממשלה [ע"י בן-גוריון] הציג השוואה מאלפת בין שני האישים:¹

מאז ומתמיד היה בינינו אי-תואם במוג. אני רגוע, מאופק, זהיר; בן-גוריון אימפולסיבי, מותנע-דחפים ופועל מתוך אינטואיציה, לא מתוך היגיון. סיסמתי זהירות; סיסמתו – תעוזה. אני רואה את כל ההשתמעויות וההשתלשלויות של מעשה זה ואחר. בן-גוריון רואה רק צד אחד, שאותו הוא רוצה לראות, ומדחיק כל דבר אחר. בן-גוריון אגוצנטרי מאוד מכל בחינה – ומדובר באגוצנטריות מורכבת מאוד. בן-גוריון הוא אדם בעל אוצר דעת נדיר – הוא הירבה לקרוא בתחומים מסוימים. הוא טיפוס של אדם הבולע ספרים ולומד בכוחות עצמו. יש לו סגולות שכליות מרשימות מאוד, אבל לא אינטלקטואליות. הוא שואב הנאה מקריאת ספרי פילוסופיה ויש לו משיכה מיוחדת לחשיבה מטפיסית ולרעיונות מופשטים, שאותם הוא זוכר. אבל חרף כל אוצר הדעת שלו הוא שטחי ולא מאוזן להחריד. חשיבתו חד-מסלולית ואותה הוא ממקד בעוצמה

* בטעמים נבחרים מתוך Michael Brecher, *The Foreign Policy System of Israel*. השמטות המערכת לא סומנו. תוספות המחבר בגוף הציטוטים בסוגריים מרובעים. תוספות המערכת בגוף הדברים בתוך סוגריים מסולסלים. הערות המערכת מובאות בנטיי.
 1 בראיון עם המחבר, ירושלים, יולי 1960.

רבה בנושאים ספורים. הוא מעמיק בכמה תחומי התעניינות נבחרים, אך נעדר רוחב – בלמידה, בידיעה ובראייה למרחוק. יש לו דחף ויכולת ריכוז בל-יאמנו. הוא מוצא זמן לקריאה חרף תפקידיו האחראיים השונים. היבטים רבים של עבודתו נזנחים, אבל הוא דבק בספריו.

הוא מגלה בלי הרף את היקום שמסביבו. אין זה חשוב כלל אם "תגליות" אלה כבר נחשפו בידי אחרים לפניו. הוא אינו מרחיב בקריאה בתחום כלשהו, וכך הוא מעלה פתאום רעיון "מקורי" – שאפשר שהוא בגדר עובדה או תיאוריה ידועים מכבר. לכן, הרבה ממה שהוא כותב או אומר, נדוש.

האגוצנטריות של בן-גוריון משולשת. כאדם הוא ממוקד לחלוטין בעצמו, במחשבותיו, במעשיו וברגשותיו. עדים לכך בודדותו ולחודיותו, שכן בן-גוריון הוא אדם בודד ללא חברים קרובים. ההדגש התמידי שלו על ייחודיות העם היהודי הוא היבט נוסף של האגוצנטריות שלו (אגוצנטריות תרבותית).

ההיבט השלישי הוא הנחתו בדבר הייעוד המשיחי של ישראל והעם היהודי. בן-גוריון מאמין באמונה שלמה שהוא הוא אשר חולל את מדינת ישראל. במידה רבה הוא צודק, שכן אלמלא תעוזתו לפעול כאשר פעל, לא היתה המדינה קמה באותה עת.

נאומו בן-גוריון הצהרתיים; שלי הסברתיים. אנשים הולכים לראות את בן-גוריון; אלי הם באים ללמוד.

אשר למנהגו להדגיש את חשיבות המתיישבים הראשונים – "תסביך פתח תקוה" – בן-גוריון מעולם לא התגבר על החוויה העזה של עלייתו-הוא.²

2 איפיונים רבים של ב"ג פרי עטו של משה שרת פוזרים בכתביו השונים ובעיקר בכרכי 'יומן אישי שלו (יומ"א)'; במכתב ששלח מ' שרת מלונדון לשאול אביגור ולמשה סנה ב-27.9.1945 נכלל האיפיון הבא:

מצבי בין "שני הרים" [ח"ו וב"ג] מורכב כשהיה, אך דומני שמעולם לא סבלתי מקשיי הידברות עם בן-גוריון כהפעם. רצונו ודאי שדעתו תתקבל, אך ייצרו כאילו שישאר לבדד ושהכל יתנגדו לו. אם אתה מסכים איתו ב-80% וחולק ב-20%, או מסכים איתו בעיקר וחולק באיזה טפל, או מסכים בכלל וחולק בפרט מסוים, מייד הוא מרכז את כל הלהט באותם 20%, באותו טפל או פרט, ומעוצמת הריב יוצא שכאילו המחלוקת היא ב-100%. אופן השיחה פשוט בלתי אנושי. לעולם אינך מצליח להשמיע באוזניו פסוק שלם. מייד הוא משטע, נאחו במילה שאינה נראית לו, מתריס ומתקצף. לחבר איתו במשותף איזה גילוי דעת או מכתב הרי זה עינוי.

את דעתו הוא משמיע בשצף כזה ותמיד לא בדרך שיחה, אלא בנוסח של הצהרה שאין להרהר אחריה, עד שמתוך תגובה פסיכית משונה אתה נאלם דומייה – כי יש איזו פחיתות כבוד בהבעת הסכמה. גם יש שלא ניתנת לך הזדמנות לשלב מילה של הסכמה לתוך הנחשול – ושתיקתך מתפרשת כאילו כאי-הסכמה ונוצר בלבול (גנוך המדינה, משה שרת, ראש הממשלה השני, מבחר תעודות, עמ' 278).

פרק 12 – בן-גוריון ושרת: השקפות נוגדות על העולם
בן-גוריון ושרת נבדלו באישיותם, באופיים ובהשקפת עולמם. "מאז ותמיד היה בנינו
אי-תואם במזג", אמר שרת בגילוי לב, ואכן הם היו שונים קוטבית. בן-גוריון היה
נחרץ, שרת היה הססן. בן-גוריון לא יכול לשאת את דחיינותו של שרת, אבל העריך
את מיומנותיו הטכניות. שרת העריך את נועזותו של בן-גוריון, אבל לא יכול
לשאת את אדישותו לביקורת מן החוץ, שמוצתה באמירתו: "עתידנו אינו תלוי במה
יאמרו הגויים, אלא במה יעשו היהודים".³

בן-גוריון הביע באמירה זו את אמונתו העמוקה, כי את התחייה הלאומית
היהודית ניתן לממש רק מכוח סער ופרץ. שרת, כמוהו כויצמן, ראה תחייה זו
כזרימה טבעית של ההיסטוריה המודרנית; הבעיה היתה כיצד לגרום לה שתעלה
בקנה אחד עם הוויית הקהילה הבינלאומית. אך השוני היה עמוק מזה. בן-גוריון שאף
להיות יהודי חופשי לחלוטין ובו למנטליות הגלותית ולרוח התלות המסורתית. שרת
היה יציר המזרח התיכון יותר מאשר בן-גוריון, אך תמיד היה נתון לרישומו של
הגורם החיצון: "מה יאמרו הגויים".

שניהם באו לארץ-ישראל ב-1906, בן-גוריון קרוב לבן עשרים; שרת בן
שתיים-עשרה. בן-גוריון בא לבדו כמי שהיה בן הציונות העובדת; שרת בא עם
משפחתו (אביו היה מראשוני ביל"ו בשנות ה-80 של המאה ה-19). בן-גוריון בא
מתחום המושב שבפולין; שרת – מאוקראינה, מליבת היהדות הרוסית. בשיחו,
במיבטאו, בתווי אופי משניים אחרים שלו, נשאר בן-גוריון "האיש מפלונסק". אבל
באקטיביזם שלו, בקשיחותו ובנחרצותו חסרת הרחמים הוא בישר את הופעת היהודי
החופשי בישראל, הנכון להילחם על זכויותיו. העברית שבפי שרת שימשה מופת
לדור שלם של ישראלים, אך במזגו ובאופיו הוא שיקף קירבה רבה יותר ליהודי בן
הגולה – הססנות, קבלת הדין, הישענות על דיפלומטיה, נטייה לפשרה והתמקדות
בהתייחסויות של לא-יהודים כלפי התנהגות יהודית.

בן-גוריון ושרת פעלו יחדיו שלושים וחמש שנה. ויותר משני עשורים, עד הקרע
ב-1956, הם עבדו יחדיו בקירבה יתרה בסוכנות היהודית ואחר-כך כראש ממשלה
ושר חוץ של המדינה החדשה בשלבי ההקמה ובימי מסה. אבל הם לא היו חברים, שכן
לדעתו של שרת – אשר לה היו שותפים רוב האנשים – בן-גוריון הוא "איש בודד,
ממוקד בעצמו, במחשבותיו, במעשיו וברגשותיו". הערכתו של בן-גוריון את
שרת התאפיינה גם היא בשניות. הוא היה מסוגל להעלותו על נס כפי שעשה
כאשר הוענקה לו אזרחות כבוד של ירושלים באוגוסט 1964:
אחד מהאישים הדגולים של דורנו (... מנבחרים המדינאים היהודים בתקופת התקומה

3 ביום העצמאות השביעי, 27.4.1955, במיפגן צה"ל באיצטדיון רמת-גן (נד' בן-גוריון, תווין ודרך ה',
עמ' 166; לתגובת משה' שרת ר' יומ"א, עמ' 966-967).

(...) אחד המכשירים וסוללי הדרך לחידוש העצמאות העברית (...) האדריכל של מדיניות ישראל הריבונית הרבה שנים (...) משה שרת הצטיין לא רק בסגנונו העברי ובחושו הבלשני, אלא בסגנון חייו המופתיים ובחושו האזרחי והאנושי, והינו מאנשי המופת המעטים בדורנו, נגיד הרוח ושוע עברי במובן הנאצל ביותר (...).

לא חלפה שנה, ובן-גוריון נעדר מהלווייתו של שרת. ובאזוני מחבר ספר זה היה ביקורתי יותר, אם גם לא עויין: "הוא ידע יותר ממני על הפרטים של מדיניות החוץ; אבל הוא לא השכיל להבדיל בין מילים ומעשים". ועוד: "הוא היה שר החוץ הגדול ביותר של ימינו בעת שלום, אבל לא בעת מלחמה". ועל סגולותיו האישיות: "הוא היה ישר. ואצילות גדולה קרנה ממנו".

איש מבין ידידיו או יריביו – ולשרת היו כמה וכמה יריבים – לא יכפור בדבריו האחרונים של בן-גוריון. ואומנם סגולות אלה הודגשו בימי האבל על מותו. אבא אבן עמד על "משה שרת כמגלם המצפון הציבורי (...). הוא ידע כי איש בישראל לא היה אהוב כמוהו". ונחום גולדמן שיבח אותו כמי שהיה "הדמות המוסרית הנעלה ביותר בחיים היהודים", ו"מי שנעשה (בשנותיו האחרונות) מעין מצפון מוסרי של הארץ". בעוד ששרת בורך באצילות, בן-גוריון היה גדול יותר כמנהיגם של רבים. שרת היה בקי במדיניות, אבל לא ניחן בתוכנה יתרה. הוא היה מאוהב באמנות השכנוע, אך מעטה היתה הבנתו במכניזם של השליטה בפוליטיקת פנים. בן-גוריון היה ממוקד בשליטה והצטיין בהבנתה, ובעת ובעונה אחת היו לו תפיסה אינטואיטיבית של הכוחות הפוליטיים וראייה היסטורית. והישגיו היו ברמה גבוהה הרבה יותר – בעצמאות ובבניית אומה. שרת הכיר בגדולתו הפוליטית של בן-גוריון, והיתה בכך מידה נוספת של כנותו. "בן-גוריון – אמר לי שמעון פרס – כיבד את התכונות האישיות של שרת, את דייקנותו ואת יסודיותו; הוא העריך אותו כטכנאי מבריק, אבל חשב ששרת חי בעולם מלאכותי שבו מיוחסת חשיבות יתרה למחזות, למילים".

בקצרה, שני האישים התייחסו זה כלפי זה בהערכה הדדית מעורבת בזלזול בתכונות מסוימות איש של רעהו – תופעה שאינה נדירה בחייהם של שותפים בחיים הציבוריים. בן-גוריון פעל תמיד מתוך התכוונות למטרה אחת ויחידה – קימומה והתקיימותה של המדינה היהודית. אין פלא אפוא כי תפיסתו את העולם לא השתנתה כמעט במרוצת השנים. שרת לא היה מושפע פחות מן החזון הציבורי, אבל אישיותו ומירקם חייו היו שונים, ומכוח זה השפיעו גם שיקולים אחרים על תפיסתו את העולם. באישיותו היו שזורים כמה רכיבים. אחד היה השקפה ששורשה בתנ"ך כספר תשתית של האומה העברית, שאותה ספג בבית אביו. שני היה תחושת יראה מפני אופן ראייתו של העולם את היהודים, שאותה רכש בשנות לימודיו בלונדון. שלישי היה המגע הקרוב עם ערבים מנעוריו ואילך, שעורר בו היקסמות לרעיון ה"כנעניות",

כלומר שהעברים (יהודי פלשתינה) אינם עוד עם מזרח-תיכוני. שרת היטלטל בין תחושת שייכותו לעם היהודי ובין ה"כנעניות": ב-1936 הוא סירב להישבע על התנ"ך בבית משפט בטענה שהוא אגנוסטי, ואילו בראשית שנות ה-60 הדגיש כי היהדות חיונית לשרידותה של ישראל. בן-גוריון מעולם לא ידע שניות שכזאת.

היו גם הבדלים אחרים בתחום היחס והתפיסה. לדידו של בן-גוריון, נועד ליהודי התפוצות תפקיד לגיטימי לסייע לישראל בהשגת יעדי מדיניות החוץ שלה ואפילו חלה עליהם חובה למלאו. לדידו של שרת, נדרשו שני מחנות אלה להביא בחשבון זה את האינטרסים של זה. שרת החשיב את השפעת מעשיה של ישראל על דעת הקהל העולמית. לא כן בן-גוריון. בן-גוריון לא החשיב כמעט דיפלומטיה, ואילו שרת היטיב ממנו להבין את תפקיד הדיפלומטיה, אולם הפריז במשקלה. והחל משנות ה-50 ואילך היו לשניהם השקפות מנוגדות גם לגבי סיכויי השלום עם מדינות ערב.

בניסוח כוללני, דימוייהם של השניים נבדלו למלוא קשת העניינים: עברה של ישראל, כלומר הגורמים שהולכו לעצמאותה; המערכת העולמית, וקודם כל האו"ם; המערכת המזרח-תיכונית והמנטליות, המדינאות והחברה הערבית; מקומה הראוי של ישראל בעולם ובאזור; והתזמון והתפקיד היחסי של דיפלומטיה והפעלת עוצמה כמכשירי המדינאות הישראלית. כך אפוא היו העדפותיהם לגבי מדיניות, סגנון פעולה והחלטות ספציפיות, שונות בעליל. אכן, בחינת הדימויים שנקטו בן-גוריון ושרת תשפוך אור על שני מסלולים רחבים ומתחרים של התפיסות והעקרונות המדיניים של ישראל בתקופה 1948-1956.

לדידו של בן-גוריון, המדינה היא "תוצאה של העותנו". השקפתו של בן-גוריון, במתכונתה הקיצונית ביותר, גורסת שבלי קשר עם תוצאות דיוני או"ם ב-1947/8, המדינה היתה שורדת, או היתה יכולה לשרוד, בתנאי שהיישוב יפעל באומץ לב, בדבקות ובתעוזה. כנגד זה, שום החלטת או"ם לא היתה מקימה את המדינה אילמלא אותה נחרצות. בן-גוריון חזר וביטא השקפות אלה במרוצת השנים, למשל, במלואות חמש-עשרה שנה להחלטת החלוקה ב-29 בנובמבר 1947, הכריז: "ב-15 במאי 1948 מחק האו"ם את האשראי שהגיע לו על החלטתו ב-29 בנובמבר 1947. אף לא מדינה אחת – אפילו לא ארה"ב או בריה"מ – נקפה אצבע ב-15 במאי. ואני לא חייב כיהודי לתת לאו"ם אשראי על שום דבר. מדינת ישראל קיימת אך ורק הודות לעם בישראל, ובראש ובראשונה הודות לכוחות צה"ל".

ההיתה הרגשת בן-גוריון את תפקידו של היישוב – שבו היה הוא הדומיננטי – בבחינת מקרה? שרת ראה בכך השתקפות נוספת של האגוצנטריות שלו. "חשוב רק מה שהוא עצמו תרם, ואילו המאבק הדיפלומטי היה מחוץ לתחום פעולתו. עמוק בלבו מודע בן-גוריון לתפקיד החיוני שמילא המאבק הדיפלומטי באו"ם, אבל הוא אינו מסוגל להביא את עצמו לידי הודאה בכך בפומבי".⁴

הדימוי של שרת לגבי הדרך לעצמאות הושתת על מסגרת התייחסות שונה. שלא כבן-גוריון, שלדידו נקודת המיפנה בהיסטוריה המודרנית של העם היהודי היתה העלייה בשלהי המאה ה-19 והנוכחות הפיסית של יהודים בארץ-ישראל מאז ואילך, גרס שרת כי המאורע המחודש והמכריע בהיסטוריה היהודית המודרנית היה התעוררות הרצון הלאומי בחוגים מסוימים של העם היהודי והיכולת לתרגמו לפעולה.⁴ הרצון הלאומי שהתעורר היה פרי אמונה וחזון, לא פרי נוכחות יהודית בארץ-ישראל. להיפך, האמונה, בתוספת הדחף של הפוגרומים ברוסיה, היא שחוללה את העלייה. והחזון הוא שגם השפיע על יהודים לעלות וגם גרם לראשי מדינות לתמוך בציונות. זאת ועוד, הרצון הלאומי שהתעורר לא הוגבל במסגרת אותם יהודים שהתיישבו בארץ-ישראל; הוא נתן אותותיו בעם היהודי כולו, והתעוררותם הוליכה אותם לתמוך בתהליך שיבת ציון בדרכים שונות. הנוכחות היהודית המתמדת של קהילה יהודית קטנה בארץ-ישראל במרוצת הדורות, והדבקות המתמדת של יהודים בציון, היא שהשפיעה על מדינאים גויים להכיר בתיעצת הזכות לשיבת ציון. כל אלה יחד עם דיפלומטיה הולידו את הצהרת בלפור (1917) ואת המנדט (1922), ואלה, בתורם, איפשרו את העלייה השלישית ואת הבנייה המואצת של הבית הלאומי. יתר על כן, התחזקות היישוב העניקה משקל רב יותר למאבקים הדיפלומטיים והמדיניים של שנות ה-40. פעולות גומלין אלה של כוחות מעשיים (היישוב) ומדיניים (דיפלומטיים) הם שהולידו את המדינה.

שרת טען בלהט, כי את הדרך למדינה אי-אפשר להפריד מההקשר הבינלאומי והמדיני, שכן שיבת ציון היתה תופעה בינלאומית מבהינת הרכב העליות, מבהינת עוצמת ההשפעה של השואה ומבהינת המאבק על תמיכה עולמית. לגבי החשיבות היחסית של כוחות פנימיים וחיצוניים הוא היה נחרץ בהדגשת עליונותה של המלחמה הדיפלומטית. שורת ההיגיון שלו היתה כזאת: נדרש אומץ לב להכריז על עצמאות (פועלו של בן-גוריון), אבל פעולה זו התאפשרה רק בתוך ריק מדיני – וריק זה נוצר על-ידי חיסול משטר המנדט וההתפנות הפיסית של הבריטים מארץ-ישראל. וחיסול המנדט הושג על-ידי דיפלומטיה באו"ם ובמקומות אחרים – לא בארץ-ישראל.

לחיוזק טיעונו זה ציין שרת כי שר המושבות הבריטי ארתור קריין-ג'ונס הצהיר בפומבי ב-1947, כי פניית בריטניה לאו"ם לא באה במטרה לסיים את המנדט, ואילו שר החוץ ארנסט בוויין ביקש את תמיכת האו"ם להמשכת המנדט, שלאחריה, אילו מומשה, היה חותר להחיל על היישוב הגבלות כלכליות ואחרות. "דבר זה היה מוריד אותנו בנקל על ברכינו. אנו היינו יכולים להמשיך להילחם, אבל המטרה היתה להשיג ניצחון. כך אפוא ההישג הגדול באו"ם היה סיום המנדט והבטחת ההתפנות

4 רבאיון עם המחבר בירושלים, יולי 1960.

5 שם, בהרצאה על שתי התפיסות. דברים אלה מושתתים על תרשומת מפורטת שרשמתי במהלך הראיון.

הבריטית, והם שיצרו את התנאי החיוני לעצמאות".

לטעמו של שרת, העצמאות היתה פרי המאבק בארץ-ישראל ומחוצה לה. ההבדל בין השקפתו והשקפת בן-גוריון אינו בהערכת החשיבות היחסית של שני המאבקים. בן-גוריון מתעלם בעליל מן הגורם החיצוני: "המדינה קמה הודות לתעוונתנו". שרת מכיר בשני הגורמים גם יחד, אבל נוקט השקפה קיצונית: "איני בוש לומר זאת – אנו חייבים את מדינתנו לאו"ם". הוא עשה לשחוק את טענתו של בן-גוריון, כי סיוע האו"ם ב-1948 לא היה מספיק מפני שלא כלל שיגור חיל בינלאומי: "זה היה בלתי אפשרי מבחינה מדינית באותו זמן, שכן ארה"ב לא היתה מסכימה לכניסת צבא רוסי למזרח התיכון, והרוסים היו מטילים וטו על כל חיל בינלאומי אחר. האו"ם עשה מה שיכול לעשות, ומה שעשה היה חיוני".

אין ספק, תפיסתו של שרת את תפקידו החיוני של האו"ם ב-1948 הוליכה אותו להישענות על הארגון הבינלאומי לפחות מבחינת מגמתו לעשות ככל האפשר כדי להימנע מצעדים שעלולים לנכר את האו"ם כלפי ישראל. שנית, גאוותו על הישגי הדיפלומטיה ב-1947/8 ואמונו באו"ם חיזקו את נטייתו הנפשית למדיניות של זהירות, לרתיעה מאלימות ולהתנגדות לפשיטות גמול מעבר לגבול – וכל אלה עמדו בניגוד קוטבי לקו של בן-גוריון. ואכן, "השאלה המסוימת הבסיסית שבה התנגשנו היתה שאלת הגמול". בשל סלע מחלוקת זה התפטר שרת ביוני 1956, חודשים ספורים לפני מערכת סיני.

על אותה הכרעה של יציאה למלחמה שרת עירער. "היא לא היתה הכרחית", אמר לי ב-1960. כאשר לחצתי עליו בנושא זה, הודה כי ייתכן שב-1956 לא היה אפשר להימנע מפעולת-נגד, אבל טען כי את המתח שהצטבר בין 1953 ו-1956 היה אפשר להפיג במידה קיצונית מכוח מדיניות אחרת: "כל פעולה ערבית בקו הגבול הופרזה והוליכה לפעולת גמול ישראלית זו, בתורה, הוליכה להחמרה מתמדת ולהסלמת הסכסוך".

להמחשת טיעונו העלה שרת את הדוגמה הבאה: עדר כבשים משובחות נגנב מקיבוץ עין השופט ב-4.10.1955. הרמטכ"ל דיין תיכנן פעולת גמול, שלדברי שרת היתה עלולה לגרום למות נשים וילדים – בגלל כבשים. אופיינית לו היתה אמירתו: "יכולתי לראות לנגד עיני את הכותרות בעיתונות העולמית". כראש ממשלה סירב שרת לאשר את הפשיטה ואילו "דיין בערה חמתו". כעבור יומיים, הודות למעורבות ראש מטה משקיפי או"ם גנרל ברנס, העדר הוחזר. התנהלות ממין זה – סיכם שרת – היא שיכלה למנוע עלייה על דרך מלחמת סיני.⁶ רוב הישראלים חולקים על שרת. אבל התקרית חשפה את התהום שנפערה בין שני מקבלי ההחלטות העיקריים באותן שנים ראשונות. התבטאויותיו של שרת אינן מעטות מאלה של בן-גוריון. ביבליוגרפיה של כתביו

6 משה דיין אינו מאזכר כלל פרשה זו בספרו האוטוביוגרפי אבני דרך (להלן: דיין/אבני); להתייחסות שרת ר' יומ"א, עמ' 592-596.

שטרם כונסו כוללת למעלה מאלף פריטים. והחלק החשוב ביותר של מורשתו הספרותית, יומן מוקפד שכתב בדבקות לאורך תקופה ממושכת, עדיין אינו נגיש.⁷ נאומיו של שרת היו צלולים והגיוניים והצטיינו באיכות ביטוי. שלא כנאומי בן-גוריון, הם נעדרו חזרות ודימויים משיחיים.

דומה, כי שרת היה מחוייב לעיקרון "האי-הזדהות" במדיניותה הבינלאומית של ישראל יותר מאשר בן-גוריון, שתפיסתו הצרה את האינטרסים של ישראל היתה מכריעה. הזעזוע של מלחמת קוריאה חייב את שניהם לשקול מחדש את מעמדה הבסיסי של ישראל בזירה הבינלאומית. האוריינטציה הפרו-מערבית של ישראל נתגלתה עוד לפני תום 1950 בהתבטאויות ובמעשים, אך שרת ניסה לשמר דימוי כלשהו של אי-הזדהות, חלקית כדי שלא להנכיר את ישראל מן "העולם השלישי" ולבודד אותה כלפיו. בשלהי 1950 חל שינויי בתפיסת המדיניות העולמית של שרת לאור הקיטוב הגובר בין שני הגושים עקב מלחמת קוריאה. הדבר התבטא במעבר מ"אי-הזדהות" למדיניות חוץ "עצמאית", שלמעשה היתה יישור קו עם המערב.

אולם השקפתו של שרת על הגוש הסובייטי מעולם לא היתה זהה עם זו של בן-גוריון, שהיתה בוטה יותר, והדבר בלט בהתבטאויותיו לאורך כל השנים בנושאים כגון עוינות ברית-המועצות לישראל, לציונות וליהדות – פרשות משפטי פראג, "עלילת הרופאים", ניתוק היחסים הדיפלומטים עם מוסקווה, הספקת נשק רבתי למצרים ולסוריה ואפילו איומי ברית-המועצות על ישראל במהלך מערכת סיני. גישת שרת, העויינת פחות כלפי הסובייטים, נבעה בלי ספק חלקית מתפקידו העיקרי – דיפלומטיה וניהול קשרי החוץ של ישראל: הסובייטים היו בלתי ידידותיים, אך ישראל לא יכלה להרשות לעצמה את המותרות של התנכרות לא מסותרת כלפי מעצמת-על. תפיסתו של שרת נבעה גם במידה רבה מיחסו החיובי לרוסיה ותקוותו המתמדת כי לאורך ימים, בסבלנות, עשויה המדיניות הסובייטית במזרח התיכון להשתנות.

בן-גוריון, לאור התבטאויותיו בעל-פה ובכתב, החל להכיר בחשיבות "העולם השלישי" בזירת המדיניות הבינלאומית רק בסוף שנות ה-50. שרת היה רגיש הרבה יותר ל"עולם השלישי". היה זה הוא אשר קבע רבות מן ההנחיות האינטלקטואליות והמדיניות לנוכחותה המרחיקה-לכת של ישראל באפריקה, שאותן הפכה גולדה מאיר, יורשתו כשרת החוץ, ליוזמות מדיניות עיקריות מאז 1958 ואילך.

להבדלים בתפיסת הזירה הבינלאומית של בן-גוריון ושרת, אף שהיו מעטים מהנקודות שבהן היו תמימי-דעים, נודעה משמעות מדינית מרחיקת לכת. בתחום זה ניצב האו"ם במוקד הניגוד. שרת עמד על ההזדהות הבסיסית של ישראל עם גוף בינלאומי זה. ב-4 ביולי 1950 אמר בכנסת:

7 יומן ראה אור ב-1978.

ממשלת ישראל גורסת את האו"ם, בראש וראשונה, כהתאגדות המדינות לערבות גומלין לשם שמירת השלום. ערבות גומלין זאת מקנה זכויות ומטילה חובות. וכשם שממשלת ישראל לא תוותר על זכויותיה ותביעותיה מן הארגון הבינלאומי, כן אינה יכולה להסתלק מהתחייבויותיה לו. התביעות וההתחייבויות כאחת תוקפן קיים ועומד כל עוד קיים ועומד הארגון עצמו.

וב-30 בינואר 1951 אמר בכנסת: "כמדינה שנתקפה ועלולה להיתקף מחדש, וגם כמדינה שוחרת שלום החרדה מאוד מאוד לשלום העולם כולו, כמדינה כזאת אנו מעוניינים בכוחו של או"ם ולא ברפיונו".

בן-גוריון, כריאליסט, ראה באו"ם מכשיר מישני לביטחון ישראל, אך הוא מעולם לא ייחס לו אותה מידה של השפעה על המהלכים המדיניים הבינלאומיים במזרח התיכון, או במקומות אחרים, כפי שייחס לו לרוב שרת.

והיה עוד ניגוד בהשקפותיהם – מודעותו הרבה יותר של שרת לגבי הממד הכלכלי במדיניות החוץ. במקרים רבים, בייחוד בשנים הראשונות, הביע שרת דאגתו נוכח הפער הגדול במאזן התשלומים של ישראל והשלכותיו. בן-גוריון הפגין אדישות אולימפית לבעיות כלכליות. כאשר ניצב אל מול עובדות ממשיות בתחום זה, הגיב כי כוח רצון, תעוזה ונחישות יתגברו בכירור על קשיים יומיומיים אלה. לשרת היתה תפיסה מאוזנת יותר של מכשירי המדינאות, לרבות מודעות למשחק הגומלין בין הרכיבים הצבאיים, המדיניים והכלכליים. בן-גוריון הדגיש את הרכיב הראשון והתעלם מן השלישי.

ההדגש העיקרי בתפיסת בן-גוריון את "הערבים", ומכאן במדיניותו כלפיהם, התבטא בנוקשות ובאי-פשרנות. רק אחרי מלחמת ששת הימים עמד על הצורך המכריע של הערבים בשלום ועל מה שהתחייב מכך באורח הגיוני: מדיניות ישראלית של ויתורים. כאשר הצגתי לפני שרת [ביולי 1960] את תפיסת בן-גוריון כפי שהבינתי אותה, היתה תגובתו מאלפת: "הסיכום נכון והקו נכון. אבל אין זה הכל. להפגין חוסן וכוח – כן. אבל יש גם להבין שהערבים גאים ורגישים. הערבים הם עם, לא רק אויב".

כאשר דחקתי בו להרחיב, אמר כי ההבדל בינו ובין בן-גוריון היה "בסגנון, לא בתוכן", ו"בטקטיקה, לא באסטרטגיה", "באופן הגישה או בשפה המושתתים על הבנת הערבים". לדוגמה הציג את הציפייה שרווחה בקרב "הבן-גוריוניסטים" כי מערכת סיני תוליך לשלום. לדידו של שרת, זו היתה "אשליה, דבר מופרך – שכן בשעת חירום מתכנסים הערבים סביב מנהיגיהם".

את ההשוואה החותכת בין תפיסות בן-גוריון ושרת את "הערבים" סיפק שרת עצמו בהרצאה מבריקה, שנשא שנה אחרי מערכת סיני. תוכנה ראה אור רק כעבור תשע שנים, אחרי מותו.⁸ כתמיד, היה ניתוחו בהיר וכן מבחינה אינטלקטואלית.

תחילה באה גערה מעודנת במחדלם של היהודים באי-הבנת הפסיכולוגיה הערבית: "אנו היינו כה חדורים הכרת צידקתנו ההיסטורית, שלא נתנו את דעתנו על יחסיותו של צדק זה שלנו מנקודת ראותו של הצד השני. (...) ולא נתנו דעתנו במידה מספקת על עומק התודעה והתחושה הלאומית של העולם הערבי".
על האמונה המרגיעה, כי רווחה כלכלית היא תחליף ללאומיות, אמר שם:

כאשר ניגשה הציונות אל הערבים בארץ, משום-מה ציפתה מהם שהם יתנו דעתם על טובת ההנאה הכלכלית שלהם ועל הסיכוי להתקדמות חברתית – בהשמה גמורה של הבעיה הלאומית. מה היתה ראייתנו כל השנים – לפני היות המדינה? לא ראינו סיכוי ששני שלישים של היישוב הערבי בארץ יקומו וייעקרו פתאום מתוך שטחנו. ראינו חיים בצוותא, איתם, כגורת גורל. אמרנו: אנחנו מביאים להם ברכה. ההתיישבות היהודית מתבטאת בעליית רמתם הכלכלית. אנחנו ציפינו שהם ימכרו את בכורתם הלאומית בארץ הזאת בנויד העדשים הכלכלי והחברתי. כשאני אומר לכם דברים אלה, אני אומר אותם מבחינתו של הערבי.

ההיה בן-גוריון מסוגל לחוש אמפתיה זו?
על התחושה הישראלית אחרי מלחמת העצמאות אמר שרת:

הסכם שביתת-הנשק היה הישג בינלאומי עצום שבביל מדינת ישראל. זו היתה מהפכה גמורה. אבל לא זו בלבד, הוא היה גם עובדה מדינית רבת משמעות. וההסכם הזה הובן כשלב מעבר לקראת הסדר של שלום. הסכם זה חייב התקדמות לקראת הסדר של שלום. אנחנו כולנו חיינו באמונה שהשלום עומד מאחורי כותלנו; כי ישנה קבלת דין בעולם הערבי; כי זו אומנם, שאלה של זמן, אבל זמן לא רב, שנים אחדות. לא אוציא איש מן הכלל. כולנו חשבנו שכבר נוצר רקע נפשי לקראת שלום בעולם הערבי. בנקודה זו נחלה המדיניות שלנו את האכזבה הגדולה ביותר שלה.

אשליה זו נתחדשה אחרי מערכת סיני, אמר שרת וטען:

שאלת השלום לא תיפתר לא על-פי האינטרס ולא על-פי ההיגיון. זוהי, בתחילת כל ובאחרית כל, שאלה של רצון. זוהי השאלה אם נוצר רקע נפשי מסייע לשלום או, לפחות, אם סולקו מהרקע הנפשי יסודות העומדים לשטן על דרך השלום.

8 *ההרצאה: "ישראל וערב – מלחמה ושלום" (להלן: שרת/ישראל וערב) נישאה באוק' 1957 בבית ברל ופורסמה בגיליון הראשון של "אות", רבעון "המערך", אוק' 1966.*

אין זה צריך להיות דווקא תהליך חיובי. אבל הכרחי, לפחות, שיתקיים התהליך השלילי – שיסודות נפשיים המפריעים לשלום ישותקו או ייעקרו משורש. קיימים, אמר שרת, כמה גורמי יסוד בקונסנזוס הישראלי לגבי העוינות הערבית:

יסוד ראשון הוא הביטחון. על שלמות הטריטוריה של מדינת ישראל, על חיי אזרחיה, על רכושם, על אפשרות התנועה, העבודה, הפיתוח – יש להגן ויהי מה. בעניין זה לא יכול להיות ויתור ולא יכולה להיות רתיעה. יסוד שני הוא בעיית הפליטים הערביים. נדמה לי שאפשר לקבוע כי העמדה הלאומית הכללית היא התנגדות להחזרת הפליטים. ויש לעמדה זו הצדקה הן בטווח קצר והן בטווח ארוך [אך הוא הצביע על הצורך בתוכנית נרחבת לאיחוד משפחות]. ויש יסוד שלישי המקובל על הכלל, ובכלל זה מפלגת "חרות": החוץ והיעד של המדיניות הישראלית אינו מלחמה עדי עד, אלא שלום עם העמים הערבים שמסביב.

אולם יסודות משותפים אלה, הוסיף שרת, אינם פותרים את בעיית מדיניות היום-יום, וכאן:

קיימות שתי גישות: גישה אחת אומרת שהערבים מבינים רק לשון של כוח. מדינת ישראל היא כה קטנה, כה בודדת, שאם לא תכפיל את הכוח הממשי שלה במקדם גבוה מאוד של פעילות מופגנת – רעה נגד פניה. מדינת ישראל צריכה מזמן לזמן להוכיח בעליל כי היא חזקה, כי היא מסוגלת ונכונה להשתמש בכוח באופן מוחץ ויעיל מאוד. אם לא תוכיח זאת, יבלעו אותה; היא עלולה להימחות מעל פני האדמה. אשר לעניין השלום – אומרת גישה זו – הוא בין כה וכה מפוקפק. על כל פנים הוא רחוק מאוד. אם יבוא השלום, הוא יבוא רק אם ישתכנעו שאי-אפשר להכריע את המדינה הזאת. יש יותר סיכויים שהשלום יבוא באמצעות שכנוע שבכוח מאשר באמצעות דיבורים על רצונה הכן והאמיתי של ישראל בשלום. בעיית השלום אינה צריכה, לכן, להופיע כשיקול מסייג כאשר עומדת על הפרק שאלה של הפגנת כוח בקנה-מידה גדול למען פתרון בעיית ביטחון שוטף. אם נוסיף לטענות אלה את הנטייה האנושית הטבעית להגיב; אם נוסיף את הרגישות המיוחדת ליהודים – שמא חושדים בהם בחולשה; אם נצרף את קירבת הזמן לתקופת הזוהר של מלחמת הניצחון (ב-1948), נבין את הגורמים שמהם מצטרפת האווירה המסייעת לגישה זו בנוסף לשיקול המדיני והביטחוני, שהוא רציני מאוד כשלעצמו. מה אומרת הגישה האחרת? אסור שייעלם מחשבוננו, אף לרגע אחד, עניין

השלום. אין זה רק חשבון מדיני. בטווח ארוך זה חשבון ביטחוני מכריע. בלי להפחית בחשיבות שיקולי ביטחון שוטף, עלינו להביא תמיד את עניין השלום במערכת חישובינו. עלינו לרסן את תגובותינו. ועומדת תמיד השאלה: האם באמת הוכח, כי מעשי תגמול פותרים את בעיית הביטחון שלשמה נועדו? נניח ששלטת הגישה הראשונה. ברור שעל כל מקרה התנכלות צריכה לבוא תגובה. תגובה יכולה להיות רק צבאית. האם שוקלים שתגובות צבאיות, כשהן חריפות יותר מסיבותיהן, מעוררות תהליכים חמורים המרחיבים את הפרץ, הדוחפים את שכנינו למחנה הקיצוני? כיצד ניתן למנוע הידרדרות כזאת? השאלה היא אם מקדישים לכך מחשבה, או שהשתלטה שיגרה צבאית ובוזה נגמר העניין?

לאור ההתפתחויות בשנים האחרונות יאמרו בעלי הגישה הראשונה: כל שהתרחש היה בלתי נמנע; השינאה הערבית לישראל היא יסוד בל-יימוט; שילוב הסכסוך הערבי-ישראלי במלחמה הקרה הפך חלק מהמציאות העולמית; הסכנה לישראל התגברה בהכרח. אילמלא מעשי תגובה נמרצים היה המצב עוד יותר גרוע, המשבר היה בא עוד קודם, היה מצב חמור ביותר. רק תודות לאותם ניצחונות ביצרנו את ביטחוננו. המצב חמור. איננו אומרים שהמצב נפלא, אבל בנסיבות החמורות שלנו נחלנו, בגישה זאת, הישגים גדולים מאוד. קשה אומנם לערער על הישגים אלה. אף על פי כן, יכולה להיות גישה האומרת שאילו נקטנו שיטה אחרת, אילו באנו לתפוס את הדבר במיעוטו ולא ברובו, אילו לא הלכנו בשיטת פעולות התגמול בקיביה [דצ' 1953], בעזה [פב' 1955] וכו', כי אז אפשר שההיערכות בצד הנגדי היתה שונה. נאצר אולי לא היה נדחף לעסקה הצ'כית. ברית-המועצות לא היתה מוצאת פתח מרווח כל כך לחדור למזרח התיכון. אפשר שהיינו סובלים קצת יותר בינתיים, אבל מצבנו הכללי היה פחות חמור.

שרת, לעולם אינטלקטואל המתלבט בחיפוש אחר האמת, שאל: "אני מביא את שתי הגישות ואיני בטוח שאני ממצה אותן ועושה צדק כלפי שתיהן. מי צדק? אולי ימצאו שצריך היה למוג בין שתי הגישות. אבל כמדוינאי, או כמי שהיה מדינאי, אינני יכול להתעלם מהסבך האורגני של הבעיה".

לבל יתעורר ספק שמא הוא "בוֹפְרִיסֵט",⁹ הטעים:

אני שולל שלילה מוחלטת את הגישה, שמותר לדרוש מיראלי ויתורים כלשהם

9 כלומר חסיד פרופ' מרטין בובר מראשי חבורת "ברית שלום", שהיתה נכונה לווייתורים מרחיקי לכת במגעיה עם מנהיגים ערבים להשגת הבנה יהודית-ערבית.

למען שלום. אני שולל את ההנחה שאפשר לקנות שלום במחיר ויתורים. אפשר לקנות את השלום במחיר הנאות הדדיות. הנאות הדדיות אינן ויתורים. אם, למשל, נציע לירדן, שהיא עכשיו סגורה ולה רק מוצא אחד אל הים, בעקבה, לפתוח להם דרך אל הים התיכון, אין בזה שום ויתור אם אני נותן אפשרות מעבר לאנשים ולסחורות ויוצר בחיפה קטע של נמל חופשי. ויתור יהיה אם למען השלום נגביל את העלייה, אלה דברים שאין לדבר עליהם. הם לא יקרבו את השלום, כי אם נתחיל ללכת בדרך זו, יאמר הצד הערבי: עשר שנים התעקשנו – עכשיו הם מתחילים לרדת במחיר; נתעקש עוד קצת – הם ירדו עוד ועוד.

הוא הסכים עם הכרתו של בן-גוריון, בשעתו, כי רק בידי המעצמות, עכשיו, להפיג את המתחים הזאת –

אבל אינני סבור שאפשר לשחרר את מדינות ישראל מאחריות כלשהי. מוטב לנו שלא נתבטל בעיני עצמנו. יש ערך למה שאנחנו עושים. יש אפילו ערך למה שאנחנו אומרים. העניין מורכב.

ניתוח שפת הדימויים של בן-גוריון מעלה תפיסה של "אי-אמון מהותי" כלפי "הערבים". ה"בובריסטים" דגלו בדגם של "אמון מהותי". התפיסה של שרת התאפיינה באמפתיה ובעמידה איתנה – ללא נוקשות. בן-גוריון ושרת פיתחו השקפות נוגדות על העולם, הן במישור הגלובלי והן במישור המזרח התיכוני. תפיסות אלה הוליכו כל אחד מהם ללא מנוס לדגילה במדיניות חוץ ישראלית שונה. בסיכום ניתן לומר, כי הנקודות המשותפות בתפיסת המערכת העולמית של בן-גוריון ושרת היו רבות יותר, אבל הנקודות החלוקות היו חמורות יותר. השוני הבסיסי בהשקפותיהם בשאלות מקומו של האו"ם בזירה המדינית העולמית ובסכסוך המזרח-תיכוני, ובמיוחד בשאלת מדיניות החוץ של ישראל, הטילו צל על כל נקודות השיתוף ביניהם. שכן ההשתמעויות של אי-הסכמות אלה הוליכו לעימות בין דיפלומטיה וכוח זרוע, לבעיית היחס לגורמי חוץ במדיניות ישראל, ועוד. תפיסותיהם לגבי "הערבים" אף היו קוטביות יותר, כמתחוויר מן הניתוח של "שתי האסכולות" – "השפה האחת שמבינים הערבים היא שפת הכוח" (בן-גוריון) כנגד "הערבים גאים ורגישים; הם בני אדם, לא רק אויבים" (שרת). במונחי מדיניות זה התבטא במיבצעי גמול לעומת "יצירת אווירה נוחה לשלום". אין זה מקרה, כי לא בוצעו פעולות גמול גדולות בתקופת שהותו של בן-גוריון בשדה בוקר מינואר 1954 עד פברואר 1955 – אז היה שרת שליט פורמלי במדיניות. התפיסות הנוגדות הללו לגבי "הערבים" הן שהולידו אי-הסכמה בסיסית זו

בתחום המדיניות וזו, בתורה, הוליכה ביוני 1956 לקרע בל-יאוחה בין בן-גוריון ושרת. שני האישים ייצגו אז, ואחר-כך, גישות חלופיות לבעיה הקרדינלית של מדיניות החוץ הישראלית – היחסים עם מדינות ערב השכנות. נוסחה צְלָחָה המקה מהם – והיא ממשיכה להציק ליורשיהם.

פרק 15 – ניסוח החלטות מדיניות עקרוניות (א)

לדוד בן-גוריון כראש ממשלה ושר ביטחון היו שני שרי חוץ, משה שרת (1948–1956) וגולדה מאיר (1956–1963); אשכול כראש ממשלה ושר ביטחון עבד עם שרי החוץ מאיר (1956–1963) ואבא אבן (1966–1968). הן מאיר והן אבן היו נכונים להשלים עם עליונותו של ראש הממשלה בקביעת מדיניות החוץ – מצב מובהק במדינות הדמוקרטיות בעידן שלאחר מלחמת-העולם השנייה. שרת כשר החוץ נהג כך להלכה, אבל פחות למעשה. לכך נודעה השפעה על תהליך קבלת ההחלטות.

יחסי בן-גוריון-שרת היו המורכבים והמשמעותיים ביותר מבחינת קבלת ההחלטות (בהשוואה ליחסי בן-גוריון-מאיר ואשכול-אבן). אין ספק, הם לא היו שווי מעמד והשפעה. אולם שרת היה מנהיג פוליטי לפני העצמאות, הרבה יותר משרי החוץ מאיר ואבן, ויצא לו שם של המומחה בה"א הידיעה לענייני החוץ של היישוב. בחירתו לשר חוץ ב-1948 נחשבה טבעית בעיני היישוב כולו. הוא תפס את מיומנותו כעולה לאין שיעור על זו של בן-גוריון ולפיכך טען ל"ראשונות" בתחום זה עם שהבין והכיר בסמכותו העליונה של ראש הממשלה. לא בכדי היו יחסי בן-גוריון-שרת הגועשים והמתוחים ביותר (במישור יחסי ראש ממשלה-שר חוץ) ולשיאם הגיעו בקרע של 1956. למנהיגה הכריסמטי של ישראל היתה תפיסה ברורה ונחרצת לגבי תפקידו הנאות של ראש הממשלה בהתוויית מדיניות החוץ. בזכרונותיו בעל-פה אמר:

הייתי אומר בגלוי כי ראש ממשלה ישראלי חייב להיות גם שר החוץ של עצמו. ענייני חוץ ממש כמו ענייני הביטחון, הם אחד מתחומי המפתח שבטיפול הממשלה. (...) כאשר ממשלות זרות נקטו פעולה, פרסמו הודעות רישמיות, או קבעו מדיניות שהיה בהן כדי להשפיע על ישראל, ראיתי כחובתי וכאחריותי לקבל החלטה בקשר לתגובתנו. עניינים בעלי חשיבות מכרעת הובאו, כמובן, לפני הממשלה להחלטתה. אך הייתי נוהג להביא את עמדתי לידיעת השרים. אם עמדתי לא התיישבה עם עמדתו של שר החוץ, היה יכול לקבל את דעתי או להביא העניין לדיון בממשלה. אני מסכים שיייתכן כי לא תמיד היה הדבר מקובל על משה שרת. אני מניח כי היה לו קל יותר אילו הייתי ממעט להתעניין בניהול היומיו של משרדו כדרך שנהגתי, נאמר, במשרד העבודה או במשרד הדואר. במשרד החוץ אכן נהגתי באורח שונה.¹⁰

את אופי יחסיו עם שרת בתהליך המדיני הגדיר בן-גוריון באוזני מחבר ספר זה בכנות אופיינית:¹¹

אני תמיד הייתי מעורב בענייני חוץ. כאשר היתה בעיה רצינית, שר החוץ ואני היינו דנים בה. ענייני יום-יום הנחתי לשרת. הוא היה בקי בפרטים והוא היה ישר. הוא תמיד יידע אותי. כאשר היו חילוקי דעות, הוא קיבל את דעתי. לפעמים הוא חלק עלי בשיבות הממשלה. עד ששרת נעשה ראש ממשלה הוא מעולם לא קיבל החלטות חשובות לבדו. אחרי שנעשה ראש ממשלה [בן-גוריון חזר לממשלה כשר ביטחון תחתיו בפברואר 1955], אמרתי לו שלעולם לא אפעל בלי הסכמתו. כאשר היה מדובר בפרטים, אני קיבלתי את דעתו. כאשר היתה שאלה עקרונית, הוא קיבל את דעתי, אם כי אולי לא הסכים אתי. כך היה גם בהנהלת הסוכנות היהודית לפני המדינה.

שרת ראה את יחסיו עם בן-גוריון בתהליך המדיני באופן שונה לגמרי. היה לו – אמר לי ב-1960, ארבע שנים אחרי התפטרותו מן הממשלה – מרחב ותחום לשיקול בקבלת החלטות (טקטיות) ובמימושן: "כמובן נועצתי בראש הממשלה בעניינים בסיסיים (אסטרטגיים) בטלפון, או פנים אל פנים". בדרך כלל, העניין יושב ביניהם לשביעות רצון שניהם, ולא לעיתים רחוקות תיקן שרת או שינה את דעתו של בן-גוריון במהלך שיחות שכאלה. במקרה של מחלוקת, וכאשר שרת היה נחוש בדעתו, הוא הביא את העניין לדיון בממשלה. ושם הפעולה המוצעת – פשיטת גמול – סוכלה לעיתים. "בן-גוריון לא שבע נחת באותן פעמים" שעלה בידי שרת לגייס רוב יוני, ואילו בן-גוריון אמר על אותם מקרים: "זה לא היה איכפת לי".¹²

שאלת העיתוי, המשיך ואמר לי שרת, היתה מקור שכיח לעימותים שכן בן-גוריון היה אדיש להשתמעויות בזירת החוץ, ואילו לו, לשרת, זה היה "איכפת מאוד". כדוגמה לזלזולו של בן-גוריון ב"גורם החיצוני", הציג שרת את פשיטת כנרת בלילה אור ל-12 בדצמבר 1955, בעת שהוא נשא ונתן עם שר החוץ דאלס על רכישת נשק אמריקני. לפני כן הוא יידע את בן-גוריון במברק, כי הובטחה תשובה בתוך ימים מספר.¹³ בו בערב שיגר בן-גוריון כוח פשיטה אל מעבר לגבול הסורי: "המשא-ומתן [קבע שרת] עלה בעשן". שרת העלה תקרית זאת,¹⁴ שאותה הגדיר "מעשה שפל",

10 משה פרלמן, *דוד בן-גוריון, עמ' 128-129*.

11 בראיון בשדה בוקר, יולי 1966.

12 שם, שם.

13 ר' יומ"א, עמ' 1307.

14 מדובר ב"מיבצע עלי זית". ר' על פרשה זו בפרק "סכין בגב", יומ"א ה', עמ' 1307-1314,

ור' גם ערך "עלי זית" שם, כרך ח', עמ' 2505.

בוועדה המדינית של מפא"י – המסגרת הבכירה של מנהיגות המפלגה השלטת, אבל הנזק שנגרם, אמר לי, היה בלתי הפיך. בהקשר זה עמד שרת על כישוריו של בן-גוריון בתחום מדיניות החוץ:

הוא נעדר מיומנות וחריפות אבחנה. הוא אינו שוקל עד הסוף את כל ההשלכות וההשתמעויות של מעשה או הצהרה. למשל, אמירתו כי "ישראל היא חלק מאירופה" – הברקה מבית מדרשו של שמעון פרס – סותרת את דימויה של ישראל כחלק של אסיה וחותרת תחת מעמדה בעולם האפרו-אסייני. בן-גוריון מסתמך על שיפוטו-הוא הרבה יותר מאשר על יועץ כלשהו. הוא מוקף אנשים קטנים, שאינם ראויים לאמונו. מוחו הוא זרקור רב-עוצמה הממוקד תמיד בנקודה מסוימת אחת, ומכיוון שכך השטח שמסביב לה לוט באפלה אף ביתר שאת. עניינו נתון אך ורק לנושאים ותחומים ספורים: הגורם המציק דרך קבע – רוסיה; אתגר הקבע – אמריקה; הידיד לאורך ימים – צרפת. אולם הוא אינו בקי כהלכה בענייני חוץ בכללותם.¹⁵

מזכירו המדיני של בן-גוריון באותם ימים ציין, כי שרת נהג שלא להיוועץ בראש הממשלה "פעמים תכופות מדי – ועשה זאת רק כאשר העריך את הבעיה כחשובה". במקרים אלה השתמש בשלושה אפיקים: באמצעות מזכירו המדיני, שהתקשר עם מקבילו במשרד ראש הממשלה; בכתיבה לבן-גוריון; ובשיחה עמו פנים אל פנים. שרת, הוסיף המזכיר, ראה את הנושאים הבאים כמחייבים התייעצות: מִסָּר מראש ממשלה או משר חוץ; כל ענייני או"ם הנוגעים לישראל וכן שאלות שנויות במחלוקת, כגון קבלת סין העממית לאו"ם וה"אפרטהייד" ("הם היו עוברים יחד על העניינים לאחר שהם נדונו תחילה בהנהלת משרד החוץ") וכל בעיה חשובה שעורר נציג ישראלי בחו"ל. "שרת ראה את עצמו כקובע ראשי של מדיניות החוץ, לא כטכנאי בלבד. אבל הוא ידע שעליו ללכת אל ראש הממשלה ולקבל את אישורו בעניינים רבים".¹⁶

בתוך משרד החוץ דמה הליך קבלת ההחלטות לסמינר אקדמי, שמשותפו חתרו לשכנע זה את זה בנימוקים תבוניים. הנהלת המשרד – המנכ"ל ועוזרו, היועץ המשפטי והיועץ המדיני ועוד, אישים כוולטר איתן, שבתאי רוזן, ראובן שילוח, גדעון רפאל, ליאו כהן – היתה מסגרת דיונים פעילה ותוססת בימיו של שרת. שרת ייחס חשיבות יתרה ללשון. מבקרו הגדירו זאת כהעדפת סגנון על חשבון מהות. אחד מבכירי המשרד אמר עליו: "שרת, כמו אבן, אהב את השפה, היה אמן המילה ונטה להשתעבד לסמליותה. הוא נטה לחשוב שנוסחאות פותרות בעיות. ועם

15 ראיון בירושלים, יולי 1960.

16 ראיון עם המזכיר המדיני יצחק נבון בתל אביב, מאי 1966.

זאת, הוא השתדל להיות אנליטי בהכנת עמדה, אף שלא תמיד עלה הדבר בידו. הוא רצה שהצגת העניין תרשים בהגיונה כשם שתרשים בסגנונה".¹⁷

בשלב האחרון של קבלת החלטה במשרד החוץ, נהג שרת להיוועץ בחבורה קטנה אף יותר מזו של מליאת ההנהלה. אחד המשתתפים, לימים מנכ"ל המשרד, נזכר: "מדי מוצאי שבת הוא היה מזמן שלושה אנשים – ולטר איתן, יעקב הרצוג ואני – ויחד היינו סוקרים את אירועי השבוע הבא לקראת דיווחו בממשלה למחרת הבוקר. הוא היה אומר לנו מה יגיד, והיה מקשיב לתגובותינו".¹⁸

כשלונותיו הדיפלומטיים של שרת נבעו מגאוותו – האישית והלאומית. דוגמה בולטת היתה עמידתו על הדדיות, שגרמה לעיכוב ממושך בהקמת נציגות ישראל בניו-דלהי. כאשר הכירה ממשלת הודו בישראל בספטמבר 1950, היא טענה שאין ביכולתה להקים נציגות בישראל לאלתר, והדבר התקבל בישראל כעלבון ובשלילה. שרת גם טעה בהערכת חשיבותה של סין הקומוניסטית והגזים בהערכת התגובה השלילית האמריקנית כאשר, בגלל דיחויים, שם קץ ליוזמה הסינית לקשירת קשרים דיפלומטיים ב-1955. והיו טעויות נוספות.

שרת השיג רבות בזירה הדיפלומטית בשנותיה הראשונות של ישראל. יותר מכל אישיות אחרת הוא שהשיג את תמיכת האו"ם, מעצמות-העל ודעת הקהל בשלושה עניינים חיוניים: החלטת החלוקה בנובמבר 1947; הכרת מוסקווה וושינגטון במאי 1948 וקבלת ישראל כחברה באו"ם במאי 1949. מהותית, העניקו אלה לישראל לגיטימיות במערך העולמי ומכוח זה הקלו על צה"ל ועל ראש הממשלה ושר הביטחון לעשות את שלהם.

שרת היה גם האדריכל הראשי של משרד החוץ. והודות למדיניות האי-הזדהות עלה בידו לקיים את התמיכה המתמשכת של ארה"ב ושל בריה"מ לתקופה קצרה – עד שמלחמת קוריאה הציבה לפני המדינה החדשה את בעיית הבחירה ההכרחית. חרף כל ההישגים הללו אולץ שרת להתפטר מכהונת שר החוץ ביוני 1956. זה היה הקרע החמור ביותר בזירה המדינית, שכן הוא סימל את ניצחון התדמית ה"בן-גוריוניסטית" ונגזרותיה: הגמול הצבאי והנוקשות המדינית. מאז ואילך היה דימוי זה שליט מובהק באליטה העליונה של ישראל. משום כך ראוייה פרישת שרת מן הממשלה לעיון מדוקדק.

הסברו של שרת לפרישתו המאולצת ניתן בהצהרתו בכנסת ב-18 ביוני, יום התפטרותו: כאשר הקים בן-גוריון את הממשלה החדשה באוגוסט 1955, הוא ביקש שלא להשתתף בה. "היה לי חשש מבוסס כי שיתוף הפעולה בין חברי דוד בן-גוריון כראש הממשלה וביני כשר החוץ לא יעלה יפה הפעם, והייתי סבור כי מוטב לי

17 ראיון עם דר' חיים יחיל, ירושלים, יולי 1966.

18 ראיון עם גדעון רפאל בירושלים, יולי 1960.

לשחרר אותו ואת הממשלה מסיבוכים מיותרים. ראש הממשלה דחה אז את סירובי להיכנס לממשלה ונוכח העמדה שנקט נסתתמו טענותי". בהידרשו לעיקר העימות, אמר שרת כי בעשרת החודשים האחרונים "הועמד שיתוף הפעולה בינינו כמה פעמים במבחנים לא קלים [רמז לפשיטת כנרת בדצ' 1955, בין היתר] אשר התגברנו עליהם תוך מאמץ לשמור על השותפות בינינו. אולם בשבועות האחרונים התברר לי כי התפטרותי היא בלתי נמנעת. מצב זה נוצר ללא כל קשר עם איוז בעיה מדינית מיוחדת שעמדה על הפרק באותם הימים או עם איזה מאורע או תקרית כלשהי, אלא לאחר שיחה גלויית-לב עם ראש הממשלה ב-3 ביוני, נוכחתי לדעת לחלוטין כי הישארותי בממשלה אשר הוא עומד בראשה איננה אפשרית". שרת רצה להתפטר מייד. בן-גוריון הפציר בו לדחותה. כעבור ארבעה ימים בן-גוריון התרצה. לפי שדווח, התנהל בממשלה ויכוח סוער. שר המשפטים פנחס רוזן קרא להתפטרות הממשלה כולה נוכח חשיבות משרד החוץ. שרי מפ"ם ו"הפועל המזרחי" שללו את האופן שבו הוכרעה התפטרות שרת ואת הצגתה בממשלה כעובדה מוגמרת.¹⁹

התפטרות שרת היתה אירוע מרעיש שעורר תגובות בעיתונות פנים וחוץ ובכנסת. בן-גוריון הכחיש כי רצה להיפטר משרת, או כי הציע לו לשמש מזכיר כללי של מפא"י. לאמיתו של דבר, טען, באוגוסט 1955 הוא עמד על כך ששרת יצטרף לממשלה דווקא בשל חילוקי הדעות שביניהם. אולם אחר כך, כאשר המצב הביטחוני החמיר יותר, נדרש תואם מלא בין שרי החוץ והביטחון בד בבד עם מנהיגות שונה במשרד החוץ.

במבט לאחור נראה שעיתוי צעדו של בן-גוריון היה כרוך במערכת סיני, שאז היתה נתונה בשלבי תכנונה.²⁰ בן-גוריון חשש שמא יעלה בידי שרת לסכל החלטה

19 ר' שרת על ישיבת ממשלה זו ביומ"א, תרשומת 18.6.1956.

20 לקשר האפשרי בין הדחת שרת ומלחמת 1956 ר' דברי שרת עצמו ב-3.11.1956:

ברור כי אילו הייתי בארץ ובשלטון כי אז התנגדתי לפעולה [מערכת סיני] ושימשתי ציר לריכוז המתנגדים (...). מי יודע אם לא מכבר קיננה כוונה כזאת ואם לא בה יש למצוא את השורש העמוק ואת הגורם המכריע לטילוקי בעוד מועד (יומ"א, עמ' 1814-1815).
אישוש להנחת מ"ש ר' לעיל עמ' 99, בדברי ב"ג על הצורך "להתכונן לפעולה גדולה".
יעקב הרצוג, מי שהיה ראש מחלקת ארה"ב במשרד החוץ (1954-1974) ויועצו המדיני של ראש הממשלה דוד בן-גוריון בשנים 1956-1957, כתב בספרו עם לבדד ישכון:

בנובמבר 1955 הציע בן-גוריון פעולה צבאית מיידית לפריצת ההסגר המצרי במצרי טיראן [מ"בצע עומר"]. הוא לא הצליח להשיג את הסכמת הממשלה [בשל התנגדות שרת, שרוב שרי הממשלה תמכו בו], אך לא חדל להגות בצורך בפעולה. אני סבור שבמידה רבה זו היתה הסיבה לקרע בינו לבין שר החוץ משה שרת. זכור לי, שבמאי 1956 שאלתי אותו מדוע הוא תובע את התפטרותו של שרת; היה לי יחס של כבוד שאין למעלה ממנו לשני האישים. לאחר שהיררה בשאלה דקות אחדות, אמר שאינו יכול לגלות לי את הסיבה. לאחר מכן, בנובמבר, אחרי המערכה [בסיני], הציע [העיתונאי הבריטי] רנדולף צ'רצ'יל, שבא אז לביקור, אותה שאלה עצמה - בדיעבד. ותשובתו של בן-גוריון היתה, ששרת הוא שר חוץ

גורלית זו על-ידי גיוס רוב קטן בממשלה נגדה – בדיוק כשם שעלה בידו למנוע בעד ביצוע כמה פשיטות גמול ב-1955-1956. הסברו של בן-גוריון מקץ עשור כמעט היה מרוכך בניסוחו אך לא השתנה ביסודו:

לבסוף נפרדו דרכינו, ועלי להודות שהדבר הושפע על-ידי הבדלים שבאופי, שעשו את עבודתנו יחדיו לקשה, אף כי כיבדתי מאוד את מהלך השירות החשוב, הממושך והגא ששירת את העם ואת הארץ לפני קום המדינה והן אחר כך. (...) אני הבאתי את זה לפני המפלגה. הייתי מוכן לפרוש. אבל המפלגה החליטה להשאיר אותי ושרת התפטר. זה היה מכאיב, אבל דברים כאלה בלתי נמנעים בחיים הפוליטיים.²¹

ההחלטה על הדחת שרת התקבלה תחילה במסגרת "חברינו" (שרי מפא"י וחבריה בכנסת, שם אמר בן-גוריון לחבריו, כי שרת צריך ללכת או שהוא עצמו יתפטר. ואז "זלמן ארן ופנחס ספיר הלכו אל שרת ושיכנעו אותו שעליו להתפטר".²² וגולדה מאיר, שהעידה על משבר זה ב-1966, אמרה: "שרת נפגע עד מעמקי נפשו בשל הוצאתו ממשד החוץ. בן-גוריון אמר אחרי מותו של שרת: 'אני יודע שזה פגע בשרת. זה פגע גם בי, אבל היה עלי לשקול זאת כנגד ביטחון המדינה'.²³ עיקרו של המשבר ביחסי השניים, כפי שהוצג על-יד גיבוריו עצמם, אושר בידי עמיתים ועוזרים רבים שדיברו בגילוי לב על "היפרדות הדרכים". יצחק נבון סיכם את התייחסותו של בן-גוריון לשרת כך: "הוא כיבד אותו כאדם ישר וכן, אדם בעל ערכי מוסר נעלים, מבריק, מאורגן היטב ומצטיין בחשיבה מסודרת,

גדול לימי שלום, אך לא לעת מלחמה. היה ברור כי כוונתו היתה לומר, ששרת לא היה משלים עם הרעיון שלו בדבר מערכה בסיני - ולכן היה שרת חייב ללכת (עמ' 234).

מיכאל בר-זוהר נדרש לסוגייה זו בביוגרפיה של בן-גוריון, פרי עטו:

בן-גוריון הדגיש [בישיבת הוועדה המדינית של מפא"י, ינואר 1956] את הסכנות החמורות אם תשב ישראל בחיבוק ידיים בעוד מצרים מצטיידת במיטב כלי הנשק הסובייטיים (...). רק פעולה מוקדמת ומפתיעה של ישראל יכולה לחלץ אותה מסכנות אלה. לדעתו של דר' יעקב הרצוג [בראיון שנתן ל"ידיעות אחרונות", 25.2.73], השתכנע בן-גוריון כבר בימי עיסוקת הנשק הצ'כית-מצרית לצאת לפעולה נגד מצרים, "ולאחר מכן החל לשכנע את חבריו לממשלה", אולם שכנועם לא היה קל. התברר לבן-גוריון כי כל עוד שרת חבר בממשלה, לא יוכל להביא לאימוץ גישתו (בן-גוריון ג', 1187).

חיים ישראלי, מי שהיה עוזרו של ב"ג כל שנות כהונתו כשר הביטחון, כתב בספרו מגילת חיים: "הידוק הקשרים עם צרפת הפך לנושא בוער כמו גם התקרבות שעת ההכרעה. ב"ג סבר שמשא שרת כשר החוץ לא ייתן ידו למדיניות הדרושה והציע לו לעזוב את משה"ח (עמ' 53).

21 משה פרלמן, דוד בן-גוריון, עמ' 129.

22 ראיון בשדה בוקר, יולי 1966.

23 ראיון בתל אביב, אוגוסט 1966.

אבל נעדר חלוציות, תכונה חיונית בעיני בן-גוריון. הוא התייעץ תכופות עם שרת כשר החוץ שלו, אבל ההתנגשות היתה עמוקה – בזוג, באופי, בהשקפה מדינית ובסגנון.²⁴

דוד הכהן, שהכיר את שרת היטב, אמר שבן-גוריון התעמת עם שרת בעיקר בתפקידו כשר ביטחון, יותר מאשר כראש ממשלה: "בן-גוריון קבע, ושרת דחה את קביעתו, כי לביטחון מעמד עדיף על פני מדיניות החוץ, או, נכון יותר, ששיקולי ביטחון הם שצריכים לקבוע את מדיניות החוץ". בקצרה, היתה פה התנגשות של אינטרסים מוסדיים. "אבל היו גם מקורות אחרים לחיכוך – אישיות, אופי וגישה בסיסית למדיניות. שרת לא קיבל את ההשקפה, שאיום בכוח או הפעלת כוח הם האמצעי לפתרון בעיות. ההתנגשות היתה עמוקה ומורכבת"²⁵

הקדע בין בן-גוריון ושרת התרחש סביב שתי סוגיות שהיו כרוכות יחדיו – היחסים בין משרד הביטחון ומשרד החוץ, והגישה האקטיביסטית לעומת הגישה הדיפלומטית בתחום מימוש מטרות החוץ של ישראל. את הסכסוך ניתן לראות במסגרת השוני בתפקוד ובסולם הזמן. בן-גוריון היה אחראי לכל מדיניות שהיתה כרוכה בעימות בין ישראל ואויביה הערביים. סמכותו של שרת היתה פרוסה על הדיפלומטיה השגרתית של ישראל – יחסים עם האו"ם ועם מדינות שונות, לרבות מעצמות-העל. מאז 1949 ועד 1953 הדגש היה על התחום הדיפלומטי, ולפיכך מילא שרת תפקיד בולט שהוערך מאוד. אך ככל שמצב הביטחון התערער מאז 1954 ואילך מבחינתם של בן-גוריון, דיין ובכירי צה"ל בכלל, גברה והלכה עוצמת ההתנגשות בין שתי הגישות. שרת, שהדגיש את מדיניותו המתונה, הדיפלומטית, הצליח לסכל לפחות ארבע יוזמות של בן-גוריון-דיין לביצוע פעולות גמול. בן-גוריון, מודאג נוכח ההשתלשלויות האפשריות בתחום הביטחון לאורך ימים, החליט ב-1956 כי שרת נעשה מכשול רציני על דרך ביצור האינטרסים החיוניים של ישראל.

היה זה אחרי הפשיטה על קיביה (ב-15.10.1953) ששרת החל להביא את הצעות משרד הביטחון ו/או צה"ל למיבצעי גמול ל[דיון ולהחלטה] בממשלה. כל עוד היה בן-גוריון ב"פרישה" – והוא, שרת, ראש ממשלה – היתה ידו על העליונה פעמים רבות אף שבן-גוריון שימר בידו סמכות כללית עליונה.

אחרי שובו של בן-גוריון לממשלה בפברואר 1955, תחילה כשר ביטחון בלבד, החרף העימות ביניהם במידה גוברת והולכת, שכן שרת סיכל את מגמותיו של בן-גוריון.²⁶ כל זה החרף בשל מאמציו של בן-גוריון לקיים בידי משרד הביטחון

24 ראיון בירושלים, דצמבר 1965.

25 ראיון עם דוד הכהן בירושלים, אפריל 1966.

26 בן-גוריון גילה לימים כי חזר לממשלה להפצרת קציני צה"ל, מפני ש"היו לנו בעיות רציניות עם קצינים מסוימים בצבא (...). אני הסכמתי בתנאי אחד: אני אעסוק רק בעניינים צבאיים".

שליטה ישירה על ענייני שביתת-הנשק. שרת התנגד לכך ונחל ניצחון, אבל רק במישור הפורמלי: הפרות הסכם שביתת-הנשק טופלו בדרך כלל ישירות בידי בן-גוריון, שהסתייע במיומנותיהם של אנשי משרד החוץ כפי שמצא לנכון. התפטרותו של שרת לא איחרה לבוא.

בחירת גולה מאיר ליורשתו של שרת ביוני 1956 שיקפה את ניצחון ה"בן-גוריוניזם" ואת תוצאתו המדינית: עתה נותרה הדרך למערכת סיני ללא מכשול. ואכן, הכל היו תמימי דעים אז וכעבור זמן, כי בן-גוריון ביקש – ומצא – שר חוץ שיוציא לפועל את הוראותיו ללא עוררין.

היחסים בין ראש הממשלה ושר הביטחון ובין שר החוץ במישור קביעת המדיניות הגבוהה הוגדרו כ"מאזן משתנה" בין ארבעה זוגות: בן-גוריון-שרת; בן-גוריון-מאיר; אשכול-מאיר; אשכול-אבן. בתקופת בן-גוריון-שרת הם התאפיינו בתחרות, חיכוך ואוריינטציות מנוגדות.

חיכוך ויריבות בין שני המשרדים, בעוצמה שידעה עליות ומורדות לאורך ציר הזמן, היו תופעה מתמדת. בניסוח בוטה, השקפת מיסוד הביטחון היתה: "הם מדברים ואנחנו עושים". הגישה שרווחה בקרב מקצועני משרד החוץ היתה: "הם פועלים כאילו שום דבר אחר לא קיים – בעולם או בתוך ישראל". ההתנגשות לא היתה נטולת סממני מרידות בתקופת בן-גוריון-שרת, בייחוד בשנים 1953-1956, וביסודה עמדו שלושה גורמים כרוכים זה בזה: גורם אישי, גורם מדיני, גורם מוסדי. כללית, הסכסוכים האישיים היו שלובים בגישות שונות למדיניות ובמאבק על זכות ההחלטה. כבר מראשית ימי המדינה השרו ראשי צה"ל, ובייחוד משה דיין, יחס של בוז למשרד החוץ בקרב הקצונה. "הברנשים של הקוקטייל-שמוקטייל" היה כינוי קבע שסימל זלזול זה. ויחסו של בן-גוריון כשר הביטחון נוסח בידי עוזריו ומבקריו כאחד: "אנחנו לא משלמים לדיפלומטים שלנו כדי שיאכלו סטייקים וישתתפו במסיבות קוקטייל; הג'וב שלהם הוא להסביר את המיבצעים שלנו. אנחנו לא פועלים כדי לחסוך מהם מבוכות". בשורשה של גישה זו נמצא ביטחוננו של בן-גוריון, כי כל פעולה ישראלית ניתנת לתירוץ בתנאי שתקצור הצלחה.

אנשי הצבא ופקידי משרד הביטחון זילזלו בשיטות משרד החוץ וברכרוכיותו ובהתחשבותו כביכול ב"גויים". האם האשימו את משרד החוץ בהתמקדות בתגובות גורמי חוץ ובכך שלא העלו תרומה למימוש המטרה החיונית של מדיניות החוץ – ביטחון. הדוגמה המסורתית של הניגוד בין ביצועי שני הגורמים, שהיתה שגורה בפי אנשי הביטחון, היתה: "שגריר ישראל בפריס לא השיג אקדח אחד לישראל. כל מה

לפיכך היה עליו לדווח לראש הממשלה שרת על ענייני הביטחון, אך שרת לא היה חייב בדיווח לו. שרת החליף מכתבים עם נאצר, הוסיף בן-גוריון, "אבל הוא לא סיפר לי על זה רשמית" (ראיון בן-גוריון עם פיליפ ז'ן-רמון כמצוטט ב"הארץ", 12.10.1970).

שהוא עשה היה ללכת למסיבות קוקטייל, אבל פרס ואנשיו [בצרפת] הצליחו להביא את הסחורה".

בעיני הצבא היה משרד החוץ ספוג ב"שרתיזם"²⁷ – מדיניות הזהירות והדאגה המופרזת מפני "גורם החוץ". ולעולם היתה הטענה העיקרית של מימסד הביטחון כי כל עוד נתונה ישראל במצור, מן ההכרח שמשרד הביטחון יישא באחריות העליונה למדיניות בכל תחומי הביטחון – לרבות חלק ניכר ממדיניות החוץ. עוזריו של שרת במשרד החוץ היו תמימי דעים בהגדרתם את שרת כמי שקיבל עליונות זו בכללותה, אבל חתר לתיאום יעיל יותר ולשילוב נאות של מדיניות צבאית ומדיניות חוץ. לחתירה זו התייחסו הצבא, משרד הביטחון ובן-גוריון באדישות.

פרק 16 – ניסוח החלטות מדיניות עקרוניות (ב)

מ-1954 עד אמצע 1956 ניכר תהליך שמכוחו נעשתה הממשלה, בשל כמה סיבות, גורם חשוב בקבלת החלטות הן בתחום מדיניות החוץ והן בתחום מדיניות הביטחון. כל שנת 1954 היה בן-גוריון ב"פרישה" ושרת, אז ראש ממשלה ושר חוץ, הביא את כל בעיות מדיניות החוץ החשובות לדיון בממשלה. עם שענייני ביטחון היו בסמכותו של שר הביטחון פנחס לבון, והשפעת בן-גוריון הורגשה באמצעות הרמטכ"ל דיין ומנכ"ל משרד הביטחון פרס, עלה בידי שרת – מכוח תמיכת הממשלה – לעמוד בלחצים לביצוע פעולות גמול, ובתוך כך רכשה הממשלה השפעה על החלטות בדרג אסטרטגי. מצב זה לא התפוגג בשובו של בן-גוריון בפברואר 1955. בשלב זה הרגה ההתנגשות בין בן-גוריון ושרת בסוגיית הגמול מהדרי-חדרים. שרת העלה בדיוני הממשלה את הסתייגותיו מיוזמות ראש הממשלה, והללו סוכלו לא אחת ברוב זעיר של שבעה נגד שישה, שהיה מורכב משניים-שלושה שרי מפא"י ומן השרים הדתיים והפרוגרסיבים או הליברלים העצמאים. אחד מן הסיכולים הללו אירע כאשר הציע בן-גוריון באוקטובר-דצמבר 1955 לכבוש את שרם א-שיח'. במקרה אחר, קודם יותר, נדחתה הצעת בן-גוריון [לממשלה ב-26.9.1948] בימי מלחמת 1948 לכבוש שטח באזור חברון, פרשה שראש הממשלה בן-גוריון המאוכזב הגדירה לימים כ"בכייה לדורות" בשל תוצאתיו של משגה זה.²⁸

27 את המונח "שרתיזם" טבע הרמטכ"ל משה דיין: "בן-גוריוניזם" ביטא תקיפות, אקטיביזם, מנהיגות, התרכוזות בעיקר והליכה ללא חת גמ כשיש בדבר סיכונים וקשיים רבים. 'שרתיזם' סימל התפשרות, הירתעות, השלמה עם המצוי על חשבון הרצוי" (דיין/אבני, עמ' 208).

28 ראיון עם יצחק נבון בתל אביב, מאי 1966.

בן-גוריון טבע את מטבע הלשון "בכייה לדורות" בדבריו בכנסת ב-20.2.1962 בויכוח על המימשל הצבאי, או צידד בהמשכתו ותקף את חברי הכנסת פנחס רוזן ופרץ ברנשטיין שצידדו בביטולו. בין השאר אמר שם, בהתכוונו להכרעת הרוב בממשלה הזמנית ב-26.9.1948 נגד הצעתו לכבוש את הר חברון ומרחב ירושלים-רמאללה ברוב של שבעה (מ' שרת, א' קפלן,

עם פרישת שרת ביוני 1965 נעשתה שליטתו של בן-גוריון בתחומי מדיניות הביטחון והחוץ משוחררת מכל אתגר – כפי שהבהיר הליך ההחלטה לצאת למערכת סיני.

פרק 20 – משרד החוץ בפעולה

מוסכם על הכל, שהיו הבדלים ניכרים ביותר בגישותיהם ובהתנהלויותיהם של שרי החוץ הישראלים בתחום הליכי קבלת החלטות בתוך המשרד. לצורך השוואה יובאו להלן שלוש בחינות:

ד' רמו, פ' ברנשטיין, פ' רוזן, הרב יצחק מאיר לוי, מ' שפירא) נגד חמישה (ד' בן-גוריון, מ' בנטוב, א' ציולינג, הרב י"ל פישמן, י' גרינבוים):

ידידי מר רוזן, שהיתה לי הזכות לעבוד אתו יחד כמעט כל השנים שהייתי בממשלת ישראל, הרי בכל היוכחים המדיניים שהיו בינינו בלי יוצא מן הכלל, הוכח לו לאחר מכן שהוא טעה בכל מקרה בויוכו. אם פעם אחת הצליח שיהיה לו רוב, רוב של אחד, נגרמה לנו – לפי עניונו דעתי – בכייה לדורות (דברי הכנסת, כרך 33 עמ' 1324).

להלן, כעבור פסוקים מספר, הוסיף בן-גוריון ואמר כי "אותו הדבר שאמרתי מקודם על מר רוזן הייתי יכול להגיד על חברו במפלגה עכשיו [פרץ ברנשטיין]. הוא היה אתי בממשלה הזמנית. גם הוא נתן ידו או לשוללים. אני בטוח שהיום הוא מכיר בטעותו" (שם, שם). ר' בסוגייה זו מאמר מאת פולס (שלמה גרוס) "בכייה לדורות או חינוך לקלות דעת", "הארץ" 23.3.1962; וכן פרק "בכייה לדורות", בר-זוהר, בן-גוריון ב', עמ' 825.

לימים, במנותו לפני ח"כ הרצל ברגר את מניעיו להדחת משה שרת מן הממשלה, כלל בן-גוריון ביניהם, במכתבו אליו מ-27.6.1956, את פרשת "בכייה לדורות" והפעם תלה את האשמה במשה שרת:

הודעתי לחבריני בממשלה, שאחרי הבחירות לא אשתתף בממשלה ולא אתמוך בה אם תנהל מדיניות ביטחון כזו שמיינהלת ממשלת משה שרת (... למרות עמדה מוצהרת זו, שהוסכמה על-ידי כל הממשלה, לרבות שרת, התמיד שרת לרכוז בענייני ביטחון ומדיניות חוץ, נגד דעתי, רוב של הפועל המזרחי, מפ"ם, פרוגרסיבים ועוד אחד או שניים מתברינו, כאשר עשה בימי היותי שר ביטחון תחת ראשותו. דבר זה קרה רק פעם אחת בימי הממשלה הזמנית, ומשה הכריע בקול אחד שלו נגד דעתי, וגרם בכך – לפי הכרתי – ל"בכייה לדורות" (ר' המכתב המלא יומ"א, תרשומת 5.7.1956, עמ' 1545).

אור מסוים נוסף על פרשת "בכייה לדורות" שופכות העובדות הבאות:

א) ב-22.10.1948 סירב בן-גוריון להתיר לצה"ל לכבוש את הר חברון כאשר הפיקוד הבכיר של חזית הדרום (יגאל אלון ויצחק רבין) ושל חזית ירושלים (צבי איילון ומשה דיין) דרשו זאת לאחר הצלחת מיבצעי "יואב" ו"ההר" (ב"ג, יומן המלחמה, עמ' 760-761; מאיר פעיל, "בן-גוריון וחברון", "מעריב" 14.11.1996).

ב) ב-4.4.1949 אמר ראש הממשלה בן-גוריון בכנסת:

נניח כרגע שהיינו יכולים לכבוש את כל [הר] חברון ... ואז מה יהיה? נעשה מדינה אחת, אלא שהמדינה הזאת תרצה להיות דמוקרטית. יהיו בחירות ואנו נהיה במיעוט. ובכן, כשעמדה שאלת שלמות הארץ בלי מדינה יהודית, או מדינה יהודית בלי שלמות הארץ, בחרנו במדינה יהודית בלי שלמות הארץ.

1) דרגת ריכוזיותה של סמכות קבלת החלטות: שרת היה שר החוץ הריכוזי מכל, כפי שניתן לצפות ממי שיסד את משרד החוץ. ואכן הוא שקיבל כל שנות כהונתו את מרבית ההחלטות אף בעניינים פעוטים. גולדה מאיר היתה שנייה לו מבחינה זו ואבא אבן – אחרון.

2) טווח התעניינות: שרת בלט ביותר מכל עמיתיו גם מבחינה זו. הוא הפגין את קשת המעורבות בפרטים ועומק ההתעניינות הרחבה ביותר בהם. מאיר היתה שנייה בשני תחומים אלה ואבן מיקד את התעניינותו בנושאים עיקריים ספורים.

3) היוועצות: שרת כינס דיוני סגל בתדירות הגבוהה ביותר, ואבן בתדירות הנמוכה ביותר. שרת כיבד אינטלקטואלים וכרה אוזן לחוות דעתם של פקידי המשרד – "הוא רצה לדעת מה חושבים אנשים זולתו". אבן היה בעל הביטחון העצמי הרב ביותר ואילו מאיר הסתמכה במידה ניכרת מאוד על דעותיהם של עוזריה במשרד, בייחוד בשנותיה הראשונות בתפקיד.

מאיר היתה תלויה בזולתה יותר משרת או מאבן, "אבל בהחלטות מדיניות חשובות היא הסתמכה על אינסטינקט", אמר אחד מאנשי המשרד. אחר אמר עליה ש"היא חשה אי-אמון מסוים כלפי אינטלקטואלים משכילים מדי".

"אנו מעולם לא חזרנו לשיטתו של שרת, לבחינה אמיתית של דעות תוך כדי דיון ברמה גבוהה, ששרת נהג להיזקק לה", קבל שלישי. עובד שהתנסה בעבודה עם כל שלושת שרי החוץ הוסיף: "לשרת היתה סקרנות שלא ידעה שובעה. הסקרנות של אבן היתה סלקטיבית, ולגולדה מאיר היו דעות נוקשות".

"שרת" – נזכר ותיק אחר – "הכיר אישית כל אחד מעובדי המשרד בשמו, בקלסתר פניו, בפרטי בני משפחתו. הוא התעניין בתנאי חייו של כל אחד. הוא התייחס לסגל משרד החוץ כאל משפחה אחת גדולה – משפחתו המשרדית. לא כן האחרים".

משה שרת מול המימסד הביטחוני

פרק שמיני - בן-גוריון ושרת: צמיחת שתי אסכולות מדיניות בממשלת ישראל במשך שנות ה-50 המוקדמות, ככל שחזרו ואירעו תקריות לאורך הגבולות, נתגבשו ובלטו בממשלת ישראל שתי אסכולות חשיבה לגבי ההיגב הנאות שיש לנקוט נוכח התקיפות הערביות. בעוד שהמחלוקת בין השתיים התמקדה, ברגיל, במדיניות הגמול בכלל ובמיבצעי גמול פרטניים בפרט, נמצא כי במונחים כלליים יותר ניטש הויכוח על הדרך שבה ראוי לישראל לפעול כלפי העולם הערבי הסובב אותה. באורח בלתי נמנע נתגלעה בין ראשי שתי האסכולות גם אי-הסכמה בשאלת היחסים עם המערב ועם או"ם. במשך שנות ה-50 האמצעיות נאבקו מזה "האקטיביסטים" (או "הביטחוניסטים") - שבראשם עמדו דוד בן-גוריון (ראש הממשלה ושר הביטחון מ-1948 עד סוף 1953; שר הביטחון מפברואר 1955 עד 1963; ראש הממשלה מנובמבר 1955 עד 1963), פנחס לבון (שר הביטחון מדצמבר 1953 עד פברואר 1955) ודיין (רמטכ"ל צה"ל מדצמבר 1953 עד 1958) - ומוזה "המתונים" שבראשם עמד משה שרת (שר החוץ מ-1948 עד יוני 1956; ראש הממשלה מדצמבר 1953 עד נובמבר 1955) - על שליטה במדיניות החוץ והביטחון של ישראל. בהגדרה בוטה (ופשטנית כלשהו), זה היה מאבק בין אנשי "יד קשה" ואנשי "יד רכה", בין התמקדות בביטחון ודיפלומטיה, בין נוקשות ופשרה, בין התייחסות למלחמה כוודאית ומתן סיכוי לשלום. לאורך רוב התקופה היתה יד ה"אקטיביסטים" על העליונה - וב-1956 הגיע המאבק לקיצו בניצחונם כאשר הודח שרת מהממשלה וצה"ל יצא למיבצע סיני. בשלהי 1957, שנה אחרי הדחתו מכהונתו, הגדיר שרת את שתי האסכולות:

גישה אחת ["הביטחוניסטית"] אומרת, שהערבים מבינים רק לשון של כוח (...). מדינת ישראל צריכה, מזמן לזמן, להוכיח בעליל כי היא חזקה, והיא

* קטעים נבחרים מתוך בני מוריס, *מלחמות הגבול של ישראל, 1949-1956*, עם עובד, 1996. השמטות המחבר ב-(...); השמטות המערכת לא סומנו; הסברי המחבר בגוף הטקסט - בסוגריים מרובעים; הסברי המערכת - בסוגריים מסולסלים. ספרור ההערות נשמר כבמקור כדי להקל על המעיין (חלקן דולגו וחלקן קוצרו).

מסוגלת ונכונה להשתמש בכוח באופן מוחץ ויעיל מאוד. אם לא תוכיח זאת, יבלעו אותה, היא עלולה להימחות מעל פני האדמה. אשר לעניין השלום – אומרת גישה זו – הוא בין כה וכה מפוקפק; על כל פנים, רחוק מאוד. אם יבוא השלום, הוא יבוא רק אם ישתכנעו, שאי-אפשר להכריע את המדינה הזאת (...) אם (...) מעשי תגמול (...) מלבנים מחדש את השנאה, אין להיבהל מזה; האש מלוכה ממילא. לעומת זאת, אם נימנע מתגובה חריפה, מחשש ליבוי נוסף, יצא שכרנו בהפסדנו (...)

הגישה האחרת [”המתונה”, אומרת כי] אסור שיעלם מחשבוננו אף לרגע אחד עניין השלום. אין זה רק חשבון מדיני: בטווח ארוך זה חשבון ביטחוני מכריע. בלי להפחית בחשיבות שיקולי ביטחון שוטף, עלינו להביא תמיד את עניין השלום במערכת חישובינו. עלינו לרסן את תגובותינו. ועומדת תמיד השאלה: האם באמת הוכח, כי מעשי תגמול פותרים את בעיית הביטחון, שלשמה נועדו?

במשמע מסוים, ביקש שרת לומר כי המדיניות הישראלית (”האקטיביסטית”) נעדרת ממד של אמפתיה; מקבלי ההחלטות הישראליים אינם יורדים לסוף התפיסה הערבית של הדברים, או אינם משתדלים להבינה:

אנו היינו כה חדורים הכרת צדקתנו ההיסטורית, שלא נתנו את דעתנו על יחסיותו של צדק זה שלנו מנקודת ראותו של הצד השני. ועוד לקינו בהבנה הפסיכולוגית של הבעיה, שלא נתנו את דעתנו במידה מספקת על עומק התודעה והתחושה הלאומית של העולם הערבי.¹

ל”אקטיביסטים” לא היה עניין להתעסק בתחושות הערבים. הם הניחו, כפי שאמר הרמטכ”ל משה דיין בינואר 1956, ש”הסכסוך הינו על עצם קיומה של מדינת ישראל”, לא על פיסה זו או זו של אדמה או על תביעה זו או זו; ”הערבים מערערים על עצם קיומה של מדינת ישראל וכשמציעים לנו לבוא איתם לפשרה, הרי זה מדובר באותו אדם שחברו רוצה להרוג אותו ואומרים לו: 'טוב, תעשה פשרה, בינתיים לא יהרוג אותך אלא רק יקצץ את ירך'”. את תועלת פשיטות הגמול אין למדוד לפי השפעתן האפשרית על המאמצים או הסיכויים של חתירה לשלום ערבי-ישראלי, שכן ”סיכויים” אלה אינם אלה אשליה. לפיכך, שיקולים מדיניים-דיפלומטיים לגבי התזמון הנאות של מיבצעים ממין זה צריכים להיות כפופים לצרכים ולאילווצים מיבצעיים.²

1 שרת/ישראל וערב.

2 ”הרצאת הרמטכ”ל – נתונים להערכת המצב ל-1956”, רב-אלוף משה דיין, 15.1.56.

האסכולה "האקטיביסטית", בנוסף לתורת "רק בכוח" שלה, טענה כי ישראל צריכה "לתקן" ו"להשליט היגיון" בגבולה המזרחי העקלקל והלא-טבעי ולהחליפו בגבול ישר, רצוי לאורך הירדן – ובסופו של דבר אף תעשה זאת. עיקר זה נבע מן ההנחה, כי מאחר שהעולם הערבי עוין את ישראל ללא תקנה ומבין רק את לשון הכוח, "סבב שני" בלתי נמנע ולפיכך מוטב שיתרחש לאורך גבולות טבעיים ובני הגנה, שיעניקו לארץ ממד של עומק אסטרטגי. גבולות "טבעיים" גם יסייעו באורח ניכר ללחימה בהסתננות.

דיין, הן כראש אג"ם והן כרמטכ"ל אחר-כך, חזר ודיבר בשנות ה-50 המוקדמות על אי-נמנעותו של "סבב שני", על הכורח שבמהלומת מנע ישראלית ועל הצורך בהתוויית הגבולות מחדש.⁴

קציני מטכ"ל בכירים אחרים החרו פעם בפעם בהתבטאויותיהם אחר תורת ההתפשטות הדיינית.⁵

לא אחת במשך שנות ה-50 המוקדמות והאמצעיות דרשו ה"אקטיביסטים" שבמימסד הביטחוני מהממשלה לנצל נסיבה מזדמנת זו או זו לכיבוש שטח ערבי, ולא-דווקא רק לאורך גבול ירדן. ב-11 באוגוסט 1953 הציע בן-גוריון – אז בחופשה בשדה-בוקר – "... כיבוש שטח חברון. עכשיו מצרים מסובכת ולא תתערב בדבר, ולא נחזיר השטח עד שנקבל ערכויות בטוחות למניעת ההסתננות".⁶ ב-27 בפברואר 1954, בתקופת פרישתו הזמנית מהשלטון, רשם בן-גוריון – על רקע זעזועים פוליטיים עזים שהתרחשו בסוריה ובמצרים – כי שר הביטחון לבון והרמטכ"ל דיין (בלוויית ראש הממשלה ושר החוץ שרת) באו להיוועץ בו בדירתו שבתל אביב: "לבון הציע להיכנס למפורזי השטחים המפורזים שבגבול סוריה ישראל, ממערב לגבול הבינלאומי], לתפוס הרמות שמעבר לגבול הסורי [רמת הגולן, כולה או חלקה] ולהיכנס לרצועת עזה או לתפוס משלט מצרי סמוך לאילת". באותו יום, כנראה בהוראת לבון או דיין, הוציא אג"ם/מיבצעים את הפקודה המיבצעית "זיתים מס' 1", שבה הורה ליחידות צה"ל להתכונן לתפיסת השטחים המפורזים שבגבול סוריה כצעד לקראת "קביעת ריבונות ישראלית בהם (... מגמת המטכ"ל – [נכתב להלן בפקודה] – לנצל את המצב הפנימי בסוריה להשתלטות כוחותינו על האזורים המפורזים (...).". בן-גוריון התנגד למיבצעים המוצעים נגד מצרים או לכניסה לתחום סוריה, אבל תמך בהשתלטות על האזורים המפורזים אגב "הודעה, שהאנרכיה בסוריה מחייבת אותנו לשמור על ישובינו".

4 למשל, "כינוס צירי ישראל", 7-23.7.50, הרצאת דיין (נגנז מדינה, תיקי משרד החוץ [להלן: גנזך/מ"ח] 2/2463).

5 יומ"א, תרשומת 26.10.53.

6 יומן דוד בן-גוריון (להלן: יוב"ג), תרשומת 26.10.53.

"תגובת ב"ג להצעה [להשתלטות על האזורים המפורזים בגבול סוריה] היתה חשמלית", כתב ראש הממשלה שרת. הוא הקשה: "מה יקרה אם נעשה זאת? הנפתח באש?" "לא. אנו לא נפתח". "מה יהיה אם הסורים יפתחו באש? לבון ניסה לסמוך עליהם כי לא יפתחו". שרת הגדיר זאת כ"קלות דעת". בן-גוריון אמר שישראל תשיב אש. "ובכן זוהי מלחמה?" הקשה שרת. "משיכות בכתפיים במקום תשובה", דיין – הישר בחבורת ה"ביטחוניסטים" – אמר כי "אם יתלקח קרב, ניאלץ להתקדם לתוך שטח סוריה כדי לתפוס משלט ולהחזיק מעמד. הרגשתי מחנק בהיאבקי יחידי נגד השלושה", רשם שרת לאחר מעשה, ואילו באותו מעמד הציע להביא את העניין לפני הממשלה כולה: "דיכאון ירד על פניו של לבון – הבין כי זוהי סתימת הגולל", והוא הדין בבן-גוריון. מהלכו של שרת, שככל הנראה לא ידע דבר על ההוראות שכבר הוצאו לצבא, קטל את התוכנית.⁷

חודש לפני כן הציע דיין לכבוש שטח מצרי בראס אל-נקב, ליד אילת, או לנגוס שטח בסני, מדרום לרפיח, עד לים התיכון. הוא הודה, כי צעדים אלה פירושו "מלחמה". גם הפעם פסל שרת את הרעיון.⁸ במאי 1955 הציע דיין כי ישראל תספח שטח לבנוני מדרום לנהר ליטאני (ובתוך כך תתקשר בברית עם מפקד מרוני, שיכניע את המוסלמים).⁹

במישור אחד היה הפער שבין ה"אקטיביסטים" ל"מתונים" – שנתגלם בעיקרו בעימות בין בן-גוריון ושרת – במידה יתרה עניין שבאופי ובאורח החשיבה של שני האישים: מכאן השקפת-העולם הבן-גוריונית, הממוקדת ביהודיות ובישראליות ופונה נחרצות כלפי פנים¹⁰ – ומכאן השקפה פתוחה יותר, קוסמופוליטית משהו, של שרת. אוזנו של שרת היתה כרויה במחודד לחשיבה המערבית ועם זאת היה גם מסוגל לנעול לרגליו, פעם בפעם, נעלי ערבי. ברגע של גילוי לב בשיחה עם דיפלומט אמריקני ב-1951, העיר אבא אבן: "ספק רב אם ב"ג יודע שקיים עולם ערבי; שרת – יודע היטב".¹¹

אך לפער שבין ה"אקטיביסטים" ל"מתונים" היתה גם תשתית של עוינות וחשבונות אישיים. שרת מעולם לא "הסתדר" עם דיין ולבון. אבל היחסים המכריעים היו עם בן-גוריון. בן-גוריון ושרת היו שותפים ותיקים לחזון מדיני, שלאורו עבדו שכם אחד מאז מלחמת-העולם הראשונה. מאמצע שנות ה-30 ואילך הנהיג בן-גוריון

7 יוב"ג, תרשומת 27.2.54; יזמ"א, תרשומת 27.2.54; "פקודת מיבצע 'זיתים' מס' 1", 27.2.54, (ארכיון צה"ל; להלן: א"צ); "תכנון מיבצעי 'בולת'", 14.6.55, (א"צ).

8 יזמ"א, תרשומת 31.1.54.

9 שם, תרשומות 16/28.5.1955.

10 טיילר, קונסול ארה"ב בירושלים, הגדיר את המדיניות ה"אקטיביסטית" כ"התעלמות שחצנית מן העולם, מקובעת בעצמה", 16.1.54 (ארכיון לאומי, וושינגטון [להלן: א"ל]).

11 תזכיר על שיחה ג' לואיס עם א' אבן, 18.7.51 (שם).

את המערכת היישובית ושרת עמד בראש יחסי החוץ שלה. חלוקת עבודה זו נמשכה אחרי הקמת המדינה. שרת העריך וכיבד את בן-גוריון - אך גם חש את עצמו מאויים ומוצל על-ידי בן-גוריון ולעיתים התקנא בו. אשר לבן-גוריון, עם שהעריך את מיומנותיו האנליטיות והדיפלומטיות של שרת ואת כישוריו הלשוניים הבולטים בניסוח ובשליטה בשפות רבות, קינא בסגולותיו כאיש רעים להתרועע, רגיל ובקי בהליכות עולם ואמן חוש-המידה. את שרת אנשים חיבבו והעריכו; את בן-גוריון "רק" העריצו וחשו אימה במחיצתו.

שרת חלק לא אחת על בן-גוריון בסוגיות ראשונות במעלה. בן-גוריון התקשה להבדיל בין התנגדות וחוסר נאמנות ונטה לזהותן כמיקשה אחת. בספטמבר 1948 חסם שרת את הצעת בן-גוריון לכבוש את מזרח-ירושלים ואת כל הגדה המערבית או חלק שלה. בשנות ה-50 האמצעיות חזר שרת וחסם הצעות שהעלה בן-גוריון לביצוע פשיטות גדולות-ממדים או לאסירת מלחמה על מצרים. ב-1953, כשפרש בן-גוריון המותש מן השלטון, זמנית, לא הציע כיוורשו על כס ראש הממשלה את שרת (אף כי לא התנגד לבחירתו לכהונה זו; הוא המליץ על לוי אשכול). לימים, ב-1956 - אחרי שהדיח את שרת ממשד החוץ - אמר עליו בן-גוריון: "לא חשבתי [ב-1953] שהוא מסוגל לתפקיד ראשי ומכריע [ראשות הממשלה], באשר אין לו עוז הרוח, ראיית הנולד והבנה ממשית של מצבים מדיניים מסובכים". שרת, הוסיף אז בן-גוריון, היה יכול להיות שר חוץ מצוין בארץ כדנמרק.¹²

בשנות ה-50 המוקדמות והאמצעיות עלתה חשיבתו של בן-גוריון בקנה אחד עם רגשות דעת הקהל הישראלית יותר מזו של שרת, ואילו שרת היה קרוב יותר להשקפות האינטליגנציה הישראלית ולחשיבת אינטלקטואלים בעלי חניכה מערבית, כגון אלה שהיוו את צמרת משרד החוץ. אולם שרת והעומדים לימינו במשרד החוץ, שנרתעו מכביסת לבנים צואים בפומבי, התבטאו לא אחת ברשות הרבים כדרך יריביהם ה"אקטיביסטים". להוציא 1954, שלטה הגישה ה"אקטיביסטית" במדיניות הישראלית ובהתנסחותיה הרשמיות.

הקרע בין ה"אקטיביסטים" וה"מתונים" נתגלע זמן ניכר לפני עליית שרת אל כס ראשות הממשלה. אותותיו הראשונים צצו ועלו כבר ב-1949, בחודשים שבהם ניהלו ישראל ושכנותיה משא-ומתן על הסכמי שביתת-נשק.

ב-1948 היה שרת רחוק מלהיות מתון הנתון בחיכוך מתמיד עם בן-גוריון וחבריו ה"אקטיביסטים". לאורך כל אותה שנה מהפכנית היה שרת פטרונן של "ועדות

12 בן-גוריון במסמך "לחברים" בכירים במפא"י, 28.6.56 [ר' לעיל, עמ' 89]. מסמך זה לא הסביר מדוע הניח בן-גוריון את שרת לימינו כעוזרו העיקרי והפקיד בידיו את האחריות לניהול יחסי החוץ המורכבים של התנועה הציונית ומדינת ישראל במשך יותר מ-20 שנה, או מדוע לא התנגד לבחירת שרת לכהונת ראש ממשלה.

הטרנסספר" של יוסף וייץ. אבל כבר בשנים 1949–1950 נתגלה שרת כבעל חושים דקים יותר ממרבית עמיתיו בממשלה בתפיסת משקלן של המדיניות ודעת הקהל בעולם המערבי. הביקורת שמתח על התנהגות זה"ל כלפי הערבים היתה לא אחת נוקבת.¹⁶ הוא חזר והוקיע מיבצעי חיפוש והגליה שבוצעו נגד מסתננים שניסו להתיישב מחדש.¹⁷ חשיבתו ומודעותיו נרחקו והלכו בהדרגה מאלה של מימסד הביטחון, שבו מלך בן-גוריון בכיפה. הוא עמד על הצורך שהיה לכוחות הביטחון בנקיטת אמצעים נוקשים נגד ההסתננות, אבל חזר ותבע לקבוע סייגים וקבע כי זה"ל חורג מהם שוב ושוב ללא צורך.

בינואר 1952 דיבר אהמד טוקאן, הנציג הראשי של ירדן בוועדת שביתת-הנשק הישראלית-ירדנית על "מחלוקת מדינית הקיימת, ככל שידוע לו, בין משרד החוץ הישראלי לצבא (...) הוא סבור כי שר החוץ הישראלי מבקש להתוות מדיניות מתונה יחסית (...) הוא הוסיף, כי הרושם הוא שיד מדיניות הצבא על העליונה".²¹ ביולי הסביר [מפקד צבא ירדן לייטננט-גנרל סר ג'ון גוט] גלאב בפרטנות יתרה את התהפוכות במדיניות הגבול הישראלית: "הובעה דעה, כי השינויים התכופים בגישתם [של היהודים] נובעים ממחלוקות בין משרד החוץ הישראלי והצבא הישראלי. כשהם מסכימים לשתף פעולה [עם ירדן], פירושו של דבר שמשרד החוץ ניצח בסבב. כאשר הם מתכחשים להסכם והירי מתחדש, פירושו של דבר כי שוב היתה ידו של הצבא הישראלי על העליונה".²²

ביוני 1952, עם שנמנע ממתחת ביקורת על עמיתו בממשלה, יידע שרת את האמריקנים בהשקפותיו. "הוא אישית תמיד המליץ על איפוק", אמר בהשיבו לפקיד אמריקני שטען כי "מדיניות הגמול של ישראל היא לרועץ לה".²³ וביולי אמר שרת לשגריר ארה"ב מונט דיוויס, כי "התנגדותו לפעולות גמול הן בשל שיקולים שבמוסר והן בשל סיבות שבמדיניות מתועדת מכבר". דיוויס דיווח, כי למרבה הצער "שרת נתקל בקשיים בריסון (...) גורמים בצבא".²⁴ מאוחר יותר חודש נקט שרת צעד חריג בספקו לדיוויס "הוכחה" להתנגדותו בעבר לפעולות גמול: דוחות מדיניים של הסוכנות היהודית מ-1937 ומ-1939, המעידים על פסילתו תגובה יהודית אלימה על פיגועי טרור ערביים בתקופת המרד הערבי.²⁵

16 מוריס, לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים - 1947-1949 (להלן: מוריס/לידתה, עמ' 325.

17 שר החוץ אל ראש הממשלה, 21 ו-29 ביוני 1949; שרת אל שילוח, 14.7.50 (גנון/מ"ח).

21 א' וולמסלי (י-ם) אל מ' ווקר (עמאן), 9.1.52 (ארכיון לאומי בריטי, תיקי משרד החוץ הבריטי; להלן: אל"ב).

22 תזכיר על המצב בירדן, 1.7.52 מאת גנרל גלאב, שם.

23 תזכיר על שיחה עם מ' שרת מאת ה' ביירוד, 20.6.52 (א"ל). שרת הוסיף, כי "הוא בילה שנתיים מחייו בכפר ערבי והוא לא רק מחבב אותם אלא גם מיטיב להכירם".

24 דיוויס אל מחלקת המדינה (להלן: מחמ"ד), 20.7.1952.

מתינותו של שרת ניוזנה בלי ספק ממגעיו עם פקידי רשות ודיפלומטים מערביים; היא נתחזקה מכוח תשומות שקיבל מעוזריו במשרד החוץ בירושלים ומנציגי ישראל בחו"ל. במרם 1953, למשל, הבריק אבן מושינגטון: "עלינו לתת דעתנו מראש (...) על התוצאות האפשריות [בושינגטון] של פעילותנו בגבולות".²⁶ אולם אף ששרת הירבה לחלוק, נמצא שלא אחת בתקופה שקדמה למיבצע קיביה "הסביר" את הקו ה"אקטיביסטי" ואף לימד עליו סגוריה. כך היה בהתכנסות הסגל הבכיר של משרד החוץ ב-2 בפברואר 1953, שם אמר לאנשיו: "ייתכן שזו מדיניות מוטעית, אולם עובדה היא כי זוהי המדיניות הקבועה. כל פעם שהתפרעויות מגיעות לשיא, יש להגיב". להלן הסביר כי פעולות הגמול שיכנעו את הכפריים הירדניים לבלום את ההסתננות, דירבנו את ממשלות ערב לפעול נגדה וחיוקו את רוחם של מתיישבי הספר הישראליים ושל הצבא. בלי מדיניות גמול, אמר, "תשתרר הפקרות ותהיה מנוסה בגבולות".²⁷

בסיכומו של חשבון שלל שרת את הגישה ה"אקטיביסטית", אולם הוא הבין אותה וידע להעריכה די צורכה כדי להסבירה באורח משכנע לכפופים לו במשרדו – אף שבדיוני הממשלה נקט לגביה קו שוללני יותר ויותר, חלקית כדי לרסן את ה"אקטיביסטים".

הויכוח שניטש בין ה"אקטיביסטים" וה"מתונים" התלהט במהלך 1953 ככל שתכפו פשיטות הגמול וככל שהתרחבו ממדיהן. הויכוח לבש אופי חריף ומעשי יותר כאשר ביולי 1953 יצא בן-גוריון לחופשה ממושכת, שאחר-כך נתמשכה במקוטע עד להתפטרותו מראשות הממשלה (וממשרד הביטחון) בדצמבר (והליכתו הראשונה לשדה בוקר). שרת, ממלא-מקום ראש הממשלה, התעמת שוב ושוב עם לבון, ממלא-מקום שר הביטחון, ולעיתים גם עם דיין, שנתמנה רמטכ"ל בדצמבר. ומאחורי הקלעים, דרך קבע, ריחף צילו המאיים של בן-גוריון.

יומנו של בן-גוריון פותח סדק הצצה אל הויכוח המתמשך. בדווחו על שיחה עם שרת על סף מיבצע "נקם ושילם" [פשיטות צה"ל בלילה אור ל-2 באוג' 1953 על מספר כפרים בדרום ירושלים], רשם בן-גוריון: "בניגוד לדעת משה (...) יש הכרח בתגובות. אין לסמוך בביטחון חיינו על משקיפי או"ם ומדיניות זרות. אם לא נפסיק רציחות אלה עכשיו, ילך המצב ויורע".²⁸ הפשיטה על קיביה באוקטובר 1953 [ר' להלן עמ' 390] והנשורת השלילית ההמורה ביותר שהתחוללה בעקבותיה עוררו את שרת לדרוש שינוי בנוהל קבלת ההחלטות על ביצוע פעולות גמול.²⁹ בן-גוריון,

25 דיווס למחמ"ד, 31.7.52, שם.

26 אבן (ושינגטון) אל מנכ"ל משה"ח, 16.3.53 (גנוך/מ"ח).

27 פרוטוקול ישיבה שהתקיימה בלשכת שר החוץ, 2.2.53 (גנוך/מ"ח).

28 יוב"ג, תרשומות 11/18.8.1953.

לדעת שרת, הפגין "אטימות" וניסה להוליך שולל את עמיתיו בממשלה לגבי חלקו בהחלטה לפשוט על קיביה, ובד-בבד עם זאת שיכנע את הממשלה להסתיר את אחריות ישראל לפשיטה ולייחסה לויג'ילנטים אלמונים מקרב מתיישבי הספר. לבון לימד סניגוריה על הפשיטה [בישיבת הממשלה ב-18.10.1953] ונתמך בידי השרים גולדה מאיר ודב יוסף. שרת הגיב בהתמקדו בעקרונות כלליים:

התרעתי על הניגוד המשווע בין תלותנו האובייקטיבית המוחלטת בעזרתו ובאהדתו של העולם וניתוקנו הנפשי הסובייקטיבי מן העולם – הסתגרותנו בתוך עצמנו וקהותנו הגמורה כלפי תגובות דעת הקהל העולמית למעשינו. הוקעתי את צרות ההשקפה שלקיננו בה (...) הבאתי לדוגמה את הלך רוחו של בן-גוריון בבוקר.

ביקורת ישירה שכזאת על בן-גוריון מפי שרת (או כל שר אחר) בישיבת ממשלה היתה תופעה נדירה. עד מהרה נתחוויר לשרת, שהוא ניצב בדד. עמיתיו למפלגה תמכו בבן-גוריון ובלבון – או נאלמו דום.³⁰

לפני פרישתו הנחית בן-גוריון על שרת מהלומה רבתי אחת אחרונה בהתגוששותם לאחר פרשת קיביה: הוא עייל בממשלה את מינוי דיין לכהונת רמטכ"ל. דיין, אז בן שלושים ושמונה, נכנס לתפקידו בדצמבר, אך כבר באוקטובר שטח שרת את חששותיו נוכח מינוי ממשמש-ובא זה: "חרדתי" – כתב – "להתפתחות העניינים בצבא".³² אבל, כרגיל, נסוג שרת בעימות סביב דיין (כמה שרים אחרים פיקפקו בהיגיון המינוי) ותמך בבן-גוריון אף שבאותו זמן כתב לגולדה מאיר מספר מילים דו-משמעיות: "משה דיין איננו איש צבא ואיננו איש משמעת. הוא לוחם-פרטיזן נועז במלחמה ומדינאי הרפתקן מחונן בשלום".³³

יחסי שרת עם דיין התערערו בהתמדה. דיין סבר, שמדיניות הריסון (המוגבל) של שרת שגויה. שרת חשש מפני הרפתקנותו של דיין, הגובלת בחוסר כל בלמים, שתוליך למלחמה לא נחוצה. בראשית 1955, משחזר בן-גוריון לממשלה כשר ביטחון, ניהל דיין בגלוי "לוחמת תעמולה" נגד מדיניות שרת.³⁴ לדידו של שרת היה ברור, שדיין "פניו למלחמה".³⁵

29 י"מ"א, תרשמת 15.10.53.

30 שם, תרשמת 18.10.53.

32 שם, תרשמת 28.10.53.

33 שם, תרשמת 29.11.53.

34 שם, תרשמות 6/7.2.55. לפי שדווח, הגדיר דיין באסיפה פומבית את מדיניות שרת כ"התרפסות" לפני מעצמות המערב וקרא ל"מרד" במדיניות הממשלה.

35 שם, תרשמת 14.4.55.

במידה מסויימת התקבל על דעת שרת טיעונם של ה"אקטיביסטים", כי פשיטות הגמול מצמצמות, ולו גם זמנית בלבד, את ההסתננות הכלכלית ואת חציות הגבול למטרות אלימות באזורים מסויימים. למשל, באמצע 1955 טען שרת, שאחרי פשיטת קיביה והפשיטה על נחלין (באפריל 1954) "נבלמה ההסתננות הרצחנית".³⁸ ב-12 באפריל 1954 אמר שרת לסגל הבכיר של משרד החוץ, שאנשיו שללו את מדיניות הגמול: "זהו שיקול חד-צדדי הרואה את המצב מבחינה בינלאומית יותר ולא לאומית". "האקטיביסטים" - אמר ראש הממשלה - אינם "צמאי דם [ו]חמומי מוח ... כשם שקיימים שיקולים מכריעים נגד מעשי תגובה, כן קיימים שיקולים מעשיים בעד מעשי תגובה", והוא שאל את שומעיו: מהי החלופה הזמינה? כיצד תוכל ישראל לשים קץ לגניבות ולהסתננויות אחרת? "זאת ועוד: "אין להתעלם מגורם המורל" הן מבחינת הצבא והן מבחינת מתיישי הספר:

אם מתחשבים אנו במה שאומרים בלונדון, וושינגטון וניו-יורק, עלינו קודם כל להתחשב במה שאומר יוסף מזרחי ושלמה אלקבץ הנשלחים על-ידינו למקומות כאלה שאין למוש מהם. בשביל יהודים כאלה עובדה היא כי [מסתננים] נכנסים לילה לילה, גונבים והורגים (...).

אילמלא בוצעו פעולות גמול - הוסיף והסביר שרת - היו מתיישי הספר מתרשמים כי שרי הממשלה "אדישים" לגורלם והיו נוטשים את היישובים. "יש כאן זרם דעת קהל שאי-אפשר לעמוד בפניו, וממשלה אינה יכולה להתעלם ממנה אם רוצה היא לשלוט בעניינים ולא לאבד את הקרקע מתחת לרגליה". ועם זאת, הזהיר:

יש להמעיט ולרסן מעשי תגובה (...) [אך] ישנן די סיבות להניח, כי מעשי תגובה מדרבנים גם את הערבים וגם את המעצמות לחפש פתרון כללי לבעיית מצב הגבולות (...) עם זאת ברור לנו, כי תגובה העוברת את מסגרת הפגיעה הישירה בקן המתקיפים (...) שכרה יוצא בהפסדה.

באחת, סיכם שרת, "העניין מורכב ודרוש שיווי משקל עדין, אולם אי-אפשר (...) רק למנוע או לאסור (...) על מעשי תגובה בכלל".³⁹

חודש לפני כן הגדיר שרת את מדיניותו כ"התאפקות ושיקול ומדיניות מאוזנת בין איום בכוח וגיוס סעד בינלאומי".⁴⁰ את "המדיניות המאוזנת" הזאת אמר לממש

38 שם, תרשומת 28.5.55.

39 "תמצית דברי שר החוץ בהתייעצות שהתקיימה במשרד החוץ", 12.4.54 (גנוך/מ"ח).

40 י"מ"א, תרשומת 18.3.54.

משנתמנה לראש הממשלה בינואר 1954.

ואז בא מעשה קיביה. אחרי חצות אור ל-13 באוק' 1953 הטילו מסתננים רמון על בית בשוליה המזרחיים של יהוד, ובהתפוצצות נהרגה סוון קניאס ושניים מילדיה. עקבות המסתננים הוליכו אל גבול ירדן.⁷⁸ אחרי תקרית יהוד הציע גלאב, שחשש מפעולת גמול, כי גששים ישראליים עם כלבי גישוש יעקבו אחר מבצעי התקיפה גם בתוך שטח ירדן. היתה זו פעם ראשונה, שירדן הציעה הצעה שכזו.⁸⁰ אלא שהכלב והגשש איבדו את העקבות והריח במרחק קצר מעבר לגבול. גלאב אמר לישראלים, כי ירדן "תעשה כל שביכולתה להעמיד לדין את האשמים, אם הם מצויים בשטח ירדן".⁸² בישיבת ועדת שבת-הנשק הישראלית-ירדנית ב-14 באוקטובר הצביע נציג ירדן, שלא כרגיל, עם נציג ישראל ועם היו"ר האו"מי בעד החלטת גינוי של ההתקפה ביהוד. שרת הביע דעתו, כי הירדנים נחושים בדעתם להעניש את המבצעים. הוא טען כי אם, חרף זאת, תבצע ישראל פעולת גמול, נחישות זאת תתערער.⁸³

בבוקר 13 באוקטובר נועד בן-גוריון, שבאותם ימים נפש בטבריה, עם ממלא-מקום שר הביטחון לבון, הרמטכ"ל מרדכי מקלף וראש אג"ם דיין במורדות גבעה ממערב לכנרת, שם התנהל תמרון צה"לי (שרת לא הוזמן), והחליטו להגיב בחריפות על תקרית ההרג ביהוד. נראה, שאחד הנוכחים הציע שהיעד יהיה קיביה, והוחלט כי 50 מכלל 280 בתי כפר זה יפוצצו. הכפר, העומד באמצע הדרך בין מובלעת לטרון וקלקיליה, צויין דרך קבע בדוחות המודיעין של ישראל בשנות ה-50 המוקדמות כאחד מ"בסיסי ההסתננות".⁸⁴

משנודעה תוכנית הפשיטה לשרת מפי גדעון רפאל, יועצו לענייני המזרח התיכון, ניסה לעצור בעד ביצועה בעוד מועד, אך לא עשה זאת בנחישות יתרה. ב-14 באוקטובר, בשעת הפסקה בישיבת הממשלה, סיפר לבון לשרת כי ניתנה הוראת ביצוע והפשיטה בעיצומה, שרת אמר כי "זהו משגה חמור", בייחוד לאחר שירדן הבטיחה לעשות כמיטב יכולתה להביא את הנאשמים על עונשם, "פנחס [לבון] חייך אופיינית (...). נראה, כי שר הביטחון רואה עצמו חייב להמציא סיפוק לאנשיו" [הסגל הפיקודי הבכיר של צה"ל]. לבון אמר שגם בן-גוריון אינו מסכים

78 "תקריות גבול אחרונות", משרד המידע הישראלי, ניו-יורק (אנגלית), אוקט' 1953 (גנוך/מ"ח).

80 גדעון רפאל (י-ם) אל שגרירות ישראל, וושינגטון (גנוך/מ"ח); "ימ"א, תרשומת 14.10.53.

82 גברל בניקה לר/אלוף מרדכי מקלף, 14.10.53 (גנוך/מ"ח).

83 "ימ"א, תרשומת 14.10.53; כתב על ההסתננויות: "שלטונות ירדן לא רק שלא מנעו, אלא אף עזרו לרוצחים וחיפזו על הבאים משטחם ותזורים אליו" (דיין/אבני, עמ' 115).

84 למשל, "ההסתננות בשנת 1952" (גנוך/מ"ח), מסמך המונה את הכפר קיביה בראש רשימת

41 כפרים ירדניים שאליהם הוליכו עקבות מסתננים ב-1952; סגן ראש אמ"ן סא"ל יהושפט

הרכבי אל רמטכ"ל, 6.8.51 (שם); שבתי טבת, משה (להלן: טבת/דיין), עמ' 392-396.

עם שרת, כלומר "יש כאן הכרעת שניים נגד אחד" (כלומר (ממלא מקום) שר הביטחון וראש הממשלה (הנופש) נגד שר החוץ).⁸⁹

הפשיטה התבצעה בלילה אור ל-15 באוקטובר, יומיים אחרי רציחות יהוד, ונטלו בה חלק 130 חיילי צה"ל, כשליש מהם לוחמי הידה 101 והיתר צנחנים (גדוד 890). על הכוח המשולב פיקד [רב-סרן אריאל] שרון. אחרי הפשיטה דיווח שרון, כי אבידות הערבים מסתכמות בעשרה-שנים-עשר הרוגים, לצה"ל לא היו אבדות. ביומיים-שלושה שלאחר מעשה, משנבדקו ההריסות, נתחוויר לירדנים כי מספר הרוגיהם שישים ותשעה (לפי דוחות אחרים, שבעים), רובם נשים וילדים.⁹¹ לפי הסברים ישראלים מאוחרים יותר, לא היו רוב ההרוגים הירדניים קורבנות טבח מכוון, אלא קורבנות טעות – הם נהרגו משום שחיילי צה"ל, שפוצצו את בתיהם, חשבו שאין בהם איש. אולם הדוח הראשוני של "הלגיון" מ-16 באוקטובר – עד למועד זה נתגלו רק ארבעים ושתיים גוויות, שלושים ושמונה מהן של נשים וילדים – קבע כי "כולן כמעט נמצאו פגועות בקליעי רובים או ברסיי רימונים". לפי שתואר בדוח זה עברו החיילים הישראליים מבית לבית "בהורגם בשיטיות" את יושביו לפני שפוצצוהו.⁹²

למשמע דיווח ראשון על תוצאת הפשיטה רשם שרת ביומנו: "נהרסו בכפר אחד [קיביה] בלבד כשלושים בית. תגובה בהיקף ובכוח מחץ כזה עוד לא היתה.

89 י"מ"א, תרשומת 14.10.53.

91 תיאור מלא למדי של הפשיטה המצד הישראלי מובא באורי מילשטיין, *הצנחנים* א', 225-233; אריאל שרון קובע בספרו *לוחם* (אנגלית); עמ' 89, כי לפני פיצוץ הבתים "חיילים נשלחו להפש בקפידה בכל בית ובית, כדי לוודא שאין בפנים איש". דברים אלה יש לראות כפרי דמיון בלבד. במהדורה האנגלית של האוטוביוגרפיה שלו השמיט דיין כל אזכור של קיביה. במהדורה העברית, הרחבה יותר, (דיין/אבני), עמ' 115, הוא מקדיש לפשיטה קרוב לעמוד וקובע כי מות הכפריים היה "שלא באשמת איש".

92 "שלושה כפרים הותקפו", דוח בריטי (אל"ב); נציגות ארה"ב בעמאן העבירה לוושינגטון תיאור דומה של מה שהתרחש בקיביה, שככל הנראה התבסס על דוחות ירדניים: "הישראלים חיסלו בשיטיות אנשים בבתים ... לפני שפוצצו אותם" (ט"ו סילי למחמ"ד, 16.10.53, אל"ל); דוחות דיפלומטיים אמריקניים מתל-אביב, שככל הנראה התבססו על מקורות ישראליים, היו דומים: חיילי צה"ל "פתחו באש על כל הבתים, ירו בעד דלתות וחלונות, הטילו רימונים לבתים וריססו בקליעים את כל הכפריים שניסו לברוח מבתיהם" (פ' ראסל למחמ"ד, 17.10.53 [אל"ל]); דוח אום על קיביה, המצוטט בדונלד נף, *לוחמים בסואץ* (אנגלית), עמ' 49, ללא זיהוי מקור, נראה כמאשר את מימצאי "הלגיון" כי רבים מן המתים נורו: "גוויות נקובות קליעים ליד מבואות הבתים ופגיעות קליעים רבות בדלתות הבתים ההרוסים לימדו, כי התושבים אולצו להישאר בבתים עד שבתיהם פוצצו עליהם"; האמריקני קומנדר א"ה הצ'יסון ששימש יו"ר ועדת שביתת-הנשק הישראלית-ירדנית, סיפר בויכרונותיו על בואו לקיביה שעות מספר אחר הפשיטה: "מחזה אחד שנחרת כמיכות אש במוחי היה של אישה ערביה יושבת על ערימת הריסות. פה ושם בין האבנים יכולתי לראות יד או רגל זעירות מזדקרות החוצה. מבט האישה היה אטום (...). היא ישבה על ערימת אבנים שכיסתה על הגוויות המאובנות של ששת ילדיה. גוויית בעלה נקובת הכדורים היתה שרועה לפנייה, פניה ארצה, על הדרך המאובקת" (א"ה הצ'יסון, שביתת-נשק אלימה) (אנגלית), עמ' 44-45.

התהלכתי בחדרי אנה ואנה אובד עצות ומדוכא עד היסוד מהרגשת חוסר אונים".⁹⁵ ולמחרת רשם: "אילו היה לי חשש כלשהו להרג רב כזה, הייתי מרעיש עולמות [נגד הפשיטה]".⁹⁶

המצדדים במדיניות ביטחון נוקשה, כבן-גוריון וגולדה מאיר, פיקפקו – או לפחות אמרו שהם מפקפקים – בכנות ביטויי הועם המוסרי שנשמעו בבירות המערב נוכח תקיפות דמים ישראליות נוסח קיביה. לשרים אלה חסר הממד של ראיית דברים מקרוב מכוח מגעים הדוקים עם פקידי רשות זרים, לא כן, למשל, הרצל ברגר, ח"כ משורות מפא"י ועיתונאי ותיק, שביקר בארה"ב זמן קצר אחרי הפשיטה ובשוכו דיווח לסיעתו בכנסת:

אנחנו צריכים להבין כי מה שהיו יכולים אולי להבין ולמחול לגבי מה שנעשה [על-ידי האצ"ל והלח"י] פה, במקום שאינו רחוק מירושלים [דיר-יאסין] בימי מלחמת השחרור, זאת לא מקבלים ולא מוכנים למחול כאשר זה לא נעשה (... בימי מלחמה ממש (... [ולא על-ידי] תנועה פורשת.¹⁰⁰

דיפלומטים מערביים הביעו דעתם, שהפשיטה מעמידה בסכנה חמורה את מעמד בריטניה בעמאן ואולי אף במזרח התיכון כולו. ראסל, מיופה הכוח האמריקני בתל-אביב, אמר לשרת: "אילו התכוונה ישראל לחבל במעמד בריטניה בירדן, כי אז לא יכלה למצוא דרך יעילה יותר. מיבצע קיביה הנחית מכת מוות על אנגליה והרס כל אמון בה [בעמאן]". הפשיטה – הוסיף – גם עירערה את השליטה ההאשמית בגדה המערבית. באווירה שעל סף היסטריה, שנשתררה מייד לאחר מעשה קיביה, דחק גלאב בממשלת בריטניה להטיל סנקציות כלכליות על ישראל או לנתק את היחסים הדיפלומטיים עימה.¹²⁰

תגובות התיעוב והדיבורים על סנקציות בחו"ל העמידו את מקבלי ההחלטות בישראל במצב קשה. האפשרות להביע התנצלות לא עלתה כלל ברצינות על הפרק; מלוא ההעדפה ניתנה להפצת מידע מטעה, למרבה התואם עם הרוח הכללית ששררה בציבור הישראלי. בהתייעצות של אנשי משרד החוץ עם קציני צה"ל, שנערכה ב-16 באוקטובר, הציע שמואל בנדר, פקיד בכיר של המשרד, כי ישראל תכריז כי "לצבא לא היה חלק במיבצע, אלא תושבי הספר, שבערה חמתם להשחית על הרציחות האחרונות, ויצר הנקם נשתלהב בלבם, קמו כאיש אחד ועשו שפטים בשכניהם".¹²⁸

95 יומ"א, תרשומת 15.10.58.

96 שם, שם.

100 פרוטוקול ישיבת סיעת מפא"י בכנסת, 1.1.54 (ארכיון מפלגת העבודה [להלן: אמ"ע]).

120 גלאב למשרד הקישור עם ה"לגיון" בלונדון, 19.10.53 (אל"ב); יומ"א, תרשומת 10.1.53.

תליית האשמה בויג'ילנטים עלתה בקנה אחד עם מנהגה של ממשלת ישראל בעבר. שרת, לפי שרשם ביומנו, שלל תחילה גירסה זו של האירועים, בטענה שהיא "חסרת כל שחר ועושה אותנו לצחוק ולביזיון, שכן ברור לכל בר-בי-רב כי יד צה"ל בדבר".¹²⁹ את מעשה קיביה הגדיר [שגריר ישראל בווינגטון] אבא אבן כ"נזק הגדול ביותר לביטחון המדינה מאז תום מלחמת העצמאות".¹³²

הצעדים המעשיים שנדרשו לצמצום הנוזקים בתקופה שלאחר מעשה קיביה יצרו בין שר החוץ שרת וראש הממשלה ושר הביטחון בן-גוריון סבב עימותים רבי-עוצמה, שבהם, כרגיל, היתה יד שר החוץ על התחזונה, השניים נועדו ב-18 באוקטובר לדיון בסדר-היום לשיבת הממשלה הבאה. למרבה פליאת שרת ואכזבתו, ביקש בן-גוריון להציג בישיבה את תוכניותיו לשינוי מיבנה הצבא, שרת סבר, שעל הממשלה לשמוע דוח על מעשה קיביה והגלים שהיכה. הוא דרש תיקון בתהליך קבלת ההחלטות לגבי ביצוע פעולות גמול. בן-גוריון, ששימש ככהונות ראש ממשלה ושר ביטחון גם יחד, הוא שהיה עד כה מחליט יחיד בתחום זה לאחר שנועץ באלוף או שניים. עכשיו, טען שרת, יש למסד מסגרת החלטה רחבה יותר בדמות הגוף הרדום של ועדת שרים לביטחון. שרת הציע, שסוגייה זו תידון בישיבה של מליאת הממשלה.

בן-גוריון הגיב כנגד זה בדרישה, שהסוגייה תובא תחילה בידי שרת לפני "שרינו" – סגל שרי מפא"י בממשלה. שרת נעתר. בשעה מאוחרת יותר אותו יום שיקר בן-גוריון לממשלה (בלשון שרת: "ניסוח משונה במקצת של העובדות"), באומרו כי "הוא לא נשאל על מעשה קיביה, שכן היה בחופשה, אבל אילו נשאל היה מחייב את הפעולה".¹³⁷

הממשלה הסמיכה את בן-גוריון לנסה הודעה על מעשה קיביה. שרת ביקש שתיכלל בה התנצלות, אך בן-גוריון עמד על כך שההודעה תנקה כליל את צה"ל (ואת המדינה) מאחריות; האחראים למעשה היו מתיישבי הספר הישראליים, אמר בן-גוריון, שהתווה באופן זה את כיוון ההודעה המתוכננת.¹³⁸

אחרי ישיבת הממשלה נועדו שרי מפא"י לשיחה ואז העלה שרת את הצעת השינוי שהעלה לגבי הליך קבלת ההחלטות על פעולות גמול. בן-גוריון הגיב באומרו כי מעתה ואילך ייוועץ בשרת; אם תתגלה אי-הסכמה, יבוא הדבר להכרעת הממשלה כולה. שרי מפא"י קיבלו את הצעת בן-גוריון; ראש הממשלה, שר הביטחון ושר החוץ

128 יומ"א, תרשומת 16.10.53; טבת/דיין, 395, מצטט את מקלף כאומר שבן-גוריון הוא שהציע ראשון בישיבת מטכ"ל ב-15.10.53, שהאחריות למעשה קיביה תוטל על מתיישבי הספר ולא על הצבא.

129 יומ"א תרשומת 16.10.53.

132 א' אבן לשרת, 22.11.53 (גנוך/מ"ח); יומ"א, תרשומת 11.11.53.

137 בחילופי פתיים בישיבת הממשלה ב-18 באוק', גם העמיד בן-גוריון פנים, לדברי שרת, כי לא ידע ששרת התנגד לפשיטה לפני שבוצעה יומ"א, תרשומת 18.10.53.

138 שם, תרשומת 18.10.53.

הם שיחליטו; אם יתגלו מחלוקות, יהיה כל אחד מבין השלושה רשאי להביאן להכרעת מליאת הממשלה. רק שר האוצר אשכול "התריס [בהתוועדות זו] נגד ההיקף המופרז של המיבצע".¹³⁹

למחרת, ב-19 באוקטובר, התכנסה הממשלה שוב לשיבת חירום ובן-גוריון קרא באווני הנוכחים את טיוטתו לגילוי הדעת על מעשה קיביה. השרים אישרו את ההודעה ושרת ליטש אחר-כך את הנוסח בלשכתו של בן-גוריון.¹⁴⁰ להלן שידר בן-גוריון אישית את גילוי הדעת לאומה, {שהסתיים בפיסקה:} "כל אחד מאיתנו מצטער ודואב על הדם שנשפך באיזה מקום שהוא ואין איש מצטער יותר מממשלת ישראל אם במעשה התגמול בקיביה נשפך דם נקיים. אולם כל האחריות מוטלת על ממשלת עבר הירדן. (...) ממשלת ישראל דוחה בכל תוקף את הגירסה האווילית והפנטסטית, כאילו שש מאות איש מצבא הגנה לישראל השתתפו [בפעולה] נגד כפר קיביה, עשינו בדיקה מדויקת ונתברר לנו בהחלט, כי אף יחידה צבאית קטנה ביותר לא נפקדה ממחנה בליל ההתקפה בקיביה".¹⁴¹

לאורך כל הפרשה נהג שרת גמישות מוסרית מרחיקת לכת תוך שבעת ובעונה אחת גם הורה לדיפלומטים הכפופים לו לכזב בסוגיית קיביה וגם ביטא את פליאתו נוכח הכוזבים הבוטים של בן-גוריון. לאשתו צפורה אמר שרת: "הייתי מתפטר אילו הוטל עלי להתייצב לפני המיקרופון ולשדר באווני העם היושב בציון והעולם כולו גירסה בדויה על מעשה שהיה".¹⁴³

כפי שהתגלגלו דברים, היתה ההחלטה שקיבלה מועצת הביטחון ב-24 בנוב' 1953, שגינתה את ישראל "גינתי חריף ביותר", "גרועה מכל ששיערנו" – לטעמו של שרת. החלטת מועצת הביטחון הציתה ויכוח לוחט בישיבת ממשלת ישראל. שרת, שתקף את ה"אקטיביסטים", אמר שמעשה קיביה "חולל ועזוע חזק מאוד בדעת הקהל", הביך את ידידי ישראל בחו"ל ו"גרם לבידודנו הגמור במועצת הביטחון".

139 שם, תרשומת 18.10.53, בן-גוריון הביא ביומנו גירסה אחרת של החלטת שרי מפא"י: "להחליט צריך על כך שר הביטחון בידיעת ראש ממשלה ושר החוץ. כך הוסכם" (יוב"ג, תרשומת 22.10.53), אבל נראה כי בן-גוריון אינו מדייק ואף מטעה. בישיבת סיעת מפא"י בכנסת הודיע מאיר ארגוב כי שרי מפא"י החליטו כי "בדרך כלל 3 שרים או 2 שרים צריכים לקבוע את התגובה: שר הביטחון, רוה"מ ושר החוץ. אם אין הסכמה ביניהם, העניין כולו מובא לממשלה אם המערער דורש זאת" (פרוטוקול ישיבת הסיעה, 28.10.53, אמ"ע).

140 פרוטוקול ישיבת הממשלה, 19.10.53 (גנוך/מ"ח); יזמ"א, תרשומת 19.10.53; יוב"ג, תרשומת 22.10.53.

141 "על המשמר", 20.10.53 (ההודעה שודרה ב"קול ישראל" והובאה בכל העיתונים). א' אבן קבל אח"כ כי הודעת ראש הממשלה חסרה הן אומץ לב והן גילוי לב, והדבר גרם לבן-גוריון להתקצף (יזמ"א, תרשומת 11.11.53).

143 יזמ"א, תרשומת 19.10.53, לבון, ממלא-מקום שר הביטחון, חזר על סיפור הוויגיילנטים בישיבה סגורה של ועדת חו"ב של הכנסת ב-20 באוק' (שם, תרשומת 20.10.53).

גולדה מאיר גינתה אותם ישראלים, כגון שרת, המוסיפים חטא על פשע בצעדם בעקבות מגמת מועצת הביטחון, לא להט מוסרי – טענה – אלא חישובים מדיניים הם הנעוצים בשרוש עמדתן של המעצמות. שר הפנים ישראל רוקח מתח ביקורת על נטייתם של כמה ישראלים ל"הלקאה עצמית". שרת נותר בודד ומבודד.¹⁵⁵

תוצאות מעשה קיביה לאורך ימים נשארו שנויות במחלוקת, שנתהדהדה שנים רבות במסדרונות המימסד בישראל.¹⁶⁴ אולם זכות דיבור אחרונה על מעשה קיביה שמורה למשה דיין, אחד מאדריכלי הפשיטה. מעשה קיביה וגינאיו אחר-כך ברחבי עולם – לטעמו של דיין – הוכיחו כי "מה שמותר לערבים, ואף לעמים אחרים, לא יסולח ולא יכופר ליהודים ולישראל". המערב, יהודי העולם ואזרחי ישראל "מצפים מאיתנו ל'טוהר הנשק' הרבה יותר מן המקובל באיזה צבא שהוא". יתר על כן, "ישראל למדה" – כדברי דיין – "שגם כאשר הערבים פוגעים באזרחים שלווים, עלינו להפנות את תגובותינו לאובייקטים צבאיים".¹⁶⁵ ואומנם, מכוח זה נמצא שמעשה קיביה הרה והוליד במישורין מהפך עקרוני גורלי באסטרטגיית הגמול: אחרי מעשה קיביה הלם זה"ל ביעדים צבאיים ערביים ולא עוד בכפרים ובעיירות. לפיכך אפשר לומר על מעשה קיביה, כי הוא שזרע סידרת פשיטות ישראליות על הצבא המצרי במהלך 1954 ובתחילת 1955, שהן, בתורן בשלשלת, הניבו היגבים מצריים – תקיפות פידאיון ו"עיסקת הנשק הצ'כית" – אשר, לבסוף, הפריצו את מלחמת סיני-סואץ של 1956.

פרק תשיעי – ישראל, מדינות ערב והמעצמות הגדולות: 1952–1956

תפיסת השלטון במצרים בידי נאצר ו"הקצינים החופשיים" ביולי 1952 הצמיחה בירושלים ניצני אופטימיות. בספטמבר 1952 נאמר בחוזר פנימי של משרד החוץ הישראלי: "אין אנו רואים את משטרו של נגיב (כלומר משטר "הקצינים החופשיים") כמשטר של איבה (...) מיגורו של פארוק סילק מהזירה את אחד הנושאים המרכזיים של יצר הנקם בישראל (...) אין להניח כי מגמת פני המשטר החדש (...) היא לחידוש התוקפנות כלפי ישראל על-ידי הרפתקת סיבוב שני".²⁶

משעלה בידי נאצר לשכנע ב-1954 את בריטניה להסכים להתפנות מאזור תעלת סואץ, הנחית בשנתיים הבאות סידרת מהלומות, שהפלישה הבריטית-צרפתית-ישראלית באוקטובר-נובמבר 1956 השתלשלה מהן במישורין. בכלל הימורים היסטוריים ודרמטיים אלה היו חתימת מצרים על עיסקת נשק רבתי עם הגוש הסובייטי באמצע 1955 והפעלת חוליות פידאיון בסידרת מיבצעים נגד ישראל החל מאוגוסט 1955.

155 שם, תרשומת 29.11.53.

164 למשל, ג' רפאל אל שר החוץ, 14.6.55; יוסף תקוע אל שמואל בנדור, 13.6.55 (גנזך/מ"ח).

165 דיין/אבני, עמ' 115.

26 מצוטט במרדכי בר-און, שערי עזה (להלן: בר-און/שערי), עמ' 421, הע' 31.

ההפתעה הגדולה הראשונה של נאצר היתה עיסקת הנשק המכונה "צ'כית", שערבה להספקה רבתי של נשק סובייטי למצרים תמורת כותנה מצרית וככל הנראה נחתמה ב-20.5.1955.

לישראל היתה "העיסקה הצ'כית" בבחינת פרשת מים. עד כה שרר במטכ"ל צה"ל ביטחון ביכולת הצבא להביס כל צבא ערבי או כל שותפות צבאית ערבית. "העיסקה הצ'כית" הפכה את הקערה על פיה. דיין הניח, שיידרשו לצבא המצרי שישה עד שמונה חודשים ("בין ינואר ואוגוסט 1956") עד לקליטת הנשק. הוא ובן-גוריון היו משוכנעים, כי לאורך ימים חותר נאצר להשמדת ישראל "אני מניח שהם יתקיפו בראשית הקיץ. אסור לנו להניח שלא יתקיפו. ההיגיון אומר שהם עלולים להתקיף כאשר ירגישו שהם עלולים לנצח", אמר בן-גוריון לדיין בדצמבר 1955.⁵⁴

"העיסקה הצ'כית" עוררה לאלתר את הגולם המאיים של מלחמת-מנע ישראלית נגד מצרים – בטרם תקלוט זו את מיני הנשק החדשים ותיעשה חזקה מדי.⁵⁷ ואומנם משנדוע דבר העיסקה לדאלס, צפה כי זו עלולה להיות התגובה הישראלית, והוא הדין בבריטים. שרת, שנשאר שר חוץ עד אמצע יוני 1956, המשיך להתנגד ל"סבב שני" יום-ישראל, לצורך מנע או כל צורך אחר. הוא שקל, שקרוב לוודאי כי צעד זה לא יפתור דבר, ומה גם שייכתן כי יוליד בעיות חמורות, בלתי צפויות לפי שעה, והוא יעשה לאל את סיכוייה של ישראל להשיג נשק מן המערב.⁶⁰

תגובתו המתועדת הראשונה של בן-גוריון על "העיסקה הצ'כית" היתה התבטאותו בישיבת הממשלה ב-3 באוקטובר 1955: "אם הם יקבלו באמת 'מיגים' (...) אהיה בעד הפצצתם".⁶⁴ הוא דיבר על תוכניות לאורך ימים לכיבוש מצרי טיראן ו/או רצועת עזה.⁶⁵ אין ספק, הרמטכ"ל דיין היה חסיד מלחמת-מנע המושבע והתקיף ביותר. ב-23 באקטובר, מייד לאחר שנועד עם בן-גוריון, אמר דיין לסגנו ולראש אמ"ן יהושפט הרכבי: "את ההתמודדות יש לחולל בשיטת ההידרדרות. (...) ישראל תגיב בחריפות על כל תוקפנות מצרית. סופה של מדיניות כזו להביא את המתיחות לידי התפוצצות".⁷¹ שורת ההיגיון של דיין אמרה, שבלא פרובוקציה מקדימה מנועה ישראל מיציאה להתקפה כוללת על צבא המצרי, שהרי אם תתקוף ראשונה ותוכרז

54 מצוטט בכר-און/שערי, 33.

57 הערכת מצב ל-1956, אלוף חיים לסקוב, 18.12.55 (א"צ). לסקוב העריך כי המלחמה ותבוסת מצרים בה יוליכו להפלת משטר נאצר.

60 פרוטוקולים של הוועדה המדינית של מפא"י, 27-28.12.55 (אמ"צ). שרת התנגד מכבר לסבב שני יום-ישראל. הוא חשש מפני התערבות מערבית כגון זו שבוצעה בקוריאה (שרת בישיבת הנהלת הסוכנות היהודית, 14.4.54 (אצ"מ).

64 יזמ"א, תרשומת 3.10.55.

65 שם, תרשומת 5.10.55.

71 בר-און/שערי, עמ' 64; ניקולס הגדיר אסטרטגיה זו בדוח לשקבורו, 31.10.55, כיוזמת "מלחמת מנע ביודעין".

כתוקפן, לא תוכל לצפות לחידוש אוצר הנשק שלה מידי מעצמות המערב לקראת "סבב שלישי". המדיניות המכוונת להפלת נאצר בפח המלחמה חושלה בין בן-גוריון ודיין בדיון שנערך ב-23 באוקטובר 1955, אז הורה בן-גוריון לדיין להתכונן לכיבוש המצרים שבמבואות מפרץ אילת.⁷² דיין דיבר על תקיפת המצרים בתוך ששה-שבעה שבועות. הוא הניח, כי מצרים לא תוכל להבליג ותפתח מלחמה בקנה-מידה מלא "לא יאוחר מחודש ינואר 1956".⁷³ בן-גוריון רמז על מדיניות זאת בנאום שנשא בכנסת ב-2 בנובמבר 1955.

דיין לא השתהה בהוצאת מדיניות ההסלמה לפועל ועשה זאת בהפעילו את צה"ל בשלושה מיבצעים גדולים. בלילה אור ל-28 באוקטובר תקף גדוד צנחנים של צה"ל את המוצב המצרי שככונתילה, בחצי-האי סיני. אבל המצרים הבליגו. דיין ניסה שיטתו שנית ב-2 בנובמבר, אז תקף צה"ל עמדות מצריות באל-סבחה, בסמוך ל"מפורז" ניצנה. הפעם, לאור הלקח שנלמד בכונתילה, ביקש דיין מבן-גוריון אישור להשאת כוח צה"ל בשטח המצרי במשך הלילה, בתקווה שהדבר יוליד התקפת-נגד אשר תעורר את המלחמה המיוחלת מכבר. אבל בן-גוריון, ככל הנראה מתוך חשש מפני סנקציות בריטיות-אמריקניות, הורה לכוחות לחזור לשטח ישראל. אבל רכיב אחר באישיותו של בן-גוריון חתר בבירור למלחמה מקדימה, תהיה אשר תהיה הפרובוקציה שתוליד אותה. ב-6 בנובמבר, ואפשר שבמועד סמוך, ביקש בן-גוריון מהממשלה אישור למיבצע ל"פריצת ההסגר" - כלומר לכיבוש שרם א-שיח' - אלא שרוב השרים, לפי בן-גוריון, "ומ"ש [משה שרת] בראשם", שללו את ההצעה.⁷⁶

דיין לא שקט על שמריו, לאורך נובמבר-דצמבר המטיר על בן-גוריון שפע מכתבים ומיזכרים, שבהם קרא לביצוע מיגוון התקפות על מצרים. ואומנם ב-11 בדצמבר, באישורו של בן-גוריון, ביצע צה"ל התקפה רבת-ממדים, ללא פרובוקציה קודמת, פחות או יותר, שכונתה "מיבצע עלי זית" (או "מיבצע כנרת"), שבמהלכה הרסו יחידות צה"ל שרשרת מוצבים סוריים לאורך החוף הצפוני-מזרחי של הכנרת. שבועות מספר לפני כן, ב-19 באוקטובר, כרתו סוריה ומצרים ברית הגנה הדדית.

72 משה דיין, יומן מערכת סיני (להלן: דיין/סיני), 17; בר-און/שערי, 61-64; יומ"א, תרשומת 22.10.55 בעקבות שיחת שרת עם בן-גוריון, שדיבר נגד מלחמה יזומה, אך אמר כי יש "להגיב בחריפות נגד כל פגיעה מצרית: "אנה פני ב"ג מועדות - האם רק להגיב" או להתגרות מלחמה? האם הוא חותר למלחמה על מצרים, אבל בתנאי כי היא לא תיראה בעיני העולם כמלחמה יזומה מאיתנו, אלא כפויה עלינו?"

73 מרדכי בר-און, אתגר ותגרה (להלן: בר-און/אתגר), 36, 39-43.

76 יומני שרת ובן-גוריון אינם נדרשים למאורע זה. מכל מקום, דומה שהישיבה התנהלה ב-6 בנוב. ר' מסמך "לחברים" בן 7 עמודים ("כתב הגנה", שחיבר בן-גוריון ב-28.6.56 להנמקת הדחתו את שרת מכהונת שר חוץ בממשלתו ב-18.6.56, ומסרו לקריאה בלבד לחברים בצמרת מפא"י) (ר' לעיל, עמ' 89-95; דיין/סיני, עמ' 18; בר-און/שערי, עמ' 434, הע' 84).

מטרת המיבצע היתה להפעיל ברית זאת ולגרות את המצרים לפעולת גמול נגד ישראל, כדי לחולל מלחמה ישראלית-מצרית. "מיבצע עלי זית" היה "ניסיון אחרון לגרור את נאצר למלחמה".⁸⁰ אולם מבחינה זו המיבצע נכשל - כקודמיו - שכן נאצר אומנם השמיע כמה מילים מתלהמות, אך סירב להיגרר לזירת הקרב.

ניסיונו האחרון של בן-גוריון ללבות מלחמה חרף דעת הרוב בממשלתו ובניגוד לה, עלה אפוא בתוהו. והשרים, שרגזו מאוד על המיבצע, העתירו על בן-גוריון ביקורת חסרת תקדים. ישראל גונתה פה אחד במועצת הביטחון. ב-15 בדצמבר, או בסמוך למועד זה, חזרה הממשלה והביעה את התנגדותה האיתנה למלחמה יוזמת-ישראל - מקדימה, מוסלמת בהדרגה, או אחרת. הממשלה גם החליטה כי מעתה ואילך יידרש אישור מליאתה לביצוע פשיטות גמול. השרים סירבו להיתמרן למלחמה. בן-גוריון נאלץ להסכים להתניה זו חרף רצונו. מדיניות המלחמה המקדימה נתפצפצה; הוראות מתאימות הוצאו לדיין. כוננות צה"ל וההכנות לכיבוש שרם א-שיח' - בוטלו.

הודעתו הפומבית של נאצר על "העיסקה הצ'כית" הטילה את ישראל למאמץ נואש של רכש נשק ושל חתירה לקבלת ערובות מערביות לביטחונה.⁸⁶ ישראל עומדת "על פי תהום", הכריז שרת⁸⁷ והמריא לאירופה לבקש נשק. הוא נועד עם שר החוץ האמריקני דאלס, עם שר החוץ הבריטי מקמילן, ואפילו עם שר החוץ הסובייטי מולוטוב.⁸⁸

דאלס ושרת כאחד חששו מפני מירון זיון בלתי מוגבל. שרת סבר כי הדבר ימוטט את המשק הישראלי וכי בתחרות בשכנות גדולות יותר ועשירות-בכוח יותר נגזר על ישראל שתנוצח. כך יוכל נאצר "להביס" את ישראל בלי לירות יריה אחת.¹⁰³ באביב 1956 הגיעו מנהיגי צרפת לכלל מסקנה, שהתגברות על ההתקוממות האלוזירית, או לפחות בלימתה, לא תיתכן בלי הפלת נאצר ומשטרו. קברניטי הביטחון והגנרלים הצרפתים החלו להשתעשע ברעיון לתקוף את מצרים אם בשותפות עם ישראל ואם בהפעלת צה"ל בשלט-רחוק. רעיון זה הוא ששימש תשתית ל"ועידת שנטיי" ("ועידת רומאר") ולהסכם ההרכשה רב-הממדים שסוכם שם ב-23 ביוני. ימים ספורים לפני התוועדות זאת, אילץ בן-גוריון את שרת, ראש "המתונים" בממשלתו, להתפטר (ב-18 ביוני), ובאופן זה פינה את הדרך לתקיפת מצרים. הספירה לאחור לקראת מלחמת סיני-סואץ החלה.

80 בר-און/שערי, עמ' 85.

86 בן-גוריון בישיבת הוועדה המדינית, מפא"י, 27.12.55 (אמ"ע).

87 דברי הכנסת, 18.10.55; ימ"א, תרשומת 18.10.55.

88 ימ"א, תרשומות 25-31.10.55.

103 שם, תרשומות 27-28.6.1956.

"ישנם יסודות של 'טרגדיה גדולה' במשה שרת, ראש הדוגלים במתינות", כתב דיפלומט אמריקני באמצע 1954¹ תוך שטרגדיה זו מתחוללת ומתממשת במשך השנה-ומשהו, שניצב איש זה בלב זירת התרחשותה של הדרמה המזרח-תיכונית.

בן-גוריון התפטר מכהונתו ב-6-7 בדצמבר 1953. שרת היה ממלא-מקום ראש הממשלה עד שהושבע ב-26 בינואר 1954 לכהונה זו כיוורשו של "הוקן", עם ששימר בידי את תיק שר החוץ. חלפו אך מעט יותר משנים-עשר חודשים עד שוב בן-גוריון לממשלה (כשר הביטחון) - שנים-עשר חודשים שבהם יכול שרת לתפקד בחרות יחסית מאותה ישות שולטנית, אף כי שלוחיו של בן-גוריון - לבון ודיין - נשפו מקרוב בעורפו של שרת, עוללו לו צרות-צרורות ויידעו את בן-גוריון במתרחש. שנים-עשר החודשים הללו היו מבחן בלתי פוסק לסגולותיו של שרת כמנהיג לאומי ומפלגתי ולכושר הקיום של מדיניות הדוגלת במתינות.

אך המסתננים לא העניקו לשרת שום תקופת חסד. ב-16 בדצמבר 1953 נורו למוות שני חיילי צה"ל בידי צמד מסתננים, שיצאו לציד תרנגולות-בר באזור בית גוברין, בעומק קילומטר בשטח ישראל. בלילה אור ל-19 בדצמבר, בתגובה לרצח, הניחו שתי חוליות של "יחידה 101", אחת בפיקודו של מאיר הר-ציון ואחת בפיקודו של שלמה באום, מארב על כביש בית-לחם-חברון, ירו על מכוניתו של רופא צבאי ירדני והרגוהו.⁴ המארב לקצין "הלגיון" הכעיס את שרת, בייחוד מאחר ששר הביטחון החדש לבון לא יידע אותו על הפעולה לפני ביצועה.

התפתחותו הפוליטית-רעיונית של לבון היתה מן היחידות בתולדות מדינת ישראל. בתוך תקופה שלא עלתה על שבועות אחדים השתנה אדם זה מאחד מראשי "המתונים" במפא"י לחסיד "יד קשה" מושבע. "האקטיביזם ההרפתקני" של לבון ב-1954, שכלל תוכנית לפוצץ אתרים אמריקניים בעמאן כדי לסכסך בין ירדן וארה"ב, עורר רתיעה אפילו בקרב כמה מבכירי הצבא. ניסיונו לטרפד את התפנות הבריטים מאזור תעלת סואץ באמצעות רשת חבלה של יהודים ישראלים ומצריים, שהופעלה בקהיר ובאלכסנדריה, הוא שהוליך לנפילתו (פרשה שכונתה ה"עסק ביש" ו"פרשת לבון"), "איש מסוכן" - כך איפיינו הרמטכ"ל מרדכי מקלף ב-1953.¹²

אקטיביזם הרפתקני זה של לבון הכעיס את שרת שוב ושוב, ואישיותו הצורבנית והפתלתלה כלשהו הנכירה ממנו את שני ראשי הכפופים לו - הרמטכ"ל משה דיין ומנכ"ל משרד הביטחון שמעון פרס. לבון, לפי שרת, גם הסתיר ממנו עובדות חיוניות על פעולות צה"ליות (וערביות) וגם שיקר לו, ובלשונו של דיין:

1 א' ווייס (ת"א) למחמ"ד, 12.5.54 (א"ל).

4 מאיר הר-ציון, פרקי יומן, עמ' 135; אורי מילשטיין, ההיסטוריה של הצנחנים, עמ' 238-240, 1985.

12 זאב דרורי, "מדיניות הגמול" (להלן דרורי), עבודת מ"א, אוניברסיטת ת"א 1988, עמ' 43.

”[לבון] לא דיווח את מלוא האמת.”¹³

שרת עמד נדהם מול ”המהפך שחל בהלך מחשבותיו ובכל נטיות רוחו של אדם חכם ומוכשר זה”. משנודע לשרת על הריגת רופא ”הלגיון”, כתב לבון כי אינו יכול להסכים שפעולות ממין זה יבוצעו ”בלי ידיעתי”.¹⁶ מסר זה היה אופייני למשטר היחסים שנתרקם בין שני האישים במהלך 1954, שלעצמו היה חלק בלתי נפרד של המחלוקת בין ”אקטיביסטים” ל”מתונים”, לבון, אף שלא היה תכנן כמידתו של בן-גוריון, נראה כמי שפשוט נכנס לנעלי רבו.

בלילה אור ל-27 במרס 1954 תקפה חוליית מסתננים את מושב כסלון שבפרוזדור ירושלים והרגה שומר ופצעה את חברו. לבון ביקש משרת אישור לפעולת גמול ”מצומצמת”, הוא טען כי הימנעות מהיגב עכשיו תתפרש כ”התרה גמורה של הרצועה”. שרת, שהעריך נכונה את דעת הקהל, נעתר.⁶¹ בישיבת הממשלה ב-28 במרס דרשו שרים נוספים פעולת גמול. שרת הבריך לשגריריו בווינגטון ובלונדון:

בארץ דיכאון מאי-תגובה לעקרבים [תקיפת אוטובוס במעלה עקרבים בלילה אור ל-17 במרס 1954 ורציחת 11 נוסעים] המתפרשת כאוזלת-יד וכהפקרת חיים (... ברחבי המפלגה [מפא”י] מבוכה ואי-ביטחון פנימי בנכונות דרכי. בקצונה אי-שקט כבוש וחוששני אי-אמון גובר (... רצח כסלון, המפגין שוב כי הספר מופקר, הזורע דיכאון נוסף והמאיים בשיברון רוח המתיישבים, תבע תגובה מקומית, שאישרתי. אני בחזית מורכבת ביותר והשיקולים מסועפים ומחייבים גם כלפי פנים איזון מדוקדק [בין תגובה ואיפוק].

אבל שרת הזהיר את לבון מפני פעולת גמול נרחבת, לבל תתפרש כהיגב על טבח מעלה עקרבים, שלגביו עדיין המשיכה ישראל לפעול במישור הדיפלומטי. לבון נתן דיברתו לשרת ומסר לו פרטים על הפשיטה העומדת להתבצע.⁶² פשיטת הגמול בוצעה בלילה אור ל-29 במרס נגד הכפר נחלין שבדרום הגדה המערבית, כפר שנחשב קן מסתננים.

ההידרדרות הביטחונית שהתחולה אותו קיץ לאורך גבול רצועת עזה הטרידה את ראשי השלטון בישראל. שרת נראה ”מוטרד ומודאג” ותהה כמה זמן יעלה בידו

13 ד”ר/אבני, 139. דייך גם הוא לא דיווח תמיד ללבון על מיבצעי צה”ל באורח מלא או בנאמנות לאמת (ר’ דרורי, עמ’ 65).

16 יומ”א, תרשומת 20.12.53.

61 יומ”א, תרשומת 27.3.54.

62 שם, תרשומת 28.3.54. אחרי הפשיטה על נחלין אמר שרת: ”עבר גל של הקלה [---] הארץ נשמה לרווחה” (תמצית דברי שר החוץ בהתייעצות במשרד החוץ, 12.4.54, גנוך/מ”ח).

"לרסן" את "האקטיביסטים".¹⁷⁴ בסוף ספטמבר הציע דיין לבצע פעולת גמול גדולה נגד בניין של השלטונות המצריים בעיר עזה. אם ישראל תימנע מפעולה, טען דיין, תגרום ההסתננות הגוברת והולכת "התמוטטות גמורה ביישובים [בספר]". פעולת גמול רבתי שתכנע את המצרים לבלום את הסתננות. שרת, ששלל שיקול זה, טען כי קרוב לוודאי שהפעולה המוצעת תעלה בקורבנות רבים מדי.¹⁷⁵

ההידרדרות המחריפה לאורך גבולה הדרומי של ישראל התחוללה על רקע נביטתו ההדרגתית של משבר ביחסי ישראל-מצרים, שלשיאו הגיע לבסוף במערכת סיני. המשבר פרץ בשל כמה וכמה סיבות, שראשונה בהן היתה הפעלת רשת חבלה וריגול, מנוהלת בידי ישראל, בקהיר ובאלכסנדריה, ונפילתה של רשת זו ב-23-24 ביולי 1954 בידי שירות הביטחון המצרי. שרת, ראש הממשלה, לא ידע שמין דבר על המיבצע - לא לפני הפעלת הרשת ולא אחרי נפילתה. במשך יותר מחודשיים ימים הניחו אותו קברניטי הביטחון - לבון, דיין, [ראש אמ"ן בנימין] גיבלי - באפלה גמורה. רק בתחילת אוקטובר, משהודיע רדיו קהיר על לכידת חברי הרשת והעמדתם לדין, דווחה הפרשה לשרת. הוא רתח מועם.¹⁸¹

ב-27 בינואר הודיעה קהיר, כי שניים מן המורשעים, משה מרוזק ושמואל עזאר, נידונו למוות. השאר, להוציא שניים שזוכו, נידונו לעונשי מאסר קשים. מרוזק ועזאר הועלו לגרדום ב-31 בינואר. לביצוע גזרי הדין נודעה השפעה מרחיקת לכת על יחסי ישראל-מצרים, שכן הדבר קטע באחת את מהלך מגעי השלום המצריים-ישראליים שיוזם נאצר בסוף נובמבר 1954. במסר על-פה, ששלח נאצר לשרת באמצעות איש-ביניים, דיבר על פתרון בדרכי שלום של הבעיות הדו-צדדיות החשובות, לרבות שיט ישראלי בתעלה ובמצרי טיראן.¹⁸⁸

נראה, שנאצר כיבד את שרת, ואכן דיבר עליו כעל "איש ישר ומתון".¹⁸⁹ בין שני האישים נקשרה חליפת מסרים. ישראל התנתה התקדמות ביחסים הדו-צדדיים בשיט ישראלי חופשי בנתיבים הימיים ובפסקי דין מתונים במשפט קהיר.¹⁹⁰ בינואר 1955 הסכים נאצר להיוועד בקהיר בחשאי עם שליח ישראלי - הרמטכ"ל לשעבר יגאל דיין. גזרי הדין הקהירים שמו באחת קץ לכל אלה.¹⁹¹

ההוצאות להורג גם עירערו את מעמדו של שרת ואת הקו "המתון", והשגריד

174 ראסל למחמ"ד, 1.10.54 (א"ל).

175 שרת אל אילת (לונדון), אבן ושילוח (וושינגטון), יומ"א, תרשומת 26.10.54.

181 גדעון רפאל, בסוד לאומים (להלן: רפאל/בסוד), עמ' 43-44.

188 רפאל אל שילוח, 1.2.55 (גנוך).

189 ניקולס לשקבורו, 14.12.54 (אל"ב).

190 רפאל/בסוד, עמ' 44-45. מצטט את שרת אל נאצר מ-21.12.54, ואת נאצר אל שרת (אף שלא

חתום) מ-31.12.54.

191 שמעון שמיר, "התמוטטות מיום אלפא" (אנגלית), עמ' 79.

הבריטי בתל-אביב העריך, כי "אם יבואו חדירות נוספות מרצועת עזה, שיגרמו למות ישראלים, יתקשה שרת מאוד לעמוד בפני דרישות לפעולות גמול".¹⁹⁶

פרק אחד-עשר - פשיטת עזה ועוללותיה

חוליה (או שתי חוליות) שהפעיל המודיעין הצבאי המצרי חדרה ב-23 בפברואר 1955 למיתקן בטחוני בראשון לציון ואנשיה גנבו מפות ומיסמכים, נראה שהם גם פרצו למכון ללוחמה ביולוגית בנס-ציונה וגנבו שם מיצרכי מזון, תנור הסקה וטלפון. כעבור יומיים הם הרגו רוכב אופניים ישראלי ליד רחובות.

לשרת לא היה שמץ ספק, כי בן-גוריון, שאך זה חזר לכהן כשר הביטחון, "ידרוש מעשה תגמול".⁶ ראש הממשלה לשעבר בא תחת לבון ב-21/20 בפברואר אחרי שהאחרון אולץ להתפטר בשל פרשת התבלות בקהיר. בחודשי 1954 האחרונים ובינואר 1955, על רקע היחלשותו הניכרת של לבון עקב נפילת הרשת במצרים והחשדות בחלקן-הוא בפרשה, ניתן לשרת לנקוט מדיניות מתונה בקלות יחסית. שיבת בן-גוריון לממשלה היטתה מייד את הכף לטובת "האקטיביסטים", ואומנם בן-גוריון לא איחר לאותת את כוונותיו. ב-20 בפברואר, אחר שבילה בוקר עם דיין, אמר בן-גוריון לשרת כי "אף על פי שהביטחון קודם לכל, יש לחתור כל הזמן לשלום", ומניה-וביה הוסיף כי "הוא מחייב (...) שיטת תגובות אם גם לא בכל מקרה". משמעותם של דברים אלה, לדידו של שרת, היתה כי "ביטחון קודם לכל ולכן מותרים מעשי תגמול גם אם מרחיקים את השלום".⁷

הפיקוד העליון של צה"ל שש לשוב בן-גוריון. אמ"ן העריך, שמצרים צופה כי שובו של בן-גוריון ישים קץ לריסון (היחסי) הישראלי; מכאן העצבנות המצרית, שככל הנראה הוליכה לתגבור החדירות המצריות לצורכי איסוף מודיעין.⁸

שרת והמצרים ראו נכוחה. ב-27 בפברואר 1955 התייצבו בן-גוריון ודיין בלשכתו של שרת ובפיהם הצעה לביצוע פעולת גמול נגד מחנה צבא מצרי בעיבורי העיר עזה. דיין, שאמר כי צה"ל יפעיל שתי פלוגות, חזה "10" הרוגים מצריים. בן-גוריון הטעים, שהמטרה תהיה להרוס בניינים, לא להרוג מצרים; אם הם יברחו - אמר - אפשר שלא ייפגעו כלל. שרת נתן הסכמתו תוך שהזהיר מפני שפיכת דם סיטוני; בן-גוריון השיב בלשון מרגיעה, ואכן פקודת המיבצע נוסחה כך: "לא לפגוע בחיילי האויב אלא במידה שזוה הכרחי לביצוע המשימה [לחדור למתנה הצבאי בתחנת הרכבת בעזה, לפוצץ ולחבל את מתקניו] ולהגנת חיילינו".⁹

196 ניקולס לשקבורו, 8.2.55 (אל"ב).

6 "זמ"א", תרשומת 26.2.55.

7 שם, תרשומת 20.2.55.

8 ר' ניתוח מושכל של החילוף בראשות מש' הביטחון ומקושרותו עם הפשיטה על עזה בניקולס לאידן,

8.3.55 (אל"ב); "סקירה מיוחדת: תקרית עזה - סיכום והערכת מצב", אמ"ן, 22.3.55, גנזך.

מיבצע הפשיטה, שכינויו היה "חץ שחור", גבה מן המצרים, כפי שנתחוויר לאחר מעשה, מחיר דמים שלא היה כמוהו מאז מלחמת 1948 וגרם להם עז להם – ולמעשה למזרח התיכון כולו. הפשיטה בוצעה בלילה אור ל-1 במרס. דיין, שהמתין לפושטים בקיבוץ כפר עזה, היה מזועזע נוכח מספר האבידות – 8 הרוגים ו-13 פצועים.¹⁰ אבידות המצרים היו 14 חיילים הרוגים ו-15 פצועים, נער פלסטיני בן שבע וגבר אחד נהרגו גם הם ושני אזרחים נפצעו. בינתיים בלם כוח המארב על כביש האן-יונס-עזה שיירת תגבורת מצרית, שמנתה ארבע משאיות, הרג 22 חיילים ופצע 13 וחזר לישראל. צנחן אחד נפצע שם קל.¹¹

שרת נסער: "מספר זה [של מצרים הרוגים] – רשם ביומנו – משנה לא רק את ממרי התקרית אלא את עצם מהותה. הוא הופך את התקרית למאורע העלול להיות כרוך בסיכוכים ובסכנות חמורים (...) מדיניים וביטחוניים".¹² היה נהיר לו, שהפשיטה תיתפס בחו"ל כמסמנת את קץ מדיניות האיפוק.

בתוך כך פירסם צה"ל בהוראת בן-גוריון הסבר שיקרי: יחידה מצרית הניחה מארב לסיור ישראלי בתוך שטח ישראל; היחידה הישראלית קיבלה תגבורת ורדפה אחרי המצרים אל מעבר לגבול, הגיעה למחנה עזה ותקפה אותו. החיילים הישראליים תודרכו לשקר למשקיפי או"ם – למקרה שיתוחקרו. דוברי ישראל דבקו בסיפור זה על "המירדף החם" במרוצת החודשים הבאים – ושרת שאל ביומנו: "מי יאמין לנו כי דברנו אמת?"¹³

בינו-לבינו, ביומנו, שקל שרת כי אפשר שהפשיטה על עזה היתה "הכישלון הגדול ביותר שלי כראש ממשלה", ותהה על "התוצאות המדיניות והביטחוניות"

9 יומ"א, תרשומת 27.2.55; יוב"ג, תרשומת 3.3.55; "מיבצע חץ שחור", סא"ל מנחם אברמוביץ, ראש ענף מיבצעים אל פיקוד מרכז/אג"ם, 27.2.55 (א"צ). בנוסח קודם של הפקודה, שאולי נכתב לפני פגישת בן-גוריון ודיין עם שרת, נאמר כך: "יש לפגוע בחיילי האויב רק במידה שהם מפריעים לביצוע המשימה". שרת ייסר אחר-כך את עצמו על שלא התעמק די הצורך בפרטי הפשיטה המוצעת (יומ"א, תרשומת 22.3.55). דיין כבר נזקק לתחזית "10" ההרוגים כאשר הציע פעולת גמול נרחבת בעזה בספט' 1954, או דחה שרת את הצעת דיין באומרו כי אין שום דרך לתבטח כי לא יהיו יותר מ"10" הרוגים (שרת לאילת, אבן ושילוח, יומ"א, תרשומת 26.10.54).

10 איראל שרון: לוחם (אנגלית), עמ' 108.

11 ש' גפני (עורך), "חץ שחור" אל עזה, "מערכות" 254 (1977); מרדכי גור (שהשתתף בפשיטה), "הפשיטה לעזה", מערכות 173 (1966); אריאל שרון: לוחם, עמ' 102-109.

12 יומ"א, תרשומות 1 ו-22 במרס, 1955; אל"מ גיבלי אמר לנספח האוירי הבריטי בתל אביב, שהיחסים עם מעצמות המערב כבר כה גרועים עד שלמעשה אי-אפשר להם להידרדר יותר. "הגרוע ביותר" שעלולה ארה"ב לעשות הוא השעיית כספי סיוע חוץ ואולי גם חסימת תרומות של יהודי אמריקה לישראל, אבל "הרוב המכריע" של הישראלים יהיו נכונים להדק הגרותיהם ולעמוד בכך אם אכן יחזק הדבר את ביטחון הארץ וריבונותה (דוח שגרירות בריטניה בת"א ללונדון, 22.3.55, אל"ב).

13 יומ"א, תרשומת 1.3.55; סא"ל אריה שלו אל ראש אמ"ן, 3.3.55 (א"צ).

שלה.¹⁴ הוא היה משוכנע, כי הפשיטה דינה "להרחיק את סיכויי השלום" עם מצרים ולשבש את הסיכויים לקבל מארה"ב נשק וערובות ביטחון.¹⁵

נראה, שלפשיטה נודעה השפעה מיידית ועמוקה על נאצר עד כי חש צורך לצאת בעקבותיה לביקור ראשון ברצועת עזה מאז המהפכה.²³ שנים רבות אחר-כך המשיך לדבר על הפשיטה, ונראה שעשה זאת לאו-דווקא לצורכי תעמולה או הצדקה-עצמית (אף שהפשיטה שירתה בכירור גם תכליות אלה). בחודשים שלאחר הפשיטה לא נלאה נאצר מלספר שוב ושוב למבקרים מן החוץ על "ההלם האדיר" שחוללה, וכיצד "שינתה באורח קיצוני" את השקפותיו על אפשרות של דו-קיום עם ישראל.²⁴ הוא חדל לתת אמון בהצהרות שוחרות-השלום של ישראל.²⁵

למעט שרת, טחו עיני המנהיגות הישראלית כליל מראות את רישומה של הפשיטה על נאצר ועל מצרים. המודיעין של צה"ל לא צפה, כי מכאן ואילך תתמקד מדיניות החוץ וההגנה של מצרים בישראל ובצורך להתעמת עם המדינה היהודית (ואולי להשמידה), וכי נאצר (א) יארגן – ולבסוף יפעיל – פשיטות פידאיון; (ב) ינהל משא-ומתן ויעייל עסקות נשק גדולות עם בריה"מ ("העיסקה הצ'כית"), כדי לאיין את העליונות הצבאית הישראלית.³⁰

חיזוי שרת בדבר ההשפעה האפשרית שתיוודע לפשיטה על יחסי ישראל עם ארה"ב ובריטניה נתאמתו חיש מהר. שתי המדינות הללו גינו את הפשיטה. (השגריר הבריטי בת"א) ג' ניקולס נתן לשרת, "במהירות של הכתבה, אזהרה חמורה לגבי התוצאות [שהיו מפשרות נוספות] על יחסי ישראל-הממלכה המאוחדת ו[על] עתיד ישראל".³¹ משרד המזרח התיכון של בריטניה בקהיר פירש את הפשיטה כמצביעה על חזרה ל"מנהגי התנ"ך" ועל תבוסת שרת.³² בריטניה עצרה (זמנית) משלוח טנקי "סנטוריון" לישראל,³³ וארה"ב השעתה "לפחות בחודשיים" את "בדיקת" צורכי הביטחון של ישראל, כלומר את שקילת בקשותיה לנשק ולערובת ביטחון. ארה"ב – כתב דאלס לשרת – תצטרך "לערוך מחדש" את הבדיקה הזאת כדי להביא בחשבון את הפשיטה, ש"ליבתה מחדש משטמות באזור".³⁴ בעקבות הפשיטה הוציא נאצר

14 י"מ"א, תרשומת 1.3.55.

15 שם, תרשומת 6.3.55.

23 י' שמשוני, ישראל והרתעה קונווציונלית, 1982 (אנגלית), 82.

24 ר' דוחות על שיחת נאצר-ברנס בקהיר, 1.6.55 (ארכיון או"ם).

25 דוח על פגישת בין ו' איתן וגנרל ברנס ב-3.6.55 (גנון/מ"ח); הודעת שרת בישיבת הוועדה המדינית של מפא"י, 19.10.55 (אמ"ע).

30 "סקירה מיוחדת": "תקרית עזה – סיכום והערכת מצב" (גנון/מ"ח).

31 ניקולס למשרד החוץ לונדון, 9.3.55 (אל"ב).

32 סיכום מדיני שבועי, 9.3.55, שם.

33 י"מ"א, תרשומת 13.3.55.

34 דאלס לשרת, 15.3.55 (אל"ל); י"מ"א, תרשומת 11.3.55.

מכלל חשבון מגעים חשאיים נוספים עם ישראל.³⁵

[אבא] אבן, שמכות תפקידו הוצרך ללמד סניגוריה על הפשיטה באו"ם, נטה אהדה עקרונית להחלטה שנתקבלה במועצה [לגינוי ישראל] והוקיע את הפשיטה (בשיחות פרטיות). מברקן לשרת בנושא זה עורר עליו את חמתו של בן-גוריון, אבל שרת היה תמים-דעים עם אבן, כי "התגמולים אינם משיגים מטרתם המוצהרת" וגורמים נזק ליחסים הבינלאומיים של ישראל.⁴³ תשובת בן-גוריון לגינוי שניפק האו"ם באה ב-4 באפריל, או מסר לפרסום בעיתונות מכתב בן שלושה עמודים ששלח לרמטכ"ל, שם העלה על נס את גבורת הצנחנים בפשיטתם על עזה.⁴⁴ בעוד שלמשקיפים מערביים היה נהיר, שהמצרים לא יבצעו מכת נגד בכוח צבאי גדול ("הצבא המצרי אינו בגדר איום על אף אחד" ו"אינו משתווה כלל לצבא הישראלי"),⁴⁵ הם החלו לנקום נקמתם שבועיים אחרי הפשיטה ועשו זאת "בזעיר אנפין". התקיפות המצריות הגיעו לשיאן בשתי תקריות עיקריות – בפטיש, וכעבור שבוע בסמוך לנחל עוז.

בלילה אור ל-25 במרס הטילה חוליית מסתננים מרצועת עזה שני רימונים וירתה אש אוטומטית לעבר קהל חוגגים בחתונה שנערכה במושב פטיש. אשה אחת נהרגה ו-22 נפצעו. על ישראל כמו עבר גל הלם. בן-גוריון הציע שצה"ל יכבוש את רצועת עזה. שרת התנגד. גולדה מאיר ולוי אשכול תמכו בבן-גוריון. מליאת הממשלה דנה בהצעה ב-27 במרס, אך דחתה את ההחלטה בשבוע.⁵² כעבור יומיים מנה שרת את "ההשתלשלויות" האפשריות מכיבוש רצ"ע בידי ישראל: הפעלת "ההצהרה (המערבית) המשולשת" מ-1950, לרבות אפילו התקפה על ישראל; הסגר נשק מערבי; טירפוד המאמץ להשגת ערובת ביטחון אמריקנית. "מה שהצלחנו לבצע בשנת הרת עולם של 1948" [כלומר כיבוש שטחים] – רשם שרת – "איך לחזור עליו לפי חפץ לבנו (...). בתקופה זו גזירה עלינו לקבל דינם של גבולותינו הקיימים ולחתור לשלום [עם שכנותינו]". בן-גוריון השיב כי אם לא תיבלם "השפעתה" של מצרים, היא תתפשט ברחבי אפריקה; ארה"ב לא תגיב על כיבוש רצועת עזה באורח ממש ובריטניה לא תפלוש לנגב; ואם תפלוש – "נגרשנה בחרפה"; ואשר לפליטים הפלסטינים שברצועה – "נבריחם לירדן", ואפילו

35 שם, תרשומת 12.3.55.

43 שם, תרשומת 3.4.55.

44 נוסח המכתב באב"ג [קטעים מהמכתב כגון: "אהבת העם בישראל נתונה ליחידת הצנחנים, אשר הוכיחה שוב קבל עולם כולו עליונות הגבורה היהודית והוסיפה דף מפואר לספר הניצחונות של צבא ההגנה לישראל", פורסמו ב"דבר", 4.4.95].

45 ה"ו גלידן לג'ורג' אלן (א"ל).

52 יוב"ג, תרשומת 28.3, 25-28; יומ"א, תרשומת 27.3.55. שרת, כאופייני לגביו, נתפס להרהור שני: "שמא אני נעדר חזון והעזה ואסור לי להפריע לו [לתוכנית הכיבוש של ב"ג]" – אמר לרעייתו צפורה. היא ענתה בשום שכל: "ודאי שכוחו עדיף משלך בדמיון, אבל זהו יתרונוך שרגליך עומדות איתן על קרקע המציאות ואילו הוא מרחף באויר".

יִישָׂרוּ צְמוּדִים לְמִקּוֹמָם, "אֵיךְ-שֶׁהוּא נִסְתַּדֵּר".⁵³ הַמְּשָׁלָה הַצְּבִיעָה עַל הַצְּעָת בֶּן-גּוּרִיּוֹן ב-3 בַּאֲפְרֵיל. אַרְבַּעָה שָׂרִים הַצְּבִיעוּ עִם בֶּן-גּוּרִיּוֹן, תִּשְׁעָה נְגִדוֹ, שְׁנַיִם מְנַעְזוּ. "כַּךְ" – רֶשֶׁם שֶׁרֶת בְּיוֹמָנוּ – "נִחְלַצְנוּ מֵאֶסוֹן אֲשֶׁר מִי יוֹדֵעַ בְּמָה הָיָה מִסְתֵּיִם".⁵⁴

אֵת תְּבוּסָתוֹ זֶה לֹא שִׁכַּח בֶּן-גּוּרִיּוֹן לְשֶׁרֶת לְעוֹלָם.

הַתְּקִרִית הַשְּׁנַיִיָּה, שֶׁאִירָעָה שְׁבוּעַ אַחֲרֵי הַתְּקִיפָה בַּפְּטִישׁ, הוֹלִידָה אֲפֵּי הִיא הַצְּעוֹת לְכִיבוּשׁ שֶׁטַח מִיַּדֵּי מְצָרִים. ב-3 בַּאֲפְרֵיל פִּתְחוּ חַיִּלִּים מְצָרִים בְּאֵשׁ עַל רֶכֶב סִיּוֹר שֶׁל צֶה"ל לִיד נַחַל עוֹז. שְׁנֵי הַצְּדָדִים הוֹצִיָּקוּ תְּגוּרָוֹת וְהַפְּעִילוּ מְרַגְמוֹת. ב-4 בַּאֲפְרֵיל הוֹרָה דִּיָּן לְרֹאשׁ אֲג"ם: "אִם יַחֲדָה הַמְּסִיֶּרֶת לְאוֹרֶךְ רְצוּעַת עוֹזָה תוֹתַקֶּף עַל-יַדֵּי כּוּחַ מְצָרִי, תּוּכַל, לְצוֹרֶךְ הַגְּנָה עֲצֻמִּית, לְהִשְׁתַּמֵּשׁ גַּם בְּאֵשׁ אֲרִיִּלִּית נֶגַד הַתּוֹקֵפִים, וְאִם יִהְיֶה הַכְּרַח בְּדַבֵּר – לְתַקּוֹף אֵת הַמוּצָב הַמְּצָרִי וּלְכַבְּשׁוּ לְשֵׁם חִלּוֹן יַחֲדָתוֹ לְמִשְׁךְ זְמַן הַחִלּוֹן".⁶⁰ אוֹתוֹ יוֹם, בִּישִׁיבַת הַמְּמִשְׁלָה, הִצִּיעַ בֶּן-גּוּרִיּוֹן שִׁישְׂרָאֵל תִּבְטַל חֵד-צְדָדִית אֵת הַסַּכָּם שְׁבִיתַת-הַנֶּשֶׁק עִם מְצָרִים. שֶׁרֶת הִגִּיב כִּי לְמַעֲשֵׂה חוּזֵר בֶּן-גּוּרִיּוֹן וּמִצִּיעַ לְכַבּוֹשׁ אֵת רְצוּעַת עוֹזָה. הַתִּיקוּ שֶׁהוֹשֵׁג בְּהַצְּבַעַת הַשָּׂרִים עַל הַהַצְּעָה – שֶׁשָּׁה כִּנְגֵד שֶׁשָּׁה – הַסִּיָּרָה מֵעַל סֵדֶר-הַיּוֹם וְגַיְלִם תְּבוּסָה נּוֹסֶפֶת לְבֶן-גּוּרִיּוֹן.

הַפְּשִׁיטָה עַל עוֹזָה, כְּמַתְחוּר, הִיתָה נִקּוּדַת מִיַּפְנֵה בִּיחֵסִי יִשְׂרָאֵל-מְצָרִים וּבַתּוֹלְדוֹת הַמְּזוּרַח הַתִּיכּוֹן. שְׁתֵּי הַמְּדִינּוֹת הַפְּסִיקוּ – בְּאוֹרַח מְמַשִּׁי מְאוּד – לְהִידְרֵשׁ לְאִפְשָׁרוּת שֶׁל גִּישׁוֹר וְהַסֵּדֵר וּגְלִשׁוֹ מִטָּה, בְּעֵינַיִם פְּקוּחוֹת לְרוּחוֹתָהּ, אֵל עֶרּוֹן הַמַּלְחָמָה. ב-1956, אַחֲרֵי שֶׁהוֹדַח מִן הַמְּמִשְׁלָה, אָמַר שֶׁרֶת כִּי הַפְּשִׁיטָה עַל עוֹזָה שָׁמָּה קֶץ לְמַגְעֵי הַשְּׁלוֹם הַיִּשְׂרָאֵלִיִּים-מְצָרִיִּים הַחֲשָׂאִיִּים, וְקָהִיר, שֶׁלֹּא הִיתָה מְסוּגֶלֶת לְעַבּוֹר בְּשִׁתְּקָה עַל הַמַּהְלוּמָה שֶׁסִּפְּגָהּ, פִּתְחָה בְּמִסַּע הַטְּרַדָּה לְאוֹרֶךְ הַגְּבוּל, שֶׁהִגִּיעַ לְשִׂאוֹ בְּגַל מִיַּבְצָעֵי הַפִּיֶדְאִיוֹן בְּאוּגוּסְט 1955.⁶⁴

הַצְּלִיפּוֹת וְהַמִּיקוּשִׁים הַשִּׁיטִיתִים, שֶׁכְּמָה מִפְּקִידֵי או"ם יִיחַסוּ לְעַצְבָּנוֹת הַמְּצָרִית שֶׁגְּבַרָה בְּעִטָּיָה שֶׁל הַפְּשִׁיטָה עַל עוֹזָה, וְאִילוּ פְּקִידֵי רִשׁוֹת יִשְׂרָאֵלִיִּים, לְרַבּוֹת שֶׁרֶת, יִיחַסוּ לְשִׂאִיפַת הַמְּצָרִים לְהִינָקֵם עַל הַפְּשִׁיטָה,⁶⁵ הַתְּמַשְׁכוּ עַל פְּנֵי אֲפְרֵיל וְתַחֲזִילַת מְאִי. ב-17 בְּמֵאֵי חֲצַתָה חוֹלִיָּה מְצָרִית אֵת הַגְּבוּל לִיד כִּיִּסּוּפִים וְהַנִּיחָה בְּשִׁטָּה יִשְׂרָאֵל שְׁנֵי

53 יו"מ"א, תרשומות 28-29.3.55, 54 שם, תרשומת 5.4.55. לימים התלונן בן-גוריון: "היינו יכולים במשך לילה אחד לגרש אותם [כלומר את המצרים] מעזה" (בן-גוריון לשרי מפא"י בממשלה), 28.6.56, אב"ג. בן-גוריון המשיך להשתעשע ברעיון כיבוש רצועת עזה בחודשים הבאים: ב-15.6.55 אמר לנחום גולדמן, כי אם יימשכו תקריות הגבול, תכבוש ישראל את רצ"ע. "ומה על התגובה הבינלאומית (...)?" שאל גולדמן. "נעמוד בה!" השיב בן-גוריון. "ומה בדבר סנקציות כלכליות?" "אין דבר, נסבול ונתגבר!" השיב בן-גוריון והוסיף: "אתה יושב בניו-יורק ואינך חש את מצוקת הביטחון בארץ ... אם לא יהיה ביטחון, לא תהיה התיישבות, הכל יהיה רס" (יו"מ"א, תרשומת 15.6.55).

60 דיין אל ראש אג"ם, 4.5.55 (א"צ).

64 יו"מ"א, תרשומת 28.6.56.

65 שם, תרשומת 4.4.55.

מוקשים, שבהתפוצצות אחד מהם נהרגו שלושה חיילי צה"ל ושלושה נפצעו. חמשת שרי מפא"י בממשלה התכנסו ושמעו מפי דיין הצעה למיבצע הסתערות על מוצב מצרי המאוויש במחלקה, מול כיסופים והריסתו. שרת העלה הסתייגויות, אך לבו לא נתנו להתייצב מאחוריהן בנחישות. ישראל הפגינה איפוק אחרי שלוש תקיפות קודמות; עתה מלאה הכוס. שרי המפלגה השלטת הסכימו, כי הנחת המוקשים מחייבת מענה, בייחוד לאור הבחירות לכנסת הממשמשות ובאות (ב-20 ביולי), שבמערכה לקראתן עלולה אי-תגובה להתפרש כחולשה (של מפא"י). בן-גוריון הוסיף בקול מתחזק, כי את נאצר יש ללמד לקח, או אף למוטט: "אפשר בהחלט להפילו ומצווה לעשות זאת. מיהו בכלל - נאצר-שמאסר' זה?"⁶⁸ אף על פי כן, לא נתקבלה בסיכומו של הדיון שום החלטה.

שרי מפא"י חזרו ונועדו למחרת. זלמן ארן, שר בלי-תיק, טען שהפשיטה המוצעת לא תשפיע לרעה על יחסי ישראל-ארה"ב; גולדה מאיר הציעה לפעול בשיטת מידה-כנגד-מידה - במיקוש דרכי סיור ברצועת עזה. השרים הכריעו בעד פעולה ושרת, חרף הסתייגותו, הניח את ההצעה על שולחן מליאת הממשלה. אך בעקבות דיון זה שקל שרת התפטרות:⁶⁹ "אני לא אפעיל סמכותי כראש ממשלה בניגוד למפלגתי" - רשם ביומנו - "מוטב לי להתפטר".⁷⁰

צה"ל תקף בלילה אור ל-19 במאי. הפושטים, פלוגה מגדוד 890, הסתערו על המוצב המצרי, הבריחו את חייליו, פוצצו את הבונקרים וחזרו לשטח ישראל עמוסי נשק שלל. ככל הנראה לא נגרמו אבידות לשום צד. משקיפים ורים פירשו את הפשיטה כ"תבוסה חלקית לשרת ול'מתונים'".⁷² המצרים נחלו מפלה משפילה (פעם נוספת) - ולקחו נקם חיש מהר. ב-30 במאי הם יזמו חילופי אש שהסלימו לדו-קרב תותחים, שבמהלכו הופגזו הקיבוצים נירים, כיסופים ועין השלושה. שני ישראלים, אחד מנירים, נהרגו ו-8 נפצעו. שרת כתב: "ברור לי, כי זו היתה תגובה על כיבוש המוצב המצרי מול כיסופים (...). ואותו כיבוש היה מעשה תגמול על המיקוש הרצחני שבו קיפחו חייהם שלושה מקצינינו. כך נמשכת השלשלת!"⁷⁴

אחרי הפשיטה על עזה נתן נאצר דיברתו, כי שום התקפה עתידית של צה"ל לא תישאר בלי מענה. ב-25 באוגוסט 1955, מקץ חודשי הכנה לא מעטים, תקפה מצרים בתגובה לפשיטת צה"ל ב-22 באוגוסט מול מפלסים. כתריסר חוליות פידאיון, שמנו

68 שם, תרשומת 17.5.55. הכינוי "נאצר-שמאסר" בפי בן-גוריון מקביל לכינוי הלגלגני "אור-שמום", שנקט בשנים אלה כלפי אור"ם.

69 כפי שהתגלגלו דברים, נלכד שרת בכהונת ראש ממשלה חסר אונים שלושה חודשים נוספים, עד תחילת נובמבר, אז עלה סוף-סוף בידי בן-גוריון להקים ממשלת קואליציה חדשה.

70 שם, תרשומות 18.5.55.

72 סיכום מדיני שבועי, 25.5.55 אל"ב).

74 יומ"א, תרשומת 19.5.55.

בסך הכל כשישים איש, נשלחו אל מעבר לגבול רצועת עזה במשימות הרג וחבלה. היתה זו פעם ראשונה שהפעילה מצרים מספר חוליות רב, ובו-בזמן, בתגובה אסטרטגית על פשיטה ישראלית. ישראל נסערה עמוקות עקב הפשיטות, בייחוד אחרי הפשיטה הרצחנית והמעמיקה-חדור ליד קוביבה (באזור יבנה).¹³⁰ יומן לשכתו של דיין מלמד על הערכתו הוודאית - לפחות ב-26 באוגוסט - כי בן-גוריון לא יאשר פשיטת-נגד גדולה. משום כך הציע להוציא לפועל סידרת דקירות-מחט ברצועת עזה, אבל בן-גוריון ושרת החליטו שלא לעשות דבר עד להתכנסות הממשלה לישיבתה ב-28 בחודש. בישיבה נתגבשה תמימות-דעים סביב הצעה לביצוע פשיטות קטנות יותר, על-ידי חוליות קטנות. לפחות פשיטה אחת ממין זה בוצעה אותו לילה, אבל ברגע האחרון ביטל שרת פשיטות נוספות לאור בקשתו של האמריקני אלמור ג'קסון, ממנהיגי ה"קווייקרים", שתיווך בחשאי בין קהיר וירושלים ועתה ביקש לפתוח בסידרת שיחות חדשה.¹³¹

אבל אותו לילה, אור ל-30 באוגוסט, הלמו הפידאיון בחוזקה - עמוק בתוך ישראל. למחרת הבוקר הגיש דיין את התפטרותו, בהתלוננו על הפער שבין מדיניות הממשלה ובין השקפותיו-הוא: מצב זה - אמר - "מונע ממני את האפשרות לשאת באחריות הנדרשת". בן-גוריון הניח את מכתב ההתפטרות לפני סגל שרי מפא"י והודיע אולטימטיבי: על השרים לנקוט קו ברור - של שרת או שלו. השרים סירבו להחליט וכך חלפה יממה של תיקון.

בינתיים נמסר על תקיפות פידאיון נוספות. שרת נכנע - ובישיבת ממשלה שלא מן המניין, שכינס בשעה מאוחרת יותר אותו יום (30 באוגוסט), תמך בפשיטה גדולת-הממדים שהציע דיין. הממשלה נתנה הסכמתה.¹³² הפשיטה הישראלית בוצעה בלילה אור ל-1 בספטמבר. הופעלו שלוש פלוגות צנחנים. התקיפה העיקרית התקדמה עד עיבורי האן יונס. 72 מצרים ופלסטינים נהרגו ו-58 נפצעו. לצה"ל היה הרוג אחד ו-11 פצועים.

בלילה אור ל-13 בספטמבר חצו שלושה חבלנים את הגבול (מלבנון) והטמינו פצצות ליד שני בתים ורפת במושב עלמה. המיכנים ניווקו קשה אך לא היו אבידות בנפש. כעבור עשרה ימים חצתה את הגבול חוליה שיצאה מהכפר מרון א-ראס, ירתה אש אוטומטית על אוטובוס שנסע בכביש צפת-חיפה ליד מירון והטילה עליו רימונים. שני ישראלים נהרגו ועשרה נפצעו. לא היה כמעט ספק, ששתי התקיפות אורגנו בידי המצרים.¹⁴⁷

130 ווסטלייק (ת"א) למקמילן, 6.9.55 (אל"ב).

131 דיין/אבני, עמ' 151; גור, "האן יונס, פלוגה בפשיטה", מערכות 176, יוני 1996.

132 דיין/אבני, עמ' 151-150.

147 יו"מ"א, תרשומות 22/27.9.55.

שר הביטחון בן-גוריון הורה לדיין להניח ללבנון כל עוד נוקטים הלבנונים "אמצעים נמרצים" לבלום חדירות. אבל בן-גוריון הביע דעתו, כי יש לדרוש מהלבנונים לפצות את משפחות נפגעי המארב. שרת שלל רעיון זה והגדרו "צעד ללא תקדים". הוא חשד בדיין שהוא "חותר למעשה תגמול ויהי מה" נגד לבנון. לבנון לא עצרה את החשודים בתקריות האחרונות, ודיין תבע ביצוע פעולת גמול עזה נגד הכפר הלבנוני מרון א-ראס, שכן לדעתו יאלץ צעד שכזה את הלבנונים לבלום את הסוכנים הסורים-מצרים ואת הכנופיות המקומיות שלהם. אבל שרת עמד איתן. בן-גוריון, שתמך בדיין, נסוג נוכח נחרצותו של שרת. קרוב לוודאי שחש כי אם יגיעו דברים לכלל הצבעה, תתייצב הממשלה לימין שרת.¹⁵³ אמצעי ביטחון מוגברים שנקטה לבנון, לרבות מעצר קומץ מסתננים ותיקים, השרו בסופו של דבר רגיעה מחודשת בגבולה הצפוני של ישראל.

פרק שנים-עשר - הידרדרות למלחמה

ב-26 באוקטובר תקף כוח מצרי את מוצב "המשטרה" של ישראל בביריין (בארותיים) ליד אל-סבחה - 200 מטר בתוך "המפורז" {הדרומי} - הרג ישראלי אחד, פצע ארבעה ושבה שניים. הפשיטה היתה, ככל הנראה, מענה מצרי לשביית חמישה חיילים סורים ליד גשר בנות יעקב ב-23 באוקטובר בידי צה"ל. מצרים וסוריה חתמו הסכם הגנה הדדי ב-19 באוקטובר, וסביר שנאצר ראה צורך להפגין סולידריות. היה ברור אפילו לשרת - שעדיין היה ראש ממשלה ובאותם ימים עשה בפריס - כי ישראל לא תוכל שלא לגמול.¹⁰ בלילה אור ל-28 באוקטובר בוצעה פשיטה ("מיבצע אגד") על משטרת כונתילה שבסיני, שלושה קילומטרים ממערב לגבול הבינלאומי ובערך באמצע הדרך בין אילת ל"מפורז". פקודת המיבצע הגדירה את "הכוונה" כ"לשבות כ-15 חיילים ממשטרת כונתילה", אלא שהפעם לא היה מדובר בעין-תחת-עין או בסילוק המצרים מהאזור. בן-גוריון ודיין החליטו ארבעה ימים לפני כן, בתגובה לידיעות בדבר עיסקת הנשק "הצ'כית", להתגרות מלחמה במצרים באמצעות פשיטות גמול שידחקו במצרים לבצע התקפות-נגד, אשר יעניקו לישראל עילה לאסור מלחמה. ואומנם מטרה זו עמדה ביסודן של שלוש פשיטות גמול רבות-עוצמה, שבוצעו באוקטובר-דצמבר 1955: בכונתילה, בסבחה ובחוף הכנרת ("מיבצע עלי זית").¹²

הפשיטה בכונתילה לא גרמה למצרים לסגת מהעמדות שבהן התחפרו ב"מפורז". ב-31 באוקטובר, בעוד שרת נעדר מן הארץ לרגל מסעו באירופה, החליטו ארבעת

153 שם, תרשומות 22-25, 27 ו-28 בספט', 1955.

10 שם, תרשומת 26.10.55.

12 בר-און/שערי, עמ' 54-89.

שרי מפא"י שנתרו בארץ – בן-גוריון, גולדה מאיר, לוי אשכול וזלמן ארן – לשים קץ לפרשת האזור המפורז (הדרומי) אחת ולתמיד על-ידי גירוש המצרים משם. לוי אשכול, ממלא מקום ראש הממשלה, נרתע וביקש לדחות את ההחלטה עד להיווצרות בשרת, אבל בן-גוריון, שבתוך זמן קצר עמד לכהן כראש הממשלה – לאחר שאך זה סיים את המשא-ומתן על הקמת קואליציה חדשה – תבע פעולה מיידית ועמד על דעתו בעקשנות. שלושת השרים השלימו עם תביעת בן-גוריון ואישרו את הפעולה, אולם דומה שלא ידעו כי מטרתו העיקרית של ראש הממשלה ושר הביטחון היתה לגרות ולגרור את מצרים למלחמה.

שרת חזר מאירופה וביומו האחרון כראש ממשלה (2 בנובמבר) הביע "ספק לגבי המועד": אותו יום הציג בן-גוריון את ממשלתו החדשה בכנסת ובנאומו הראשון כראש ממשלה הביע נכונותו להיוועד עם נאצר למשא-ומתן על שלום. "בן-גוריון" – ציין שרת ביומנו – "לא ראה, כמובן, שום סתירה הגיונית בין ההפגנה המילולית והמיבצע הצבאי המעשי".¹⁶ אכן, אפשר שהצעתו הפומבית של בן-גוריון נועדה, לפחות במידה מסויימת, להסיח את שימת לבם של המצרים מן העומד להתרחש.

באותו לילה, אור ל-3 בנובמבר, פתח צה"ל בהתקפה מפוצלת על עמדות מצריות משני עברי הגבול, שבוצעה בידי כוח בסדר-גודל של חטיבה ("מיבצע הר געש"). מטרת המיבצע הוגדרה כתגובה על הפרת הסכמי שביתת-הנשק ב"מפורז" על-ידי מצרים ו"נכונות לביצוע מיבצע 'שחר'", כלומר כיבוש רצועת עזה (צעד שנתפש במטכ"ל כמוליד מלחמה כוללת עם המצרים בסני).¹⁷ הפעולה, שהתנהלה באל-סבחה ובואדי סיראם, בוצעה חרף התחייבות של ישראל ל"ראש מטה משקיפי או"ם לויטננט-ג'נרל} ברנס, כי תימנע מכל צעד שעלול "להחריף את המצב" בתקופת היעדרותו עקב צאתו להתייעצויות עם המרשלד בניו-יורק. 81 חיילים מצריים נהרגו ו-55 נשבו. 5 חיילי צה"ל נהרגו ו-35 נפצעו. כל העמדות המצריות נכבשו ונהרסו.

הפעולה היתה הגדולה ביותר שביצע צה"ל מאז מלחמת 1948. במהלך הפשיטה ביקש דייך מבן-גוריון רשות להשאיר את היחידות התוקפות של צה"ל בעמדות שכבשו בעבר המצרי של הגבול למשך יממה – בתקווה שהמצרים יבצעו התקפת-נגד ויעניקו לישראל הזדמנות להסלים את ההתנגשות, אך בן-גוריון סירב; נראה, כי חשש לתגובת המערב.

בן-גוריון ודיין לא הצליחו להתגרות מלחמה במצרים באוקטובר-נובמבר 1955 (בפשיטות על כונתילה וסבחה). שמא תיגרר מצרים למלחמה מכוח התקפת צה"ל על בעלת-בריתה סוריה? זה היה ההיגיון שביסוד המהלומה שהנחית צה"ל בלילה אור ל-12 בדצמבר 1955 ("מיבצע עלי זית" או "פעולת כנרת") בהתקיפו את שרשרת

16 דייך/אבני, עמ' 158–159; יזמ"א, תרשומת 2.11.55.

17 "פקודת מיבצע 'הר געש'", אג"ם/מיבצעים אל סגן הרמטכ"ל, 31.10.55 (א"צ).

המוצבים הסוריים שלאורך החוף הצפוני-מזרחי של הכנרת. לפעולה זו, שבוצעה בכוח של חטיבה, לא קדמו שום צעדים סוריים אלימים בולטים או הרעה מתמדת במצב הביטחון לאורך הגבול המשותף. לפי מיסמכי צה"ל עצמו, "לפעולה לא קדמה שום התגרות ספציפית מצד הסורים".³⁶ ואומנם לישראלים רבים, לרבות כמה שרי ממשלה, באה ההתקפה רחבת הממדים כרעם ביום בהיר.

ב-10 בדצמבר, יום קודם הפשיטה, ירו הסורים על ספינת משטרה ישראלית שקרבה אל החוף המזרחי של הכנרת. לא היו נפגעים. ככל הנראה שוגרה הספינה במיוחד בכוונת פרובוקציה, כדי למשוך אש סורית.³⁷ בן-גוריון אישר את "מיבצע עלי זית" בפגישותיו עם דיין ב-8 וב-11 בדצמבר. הוא לא נועץ בממשלה ולא יידע אותה. שרת, אז בארה"ב, רשם במרירות כעבור ימים מספר: "חשבת: בן-גוריון שר הביטחון התייעץ עם בן-גוריון [ממלא-מקום] שר החוץ, וקיבל אישור מבן-גוריון ראש הממשלה".³⁸

בשלהי נובמבר הפגיע שרת בבן-גוריון במיוחד להימנע מפעולות גמול בעוד הוא עושה בארה"ב ופועל שם להשגת נשק אמריקני. ברי היה לו, כי פעולות גמול עלולות לשבש את מאמציו. דאלס הבטיח להשיב לבקשות הרכש של ישראל בתחילת דצמבר ופקידי רשות ישראלים, לרבות השגריר אבן, העריכו כי התשובה תהיה חיובית.⁴³ אחרי הפשיטה הודיעה ארה"ב כי היא משעה את החלטתה.⁴⁴ כשנודע דבר "מיבצע עלי זית" לשרת, והוא אז בניו-יורק, ניחש זאת בדיוק: "חשך עולמי עניין הנשק [מארה"ב] נרצח (...). התפלצות (...). הפשיטה גם סיכלה פגישה חשאית אפשרית בין נאצר ונציג ישראלי והותירה רושם כי ישראל מתגרה מלחמה".⁴⁵ אולם נראה כי בתוך ימים ספורים חש בן-גוריון חרטה "על המועד ועל ההיקף" של

36 "דוח תחקיר מיבצע עלי זית", מטכ"ל צה"ל (מתחילת 1956) (א"צ); יומ"א, תרשומת 13.2.56; ישראל טענה, כי בעשרת החודשים שקדמו לפעולת הגמול היו 25 תקיפות סוריות על כלי שיט, סורים ויישובים ישראליים, אך כמתחוויר לא נהרג אף לא ישראלי אחד באחת מהן (יומ"א, 28.6.56).

37 יומ"א, תרשומת 13.2.56; בהצעה שהעלה באוקטובר אל"מ עוזי נרקיס, ראש מחלקת מיבצעים/אג"ם, לביצוע פעולת גמול נגד סוריה, נאמר כי "תבויים פעולת דיג ע"י דייגים ישראליים (...). באזור קורסי" ("פעולות תגמול", נרקיס לסגן הרמטכ"ל, 11.10.56 (א"צ)).

38 יומ"א, תרשומת 16.12.55.

43 בר-און/שערי, 77-78, 81.

44 מזכר על שיחת ג' אלן וד' ברגוס עם אבא אבן ויוחנן מרון, 14.12.55 (א"ל).

45 יומ"א, תרשומת ל-11.12.55 (זמן ניו-יורק). בן-גוריון, דיין וסניגורי הפשיטה טענו, כי היא לא השפיעה על ההחלטה. בן-גוריון גרס, כי ישראל לא הפסידה דבר (פרוטוקול ישיבת הוועדה המדינית של מפא"י, 28.12.55, אמ"ע; בר-און/שערי (עמ' 81) תומך בהשקפה זו. שרת, שהיה אמור לקבל את תשובת ארה"ב ב-12 בדצמבר, סבר כי וושינגטון עמדה להשיב לו "תשובה חיובית מוגבלת" ואילו הפשיטה החניקה אותה (שרת אל בן-גוריון, 2.7.56, מובא ביומ"א, תרשומת ל-25.7.1956); מסמכים אמריקניים וזמינים מאששים את הדעה, שהתשובה היתה שלילית גם אילמלא בוצעה הפשיטה.

הפשיטה, אם גם נשאר משוכנע כי לא היא קירקעה את עיסקת הנשק עם ארה"ב.⁵¹ כך או כך, אפשר שיותר מכל פשיטה אחרת עוררה זו על הצבא ועל בן-גוריון עצמו ביקורת מצד קשת נרחבת של גורמים פנים וחוץ ישראליים. ישיבת הממשלה ב-25 בדצמבר, שבה דיווח שרת לשרים על מסעו לארה"ב, התאפיינה במתיחת ביקורת נרחבת. אפילו שרי "אחדות העבודה" "האקטיביסטים" משה כרמל וישראל בר-יהודה עירערו על עיתוי הפשיטה. אפילו ח"כ מנחם בגין, ראש מפלגת "חרות", שבדרך כלל לא דגל בטיפול בכפפות משי בערבים, מתח ביקורת על המיבצע.⁵³

שרת הוקיע את הפשיטה בישיבת הוועדה המדינית של מפא"י, שהתכנסה ב-27 בדצמבר 1955, וכרך את ביקורתו ב"עיסקה הצ'כית": ישראל חייבת להשיג נשק ותמיכה מאזנים מן המערב; "מיבצע עלי וית" מיקש תמיכה זו. השטן עצמו – אמר שרת – לא היה יכול להמציא דרך טובה מזו להזיק לישראל. שרת גם שלל בתוקף את רעיון מלחמת המנע, באומרו כי היא "מוכרחת לקומם [את העולם] נגדנו" ומשום שהיא לא תפתור דבר.⁵⁵

חרף הצפי הישראלי, החליט נאצר הפעם לתקוף את ישראל ישירות מרצועת עזה באמצעות הפידאיון. מסע הפידאיון החל ב-7 באפריל 1956 והסתיים ב-10-11 באפריל – הם הרגו 8 או 9 אזרחים ישראליים ו-2 חיילים, ופצעו 32 אזרחים ו-17 אנשי צבא. אבדותיהם הסתכמו ב-16 הרוגים, 2 נעדרים ו-5 שבויים. המסע הגיע לשיאו ב-11 באפריל, אז ירו פידאיון שפעלו מדרום-מזרח לתל אביב על אוטובוס ומשאית ואחר-כך רצחו 4 (לפי כמה מקורות: 5) ילדים ומורים ופצעו עוד 5 בהתקפה על בית כנסת בבית-ספר-פנימייה במושב שפירי. במקומות אחרים אותו לילה פצעו הפידאיון כתריסר ישראלים במארבים ובתקיפות רימונים. המסע היכה את ישראל בהלם. ב-9 באפריל הציע דיין פשיטה עמוקה ללב סיני לרבות נחיתה מן הים או הצנחה ממטוסים. בן-גוריון פסל פעולת גמול לאור המספר הקטן יחסית של האבדות הישראליות. אבל הטבח בשפירי הפך את הקערה על פיה. בן-גוריון הורה לדיין להעמיד את הצבא הכן למלחמה וזימן את הממשלה לישיבת חירום ב-13 באפריל. ב-12 באפריל נועד בן-גוריון עם דיין, ראש אמ"ן ומפקד חיל האוויר. נדונו תוכניות מלחמה.⁹⁵ למחרת הציע בן-גוריון בישיבת הממשלה ביצוע פעולת גמול נגד בסיס פידאיון ברצועת עזה. היה ברור, כי בנסיבות שנוצרו עלול צעד שכזה לגרום למלחמה; הסלמה היתה בלתי נמנעת כמעט. כמה שרים, ובראשם שרת, התנגדו או הביעו הסתייגויות, משה שפירא, שר הדתות, אמר שאין לבצע פעולת גמול בטרם ייוועד בן-גוריון עם המרשל.

51 יומ"א, תרשומות 20.12.55 ו-25.12.55.

53 זכי שלום, "מדיניות הביטחון השוטף, 1948-1956: דילמות מרכזיות", "עיונים בתקומת ישראל" כ"א 1991, עמ' 162.

55 פרוטוקול ישיבת הוועדה המדינית של מפא"י, 27.12.55 (אמ"ע); יומ"א, תרשומת 27.12.55.

95 גד-און/אתגר, עמ' 92; בר-און/שערי, עמ' 147-148.

מסוייגים, הסמיכו השרים לבסוף את בן-גוריון להורות על פעולת גמול לפי שיקולו אם יתחדשו התקפות הפיזאיון. שרת, השר היחיד שהצביע נגד הצעה זו, יצא את הישיבה מדוכא וצופה מלחמה.⁹⁶

כפי שהתגלגלו דברים, שוב יצא שרת וידו על העליונה. לחץ מערבי ואו"ם על נאצר, וחששות מצרים מפני מלחמה בטרם יהיה צבאה מוכן לקראתה, שיכנעו את קהיר להפסיק את הפשיטות. בן-גוריון ודיין שוב החמיצו את מלחמתם.

ההסתננות האלימה מירדן לישראל הגיעה לשיאה אור ל-18 בינואר 1955 בהירצח 2 טרקטוריסטים ישראליים חברי מבואות ביתר בכפר הנטוש עג'ור. שרת החליט לאשר פעולת גמול כדי לרצות את הציבור.¹¹⁷ אבל הוא ידע כי צעד זה לא יפתור דבר: "להיפך, אני חושש מאוד כי ישמש חוליה פותחת למחזור חדש של דמים בספר".¹¹⁸ אך לפני שהיה סיפק לבצע פעולת גמול כלשהי, הודיעה ירדן כי עצרה כמה מבין הרוצחים. שרת, שנתמך בידי שרי מפא"י בממשלה, הישעה את המיבצע ובתוך כך חש "הקלה עצומה".¹¹⁹ ישראל נמנעה מפעולת גמול ועם זאת אין ספק כי רציחות עג'ור נמנו עם הגורמים המצטברים, שכעבור שבועות מספר הטילו משקלם לחיוב – במודע או שלא במודע – כאשר החליטו מנהיגי ישראל כי זה"ל יתקוף את המצרים בעזה.¹²² {מיבצע חץ שחור", 28.2.1955} הירדנים תפסו כי מדיניות האיפוק של שרת התפוגגה או עומדת על סף התמוטטות.

פרק ארבעה-עשר – סיכום

פשיטות הגמול הצה"ליות הפרו את הריבונות הטריטוריאלית של מדינות ערב. תחת להידרש למסתננים יחידים, התייצבה ישראל מול ממשלות ירדן ומצרים וכוחותיהן המזויינים ואיתגרה אותן ישירות. החל בשלב מסוים ב-1953 נעשה מחזור ההסתננות ופעולות הגמול הרה מלחמה, דבר שמנהיגים ישראליים מסויימים (החל מ-1954) חתרו לקראתו באורח פעיל ושמא לא היו מסוייגים ממנו. אבל אפילו בלא מלחמה שכזאת, נודעה לפשיטות הגמול השפעה שלילית מתמדת על יחסי ישראל עם שכנותיה. הוויה זו הציקה לשרת בלי הרף, אך בן-גוריון ודיין, ככל שמלמד התיעוד הזמין, לא נטרדו בשל כך יתר על המידה.

פשיטות הגמול היו, מעל לכל, פעולות ענישה והרתעה, אבל הן גם רוממו את הרוח בישראל, סייעו בחישול חברת המהגרים רבת-הגוונים לאומה מאוחדת וקרוב

96 בר-און/אתגר, עמ' 91-92; יומ"א, תרשומת 13.4.56. מכר-און/שערי, עמ' 146, משתמע כי בישיבת הממשלה ב-13 באפר' לא תמך בן-גוריון בביצוע מהלומת גמול או באסירת מלחמה.

117 לוסון (ת"א) למחמ"ד, 22.1.55. (א"ל).

118 יומ"א, תרשומת 18.1.55.

119 שם, תרשומות 23-24.1.55.

122 ניקולס לאידן, 8.3.55 (אל"ב); יומ"א, תרשומת 26.2.55.

לודאי שסייעו למפא"י לשמר בידיה את השלטון ולהסיג אחור את הימין המיליטנטי והקולוני יותר, ובלי ספק גם הכשירו את צה"ל לקראת "הסבב השני" העומד בשער. במישור היחסים הישראליים-ערביים נודעו למדיניות הגמול תוצאות שליליות ברורות ומתמשכות: היא העצימה את העוינות והשנאה כלפי ישראל בלב ההמונים במדינות השכנות. כל מיבצע גמול, כלשון שרת ביומנו ב-1956, "מחדש ומצית ים של שנאה".⁹ קיימות ראיות המלמדות כי פעולותיה של ישראל הנכירו כלפיה את דעת הקהל הערבית ומנהיגים ערביים כמלך עבדאללה, ראש ממשלת ירדן סמיר ריפאעי ו(נשיא מצרים) נאצר. מנהיגים אלה היו מוכרחים להביא בחשבון את רחשי לב הציבור שלהם, ובייחוד את רחשי האלימות הצבאית והפוליטית. להיבט זה כיוון שרת בדברו על "השמות שאנו עושים במו ידינו בכל סיכוי של הכשרת הקרקע לקראת השלום".¹⁰ מנקודת מבטו של חוקר תולדות מדיניות ישראל והליכיה בקבלת החלטות, היתה כהונת שרת בראשות הממשלה התקופה המעניינת ביותר בשנים 1949-1956. השנים 1949-1953 ו-1955-1956 היו שנות שלטון אוטוקרטי, אם גם במסגרת קואליציונית ודמוקרטית. תקופת שרת נתאפיינה במחלוקת עזה, בעצות נוגדות, במעלות ומורדות ובהססנות, אבל המדיניות "האקטיביסטית" הוצאה לפועל אפילו בתקופה זו; רוב פעולות "יחידה 101" בוצעו כאשר היה שרת ממלא-מקום ראש הממשלה. כאשר פרש בן-גוריון מן הממשלה בשלהי 1953 הוא הניח על שולחן יורשו חבילת קלפים סדורים בכוונת-מכוון - מזה מדיניות "אקטיביסטית" שלטת, ומזה שניים מראשי הדוגלים בה - דיין כרמטכ"ל ולבון כשר הביטחון - ליד הגאי המימסד הבטחוני - המערכת החזקה ביותר במדינה. שרת, כפי שתפס בן-גוריון בחוש, לא היה האיש שבכוחו להשתלט על המימסד הבטחוני או לרסנו. עליית שרת אל כס ראשות הממשלה פתחה אפוא עידן חדש ו"מדיניות איפוק" חדשה רק למראית עין. לאמיתו של דבר, מעולם לא המריאה מדיניות חדשה זו מן הקרקע. המסתננים לא העניקו לשרת תקופת חסד. והצבא, מונהג מאז דצמבר 1953 בידי דיין, תכנן בחסד עליון ובאותה שעה גם בעל נטייה בולטת וחריגה לכנות, היה לוחמני יותר מתמיד. בין 1948 ו-1953 הרכין הצבא ראשו לפני רצון בן-גוריון, אבל את ראש הממשלה החדש לא חשו האלופים צורך לכבד, ולא אחת אף פעלו מאחורי גבו. שרת נדרש לכל משאבי כוחו כדי לרסנם ולמנוע בעדם ביצוע מיתקפות שמטרתן כיבוש שטח ערבי אם בדרום לבנון, אם ברמת הגולן, אם בגדה המערבית ואם לאורך גבול מצרים. ובדיוק כשם ששרת ועמיתיו השרים נגררו ונדחפו על-ידי האלופים, ובמידה מסוימת אף תומרנו בידיהם, כך דורבנו המנהיגים "האקטיביסטים" עצמם דרך-קבע על-ידי הקצינים הזוטרים, כגון שרון. המדינאים גילו לא אחת, כי הפשיטות שאישרו

9 ימ"א, תרשומת 28.6.56.

10 שם, תרשומת 5.7.55.

העמיקו לכת הרבה מעבר למיגבלות שהיתוו להן מראש, וכי המפקדים שבשטח הם שנטלו לפעמים את היוזמה לביצוע פעולות.

שרת, מטבעו איש חלש (בן-גוריון צדק בסוגייה זו), מצא את עצמו נצור מכל עבר, מולחץ ומורתע על-ידי המימסד הביטחוני, על-ידי עמיתיו שרי מפא"י שכוללנית היו מתונים פחות ממנו, על-ידי צלו של קודמו, שלא היה מסוגל להינתק ממש ממהלך העניינים ועד מהרה פתח בתמרונים חזרה, לזירה, ועל-ידי הציבור שלא היה נכון לספוג פגיעות מידי הערבים בלא לגמול להם. יתר על כן, בתוך המימשל היה בסיס הכוח של שרת מוגבל אך למשרד החוץ, שאנשיו הורחקו דרך קבע על-ידי המימסד הביטחוני מכל עניין שדבר לו עם מדיניות הביטחון, להוציא אילוץם להסביר ולתרץ את פעולות צה"ל לעולם – לאחר מעשה.

את ראשות הממשלה של שרת אפשר לראות כפעולת מאסף מתמשכת ונטולת הצלחה. הוא טען, כי הלוחמנות הישראלית תנכיר את המערב, תגביר את השנאה הערבית העממית כלפי ישראל ותרחיק ביתר שאת את אפשרות ההגעה להסדר במשא-ומתן. בן-גוריון ודיין חשבו אחרת. הערבים – אמרו – אינם מעוניינים בשלום ושואפים רק להשמיד את ישראל; לכל המיטב, הם שואפים להסדר במחיר (טריטוריאלי) שאינו קביל. אשר למערב, בן-גוריון ודיין הסיקו מסקנה פשוטה ממלחמת 1948 (ומן השואה): ישראל עומדת בדד, להוציא הסיוע הכספי והמדיני של יהדות העולם. ארה"ב ובריטניה מעוניינות בראש ובראשונה לבלום את הקומוניזם ועז רצונן להתיידד עם העולם הערבי או לקיים את אהדתו, שכן הן זקוקות לנפט שלו ולמעמדו הגיאואסטרטגי; ארה"ב ובריטניה מונעות נשק וערובות ביטחון מישראל בשל שיקולי "ריאל-פוליטיק" ובלי שום תלות בפשיטות הגמול או בטיב ההתנהגות הישראלית, טובה או רעה. אומנם, בן-גוריון היה מודע היטב לכוורח למנוע בעד הפיכת ישראל למנודה – ל"מדינת פְּרִייה".

שרת לא היה יריב חלוש לגמרי. פעם בפעם נקט עמדה תקיפה. שוב ושוב אילץ את צה"ל לבטל פעולות גמול שתוכננו. הוא עקר מידי שר הביטחון את זכותו הבלעדית להחליט על ביצוע פעולות גמול והעתיק את האחריות לכך תחילה ל"וועדת שלושה" (ראש הממשלה, שר הביטחון, שר החוץ), תוך שמליאת הממשלה מיישבת בהחלטתה כל מחלוקת, ואחר-כך לסגל חמשת שרי מפא"י בממשלת הקואליציה, אך ניצחונות אלה היו בלתי יעילים. בסופו של דבר לא עלה בידי שרת לרסן את "האקטיביסטים".

שליטתו של שרת תמה מבחינה מעשית בפברואר 1955, אף שנשאר ראש ממשלה עוד חצי שנה. חזרת בן-גוריון לממשלה כשר הביטחון והפשיטה על עזה סתמו את הגולל על "מדיניות האיפוק", ואילו ה"עסק ביש", התליות בקהיר בינואר 1955 והפשיטה בעזה, עשו לאל כל אפשרות של ארגעה לאורך גבול ישראל-מצרים. שתי הארצות הועלו על פסי ברזל שהוליכו לעימות.

משה שרת ומאבקו ב"ביטחוניזם"

הקואליציות שהתגייסו מפקידה לפקידה נגד האקטיביזם של בן-גוריון, מתוך הממשלה ואף מתוך מפלגתו שלו, הטרידו אותו ביותר ואף הציבו מכשולים של ממש בדרך להגשמת המדיניות שביקש להוביל. כמה וכמה מנהיגים מן השורה הראשונה והשנייה של מפא"י¹ פיקפקו בינם לבין עצמם זה מכבר בתבונה שבמדיניות האקטיביסטית של בן-גוריון, אך ברוב המקרים הם לא העזו להשמיע את פקפוקיהם ברבים.

בראש המפקקים עמד משה שרת, אשר נטה על פי טבעו למתינות ולזהירות. בתור מי שהיה מופקד מאז מותו של חיים ארלוזורוב על ניהולה היומיומי של מדיניות החוץ, הוא היה גם הרבה יותר רגיש מבן-גוריון למשמעויות המדיניות של ההכרעות המעשיות שהוצאו לפועל.² גבריאל שפר, הביוגרף של שרת, מגסה לתאר את המחלוקות בין שרת לבין בן-גוריון כהשתקפות של שתי אסכולות מנוגדות, שפילגו את התנועה הציונית ואת מנהיגות המדינה בשאלות יסוד. את שורשי ההתנגשות ביניהן הוא מוצא כבר בשנות העשרים.³

פרשנות זו נראית לי מופרזת בכל הנוגע לשנים שקדמו לסיומה של מלחמת העצמאות, ואף לשנים הראשונות של מדינת ישראל. אף שהשניים נחלקו בדעותיהם מפעם לפעם, והשוני העצום באופיים ובטמפרנט שלהם השתקף בוויכוחים שהתנהלו

* מתוך: פרק "הביטחוניזם ומבקריו 1949-1967", מרדכי בר-און (עורך), *אתגר הריבונות - יצירה והגות בעשור הראשון למדינה*, עמ' 62-103 (נכלל גם במ' בר-און, *עת מלחמה ועת שלום - עיונים בתולדות מדינת ישראל 1948-1967*, עמ' 166-206).

כמה הערות הושמטו או קוצרו. ההערות סופרו מחדש. הערות המערכת - בנטוי. כגון פנחס ספיר, יוסף שפרינצק ודוד רמז.

1 על מחלוקות שרת-ב"ג לפני הקמת המדינה ובשנים הראשונות ראו אורי ביאלר, *הקונפליקט הישראלי-ערבי בעיני בן-גוריון ושרת*, *מדינה וממשל* א-2 (סתיו תשל"ב), עמ' 71-84; אילן פפה, "משה שרת, דוד בן-גוריון והאופציה הפלשתינאית, 1948-1956", *הציונות*, יא (1986), עמ' 361-379; Avi Shlaim, "Conflicting Approaches to Israel's Relations with the Arabs: Ben-Gurion and Sharett", *Middle East Journal* 37(2)(1983), pp. 180-201.

3 ג' שפר, "פתרון כולל מול מיתון הסכסוך הישראלי-ערבי; בחינה מחודשת של ההתנגשות בין משה שרת ודוד בן-גוריון", בתוך: מ' שטרן ואחרים (עורכים), *הציונות והשאלה הערבית*, עמ' 119-162.

ביניהם מדי פעם בפעם, לא היה ספק מי הקובע ומי המנהיג, והמחלוקות נגעו על פי רוב בשאלות של טקטיקה ולא בסוגיות אסטרטגיות.⁴

במשך כל השנים הללו הצליחו בן-גוריון ושרת לקיים, ללא מתיחות יתרה, את מה שהראשון כינה בשם "הקואליציה שלנו". הפער בין עמדותיהם היה ברוב המקרים פער של מידה ולא של אלטרנטיבות מדיניות יסודיות. זכי שלום מביא שפע של מובאות מדבריו של משה שרת בשנים 1949–1952, שבהן הוא חוזר ומסביר את חשיבות החתירה והמאמצים להשגת שלום. אך בדיקה מפורטת יותר של כל המקרים שבהם הועמדה בפני ישראל הצעת פשרה מעשית, ובכללה דרישה מישראל לוותורים בתחום הטריטוריאלי, או בקשר להחזרת פליטי תש"ח, מגלה כי שרת לא הציג אלטרנטיבות של ממש למדיניותו הסרבנית של דוד בן-גוריון.⁵

רק ב-1953, כאשר החלו יחסי ישראל עם שכנותיה להידרדר, והוחרף הקו ה"ביטחוניסטי" שביקש להקציץ את תגובותיה של ישראל להתגרירות הערבים, נפערה גם תהום שהלכה והעמיקה בין משה שרת ובן-גוריון. אל התהום הוזה נפל שרת באביב 1956, כאשר הודח על ידי בן-גוריון. בתקופה זו אכן ניזונה המחלוקת הן משוני תהומי בטמפרמנט והן מפערים עמוקים בכל הנוגע להשקפת עולם ולתפיסת המציאות המדינית שבה פעלה מדינת ישראל באותה עת.

החל משנת 1953, ובמיוחד לאחר שגמאל עבד אל-נאצר תפס את השלטון במצרים והציב את הסכסוך עם ישראל במרכז מאמציו לרכוש לעצמו עמדת מנהיגות בעולם הערבי, היה ברור הן לשרת והן לבן-גוריון כי בשלב זה אין כל סיכוי לשלום בין ישראל לערבים. אך שרת האמין שניתן למתן את הסכסוך וגילה רגישות רבה לתגובתן של אומות העולם, ובמיוחד של ארצות-הברית; ואילו בן-גוריון סבר

4 חוקרים מעלים פרשיות שונות מן הימים הראשונים לתקומת ישראל, כגון הרהורים שהעלה שרת בנוגע לאופציה הפלסטינית - הצבעת של שרת נגד הצעתו של בן-גוריון לכבוש את אוור ירושלים והר חברון בספטמבר 1948 ("בכ"י לדורות"), התנגדותו של שרת להעברת משרדי הממשלה לירושלים בניגוד להכרעת האו"ם וכיוצא באלו - כמסמני מחלוקת אסטרטגית עמוקה בינו ובין בן-גוריון. אילן אסיה, *מוקד הסכסוך: המאבק על הנגב 1947-1956*, ירושלים 1994, פרקים ג' וד'. אך לי נראה שכל המקרים האלה ביטאו הרהורי בטן וחרדות שבלב יותר מאשר דעה נחרצת. באותה תקופה לא העמיד שרת את עצמו כאלטרנטיבה למנהיגותו הקובעת של בן-גוריון. עליונותו של בן-גוריון בלטה במיוחד בפרשת העברת משרדי ממשלת ישראל לירושלים בדצמבר 1949. על פרשה זו ראו אורי ביאלר, "הדרך לבירה - הפיכת ירושלים למקום מושבה הרשמי של ממשלת ישראל בשנת 1949", *קתדרה*, 35 (ניסן תשמ"ח), עמ' 163-191.

5 זכי שלום, *דוד בן-גוריון, מדינת ישראל והעולם הערבי 1949-1956*, שדה בוקר 1995, עמ' 209-216, 227-233; הנ"ל, "התנגדות בן-גוריון ושרת לתביעות הטריטוריאליות מישראל 1949-1956", *עיונים בתקומת ישראל*, 2, (1992), עמ' 197-213. מיכאל בריצ'ר מתאר את המתיחות בין השניים בראש וראשונה כהתנגשות "ביורוקרטית" (ר' ספרו: Michael Brecher, *The Foreign Policy System of Israel*, Oxford U.P. 1972, עמ' 257-261).

שהחרפת הסכסוך נחוצה כדי להרתיע את הערבים מתוכניותיהם להצר את צעדיה של ישראל ואף לאיים עליה במלחמה כוללת. אומנם, גם בן-גוריון הבין היטב את מיגבלות כוחה של ישראל בהתייצבה מול מעצמות העולם, ולא זילזל בכוחן של המעצמות להשפיע על גורלה של מדינת ישראל, אולם הוא היה הרבה פחות רגיש לתגובות הדיפלומטיות המתחלפות, וטען בתוקף ש"לא חשוב מה שהגויים אומרים אלא מה שהיהודים עושים". ודוק, "מה הגויים אומרים", לא "מה הגויים עושים".

אכן, מאז שובו של בן-גוריון משדה בוקר, בפברואר 1955, התנגד שרת למדיניותו ה"ביטחוניסטית" ותבע את "איוון מדיניותו בין קוטב ההישענות על כוחנו העצמי וקוטב ההתחשבות ברגישויות הבינלאומיות".⁶ בעומק לבו גם התייחס שרת באופן שלילי עקרוני להפעלת כוח שלא במקרי כורח קיצוני. כראש ממשלה הוא אישר מדי פעם הפעלת צה"ל בפעולות תגמול, אך הוא עשה זאת על פי רוב כמי שכפאו שד. הנימוק העיקרי שאילצו לכך היה התגובה הפסיכולוגית של הציבור, ובייחוד של תושבי הספר שסבלו מהצקות המסתננים הפלסטינים. באחד הדיונים, כאשר נדרש להגן על פעולות תגמול שאושרו על ידי ממשלתו, רשם ביומנו: "היה משונה כי ספקן לגבי ערכן החיובי של התגובות, כמוני, הוכרח לתבוע עלבונן מידי שולליהם הגמורים. שלילה פסקנית זו באה (...) מתוך התעלמות גמורה מהעובדות הביטחוניות והשפעתן הפסיכולוגית על מתיישבי הספר והיישוב כולו".⁷

אך ביסודו של דבר סבר שרת שכוח נועד לשם הרתעה בלבד, לא לשם שימוש בו ממש. עמדה זו אכן היתה מנוגדת לעמדתם ה"ביטחוניסטית" של דוד בן-גוריון ותומכיו, שראו בשימוש בכוח הלכה למעשה כלי חשוב ואמצעי לגיטימי בניהולה של הריבונות הלאומית. הם נתנו עדיפות עליונה לשאלת עמדתה של ישראל אל מול שכניה המידיים, ולטיב היחסים השוררים לאורך הגבולות. את ה"רגישויות הבינלאומיות" נטו להעריך רק כשיקול נוסף. העמדה ה"ביטחוניסטית" נתנה עדיפות מובהקת לבעיות הביטחון על פני שאלות הכרוכות ביחסי החוץ של המדינה. שרת שלל גישה זו מיסודה.

עיון מדויקדק במשנתו של שרת, כפי שהוא עצמו ניסח אותה בפירוט ובבהירות רבה בהרצאה שנשא לפני פעילי מפלגתו כשנה לאחר שעזב את הממשלה, מצביע היטב על כך שלעמדתו היה בסיס אידיאולוגי וקונצפטואלי שונה. עם זאת, במישור המעשי לא היו לו אלטרנטיבות של ממש בסוגיות המרכזיות שעמדו בפני המדינה באותה תקופה. כאינטלקטואל אמיתי, וכמי שהכיר את הערבים מקרוב, נטה שרת להבין היטב את "יחסיותו של הצדק שלנו" ואת "עומק התודעה והתחושה הלאומית של העולם הערבי". לכן, כמו בן-גוריון ודיין, גם שרת הבין היטב כי תהליך הפיוס

6 מכתב שרת לבן-גוריון 22.3.1954, אב"ג, תיק התכתבויות.

7 "ימ"א, עמ' 455, תרשומת 12.4.1954.

דורש תמורה "שהבשלתה אינה בתהליך של שנים, אלא של עשרות שנים". שרת היה סבור, כי כדי שניתן יהיה להגיע לתהליך של השלמה, חייבת לחול אצל הערבים תמורה אשר תיצור "רקע נפשי מסייע לשלום", או, לפחות, "יסולקו מהרקע הנפשי יסודות העומדים לשטן על דרך השלום. (...) כל זמן שחי, פועל, קובע ומשפיע הדור שההלם הוה בא עליו כחוויה אישית ישירה, אין כמעט סיכוי, או שיש סיכוי קלוש, שתבוא ההתפשרות הנפשית, שבלעדיה לא ייתכן שלום".⁸

אך מעבר לנקודה זו מתפלגות הדעות. על פי הגרסה ה"ביטחוניסטית", היסוד המרכזי "העומד לשטן על דרך השלום" הוא האמונה, שהערבים עדיין דבקים בה, כי יש בידם במוקדם או במאוחר לגלגל את גלגל ההיסטוריה לאחור ולחסל את מה שהם נהגו לקרוא "הישות הציונית". לפי גישה זו, מסביר שרת למאזיניו, "אם יבוא שלום, הוא יבוא רק אם [הערבים] ישתכנעו שאי אפשר להכריע את המדינה הזאת". ואילו הוא עצמו האמין שהמכשולים העיקריים בדרך השלום הם הכעס ותחושת אי-הצדק שחשים הערבים כלפי המפעל הציוני. הוא טען: "ככל שהאישיות הערבית מלאה זעם כלפי עצמה, הרי היא מלבה, יותר ויותר, את אש השנאה ואת ההחלטה הנפשית, שלא להתפשר". מהנחה זו מגיע שרת למסקנה, שישראל חייבת לרסן את עצמה, משום ש"תגובות צבאיות, כשהן חריפות יותר מסיבותיהן, מעוררות תהליכים חמורים המרחיבים את הפרץ, הדוחפים את שכנינו למחנה הקיצוני". על פי גירסתו, על ממשלת ישראל ליצור אקלים מדיני חיובי, משום ש"באקלים מדיני מסוים, יכולים להגיע לשלום".⁹

עם זאת, משמגיע שרת לידי נקיטת עמדה בבעיות הממשיות העומדות על הפרק, גם הוא מצהיר ללא כל סייג, בדיוק כמו בן-גוריון, ש"יסוד ראשון הוא הביטחון. על שלמות הטריטוריה של מדינת ישראל, על חיי אזרחיה, על רכושם, על אפשרות התנועה, העבודה, הפיתוח - יש להגן ויהי מה. בעניין זה לא יכול להיות ויתור ולא יכולה להיות רתיעה, כי בנפש המדינה הדבר. בנפש קיומו של העם". ובדברו על שאלת הפליטים הערבים, שהחזרתם לבתיהם היתה תנאי בל יעבור גם אצל המתונים שבמנהיגי ערב, הוא מצטרף ל"עמדה הלאומית הכללית, שהיא התנגדות להחזרת הפליטים". בתנאים ששררו בשנות החמישים והשישים, פירושה המעשי של עמדה נחרצת זו היה שלילת הסיכוי, גם הקלוש ביותר, לפיוס; והאמונה ש"אסור שייעלם מחשבוננו, אף לרגע אחד, עניין השלום" אינה יכולה שלא להישמע, אפילו לאור טיעונו של שרת עצמו, אלא כמשאת נפש חסודה אך חסרת אחיזה במציאות.¹⁰ לכן גם לא היה זה מפתיע שבנתוני הסכסוך, כפי שהתפתח באמצע שנות ה-50,

8 הציוטים בפיסקה האחרונה הם מתוך משה שרת, "ישראל וערב - מלחמה ושלום: הרהורים על השנים 1947-1957" (עיבוד הרצאה משנת 1957), אות, א-1, 1960, עמ' 5-10.

9 שם, שם.

10 שם, שם.

היו לשרת תומכים מעטים בלבד. אף שמדי פעם הצליח לגייס רוב דחוק בממשלה לתמיכה בעמדתו, בניגוד לעמדותיו של בן-גוריון, לא היה הדבר לרצון רוב חבריו במפלגתו-הוא, שלא לדבר על מפלגות אחרות באגפים האקטיביסטיים. להצדקת הדחתו של שרת טען בן-גוריון, כי הקואליציה ששרת גייס נגדו בממשלה, שפסלה כמה וכמה הצעות פעולה "אקטיביסטיות", היתה מורכבת ממינוט מקרב השרים חברי מפא"י וכן משרי מפ"ם, מנציג המפלגה הפרוגרסיבית וחלק מן השרים הדתיים; אלה לא שיקפו בקרב הקהל הרחב אלא מיעוט קטן.¹¹ תמיכה ציבורית מובהקת קיבל משה שרת באותם ימים מגורם שלא עמדו לרשותו גייסות רבים, אך קשה היה לבטל את ייחודו האיכותי והאינטלקטואלי. הכוונה לגרשום שוקן, עורך "הארץ", ולחבורת אינטלקטואלים שסבבה אותה במערכת העיתון, שהבולטים בהם היו העיתונאי הוותיק רוברט וולטש, איש 'ברית שלום' לשעבר, וכן שלמה גרוס ("פולס") ומשה קרן. מאמריה של חבורה זו בשנות ה-50, אף שהיו כתובים על פי רוב בסגנון מאופק ותרבותי, שיקפו מסכת רעיונות וערכים שביסודם נגדו את הלכי הרוח ששררו בצמרת הביטחון, ונתנו ביטוי מובהק להלכי רוח ששררו במשרד החוץ ובחוגו של משה שרת.

משה קרן, מהבולטים שבחבורה, היה גם ידידו של שרת ואף שירת בשנים 1950-1952 כדיפלומט ישראלי בווישינגטון ובלונדון. הוא שיקף הלכי רוח אנטי-ביטחוניסטיים אלה במאמרים רבים שפירסם בעיתון בשנים 1953-1955.¹² נקודת המוצא של קרן היתה שישראל שרויה בבידוד מדיני מתמשך, המגביל לאורך זמן גם את ביטחונה. בטווח הארוך קשור ביטחונה של ישראל בשותפות עם מעצמה עולמית, ומאחר שבתנאים הריאליים ששררו באותה עת זו יכולה להיות רק מעצמה מערבית, ומאחר ש"ארצות הברית ומעצמות המערב בכלל אינן יכולות להיות מעונינות בהפרת 'הסטטוס קוו' הבלתי יציב שנוצר בינינו לבין מדינות ערב", על ישראל לרסן את עצמה ולמתן את פעולותיה.¹³ קרן חוזר ומדגיש: "אסור לנו תכלית האיסור לגרוס שבדידות זו נגזרה עלינו כתורה מסיני, נהפוך הוא: אנו

11 במכתב מ-28.6.1956 לפעילי מפא"י [10 ימים אחרי הדחת שרת] כתב בן-גוריון: "ראיתי שאני עומד לפני רוב מלוכד בממשלה - מפ"ם, הפועל המזרחי, רוון, משה שרת ואחד או שניים מהחבריו - נגד רוב חברינו, שלפי הרגשתי אין רוב זה מביע דעת רוב בעם" [ר' לעיל עמ' 89-95]. לניתוח מפורט של טיעוני בן-גוריון בעניין הדחתו של שרת ראו ז' שלום, "התפטרות משה שרת מן הממשלה (יוני 1956) - היבטים מדיניים-ביטחוניים, מפלגתיים ואישיים", הציגות כ (תשנ"א), עמ' 259-297.

12 למבחר מאמרי משה קרן, בעריכת א' שאלתיאל, ראו מ' קרן, בעיות חולפות ובעיות של קבע - לקט רשומות, ירושלים תשל"ה. מ' קרן נפטר בסוף 1955.

13 משה קרן, "לצאת מן הבדידות או להישאר בה?", "הארץ", 26.11.1954, הציטוט הוא ממאמרו "על עצות הבוסר ומסגרת הברזל", "הארץ", 12.3.1954.

מצווים לשקוד יומם וליילה ולחפש דרך לסיימה. [אך] יציאה ממצב הבידוד לא תהיה בחינם. היא קשורה בקבלת התחייבויות חמורות ובסיכון לא מעט.¹⁴ קרן אינו מתעלם מן הצורך להפעיל מדי פעם תגובות צבאיות נגד הערבים, אך הוא יוצא חוצץ נגד ההפרזות במדיניות התגמול, נוסח ההתקפות בקיביה ובעזה:

המאבק בהסתננות צריך להיעזר במספר גרול של אמצעים קטנים לפי היחס, אך מועילים בהצטברותם. יתכן כי גם אחרי שננקוט אמצעים תהייה תקריות כה קשות שלא יהיה מנוס מתגובה. [אך] הן צריכות להיות בלתי נמנעות ומכשירי ההסברה חייבים לעמוד הכן לתת לעולם הסבר משכנע מידי על סיבותיהן. שנית, הן צריכות להיות מותאמות בצורתן ובממדיהן למעשי הפשע שעליהם הן מהוות את התגובה. אך לא כך נהג צה"ל, ופעולות התגמול טישטשו בעיני העולם ההבדל שעליו מבוססת כל מדיניותנו, כל זכות קיומנו: ההבדל בין תוקף למותקף.¹⁵

ניתן לדמות עד כמה רווח משה שרת נחת למקרא מאמרים אלה, ואולם, תמיכות רעיוניות, מקרב חוגים מרוממים ואף מכובדים ככל שהיו, לא עזרו לו לגייס כוחות פוליטיים ממשיים שיהא בידם לסייע לו במאבקו נגד חבורת ה"ביטחוניסטים". באביב 1956 מצא משה שרת את עצמו בודד ומבודד, ודבריו גלויי הלב מעידים על כך בכיור. בראשית אפריל 1956, בעקבות הפגזה ישראלית כבדה שפגעה בשוק המרכזי של עזה,¹⁶ שיגר גמאל עבד אל-נאצר את חוליות הפידאיון לפשיטות רצח וחבלה בישראל. בציבור הלכה והתחזקה ההכרה שהגיע שעת המבחן, ובן-גוריון הורה לצה"ל להתכונן למתקפה כוללת נגד מצרים. המלחמה היתה באויר, והכל דיברו על ההכנות הנחוצות לקראתה כעניין שנראה בלתי נמנע. משה שרת, שעדיין שימש באותה עת כשר החוץ, מתאר את אחת מאותן התייעצויות שנערכה בוועדת השרים לענייני חוץ וביטחון ב-3 באפריל. על הפרק עמדו הצעותיו של שר הפנים בקשר להכנת המשק לשעת חרום. אותו ערב כתב שרת ביומנו:

ישבתי בתוכם כזר ומיותר והייתי לפות הרגשת אי-המצויאותיות ואי-הממשות שבדיון זה כולו. ... כששאלתי את עצמי אם צדקתי בהרגשתי כי כל ההכנות המסורבלות לפורענות הגדולה הן מאפע ועתידות הן להתנרף כעשן, באשר פרוץ לא תפרוץ שום מלחמה – לא יכולתי לענות בחיוב. (... שוב חזרתי ושאלתי

14 משה קרן, "על בעיות חולפות ובעיות קבע", "הארץ" 3.12.1954.

15 משה קרן, "בינינו לבין מצרים", שם, 17.6.1955.

16 בהפגזה, שבוצעה ב-5.4.1956, נהרגו 50 גברים, נשים, וקנים וטף (יו"א, עמ' 1389-1391, 1394-1399, 1506-1505, 1517-1519).

עצמי אם גיבוש ההנחה כי אנו עומדים על סף מלחמה והשרשתה במוחות המונים אינה עלולה בכוח עצמה ליהפך לגורם שסופו להביא מלחמה לעולמנו.¹⁷

אלא שהרהורים אלו היו נחלת מעטים ואף שרת גילה אותם רק ליומנו. הוא עצמו הפציר בבנו, מספר חודשים לאחר מערכת סיני, שלא לפרסם מאמר ביקורתי שכתב על המלחמה. האב כתב לבנו:

העם הזה עודנו עומד במערכה כבדה והוא מרגיש בכל נימי נפשו כי אחדות לאומית גמורה במערכה זו היא עכשיו צו מוסרי עליון וצורך מדיני מוחלט. כל הבא למתות ביקורת ולעורר הרהורי חרטה בשלב זה נידון קולו, מבחינת המדיניות המעשית, להיות קול קורא במדבר.¹⁸

אף שרבים מחבריו של משה שרת כאבו את כאב הדחתו, ואחדים מתוכם אף הביעו מחאתם באוזני בן-גוריון, איש לא יצא להגנתו בתקיפות ותוך הסקת מסקנות. תחושת הבדידות שחש באותם ימים היתה אכן מוצדקת, בין אם במבט לאחור צדק לגופו של עניין, ובין אם לאו.

17 'ימ"א, עמ' 1385.

18 שם, עמ' 1990.

שרת המתון מול בן-גוריון האקטיביסט

פרק 3 – ניסויי התפשרות

שלוש השנים שקדמו למלחמת סואץ באוקטובר 1956 היו תקופה חשובה ומכוננת בהתפתחות מדיניותה של ישראל כלפי העולם הערבי. מנהיגי ישראל היו חלוקים עמוקות בשאלות מהותו של האיום המרחף על ארצם והדרך המיטבית שתערוב לביטחון המדינה. לא היתה שום תפיסה אחידה לגבי אופיו של האיום הערבי וממדיו ולא שררה תמימות דעים לגבי הדרך הרצויה להתמודדות עימו. נהפוך הוא, התנהלותה של ישראל בסכסוך נתעצבה מתוך מאבק פנימי בין שתי אסכולות: האחת "ניצית", האחרת – "יונית", האחת "אקטיביסטית", האחרת "מתונה", האחת דוגלת בתגובות גמול, האחרת במשא-ומתן. שתי אסכולות אלה התגלמו בשני אישים – דוד בן-גוריון ומשה שרת – שבתקופה הגורלית הנסקרת פה החליפו זה את זה בכהונת ראש הממשלה.

בישראל מוערך משה שרת, בדרך כלל, כמדינאי חלש, הססן ודל השפעה, כמי שהיה כנוע לבן-גוריון והואפל על ידו כליל. מעטים הישראלים אשר ישרו עמם האפיון שיובא להלן, והוא כי שרת היה הוגה עצמאי ומקורי בשאלות היסוד של ביטחון ישראל, וחשוב אף יותר, שהוא ייצג חלופה רצינית לאסכולה השלטת שבן-גוריון עמד בראשה והשרה עליה מרוחו אפילו בתקופת פרישתו מכס ראש הממשלה ושבתו בשדה בוקר, שארכה מעט יותר משנה. הנטייה הרווחת בישראל היא להמעיט בחשיבותו של שרת ולנקוב בשמו כמושג נרדף לפייסנות ולמורך לב.

עצם השוני בין בן-גוריון לבין שרת באישיות ובאופי אינו מוטל בספק. יקשה לתאר שני בני אדם כה שונים במזג ובסגנון. שרת עצמו הודה: "היתה בינינו אי-תאימות מוחלטת במְזַגֵנו. אני שָׁלוֹ, מאופק, זהיר. בן-גוריון אימפולסיבי, חסר סבלנות ופועל מכוח אינטואיציה. על דגלי חרותה זהירות. על דגלו – תעוזה".¹ חוסר התאימות התגלם מזה באיש ההחלטי והפעלתן, ומזה באמן השכנוע הרגוע; מזה

* קטעים נבחרים מתוך: אבי שליים: קיר הברזל. השמטות המערכת לא סומנו. ספרור ההערות כמבוקר. הסברי המערכת בגוף הטקסט: בסוגריים מרובעים; הערות המערכת מובאות בנטי. 1 Michael Brecher, "My capital C is Caution, BG's is Courage" מצוטט בתוך, *The Foreign Policy System Of Israel*, Oxford U.P., 1972 p. 253. (ר' לעיל, עמ' 349).

במנהיג הסמכותי אשר לא יכול לשאת חולק, ומוזה באינטלקטואל רחב האופקים שבחן בעיה מכל זווית אפשרית והשקיע מאמץ ניכר בהבנת נקודת המבט של זולתו. חרף האי-תאימות שבמוגז, פעלו בן-גוריון ושרת במשך שני עשורים כצמד סוסים רתום ליצול אחד עד שאפשר לומר עליהם כי השלימו איש את רעהו. ואולם מ-1953 ואילך, בלחץ המצב הביטחוני המתערער, נתחדדו והלכו ביניהם חילוקי הדעות המדיניים-ביטחוניים והגיעו לשיאם בקרע טרגי ב-1956.

שורשיהם של חילוקי הדעות שנתגלעו בין השניים בזירת המדיניות היו נעוצים בדימויים שונים של הערבים. בקיאותו של בן-גוריון בתולדות הערבים ובתרבותם היתה קלושה להדהים, והוא נעדר שמץ אמפתיה כלפיהם. הוא שלט בשש שפות, אך הערבית לא היתה אחת מהן. מגעיו הישירים עם ערבים משורות העם היו מזעריים ולא עוררו בו שום רגשות אמון או אהדה כלפיהם. הדימוי הבסיסי של הערבים, לגביו, היה של אויב קנאי, אכזר ופרימיטיבי, המבין רק את שפת הכוח. בנאומיו הארכניים חזר בן-גוריון והטעים את השוני והתהום הפעורה "בינינו" ו"ביניהם". "אנחנו חיים במאה העשרים, הם – במאה החמש עשרה", אמר באחד מנאומיו. הוא העלה על נס את העובדה, ש"אנו הקימונו חברה מתוקנת (...) בתוך עולם של ימי הביניים".² בן-גוריון לא היה מסוגל לצייר במחשבתו חברה רב-אתנית הכוללת יהודים וערבים. הוא השווה תקופות את ישראל לסירה ואת הערבים לים אכזר, וביטל כל אפשרות של חיים הרמוניים עימם יחד. מטרתו היתה לחזק את הסירה עד ששום סערה או מערבולת בים לא יטביעוה.³

שרת, לעומת זאת, בילה פרק מילדותו בכפר ערבי, דיבר ערבית צחה והיה בקיא בתולדות הערבים, בתרבותם ובעולמם המדיני. היו לו ידידים ערבים והוא עמד עימם במגע. בהיותו משוכנע כי אפשר לתת בערבים אמון, היה ביכולתו לרכוש את אמונם בקשרים מדיניים כחברתיים. הוא ראה בערבים עם ולא רק אויב – "עם גא ורגיש", כפי שהגדירם פעם.⁴ דימוים של הערבים בעיניו היה גמיש מזה של בן-גוריון, והוא היה רגיש הרבה יותר להשפעת התנהגותם של היהודים על רגשותיהם-הם. בדיון של הוועדה המדינית של מפא"י חלק שרת על ההשקפה שהערבים פרימיטיביים ופראים וכי שנאתם את היהודים מושרשת בהם עמוק עד כדי כך שכמעט שום מעשה שיעשו להם היהודים לא יוכל להחריפה עוד יותר. לערבים, אמר, יש "הבנה חדה ביותר וחושם חריפים". אמת, "בינינו ניצבת חומה, וקיים תהליך טרגי בכך שחומה זאת גבוהה והולכת. אבל, אף על פי כן, אם ניתן למנוע את התגבחותה של החומה הזאת, כי אז חובתנו הקדושה לעשות זאת ככל שרק ניתן".⁵

2 זכי שלום, דוד בן-גוריון, מדינת ישראל והעולם הערבי, עמ' 10.

3 יעקב ארוז, שיחות עם משה דיין, עמ' 33.

4 בריצ'ר (אנגלית), שם, עמ' 285.

בשאלת התנאים המקיפים של ההסדר עם הערבים לא היה הבדל ממשי בין שרת ובן-גוריון. שני האישים סברו כי את ההסדר יש להשתית על הסטטוס קוו. שרת, כבן-גוריון, לא היה נכון לקבל חזרה את רוב הפליטים הפלסטינים או לוותר על נתחי שטחים נרחבים אם זה יהיה המחיר שיידרש מישראל בתמורה לשלום עם הערבים. אולם, שלא כבן-גוריון, ייחס הוא ערך ניכר לדיפלומטיה סבלנית ויציירתית ולמחוות של אהדה במאמץ להקהיית העוינות הערבית. הוא הסתייג מהוספת גורמים משניים כלשהם לסיבה השורשית של הסכסוך הערבי-ישראלי – כל עוד אין לעקור משורש את עוינות הערבים, מן הראוי שבעתיים לנסות למתנה ולהשתדל שכל ערוץ אפשרי של תקשורת ודו-שיח עימם יישאר פתוח.

רכיב חשוב אחר בהשקפה המדינית של בן-גוריון ושרת היה יחסם ל"גורם החיצון". עיקר ראשון במעלה בתורתו המדינית של בן-גוריון היה הסתמכות עצמית. היתה לו אמונה עזה ביכולתו של העם היהודי לעצב את עתידו במזרח התיכון מכוח פעולה ישירה וקביעת עובדות. תולדה של הסתמכות עצמית זו היתה זלזול במקומו ובחלקו של "הגורם החיצון" בהקמתה ובהתקיימותה של המדינה היהודית. "עלינו להיגמל", כתב ב-1954 במאמר על האו"ם, "מהאשליה האווילית המחוסרת שחר – כאילו ישנו מחוץ לישראל כוח ורצון בעולם שישמור על חיי אזרחינו. כושר התגוננותנו הוא ביטחוננו היחיד".⁵ אך אין דבר המבטא באורח כה קולע את אדישותו של בן-גוריון לאו"ם ולדעת הקהל הבינלאומית מאשר אמרתו המצוטטת שוב ושוב: "עתידנו אינו תלוי במה יאמרו הגויים, אלא במה יעשו היהודים!"⁷

שרת, בניגוד חריף לבן-גוריון, היה רגיש עד מאוד לא רק למה שאמרו ואומרים הגויים, אלא אף יותר למה שעשו ויכולים לעשות. הוא הכיר בתפקיד החיוני שמילא האו"ם בהקמת מדינת ישראל, והוא גרס מתן אפשרות לאו"ם למלא תפקיד נרחב ורב-השפעה יותר ביישוב הסכסוך הערבי-ישראלי. הוא גרס כי לדעת הקהל הבינלאומית נודעת השפעה על ביטחונה של ישראל, ולפיכך היא מהווה נכס שמן הראוי להביאו בחשבון. יתר על כן, הוא שאף לגייס את אהדת מעצמות המערב ותמיכתן בחתירתה של ישראל לביטחון ולשלום, ונוכח יעד זה סבר כי יש להישמע לכללים המקובלים של ההתנהגות הבינלאומית ולהימנע מפעולות אשר יזינו ויתגברו את האיבה הערבית.

מ-1953 ואילך התמקד הוויכוח הפנימי בישראל יותר ויותר בשאלת פעולות הגמול. בן-גוריון וחסידיו צידדו במדיניות של ביצוע גמול צבאי מידי וחרף בתגובה לפעילות המסתננים החודרים לישראל מעבר לגבולותיה. שרת לא פסל פעולות גמול

5 פרוטוקול הוועדה המדינית, מפא"י, 12.5.1954, אמ"ע.

6 דוד בן-גוריון, *חזון ודרך*, ה', עמ' 126.

7 שם, עמ' 171.

מתוך גישה שבעקרון. הדבר שהטרידו היה, בעיקר, התוצאות השליליות המרחיקות לכת שיהיו מפעולות גמול הן ליחסיה של ישראל עם הערבים והן למעמדה הבינלאומי. אף שראה בפעולות גמול אמצעי אחרון, שבמצבים מסוימים אין מנוס מלהיזקק לו, חשש שפעולות אלה יידרדרו לשיגרה צבאית בלתי שקולה. הוא עמד על כך שכדי למזער את תוצאותיהן השליליות של פעולות הגמול מבחינת האינטרסים האזוריים והבינלאומיים של ישראל, מן ההכרח להקדים להפעלת כוח שיקול זהיר של סוגיות הממדים וההעיתוי של פעולות אלה לאור היעדים הכלליים של מדיניות החוץ הישראלית.

מינויו של פנחס לבון לשר הביטחון [בידי ראש הממשלה היוצא בדצמבר 1953] דמה להטמנת פצצת זמן מתחת לכס ראשות הממשלה של שרת. שרת שלל מינוי זה בתוקף ונכנע לו רק מפני שאילו נטל הוא לידו את תיק שר הביטחון, היה עליו לוותר על תיק שר החוץ, ולכך לא היה נכון. שר הביטחון החדש היה, לדברי גולדה מאיר, שרת העבודה בממשלת שרת, "אחד מאנשי מפא"י המוכשרים ביותר ואם גם הפחות יציבים, אינטלקטואל יפה תואר ומסובך, שבעבר תמיד היה 'יונה' גדולה אלא שהפך להיות 'נץ' פראי מאין כמותו מזמן שהתחיל לתת דעתו על עניינים צבאיים". מאיר ורבים מעמיתיה במפא"י חשבוהו לבלתי מתאים לכהונה רגישה זו הן משום שהיה חסר ניסיון והן משום שלקה, לדעתם, בהעדר שיקול הדעת הדרוש. הם ניסו להבהיר זאת לבן-גוריון, אבל "הוא, כרגיל, לא היה מוכן לשנות את דעתו".⁸

התמורה שהתחוללה באופיו של לבון עם כניסתו למשרד הביטחון הדהימה את כל מיודעיו. מתינותו הקיצונית, שבמרוצת שנים רבות הבלטיה אותו כמייצג את היפוכה המובהק של עמדתו הנוקשה של בן-גוריון, נתחלפה עד מהרה ב"ניציות" קיצונית לא פחות. מאיש הגות סוציאליסטית הפך לכוהן ה"ריאל-פוליטיק"; את מקום המטיף לאחוות עמים כבש עתה לאומן רוחש בוז לערבים. אופיו הבלתי יציב, שאיפתו להאפיל על שרת והפחד שקינן בלבו שמא ייחשב לחסר אומץ בהשוואה לעומדים בראש צה"ל - כל אלה עשו להסתגלותו המהירה לאקלים האקטיביסטי ששרר בסביבת כהונתו החדשה.⁸⁸ בישיבה של מרכז מפא"י, שהתקיימה באפריל 1954, אמר כי מנקודת מבט צבאית גרידא אין ליציאה למלחמה זמן מתאים מן הזמן הנוכחי: "היום היה לנו יותר כדאי מאשר מחר, ומחר יותר מאשר מחרתיים, כי מחר ומחרתיים מעמדנו הצבאי יהיה הרבה יותר חמור מאשר עכשיו. אינני יכול להגיד:

8 גולדה מאיר, *חיי, עמ' 210*.

88 מ' שרת נדרש ל"ניציותו" של לבון ביומנו, 18.10.1953: "מעניין ומאלף ביותר המהפך שחל בהלך מחשבותיו ובכל נטיית רוחו של אדם חכם ומוכשר זה משטעם טעם שלטון במכונת הכוח האדירה ביותר שבמדינה - צה"ל. כיצד הסתגלות לרוח השוררת בקצונה העבירה אותו על עקרונותיו המדיניים הקודמים ועל מושגי יסוד שהיו נחלתו תמיד" (יומ"א, עמ' 60).

אינני רוצה מלחמה. אני אומר: הייתי רוצה, והלוואי והיה מצב כזה שלא היו אנגלים ולא אמריקנים, והיינו רק אנו והערבים, והיינו יכולים היום לעשות זאת".⁹

אם היה מינוי לבון פצצת זמן אחת שהוטמנה מתחת לכס שרת, היה מינוי משה דיין לרמטכ"ל צה"ל [ע"י ראש הממשלה היוצא בדצמבר 1953] פצצה נוספת. משה דיין נמנה עם דור חדש של מפקדי צבא קשוחים ילידי הארץ. דיין, איש נבון מאוד וקצין מוכשר ביותר, היה גם עצמאי בחשיבתו ובלתי ממושמע מטבעו, וככזה לא היה אפשר לסמוך עליו כי יכבד את סמכות הדרג האזרחי. ובעוד שלושת הרמטכ"לים שקדמו לו לא נמנו עם מפלגה כלשהי, היה הוא חבר מפא"י פעיל, שם יצא לו שם של רב-מזימות ומי שידו רב לו בתכנות פוליטית.

שרת התנגד למינויו של דיין. לדעתו פעל דיין כאיש צבא רק בשעת מלחמה, אבל בימי שלום הוא איש פוליטי, ולפיכך יוליך מינויו לפוליטיזציה של הרמטכ"ל. התנגדות ניכרת למינוי דיין השמיעו גם שותפיה של מפא"י בקואליציה הממשלתית, אולם בן-גוריון, כרגיל, השיג את שלו.¹⁰ דיין הפגין נאמנות אישית מוחלטת לבן-גוריון, שהיה לו מורה, פטרו ודמות אב. אחרי פרישת בן-גוריון נהגו דיין ושמעון פרס, מנכ"ל משרד הביטחון, לבקר את "הזקן" דרך קבע בשדה בוקר ולדווח לו על ענייניהם השוטפים ולהיוועץ בו. איש מהם לא הפגין כל נאמנות ממין זה כלפי מי שעמד מעליהם בדרג הממלכתי.

דיין היה חסיד התפשטות טריטוריאלית ואקטיביסט גם יחד. הוא גרס כי יש להרחיב את גבולות ישראל כדי לתקן את ההחמצות של מלחמת 1948, ובייחוד עמד על כך שאין להשלים עם הגבול עם ירדן, וכי יש להמירו בגבול טבעי שיתמשך לאורך נהר הירדן. הוא היה אקטיביסט מתוך משוכנעותו כי הפתרון לבעיות הביטחון של ישראל יושג בפעולה צבאית ישירה, שתגביר את כוח ההרתעה של צה"ל ותכפה על ממשלות ערב לבלום הסתננות משטחיהן לתוך ישראל. מדיניות זו הושתתה על ההנחה כי הנוגדן היחיד להתמודדות בכוח הוא כוח – לא הסתמכות על רצונן הטוב של השכנות הערביות או על הגנה בידי כוחות חיצוניים וסוכנויות בינלאומיות.

השקפותיו של דיין על תפקידו המכריע של כוח צבאי בהסדרת היחסים בין ישראל והערבים היו שלובות במהודק בראייתו את מהות הסכסוך. הוא תפס את הסכסוך הישראלי-ערבי כמאבק קיומי בין שתי קהילות, שהאינטרסים שלהן אינם ניתנים ליישוב, ומכאן שהסכסוך אינו פתיר בדרכי שלום. כל שיכולה ישראל לשאוף לו, מעשית, הוא לאלץ את הערבים להימנע מפעולות עוינות חרף עמדתם העוינת הבלתי משתנה. הסיכוי היחיד של ישראל לשרוד טמון בעירנות, בעוצמה ובנחישות. על מסקנה זו חזר דיין שוב ושוב בהתבטאויותיו הפומביות, והיא נוסחה בהירות

9 פרוטוקול הוועדה המדינית, מפא"י, 15.4.1954 (אמ"ע).

10 ימ"א, תרשומת 29-30.11.1953.

ובלשון צחה בהספד שנשא על קברו של רועי רוטברג, חבר קיבוץ נחל עוז, שנרצח בידי מסתננים ערבים מרצועת עזה באפריל 1956:

(...) אל נא נטיח היום אשמות אל הרוצחים. (...) אל נירתע מלראות את המשטמה המלווה וממלאת חיי מאות אלפי ערבים, היושבים סביבנו ומצפים לרגע בו תוכל ידם להשיג את דמנו. אל נסב את עינינו פן תחלש ידנו. זו גזרת דורנו. זו ברירת חיינו – להיות נכונים וחמושים, חזקים ונוקשים, או כי תשמט מאגרופנו החרב – וייכרתו חיינו.¹¹

דיין היה מעורב כל-כולו במדינת הגמול מלכתחילה. כבעל אופי חזק ונחרץ וכמי שלא ידע עכבות כמעט, היה רחוק מחיבוטים מוסריים לגבי הפעלת כוח צבאי אפילו נגד אוכלוסייה אזרחית. ואכן כבר בשלב מוקדם, ביוני 1950, בישיבה משותפת של מזכירות מפא"י עם חברי הכנסת של מפלגה זו, לימד סגוריה על מדיניות הענישה הקיבוצית נגד כפרים ערביים שנחשדו במתן מחסה למסתננים ולמחבלים. "הצקה לכפר, לרבות לנשים, זקנים וטף" – אמר – "היא השיטה היחידה שהוכיחה את עצמה כיעילה, לא כמוצדקת או כמוסרית, אבל יעילה, כאשר ערבים מניחים מוקשים אצלנו".¹²

בין האקטיביזם מן הסוג התוקפני וחסר המעצורים של דיין ובין המדיניות המתונה שדגל בה שרת שרר ניגוד ממשי, בלתי ניתן ליישוב. בהרצאה סגורה שנשא באוניברסיטת קבוצת חברי מפלגתו (מפא"י) באוקטובר 1957, למעלה משנה אחרי שהודח מן הממשלה, הציג שרת בהיגיון נוקב את מכלול המחלוקת הנטושה בין חסידי מדיניות הגמול ושולליה על רקע העימות הנטושה בין שתי אסכולות חשיבה ישראליות בסוגיית ניהול היחסים עם הערבים.

שרת, בהגינות ובאובייקטיביות אופייניות לו, שָׁטַח הן את אורח החשיבה של מה שהגדיר "אסכולת הגמול" והן את נימוקי שלילתו אותה, בהציגו לפני שומעיו את "אסכולת המשא-ומתן", אשר בה תמך הוא. הוא לא המעיט במורכבות מצבה של ישראל, אף לא התיימר שבציקלוננו פתרונות פשוטים כלשהם. אף על פי כן, הוא חלק על ההנחות הפסימיסטיות של האסכולה הראשונה באומרו כי זו מתעלמת לחלוטין מן ההשפעה שנודעת להתנהגות ישראל עצמה על הערבים. הוא פסל את מסקנת האסכולה הראשונה, שלפיה נגזר על ישראל להתקיים כמבצר נצור המגן על עצמו ומרתיע את אויביו על-ידי הישענות על החרב לבדה, אך באותה שעה הבהיר

11 דיין/אבני, עמ' 191.

12 מצוטט בתוך: דוד טל, עמ' 132.

13 שרת/ישראל וערב.

כי אינו מאמין באפשרות של קיצור דרך אל פתרון הבעיה הערבית-ישראלית.¹³ המדיניות שנקט בהיותו ראש ממשלה היתה גישוש אחרי מדיניות חוץ חלופית שלא נבעה ולא נוהלה מתוך ראיית ישראל כמבצר נצור, אלא חתרה להנמיך את המחיצות המפרידות את ישראל מסביבתה.

שרת מול האתגר האקטיביסטי

שנתו הראשונה של שרת כראש ממשלה היתה קשה לישראל הן בחזית המדינית והן בחזית הביטחון השוטף. במהלך 1954 חלה הידרדרות ביחסי ישראל-ארצות-הברית כתוצאה מהחלטת ממשלת ארצות-הברית לספק נשק למדינות ערב ולהשתית במידה גוברת והולכת את תוכניותיה הצבאיות להגנת המזרח התיכון על עיראק ומצרים. לאור זאת ראתה ישראל את עצמה דחוקה למעמד שולי. הסכמת בריטניה לפנות את כוחותיה מאזור תעלת סואץ עוררה אף היא דאגה בישראל. המצב לאורך הגבולות הורע בשל ריבוי מקרי הסתננות, גניבה, רצח וחבלה, שאותם נבצר ממנגנון הפיקוח על הסכמי שביתות הנשק למנוע. כל ההתפתחויות הללו יחדיו השרו בישראל תחושות של בדידות וננטשות, והדבר העצים את העימות בין שתי האסכולות. שרת הגביר את פעילותו בוירה הדיפלומטית האמריקנית במאמץ לבלום את הסיוע הצבאי לערבים ולהשיג נשק וערובות ביטחון לישראל. לבון, לעומתו, ראה את הפתרון בפעילות צבאית להרתעת הערבים.¹⁸

מצב הדברים הורע ביתר שאת עקב סירובו של לבון להשלים עם סמכותו של שרת בענייני ביטחון. לבון התייחס אל שרת כמי שאינו יותר מאשר שר חוץ, וניסה להגביל את מעורבותו במה שנתחם לדידו בשליטת משרדו. לבון לא דיווח לשרת בסדירות על מיבצעי צה"ל לאורך הגבולות, והדוחות שטרח להגיש היו תכופות חלקיים ומטעים.¹⁹ לבון גם הסתיר מן הממשלה היבטים חשובים של מדיניות הביטחון ולא נקט שום מאמץ לרכוש את אמון עמיתיו ותמיכתם. לקראת אמצע 1954 החל שרת לכנס ועדה של חמישה שרי מפא"י בכירים – הוא עצמו, לבון, שרת העבודה גולדה מאיר, שר האוצר לוי אשכול וזלמן ארן (שר בלי תיק) – לדיונים בנושאי ביטחון ומדיניות חוץ. תפקידה העיקרי של ועדה זו, שכונתה "ועדת החמישה", היה לשמש בורר במחלוקות בנושאים אלה. מטרתו של שרת בהפעלתה היתה להסתייע בעמיתים חברי מפלגתו לריסון לבון ולשליטה בו, ולמנוע התנגשויות גלויות עימו בשיבות הממשלה. שרת גם חשש פן יוליך מבחן כוח עם לבון לפילוג במפלגה ולהיווצרות נסיבות לחזרת בן-גוריון. קיומה של ועדת החמישה נשמר בסוד.

ב-31 בינואר 1954 התנהל ביוזמת לבון דיון לא-פורמלי בבית ראש הממשלה

18 ד"ר/אבני, עמ' 139.

19 שם, שם.

בהשתתפות שרי מפי"א והרמטכ"ל החדש. שרת רשם אותו לילה ביומנו:
משה דיין גולל תוכנית אחרי תוכנית של "פעולה ישירה". הראשונה – מה
ייעשה כדי לפרוץ את ההסגר על מפרץ אילת. יש להשיט אוניה בדגל ישראלי
ואם המצרים יפגיזוה, אזי להפציץ את העמדה המצרית מהאוויר, או לכבוש
את ראס אל-נקב או לפרוץ מדרום לרצועת עזה עד החוף. היתה התקוממות
כללית. שאלתי את משה: "אתה מבין כי פירוש הדבר מלחמה עם מצרים?"
אמר: "בהחלט".

כל הנוכחים שללו תוכנית זו, ולבון מיהר לחזור בו. הצעתו השנייה של דיין
היתה מיבצע צבאי נגד הסורים במטרה לקבע את זכותה הבלעדית של ישראל על
הדיג בכנרת. ההצעה השלישית היתה לחצות את גבול סוריה ולהשתלט שם על
עמדות סוריות במקרה של פלישה עיראקית לסוריה. שרת הבהיר מפורשות כי שום
מיבצע צבאי לא יוצא לפועל בטרם תתקבל החלטה מדינית, אך אורה החשיבה של
הרמטכ"ל החדש השרה עליו, בתוך כך, דאגה עמוקה.²⁰

כאשר איים נאצר על מעמדו של גנרל נגיב, מי שכלפי חוץ עמד בראש המהפכה
המצרית, ואדיב שיספלי הודח מנשיאות סוריה בהפיכה צבאית שהתבצעה בסוף
פברואר 1954, זומן בן-גוריון להתייעצות עם שרת, לבון ודיין בשאלת התגובה
הישראלית הנאותה לתמורות אלה. הפגישה התקיימה באולם הספרייה שבבית
בן-גוריון בתל אביב. באולם שררה צינה והדיון לא חימם את לבו של שרת. לבון
הציע פריצה צבאית בדרום לשם יצירת חיץ בין רצועת עזה ומצרים, ופלישה למפורז
הצפוני, שלאורך גבול ישראל-סוריה. בן-גוריון פסל כל התגרות במצרים, אבל תמך
בהכנסת הצבא למפורז הצפוני שתתורץ בכך שהאנרכיה בסוריה אילצה את ישראל
להגן על יישוביה. שרת אמר שהוא שולל לחלוטין את שתי התוכניות, שכן חזקה על
שתיהן לאחד את מעצמות המערב במועצת הביטחון נגד ישראל, ומה גם שקרוב
לוודאי כי שתיהן יסתיימו בנסיגה מבישה. לבון נראה מדוכא. הוא הבין שבכך הושם
קץ ליוזמה.

בן-גוריון ניצל הזדמנות זו שנקרתה לו כדי להעלות תוכנית יקרה לליבו לפירוק
לבנון ולסיוע לייסוד מדינה נוצרית מרונית שתכרות ברית עם ישראל, בטענו כי
נוצרה שעת כושר לעידוד המרונים להכריזו על מדינה נוצרית משלהם. תוכנית זו
היתה חלק של מתווה מדיני מקיף יותר של בן-גוריון, שקרא לשיתוף פעולה של
ישראל עם מיעוטים אחרים במזרח התיכון לשם ערעור השליטה המוסלמית באזור.
שרת הבהיר בתשובתו כי הקהילה המרונית שסועה בתוך-תוכה וכי חסידי ההתבדלות
הנוצרית שבקרבה חלושים ונתונים במגננה. לבנון נוצרית פירושה הינתקות מאזורי

20 יומ"א, תרשומת 31.1.1954.

צור, טריפולי ובקעת הלבנון משופעי האוכלוסיה המוסלמית. לא זו בלבד שצעד זה ימוטט את הבסיס הכלכלי של לבנון, אלא שאין שם שום כוח פוליטי המסוגל לצמצם את שטח המדינה לממדיו מלפני מלחמת העולם הראשונה. בן-גוריון הגיב על נימוקי שרת בהאשימו אותו בחששנות מוגזמת. לדידו, כדאי לה לישראל להוציא מיליון דולר על מיום שכזה, שכן הוא יחולל במזרח התיכון תמורה מכרעת ויפתח עידן חדש. שרת, מותש מן הוויכוח עם בן-גוריון, דימה את עצמו לאדם הנאבק ב"גלגל סופה".²¹

שרת התנגד להצעת לבון לכיבוש השטח המפורז בגבול סוריה ועמד על חובתו להביא את העניין להחלטת הממשלה. למחרת, בישיבת הממשלה, הצביעו כל השרים נגד הצעת לבון, ואילו לבון הגיב באמרו כי הוחמצה הזדמנות גדולה לחיזוק ישראל. על כך השיב לו שרת כי הסרת התוכנית הלבנונית מעל הפרק גרמה למדינת ישראל להחמיץ הסתבכות מיותרת, שכן אין ספק שהמיבצע היה נכשל.²² שרת עמד על שלו חרף הלחץ המאוחד מצד בן-גוריון, לבון ודיין, וגייס את שרי הממשלה כמשקל נגד לפסילת יוזמותיהם של חסידי ההתערבויות מעבר לגבול. הוויכוח שהתגלע הבלית את המתח בין שתי המגמות – נטייה לייזום פעולות צבאיות הכרוכות בסיכונים מזה, ונטייה להימנע מהרפתקות צבאיות הכרוכות במעורבות בענייניהן הפנימיים של השכנות הערביות מזה.²³

בן-גוריון המשיך לתקוף את מדיניות שרת, וכמוהו עשו גם לבון ודיין. שרת היה נתון בלחץ מתמיד לאשר פעולות גמול, ובתוך כך היה נהיר לו כי בסכלו פעולות שכאלה הוא מסתכן באיבוד יוקרתו במפלגתו, בכנסת, בעיתונות ובציבור הרחב. מדיווחים שהונחו לפניו נודע לו כי ראשי הצבא נעשים חסרי מנוחה ומיליטנטיים יותר ויותר וכי הם חותרים למלחמה. הם נתפסו לחרדה נוכח הספקת חומרי מלחמה לערבים, ובאורח טבעי נטו להקדים עימות צבאי עם הצד שכנגד בטרם יתעצם יותר מדי.²⁴ לבון אף הוא צידד בינו לבינו במלחמה. אומנם הוא לא קרא למלחמה בגלוי, אך חשיבתו התנהלה בכיוון זה. אחת ההנמקות היתה שמנקודת מבט צבאית טהורה מוטב שהמלחמה תתחולל מוקדם ולא מאוחר. הנמקה אחרת היתה כי אל לישראל להימנע מנקיטת פעולה צבאית כלשהי מתוך חשש שמא זו תוליך למלחמה. שרת חשף את הסכנה הגלומה בטיעונים ממין זה בישיבת הוועדה המדינית של מפא"י ב-12 במאי. ראשית – טען שם – אין די בהכרזות כלפי חוץ על שאיפת ישראל לשלום; הממשלה, וצה"ל במיוחד, חייבים לנהוג בהתאם. שנית, קיימת סכנה של הידרדרות למלחמה אפילו אין היא רצויה או מתוכננת מראש. שלישית, קיים הבדל

21 שם, תרשומת 27.2.1954, ר' גם שם עמ' 2397-2400.

22 שם, תרשומת 28.2.1954.

23 Schulze, pp. 39-40

24 י"מ"א, תרשומת 31.1.1954.

עמוק בין מלחמה כפויה על ישראל, כזו שהתחוללה ב-1948, ובין מלחמה יזומה בידיה - בין מלחמת אין ברירה ובין מלחמת ברירה. רביעית, אפילו תכבוש ישראל את כל ארץ-ישראל עד הירדן, סביר שיציאה המונית של פלסטינים שוב לא תתרחש. מבחינתו, אמר שרת, עדיף הגבול הנוכחי על כל בעיותיו על פני סיפוח הגדה המערבית על מיליון אוכלוסייה.²⁵

המרחב לביצוע פעולות גמול גדולות ממדים נגד ירדן נצטמצם הן מכוח השפעתו המרסנת של שרת והן משום שהלגיון הערבי הציב שלושה גדודים לאורך הגבול במגמה למנוע תקריות. אולם ראשי צה"ל לא היו נכונים לשבת בחיבוק ידיים. הם פיתחו אסטרטגיה ערמומית וחשאית יותר במטרה להציק לירדנים, ושיגרו לתוך ירדן חוליות קטנות שתקפו יחידות צבא וביצעו מעשי רצח וחבלה. כדי לחמוק מאחריות, נהג דובר צה"ל לפרסם הודעות שקריות על מהלך האירועים: בדרך כלל טען כי הצד שכנגד הוא שגרם לצה"ל לפעול בעקבות תקיפה בתוך שטח ישראל, או שכוח צה"ל חצה את הגבול במהלך מרדף אחרי מחבלים. דיין הודה באזוני ג'ון קמחי, עיתונאי יהודי-בריטי יידידותי, כי "בכמה מקרים נכונים תיאורי האו"ם מתיאורינו", וקמחי חזר על הדברים באזוני שרת.²⁶

לבון עשה יד אחת עם מפקדי צה"ל בהסתרת אסטרטגיה חשאית זו מפני שרת ובהזנתו בדוחות שקריים כל אימת שהתקריות נחשפו, אלא ששר הביטחון לבון עצמו לא יודע בכל מיבצעי צה"ל, שלהלכה סר לפקודתו. שרת דרש מלבון דוח מהיר ומדויק על כל פעילות של צה"ל ועל כל תקרית גבול, אך כל שקיבל היו הבטחות שלבון לא התכוון כלל למלא. אדרבה, בתחילת יולי התהדר לבון לפני קציני המטכ"ל כי לא פחות מארבעים פעולות צבאיות קטנות בוצעו מאז התמנותו לשר הביטחון שנה קודם, כלומר יותר משלוש פעולות בממוצע מדי חודש. לבון התגאה גם במיגוון הפעולות: "מעשי שוד, מיקוש, הורדת בתים, קליעה בכלי רכב וכו' (...). בשנה זו מבחינה צבאית נעשה יותר מאשר בכל שנות המאבק, נעשה יותר מאשר בחמש או שש שנות קיומה של המדינה".²⁷

חקירה עצמאית שיום שרת העלתה כי לאמיתו של דבר, חרף האקטיביזם שלו, לא עלה בידי לבון לקיים שליטה יעילה בצבא וכי לא אור אומץ יהודות בכך באזוני איש. לפיכך זימן אליו שרת את דיין והורה לו "לשים קץ, אחת ולתמיד, להתנהגות שלוחת רסן זו של חציית הגבול כל שני וחמישי ללא התחשבות בתוצאות הממאירות".²⁸ הוראות אלה החליקו כטיפות מים על כנף אוויר. לעומת זאת החלו

25 פרוטוקול ועדה מדינית, מפא"י, 24.5.1954 (אמ"ע).

26 יומ"א, תרשומת 17.5.1954.

27 מצוטט בתוך: חגי אשד, מי נתן את ההוראה (להלן: אשד) עמ' 38.

28 יומ"א, תרשומת 31.5.1954.

מועקות המאבק המתמשך ללא הרף בינו ובין ממסד הביטחון שלו לתת אותותיהן בשרת עצמו. באחד מסיימי הלילה שלו חלם כי עליו ועל רעייתו צפורה נגזר דין מוות בירייה באשמת בגידה במדינה.²⁹

הניגודים בין דיין ושרת במישור המדיני החריפו מכוח מאבקי שליטה, סלידות אישיות ומחלוקות סביב סמכויות במסגרת הממסד הבטחוני. המבוכים החלקלקים הללו של יריבויות ותככים ואי-אמון הדדי ששרר בין השחקנים הראשיים בצמרת הישראלית, הצטרפו יחדיו ושימשו תפאורה מקומית לחזיון ה"עסק ביש".

"עסק ביש"

הרקע החיצוני ל"עסק ביש" היה ההסכם שחתמו בריטניה ומצרים בראשי תיבות ביולי 1954 על התפנות הכוחות הבריטיים מבסיסיהם שבאזור תעלת סואץ. לפי הסכם שנחתם ב-1936 קיימה בריטניה בסיסי צבא לאורך התעלה, והסכמתה לפנותם, שניתנה בעקבות משא-ומתן מר וממושך, היתה ניצחון רב-ערך ל"קצינים החופשיים" במאבקם על עצמאות ארצם. התגובות שעורר הסכם ההתפנות בישראל היו מעורבות למדי. המתכננים הצבאיים ראוהו כאסון מכל בחינה. להערכתם, הוא יסלק את החיץ המפריד בין מצרים וישראל, יוליך למתן סיוע צבאי מערבי למצרים, יגביר את עוצמתה הצבאית ויטה חמורות את מאזן הכוחות לטובת מצרים. משום כך הם היו משוכנעים כי מן ההכרח למנוע את ההתפנות הבריטית באמצעים דיפלומטיים או אחרים.

ביולי 1954 ביצעה רשת ריגול יהודית במצרים, שאורגנה והונחתה בידי אמ"ן, סידרת פעולות חבלה שנועדו לסיכול ההסכם האנגלי-מצרי או לדחייתו.³⁴ ב-2 ביולי הונחו מיתקני הצתה בתיבות איסוף דואר באלכסנדריה, וגרמו נזק מיוערי. אותה שיטת פעולה ננקטה ב-14 ביולי נגד ספריות ומרכזי מידע אמריקניים בקהיר ובאלכסנדריה, שוב ללא תוצאות של ממש. ב-23 ביולי, יום השנה למהפכת "הקצינים החופשיים", יצאו חברי הרשת להניח מיתקני נפץ בכמה בתי-קולנוע שהציגו סרטים בריטיים ואמריקניים, ובבית דואר. אחד מאותם מתקנים פרימיטיביים החל להעלות עשן בטרם עת מתוך כיסו של אחד מאנשי הרשת, בעת שעמד להיכנס לבית קולנוע. הוא נתפס בו-במקום ולכידתו הולכה למעצר חברי הרשת האחרים. כולם הועמדו למשפט; בסופו של דבר הוצאו שניים מהם להורג, אחד התאבד והשאר נדונו לתקופות מאסר ממושכות.

החשיבה המדינית שהניעה מיבצע חובבני וכושל זה היתה פשטנית להדהים. מטרת המתכננים היתה לביים תקריות אנטי-בריטיות ואנטי-אמריקניות במצרים,

29 שם, תרשומת 6.6.1954.

34 שם, תרשומת 12.1.1955.

שיבהירו למערב כי משטרו של נאצר אינו אמין ככל שמדובר בהגנה על אנשים ונכסים מערביים במצרים, וכי לאור זאת תשקול בריטניה מחדש את החלטתה לפנות את כוחותיה מן התעלה, או-אז ימנע המשך נוכחותה שם בעד מצרים לבצע הרפתקות צבאיות במזרח התיכון. קציני אמ"ן לא הפגינו שום חרטה על מיבצעם הכושל במצרים, והוכיחו זאת בהגשת הצעות פעולה שתכליתן המובהקת היתה הרחור מלחמה עם מצרים.³⁶

בספטמבר ביצע צה"ל באי-רצון את תוכנית משרד החוץ לאתגר את חסימת תעלת סואץ בפני ספנות ישראלית בשיגור "בת גלים", ספינת מטען קטנה בעלת תפוסה של כמה מאות טונות, נושאת דגל ישראל, דרך תעלת סואץ בדרכה לנמל חיפה. מראש היה צפוי שהספינה תיעצר, ולפיכך יהיה אפשר להושיב את מצרים על ספסל הנאשמים הבינלאומי. מעצמות המערב, שבאותם ימים ביקשו להשפיע על מצרים להצטרף לברית הגנה, לא התרשמו מן המהלך הישראלי ולא היו נכונות לסכן את קשריהן המשתפרים עם מצרים בניסיון חסר תוחלת לאלצה להיסוג מעמדתה. התוצאה היתה כישלון המהלך הישראלי, שרק הוכיח למצרים כי בינתיים אפשר להם להמשיך בהסגר באין מפריע.³⁷

בעקבות אי-ההצלחה לפרוץ את ההסגר הימי המצרי, החל דיין להעביר על שרת הצעות לפעולות צבאיות טהורות, חפות מדיפלומטיה, נגד מצרים וירדן. המצב לאורך גבול רצועת עזה החל לחרוג מכלל שליטה, ודיין רצה ששרת יכיר בכך שמדיניות הריסון והפניות אל משקיפי האו"ם ואל ממשלת ארצות-הברית מעלה חרס – ויאשר פעולה צבאית. הוא ציין כי פעולות צבאיות "קמעוניות" לא יספגו; רק מהלומה רבתי תדרבן את השלטונות המצריים לנקוט אמצעים מיידיים ונמרצים לבלית נחשול האלימות הגובר והולך. מעשית הוא הציע ביצוע פשיטת לילה על העיר עזה כדי לפוצץ שם בניין ממשלתי חשוב, מטה המשטרה או מכון מים. שרת, שעמד על הצגת ישראל כמדינה שוחרת שלום וחתר לשכנוע מעצמות המערב להימנע מהספקת נשק למצרים, פסל את הצעת דיין באומרו כי אילו בוצעה, סביר שהיתה מוכיחה לעולם כי פני ישראל לתוקפנות ולכיבוש.³⁸

ב-8 בדצמבר נשבתה חולייה של המישה חיילי צה"ל בתוך שטח סוריה, במרחק כחמישה קילומטרים מן הגבול. בחקירתם הם סיפרו לשוביהם כי משימתם היתה להחזיר לישראל מיתקן ציטות לקו טלפון סורי שהותקן שם בידי צה"ל זמן-מה לפני כן. לאחר שביית החולייה הורה לבון לחיל האוויר לאלץ מטוס נוסעים סורי לגחות בישראל מתוך כוונה להשתמש בנוסעיו ובצוותו כבני ערובה עד לשחרור החיילים

36 תרשומת ישיבה על ההסכם האנגלי-מצרי, 3.6.1945, גנוך מ"ח/2446/8.

37 Annual Report on Israel for 18.1.1955, FO 371/115810, PRO

38 יז"מ, תרשומת, 26.10.1954 (מכתב לשגרירים אבא אבן ואליהו אילת ולציר ראובן שילוח).

הישראלים. ההודעה שפירסם אחר כך דובר צה"ל, כי המטוס הסורי חדר לתחום האווירי של ישראל וסיכן את ביטחונה, היתה שקר גס. שערוייה בינלאומית קמה סביב שוד אווירי חסר תקדים זה, וישראל אולצה לשחרר את המטוס על נוסעיו וצוותו כעבור שתי יממות. שרת לא יכול עוד להכיל זעמו. במכתב ללבון אמר: "מדהימים ומדאיגים אותי ביותר צרות-האופק וקוצר-הראות שהתגלו כאן מצד ראשי צבאנו. הם סבורים כנראה כי מדינת ישראל חייבת – או אפילו מחוייבת – לנהוג בתחום יחסיה הבינלאומיים לפי החוקים השוררים בג'ונגל. אבל גם בסיבכי הג'ונגל נוהג אדם בראש-ובראשונה לדאוג לביטחון עצמו, והנה מתברר כי אפילו תבונה ראשונית זו נעדרת בצמרת הצבאית שלנו" – והורה לשר להבהיר "לכל הנוגעים בדבר כי אין בדעת הממשלה לסבול גילויים כאלה של 'מדיניות עצמאית' בקרב מערכת כוחות הביטחון".⁴²

שרת המשיך וקבל במכתבו על המידע השקרי המופץ בידי מקורות צבאיים ועל הסתת עיתונאים למתוח ביקורת על הממשלה. יושב ראש ועדת שביתת-הנשק הישראלית-סורית הורה לסורים לשחרר את חמשת החיילים ששבו, ושרת ציפה "כי יהיה זה ניצחון של מאמץ מדיני על פני קו של בריונות צבאית".⁴³ המצב החמיר כאשר אחד מחמשת החיילים, אורי אילן, בנה של פעילה פוליטית וחברת כנסת לשעבר, התאבד בכלא שביו. העיתונות הישראלית געשה וסערה על הסורים הברברים, שהואשמו בחטיפת החמישה ובעינוּם.

הידיעות על ההתאבדות חוללו זעזוע ניכר בשורות הצבא, והביקורת שנמתחה שם על הממשלה הרקיעה לשיא חדש. סיעת "חרות" בכנסת הגישה על רקע זה הצעת אי-אמון בממשלה, ובוויכוח שהתנהל בנושא זה האשים חבר הכנסת חיים לנדאו, שעמד בראש המתקפה, את הממשלה בתבוסנות, מורך לב, פייסנות וכיוצא באלה. שרת הגיב ב-17 בינואר 1955 בנאום תקיף. הוא גילה את האמת על משימת חמשת החיילים בקוראו מן הכתב את דוח ועדת שביתת-הנשק הישראלית-סורית, שסתר את הגירסה שניפק צה"ל כי החיילים נחטפו מתוך שטח ישראל. הוא גם הציג את העובדות האמיתיות על אילוץ המטוס האזרחי הסורי לנחות, ובתוך כך חשף שקרים נוספים מבית מדרשו של צה"ל. הוא הזהיר כי בהכוחה אחרים מסתכנת ישראל בהכאתה-היא. את נאומו סיים שרת בהכרזו, כי "יש לפני המדינה הזאת ברירה: אם רצונה להיות מדינה של חוק או מדינה של שוד – אם מדינה זאת רוצה להיות מדינה של שיקול מפוכח וראיית הנולד או של השתוללות יצרים פרועה". לבון, בנאום שנשא בכנסת כעבור שבוע, הגיב על דברים אלה ואמר כי "מדינת ישראל, כמו כל מדינה, חיה על פי שני חוקים: החוק הכתוב, הכולל את ההתחייבויות שבין המדינות

42 י"מ"א, תרשומת 22.12.1954 (מכתב לשר הביטחון לבון).

43 י"מ"א, תרשומת 13.1.1955.

ואת השטח הרחב של החוק הבינלאומי, והחוק הטבעי של הגנה עצמית".
ב-18 בינואר 1955 נרצחו שני טרקטוריסטים ישראלים בידי מסתננים ירדנים ליד עג'ור, כפר ערבי נטוש בקירבת גבול ירדן. הידיעה על כך היכתה בשרת כמכת ברק והוא השיג מייד כי תידרש תגובה, וכי הפעם ייאלץ לאשרה. "עצרתי ובלמתי הרבה בחודשים האחרונים" – כתב ביומנו ביום זה – "מנעתי כמה מעשים מפוצצים וגרמתי מתיחות רבה לציבור. אסור לי להגדיש את סאת הסבלנות. יש לפרק, שאם לא כן תבוא התפרצות של קצף, אשר רבים מחברי יהיו שותפים לה, ואז אכשל בניסיון של תפיסת מרובה מבחינת חינוך העם, ואשיג את ההיפך". שניים מחבריו, זלמן ארן וגולדה מאיר, זימנו את עצמם לביתו אותו ערב. ארן טרם סיים משפט אחד וכבר קטעו שרת ואמר, שכבר אישר פעולת גמול. ארן הסביר בקול מתנצל את יוזמתו ויוזמת מאיר להתערב בעניין בעקבות נחשול הזעם שגאה ברחבי הארץ נוכח משפט קהיר, מעצר "בת גלים", שבויי דמשק, התאבדות אורי אילן – ועתה רצח השניים. שרת השיב לו שכל זה לא נעלם ממנו, אך הוסיף:

לך והסבר לכל אדם ברחוב כי משפט קהיר הוא מעשה ידני, ו"בת גלים" זהו קרב אחד במערכה ממושכת, והשבויים בסוריה נכשלו במיבצע שאנחנו יזמנו, ואילו נכשלו בזה ערבים בתחומנו, היינו הורגים אותם במקום המעשה בלי אומר ודברים, כפי שעשינו ל"ליגיונרים" שעברו לתומם ברצועה שלנו ליד מבואות ביתר, וגם לכל אחד מהם יש אם מתאבלת על בנה גם אם לא היתה חברת כנסת כפייגה אילנית – לך והסבר כל זאת. ברור, כי רצח עג'ור הגדיש את הסאה ויש לפרק את הזעם. רק זהו ההיגיון, לא אחר. איני מאמין כי מבחינת הביטחון יועיל התגמול כהוא-זה. להיפך, אני חושש מאוד כי ישמש חוליה פותחת למחזור חדש של דמים בספר.

התפרצות זו של שרת בינו לבינו האירה כורקור רב-עוצמה את התפקיד הבלתי מוצהר שמילאו התקפות צה"ל על האויב במתן פורקן לדעת הקהל בישראל. היא גם חשפה את הפער המתמשך בין השקפת צה"ל על תקיפות אלה כמחוללות הרתעה יעילה לבין ספקנותו של שרת. שרת סבר כי פשיטות צה"ל אל מעבר לגבול, כזו הנוכחית, הן חרב פיפיות. ככל שאישר מדי פעם פשיטות כאלה, עשה זאת בדרך כלל מתוך שיקולי מדיניות פנים. הוא היה מודע היטב לסכנות הכרוכות בהתרת הרסן: "הבניין שבניתי בעקשנות זה חודשים, וכל הבלמים שהתקנתי והגדרות שהקמתי – כל זה עלול ליהרס במחי יד אחת, אבל אני מרגיש כי אין לי ברירה ויהיה אשר יהיה".⁴⁴

44 י"מ"א, תרשומת 18.1.1955.

לרווחתו העמוקה של שרת, קרה דבר שביטל את הצורך בפעולת גמול: למחרת, 23 בינואר, באמצע ישיבת הממשלה, הונה לפניו מסר שאמר כי הירדנים הודיעו לוועדת שביבת-הנשק הישראלית-ירדנית כי לכדו כמה מן הרוצחים, כולם תושבי עג'ור לשעבר, שאיבדו את בתיהם במלחמת 1948. בתום הישיבה כינס שרת את ועדת החמישה והציע לבטל את הפשיטה שתיכנן צה"ל לאותו לילה. אשכול תמך בשרת, אך לבון טען שהדבר לא יתקבל יפה בצה"ל. גולדה מאיר הביעה דעתה כי פעולות גמול מוצדקות כאשר מבצעי הפיגועים אינם נתפסים, אך הביעה התנגדות להריגת אנשים חפים לאחר שהמפגעים עצמם נעצרו. ארן לא אמר דבר, ושרת סיכם כי הפעולה תבטל. הצבא, בינתיים, טיפח תקווה שדבר מעצרים של המפגעים לא יגיע לידיעת שרת בעוד מועד – כאשר עדיין יוכל למנוע בעד היציאה לפעולה. "אנשים משונים" – רשם שרת ביומנו על מפקדי צה"ל – "שהתרגלו לחשוב כי אי-אפשר לשמור על רוח הצבא מבלי שניתן לו זמן לזמן להקזיזם".⁴⁵

הדו-שיח עם נאצר

"עסק ביש" ביולי 1954 לא צינן, כמתחווה, את להט המסד הביטחוני הישראלי לאקטיביזם לוחמני. מאחורי הקלעים חידש שרת את הדו-שיח עם נאצר. נאצר עצמו כיבד את שרת. באוני דיפלומט בריטי דיבר עליו כעל איש מתון וישר.⁴⁷ מכל מקום, כאשר נקט שרת יוזמה לחידוש הדו-שיח, לא הביע נאצר שום התנגדות. הסכמת נאצר לשיחות רמות דרג היתה מעודדת ביותר. שרת בחר ביגאל ידן, מי שהיה רמטכ"ל ועכשיו למד בלונדון, כנציג ישראל בשיחות. בעזרת גדעון רפאל הכין שרת לקראת השיחות גם כמה הצעות קונסטרוקטיביות, לרבות הסדר למעבר יבשתי דרך הנגב בין מצרים וירדן ותשלום פיצויים כדי לסייע ביישוב מחדש של הפליטים הפלסטינים שברצועת עזה.⁴⁸ סוכנות הביון המרכזית של ארצות-הברית (CIA) הציעה את סיועה להבטחת חשאייתן של השיחות. אולם ב-22 בדצמבר התאבד סוכן הביון הישראלי מקס בינט בתא כלאו שבקהיר, וב-27 בינואר 1955 הרשיע שם בית הדין הצבאי שמונה מבין שנים-עשר הנאשמים הנותרים ודן שניים מהם למוות. הישראליים הוכו בתדהמה למשמע הידיעה. שרת ביטל את השיחה רמת הדרג באומרו: "לא ניוועד בצילו של גרדום".⁴⁹

פרשה זו [של גישושי הבנה] ביחסי ישראל-מצרים, שאינה ידועה כמעט, מעוררת שוב את שאלת הגירסה הרשמית האומרת כי ישראל חתרה מאז ומתמיד

45 שם, תרשומת 24.1.1955.

47 Jack Nichols to Evelyn Shuckburgh. 14.12.1954, FO 371/111107, PRO

48 ימ"א, תרשומת 26.1.1955.

49 שם, תרשומת 27.1.1955.

למגע ישיר, וכי תמיד נתקלה בסירוב ערבי. אין, כמובן, דרך כלשהי לקבוע מה היה עשוי לקרות אילו יצאה הפגישה המתוכננת לפועל. האומנם היתה מוליכה לפגישה רמת דרג עם נאצר עצמו? האומנם היה בה כדי למנוע בעד ההידרדרות העתידית של הסכסוך? היתה מייצרת לפחות כמה מן הרכיבים שנדרשו לפריצת דרך ביהסים בין ישראל ויריבותיה הערביות העיקריות? תשובות לשאלות אלה אין. ההיסטוריה אינה מגלה את חלופותיה. כל שניתן לומר הוא שנאצר העניק לישראל סיכוי לקשירת שיח, וכי מחווה זו נהדפה. ועוד ניתן לומר, שהיסוסיו של שרת מילאו תפקיד בהחמצת הזדמנות זאת. שרת לא עמד במבחן השעה, אלא הפגין תכסיסי השהייה וחששנות ברגע שדרש תעוזה. בלשון אחד מאישי משרד החוץ, הוא לא אחז את השור בקרניו כאשר השור קרב אליו.⁵⁸

בחזית הפנים המשיך שרת להתמודד בתוצאות מפלת קהיר. ב-2 בינואר 1955, מקץ חיבוטים אין קץ, הוא מינה ועדה לחקירת העובדות שמאחורי ה"עסק ביש". חברי הוועדה היו יצחק אולשן, שופט בבית המשפט העליון, ויעקב דורי, רמטכ"ל לשעבר. הוועדה קיבלה את העדויות והמסמכים המזוויפים שהרשיעו את לבון, אלא שדבר הזיוף לא התגלה אלא כעבור חמש שנים. דייך ופרס תמכו בגירסותיו של גיבלי והעידו לפני הוועדה בהרחבה ובביקורתיות על מגרעותיו של לבון כשר ביטחון. דייך אישר כי לבון הוליך שולל את שרת בשיטתיות, אך לזכותו ייאמר כי היה כן לגבי התנהלותו-שלו:

לא הסתרתי את שותפותי הפסיבית בהטעיית שרת על-ידי לבון. הסברתי כי ידעתי מדי פעם שלבון מטעה את שרת (על-ידי אי-הכנסתו לעניין), אך אם לבון מקבל על עצמו זאת, אין אני צריך להתערב. יתר על כן, אני מסתייג לחלוטין מתפיסתו הפוליטית של שרת ורואה מדי פעם, בזאת שאינו מאשר פעולות, נזק לענייני המדינה; ואין לי סיבה לעזור לו בכך יותר מאשר חובתי מורה לי.⁵⁹

בסופו של דבר נבצר מאולשן ודורי להוציא משפט נחרץ. בדוח שהגישו קבעו כי אינם יכולים להיות בטוחים מעבר לספק סביר שגיבלי לא קיבל הוראה להפעיל את היחידה החשאית, אולם בד בבד עם זאת אין ביכולתם לקבוע בוודאות כי לבון אכן נתן את ההוראות המיוחסות לו. לשרת לא היה שמץ ספק כי גם אם לא נתן לבון לגיבלי את ההוראה המסוימת שהוליכה למכשלת קהיר, הוא-הוא האחראי לה מדינית ומוסרית, שכן "הטיף בלי הרף למעשים של טירוף דעת והרביץ בצמרת הצבא את

58 ראיון עם יעקב שמעוני.

59 מצוטט בתוך: אשד, עמ' 128.

התורה השטנית של הצתת מדורות במזרח התיכון, חרור ריב, התנקשויות דמים, פגיעה ביעדים ובנכסים של המעצמות, מעשי יאוש והתאבדות". בה בשעה הוכה שרת הלם למראה התמונה הכללית שנצטיירה במהלך החקירה – וכך רשם ביומנו בינו לבינו:

מעולם לא שיערתי כי נוכל להגיע לזוועה כזו של יחסים מורעלים ויצרי שנאה ונקם והערמה הדדית בצמרתו של המשרד הכביר והמפואר ביותר שיש לנו במדינה. אני מתהלך כל הימים האלה כסהרורי, מוכה פלצות ותועה במבוך, אובד עצות לחלוטין. לסלק עכשיו את לבון הרי זה לחסלו חיסול גמור. לא לסלקו הרי זה לחפות על נגע ולהתחייב בחורבנו של משרד הביטחון ובהשחתתו הגמורה של הפיקוד העליון.⁶⁰

לבון חסך משרת את הצורך להחליט בהגישו את התפטרותו מן הממשלה ב-2 בפברואר. על בן-גוריון הופעל עתה לחץ כבד מצד חבריו למפלגה לבוא תחת לבון ולנקות את השברים שהניח מאחוריו. ב-21 בפברואר חזר בן-גוריון משדה בוקר וקיבל לידיו את תיק משרד הביטחון בממשלה שבראשה המשיך לעמוד שרת. לוולטר איתן ולגדעון רפאל, עוזריו הנאמנים במשרד החוץ, הסביר שרת כי זו היתה הדרך האחת להיחלצות מן המשבר, ואחר כך הוסיף בקול רגוע: "אתם מבינים, ידידי, שזה קץ הקריירה המדינית שלי". השניים דיברו על ליבו וביקשו לחלצו ממצב רוחו הקודר, אך לשווא. ואומנם השתלשלות האירועים הוכיחה כי תובנתו עלתה על שלהם.⁶¹ בנובמבר 1955 החזיר שרת לבן-גוריון את שרביט ראש הממשלה. ביוני 1956 הדיחו בן-גוריון מכהונת שר החוץ ובכך, למעשה, הקיץ הקץ על חייו בזירה המדינית.

מיבצע עזה

בן-גוריון חזר משהותו הקצרה בשדה בוקר ברוח לוחמנית ובלתי מתפשרת, נחוש לשקם את עליונות שיקולי הביטחון על פני שיקולי מדיניות החוץ בזירת היחסים עם הערבים. הוא הגיע מכבר לכלל מסקנה כי נאצר אויב מסוכן שלא ניתן לפייסו, ולפיכך גמר אומר לנהוג בו ביד חזקה וכבר מתחילה הפגין חוסר סבלנות כלפי מדיניותו הפייסנית של שרת.⁶² לזאב שרף, מזכיר הממשלה, אמר בן-גוריון על שרת: "הוא מגדל דור של פחדנים. אני לא אתן לו. הולכים כאן מסתגנים ואנחנו שוב מסתתרים מאחורי גדרות. לא אתן לו. זה יהיה דור לוחם".⁶⁴

60 יזמ"א, תרשומת 10.1.1955.

61 גדעון רפאל, בסוד לאומים, עמ' 45.

62 ראיון עם מרדכי בר-און.

במכתב לשרת אף ראה בן-גוריון להדגיש כי בכוונתו לנהל מדיניות ביטחון עצמאית. הוא הביע נכונות לקיים התייעצויות, "אבל התייעצות עם ראש הממשלה היא דבר אחד, והתערבות מתמדת של שר החוץ ועובדיו בענייני ביטחון היא דבר שני. לדבר זה לא אסכים". הוא קיבל על עצמו את האחריות המשותפת של הממשלה והכיר בסמכות העליונה של ראש הממשלה, אך לא פירש זאת כקבלת עמדתו של ראש הממשלה בעניינים שנויים במחלוקת ביניהם: "בראותי הכרח במצב שנוצר לקחת על עצמי תיק הביטחון ולהצטרף לממשלה, קיבלתי על עצמי ברצון ובלי כל סייג דינה של הממשלה הקיימת ומרותו העליונה של ראש הממשלה, אבל אין זאת אומרת שקיבלתי גישתו של שר החוץ בעניינים השנויים בין שנינו במחלוקת, אלא הסכמתי, כפי שאמרתי לך אתמול, ל'קואליציה'".⁶⁵ את מכתבו זה סיים בן-גוריון באזהרה, כי אם שר החוץ ואנשי משרדו יתערבו בענייני ביטחון, וראש הממשלה יתמוך בהתערבות זו, יהיה צורך למנות שר ביטחון אחר.

ב-28 בפברואר, שבוע אחד בלבד לאחר חזרתו, השיק בן-גוריון את מדיניות הביטחון הנוקשה החדשה שלו בפשיטה רבת-עוצמה על רצועת עזה, שכינויה הצבאי היה מיבצע "חץ שחור". במהלך הלילה תקפו שתי מחלקות של צנחני צה"ל בפיקודו של אריאל שרון מיפקדה מצרית בעיבורי עזה והשמידו אותה תוך שהרגו 37 חיילים מצרים ופצעו 31. שרת הוכה בהלם ונודעזע עמוקות בקבלו את הדוח על מיבצע "חץ שחור". הוא תפס מייד כי המספר הגדול של האבדות פירושו תמורה לא רק בממדים, אלא בעצם מהותה של הפעולה. הוא ידע כי ישראל תגונה בזירה הבינלאומית מכל עבר על לוחמנותה, וחרד להשפעת המעשה על יחסי ישראל-מצרים. סיבה נוספת לתיסכולו היתה הודעת דובר צה"ל, שנוסחה בהשראת בן-גוריון, כי הקרב התחולל לאחר שסיוור של צה"ל הותקף בידי כוח מצרי בתוך שטח ישראל. אף שבידי שרת לא היתה שום הוכחה שהוא הולך שולל במתכוון בסוגיית הממדים המשוערים של האבדות, הוא גער בבן-גוריון על פרסום גירסה שיקרית בעליל על האירוע, שאיש לא יתן בה אמון.

ניתוח הפרשה בישיבת הממשלה, לאחר מעשה, חשף תגובות שונות בתכלית של בן-גוריון מזה ושל שרת מזה, אך לא רק בנושא שעל סדר היום, אלא גם לגבי סוגיית פעולות הגמול במישור העקרוני הכללי. בן-גוריון הדגיש את החשיבות שבהפגנת עליונותה הצבאית של ישראל על פני המדינה הערבית החזקה ביותר, וכן את הערך החיובי של מיבצע עזה בביצור הביטחון העצמי של הציבור בישראל ושל צה"ל. את התוצאות המדיניות השליליות של המיבצע פטר בן-גוריון כחסרות כל משקל מכריע, שכן, תהיה התנהגות ישראל מופתית כאשר תהיה, לעולם יעמדו מעצמות המערב

64 בר-זוהר ג', עמ' 1126.

65 'ימ"א', תרשומת 1955.20-21.

לימין הערבים נוכח עליונותם הכבירה בשטח, באוכלוסייה ובנפט. שרת נטל אחריות מלאה על הפשיטה אף שמספר החיילים המצריים שנהרגו עלה פי-ארבע על מה שהניח על יסוד הערכת דיין מראש. שרת לא כפר בהשפעה החיובית שהיתה לפשיטה בחזית הפנים, אך חזה שתהיה לה השפעה שלילית על המגעים החשאיים עם מצרים, שבאחרונה הסתמנה בהם התקדמות-מה, וכן גם על מאמציה של ישראל להשיג נשק וערובות הגנה מארצות-הברית.⁶⁷

ליחסי ישראל-מצרים היו מפשיטת עזה תוצאות מרחיקות לכת. קנט לאב, כתב אמריקני מקורב לנאצר, כתב:

פשיטת עזה [28.2.1955] הציתה שלשלת תגובות בין מצרים הנאצרית וישראל הבן-גוריונית – פשיטות, פשיטות-נגד, מירוץ זיון והיערכויות חדשות עם מעצמות-העל – שחוללו גלישה לעבר מלחמה שנבצר מרצון אנוש או ממיומנות מדינית כלשהם להטותה ממסלולה. הפשיטה גרמה להמרת רמה יציבה של התכתשויות קטנות-ממדים בין שתי הארצות בתהליך הדדי של העמקת חרדה והתגברות אלימות, ובתוך כך נתעמעם ההבדל בין צעדי הגנה ומעשי תוקפנות ונעלם מעיני העולם כולו.⁶⁸

נאצר עצמו חזר ותיאר שוב ושוב את פשיטת עזה כנקודת מפנה. הוא טען שהיא הרסה את אמונתו באפשרות ליישב את הסכסוך עם ישראל בדרכי שלום, חשפה את חולשת צבאו וכפתה עליו לשנות את סולם הקדימויות הלאומיות מקידום חברתי ופיתוח כלכלי להגנה – שינוי שהגיע לשיאו בעיסקת הנשק עם צ'כוסלובקיה בספטמבר 1955. שרת נתן אמון בגירסתו של נאצר על השפעתה המוחצת של פשיטת עזה,⁷² אך בכך היה שותף רק לקומץ בעלי תפקידים ממלכתיים. ההערכה הרווחת בישראל היתה שפשיטת עזה היתה תירוץ, לא סיבה, לפניית נאצר אל הגוש הסובייטי לרכישת נשק. אחד מקורבנותיה של פשיטת עזה היה הדו-שיח החשאי של שרת עם נאצר. דו-שיח זה, שניזוק קשות על-ידי ה"עסק ביש", לא התמסס עד כדי אי-אפשרות לחדשו. פשיטת עזה, לעומת זאת, הנחיתה עליו מהלומת מוות.

למרבה התמיהה לא רשם בן-גוריון אף לא מילה אחת על פשיטת עזה בזכרונותיו ובכתביו עתירי המילים על תקופה זו. ביומנו כתב, אחרי ששמע דיווח על הפעולה מפי אריאל שרון: "זה היה לדעתי שיא הגבורה האנושית".⁷⁵ אפשר שאכן כך, אלא

67 שם, תרשומת 6.3.1955.

68 קנט לאב, סואץ (אנגלית), עמ' 1.

72 פרוטוקול הוועדה המדינית, מפא"י, 16.10.1955 (אמ"ע).

75 יוב"ג, תרשומת 3.3.1955.

שאפשר כי בעת ובעונה אחת היתה הפעולה גם פיסגת האיזולת המדינית, שכן האסטרטגיה הכוחנית של בן-גוריון עשתה באושים בעליל: היא רק הלהיטה את העוינות המצרית, הקשיחה את הנחרצות המצרית והולידה מחזור דמים של אלימות ואלימות-נגד, שהגיע לשיאו במלחמת סואץ-סיני.

בן-גוריון וחסידיו טוענים כי פשיטת עזה לא היתה סיבה אלא תירוץ לתפנית של נאצר ממתניות לתוקפנות. את ההתפתחויות שלאחר הפשיטה הם מפרשים כפרי שהבשיל לא מהלם התקיפה אלא מתוך נטיות תוקפניות מובנות ואופייניות למשטר הלא-דמוקרטי של נאצר.⁷⁶ אין בנמצא תיעוד לאישוש הנחה זו, אך יש ויש תיעוד רב המזים אותה. ההוכחה החותכת ביותר למעתק של נאצר לתוקפנות היתה הפתיחה בלוחמת גרילה נגד ישראל באמצעות תקיפות ה"פידאיון" (בערבית: "מקריבי עצמם"), שהופיעו בראשונה על במת ישראל באוגוסט 1955. הם גויסו מבין הפלטים הפלסטינים תושבי רצועת עזה, אורגנו ביחידות משלהם ואומנו בידי קצינים מצרים, ובמהלך ארבעה-עשר החודשים הבאים ביצעו סדרת תקיפות בתוך ישראל.

עובדת ארגון של יחידות הפידאיון בידי ממשלת מצרים החל מאביב 1955 אינה שנויה במחלוקת. רב-אלוף דייך הסביר מהלך זה כהמשכה הרצוף של המדיניות המצרית הקודמת, שראתה בעין יפה את ההסתגנויות לתוך ישראל.⁷⁷ נאצר גרס אחרת. לדבריו, שיקפה הקמת יחידות הפידאיון תמורה מהפכית במדיניות הריסון הקודמת שלו, ופשיטת עזה היא שחוללה אותה.⁷⁸

במילים אחרות, נאצר טען כי הפעלת הפידאיון בידי מצרים לא היתה מהלך יזום, אלא מהלך תגובה נוכח תוקפנותה של ישראל, ומשום כך ישראל, לא מצרים, היא הנושאת באחריות להידרדרות שבאה בעקבות זאת.

תיעוד מודיעין צבאי מצרי וירדני שנפל בידי צה"ל במהלך מלחמות 1956 ו-1967, מזים כליל את גירסת דייך ומאשש את גירסת נאצר. המסמכים הללו מוכיחים, כי עד לפשיטת עזה ניהלו השלטונות הצבאיים המצריים מדיניות עקבית ויציבה של בלימת ההסתגנויות של פלסטינים מתוך רצועת עזה אל תוך ישראל, וכי רק אחרי הפשיטה הומרה מדיניות זו באחרת - בארגון יחידות פידאיון ובהפיכתן למכשיר של לוחמה בישראל.

שרת נגד כיבוש רצועת עזה

ב-25 במרס חדרה חולייה מצרית לפטיש, מושב עולים יוצאי איראן בנגב, פתחה בירי והטילה רימונים לעבר בית במהלך חגיגת חתונה שהתקיימה בו. בחורה נהרגה

76 זכי שלום, "מדיניות בצל מחלוקת", "מערכות" 1966, עמ' 46-47.

77 משה דייך, "זמן מערכת סיני", עמ' 11, 14-15.

78 קנת לאב, סואץ (אנגלית), עמ' 85.

ועשרים נפצעו. בן-גוריון זימן אליו את דיין ואמר לו כי יש לגרש את המצרים מרצועת עזה, לכבוש אותה ולהשאירה בשליטת ישראל.

נימוקיו של שר הביטחון להצדקת תוכניתו הדהימו את ראש הממשלה שרת, שכן הללו התאפיינו לדידו בצרות אופקים ובקוצר ראות בהציגם את כיבוש הרצועה כיעד הסופי – מבלי להידרש כלל לתוצאות ולהשתלשלויות הסבירות שינבעו מן המעשה. בסכמו את הדיון בישיבת הממשלה, בסופו של יו כוח לוחט על הצעת בן-גוריון, עמד שרת על העדפתו הכללית מדיניות המכירה בגבולותיה הקיימים של ישראל וחותרת לחיזוק קשריה עם מעצמות המערב, לטיפוח אהדה בינלאומית כלפיה ולהרגעת המתח ביחסים עם שכנותיה. הוא הסכים כי שיקולים ביטחוניים דוחקים מחייבים לעיתים ביצוע פעולות שיש בהן כדי להגביר את המתח בין ישראל והעולם הערבי, ולהכביד על יחסיה של ישראל עם מעצמות המערב, אולם בפעולות שכאלה יש להמעיט ככל שרק אפשר, ולא לערום אותן זו על גבי זו. מכוח שיקולים אלה פסל שרת את הצעתו של בן-גוריון, שכן ביצועה יציג בכיבוד ולעין כל את ישראל כתוקפנית וכנכונה להתגרות מלחמה במצרים, ואולי אף יגרום לבריטניה להתערב לימין מצרים מכוח "ההצהרה המשולשת".⁸¹

יתר על כן, שרת טען כי כיבוש רצועת עזה לא יפתור שום בעיה ביטחונית, שכן אפילו תברח או תוברח מחציית אוכלוסיית הפליטים משם להרי חברון, ברי כי שנאתם לישראל רק תועצם ותוליד מעשי נקם ויאוש חמורים ותכופים יותר.⁸² הממשלה החליטה שלא לקבל את הצעת בן-גוריון ברוב של תשעה נגד ארבעה, אך מעיניו של שרת לא נעלם כי רוב תומכיו לא באו משורות מפלגתו; רוב עמיתיו, השרים חברי מפא"י, תמכו בבן-גוריון ולא בו ומכאן שזה יהיה מאזן הכוחות במפלגת השלטון במקרה שתידרש להחליט החלטה עקרונית בעד או נגד מלחמה – מכוח הסכמה או אי-הסכמה לכיבוש רצועת עזה.⁸³

שלושה ימים אחרי דחייתה הסופית של תוכנית כיבוש רצועת עזה בממשלה עורר פיגוע רצח נוסף את בן-גוריון להגיש לממשלה תוכנית נועזת חדשה, הפעם לביטול הסכם שביית-הנשק עם מצרים. הוא לא ביקש מן הממשלה לביטול אחריות ישירה לביטול הסכם זה, אלא הציע להכריז כי למעשה מצרים היא שביטלה אותו בהתעלמה, בין שאר דברים, מהחלטת מועצת הביטחון בשאלת חופש השיט במעברים ימיים בינלאומיים, ולכן אין הממשלה רואה הסכם זה כמחייב את ישראל. לבל תתקבל הצעתו זו כמזימה לחידוש הצעתו הקודמת, הדגיש בן-גוריון כי הצעתו הנוכחית

81 הצהרת ארה"ב, בריטניה וצרפת, 25.5.1950, כי יתערבו במסגרת א"ם כל אימת שאחת ממדינות המזה"ת תנסה לפגוע בריבונות מדינה אחרת ובגבולותיה שהוסכמו ב-1949, וכי יספקו נשק למדינות האזור תוך שמירה על איזון ביניהן לצורכי הגנה עצמית והגנת האזור.

82 ימ"א, תרשומות 25.3.1955, 27.3.1955.

83 שם, תרשומת 11.4.1955.

מדברת בצעד מדיני, לא צבאי. שביתת-הנשק אמר, הפכה לחוכא ואיטלולא, לפארוסה שישראל אינה יכולה להיות שותפה לה. אם רוצה מצרים לנהל משא-ומתן על שלום עם ישראל, כי אז תקודם בברכה; ולא – יהיו ידי ישראל חופשיות.

שרת התרשם כי בן-גוריון מבקש לעצמו פורקן מכות צעד נועז ומפוצץ, בלי ששקל תחילה את משמעותו בקור רוח ובהיגיון, ומשום כך נלהם בהצעת בן-גוריון במלוא כוח ובתוך כך אפילו הפתיע את עצמו עד כמה הרחיק לכת בטיעונו למתינות מדינית. קודם כל הצביע שרת על הקושי להוכיח כי מניעת זכויות מעבר ימיות מהווה הפרה של הסכם שביתת-הנשק הישראלי-מצרי, ועל קושי נוסף להסביר מדוע – אם אכן מדובר בהפרה – המתינה ישראל ארבע שנים עד להכרות הביטול המוצעת. מבחוץ יראה כל זה כתירון להשתחררות ישראל מן המיגבלות שקבע הסכם שביתת-הנשק לקראת צאתה למסע כיבוש שטחים, ולפיכך הדעת נותנת, שמהלך זה יזמין גינוי בינלאומי כללי. על מה ולמה צריכה ישראל ליטול על עצמה אחריות לביטול משטר שביתת-הנשק? שאל. אם בא מהלך זה – כטענת בן-גוריון – כדי להפגין עמדה מדינית, ולא כדי לפנות דרך למיבצע צבאי, כי אז אין ספק שהוא רק יחולל נזק בלי להשיא תועלת שתהיה שקולה כנגדו. זאת ועוד, הסכם שביתת-הנשק הקנה לגיטימיות בינלאומית לגבולותיה הנוכחיים של ישראל; אם ישראל עצמה תפסול אותו, עלולה מצרים לפלוש אי-שם לאורך גבול הנגב ולאליץ את ישראל להילחם ולהסתכן בתוצאותיה של מלחמה חדשה. מן ההכרח אפוא להחליט החלטה ברורה לגבי מטרתה הבסיסית של ישראל: לייצב ולבצר את הסטטוס קוו או להתור לפתרון חדש בכוח הזרוע.

ההצבעה בממשלה הסתכמה בתיקו: שישה שרים, כולם חברי מפא"י, הצביעו בעד ביטול הסכם שביתת-הנשק, שישה שרים הצביעו נגד, השאר נמנעו. הצעת בן-גוריון לא נתקבלה, אך גם לא נשללה באופן חותך. לשרת היא אותתה אזהרה אישית חמורה. הוא ניצל בעור שיניו ממצב שהיה מחייבו להתפטר, ואילו הממשלה שבראשה עמד קרבה באורח מבושר רעות אל סף מערבולת הרת סכנות.⁸⁴

היחסים בין בן-גוריון ושרת נעשו מתוחים, משובשים ומורעלים יותר ויותר, והטילו את שרת לתיסכול ומצוקה נפשית ללא הפוגה. השניים התעמתו שוב ושוב סביב הגדרת הסמכויות של משרד החוץ והממסד הביטחוני בטיפול בענייני שביתת-הנשק, סוגיות מעמדו של האו"ם בתחום זה והיחסים עם מעצמות המערב, ומעל לכול – בשאלת פעולות הגמול. בן-גוריון, שבא משדה בוקר במטרה לקבע מחדש מדיניות ביטחונית קשוחה, מצא את עצמו שוחה נגד זרם המתינות בממשלה. כפיפותו הפורמלית לשרת, אשר לא שיקפה את מאזן הכוחות האמיתי ביניהם במפלגתם המשותפת, היתה מקור נוסף לחיכוכים וסבכים. הבחירות לכנסת

84 שם, תרשומת 4.4.1955.

שמישמשו ובאו, והסבירות הגבוהה כי בן-גוריון הוא שיתפוס מקומו ללא עוררים כמנהיג מפא"י, מפלגת השלטון, וככזה ירכיב את הממשלה הבאה, הניעו את בן-גוריון להודיע לשרת במכתב בוטה על החלטתו להתבטא פעם-בפעם בפומבי, כדי להבהיר לאומה את עקרונות מדיניות החוץ שלו.

בפגישה עם פקידי ממשלה בכירים שכינס בן-גוריון ב-16 במאי, שם נדרש לאפשרות שעיראק תפלוש לסוריה, העלה שוב את הרעיון החביב עליו בדבר התערבות ישראל בלבנון במטרה לספח את דרום לבנון ולהפוך את כל השאר למדינה מרונית. שרת פסל רעיון זה מעיקרו. הוא הביע דעתו כי בן-גוריון אינו בקיא כלל בהוויית הנוכחית של לבנון ועדיין תופס אותה במושגיו כחבל של האימפריה העותמאנית, שם היוו הנוצרים המרונים רוב מכריע. הוא איזכר ויכוח קודם שהיה לשניהם בנושא זה, אז ניסה להסביר כי המרונים שסועים בתוכם פנימה, כי אין להם מנהיגים נועזים וכי בעלי-הברית שעליהם מבקש בן-גוריון לסמוך יתגלו כמשענת קנה רצון. אך בן-גוריון לא הירפה מרעיון ההתערבות – הוא ציין כי בלבנון יש גם דרוזים, אך נבצר ממנו להסביר מדוע יעמדו הללו לימין המרונים כדי להפוך את לבנון למדינה נוצרית.

אשר לאמצעים שבכוחם יבוצע המהלך הישראלי בלבנון, דיין הוא שהעלה לצורך זה הצעה ממוקדת וצינית:

כל מה שדרוש הרי זה למצוא קצין, ולו בדרגת סרן, לרכוש את לבו או לקנותו בכסף, על מנת שיסכים להכריז על עצמו כמושיע האוכלוסייה המרונית, או-אז ייכנס צה"ל ללבנון, יכבוש את השטח הבא בחשבון ויכוון שלטון נוצרי בברית עם ישראל. השטח שמדרום לליטאני יסופח סיפוח גמור לישראל – והכל על מקומו יבוא בשלום.⁸⁸

ההבדל היחיד בין דיין ובן-גוריון היה שהראשון רצה לפעול מייד, ואילו השני היה נכון להמתין להתממשות התירוץ, כלומר לפלישת עיראק לסוריה. שרת לא ראה כל צורך להיכנס לדיון מפורט ב"תוכנית הדמיונית וההרפתקנית" של בן-גוריון, שכדבריו היתה "מפתיעה בגולמיותה ובתלישותה", ומה גם בנוכחות קציניו. הוא רק העיר כי פירוש ההצעה אינו חיזוקה של לבנון עצמאית, אלא מלחמה בין ישראל וסוריה, וכי זו השאלה שבה יש לדון.

לאחר שמותת את התוכנית באיבה, היררה שרת בינו לבינו על חוסר הרצינות המדהים שהפגין צה"ל בהתייחסותו לארצות השכנות בכלל ולמורכבות הפנימית של הוויית לבנון בפרט. "ראיתי בעליל", כתב ביומנו, "כיצד אלה שהצילו את המדינה

88 שם, תרשומת, 16.5.1955.

בגבורתם ובחירוץ נפשם במלחמת הקוממיות, מסוגלים להמיט עליה שואה אם תותר להם הרצועה בימים כתיקונם⁸⁹.

התפוצצות מוקש בקירבת גבול מצרים, שגרמה לפציעת ארבעה קצינים ישראלים, הניעה את בן-גוריון להציע בוועדת החמישה פעולת גמול. שרת הניח לאשכול ולמאיר לומר דברם תחילה. שניהם הביעו דעתם כי אין לעבור בשתיקה על התקרית, שכן המתיישבים והציבור מצפים שהממשלה תעשה משהו נוכח ההתגרות המצרית. שיקולי מדיניות פנים עמדו בראש מעייניהם של כל הנוכחים. שרת חש, אף שאיש מן הנוכחים לא אמר זאת, כי כולם סבורים שהימנעות מפעולה תעלה למפא"י ביוקר רב בבחירות הקרובות לכנסת, שכן אלפי מצביעים יפנו לה עורף ויתנו קולם למפלגות האקטיביסטיות חרות ואחדות העבודה. שרת יכול לפסול שיקולי בחירות, אך הוא עמד בדד. ביומנו כתב:

אילו היו לי תומכים, הייתי מוכן לעמוד גם בפני שיקול זה, אבל הייתי יחיד. אמרתי כי אני מתנגד להצעה, אבל נוכח ההסדר שנקבע אין לי אלא לקבל את הדין. אפשר היה אולי לצפות כי מישוהו מן החברים יאמר כי, אחרי הכל, לא ייתכן להטיל על ראש ממשלה אחריות למעשה שהוא מתנגד לו. איש לא אמר זאת. בהמשך השיחה המתוחה התפרץ בן-גוריון בנאום געשני על פשעי נאצר, כאילו לא ישב בשיחה השאית בתוך חדר קטן וסגור עם ארבעה חברים מהקרובים לו ביותר, ומהאחרים ביותר לענייני המדינה, אלא עמד וחצב להבות באסיפה פומבית או לפחות באוזני איזה עיתונאי אמריקני: "יש ללמד את נאצר לקח שוב ושוב – או יעשה את המוטל עליו, או יפול. אפשר בהחלט להפילו ומצווה לעשות זאת. מיהו בכלל – נאצר-שֶׁמֶאֶסֶר זה?" וכהנה וכהנה דברים צרופי היגיון וצלולי שיקול.⁹¹

התחבטויותו של מדינאי מתון

תוצאות הבחירות לכנסת, שהתקיימו ב-20 ביולי, איכזבו את ראשי המפלגה השלטת. מפא"י, שבראש רשימת נציגיה בכנסת עמד בן-גוריון, לא שרת – ומכאן שלא היה מקום לספק מי יעמוד בראש הממשלה החדשה – איבדה 5 מתוך 45 מושביה בכנסת. למחרת הבחירות התנה בן-גוריון את הסכמתו לכהן כראש הממשלה בשינוי מדיניות הממשלה. הוא כינס את עמיתיו בבכירים כדי לומר להם: "לא אשתתף בממשלה אשר תנהל מדיניות ביטחון שלא כדעתי, ואם ממשלה כזו תקום – אלחם בה".⁹³ שרת

89 שם, תרשומת 16.5.1955.

91 שם, תרשומת 17.5.1955.

93 יוב"ג, תרשומת 30.7.1955.

אמר, כי לאור חילוקי הדעות בינו לבין בן-גוריון בנושאי הביטחון, הידועים לכול, הוא מבכר שלא להיות חבר בממשלה הבאה. הוא לא הוציא מכלל חשבון אפשרות לשרת בממשלת בן-גוריון, אך בהביר כי לא יוכל לנהל מדיניות חוץ שתהיה מנוגדת בעליל להשקפותיו, ולפיכך הציע כי הסעיף הראשון על סדר יומה של המפלגה יהיה דיון בסוגיות יסוד, שיערך במסגרת מפלגתית רחבה יותר ויקבע את עמדתה המדינית של המפלגה.⁹⁵

שרת לא חשב כי כשל במילוי תפקידו כראש ממשלה, וכי משום כך עליו לפנות את מקומו לטוב ממנו. אדרבה, הוא רתח בתוך תוכו על דחיקתו הצידה בידי עמיתו רב-העוצמה ותאב השלטון.⁹⁶ כאשר תקף שרת את האקטיביזם הדמגוגי של מנהיג חרות מנחם בגין בדיון לסיכום הבחירות, שקיים מרכז מפא"י ב-8 באוגוסט, פתח בן-גוריון במיתקפה חזיתית על אותם אנשים – כוונתו היתה לשרת – שכל עניינם הוא "מה יאמרו הגויים". הוא הזהיר כי מאמציו של שר החוץ ליטול לידיו שלא כדין את הסמכות להתוות את מדיניות החוץ הם הרי סכנה לביטחון ישראל:

משרד החוץ, לפי מצב ענייני הביטחון בישראל, צריך לשרת את משרד הביטחון ולא להפך. משרד הביטחון צריך לקבוע את מדיניות הביטחון ומשרד החוץ תפקידו להסביר את זה לעולם. ולא שמשרד החוץ יקבע ענייני הביטחון מתוך תפיסתו מה מבין העולם ומשרד הביטחון יעשה כמו שהוא חושב. (...)

מדיניות הביטחון קובעת במידה רבה אם היהודים האלה [ביישובי הספר] יהיו בטוחים או לא, וזה בעיני יותר חשוב מאשר מה שחושב מישוה באיזה משרד חוץ של אמריקה או אנגליה (...)

הביטחון יותר חשוב מאשר מה שיאמר מישוה ב'סטייט דפרטמנט' (...)

ומעמדנו הבינלאומי אינו נקבע על-ידי מה שאומר איזה פקיד, אפילו שר בחו"ל. (...) ולכן לא כל כך חשוב מה שאומרים. אומרים. (...) אם אנחנו מדינה שוחרת שלום, ואנחנו לא רוצים לכבוש, ואנחנו לא יוזמים מלחמה, אבל אנחנו רוצים להגן על חיינו – זה מעורר כבוד, ואם לא – זה לא מעורר כבוד גם אם יהללו אותנו. (...) חששות מדומים מוכרחים להביא לאחת משתי תוצאות בקרב הנוער: או שיעשו מעשה [נקם] מחפיר ומביש (...), או שנחנך אותם לפחדנות. הם ידעו שאנחנו מדינת חסות, שהצד השני יכול לעשות מה שהוא רוצה בנו בניגוד לאו"ם – ואנחנו מתאוננים בפני האו"ם וזה כל מה שאנחנו עושים. אני רואה בזה סכנה עצומה (...)

צריך לשלוח למשרד החוץ איש שראוי להיות במשרד החוץ ולמשרד הביטחון – איש שראוי להיות במשרד הביטחון.

95 ימ"א, תרשומת 31.7.1955.

96 שם, 7.8.1955.

שרת, שהגיב על דברי בן-גוריון באיפוק רב ואמר עליהם כי עם כל היותם "נוקבים וכבדים" הוא רואה אותם כ"חד-צדדיים לחלוטין", קבע כי לא מרכז המפלגה הוא המסגרת הנאותה לדיון בבעיה, אשר אין לכחד כי היא טעונה בירור. ביומנו נדרש עוד באותו יום להתקפת בן-גוריון עליו:

כאן נערכה התקפה גלויה, חזיתית ושוצפנית, נגדי ונגד מדיניותי. צריך היה לשמוע את הדברים כדי להאמין שהם נאמרו בכלל (...). עוד לא נעשתה כתועבה הזאת בתולדות מרכז מפלגת פועלי ארץ-ישראל (...). בן-גוריון הסביר למרכז את מדיניותי והיתה זו לא רק גירסה מסולפת בתכלית, אלא קריקטורה נעווה ונלעגת. אין לי בעולמי אלא "מה יאמרו הגויים" וכל שיטתי היא למצוא חן בעיניהם (...). שר הביטחון הוא המוסמך לקבוע את מדיניות הביטחון ואילו תפקידו של שר החוץ הוא להסביר את המדיניות הזאת כלפי המעצמות ו"או"ם שמום", ויש לבחור בשר ביטחון כזה ובשר חוץ כזה שינהגו כך ולא אחרת. (...) שלחתי פתק לבן-גוריון: "אתה, שהתנגדת לבירור העניין בחוג קצת יותר רחב ממסיבת חברינו בממשלה, מה ראית לגולל את הפרשה בפני מרכז המפלגה כולו?" (...). העוול וההפקרות היו משוועים. כך להוציא ריב פנימי בעניין כה חמור לרחבי הפומביות ולעשות זאת באופן כה סלפני ובאין לי כל אפשרות של התגוננות והדיפה אלא במחיר פריקת כל עול של אחריות גם מצדי?⁹⁷

שרת כיהן כראש הממשלה בפועל עד שעלה לבסוף בידי בן-גוריון להרכיב בנובמבר 1955 ממשלת קואליציה חדשה, אולם במהלך תקופה ארוכה זו נעשה מצבו ללא נשוא עקב העימות שהתעצם בינו ובין שר הביטחון.

*

שרת הותש במאבקו הבלתי פוסק לריסון בן-גוריון וקציניו. בעקבות כל תקרית שאירעה לאורך הגבול הועלתה הצעה לפעולת גמול צבאית, וכל אימת שעלה בידו להשיג רוב בממשלה להדיפתה הגבירו האקטיביסטים את מסעם להכפשתו. לא זו בלבד שהוא נאלץ להתמודד בהצעות לביצוע פעולות גמול, אלא שהיה עליו להיאבק גם בהצעות ישירות ועקיפות לאסור מלחמה על מצרים. הפתרון שהציע בן-גוריון לבעיית תקריות הגבול היה לזמן את גנרל ברנס, ראש מטה משקיפי האו"ם, ולהזהירו כי אם לא ישימו המצרים קץ לתקריות הרצה, תכבוש ישראל את רצועת עזה, תגרש משם את הכוחות המצריים ותשמור על הגבול בעצמה. שרת הגיב על הצעה זו באומרו שהיא כרוכה בהסתכנות גבוהה במלחמה, ומשום כך אין לקבלה אלא אם כן ישראל נכונה

97 שם, 8.8.1955; פרוטוקול ישיבת מרכז מפא"י, 8.8.955 (אמ"ע).

לצאת למלחמה, וזאת אך ורק על-פי החלטה ברורה של הממשלה.¹⁰⁰ לא ייפלא ששרת הוכה הלם עז כאשר כמה מראשי המתונים במשרד החוץ, שהיו ממקורביו, חברו אל האקטיביסטים בקריאה לאסור מלחמת מנע נגד מצרים. "מלחמת מנע" היתה מונח מטעה, שהרי לא היתה בנמצא שום הוכחה כי מצרים אכן מתכננת מלחמה נגד ישראל, ואף על פי כן זה היה המונח השגור בפי האקטיביסטים שוחרי המלחמה. הללו העריכו כי תבוסה צבאית תוליך לנפילת המשטר הצבאי שבראשות נאצר. אולם נוכח הפופולריות של נאצר בארצו זו היתה הערכה לא סבירה, אם כי בחוגים אנטי-נאצריים מסוימים בממשלת ארצות-הברית נמצאו לה תומכים. ב-12 באוקטובר קיבל שרת מברק ארוך וחמור-משמעות ששיגר אבא אבן מווישינגטון, שם נאמר כי השגריר אבן, יועץ השגרירות ראובן שילוח והנספח הצבאי כתריאל שלמון, וכן גם גדעון רפאל, הגיעו לכלל מסקנה כי ישראל אינה יכולה לסמוך על קבלת נשק או ערובה ביטחונית מממשלת ארצות-הברית, שימשו משקל נגד לנשק הסובייטי שעומדת מצרים לקבל. הוות דעתם במצב דברים זה היא שעל ישראל להתכונן לקראת אפשרות של יציאה למלחמת מנע שתשבור את כוחו של הצבא המצרי בטרם יתחזק ביתר שאת ותמוטט את נאצר וחבר קציניו.

שרת רשם ביומנו את הרהוריו הנוגים למקרא המברק: "מהו חזונו 'עלי

אדמה זו' – מלחמה עד סוף כל הדורות וחיים על ההרבי?"¹⁰¹

שרת נמלא זעם על ארבעת בכירי משרדו.¹⁰² הוא ידע כי תכנון לקראת אפשרות של מלחמה, אפילו מדובר רק באחת מבין מספר חלופות, עשוי הוא כשלעצמו לחולל תנע ליציאה למלחמה, ולפיכך גמר אומר לעשות כל שביכולתו למניעת גלישה למלחמה ולשימור מצב השלום, החיוני לדעתו לעתידה של ישראל. הוא ציין לעצמו את הדמיון בין מלחמת מנע שתאסור ישראל על מצרים, ובין מלחמה שתאסור ארצות-הברית על ברית-המועצות, ואת חוסר העיקביות המאפיינת את השוללים בכל תוקף את הצעד האמריקני אך נכונים להסתכן בצעד הישראלי.¹⁰³ איסור הראל, ראש "המוסד", צירף את דעתו רבת-המשקל לדעת המצדדים במלחמת מנע, ובתזכיר ארוך ויסודי שהגיש לשרת בנושא זה המליץ על כך בכל פה. התזכיר לא הזיו את שרת מעמדו ומנחישותו להתנגד למלחמה, אבל החריף את בדידותו ואת מצוקתו הנפשית.¹⁰⁴

ב-2 בנובמבר 1955 פינה שרת את כס ראש הממשלה לבן-גוריון. כהונתו כקברניט הגיעה לקיצה, ובתוך כך נסתם הגולל על מדיניות ההתפשרות עם העולם

100 יומ"א, תרשומת 5.10.1955.

101 שם, תרשומת 12.10.1955.

102 ראיון עם גדעון רפאל.

103 יומ"א, תרשומת 14.10.1955.

104 שם, תרשומת 19.10.1955.

הערבי שאותה ביקש לנהל אל מול כוח חזק ממנו לאין שיעור – כוח שפעל נגדו מתוך הממסד הביטחוני שלהלכה סר למשמעתו.

פרק 4 – הדרך לסואץ

הנחת היסוד של דיין היתה שסבב מלחמה שני בלתי נמנע, וכי משום כך חייבת ישראל להתכונן למלחמה ולא לשלום. דאגתו העיקרית היתה לוודא שהעיתוי והנסיבות של המלחמה הבאה יהיו נוחים לישראל. אחרי חתימת עיסקת הנשק הצ'כוסלובקית לבשה דאגה זו אופי דוחק. דיין העריך כי הצבא המצרי יהיה ערוך לאסור מלחמה על ישראל בקיץ או בסתיו 1956, ולפיכך הציב לפניו מטרת ברורה: לכפות על מצרים עימות צבאי בטרם ישתנה מאזן הכוחות לטובתה. הוא לא גרס פתיחה במתקפה מקדימה, שכן זו היתה מצביעה על ישראל כעל התוקפן; תחת זאת דגל באסטרטגיה של ביצוע פעולות גמול צבאיות רחבות ממדים שיאלצו את מצרים לפתוח במלחמה בטרם תהיה מוכנה לכך. תכליתן של פעולות גמול אלה לא תהיה לגרום למצרים לפעול להרגעת הגבול, אלא להפך – ליצור נסיבות להתחוללות מלחמה בשלב מוקדם. כדי להכין את צה"ל למלחמה ממש, ראה דיין צורך חיוני להעסיקו דרך קבע במיבצעים צבאיים בתקופת השלום. לא לחינם הגדיר דיין את המיבצעים הללו "מיבצעים צבאיים בימי שלום", ולא מיבצעי תגובה או פעולות גמול. בקצרה, דיין רצה מלחמה: הוא רצה מלחמה בשלב מוקדם והוא עשה שימוש בפעולות גמול הן כדי לדרבן את המצרים לאסור מלחמה לאלתר והן כדי להכשיר את צבאו למלחמה זו.¹

הנחת היסוד של שרת, לעומת זאת, היתה כי מלחמה עם מצרים אינה בלתי נמנעת, וכי יש לעשות כל שאפשר למניעתה. בהכירו בפוטנציאל האדיר להסלמה, המובנה בסכסוך הערבי-ישראלי, תבע שרת זהירות וריסון עצמי. הוא חשש כי צעדים פרובוקטיביים או בלתי זהירים עלולים להצית התלקחות רבתי. ועם שהיה מודע לחומרת הסכנות המאיימות על ישראל, לא חשב שישראל ניצבת על סף סכנה קיומית. מדיניותו חתרה להכלת הסכסוך ולמזעור סכנת הסלמתו. שרת, כמוהו כדיין, הבין היטב כי מדיניות הגמול נושאת בחובה סיכון גבוה של הסלמה. ההבדל בין השניים היה שדיין נזקק להסלמה כדי לחולל מלחמה, שעה ששרת חתר לבלום הסלמה כדי למנוע מלחמה.²

הבדל רב-חשיבות נוסף בין שרת ודיין בלט בסוגיית רכש נשק. שני האישים חשו, כמובן, מחויבות עמוקה לתגבור צה"ל, אך פעלו בתחום זה בדרכים שונות עד מאוד. שרת סבר כי הסיכוי הטוב ביותר לשכנוע מעצמות המערב לספק נשק לישראל טמון בהקפדה על כללי החוק הבינלאומי בשיתוף פעולה עם משקיפי

1 ראיון עם מרדכי בר-און.

2 יאיר עברון, "יחסי הגומלין בין מדינות חוץ וביטחון 1949-1955", סקירה חודשית, דצ' 1988.

האו"ם ובהתנהלות סבירה ואחראית של ישראל כחברה במשפחת האומות. דיין סבר שאם תנהג ישראל כשורה, או אז אין ספק שלא תשיג נשק, ואילו אם תצא מגדרה, ייתכן שישפיקו לה כמות נשק מסוימת כתמריץ להתנהגות טובה. הוא גרס כי לישראל יש יתרון כמדינה "עושה צרות", וכי עליה לנצל יתרון זה כדי לגרום למעצמות המערב לספק לה נשק בתקווה שמכוח זה תרגע ותימנע מעשיית צרות. במילים אחרות, דיין החשיב אקטיביזם צבאי כגורם שעשוי לסייע בהשגת נשק יותר מאשר לסכל את השגתו.³

הבדלים ראשוניים אלה בסוגיית השגת נשק התפתחו בהדרגה ולבשו צורה של שתי אוריינטציות יריבות בזירת מדיניות החוץ של ישראל. אף כי שרת השיג פריצת דרך ראשונה ברכש נשק בצרפת, הוא מיקד את תקוותיו בארצות-הברית. מדיניות החוץ שלו היתה בעלת אוריינטציה אמריקנית – הוא חתר לתמיכה מדינית, לערובה ביטחונית ולאספקת נשק מארצות-הברית. רכש נשק נקשר באורח זה באסטרטגיה דיפלומטית מקפת יותר של קיום מגעים הדוקים עם ארצות-הברית לשם קידום יעדים משותפים במזרח התיכון, ובראשם יציבות ושלוש. שמעון פרס, מנכ"ל משרד הביטחון, פיקפק מתחילה ודרך קבע בהנחה שארצות-הברית תספק נשק לישראל, ושקד על טיפוח קשרים עם צרפת. בפעילותו זו לא צעד בדרכים דיפלומטיות מקובלות, אלא נע ישירות בערוצי ממסד הביטחון הצרפתי שבאותם ימים נהנה מעצמאות יתרה. דיין חבר עד מהרה אל פרס הן בטיפוח שיטות בלתי שגרתיות והן, כעבור זמן-מה, בפנייה לעבר אוריינטציה צרפתית. תחילה לא היה נהיר כי שאלת האוריינטציה תהיה כרוכה בצורכיה הביטחוניים של ישראל. כל מנהיגי ישראל היו תמימי דעים כי ישראל חייבת לחזק את עוצמתה הצבאית, והיו נכונים לקבל נשק מכל מקור שיהיה נכון לספקו; אולם במרוצת הזמן נתחוויר כי למהות המקור נודעת חשיבות סגולית: צרפת הציעה לישראל נשק מתוך ציפייה להשפיע עליה לאסור מלחמה על מצרים, בעוד שארצות-הברית הניחה לבעלות בריתה לספק נשק לישראל בתנאי שזו לא תצא למלחמה.

ב-8 בינואר הציג בן-גוריון שוב את תוכנית כיבוש מצרי טיראן לפני הממשלה. שר החוץ שרת, שנעדר מן הדיון הקודם בנושא זה ובינתיים חזר ארצה, נדהם למשמע התוכנית, פסל אותה והבהיר לשרים כי "המיבצע המוצע או המתוכנן פירושו מלחמה", ולפיכך "אין אנו דנים על הבקעת המצור על אילת אלא אנו דנים על מלחמה, ואז אנו צריכים לשאול האם אנו רוצים שתפרוץ מלחמה". רובם המכריע של השרים עמדו לימין שרת, וראש הממשלה הודיע כי "ההכנות למיבצע אילת יידחו לעת עתה".¹²

3 ראיין עם מרדכי בר-און.

12 מדובר ב"מיבצע עומר". פרוטוקול ישיבת הממשלה 8.1.1956 (גנוך); יומ"א, תרשומת 8.1.1956. לימים, ביום הדחת שרת מן הממשלה, תקף אותו ד' בן-גוריון בהריפות בישיבת הממשלה בהאשימו אותו בהכשלת המיבצע ("מישגה כבד מאין כמוהו"). ר' יומ"א, תרשומת 8.6.1956.

מיבצע כנרת ("עלי זית")

שנת 1955 הסתיימה במיבצע כנרת - פרשה אקטיביסטית רבתה, שהיתה שנויה במחלוקת עזה בשעתה, ואשר מעולם לא ניתן לה הסבר משכנע. כינויו הצבאי של מיבצע זה היה "עלי זית". בליל 11 בדצמבר פשטה חטיבת הצנחנים בפיקודו של סגן-אלוף אריאל שרון על עמדות תותחים סוריות לאורך החוף הצפוני-מזרחי של הכנרת. זה היה המיבצע האלים והמבריק ביותר שביצע צה"ל מאז 1948. הצנחנים הרגו 50 סורים ושובו 30 במחיר 6 הרוגים ו-10 פצועים משלהם. במהלך הקרב נהרסו כל המוצבים הסוריים עד היסוד.

מיבצע כנרת היה צעד תוקפני שלא קדמה לו שום התגרות סורית. הפעולה, שבוצעה בשלושה ראשים ביבשה ובים, היתה פרי תכנון ואימונים ממושכים. התייעוד הזמין מלמד כי הפשיטה תורגלה היטב ובמדוקדק זה כבר. הרקע למיבצע היה הפרעות סוריות לדיג הישראלי בצפון-מזרח הכנרת. אולם הסורים ירו שם לא על סירות הדייגים אלא רק על סירות הפטרול המשטרטיות, וזאת רק כאשר הללו קרבו אל החוף כדי פחות מ-250 מטר. יתר על כן, למיבצע לא קדמו שום תקריות בלתי שגרתיות. ההחלטה לאשר את מיבצע "עלי זית" התקבלה בידי בן-גוריון לבדו. הוא לא נועץ בממשלה ואף לא יידע אותה. והוא גם לא נועץ באיש מבכירי משרד החוץ. שרת שהה באותם ימים בשליחות בארצות-הברית, שם עשה מאמץ נואש להשיג נשק לישראל, ולפיכך נעשה בן-גוריון ממלא-מקום שר החוץ בנוסף לתפקידיו האחרים. ב-27 בנובמבר טילפן שרת לבן-גוריון והזהירו מפני ביצוע פעולות גמול, שכן הן עלולות לשבש את משאו-ומתנו, שהחל ברוח טובה.¹⁴ מענה החלטי של ממשלת ארצות-הברית בנושא הספקת נשק לישראל הובטח ל-12 בדצמבר, ובן-גוריון טילפן לשרת וביקש ממנו להישאר בווישינגטון עד לקבלת המענה ממחלקת המדינה - ואף על פי כן אישר בן-גוריון את הפשיטה יום אחד לפני כן. שרת הגיב במרירות על תהליך קבלת ההחלטה: "בן-גוריון שר הביטחון התייעץ עם בן-גוריון [מ"מ] שר החוץ, וקיבל אישור מבן-גוריון ראש הממשלה".¹⁵

הידיעה על מיבצע כנרת נפלה על הציבור בישראל כרעם ביום בהיר. השרים שקראו את החדשות בעיתוני הבוקר הוכו תדהמה. אקטיביסטים ומתונים כאחד מתחו ביקורת על ממדי הפעולה ועל עיתויה ועל הימנעות ראש הממשלה מהיוועצות בהם. הם דרשו הסבר להתעלמותו מן הקו המדיני שהותווה בידי הממשלה, ותבעו כי מכאן ואילך יובאו כל הפעולות הצבאיות לאישור הממשלה. (...) באשרו את הפשיטה לא יכול בן-גוריון שלא לדעת מה תהיה התגובה האמריקנית. סביר שמשום כך לא ראה להיוועץ באיש מאנשי משרד החוץ או בשר

14 שרת לבן-גוריון, 27.1.1955 (גנוך 2454/11).

15 יו"מ"א, תרשומת 16.12.1955.

משרי הממשלה. באשרו את הפשיטה הוא חיבל לא רק במאמצי שרת להשיג נשק לישראל, אלא גם באוריינטיביה האמריקנית ובאסטרטגיה המדינית בכללותה שהיתה כרוכה בה. אלוף עוזי נרקיס, שבאותם ימים היה ראש מחלקת מיבצעים במטכ"ל, העריך שאכן זו היתה כוונתו של בן-גוריון:

אני קובע, שהיתה פה פעולה מתואמת מצד בן-גוריון ודיין במטרה לפגוע בשרת. ממדי הפעולה הורחבו כדי להכות את שרת מכה אנושה. בין דיין ושרת לא היו יחסים כלל. דיין התייחס לשרת כבוז. בין שר הביטחון והרמטכ"ל היה מין הסכם להכשיל את שרת ולהביא לסילוקו מהממשלה. זו היתה הירייה הראשונה במערכה נגדו.¹⁹

בקרב קציני צה"ל רווחה באותם ימים הלצה, שההתפוצצות הגדולה ביותר במיבצע כנרת אירעה תחת כיסאו של שרת. שרת עצמו נתקף חימה שפוכה בהיודע לו דבר הפשיטה. "חשך עולמי. עניין הנשק נרצח", כתב ביומנו.²⁰ במברק מחאה לבן-גוריון לא חסך שבטו, וסיימו כלהלן: "מתעוררות השאלות אם יש בישראל ממשלה אחת, אם יש, האם לה מדיניות אחת, ואם אחת, האם פירושה הכשלת נציגיה, חבלה במאמצי עצמה והחטאת מטרותיה".²¹ באוזני אבא אבן הביע שרת חשד כי בן-גוריון אישר את המיבצע כדי למנוע ממנו ניצחון אישי בחתירתו להשגת נשק.

שרת עצמו עדיין רתח מזעם בשובו ארצה לאחר שהוכשלה שליחותו בארצות-הברית. באוזני סגן-אלוף נחמיה ארגוב, מזכירו הצבאי של בן-גוריון, שקיבל את פניו בנמל התעופה לוד, פלט שרת: "תקעתם לי סכין בגבו"²³ בדיון שקיימה

19 ראיין עם עוזי נרקיס. בספרו חייל של ירושלים (1991), נדרש ע' נרקיס לפרשה זו כלהלן: "מיבצע עלי זית" לא הביא שלום לאזור. אדרבה, היתה זו לחיצה נוספת על ההדק במשעול החד-סטרי שהוליך אל מיבצע סיני. במישור הפוליטי הפנימי היה זה גם האות המובהק לנטישתה הסופית של המדיניות הביטחונית, שהנהיג משה שרת כאשר נעשה בדצמבר 1953 לראש הממשלה. גישתו, שהתבססה על התאפקות, על הבלגה ועל הודקקות לתיווך של מעצמות המערב והאוי"ם, הלכה והתכרסמה מאז שובו של ב"ג למשרד הביטחון בפברואר 1955, ועוד יותר מכך לאחר שב"ג שב וקיבל על עצמו גם את ראשות הממשלה. עכשיו הוכרעה כליל. במבט לאחור, מתברר כי ב"ג הרחיב את יריעת המיבצע ככוונת מכוון כדי להעמיד את שרת בפני עובדה מוגמרת. מכאן ואילך משלה בכיפה מדיניותו האקטיביסטית של "הוקן". (...) אנחנו, בצבא, צידדנו מלכתחילה בגישה האקטיביסטית וסיווגנו את הפעולה ברשימת ההצלחות אף שמספר הנפגעים נראה לנו גבוה מן המינימום הנדרש (עמ' 166).

20 יז"מ א, תרשומת 11.12.1955.

21 שרת לבן-גוריון, 2.12.1955. (גנוך, 2454/11).

23 יז"מ א, תרשומת 19.12.1955.

צמרת מפא"י ב-27 בדצמבר דיווח שרת על שליחותו לווינגטון ומתח ביקורת נוקבת על ההיגיון שהוליך למיבצע כנרת, שאותו הגדיר כ"ליקוי מאורות".²⁴ הוא היה מודע היטב כי הרמטכ"ל דיין מנהל מסע נגד האופציה האמריקנית ובעד יציאה למלחמה במצרים, וכי בדיון מטכ"ל אמר שהממשלה הנוכחית לא תכריז מלחמה, ואף על פי כן יכול הצבא להוליך למלחמה באמצעות תקריות גבול.²⁵ משום כך, בנאומו לפני צמרת מפא"י, נימק שרת בתוקף רב את התנגדותו להליכה למלחמה:

אני נגד מלחמת מנע כי היא יכולה ליהפך למלחמה מסביב, לטבעת אש מסביב ולא להצטמצם בתחום מלחמה עם מצרים. אני נגד מלחמת מנע כי יכול לקרות מה שלא קרה בימי מלחמת השחרור – התערבות של מעצמה וזה נגדנו. (...) אני נגד מלחמת מנע, כי זה לא יפתור בעיה, אלא פירושו נחשול חדש של שנאה, התלקחות חדשה של שנאה קטלנית מסביב ומחזור חדש של זיון, שאיני יודע מה יהיה בסופו. אני נגד מלחמת מנע כי פירושה מלחמה יזומה על דינו, וגם אם יהיה מצב כזה, שננצל איזו תקרית קטנה ונגיב עליה בחוזקה, יצא שאנו יזמנו את המלחמה, וזה פירושו התקוממות דעת הקהל נגדנו, כי דעת הקהל בעולם איננה רוצה מלחמה באיזה מקום שהוא בעולם. אני נגד מלחמת מנע מפני שפירושה צעדים מצד או"ם נגדנו. אני נגד מלחמת מנע מפני שפירושה הרס וחבלה בפנים, הרס יישובים ושפיכת דם רב, ומי יודע מה תהיה עבודת הבניין אחרי זה.²⁶

שרת המשיך ודיבר על התוצאות ההרסניות של פשיטת כנרת. "אפילו השטן עצמו לא יכול לבחור עיתוי גרוע מזה!" הצטעק, זעמו גואה ועובר על גדותיו. בן-גוריון ישב אותה שעה בירכתי החדר אחר שסירב להצעת היושב ראש להתמקם בראש השולחן. לפי עדות גרוען רפאל, שישב ליד בן-גוריון, "כששמע הלה את המלה 'שטן' יוצאת מפי שרת הוא הודעזעזע כאילו פגע בו כדור, אך מייד שב ונשען לאחור בלי להוציא הגה. ראיתי בחוש עד כמה הכאיבה לו המלה. הקהל עצר נשימתו, כאילו ראה לוליין מועד בדרכו על החבל המתוח. שרת המשיך בדבריו כמו לא חש דבר. כשסיים הציע יו"ר הישיבה לבן-גוריון את רשות הדיבור. בן-גוריון לא נענה. חברי הוועדה המדינית התפזרו בשתיקה קודרת, ואני הלכתי הביתה בהרגשה כבדה, שהשותפות הרופפת בין בן-גוריון ושרת הגיעה לנקודת משבר חמורה".²⁷

24 מיכאל בריצ'ר, מערכת מדיניות החוץ של ישראל (אנגלית), עמ' 380-381.

25 יו"מ"א, תרשומות 23/25/27/28.12.1955.

26 פרוטוקול הוועדה המדינית של מפא"י, 27.12.1955 (אמ"ע).

27 רפאל/בסוד, עמ' 52-53.

אולם התוצאה החמורה מכל של מיבצע כנרת היתה הסירוב האמריקני לספק נשק לישראל. בן-גוריון טען כי דאלס לא היה נותן נשק לישראל גם אלמלא בוצעה הפשיטה. שרת ואבן הביעו דעתם כי זה טיעון אווילי, שכן אפילו הגיע דאלס לכלל החלטה שלילית לפני כן, היתה זו טעות רבתי מצד ישראל להעניק לו תירוץ מושלם לאמירת לאו. בן-גוריון סבר שדאלס רק מוסיף להוליך שולל את ישראל הן לגבי ערובה ביטחונית והן לגבי נשק; בהודקתו לפעולה צבאית, אותת בן-גוריון כי כאשר מדובר בהתעלמות מן האינטרסים שלה, לא תסכין ישראל עם שום איפוק ותנהג כרצונה. שרת ואבן ביקשו להמתין ימים אחדים עד לקבלת תשובתו המובטחת של דאלס ובלבד שלא להניח לו לחמוק בנקל. הם היו משוכנעים כי בן-גוריון, באימפולסיביות שלו, הרס באחת את עבודת השטח הדיפלומטית השיטתית שעליה שקדו שניהם בסבלנות וביסודיות.

מסמכים הרשמיים של מחלקת המדינה לתקופה זו, שנפתחו לעיון, מצדיקים לחלוטין את עמדת שרת ואבן ומזימים את טיעוני בן-גוריון, דיין והסנגורים האחרים של מיבצע כנרת. על סף התקיפה החליט דאלס למכור לישראל נשק, כגון טנקים ומטוסים, והציע לספק את הטנקים תחילה ואת המטוסים בהדרגה בשנה הבאה. הוא הביע דעתו כי בינתיים תעניק "ההצהרה המשולשת" מ-1950 לישראל ביטחון סביר מפני התקפה עליה.³⁰ אולם ב-13 בדצמבר נמסר לאבן כי הוחלט להשהות את ההכרעה לגבי בקשת ישראל לנשק. הסיבה העיקרית שניתנה לצעד זה היתה התקרית האחרונה בגבול סוריה.³¹

מיבצע כנרת, שלמרבה הפרדוקס נועד לערער את מעמדו של שרת, חיזק את השפעתו בממשלה, לפחות לשעה. שרת גרס שעל צה"ל להיות נאמן לשמו, כלומר להיות צבא הגנה ולשרת אך ורק מטרות מיגננות. הוא הכיר בחשיבות העוצמה הצבאית ולא חסך מאמצים להשיג נשק נוסף לצה"ל, אבל רצה שכוח צבאי זה ישמש אך ורק להרתעה, לא להתקפה.³⁴ במילים אחרות, בעוד שדיין רצה בנשק לצה"ל כדי לאסור מלחמה, רצה שרת בנשק כדי לערוב לשלום.

נפילת שרת

משה שרת היה אדם מאוזן בתקופה לא מאוזנת, איש שלום בעידן אליים, נושא-ונוטן מטעם חברה שסלדה ממשא-ומתן, איש פשרות מוקף סביבו תרבות מדינית שגרסה כי פשרה ומורך-לב הם היינו הך. הניגוד המוחלט במזג בינו ובין בן-גוריון נחשף והלך בתקופה האחרונה, אולם שורשי התנגשויותיהם התחורות ונשנות היו נעוצים

30 "מיוזר מזכיר המדינה אל תת-מזכיר המדינה (הובר) (אנגלית), 12.12.1955, יחסי חוץ של ארה"ב (אנגלית), כרך 14, עמ' 848-849.

31 "מיוזר על שיחה" (אנגלית), מחלקת המדינה, 13.12.1955, שם, עמ' 856-857.

34 ראיון עם גרשון אבנר.

עמוק בהשקפותיהם על מקומה של ישראל בעולם. בן-גוריון היה מאמין גדול במהפכה היהודית. העיקר הראשון במעלה, לדידו, היה הסתמכות עצמית. הוא היה משוכנע עמוקות כי בכוחה של האומה היהודית המתחדשת במולדתה ההיסטורית לחוקק את חוקיה-היא ולנהוג לפי מערכת כללית מוסר משלה, שעיקריה ייחודיים לה. שרת הניח את הרגש על נורמליות יהודית, לא על ייחודיות יהודית. העיקר הראשון במעלה לדידו היה שיתוף פעולה בינלאומי ויישוב מחלוקות בדרכי שלום. הוא היה משוכנע עמוקות כי אסור לישראל לזלזל בחוק הבינלאומי ובכללים השוררים ומקובלים בהתנהלות הבינלאומית, וכי אלה חלים עליה ומחייבים אותה. הוא שאף וחתר להיותה של ישראל חברה מכובדת ואחראית במשפחת האומות.

המתח בין ראש האסכולה המתונה ובין ראש האסכולה האקטיביסטית החרף באביב 1956 בעטיו של סכסוך שנסב על הקשר הישראלי-צרפתי. הברית שצמחה באותם ימים בין ישראל וצרפת היתה, ביסודה, התקשרות בין משרדי הביטחון של שתי המדינות, שכל אחד מהם עקף את משרד החוץ במדינתו. כעומד בראש משרד החוץ ובראש הדוגלים באוריינטציה אנגלוסקסית, נלחם שרת מלחמה אבודה בראשי הדוגלים באוריינטציה הצרפתית – שמעון פרס ומשה דיין. מאחר שהברית עם צרפת הושתתה על נכונות ישראל לאסור מלחמה על מצרים, השתלב הוויכוח בשאלת האוריינטציה עם המחלוקת בשאלת מלחמת המנע. בן-גוריון עלה באיטיות על מרכבת האוריינטציה הצרפתית, אך מרגע שנכבש לה פעל במהירות ובנחרצות אופייניות להעברת השליטה המלאה בתחום רכש הנשק מידי משרד החוץ לידי משרד הביטחון, וב-10 ביוני הסמיך את דיין לנהל משא-ומתן חשאי עם צרפת על שיתוף פעולה מרחיק לכת, לרבות ביצוע משותף של פעולות מלחמה נגד מצרים.⁴⁴

ההתנגשות החזיתית בין מדיניות החתירה למלחמה במצרים בקנוניה עם צרפת, לבין הפעילות המכוונת לשימור השלום מתוך שיתוף פעולה עם ארצות-הברית, העמידה את בן-גוריון בפני ברירה: להתפטר מראשות הממשלה או להיפטר משר החוץ. באמצעות אימו לבחור בחלופה הראשונה מימש את השנייה, וב-18 ביוני 1956 הגיש שרת את התפטרותו, שלאמיתו של דבר היתה הדחתו. דרישתו האחת של שרת היתה קיום דיון במסגרת מפלגתית אחראית בסוגיית הגישות המדיניות הנוגדות, המחייבות שינויים אישיים בשלטון, אך בן-גוריון מנע דיון זה באימו שוב בהתפטרות. כך אפוא מעולם לא נדונו חילוקי הדעות המדיניים שביסוד פרישתו של שרת במסגרת כלשהי של מפא"י – המפלגה השלטת שבן-גוריון ושרת עמדו בראשה כמספר אחת ומספר שתיים, והוא הדין בממשלה. אכן, בממשלה חלק שרת תכופות על הצעות נקודתיות שהעלה בן-גוריון, אך מעולם לא איתגר אותו בסוגיות העקרוניות של מדיניותו הערבית בנוכחות שותפיהם לקואליציה.⁴⁵ בכנסת הסתפק

44 דיין/אבני, עמ' 200.

בן-גוריון ברמזים בלבד על המחלוקת המדינית, באמרו כי הידרדרות מצבה הביטחוני של המדינה מחייבת תיאום הדוק יותר בין משרדי החוץ וההביטחון, לרבות מנהיגות חדשה במשרד החוץ.⁴⁶

הסיבה האמיתית להדחת שרת היתה דגילתו בחלופה למדיניותו הלוחמנית של בן-גוריון בסכסוך עם הערבים. בממשלה, כפי שכבר נוכחנו לדעת, התגבש לא אחת רוב לימין שרת בנושאים בעלי חשיבות עליונה. במהלך ששת החודשים שבהם שימש בן-גוריון שר ביטחון בממשלת שרת, נחל בן-גוריון שתי תבוסות קשות מידי ראש הממשלה: האחת היתה שלילת הצעתו לכבוש את רצועת עזה, והאחרת – שלילת הצעתו להכריז כי ישראל מתנערת מהסכמי שביתת-הנשק. לאחר שהחליף את שרת בראשות הממשלה, שוב ספג בן-גוריון שתי תבוסות שהנחיל לו שר החוץ שרת: תחילה שלילת תוכנית "עומר" לכיבוש מצרי טיראן, ואחר כך שלילת ההצעה להקים שני יישובים חדשים באזור המפורז של ניצנה. כל ההחלטות הללו הציבו מכשולים על המסלול הלוחמני שבו גמר בן-גוריון אומר ללכת, והיטוהו מדרכו, אולם הדבר שמבחינת בן-גוריון לא נסבל בשום אופן היה שההצעות שהעלה בממשלה, שנתמכו בידי רוב שרי מפא"י בממשלה, הופלו בידי רוב "שרתיסטי" שהיה מורכב בעיקר משרים שלא היו חברי מפא"י.⁴⁷

בן-גוריון קרב והלך למסקנה, כי מלחמה עם מצרים בלתי נמנעת, והוא ידע כי שרת יתנגד להנחתת מכה מקדימה. הוא ידע גם כי שרת, שיושרתו ונאמנותו לעקרונותיו גוברות לגביו על שיקול אישי, עשוי לגייס בממשלה רוב שישים לאל את הצעתו לאסור מלחמה. ההחלטה לצאת למלחמה עדיין לא נתגבשה במחשבתו של בן-גוריון, אך הוא רצה לשריין לעצמו יכולת לכפות את רצונו על הממשלה במועד מאוחר יותר, והיה קשוח – וחסר מעצורים דיו – להשיג זאת במחיר מעמדו הפוליטי של זולתו.

בהדיחו את שרת ב-18 ביוני 1956 חיסל בן-גוריון מוקד עוצמה יריב וסילק נקודת משען להתנגדות למדיניותו-הוא במפלגת השלטון ובממשלה. בגולדה מאיר, שבאה תחת שרת, מצא שרת חוץ כלבבו, שכן היא קיבלה ללא ערעור את סמכותו העליונה של ראש הממשלה, ואת תפיסתו את תפקיד שר החוץ כמי שבעיקרו הוא דובר המיסד הביטחוני. אי-התמצאותה בזירה המדינית הבינלאומית היתה אחת מן הסגולות של גולדה מאיר שהכשירוהו בעיני בן-גוריון לתפקידה החדש – כפי שהוא עצמו הכריז לימים בפומבי – שכן היא איפשרה לאנשיו השועטים קדימה להיזקק לשיטות לא-שיגרתיות ובלתי מקובלות בחתירתם להשגת נשק צרפתי.⁴⁸ מעל לכל,

45 ראיון עם יצחק בן-אהרון.

46 דברי הכנסת, 19.6.1956.

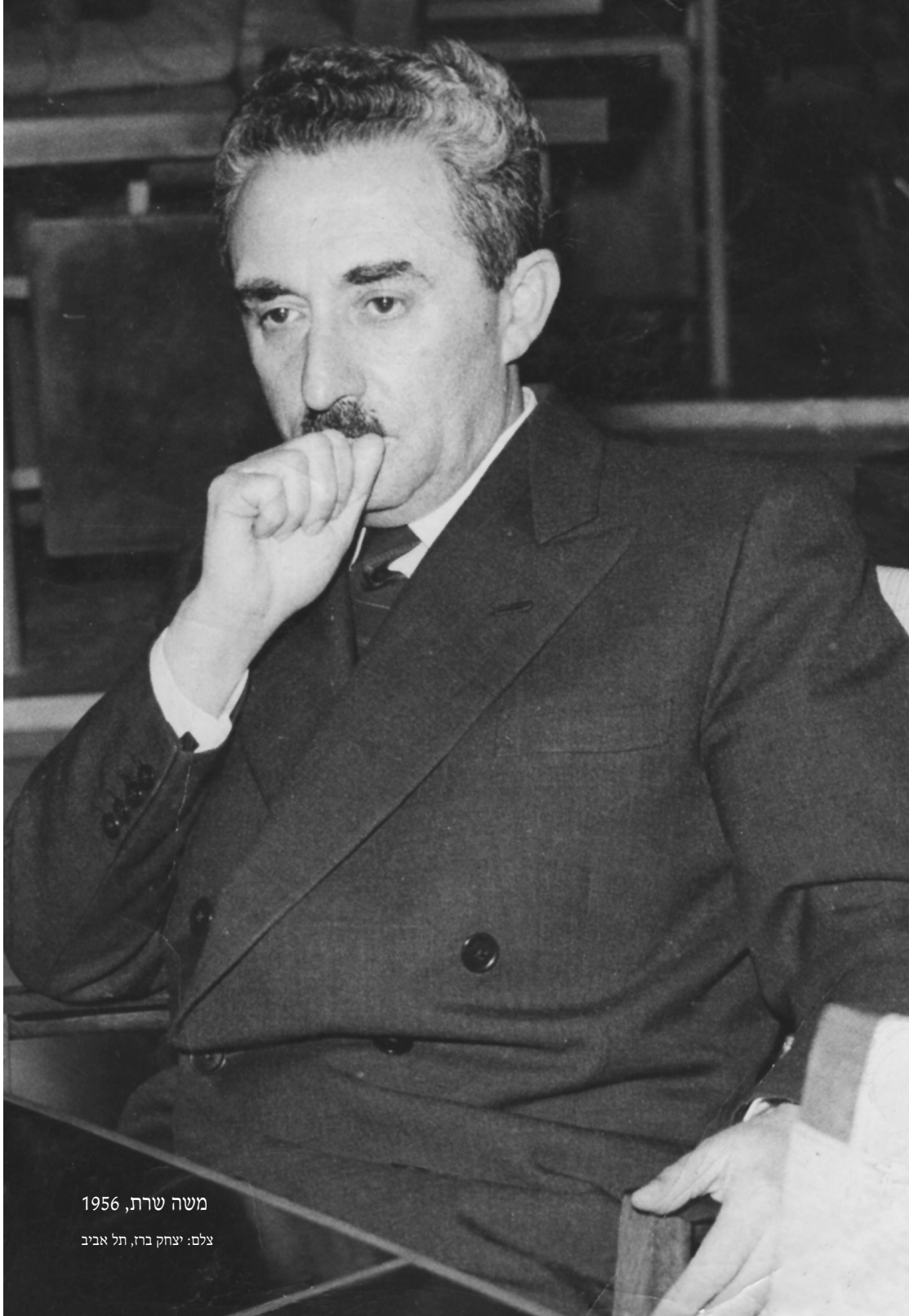
47 בן-גוריון אל ס' יוהר, 21.6.1956 (גנוך 2357/49).

48 נאום ד' בן-גוריון 18.1.1957, מצוטט ב"זמ"א, תרשומת ליום זה.

גולדה מאיר השתכנעה בצורך לאסור מלחמת מנע, שעה שעברו המדיני של שרת לימד כי חזקה עליו שישמש בלם לעצירת המסע למלחמה. לפרישת שרת נודעה אפוא משמעות כפולה: היא היתה תמרור שהצביע על התמוטטותה הסופית של האסכולה המתונה במישור יחסיה של ישראל עם העולם הערבי – ובתוך כך על ניצחוננו הסופי של הבן-גוריוניזם – והיא סילקה את המחסום הפנימי הרציני ביותר, שעמד על הדרך אשר – בתוך חודשים מספר – הוליכה את ישראל למלחמה כוללת במצרים.

שער רביעי | "יומן אישי"

461	האיש ויומניו	דוד הכהן
464	יומן אישי וחשבון לאומי	ישראל קולת
474	משתולל הזעם וצורב העלבון...	יחיעם וייץ
481	עיון נוסף ביומנו	מרדכי בר-און

משה שרת, 1956

צלם: יצחק ברז, תל אביב

האיש ויומניו

אנו חיים בעולם של שיכחה, אולם פרסום יומניו המדיניים של משה שרת בהיר הביטוי וצלול המחשבה, ברוך הניסוח המדויק, אינו מניח לנו לפסוח על האיש. זה לא כבר יצא לאור הכרך הרביעי של יומן מדיני שלו,¹ הרצוף כקודמיו סיפורי מתח על מאבקים ומלחמות נועזות בכל שלבי המדינה-בדרך, ומתאר את ימי ועידת "השולחן העגול", ועידת סנט-ג'יימס בשנת 1939 בלונדון. שווה בשווה עם חיים וייצמן ודוד בן-גוריון הקשישים ממנו עמד שם משה שרת במערכה, אך בכל שרשם והנציח לא ניסה אף פעם אחת להבליט את חלקו על פני חלקם של חבריו. לימים, בתקופה אחרת לגמרי, בהיותו ראש ממשלה ושר חוץ, כתב משה שרת גם יומן אישי, שפרקים מספר מתוכו נתפרסמו בשנה שחלפה² ועוררו בשיחות ובחליפת מכתבים עימי ביקורת מצד חברים טובים שלו. הביקורת הזאת נמתחה על שבניו ובתו נטלו לעצמם רשות לפרסם את היומן המצוי בידיהם, ונתלווה לה ניסיון לגמד את דמותו של משה שרת ולפגום בסגולותיו תוך האשמת בניו שהם-הם שגרמו לכך. כמי שקרא את מרבית יומניו האישיים אני חולק על כך לחלוטין.

איש ציבור הרושם יומנים מניח שיתפרסמו אם על-ידי בניו ואם על-ידי נכדיו ובימינו, שבהם הזמן ממהר כל כך אין פלא שהדבר נעשה על-ידי הבנים. כמובן ייתכן, שלו פירסם משת שרת בעצמו את היומן, היה עורכו בשיטה משלו ואולי משמיט פרט זה או אחר, ובהערה זו בלבד אני מצטרף למבקרים, אשר כמה מהם שופכים אש וגופרית על הדברים שכבר פורסמו.

מדובר ביומן אישי מאוד של אדם שמצא את עצמו מבודד כראש ממשלה וכשר חוץ ולא השלים עם פריקת עול משמעת על-ידי חברים – על אף כל הזכויות

* "מעריב" 20.6.1975 (בעשור למות משה שרת).

1 החל מ-1968 הוציאו הסוכנות היהודית והוצאת "עם עובד" תמישה כרכי יומן מדיני, הכוללים קטעי יומן עבודה, מכתבים ונאומים של משה שרת מן השנים 1936-1942, שבהן עמד בראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית. מפעל זה, שבוצע בידי אהוביה מלכין, אמנון סלע ואלי שאלתיאל, הופסק אחרי צאת הכרך החמישי ב-1979.

2 "מעריב", שהוציא לאור את 8 כרכי "יומן אישי" ב-1978 בעריכת יעקב שרת, פירסם לקראת ההוצאה לאור סידרת פרקים נבחרים מן היומן.

שעמדו להם בדעת הציבור – אשר ביצעו תפקידים בניגוד לחובות ולמשמעת כלפי הממונה עליהם והאחראי על האינטרס הלאומי כולו ועל מימשל תקין.³ אין ספק באמיתות הפרטים והעובדות שמביא משה שרת ביומנו האישי. אך טבעי, שהוא האיר בו את הפרטים בורקור הרגע, כאשר נגעו בו ופצעו אותו. ייתכן, שכיום משקלו של פרט זה או זה המובא ביומן האישי נראה מופרז, אך אל נשכח את מסגרת הדברים. זה יומן! על ההפרזה, כביכול, או על ההשלכות של פרטים מסוימים ביומן על מהלך העניינים והיחסים בעצם הימים האלה יוכל לשפוט רק ההיסטוריון, אשר ינסה לנווט דרכו לאור כל ההיבטים, בהיות החומר מונח לפניו בשלמותו.

מדוע הפצו למנוע מבניו, היודעים את מחשבות אביהם, את סבלותיו ואת המסקנות הדרמטיות שאליהן נאלץ להגיע – את פרסום החומר האוטנטי הזה? מי שמכיר את משה שרת, את אורך רוחו, את עבודתו הממושכת עם חבריו, את אי-התנשאותו על חברים נחותים ממנו בכישרון, את דרך שיתוף הפעולה שלו ואת כפיפותו למשמעת כלפי דעת הרוב הדמוקרטי, יכול להבין את מצב רוחו והתרגשותו כאשר נאלץ לקבל דין דברים שנבעו מהעדר סגולות חברות פשוטה ודין דמוקרטיה של חבורה העובדת יחד.⁴

כל זה סיפר משה שרת בינו לבין יומנו, וכבר אז חזה כמה פגמים חמורים – מדיניים, חברתיים ומפלגתיים – בחוג המצומצם שבו פעל.

גם אם טועה אני במשמעות ההשלכות של רשומות היומן האישי של משה שרת על ימינו אלה, נאמן הוא עלי ללא שמץ ספק, כי התרשמויותיו ממאורעות ומאישים אז, לפני עשרים שנה, נכוחות ובודקות. מדוע, אם כן, חשיפת עובדות אלה, וקינה עליהן, הן דוגמה כביכול, לגילוי "אופי חלוש" וכיוצא באלה – הערכות שמשמיעים חברים על האיש ויומנו האישיים, המתנערים ממנו על אשר נתן, ביטוי ממצה ביושר ובמצפון טהור; חברים שבעצם ימים אלה הם עצמם ניוונים מהדלפות ומחתירות וממלחמות גלויות ומופרזות. מה זכותם של אלה לפגוע באיש הנאמן לדעתו, אשר נחנק בתוכו ופרש מתפקידו הממלכתי כמסקנה סופית תוך ששמר על טוהר מצפוננו? על כל זה היה משה שרת משוחח בחוג מצומצם, בראש ובראשונה עם רעייתו צפורה ועם ילדיו כאשר היו בקירבתו. ופעם, בצאתי ביוזמתו למסע שליחות ממושך באסיה,⁵ כתב לי:

3 הכוונה לחתירות, לדיווחי כוב ולפעילות צבאית-ביטחונת ומדינית עצמאית, שניהלו שר הביטחון פנחס לבון, הרמטכ"ל משה דיין, ראש אמ"ן בנימין גיבלי ומנכ"ל משרד הביטחון שמעון פרס – ואחרון אחרון, אך לא בחשיבות, שר הביטחון מאז פברואר 1955 וראש הממשלה מאז נובמבר 1955 דוד בן-גוריון – בהסתר מראש הממשלה ושר החוץ משה שרת ובעקיפתו.

4 הכוונה להחלטת מרכז מפא"י ב-17.6.1965 להדיח את מ"ש מכהונת שר חוץ ומן הממשלה, לדרישתו האולטימטיבית של ראש הממשלה ושר הביטחון ב"ג (ר' יומ"א, עמ' 1446-1453).

לא זו בלבד שאתה עצמך חסרת לי כל הזמן ולעיתים עד כאב, אלא גם הכתיבה אליך היתה אצלי צורך נפשי שלא בא על סיפוקו מחמת התנאים הטרופים והמטרופים, הבלתי אנושיים לחלוטין, שבהם אני חי ובהם כנראה נגזר עלי לחיות לאורך הימים...

התחלתי לכתוב יומן. זהו נטל כבד מנשוא. אני כותב, כמוכן, ביד, ודווקא לא בקיצור אלא באריכות מופלגת ובפירוט רב – לרוב בשעות מאוחרות מאוד בלילה, בערבי שבתות ובשבתות, על חשבון שינה ומנוחה ולפעמים גם מתוך הסגת גבולה של עבודה דחופה... יומן זה משמש לי תחליף לכתיבת מכתבים לפחות לשני אנשים, לך ולקובי בני.

בוודאי ברור לך גם מרחוק, כי הסבכים החמורים והממאירים שליוו את חבלי לידתה של הממשלה החדשה,⁶ גם בתוך החוג הצר שלנו, קיימים ועומדים עד היום ואפילו מתחדשים משבוע לשבוע, הן בתוך הממשלה והן מחוצה לה. כנראה גזירה היא לחיות עם סבכים אלה ולקבל דינן של בעיות אשר רק הזמן יפתרן, אם בכלל יש להן פתרון...

5 דוד הכהן כיהן כציר ישראל בבורמה בשנים 1953–1955 (ר' ספרו *יומן בורמה*).

6 ממשלת הקואליציה בראשות משה שרת הושבעה ב-26.1.1954.

יומן אישי וחשבון לאומי

פרסום שמונת הכרכים של יומנו האישי של משה שרת נעשה למאורע לאומי והוא עלול להיעשות לטראומה לאומית, אך מן הראוי שיהיה עניין לחשבון נפש לאומי. האיש הכבוש והמאופק, שנוהג היה למסור דין-וחשבון מדיני בפומבי במונחים כלליים בלבד, מבלי לנקוב בשמות, כדי שלא לגלות יותר מדי, מציע לציבור חשיפה שלא נודעה כמותה בתולדות פוליטיקאים בישראל – היא נדירה למדי גם בין פוליטיקאים זרים.

פרסומים שנעשו עד כה מיומנים ומאיגרות של אנשי-שם היו מחושבים ומנופים. גם כאשר פורסמו מכתבים אישיים מאוד – הם נתנו לנו את שיחת האדם עם הזולת. גם עם זולת קרוב. כאן ניתנה לנו שיחת האדם עם עצמו ועם דור אנונימי, או עם ההיסטוריון של העתיד.

אנחנו יכולים לתהות מה הניע את משה שרת לבלות את לילותיו על מנת למלא עמודים רבים במאורעות הימים, כשהוא גורע ממנת השינה המעטה שניתנה לו. האם זאת נפש הסופר הגנוזה שדוכאה בכבלי הרישמיות והיא פרצה את עולם הטקסים והמיסמכים וקראה דרוך ליצר התיאור והביטוי? האם זה הניסיון להביץ את העולם ולנסח הבנה זאת בעיצומו של שטף הזמן הדוהר, מתוך התגברות על פיזור הדברים? האם זה רצון למסור דין-וחשבון לעצמו ולדורות הבאים – או עדות לניכור ההולך וגובר בין משה שרת לסביבתו? מדוע לא ציוה משה שרת דבר על היומן והניח את ההחלטה למשפחתו?

על כל אלה אין בידינו להשיב אלא על דרך ההשערה, גם כאשר נפתחו לפנינו צפונותיו של משה שרת ביומנו האישי.

רבים מקשים על החלטת המשפחה לפרסם את היומן כולו ואת השמטות, כולל חדירה לתחום הפרט של אנשים שאיתרע מזלם להופיע במעגלו של משה שרת. לאחר מעשה אין זאת השאלה החשובה. היומן פורסם מתוך אחריות רבה לטקסט ומאמץ רב להבהיר סתומות, להאיר את הרקע, ונוספו אליו השלמות רבות מתעודות

* "מעריב", 2.2.1979. ההערות משל מערכת שוחר שלום.

ומכתבים. כל אלה עוקרים את הדיון מתוך הרכילות והסנסציה ומעלים אותו אל מישור גבוה יותר.

צילום רנטגן של החברה

בכרכי היומן ניתנו זוטות ותיפלויות של יומיום יחד עם פרקי וידי המתנשאים לגבהים טרגיים. המאורעות הבלתי אישיים הנקראים בשם "היסטוריה" מצטלבים עם החיים הפנימיים על עושיה ונושאייה. במציאות של מדינת ישראל היום, טבעי הדבר כי היומן ייקרא כעדות לשיטתו האלטרנטיבית של משה שרת במדיניות החוץ והביטחון של ישראל – שיטה אשר קועקעה מבפנים על ידי בן-גוריון והצבא, העיתונות ודעת הקהל, ואשר הוכרעה סופית במערכת סיני.

עניין זה נעשה אקטואלי כאשר השיטה המנצחת, שהשיגה הישגים רבים לפי דרכה, הגיעה אל גבול. היא ניצחה במלחמות אך לא הביאה את השלום. לדבר זה אף ביטוי אישי וסמלי – הרמטכ"ל של אז [משה דיין] הוא שר החוץ של היום. הוא המתריע כי ההתנכרות הבינלאומית אלינו "קשה לנו", ואפשר מנסים למקש היום את מדיניותו-הוא על ידי תחבולות מבית – כפי שהדבר נעשה למשה שרת.

תחום אחר הקורא לבחינה בעקבות יומנו של משה שרת הוא תחום המדיניות הפנימית – היחס בין אישים למוסדות, בין מוסדות ממלכתיים למפלגה וביניהם לצבא, אופן קבלת ההחלטות ותוכן ההחלטות – ולאחר מפולת מפלגת העבודה [בבחירות 1977] היומן הוא גם מקור נוקב לתהליכי התאבנותה. בכל אלה חש הקורא כי לעיניו צילום רנטגן של החברה הישראלית ומסע ארוך אל תוך הנפש הישראלית. הדרמות האישיות של עלייה ונפילה של נפתולי שרת ולבון, שרת ובן-גוריון, יטבעו את יחסנו למשחק יצרי השלטון האישיים ולאחריות המדינאים לגורל האומה. במקום אחד מסביר שרת, כי "לבנטיניות" היא "חוסר כל יחס לערכי החיים כשלעצמם מאיזו בחינה כלל אנושית שהיא – מוסרית או תרבותית – אלא בדיקת כל עניין רק מבחינת טובת ההנאה העצמית" – כיצד עומדים היחסים והמאורעות הנפרשים לעינינו ביומן במבחן זה? האם עלילותיו הם שלבים בגילגולה של ישראל אל חברה לבנטינית?

"כזאת וכזאת תאכל החרב..."

מעל לכל אלה, ולנושאים רבים אחרים, מתנשא סיפור העלילה הלאומי, שהיומן הזה מבקש להיות לו אות ועדות. לאחר התפטרותו פנה משה שרת לספר את תולדות בית אביו. ההארה של הדברים לאחור ממצוקות 1956 אל "בית יעקב" הביל"ויי מקשה קושיות על תולדותיה של התנועה אשר "נשאה ציונה נס ודגל" והיא נקלעה אל אלימות ונכלים פוליטיים. האם זאת הנפילה הגדולה בתוכן ובמידות – או שמא חי משה שרת בתמונה היסטורית לא ממשית, ממנה שאב את כוחו, אך היא גם שהכריעה אותו?

משה שרת היה נאמן המשטר הדמוקרטי ובלי ספק שאב את מעמדו וסמכותו מן הבחירה של מרכז המפלגה והכנסת. אולם מוטעה יהיה לראות את מעשה הבחירה השמית כמעשה הקובע. בעיני עצמו לא נבחר משה שרת אלא נמשה. הוא היה חוליה בשלשלת של קבלה ומסירה, ועלייתו האישית נראתה לו כביטוי הטבעי לצמיחת תנועתו ולהתפתחות היישוב. הוא אומנם ידע כי דמוקרטיה היא בחירה ואפשרות מתמדת של חילופין בשלטון. כאשר אוליך דב יוסף לפרוש מן הממשלה הצדיק עליו משה שרת את הדין באומרו כי "כזאת וכזאת תאכל חרב הדמוקרטיה".

אולם את מנהיגותו שלו הבין משה שרת כחוליה בשלשלת – הוא קיבל את התורה מברל כצנלסון ומחיים ארלוזורוב, ועליו הוטל להמשיכה כפי שהבינה. כאשר הודה וזיהה את הדחתו עם הסתלפות דרכיה של המדינה. מנהיגים הצומחים כמבטאיו של תהליך היסטורי אינם אובייקטים של תהליך דמוקרטי, של משחק ממשלה ואופוזיציה – שהן שני צדדים של מטבע אחד. דרך ההגשמה היא חד-משמעית: המנהיגים הם המוציאים לפועל של ההיסטוריה – הם כפופים לתהליך זה, אולם הוא גם מאציל עליהם ואין הם ניתנים להחלפה כל עוד התהליך ההיסטורי נמשך. משום כך, במשטרים המהפכניים המנהיגות היא בעלת הוותק הרב ביותר, כי כיבוש השלטון עצמו מטביע את חותם האישור על המנהיג. כאן אירע הדבר לבן-גוריון, ושרת סבר כי גם הוא רותק לאותה שלשלת.

כאשר פרש בן-גוריון מראשות הממשלה ב-1953, הסביר שרת לעצמו חזון והסבר כי אין זה רצוי לו למלא את מקומו, בייחוד כאשר הציע בן-גוריון עצמו מועמדים אחרים. אולם הוא היה נוח לקבל הסברים מנוגדים, כגון שהתנועה והמדינה צריכים אותו, ושהוא היורש הטבעי ואין בלתו. כאשר קיבל את ראשות הממשלה גילה את צפונות לבו: "עד כה הייתי חנוק וכפות על ידי כפיפותי לסמכותם של אחרים, גדולים וקשישים ממני. מנת חלקי היתה תמיד גזירת ההסתגלות וקבלת הדין. עכשיו אוכל להעמיד דברים על דעתי ולהטביע חותמי על מהלך העניינים" (כרך ב' עמ' 327).

למעשה היה משה שרת יורש-עצר בממלכה שלא היתה קיימת עוד. מסורת הליכוד והחברות בתוך מפא"י נופצה מכוח תהליכים שניכחם ניצבו מנהיגי המפלגה חסרי אונים. חילוקי דעות, מידות חדשות, פקיעת נאמנויות ישנות – שינו את פני המפלגה והחברה בכללותה.

עת "שביל הצור בערפל זוהר"

ראשות הממשלה היתה למשה שרת מיצוי פרשת חייו כחיים עם הציבור ובקרבו, עם המפלגה ובקירבה. הוא היה איש ההסכמה והמצב הקיים; הוא נעדר את הראייה החיצונית של הבודד המכיר את המעורער שבקיים, רואה את הנולד ומקדם את

הבאות. הוא נעדר יכולת לצאת בודד בנשף עת "שביל הצור בערפל זוהר",¹ ככתוב בשיר של לרמונטוב שהוא עצמו תירגמו.

הוא גם נעדר עומק רוחני כדי להבין את יחסיות חשיבותו של השלטון. משום כך שגה שגיאות גורליות, בייחוד כאשר לא פרש מן הממשלה שהקים בן-גוריון ב-1955, ונאלץ אחר כך לפרוש ממנה למרות רצונו. הוא חש אומלל כאשר התכנסה הממשלה לראשונה, והוא – מחוצה לה; הוא התמסר לפעילות רעיונית במפלגה, אולם לא מצא בה עניין וכתב כי אלה "תפקידים שאין ליבי להם כלל ואיני מגיע לשליטה כלשהי ולכושר יצירה בהם". הוא ראה בכך ניתוק מ"תפקיד חייו". הוא לא חש כי עצם "הפעולה הרעיונית" נעשתה תופעה שלא במקומה במשטר שהתהווה במפא"י. הוא לא גילה את כל המלאכותי ב"פעולה רעיונית" במפלגה החסרה מרחב לחילופי דעות, ויותר מזאת – דרכי תמסורת של חילופי רעיונות אל עמדות פוליטיות ואופני הנהגה. מצד אחר היה לו קנה-מידה אינסטינקטיבי להערכת אנשים וחזיונות – "רוח חיים", "שלהבת אש קודש" – והם היו עדיפים ממערכות רעיוניות. שלהבות אלה הלכו ודעכו לעיניו, וארץ-ישראל, שממנה צמח ושאותה ביקש להנחיל לדור הבא, הלכה ונמוגה.

העיון בתעודה הפנימית המגלה נסתרות שבנסתרות וקורע צעיפים של צדקנות, עלול לחזק את האשליה הטמונה בכל עיון היסטורי – האשליה כי אנו מסוגלים לפרוץ את חוטי ההיסטוריה, לשקול את אפשרויותיה ולפסוק הלכה על צידקתם ומשוגתם של עושי ההיסטוריה; אנחנו יכולים להיתפס לסברה כי מאורעות שאנו תופסים אותם בבידוד ובערוב מקבלים תוכן ומשמעות כאשר מתבוננים בטווחי זמן ארוכים. ההחלטות של מדינאים, הנעשות מתוך ידיעה חלקית של נתונים ושל תוצאות, מוארות לאורם של תהליכים גדולים. למעשה אין נקודות סיום בהיסטוריה המאפשרות הערכה מוחלטת – אם כי ראייה בטווח רחוק פוקחת עיניים. במקרה זה גם ידיעתנו העובדתית מוגבלת ואין מקום לצפות כי יומן פנימי שבפנימי זה מציג את התיאור המהימן ביותר.

למעשה הפך פרסום היומן את סדר הדברים בפרסומם של מיסמכים. החוק קובע שלושים שנה כתקופת סגירתן של תעודות ממלכתיות מסווגות, לאחר שלושים שנה תינתן לנו גישה לדיוני הממשלה, ועדות השרים וועדת חוץ וביטחון. רק אז נוכל להבין את הדברים המובאים ביומני שרת במירקם הכולל. השימוש שעשה עורך היומן בספרו של משה דיין אבני דרך, ובספרו של מיכאל בר-זוהר על בן-גוריון, משלים רק במעט את המסכת. יתר על כן, אין להבין את היומן ללא קריאת משה שרת הפומבי והגלוי של אותה עת כפי שבא לידי ביטוי בנאומיו ובמאמריו – ואלה עדיין

1 לפי השיר "יחידי דרך לי אצאה", הנפתח ב"יחידי דרך לי אצאה, נתיב צורים בערפל זוהר" (שרת/מחברת, עמ' 54).

לא קובצו. כך שגם לגבי עובדות רבות אין יומן שרת הפוסק האחרון. לא הכל הגיע לידיעת ראש הממשלה ולא הכל נרשם לדיוקו.

לאחר קביעת הערך החלקי של יומני שרת, הנה אין ספק שהם זורעים אור על בעיותיה של מדיניות החוץ והביטחון הישראלית בשנות החמישים. נכתבו על תקופה זאת ספרים אחדים שהסתמכו על מקורות גלויים וגלויים-למחצה, ועל תיאור נתונים כלליים. גם משקיפי או"ם כתבו זיכרונות חשובים (בייחוד הגנרל ברנס). אף לא אחד מהם יכול היה לדעת מה מסופר כאן.

כרגיל במסורות היסטוריות, אף נוצרה שלשלת סקרים שלאחר מעשה, אשר לפיה כל הדרכים מובילות בהכרח אל מיבצע סיני. זהו תיאור כוזב של אירועי שנות החמישים. שנים אלה היו מסכת אירועים מסובכת ורבת פרשות-דרכים, כאשר ישראל צריכה לשמור על קיומה וגם להשתרש במערכת המדינות על רקע שינויים מהפכניים באזור ובמדינותן של המעצמות.

הבעיות המדיניות המהותיות המתבהרות ביומנו של משה שרת לא נולדו ב-1953, עת תחילת כתיבתו של היומן. הן נעוצות באכזבה שנחלה המדיניות הישראלית כאשר התברר שהסכמי שביתת-הנשק אינם מוליכים לשלום, ושהאו"ם אינו מהווה מצע להשתלבות ישראל בין האומות, והוא אף עלול להציגה כמדינה המוקפת חיתולי ברזל המעכבים את התפתחותה. כישלון ניסיונות ההידברות עם מצרים וירדן בשנים 1949-1951 וכישלון "ועדת הפיוס" להביא שלום – העידו כי ישראל אינה מתקדמת לקראת שלום עם מדינות ערב אלא לקראת הידרדרות ביחסים.

מנהיגי ישראל חזו טקטיקה ערבית מתואמת פחות או יותר של חרם כלכלי, מצור ימי, מניעת פיתוח מקורות מים, הסתננות בלתי פוסקת לשם מעשי חבלה; מעשים אשר שיבשו את קיבוץ הגלויות ומנעו את ההתקדמות הכלכלית. הצהרת שלוש המעצמות (ארה"ב, בריטניה, צרפת) במאי 1950, אשר ערבה לגבולות המדינות במזרח התיכון, לא נחשבה כערובה מספקת נוכח ההתעצמות הערבית. לימים ייראו בעיות אלה קטנות ערך על רקע פינוי התעלה, נקיטת מדיניות פאן-ערבית רדיקלית על-ידי נאצר וכניסת הסובייטים לעולם הערבי עם ביצוע עיסקת הנשק עם מצרים ב-1955.

מכובד מרוצן של בעיות אלה נשברה "הקואליציה" ההיסטורית בין בן-גוריון לשרת. לפני מלחמת העצמאות לא נבדלו בן-גוריון ושרת ביחסם אל העניין הערבי. בשנות השלושים אף היה שרת תקיף יותר מבן-גוריון בהתנגדותו להצעות פשרה וזיתור לערבים. הניגוד של שנת 1943 נעוץ היה יותר בהבדלי מזג ביחס לויצמן או ליחסים עם השלטונות הבריטיים מאשר בהבדלי קו מדיני. בימי המאבק המדיני על הקמת המדינה ובימי מלחמת העצמאות הניב שיתוף הפעולה המתואם בין בן-גוריון לשרת פרי רב וחיובי.

המחלוקת בשנות החמישים היתה על קו מדיני ועל אתוס גם יחד. בשנים 1952/3

היתה הצמרת המדינית וצמרת צה"ל מאוחדת בדעה, כי הערבים מכינים סיכוב נוסף. עם זאת היתה ההנהגה הפוליטית איתנה בדעתה, כי תהליך השתלבותה של מדינת ישראל באזור הוא תהליך ממושך לטווח היסטורי ארוך, וכי העלייה, ההתיישבות, פיתוח המשק וגיבוש האוכלוסין הם המשימה בעלת זכות הקדימה. המטה הכללי, לעומת זאת, הגיע למסקנה כי הגבולות של מלחמת העצמאות אינם נוחים לקיום המדינה ולהגנה ויש לחתור לשינויים, ולפיכך אין מוצא אחר אלא המלחמה.

שרת האמין, כי יש לחפש דרכים ליישוב בעיית הפליטים או הקלתה, להידברות עם מצרים ולהתקשרות עם ארצות-הברית – ואלה עשויים למנוע את המלחמה. בן-גוריון לא קיבל את ההערכות הכוללות של אנשי הצבא, אם כי גם הוא העריך את המציאות הגיאוגרפית באזור כמציאות דינמית הנתונה לשינויים. אולם הוא הדגיש את אתוס האתגר והתגובה. הוא מאס בפניות לאו"ם לא רק בשל חוסר יעילותן, אלא גם משום שהן משליכות את יחב ההגנה על גורמים חיצוניים. הוא האמין כי ביסוסה של המדינה באזור, הינוכם של הדור הצעיר ושל העולים החדשים ייכון על מלחמתיות ואומץ לב. כדרכו קידש בן-גוריון את ההכרה, ומה שחייב מכוח המציאות האכזרית הולבש על ידו במחלצות אידיאולוגיות.

משה שרת לא סומא מקסמו של הדור הלוחם והבחינן בחטא האורב לחרב. הוא הביט בדאגה אל השתנות כללי ההתנהגות החמורים שגובשו בעבר ביישוב. כאשר נקמו ארבעה חיילים בדואים, והצבא חיפה עליהם ומנע את העמדתם לדין, תהה משה שרת על כפל הדמות של הצבר, וציין [ביומנו] את חילופי הפנים של הדור הגדל ובארץ: "תהיתי על מהותו וגורלו של עם זה, המסוגל לעדינות נפש כה דקה, לאהבה עמוקה כזו של הבריות, לשאיפה כה כנה לנאה ולנאצל, ועם זה הוא מוציא מתוך שורות טובי הנוער שלו בחורים המסוגלים לרצות נפש בדעה צלולה ובדם קר על-ידי תקיעת סכינים בגופותיהם של בדואים צעירים וחסרי מגן. איזו משתי הנשמות המתרוצצות בין דפי התנ"ך תנצח את יריבתה בקרב העם הזה?"²

"דין ולא טָרָף"

גיבוש האופי הלוחם של הדור הצעיר בצה"ל היה לבן-גוריון בבחינת עיקרון הקודם לתפיסה פוליטית מסוימת. בכך הוא נבדל מחוגי הצבא ומן הרמטכ"ל [משה דיין], שחתרו באופן מודע למלחמה. עם זאת ראה בן-גוריון את המציאות הפוליטית באזור כמציאות נזילה, שבה מזדמנות שעות כושר לשיפור מעמדה של ישראל. הוא חיפש צירופי מקרים לכינון לבנון נוצרית, שתינתק מן הליגה הערבית ותהיה בת-ברית לישראל; הוא ארב לאפשרות של שיפור הגבול עם סוריה, בייחוד במקרה של איחוד סוריה עם עיראק, וחישב מהלכים לפריצת המצור על אילת. בכל אלה עלו דעותיו

2 י"מ"א, עמ' 823.

בקנה אחד עם דעות הרמטכ"ל משה דיין ועם שר הביטחון פנחס לבון. ובעוד מרחף על שרת צל "שדה בוקר", ואי-הוודאות בדבר כוונותיו של בן-גוריון, אירעה העלילה-בתוך-עלילה: לתוך העימות הנמשך בין בן-גוריון ושרת השתלב העימות בין שרת ללבון. שרת חש שידיו כבולות על-ידי צילו של בן-גוריון, ולא עצר כוח להטיל את מרותו על הצבא. הוא ביקש לסגל את לבון לעבודה משותפת, או לחילופין להכשיר את הקרקע לסילוקו. שני המהלכים האלטרנטיביים נקטצו על ידי ה"עסק ביש". פרשה זו פוררה לכאורה את האגף הביטחוני שהתנגד לשרת. שרת גילה רפיון, אך הוא גם גילה גדלות רוח כאשר למרות יריבותו הקשה עם לבון רצה "דין ולא טרף".³

עם שובו של בן-גוריון למשרד הביטחון בראשית 1955 החל לחוש ולהתלקח הניגוד בין שרת לבן-גוריון. הבדלי דרכים ומנטליות הצטרפו ליצרים מודחקים שפרצו באפיקים שונים. משה שרת היה ראש ממשלה הבא-בין-הבריות, חומד את תפקידו חמדה אישית; בן-גוריון בז לרוויית הנחת ממישרה. התפקיד היה לכאורה בעיניו הוצאה לפועל של יעוד על-אישי, ויהיה זה תפקיד ראש ממשלה, שר, מזכיר מפלגה או פועל חקלאי. למעשה הקנתה לו ההזדהות עם היעוד העל-אישי זכות להתעלם מכל התחשבות בכללי התנהגות מקובלים. להלכה, קיבל ברצון את כפיפותו לשרת, ראש הממשלה; למעשה, סנט בשרת ללא הרף. הנאום באיצטדיון [רמת-גן], ביום העצמאות תשט"ו, היה קריאת-תגר על מנהיגותו וגם על אישיותו של שרת;⁴ ההופעה במרכז מפא"י באוגוסט 1955 רמסה את משרד החוץ ואת העומד בראשו.⁵

חילוקי הדעות הממשיים השתרעו על תחום נושאים רחב - האחריות לקשרים עם ועדות שבתת-הנשק, פעולות תגמול ויחסים עם האו"ם. העימות בעניין פעולות התגמול הגיע אל פסגתו כאשר הציע בן-גוריון לכבוש את רצועת עזה, כדי לשים קץ להסתננות, וההצעה לא נתקבלה על-ידי הממשלה.

3 ב-19.1.1955 רשם מ"ש ביומנו בהקשר לשערוריית "עסק ביש":

משונים היחסים שנוצרו בשבועות הנוראים האלה ביני לבין לבון. הוא חטא שאול כלפי והוא יודע זאת. הנקמה האכזרית שנוקמים בו עכשיו האנשים שבמחיצתו [ראשי מימסד הביטחון] קולרה תלוי בצוארו - הוא שהוציאם לתרבות רעה מזה, וקומם אותם נגד עצמו בהתנהגותו הנפסדת מזה. אף על פי כן, אני גורס דין ולא טרף, החלטה שקולה ואחראית על גורלו של אדם ולא שיקוצו עלידי הבאשה פרועה (יזמ"א, עמ' 936).

4 נאום ב"ג במיפגן צה"ל, 27.4.1955, שהסתיים ב"עתידנו אינו תלוי במה יאמרו הגויים, אלא במה יעשו היהודים". בין היתר אמר שם ב"ג: "לרבים מתושבי הארץ (...) רק דאגה אחת מקננת בליבם: מה אמרים הגויים בלונדון, בווינגטון, במוסקבה, בבנדונג. לא ניתפס לבהלה ולפחדנות הלובשת מחלצות של תבונה ומעשיות מדומה" (דוד בן-גוריון, *חזון ודרך ה'*, עמ' 166; לתגובת מ"ש ר' יזמ"א, עמ' 966-967).

5 ר' יזמ"א, עמ' 1116-1118.

להקדים את סאדאת בשנות דור

בסתיו 1955 נתגמדו חילוקי הדעות הקודמים נוכח עיסקת הנשק הצ'כית-מצרית. מאז החימוש הופר, טווח הסכנה נתקצר והמלחמה נראתה באופק הקרוב. המיפנה של נאצר אל הגוש המזרחי, הרדיקליזציה של מצרים ויצירת גל רדיקלי בעולם הערבי, המכוון נגד ישראל והמערב, לא נתפרשו עד תום עד היום. שאלת מפתח היא האם היה סיכוי לקו המדיניות של משה שרת, אילו בוצע בעקביות ובתקיפות, לשנות מהלך מצרי זה ולהקדים את מפעל סאדאת בשנות דור. היומן האישי מוסיף חומר לעניין זה, אך אינו מסוגל לפענחו.

למרות נטיותיו של בן-גוריון להגיב תגובה לוחמנית לכל אתגר ערבי – הנה ספק הדבר אם הוא החליט על מלחמה עד אשר נכשלה שליחותו הסודית של רוברט אנדרסון, שביקש לקשר בין מצרים לישראל (מיבצע "זיקית", ראשית 1956). לכך נתלווה הכישלון של דרכו של משרד החוץ להבטיח את ביטחון ישראל. משה שרת האמין, כי לא רק התאפקות בפעולות תגמול וטיפוח יחסי גומלין הוגנים במידת האפשר בין ישראל לשכנותיה, במסגרת הסכמי שביתת-הנשק, ירככו את האיבה הערבית ויוליכו לקראת הפשרה והשלמה. הוא גם האמין, כי התערות הולכת וגדלה של ישראל במערכת הבינלאומית תקרב את השלום. בקיץ 1955, בעת שראש ממשלת בורמה או-נו ביקר בישראל, יכול היה משה שרת להתברך בליבו כי הנה אישר הבונדסטג את הסכם השילומים וגם נפרצה הדרך לאסיה. אולם הייצוב של מעמד ישראל נועד להתבצע על ידי מימוש הרעיון המרכזי של משרד החוץ באותה עת – הסכם הגנה עם ארצות-הברית. התאפקות מתגובות מלחמתיות כלפי הערבים נועדה לקרב את ההתקשרות החוזית ולהבטיח אספקת נשק לישראל. היא נועדה לפחות למנוע אספקת נשק מערבי לערבים.

תפיסה זאת הופרכה בתקופה שלאחר עיסקת הנשק הצ'כית. מושג האחריות הבינלאומית לקיום ישראל התגלה ריק מתוכן. ארצות-הברית של אייזנהאואר ודאלס לא רצתה בברית עם ישראל, ורק ניצלה רעיון זה לסחיטת ויתורים חד-צדדיים. מסעו של משה שרת לפרס ולז'נווה לוועידת שרי החוץ, כדי לבקש נשק, היה טעות חמורה והנחיל אכזבה. רק פגישתו עם ראש ממשלת צרפת [אדגר פור] הניבה פרי של משלוחי נשק.

"דבר מה אטום ואפל"

המצב של בין-המצרים, שאליו הובאה מדינת ישראל, חידד את הניגוד בין בן-גוריון לשרת וניפץ סופית את שותפותם. שותפות זאת התקיימה חרף המתיחות של שנות החמישים הראשונות, חרף הטלת המרה של בן-גוריון בשרת, וחרף לגלוגו של שרת למוזרויותיו של בן-גוריון. ספק אם צירופו של שרת לממשלת בן-גוריון בשלהי 1955

נעשה מתוך כוונה תחילה להדיחו מאוחר יותר. אפשר שבן-גוריון רצה עדיין לשמור על אפשרויות שונות במדיניות. אומנם, כבר, בפברואר 1956 כתב משה שרת ביומנו "כל מארת יחסי עם האיש הזה נדחקה בהכרתי לדבר מה אטום ואפל, המשבית כל שמחת חיי, כובל תנופת, שולל ממני כל יוזמה ומטיל מום בנפשי ועושה אותי – האיש המוכשר, העובד החרוץ, המסוגל עדיין לעקור הרים, המכובד והמקובל על כה רבים – לעלוב הגורל, לאומלל עד דכא" (כרך ה', עמ' 1354). הזעף הקדורני של בן-גוריון הלך וגבר. טיעוניו המפורטים והקפדניים של שרת היו לו למשא. הוא לא ניתק את השותפות אלא גרר את שרת הכבול וריסק את אישיותו. ההתחשבות בהתחייבותו לשרת בשל הצטרפותו לממשלה ב-1955 לא היתה נימוק מספיק לשליט, שנעשה יותר ויותר שרירותי וקצר רוח.

הקרע הטרגי בין בן-גוריון, אשר העמיק לראות את בעיותיה וחולשותיה של מדינת ישראל אך ריחף מעל למציאות כשהוא מבקש להטיל מרותו עליה, לבין משה שרת אשר נשבה לעיתים בתוכה, חל לא רק על רקע ענייני החוץ הגורליים. הוא חל גם בנושאי הפנים.

עם פרישתו לשדה-בוקר ב-1953 עירער בן-גוריון לא רק על מדיניות הביטחון של ישראל אלא גם על משטרה הפנימי. משטרה של מדינת ישראל כדמוקרטיה פרלמנטרית רב-מפלגתית לא מיצה את המסורת החברתית של היישוב. פחות מכך מיצה את המישאלות של החברה הישראלית ואת צורכי המדינה. בשנים הראשונות לקיום המדינה שקד בן-גוריון לפרק את הגופים הטרומ-ממלכתיים מסמכויות ממלכתיות. הוא הגיע בשנות החמישים הראשונות למסקנה, כי המדינה הנשלטת על-ידי מרכבה קואליציונית איננה כשרה למילוי התפקידים המוטלים על מדינת ישראל. הוא יצא לחתוך את הקשר הגורדי במכת חרב של שינוי שיטת הבחירות. באמצעי זה הוא רצה ליצור את "הרוב היציב" ואת המשטר החלוצי שיאפשר את הפניית המאמצים לנגב, לפיתוח ולקידום המדע. ההישג היחסי של מפא"י בבחירות להסתדרות באביב 1955 פיתה את בן-גוריון לחשוב, כי יוכל להשיג רוב בכנסת. האכזבה שנחלה מפא"י בבחירות לכנסת בקיץ 1955 חייבה אותו לבחור בין פרישה לנקיטת דרכים חדשות.

מאחורי החזית של התורה הבן-גוריונית הטיפ דור שלם של "צעירים" [חסידיו בן-גוריון וה"אקטיביזם" שלו במפא"י] להחלפת ההנהגה בדרכים של הסתננות למרכזי הכוח ותפיסתם. הרמטכ"ל משה דיין הופיע בלבוש אזרחי לפני נוער המושבים והקיבוצים וקרא להשתלטות על המפלגה [מפא"י] ולשינוי מנהיגותה. סגל היועצים במשרד החוץ וראש הממשלה, שהיה בעל תודעה פוליטית, לא מצאו דרכים ליגאליות להעברת המסר בצניורות המפלגתיים. הנציגות המפלגתית עצמה הלכה וקפאה, כאשר היא מתישה את כוחה במלחמה בעסקנים הצעירים.

בעוד משה שרת מצדיק להלכה את הדין על החלפתו, אך דואב על הרחקתו ממרכז ההכרעות, בעודו חולק על "קו סיני" אך אינו מתגרה בו בפומבי, בעודו רואה את עצמו מנוצח במאבק על השלטון, אך גם החושש כי "ההיסטוריה" עצמה פסקה את דינה נגדו, ניתכה עליו מהלומת [נאום ב"ג ב] "גבעת חיים", שהפכה לדיבוק ממאיר שלא הירפה ממנו.⁶

השלום – בתנופת חרב

בן-גוריון נטל לעצמו חרות רבה בפרשנות ההיסטורית והפך אותה לכלי נשק נגד יריביו. מנהג זה היה נקוט בידיו מכבר. במקרה של משה שרת נקשר [ע"י ב"ג] קשר בין התפטרותו להשגת הנשק מצרפת. שרת ראה בכך לא ויכוח עם שיטתו, אלא הטלת דופי בכושרו ובשיפוטו. לפרשת "גבעת חיים" נקוותה כל המרירות של משה שרת. מאז ניתק הקשר האישי בינו ובין בן-גוריון; מאז נקרע קרע בינו לבין חברי הנהגת המפלגה, שהשלימו בשתיקה עם העלילה.

ממרחק השנים נראה מיבצע סיני כבעל פנים רבות, חיוביות ושליליות. בין היתר הוא נטע בישראל השגות שטחיות על מעמדה באזור. אם-כי כתוצאה מן המיבצע לא סולק נאצר, שלום לא הושג וישראל נסוגה – רווחה בישראל הסברה עד אחרי מלחמת ששת הימים, כי השלום יושג בתנופת חרב, והדבר שימש מקור להערכות מוטעות אחרי 1967.

דור שלם של פקידים, עסקנים וקצינים, שגדל על אוירת הימים ההם – אווירה של חתירה, עקיפת סמכויות והחלפת נאמנויות – הותיר את רישומו בחיי ישראל. בימים שבן-גוריון ביקש למלא את חללה הרוחני המתרוקן של הארץ בתורות "עם סגולה" ו"אור לגויים", נותן לנו יומנו של משה שרת את תמונת התפוררותה של המערכת החברתית והמפלגתית. הוא [הדור הנ"ל] הכשיר את הקרקע ל"פרשת לבון" ההרסנית, ששיבשה כל היערכות חברתית ורעיונית עניינית.

היסטוריונים אינם מטיפי מוסר הדורשים דרשות נגד חטא. אולם הם מנסים להתבונן בחברות ובממלכות במשכי זמן ארוכים, בהתחלפות הדורות ומתוך ניסיון ומרחב גדול יותר. כאן הם היטיבו ללמוד, כי יש דמים צועקים מן האדמה ושלדים משקשקים בארון, הכותשים יסודות ומחריבים מדינות.

יש ביומנו של משה שרת הרבה יצר לב קטנוני, לא מעט תסכול ואף הערכות פוליטיות הליקות בנרגנות. אולם מי שמקבל את היומן כאמת לתומה, חייב לקבל גם את המידות הטובות המתגלות בו כמופת: כישרון המחשבה המדינית, המסירות העילאית, העבודה החרוצה, ניקיון הכפיים האישי, מאמץ העיון והביטוי. גם אלה באים לידי ביטוי ביומן.

6 ר' הפרק "עלבון מוות בגבעת חיים", יומ"א, עמ' 1936 ואילך.

משתולל הזעם וצורב העלבון...

משה שרת כתב את יומניו האישיים במשך ארבע שנים בדיוק. הוא החל בכתיבתם ב-9 באוקטובר 1953 והדף האחרון שנכתב ביומן הוא מ-28 בנובמבר 1957. בארבע שנים אלה חל שינוי חד ודרמטי במהלך חייו: כשהחל במלאכת הכתיבה היה שר החוץ של מדינת ישראל, שני בהיררכיה השלטונית רק ל"אב המייסד" דוד בן-גוריון. היה זה זמן קצר לפני שהגיע לפסגת השלטון והפך לראש ממשלתה השני של מדינת ישראל. כשהחל לכתוב את יומנו היה שרת אדם מריר, מבודד ומיוסר, שהקריירה הפוליטית שלו בעצם מאחוריו, שחש כי טובי ידידיו זנחוהו והפקירוהו. היה זה אחרי הדחתו הברוטלית ממשרד החוץ ביוני 1956, הדחה שמבחינתו היתה פצע שותת דם וטראומה שממנה בעצם לא התאושש לעולם – עד יומו האחרון.

מדוע החל שרת בכתיבת היומן? בשורות הראשונות הוא מסביר מדוע למרות סדר יומו העמוס החליט לנסות ולהעלות על הכתב את הקורות אותו. הסיבה לכך היא דחף שמקורו בתחושה ובמודעות, כי הוא שותף מרכזי למעשים הרי-גורל ועד מלך לאירועים היסטוריים שזכרם הולך ונמוג, הולך ומיטשטש. מעבר לזה, לפנינו ביטוי לתשוקה המקננת בלב כולנו להתגבר על אימת הזמן השועט ולהעניק להרף העין החולף ממד של נצח באמצעות העט והנייר. ובלשונו של שרת:

אני מתחיל לכתוב יומן על פי דחיפת יצר פתע לרשום לזיכרון משהו מזירמת האירועים הסואנת שמהווה את חיי. יצר זה התעורר בי כמה וכמה פעמים, ביחוד בימים דחוסי מעש ומתוחי חוויה, אך נבצר ממני, או לא עצרתי כוח, להיענות לו והחנקתיו בחובי, אמרתי לעצמי – לא אוכל בשום פנים גם לחיות את הדברים, גם להעלותם על לוח – יִכְשַׁל כוחי מהמיבצע הכפול. וכך חלפו מאורעות ומעשים, נעלמו תמונות ונדמו קולות – קצתם, שנשתמרו, דהו בזיכרון ורובם נתפרחו ונשתכחו כליל. איני יודע מדוע ניתן בי העוז דווקא עתה... ספק אם אחזיק מעמד בנוהג זה ואצליח לעשותו קבע. אף על פי כן, הבה ואנסה (יומ"א, עמ' 15).

* "דבר", 13.1.1996. מאמר זה הוא עיבוד הרצאה בערב עיון למשנת משה שרת ב-11.12.1995.

הסיבה להפסקת הכתיבה הרבה פחות נהירה ומפוענחת. היומן מסתיים בצורה פתאומית – ממש תוך כרי תיאור פגישה עם שמואל אבידור, לימים הרב אבידור הכהן. האיש סיפר סיפור "ממושך ומפורט" על קבוצת אנשים צעירים, חברי "הפועל המזרחי, ויוצאי "בני עקיבא", והנה, תוך כדי התיאור – עוד לפני שהתברר מה הביא את אבידור לשרת – היומן מסתיים ללא כל הסבר. ממש באמצע המשפט וכמעט באמצע המילה – במידה רבה "כמו חדר שעוזבים אותו פתאום", כמילות המשורר. בארבע השנים שבמהלכן נכתב היומן חל שינוי מפליג לא רק בחייו של משה שרת אלא גם בחייה של מדינת ישראל. ראשית כתיבת היומן בתקופה שמאפיינה היו אי-שקט ומתח מתמיד בגבולות, וחרדה עמוקה – שלא תמיד ניתן לה ניב וביטוי – ביחס לעצם עתידה ויכולת הישרדותה של המדינה הצעירה. אחד האירועים הראשונים המתוארים ביומן הוא "פעולת קיביה" – אותה פשיטה רצחנית ונודעת לשימצה, עליה כתב שרת ביומנו "פלצות אחותני למישמע התיאור ברדיו רמאללה של החורבן באותו כפר ערבי" (יומ' א, עמ' 41). לעומת זה, כשהוא מפסיק לכתוב, היתה ישראל בעידן שאחרי "מיבצע קדש", אשר לו התנגד בכל כוחו הדל. היה זה עידן שהתאפיין בשקט יחסי בגבולות, בפיתוח מואץ בכל תחומי החברה והכלכלה, ובעיקר בהפנמת המודעות כי מדינת ישראל איננה אירוע חולף ואפיזודה היסטורית אלא תופעה קבועה ויציבה.

יומנו של שרת שונה כמעט בכל מובן-שהוא מיומנו של יריבו הגדול דוד בן-גוריון. זה לא רק משך הזמן – בן-גוריון כתב את יומנו במשך עשרות בשנים; זו גם לא צורת הכתיבה – יומנו של בן-גוריון ענייני מאוד, לעיתים מלא וגדוש עד לעייפה בנתונים על מצב התחמושת, נתוני היבוא או תוצאות הבחירות, ואילו שרת השקיע ביומנו את כל כישרון כתיבתו וגם את יכולתו הפואטית הלא-מבוטלת; זו אפילו לא העובדה שבניגוד לשרת, בן-גוריון כמעט ואינו משתף את קוראי יומנו בעולמו התרבותי והרוחני. זו בראש ובראשונה המוטיבציה הבסיסית לכתיבה.

דוד בן-גוריון, "מונומנט היסטורי שכותב על עצמו אחרי שהוא כבר יצוק מזמן כפסל ברונזה בכיכר העיר", כפי שהגדירו עמוס אילון, כתב בעיקר למען הדורות הבאים, וכדי שמעבר לשינוי הזמן יוכל לקחת חלק בעיצוב דיוקנו כפי שישתקף בעיני אותם דורות.

משה שרת היה הרבה יותר צנוע ומינורי. עצם קיום היומן היה בחזקת סוד כמוס, הוא כתב אותו בעיקר למען עצמו ולא עסק בשאלת פרסומו אחרי מותו.

היומן עצמו הפך כלי לפריקת תסכוליו של שרת. כי דווקא באותן שנים, כשהגיע לפיסגת הפירמידה השלטונית וכיהן כראש ממשלה וכשר חוץ, דווקא אז מצבו הפך להיות לבלתי אפשרי. הוא נשא בעול אחריות בלי סמכות, בשעה שבן-גוריון, שישב בשדה בוקר, הפעיל סמכות בלי אחריות. זה הביא לכך, שתחושתו הבסיסית היתה כי

המערכת שבראשה עמד ועליה הופקד מופעלת, למעשה, על-ידי כוחות גדולים וחזקים הנמצאים לחלוטין מחוץ לשליטתו, ולעיתים גם מחוץ לידיעתו. במצב זה היומן הפך להיות מפלטו היחיד והאחרון – המקום בו הדברים שהציקו לו יכלו לבוא לידי ביטוי מלא וגלוי. ואומנם הוא מלא וגדוש דוגמאות למועקה הקשה ולתחושת אין-האונים החריפה שמילאו אותו. לדוגמה, בינואר 1955 כשהתברר כי אין מנוס מהתפטרותו של פנחס לבון ממשרד הביטחון נכתב ביומן:

נסתחררה מערבולת בראשי: מה אעשה ומה לא אעשה? האנקוט קו לגזור על השלושה (שר הביטחון פנחס לבון, הרמטכ"ל משה דיין ומנכ"ל משרד הביטחון שמעון פרס) לדור גם להבא בכפיפה אחת? הן זה עלול להיות לא רק מאמץ שווא, והצירוף יתפוצץ מייד תחת המועקות שהצטברו ויצרי השנאה והנקם המשתוללים בו, אלא בינתיים תחובל ותשותק כליל פעולת משרד הביטחון והמטה הכללי גם יחד, ושואה תתחולל חלילה למוטט ולהרוס את כל בניינו של צה"ל. אך אם תתחיל התזת ראשים – מה ייאמר בארץ ומה יהיה ההד בחוץ, ושוב כיצד תשפיע ההתזת בתוך הצבא? ולבסוף, מי יחליף את השר המסולק? ובאחרית הכל – אנה יפנה המסולק ומה יהיה עם המסולק ומה יהיה אם באמת יסיק [לבון] מסקנה אחרונה [התאבדות שבה איים] מכישלון-חייו הטרגי?

ביטויי התסכול והזעם גברו אחרי הדחתו מהממשלה, צעד אותו ראה כעוול משווע הזועק לשמים, שניתק אותו ממפעל חייו – משרד החוץ ושירות החוץ.

ב-24 ביוני 1956, יום א' הראשון שאחרי הדחתו, כתב:

ביני לבין יומני זה מוטב לי לא לכחד את האמת, ולהודות כי אני שרוי כל הימים האלה במרה שחורה. אני וצפורה מעודדים איש את רעותו. בייחוד היא המעודדת אותי. הבוקר אמרה לי: "הן משבר זה הוא עניין של שנים וסוף סוף היה מוכרח להתפוצץ". כלפי חוץ אני מעמיד פנים של התגברות על הזעזוע ומפגין איוון נפשי גמור, אך בלב משתולל הזעם וצורב העלבון. בוזכרי כי זהו בוקר יום א' הראשון בו מתקיימת ישיבת ממשלה בלי השתתפותי, נעכרה רוחי עוד יותר (יומ"א, עמ' 1487).

אולם דרך היומן עולה פן נוסף ושונה באישיותו של משה שרת – לא האיש שעומד במידה רבה חסר-אונים נוכח המציאות הסבוכה והמפותלת, אלא אדם שנאבק

בכל כוחותיו למען עיצובה של חברה ראויה וצודקת יותר, ולמיצער חברה שאינה מוכנה להשלים עם מעשי עוול הוועקים לשמים. ניתן לטעון, כי מדובר במאבק נאיבי, אפשר אפילו סיויפי ודון-קישוטי, אך קשה שלא לחוש תחושה עמוקה של יראת כבוד כלפי אדם שנאבק למען נורמות אחרות, בחברה שמצד אחד היתה כה ספוגה בצדקנות ומן הצד האחר כה שטופה בהלכי רוח שראו בהפעלת כוח משהו שהוא יותר, הרבה יותר, מהכרח שאין לגנותו.

דוגמה בולטת לעניין זה היא פרשת נקמת הדם שביצעו מאיר הר-ציון ושלשה מחבריו לנשק בחמישה נערים משבט בדואי מתוכו יצאו רוצחי שושנה, אחותו של הר-ציון, באזור עין גדי. הארבעה הסגירו עצמם לשלטונות הצבא מייד אחרי הרצח והשאלה שעלתה בעקבות זה היתה מה יעלה בגורלם ומי ישפוט אותם: צה"ל או המערכת האזרחית?

הנושא שמתואר על-ידי שרת כ"תקרית חדשה שאירעה מצידנו, מהסוג החמור ביותר", עולה לראשונה ביומן בשבת 5 במרס 1955, יום אחרי האירוע עצמו. שרת הנסער, שלא התאושש עדיין מפעולת עזה שאירעה רק כמה ימים קודם לכן, חושש כי מעשה זה "עלול לשמש הוכחה ניצחת, כי אצלנו הוחלט לעבור להתקפת דמים כוללת, בכל החזיתות: תמול עזה, היום משהו בגבול ירדן, מחר ב'מפורז' הסורי וכן הלאה". מסקנתו היתה כי חובה להתייחס לרוצחים במלוא חומרת הדין. "אמרתי לעצמי", כתב, "כי בישיבת הממשלה מחר אדרוש משפט פלילי נגד קבוצת הבחורים – אחרת לא ניגנה בעיני דעת הקהל, גם לא נהיה זכאים לדרוש מהמדינות השכנות כי ייענשו רוצחים" (יומ"א, עמ' 815-816).

בישיבת הממשלה שהתכנסה למחרת מסר בן-גוריון, שהיו אלה ימיו הראשונים כשר ביטחון, "דוה מפורט ולא כיחד את פרטי המקרה איך תפסו ארבעת הבחורים שלנו נערים בדואים, אחד אחד, ואיך הובילום לוואדי ואיך רצחום בתקיעת סכינים זה אחרי זה, ואיך ניסו לחקור כל אחד לפני מותו בדבר מיהות רוצחי הנער והנערה ונבצר מהם להבין את התשובות על שאלותיהם, כי לא ידעו כלל ערבית" (יומ"א, עמ' 817).

בסיכום דבריו הציע בן-גוריון להעמידם לדין ואמר כי את נוהל עריכת המשפט תקבע ועדה שתורכב משלושה חברים: ראש הממשלה, שר הביטחון ושר המשפטים. הוועדה התכנסה כבר באותו יום והחליטה להעמיד את הארבעה בפני דין צבאי, אולם כבר באותו ערב התברר כי עניין זה אינו בר-ביצוע. בעקבות מידע זה החליט שרת להעבירם עוד באותו ערב לידי המשטרה, "למען נוכל לפרסם עוד הערב כי נעצרו ארבעה חשודים".

כאן החלה דרך הייסורים של ראש הממשלה. באותו ערב ההעברה נתעכבה משום שהרמטכ"ל [משה דיין] נעלם, ושלושה ימים אחר-כך התברר לו כי הם שוחררו בערבות (יומ"א, עמ' 824). בהמשך התברר לו כי לא מדובר באירועים אקראיים, אלא

במגמה מכוונת של הצבא להשתיק את הפרשה ולהורידה מסדר-היום בלא שהארבעה יבואו על עונשם. כשהארבעה הובאו סוף-סוף לחקירה משטרתית, "לא הודו באשמתם וסירבו בכלל לדבר". המפכ"ל, בעצה אחת עם היועץ המשפטי, החליטו "לפנות אל הרמטכ"ל למען ישפיע על הבחורים שיתנהגו כבני אדם" (ימ"א, עמ' 828). שרת, שלא הסתיר מיומנו את יחסו החשדני והמסוייג לרמטכ"ל משה דיין (כשנודע לו על מינויו כרמטכ"ל, כתב כי "כושר המזימה המופלג של הרמטכ"ל החדש יהיה שורש פורה סיבוכים" (ימ"א, עמ' 29), לא התפעל מהחלטת השניים. הוא תמה "מה טעם לבקש טובות מהרמטכ"ל, ואם יש כאן קשר בינו לבין הבחורים, ובנסיבות הנתונות לא ייפלא הדבר – הרי לא יועיל שום שידול ואין לסמוך על הבטחותיו, גם אם תינתנה" (ימ"א, עמ' 828).

בעוד שרת המודאג מנסה להתמודד עם המצב של "חבלה בפעולת המשטרה וסיכול החלטת הממשלה על עשיית דין בנאשמים", הגיע לאוזניו מידע חדש והעניק לסיפור כולו פרספקטיבה נוספת, ומבחינתו של שרת מבעיתה. התברר לו, כי הארבעה לא פעלו לבדם וכי "כל מיבצע הנקמה נערך בעזרתו של אריק [אריאל שרון], מפקד גדוד הצנחנים. הוא צייד את הארבעה [שהיו פקודיו] בנשק ובמזון ובשאר ציוד, הסייע אותם כיברת דרך ברכב הגדוד, גם שלח חוליות לקראתם להבטיח את דרכם חזרה". כן התברר, כי "אין להוציא מכלל אפשרות שדיין עצמו ידע על המיבצע".

בשלב זה הבין שרת, כי מבחינתו מדובר במאבק אבוד מאחר שהמשכו כרוך בעימות חזיתי עם שר הביטחון, שהנושא עלה שוב בשיחה ביניהם. בשיחה טען בן-גוריון, "שחש במתיחות רבה מצדי לגבי כל הפרשה מבחינת שותפות הצבא באחריות", וכי "ידו של הצבא לא היתה במעל".

תשובת שרת, שנאמרה "לא בלי היסוס – מפחד פן יבולע" [לאחיינו נבות שרת, חייל בגדוד הצנחנים, שסיפר לדודו סודות מן החדר], היתה כי אריק סייע "למסע הארבעה בכל האמצעים הצבאיים שבידו והוא שפקד עליהם לכלוא דבריהם במשטרה". אולם את הלקח העיקרי שלו מפרשה עגומה זאת, שהיה בעיקרו ערכי והינוכי, לא העלה שרת בשיחה עם בן-גוריון. רק ביומנו העז להעלות בצורה ברורה וחד-משמעית את משמעותו האמיתית של האירוע ולהוותנו, הדברים שכתב רלוונטיים בימינו אלה לא פחות מאשר בשעת כתיבתם:

בימי ה'הבלגה' בשנות השלושים בלמנו את יצרי הנקם וחינכנו את הציבור בארץ, בכלל זה אנשי השורה [ה"הגנה"], לראות בנקמת דם גירוי פסול בתכלית. לעומת זה, בימים אלה אנו מצדיקים את שיטת התגובה מתוך שיקולים תכליתיים, מבלי להכשיר, חלילה, את עקרון הנקמה לשמה, אבל בלי

משים סילקנו את הבלמים הנפשיים והמוסריים מעל היצר הזה, הטבוע בנפש האדם להרע, ועל ידי כך התרנו ואיפשרנו לגדור הצנחנים להעלות את עניין הנקמה לדרגה של עיקרון מוסרי. אכן, מושג זה הוא נחלת חלקים גדולים של הציבור בכללו, וקודם כל של המוני הנוער, אך הוא הגיע לידי גיבוש ואפילו קידוש בגדוד הזה, שהפך מכשיר הנקם הקיבוצי של המדינה. רוחו וחינוכו של גדוד זה הפכו כשלעצמם גורם מגרה וממריץ למעשי תגובה. לעומת זה, בכל פעם שהצעת מעשי תגמול נדחית על-ידי ראש הממשלה, משתרר בגדוד הלך רוח של דיכאון וזעם והוא הופך כולו מְרַחֶשֶׁת הסתה ובלע נגד השלטון האזרחי. עצם ייחודו של גדוד הצנחנים לביצוע מעשי תגמול עושה את עניין התגובות לשליחות של קבע בשבילו ולמעין צידוק יחיד לקיומו. ממילא הוא תובע לעצמו תעסוקה – בחינת הב-הב. מי יודע אם לא ייהפך הגדוד לרעה חולה שלא תהא לה תקנה אלא בפירוקו כשם שפורק הפלמ"ח בשעתו (יזמ"א, עמ' 840).

גם מעבר לדברים אלה, פרשה זאת לא נתנה לו מנוח. הוא ראה בה סמל טורד מנוחה להשחתה שמקורה לא בעצם קיומו של מצב חירום מתמשך, אלא בקידוש סמלי מצב זה; הוא חש חרדה נוראה ממצב של היפוך נורמטיבי שמצא את ביטויו המחריד בהפיכת הרע המוחלט – רצח בדם קר – לטוב לכאורה, לסמל מבורך וראוי של גבורה, גבריות וצבירות. את הביטוי החד, הבהיר והצלול ביותר לחרדה זאת ניתן למצוא בדברים הבאים:

תהיתי על מהותו וגורלו של עם זה, המסוגל לעדינות נפש כה דקה, לאהבה עמוקה כזו של הבריות, לשאיפה כה כנה לנאה ולנאצל, ועם זה הוא מוציא מתוך שורות טובי הנוער שלו בחורים המסוגלים לרצוח נפש בדעה צלולה ובדם קר על ידי תקיעת סכינים בגופותיהם של בדואים צעירים חסרי מגן. איזו משתי הנשמות המתרוצצות בין דפי התנ"ך תנצח את יריבתה בקרב העם הזה? (יזמ"א, עמ' 823).

הפן הערכי המוסרי במאבקו בא לידי ביטוי גם בנושאים השייכים לכאורה באופן בלבדי לתחום הפוליטי-צבאי. דוגמה לכך היא פרשת יירוט המטוס הסורי [בינואר 1955]. המטוס יורט על-פי הוראת המטכ"ל, שלא דיווח עליה לשרת, במטרה להביא לשחרורם של ארבעת חיילי "גולני" שנפלו בשבי הסורי בשעה שנשלחו להחליף סוללה במיתקן האזנה ישראלי, שהיה צמוד לרשת הטלפונים הצבאית הסורית. אחד מהארבעה – אורי אילן – התאבד בשביו. כשנודע לשרת כי מדובר במעשה של פירטיות אווירית – המטוס יורט במהלך טיסה בנתיב תעופה בינלאומי – הורה

לשחררו מייד וללא שום תמורה. בנאום בכנסת ב-17 בינואר 1955 הציג את היבטת העקרוני של הפרשה – מהו דיוקן המדינה בה אנו חיים – וכלשונו: "סיימתי [את הנאום] בהצגת הברירה אם תהיה מדינת ישראל של חוק או של שוד – של שיקול ראיית הנולד או של השתוללות יצרים מופקרת. לפי ברירה זו ביקשתי להצביע". ביטוי אחר לפן זה הוא תחושתו כי חלק מפעולות צה"ל שעליהן דן ואותן היה אמור לאשר, אינן בחזקת הכרח שאין לגנותו אלא פעולות שביאו להסלמה מיותרת של מעגל הדמים והעיקר – להקרבה מיותרת של חיי אדם רכים וצעירים. לדוגמה, כשנדוע לו על התאבדותו של אורי אילן כתב:

לא הרפתה ממני המחשבה על נער כה צעיר ורך, שהועמד בניסיון אשר לא הוכן ולא הוכשר לקראתו, שנשלח למשימה מסוכנת מבלי ששולחיו האחראים הביאו בחשבון את התוצאות החמורות שהיא עלולה להיות כרוכה בהן, ומשלא עמד במבחן בנקיפות מצפון וביושר לב, החליט כי אין לו מנוס מלשים קץ לחייו (י"מ"א, עמ' 650).

ראיית העימות בין שרת לבן-גוריון גם מההיבט האתי שלו, מעניקה לנו זווית נוספת שבאמצעותה ניתן להעריך את האיש ואת יומנו. עיון ביומנו של בן-גוריון, שהרבה להשתמש בצמד המילים "אור לגויים" ו"עם סגולה", מגלה דברים מפתיעים למדי על יחסו להיבטים המוסריים של הפעלת כוח. כלפי אריק שרון, למשל, ניתן למצוא בו גילויים של חיבה ואפילו של הערצה. משה שרת חף לחלוטין מפן זה של עיוורון נעדר-אבחנה מסגולותיו של הישראלי החדש, עיוורון שכה רווח אותה עת. להיפך, כפי שראינו הוא מודע ביותר לכך ש"לפתח חטאת רובץ", שקו התחום בין גבורה וחירוף נפש לבין הרפתקנות, ולעיתים גם השחתה מוחלטת של המידות, הוא לעיתים כה דק וכה שביי; שבצד ההערצה המובנת ל"מגש הכסף", לדור שמגן בגופו על עצם קיומה של המדינה הצעירה, חובה לזכור כי בכוח, בכל כוח, קיים ממד של השחתה.

מדוע שרת היה משוחרר מאותו "שיכרון כוח", שלכד בקסמו הממאיר כה רבים וכה טובים? האם העובדה שבעצם היה בן הארץ, שהגיע אליה ב-1906 בגיל 11 וחי פה מילדותו, הביאה לכך שלא היה לו צורך בהערצת ילידי הארץ, "דור ראשון לגאולה"? האם עובדה זאת הביאה לכך שתחושת ההשתייכות שלו למקום, לסמליו ולאנשיו, לא היתה זקוקה לאישושים ואישורים, שלא אחת משמעותם היתה התבטלות בפני דמות ה"צבר הלוחם" והתעלמות מצדדיה המבעייתים? מכל מקום, בימים אלה, דווקא בימים אלה, שבמידה כה רבה אין קשים ומרים מהם, כה חשוב לזכור ולהזכיר פן זה באישיותו של משה שרת והיבט זה ביומנו האישי.

אחרית ימי משה שרת בממשלה – עיון נוסף ביומנו

הערת מבוא

במכתב ששיגר דוד בן-גוריון בסוף יוני 1956 אל כמה מפעילי מפא"י, בו ביקש להסביר את נסיבות התפטרותו של שר החוץ משה שרת מהממשלה, טען בין השאר: "מקור הויכוח אינו בהיגיון פוליטי, אלא בתכונה נפשית"². משפט זה תמוה ומיתמם משום שאין כל ספק, כפי שבן-גוריון עצמו מציין באותו מכתב, כי ברקע אותו משבר עמדו עמדות מנוגדות של "ההיגיון הפוליטי" שחייב להנחות ממשלה במדיניותה. אף על פי כן, יש גם מידה לא מבוטלת של אמת בדברים.

מאמר זה אינו מתיימר לחדש חידושי מחקר בכל הנוגע לאותה מחלוקת בדבר "ההיגיון הפוליטי", או לגופם של המאבקים שבהם היה משה שרת נתון בשנים ששימש כראש ממשלה ועמד בראש מערכת מדיניות החוץ של ישראל. יתר על כן, אין בכוונתו של חיבור זה לדון בשאלה מי צדק במחלוקת או מה היתה השלכתו של הויכוח על התפתחות מדיניות החוץ והביטחון של ישראל. המאמר יוקדש דווקא לממד "תכונות הנפש" שעליהן רמו בן-גוריון. דומה, שיומניו העשירים של שרת פותחים לפני החוקר תחום נרחב לחשוף גם את התשתיות הנפשיות של ההתנגשות הכאובה ההיא. היומן האישי שניהל משה שרת בחריצות מופלאה בתום ימי עבודה עמוסים, ופורסם בידי בנו יעקב ללא שיפוץ וללא כחל ושרק, הוא מסמך נדיר בספרות היומנים הפוליטיים, שכן המחבר כתבו בשעת התרחשות הדברים כמסיה לפי תומו, בינו לבין עצמו או בינו לבין בני משפחתו הקרובים, מבלי שהרושם שיעשו התרשומות על הקוראים בעתיד יעמוד לנגד עיניו כמקובל ברוב המקרים, ומבלי שיחוס המחבר על עצמו ועל שמו. שרת חשף בכנות מדהימה גם את חולשותיו והתלבטויותיו. נראה, שגילוי הלב מרחיק הלכת המאפיין יומנים אלה

* עיבוד הרצאה שהושמעה ב-16.12.2002 במכון לחקר הציונות וישראל, אוניברסיטת ת"א.
הערת מערכת: מרדכי בר-און חזר על הרצאתו בערב עיון, שהתקיים מטעם העמותה למורשת משה שרת במרכז ענב, ת"א, 2003. ההרצאה עובדה לפרק "בדידותו של שר החוץ - עיון נוסף ביומנו של שרת", שהובא בספר *עת מלחמה ועת שלום*, עמ' 131-165, מן הפרק המובא כאן הושמטו מספר הערות וכמה עניינים שוליים, לשונו נערכה קלות וכמה מן המובאות הורחבו.
1 המסמך "לחברים", 28.6.1956. מובא בשלמותו לעיל, עמ' 89-95.

מאפשר לחוקר לא רק לברר את העובדות ואת "היגיון" המחלוקת, אלא גם לחדור לעומקם של הלכי רוח ואפילו לאבחן רגשות אינטימיים המונחים בתשתיתו של "ההיגיון" המדיני. כוונתו של מאמר זה היא לנסות ולעמוד על כמה מהלכי רוח ורגשות אלה, ולהבין באמצעותם מקצת מהנסיבות האישיות שהוליכו להדחת שרת מן הממשלה ביוני 1956. ניסיון זה כרוך בראש ובראשונה בפרשנות של טקסט, שמעצם טבעו חשוף למיגוון פרשנויות; רק הקורא יוכל לשפוט אם הפרשנות המוצעת משכנעת.

השאלה המרכזית שברצוני לברר היא כיצד ומדוע הלך הקרע בין בן-גוריון ושרת והעמיק מאז שובו של הראשון אל שולחן הממשלה בפברואר 1955, כשר ביטחון, עד שהפך באביב 1956 לחסר תקנה, ומדוע הלך מעמדו של שרת והתערער עד כדי סילוקו מן הממשלה. הנחת עבודתי היא שהסתלקותו של שרת מהממשלה היתה סיומו של תהליך הדרגתי ובלתי נמנע, שנבע מהתפתחות ביוגרפית של שני האישים המרכזיים בפרשה, מנסיבות הזמן ומתגובותיהם לאירועי הזמן; השניים התרחקו והלכו זה מזה עד ששוב לא נמצאה להם דרך לעבודה משותפת.

מחלוקות ישנות

מחלוקות בדבר כיווני מדיניות צצו בין שרת ובן-גוריון כבר בראשית הדרך המשותפת שבה הלכו זה בצד זה החל משנות השלושים. חוקרים שמו ליבם לכמה מן המחלוקות הללו, כגון קירבתו היתרה של שרת אל חיים וייצמן בשנות השלושים והארבעים; טרונייתו של בן-גוריון על כך ששרת הצביע נגד הצעתו לתקוף את "הליגיון הערבי" בספטמבר 1948;² והמחלוקת בדבר העברת הממשלה לירושלים בדצמבר 1949. אכן, תמיד היה פער עמוק בין שני האישים מעצם אורחם, טבעם ומעמדם. שרת היה איש רעים להתרועע, חביב על העובדים במחיצתו, מרבה שיחה וגלוי לב. לבן-גוריון לא היו חברים אינטימיים, תמיד גילה טפח אך כיסה טפחיים; היה נערץ על רבים אך רק מעטים היו מסוגלים להתקרב אליו קירבה של ממש. שרת היה מעצם טבעו איש מתון ותמיד שקל את מעשיו עשר פעמים בטרם יפעל, ואילו בן-גוריון נטה לתגובות ספונטניות ומעולם לא פסל אופציות של עימות והסלמה. שרת, שבבחרותו למד ממיטב ההומניסטים בשנות לימודיו בלונדון, היה רגיש להלכי רוח מוסריים ומדיניים שרווחו בעולם המערבי. כאינטלקטואל אמיתי מעולם לא היה בטוח עד הסוף בנכונות המהלכים שנקט ותמיד היה מסוגל לראות גם את הגיון הצד האחר. גם בן-גוריון הרבה להתלבט, אך רק לעיתים רחוקות גילה את לבטו לאחרים ותמיד היה נחרץ כאשר הגיע לכלל הכרעה.

2 פרשת "בכייה לדורות", ר' לעיל עמ' 378 הע' 28.

כשבועיים לאחר שהכריז נאצר על עיסקת הנשק הגדולה שעשה עם הסובייטים כתב שרת לבנו:

כיחדתי זה זמן תחת לשוני את המבוכה העמוקה והמדכאה שאני עצמי שרוי בה מאי ראיית דרכי בתוך הסבך החמור שענייננו נתון בו עקב הפלישה הסובייטית הבוטה למערכות המזרח התיכון (...). אני מתהלך אובד עצות והרגשה כי איני אוחו בהגה ביד אמיצה ואיני יוזם מגמה וחתירה פעילה, אלא נענה פעם לעצה זו פעם לעצה זו ומתנהג כקוטיוזוב בנסיגתו לפני נפוליון כמתואר על ידי טולסטוי – הרגשה זו מנמיכה שיעור קומתי בעיני עצמי ואינה נותנת לי מנות. אין לתנות כלל את יסורי נפשי בימים אלה (ימ"א, עמ' 1206–1207, 1229).

גם בן-גוריון נקלע לא פעם לרגעי משבר כאלה, אך מן הסתם לא היה כותב שורות כאלה, אפילו לא לאישתו או לילדיו.

עם זאת, שרת ובן-גוריון לא התקשו לפעול בשיתוף הדוק מאז נטל שרת לידי את תיק החוץ של הנהלת ההסתדרות הציונית העולמית עם הירצחו של חיים ארלוזורוב ב-1933 ועד מינויו כראש ממשלה בשלהי 1953. בן-גוריון היה קשיש משרת בשמונה שנים בלבד, אך בכל אותן שנים ראשונות לא פיקפק שרת בבכירותו ובמנהיגותו. מבחינה ביוגרפית הם נמנו עם דורות שונים. שרת החל בקריירה הציבורית בראשית שנות ה-30, אז כבר בלט בן-גוריון כמנהיג בכיר. שני המנהיגים הרבו לדבר על ה"קואליציה" ששררה ביניהם באותן שנים אך לכל, גם לשרת עצמו, היה ברור שלא מדובר בשיתוף פעולה בין שווים. למרות שמדי פעם התייצב שרת נגד בן-גוריון ועירער על גישותיו, בסופו של דבר קיבל את הכרעותיו ולא פיקפק בסמכותו.

כינון הריבונות ומינויו של שרת לשר החוץ החריפו את פוטנציאל המחלוקת. כשר החוץ היה שרת חשוף הרבה יותר ללחצים בינלאומיים ולנורמות ההתנהגות שהלכו והשתררו ביורה הבינלאומית מאז הקמת ארגון האומות המאוחדות. בן-גוריון, כשר הביטחון, היה נתון הרבה יותר לבעיות הסכסוך עם הערבים שטרם נפתרו, וכראש ממשלה היה חשוף יותר ללחצי דעת הקהל בארץ. יעקב שרת איפיין את גישתו של אביו מאז הקמת המדינה כך: "להישג של כינון המדינה, לדעתו, היה מחיר: לא עוד התפשטות טריטוריאלית, הכרה בזכויות בינלאומיות כמו גם קבלת החובות, כיבוד החלטות האו"ם וקבלת תפקידו כמתווך, גיהול מדיניות לא-תוקפנית נגד מדינות שכנות והתוויית מדיניות השואפת לשלום במזרח התיכון".³ ובלשונו של שרת עצמו: "מדינה אינה יכולה להתנהג כמו שבט של בדואים".

3 Yaakov Sharett, "A Dove Among Hawks - The Political Tragedy of an Israeli Leader", *Midstream*, מאי-יוני 2004, (להלן: 'שרת: טרגדיה').

בן-גוריון, לעומת זאת, היה רחוק מהזירה הבינלאומית המתפתחת ואף שבדרך כלל קיבל את דין מלחמת תש"ח וניהל מדיניות של סטטוס קוו, מעולם לא פסל מראש ניצול שעת כושר לשיפור ביטחונה ותנאי התפתחותה של ישראל, וסבר שריבונות מקנה למדינה יכולת עקרונית להשתמש בכוח כאשר הדבר אפשרי ומקדם אח האינטרסים שלה.

פער עמדות זה, שינק הן מהבדלי מזג ואופי, אך לא פחות מהבדלי המיצוב הפוליטי ולחצי התפקיד, בא לידי ביטוי מדי פעם במחלוקות שנתגלעו בין השניים בכל הנוגע ליחסים עם מנגנון האו"ם, פעולות התגמול וההתייחסות המתבקשת כלפי מדינאים שונים שהגיעו לאזור מן המערב בניסיון לתווך בין ישראל לשכנותיה. הסתייגותו של שרת מהעתקת מושב הממשלה והכנסת לירושלים בדצמבר 1949 אף חרגה מסתם דיבורים או הצבעה נוגדת בממשלה. במשך שנים מספר מנע שרת בפועל את העברת משרדו מתל אביב לירושלים ואף הציע את התפטרותו, שנדחתה על ידי בן-גוריון. אף על פי כן, לא נראית לי מסקנתו של יעקב שרת כי בשל הבדלי הגישה בין השניים לאחר כינון המדינה "ההתנגשות בין שרת השקול, המתון והזהיר לבין בן-גוריון המשיחי והמתפרץ היתה בלתי נמנעת" (י' שרת, "טרגדיה"). בעניינים העיקריים שעמדו על הפרק, כגון בכל הנוגע לתנאי השלום המינימליים שישראל חייבת לעמוד עליהם במגיעה עם מדינות ערב ועם מדינות העולם, או בכל הנוגע לאוריינטציה הבינלאומית של ישראל בתנאי המלחמה הקרה ההולכת ומתגברת, לא היו ביניהם כל חילוקי דעות. יתר על כן, כל עוד בן-גוריון היה ראש הממשלה, משה שרת, האיש הנאמן מטבעו, קיבל את סמכותו העליונה ללא ערעור. חרף כל החריקות ו"כאבי הבטן", היה שרת מסוגל להמשיך ולקיים את "הקואליציה" הבלתי סימטרית הזו במשך עשרים שנה.

שרת כראש ממשלה

מצב עניינים זה השתנה לחלוטין בשלהי 1953. ברקעה של התפתחות חדשה זו היו מונחים מספר שינויים מפליגים שהתחוללו במזרח התיכון במהלך אותה שנה. תחת מנהיגותו של גמאל עבדול נאצר, ועם התפוגגות רושמו המדכא של כישלון הערבים בתש"ח, הסתמנה החרפת הסכסוך. לדיבורים על "סיבוב שני", שלא נעלמו משפתיים של מנהיגים ערבים מאז התבוסה, נוספו ממדים מאיימים. פרסומה של "הפילוסופיה של המהפכה" של עבדול נאצר בשלהי אותה שנה אותה בבהירות על האסטרטגיה הפן-ערבית שהמנהיג המצרי החל לנקוט ועל הזיקה שהוא קושר בין היומרות הללו לבין איתנו לישראל. כישלון הניסיון להגיע לידי הסכם שלום עם עבדאללה ורצח המלך הציבו גם את ירדן בחזית המאבק נגד המדינה היהודית, והתגברות המגמה הרצחנית של המסתננים תירגמה תמורה זו גם לשפה של מצוקות

יומימיות. החרפת העימות עם סוריה וכישלון ישראל להטות את מי הירדן רמזו שגם גבול הצפון מתחמם. גם עליית השמרנים בלונדון והרפובליקנים בווינגטון לשלטון, סימנה הצטננות גוברת ביחסיה של ישראל עם מדינות אלה. החיזור הגובר של מעצמות המערב, ובריטניה בראשן, אחרי מדינות ערב במאמץ לרתום אותן לצדן למלחמה הקרה איים בחיזוקם של צבאות ערב, והחלטתה של ברית-המועצות להטיל את משקלה לימין הערבים אותה אף היא רעות לישראל.

שינויים מפליגים אלה בסביבה המדינית עוררו אצל בן-גוריון ושרת תגובות שונות. את בן-גוריון הם הבהילו והוליכו לחזות פסימית לגבי הצפוי בעתיד. הוא חזר ודיבר על הסכנות הנובעות ממנהיג ערבי, שכביסמק בשעתו ינסה לחולל את האחדות הערבית על חורבותיה של ישראל, או כאתא תורכ בשעתו יכרוך בהשמדת ישראל גם את תקוות הפריחה הלאומית של הערבים. בן-גוריון, לפי טבעו, נטה להחליט על פי התחוזה הגרועה ביותר והעריך שפני המזרח התיכון למלחמה, לא לשלום. אין ספק, גם את שרת הטרידו והדאיגו כל אותן התפתחויות, אך הוא לא סבר שמלחמה נוספת בלתי נמנעת והמשיך לדבוק בהערכתו, שניתן למתן את הסכסוך על-ידי מניעת החרפתו באמצעות המשכתה של דיפלומטיה פתוחה המבקשת לשתף פעולה עם האו"ם ועם המעצמות ולקיים ככל האפשר צינורות תקשורת פתוחים עם מדינות ערב ובמיוחד עם מצרים. איני שותף לסברתו של גבריאל שפר, שבן-גוריון האמין שעל-ידי מדיניות תוקפנית ניתן להביא לידי "פתרון הסכסוך", כשם ששרת לא האמין שיוכל לפתור אותו על ידי מדיניות מתונה, אולם אין ספק שקווי מדיניותם נתפלגו פילוג מהותי, ובמהרה הם עתידים גם להתנגש חזיתית, שכן בן-גוריון דבק באקטיביזם צבאי כאמצעי של הרתעה והחלשת האויב, ואילו שרת ביקש למנוע החרפת העימות וביקש לרכוש אהדה בינלאומית על ידי התאפקות ומתינות.⁵

כל עוד עמד בן-גוריון ליד ההגה יכול שרת לנהוג במשרדו על פי השקפתו, אך היה ברור מי קובע את מדיניות הביטחון ומעצב את התנהגותה הכוללת של ישראל בסכסוך. אולם משהתמנה לראש ממשלה לרגל פרישת בן-גוריון לשדה בוקר בדצמבר 1953, הבין שרת כי מעתה יפלו ההכרעות על שולחנו וכי לכדור שוב אין לאן להמשיך ולהתגלגל. יתר על כן, הוא היה מודע היטב לכך שמנהיגותו תיבחן מכאן ואילך בהכרעותיו, לא בדברים שיאמר בישיבות; עתה נותר לבד מול מצפונו והוא חייב לפסוק בענייני הממלכה כולה, גם בענייני ביטחון. מאבקיו נגד המדיניות האקטיביסטית של שר הביטחון פנחס לבון ונגד יוזמותיהם של הרמטכ"ל משה דיין

5 גבריאל שפר, "פתרון כולל מול מיתון הסכסוך הישראלי-ערבי: בחינה מחודשת של ההתנגשות בין משה שרת ודוד בן-גוריון", מ' שטרן ואחרים (עורכים), *הצינורות והשאלה הערבית*, תשל"ט, עמ' 119-162.

ומנכ"ל משרד הביטחון שמעון פרס הלכו ותפסו מקום מרכזי בסדר היום. שוב לא היו אלה רק מחלוקות לעת מצוא; הן השליכו על דימויו של שרת בעיני עצמו ועל תפיסת מנהיגותו בידי עמיתיו והקהל הרחב. גורל המדינה היה נתון בידי ועליו מוטלת עתה האחריות להגשים את המדיניות המתונה והמאופקת שבה האמין בכל ליבו. אלא שדווקא באותה תקופה חלה החרפה במצב המדיני והביטחוני ועמדותיו של שרת התנגשו לא רק בעמדות מערכת הביטחון אלא גם בדעת הקהל, שנסתה יותר ויותר לעבר מדיניות אקטיביסטית, ושרת עצמו חש בכך היטב.

המתח הזה בין התיביעה שהציב שרת בפני מצפונו לנהוג את המדינה לפי הבנתו, ובין הנסיבות המסתבכות והולכות, התגבר לאין שיעור כאשר בעקבות ה"עסק ביש" והתפטרותו של לבון חזר בן-גוריון בפברואר 1955 ונטל לידי את תיק הביטחון. במשך 1955 הפכו העימותים לדבר יום ביומו והשביעו את שרת מרורים. שמונת החודשים שבהם שימש בן-גוריון כשר בממשלתו של שרת היו רצופים התנגשויות שהסבו לשרת עוגמות נפש רבות. אותות ראשונים לצפוי ביצבצו כבר בשיחות ההכנה ובחילופי מכתבים שהתנהלו בטרם שובו של "הזקן" לקריה בתל אביב, ושרת הבחין בהם בבירור. הניסוח שבן-גוריון הציע לעיקרי המדיניות היה: "אף על פי שהביטחון קודם לכל, יש לחתור כל הזמן לשלום" – ושרת ציין ביומנו: "הדגש הוא כאן דווקא באף על פי". ואכן, מייד הוסיף בן-גוריון והסביר: "הוא מקבל בהחלט מרות ראש הממשלה ומוכן להיות כפוף לו", אך "אין הוא מוכן כשר ביטחון להיות כפוף למשרד החוץ". זו היתה כמובן נוסחה בלתי אפשרית, ושרת סיכם את השיחה: "יצאתי משדה בוקר בלב מלא חששות" (יומ"א, עמ' 743-744).

המחלוקת לא נסבה אפוא על מגמות המדיניות בלבד, אלא גם על סמכויות, ולשרת לא יהיה עתה מנוס מלעמוד חוצץ נגד לחציו ויוקרתו של בן-גוריון. עניין זה יהיה מעתה בעיניו המבחן העיקרי ליכולתו למלא אחר ציפיותיו מעצמו בכל הנוגע למנהיגותו כראש ממשלה. שרת היה מודע היטב למצב החדש שנוצר וביום השבעתו של בן-גוריון לשר ביטחון רשם ביומנו: "ברור לי כי עליתי על נתיב ייסורים חדש וצפויים לי מאבקים כאובים ונפתולים מענים" (יומ"א, עמ' 749).

גם המבחן המעשי לא איחר לבוא. טרם מלא שבוע משובו של בן-גוריון וכבר ניצבה בפני שרת בכל עוצמתה שאלת מנהיגותו. כראש ממשלה נדרש לאשר הצעה שהביא לפניו בן-גוריון לבצע פעולת תגמול נגד בסיסי הצבא המצרי מצפון לעיר עזה. הוא הבין, שמה שהוצע לא היה אלא פעולת תגמול מוגבלת ומקומית, לכן אישר את ההצעה, ומכאן הפתעתו לאחר מעשה מהיקף הפעולה ומהמספר הרב של הקורבנות המצריים. הוא רשם ביומנו: "נרעשתי. מספר זה משנה לא רק את ממדי התקרית אלא את עצם מהותה. הוא הופך את התקרית למאורע העלול להיות כרוך בסיבוכים ובסכנות חמורים לימים הבאים, מדיניים ובטיחוניים" (יומ"א, עמ' 804). נוכח

הביקורת הבינלאומית שהחלה מסתמנת חיפש שרת דרכים לעמעם את רושמה של הפעולה. בן-גוריון, לעומתו, לא הסתיר את שמחתו על הצלחת הפעולה ונתן פומבי להערכתו את הצנחנים וגבורתם (י"מ"א, עמ' 816, 822). שרת התייסר בייסורי חרטה על שנתן את אישורו לפעולה וסיכם את הפרשה: "עינתה אותי המחשבה אם מה שקרה אמש אינו הכישלון הגדול שלי כראש ממשלה" (י"מ"א, עמ' 807).

אולם נראה ששרת החליט לא לוותר ולעמוד במבחנים הבאים. בליל 24 במרס, 1955, הותקף מושב פטיש שבנגב בידי מסתננים והמתנדבת ורדה פרידמן, בת כפר ויתקין, נהרגה. בן-גוריון נרעש ובעצה אחת עם המטה הכללי הציע להסתלק מהסכם שביתת-הנשק עם מצרים, לכבוש את רצועת עזה ולסלק מתוכה את הצבא המצרי. ישיבות הממשלה, שאליה הביא בן-גוריון את הצעתו, הפכו לזירת התכתשות חזיתית. במשך שלוש ישיבות ארוכות התנצחו השניים לא רק על ההצעה עצמה, אלא על כל ניגודי השקפותיהם בענייני מדיניות החוץ והביטחון של ישראל (י"מ"א, עמ' 864-865, 872-875, 896-899). שרת העמיד נגד גירסתו של שר הביטחון את השקפתו ותבע הכרעה עקרונית בשאלה מהי מגמת פניה של ישראל: "אם ייצוב הקיים או הכרעה חדשה בכוח", וקבע ש"אם פנינו לייצוב עלינו לחתור בכל האמצעים להפגת המתחיות" (י"מ"א, עמ' 898) אף שרוב שרי מפא"י תמכו בהצעתו של בן-גוריון, גבר שרת בהצבעת הסיכום בקולות מקצת חברי מפלגתו וקולותיהם של שרי מפלגות אחרות שהיו שותפות לקואליציה.

בממשלה עמדה גם השאלה האם לתת פומבי להכרעת הממשלה, ומוכיר הממשלה זאב שרף המליץ לפרסם את הדבר משום שבדרך זו יהא ברור "כי בידי משה שרת לעמוד נגד הצעה כזו - כי דרוש כוח לעמוד נגדה וכי כוח זה ישנו" (י"מ"א, עמ' 875). אכן, שרת יצא חוצץ נגד בן-גוריון, שוב לא היה מוכן להתבטל לפניו ואף ראה עצמו כאלטרנטיבה ראויה הן למדיניות והן לעמדת הבכורה. הוא הציב עצמו כאלטרנטיבה לשלטון. על המצב שנוצר כתב: בן-גוריון דבק בשני עקרונות מרכזיים: אקטיביזם ביטחוני ושינוי שיטת הבחירות, אלא שהשניים סותרים זה את זה: "נניח שלא יתקבל הדבר השני, אין בן-גוריון מוכן להיות ראש הממשלה, אבל משום שנתקבל הראשון אין אני מוכן לכך" (י"מ"א, עמ' 952).

בשלב זה גבר שרת על רבו. הוא הציב מולו עמדה נחושה והפגין את סמכותו כראש ממשלה ואף הצליח בכך, אולם עמידתם של רוב חברי מפלגתו לימין יריבו הבהירה לו שזה היה ניצחון קצר ימים. שרת הבין את המצב לאשורו ובתום הדיון רשם ביומנו: "בלבי-אני התחזק הספק, שנתעורר בי לפני זמן, אם רשאי הנני להמשיך בתפקידי כשחלק כה חשוב - ובאחרונה הרוב - של חברי המפלגה בממשלה שוללים את שיטתי במדיניות חוץ וביטחון" (י"מ"א, עמ' 901). שרת סבר שהצעותיו התוקפניות של בן-גוריון שיקפו את "ריחוקו מהעניינים למעלה משנה (...). אין הוא חי את המצב

המדיני הקיים - עודנו שוגה במושגים שהם נחלת העבר" (ימ"א, עמ' 866). אין ספק, שרת היה חשוף יותר למציאות הבינלאומית ורגיש יותר מבן-גוריון ללחציה, אולם נראה שהפער בין הלכי הרוח הרגוויים והלוחמניים, שהלכו וגברו בקרב העם ובקרב חברי מפלגתו, ובין עמדותיו העקרוניות של שרת, הלך והתרחב.

יומיים לאתר "ניצחוננו" של שרת בישיבת הממשלה זכה שרת בשעות אחדות של נחת נוסטלגית. ב-31 במרס התקיימו בתל אביב חגיגות העשור להתנדבות היישוב לצבא הבריטי בימי מלחמת-העולם השנייה. שרת היה הכוכב של האירוע לא רק מתוקף תפקידו כראש הממשלה, אלא גם משום שבאותם ימים עמד בראש מאמצי גיוס בני היישוב לצבא והמאבק המדיני להקמת "הבריגדה היהודית". לאחר כנסים נפרדים של ותיקי היחידות והחילות השונים התקיים מצעד ברחובות תל אביב ובערב התקיימה עצרת עם גדולה. שרת השתתף ונאם בתשעה כנסים יחידתיים וזכה ב"תשואות מרעישות ועיניים נוצצות וזרועות מושטות ללהיצת יד ואווירה להטת והרגשה של עליית הנשמה". ושרת מוסיף ורושם: "צלחה עלי הרוח וזכרתי לעצמי חסד נעורי". אחר הצהריים הוא ניצב במרכז בימת ההצדעה של המצעד ובעצרת הלילית נשא את הנאום המרכזי. ביומנו דיווח שרת באריכות רבה על האירוע ובתוך כך חשף מקצת מהלך רוחו. מצד אחד ביטא התרוממות רוח קיצונית - "לבי מנתר מקרבי ונפשי נסערה" - ושלב נחת רוח הן מן התפקיד שמילא בימים ההם אך גם ממעמדו הרם כראש ממשלה כיום. הוא מתאר כיצד ותיקי הלוחמים צועדים מולו ומצדיעים לו יחידה אחר יחידה ב"עיניים ננעצות ומתזות ניצוצות של הכרת תודה ושל אהבה", והוא מפרש את המבטים האלה כאילו אמרו לו אישית: "אתה זוכר? אתה ואנחנו - יחד עשינו אז את הדבר הגדול! (...). חתרת כל הזמן אל המטרה הגדולה - והגעת! וביום הזיכרון הגדול הזה הנה אתה כאן - שלום לך, הננו עוברים על פניך ואתה עכשיו ראש ממשלתנו - הידד! הידד לעמנו העברי! אשרינו כולנו!" (ימ"א, עמ' 881-890).

אולם כאשר נשאר אותו לילה לבדו בביתו, נתקף שרת עצבות עמוקה ונפל "טרף לעינוי נפש". את מצוקתו תלה בדברים ששכח לומר בנאומו בעצרת, אולם חרטות וזיחות אלה אינן עשויות להסביר את המשפט האחרון שרשם אותו לילה: "איש אחד חש עצמו בודד בתוך ההמון החוגג. גם כשהיה מוקף חברים וידידים ואוהבים - בודד ומתבודד עם עברו" (ימ"א, עמ' 890). ייתכן שהמפתח להבנת הלך רוחו באותו יום נעוץ דווקא בתחושתו כי הדברים שהחמיץ לומר בנאומו "שוב לא יסופרו לעולם". וכי מה ימנע ממנו לספרם עוד ועוד? אלא שתחושת סופה של דרך לא היתה קשורה באותם דברים שיש לספרם. האם ניתן לפרש דברים אלה, שדווקא באותו מעמד חגיגי הרגיש שרת שזמנו חלף?

בן-גוריון, ששקל בעקבות העימות התפטרות, החליט להוציא את המחלוקת אל הקהל הרחב. הוא ניצל את מסדר צה"ל, שנערך אותה שנה באיצטדיון רמת-גן לרגל יום העצמאות השביעי, ונשא נאום מדיני חוצב להבות שבו פרש את כל משנתו המדינית וכלל בו את המשפט המפורסם: "עתידנו אינו תלוי במה יאמרו הגויים, אלא במה יעשו היהודים". שרת פירש משפט זה, ולא כל שכן את המשפט הבא: "אל ניכבש על ידי הפחדנות המדברת בשם תבונה, כביכול – מה אנו ומה כוחנו?" כמכוונים נגדו אישית וחש "נסער ומדוכדך". ביומנו רשם: "אין להביע כלל את התפלצותי מאותה חוויה. ובראשי פרקים לרישומים שלא הספיק לפרטם, הגדיר את נאומו של בן-גוריון: "חורבן, דמגוגיה, התגרות, כשל, פגיעות ביי". באוזני אחד מעוזריו כינה את הנאום: "מעשה של בריונות מדינית, לא פחות מזה" (יומ"א, עמ' 966, 967, 975).

בתגובה לדברי ביקורת על נאומו המשתלה, טען בן-גוריון כי "כך מרגיש העם והוא ראה חובה לעצמו לבטא את רגשות העם". אכן, חרף ביקורת שספג בעיתונות קלע בן-גוריון היטב לתחושת הקהל, שמצוקות הביטחון המחריפות דכדכוהו במשך כל אותם חודשים. לעומתו הלך שרת והתרחק מהלכי הרוח שנשתרו בציבור. בדיון שהתקיים ערב יום העצמאות סביב הצעה נוספת לפעולת תגמול, אמרה שרת העבודה גולדה מאיר: "בציבור שורד דיכאון שאין לשאתו", ואילו דוד גולומב, אחיינו הצעיר של שרת, הבהיר לו בשיחה פרטית ש"רוב הנוער דוגל ב'אקטיביזם' ואינו בודק" (יומ"א, עמ' 1006). אך שרת חזר ופסל את יעילותן של פעולות התגמול והוסיף: "אשר להשפעתן על רוח היישוב אין אני מזלזל בשיקול זה, אבל השאלה היא איזה מחיר מותר לנו לשלם בעד סיפוק נפשי" (יומ"א, עמ' 950). דברים שרשם ביומנו על גודוד הצנחנים, שהפופולריות שלו צברה באותם ימים תאוצה גדולה, מסמלים היטב את התרחקותו של שרת מהלכי הרוח שרווחו בעם: "בימים אלה אנו מצדיקים את שיטת התגובות מתוך שיקולים תכליתיים מבלי להכשיר, חלילה, את עיקרון הנקמה לדרגה של עיקרון מוסרי, אבל בלי משים סילקנו את הבלמים הנפשיים והמוסריים מעל היצר הזה, הטבוע בנפש האדם להרע, ועל ידי כך התרנו ואיפשרנו לגודוד הצנחנים להעלות את עניין הנקמה לדרגה של עיקרון מוסרי. (...)

גודוד זה הפך למכשיר הנקם הקיבוצי של המדינה". אך הוא עצמו הבחין שדעתו זו אינה רווחת בציבור משום שמושג הנקם "הוא נחלת חלקים גדולים של הציבור בכלל, וקודם כל של המוני הנוער" (יומ"א, עמ' 840).

בחודשי הקיץ, על רקע הסלמת הפעילות התוקפנית של המצרים לאורך קווי שביית-הנשק וסירובו המתמשך של שרת לאשר הסלמה גם בתגובותיה של ישראל, הלכו והידרדרו יחסיו עם הצבא בכלל, ועם משה דיין בפרט (יומ"א, עמ' 1000, 1001). דיין לא הסתיר את ביקורתו על מדיניותו של שרת. כך, למשל כינה בכנס צעירי

המושבים את ממשלת שרת "תבוסנית" והגדיר את מדיניות החוץ שלו "התרפסות" (יזמ"א, עמ' 1948). אך גם שרת החל לראות בו ובאנשי המטה הכללי יריבים מרים. בעקבות הצלחת פעולה ב-18.5.1955, שבה כבשו הצנחנים מוצב מצרי ליד קיבוץ כיסופים, למרות שרווח לו כאשר נודע שאיש מן הצנחנים (ואולי גם לא מן המצרים) לא נפגע, רשם שרת ביומנו: "ידעתי כי במטכ"ל חוגגים ניצחונם עלי: הנה העזנו והצלחנו ואילו היתה הלכה כמותו לא היה נעשה דבר. כך נחלנו שוב כבוד עצום והראינו לנבזים אלה מה כוחו של צה"ל. אדרבה, ירעדו!" (יזמ"א, עמ' 1009). במקום אחר כינה את אנשי המטכ"ל "בריונים" (יזמ"א, עמ' 1106). שרת היה מודע היטב להלכי הרוח ששררו בציבור. בכנס שגרירים אמר: "נפש העם, הנוער והצבא נתונה לנחשולי דיכאון ולערעורי שיווי משקל הגורמים למשברים חמורים, אשר אי-התרתם במועדם כרוכה בסכנה" (יזמ"א, עמ' 1025). עמדתו המצפונית, שהפכה יותר ויותר נחושה והשקפתו האישית מה טוב לעם, הרחיקו אותו בהדרגה מאותה "נפש העם".

מפלה

בבחירות לכנסת השלישית, שהתקיימו ב-17 ביולי 1955, איבדה מפא"י - שבראש רשימתה הוצב בן-גוריון - חמישה מנדטים ורבים תלו שקיעה זו במדיניותו ההססנית של שרת ובהידרדרות מצב הביטחון שאותה מדיניות כשלה בריסונה. אולם שנתיים ימים בראש הפירמידה חוללו שינוי עמוק בראייתו של שרת את עצמו. ב-11 באוגוסט 1955, כאשר נודע לשרת בראשונה כי בעקבות הבחירות לכנסת מתכוונן בן-גוריון לשוב לתפקיד ראש הממשלה, נתקף זעם ושטח אותו ביומנו: "עולמי חשך עלי ולא יכולתי להרים ראש". הוא הרגיש ששוב לא יוכל לשוב אל תפקיד עושה דברו של בן-גוריון. בעקבות נאום תוקפני אנטי-שרתי מובהק, שנשא בן-גוריון במרכז מפא"י ב-8 באוגוסט 1955 (יזמ"א, עמ' 1116-1117), שעורר חלחלה בליבו של שרת, הוא שב ורשם עתה:

בבת-אחת הפך אותו נאום-זוועה משועת אין-אונים של מנהיג שנכשל לדבר השליט, הנגיד ומצווה - לנאום תוכניתי מחייב ופסקני של ראש הממשלה המיועד. הוא קבע שם מסמרות איזה שר חוץ נחוץ לו - צייתן וכנוע, בעל מקצוע שכיר, שתפקידו לנסח, להסביר ולהצדיק את מדיניות אלופו הרודני. הרגשתי מחנק גשמי - עצירת נשימה ונחשול של בהילה - אל אלוהים, חשבת, מתי הייתי במצב כזה וכיצד נקלעתי לתוכו? האני אקבל עלי דין מחפיר זה? האני אתן כבודי למרמס, אאנוס כך את מצפוני? (...) ובפעם הראשונה התברר לי לחלוטין כי מקומי לא יכירני בממשלת בן-גוריון (...) אך ידעתי כי נפל הפור, כי העניין עבר את גבולות השיכנוע, כי כאן החל נשמע ומצווה קול פנימי מכריע, דבר הגורל" (יזמ"א, עמ' 1128).

קשה לתאר את שרת כותב דברים מתפלצים כאלה שנתיים קודם לכן; נראה שלא רק החרפת הניגוד הרעיוני בינו לבין בן-גוריון גרם לזעזוע. הדבר העיד גם על מהפך קיצוני שחל בחוויית זהותו של שרת בינו לבין עצמו. שנתיים בראשות הממשלה חוללו גם פיהות בדמותו של בן-גוריון בעיני שרת. בנובמבר 1955 רשם ביומנו ללא הסתייגות דברים שאמרה לו רעייתו צפורה: "דאבון לב הוא לאומה כולה כי בן-גוריון הפסיד עולמו. נתחללה האגדה. שגיאת חייו כי גמר אומר לסיים פרישתו לא בשדה בוקר אלא כראש ממשלה. שרירות לבו זו – לשוב אל ההגה, ולו אך הפעם, יהיה מה – היתה בעוכריו" (ימ"א, עמ' 1226).

מן הדברים הללו נראה בעליל ששרת ראה את עצמו חלופה ראויה לשלטונו של בן-גוריון וכמי שמציב אלטרנטיבה מדינית מוגדרת ומובהקת. אכן, שרת לא קיבל את דין סילוקו מראשות הממשלה בנקל. כך, למשל, כתב ב-7 באוגוסט 1955: "איני רואה עצמי כראש ממשלה שנכשל בתפקידו והגיעה שעתו לפנות מקומו לחברו הטוב ממנו. (...) זכות זו שנטל לעצמו בן-גוריון להטיל את ראשותו על הכלל אך ורק משום שצלחה עליו הרוח לחזור לשלטון, מקומת אותי עד עמקי הנפש (ימ"א, עמ' 1110). בשלב מסוים שקל לערער במוסדות המפלגה על סמכותו של בן-גוריון להרכיב את הממשלה הבאה, אלא ששמועות כאילו על רקע קשיים בהרכבת הממשלה שוקל בן-גוריון פרישה עיכבו יוזמה זו. כאשר נודע לו סופית שבן-גוריון אינו חוזר לשדה בוקר,⁶ רשם ביומנו: "ישבתי שקוע בקדרות איומה" (ימ"א, עמ' 1128).

גם בן-גוריון לא טמן ידו בצלחת. מצד אחד הודיע לצמרת המפלגה שבלעדי שרת הוא עצמו לא ישתתף בממשלה" (ימ"א, עמ' 1138), ומצד אחר הבהיר במספר הזדמנויות באילו תנאים הוא מציע לשרת את התפקיד. בשיחה עם נחום גולדמן, נשיא ההסתדרות הציונית העולמית, אמר לו בן-גוריון שהוא רוצה בשרת כשר החוץ בממשלה, אך "ברור שהוא יצטרך לבצע המדיניות [שתיקבע] וכן ברור שאם לא יסכים לה – לא יוכל להיות שר החוץ". מובן שהדברים נמסרו לשרת מייד (ימ"א, עמ' 1060). על מנת להעמיד את שרת במקומו ולהבהיר מה תפקידו הוא מייעד לו כשר החוץ, יצא בן-גוריון במה ששרת ראה כ"התקפה גלויה, חזיתית ושופנית, נגדי ונגד מדיניות". "משרד החוץ", הסביר בן-גוריון לחברי מרכז המפלגה ב-8 באוגוסט 1955, "גורס כי לו הסמכות להכריע במדיניות הביטחון; עיקרון זה פירושו הפקרת הביטחון וחורבן המדינה. שר הביטחון הוא המוסמך לקבוע את מדיניות הביטחון ואילו תפקידו של שר החוץ הוא להסביר את המדיניות הזאת כלפי המעצמות ו'או"ם שמום" (ימ"א, עמ' 1115). שרת נדהם ונעלב. הוא ראה בדברים

6 ב-8.1955. שלח בן-גוריון לשרת מספר פתקים, שבהם הודיע לו על כוונתו לשוב לשדה בוקר (ימ"א, עמ' 1115, 1125).

כוונה "לרמוס שרידי חברות ברגל גסה ולהתעלל בכל מושכל ראשון של אחריות מדינית והגינות אישית וציבורית (...). העוול וההפקרות היו משועים". שרת ראה במעשהו של בן-גוריון את לשקיעתו של בן-גוריון: "נורא היה לראות אדם גדול בקלקלתו, יותר נכון, בהתבזותו. נראה כי כשיא עלייתו של אדם כן שפל ירידתו" (יזמ"א, עמ' 1117-1118). ניתן לשער, שהפיחות שחל בהערכה שרחש שרת לבן-גוריון תרם גם הוא לאותה דרישה שדרש שרת מעצמו לעמוד בתוקף על דעתו ולהילחם עד חורמה נגד מדיניותו של בן-גוריון.

מן הסתם חש גם בן-גוריון בשינוי שחל בהלך רוחו של שרת. מאיר בראלי, מציעירי מפא"י באותם ימים, סיפר שבן-גוריון הסביר לו את פשר הקרע: "כהונתו של שרת כראש ממשלה גרמה לשינויים כאלה במשה שרת, שהפריעו לדוד בן-גוריון לעבוד איתו".⁷ בתשובה למכתב ששיגר לו הרצל ברג, ח"כ ומבכירי עיתונאי "דבר", לאחר הדחת שרת מן הממשלה, כתב בן-גוריון: "היה לי הפעם רושם, שאחרי היותו ראש הממשלה, ובייחוד לאחר כניסתי לממשלה בראשותו, וקבלי ברצוני הטוב את הכרעתי - זחה דעתו, אם לא לומר התנפחה הירותו" (יזמ"א, עמ' 1544-1546). בן-גוריון חש בשינוי אך טעה בפירושו. כל המעיין ביומן שרת יבחין כי מקור השינוי לא היה ב"התנפחות הירותו". לאורך כל המשבר נשאר שרת אותו אדם צנוע שהיה כל ימי חייו, אדם המוכן לבטל עצמו לטובת האינטרס הכללי כפי שהוא הבינו. השינוי שחל בו מאז נטל את ראשות הממשלה נבע מתחושתו שהוא מייצג טוב יותר את האינטרס האמיתי של המדינה, ושוב אין הוא חופשי לבטל השקפתו בפני עמדות מנוגדות ולכן הוא חייב להיאבק על אינטרס זה בכל מאודו. הפיחות שחל בעיניו בדמותו של בן-גוריון חיזק בו אותה נחישות, שכן גוריון פירש שלא כדין כ"יוהרה".

במכתב ששיגר שרת לארבעה חברים בכירים במפא"י, שבו שטח לפניהם את לבטיו האם לקבל על עצמו את תפקיד שר החוץ בממשלתו החדשה של בן-גוריון, הזהיר כדרכו בגילוי לב מוחץ: "ייתכנו מצבים שימנעו ממני את היכולת להמשיך בתפקידי כשר החוץ וכחבר הממשלה. מצבים כאלה עלולים להיווצר בכל פעם שאהיה נתבע לבצע או להצדיק מדיניות חוץ תוך אונס מצפוני ועשיית שקר בנפשי" (יזמ"א, עמ' 1146). ניבא ולא ידע מה ניבא: אותו שילוב קטלני בין הפער הקיצוני שנפער בין עמדותיו לעמדות בן-גוריון, עם העמידה הנחרצת שבה העמיד שרת את עצמו, שתבעה ממנו מאבק נחוץ על עמדותיו, הוא שהולך כעבור עשרה חודשים למשבר הסופי. אך לפי שעה, חרף ההיסוסים והפקפוקים, קיבל שרת את דין צמרת מפלגתו והצטרף לממשלתו החדשה של בן-גוריון.

7 מאיר בראלי, להבין את בן-גוריון, עמ' 150.

ללא סמכות מוסרית

מעשה המרכבה של הקואליציה החדשה נתקל בקשיים רבים והתמשך למעלה מן המועד. במהלך אותה תקופת בין-השמשות לקה בין-גוריון במחלה ויצא ממעגל הפעילות למספר שבועות. כתוצאה מכך נשאר משה שרת על כנו כראש ממשלה שלושה חודשים נוספים, אלא שמעמדו כשומר זמני של החותם נחלש. ביומנו כתב:

איזה מזל קטלני! עלי להופיע כראש ממשלה שנפסלה כבר סמכותו ולהגיש ממשלה מחודשת אשר מישוהו אחר הקימה למורת רוחי, ולהציג את עצמי כממלא מקומו של אותו מישוהו, ולשאת בינתיים באחריות להסדר שאני שולל לחלוטין כמה מיסודותיו, ולהישאר רתוק וכפות ללא יכולת לעשות את המוטל עלי בימי מסה והכרעה אלה – לנסוע לארה"ב או לפחות לאירופה – ועל כל פנים להכריע בקביעת מדיניות לפי ראות עיני. נגזר עלי מצב אשר פשוט אין לשאתו" (יומ"א, עמ' 1225).

וכך הוא מתאר את מצב רוחו:

מוטל עלי לשאת לזמן בלתי מוגבל בראשות הממשלה ללא סמכות מוסרית של ממש וללא יכולת של תיכנון והתוויית קווים לעתיד – ואני עושה זאת כאילו כפאני שד, ללא כל חדות עבודה, תוך הרגשת מחנק הולך וגובר (יומ"א, עמ' 1110).

גם יכולתו לעמוד מול בין-גוריון ויתר הנהגת צמרת הביטחון נקטמה. ניסיונותיו למתן את המתיחות תוך הידברות עם המצרים באמצעות ועדת שביתת-הנשק והשלטת איפוק על צה"ל לאורך רצועת עזה לא צלחו. למגינת לבו, תקריות הגבול הלכו ורבו. המצרים פגעו יומיום בסורי הגבול הישראליים ומדי פעם אף התנהלו חילופי אש מרגמות ותותחים. (יומ"א, עמ' 1143).

ב-22 באוגוסט, בעקבות התקפה של משמרות מצריים על פטרול צה"לי, הסתערו הצנחנים וכבשו זמנית מוצב מצרי ליד קיבוץ מפלסים מעבר לגבול. נאצר הגיב בהפעלת יחידת הפידאיון שהוקמה באביב אותה שנה. בתגובה הציע המטה הכללי של צה"ל לערוך בליל 29 באוגוסט מספר פשיטות לאורך הרצועה. ההצעה אושרה על ידי שר הביטחון ועל ידי ראש הממשלה, אלא שברגע האחרון התחרט שרת והורה להחזיר את הכוחות שכבר היו בדרכם ליעדיהם. הדבר היה קשור בניסיון תיווך שניהל באותם ימים אלמור ג'קסון, שליח ה"קווייקרים" האמריקנים, בין ישראל ומצרים, ושרת חשש להיראות כמי שמחבל במאמצים הללו. הרמטכ"ל משה דיין הודיע כי יתפטר מתפקידו אם פעולת תגמול נרחבת לא תאושר לאלתר ושרת,

שחשש שגם בן-גוריון ילך בעקבותיו, נכנע ללחץ. למחרת בלילה תקף גדוד הצנחנים את משטרת האן-יונס, הרס אותה והרג למעלה מ-70 חיילים מצרים.⁸ אף שכראש ממשלה היה בסמכותו של שרת לקבוע את הקו שיש לנקוט, הדגימה פרשה זו היטב את חולשתו הגוברת כראש ממשלה "בין הזמנים" ונוכח הקצנת התביעה של מערכת הביטחון לנהל מדיניות תוקפנית. לעומת זה, עמד שרת על דעתו ופסל הצעה של צה"ל לבצע פעולת תגמול נגד לבנון בתגובה על מספר פיגועי רצח שמבצעים באו משטחה ("ימ"א, עמ' 1173), והצעה נוספת לפעולת תגמול ברצועת עזה בעקבות רצח שומר ליד מושב גילת ("ימ"א, עמ' 1192-1193). הפרשה גם הגבירה את תחושת הניכור של שרת מצה"ל וממנהיגו הרמטכ"ל. לאחר שהמתוחות לאורך הגבול המצרי פגה במידת-מה, רשם שרת בנעימת לעג חריפה: "דיין היה אבל וחפוי ראש על השקט השורר באזור רצועת עזה" ("ימ"א, עמ' 1157). תקלה שאירעה בעת כניסת חיילי צה"ל לתוך מפקדת משקיפי האו"ם בניצנה ב-20 בספטמבר 1955, שבה נפצעו שני חיילים מצרים, תרמה אף היא לחוסר האמון הגובר של שרת בפיקוד צה"ל. ביומנו רשם: "סטייה פרועה זו מסיכום ברור ומפורש (...) גרמה לי פלצות" ("ימ"א, עמ' 1158).

בימיו האחרונים בתפקיד ראש הממשלה חש שרת מצוקה גוברת. הודעתו של גמאל עבדול נאצר [27.9.1955] על עיסקת הנשק הגדולה שחתמה מצרים עם צ'כוסלובקיה הטילה את המערכת כולה לתזוית עזה. חרדה אחזה בישראל לנוכח ההפרה הבוטה במאזן הכוחות שחלה בינה ובין מצרים. נשמעו קולות גוברים שתבעו לצאת למלחמת מנע.⁹ שרת רשם ביומנו כיצד תינה באוזני רעייתו את "מדווי לבי על הסיפּוֹן שאני נתון בו ועל המבוכה האופפת אותי ועל אוולת היד שהיא מנת חלקי"; דברי ארגעה שניסתה רעייתו להרעיף עליו לא גרמו לו הקלה: "שורש ייסורי הוא כי איני רואה דרכי בתוך הסבך שנוצר בחזית החוץ וכאילו נשמת מידי הגה היוזמה וההדרכה" ("ימ"א, עמ' 1198). לאורך כל "הימים הקודרים" ההם הוא קיבל תמיכה ללא סייג מסגל עובדי משרד החוץ, שתמכו בגישתו המדינית ואף הרעיפו עליו אהבה והערצה, אך בכל אלה לא היה כדי להפיג את תסכולו ואת תחושת הבדידות שאפפה אותו. באמצע אוקטובר, כשבועיים לפני שסיים את תפקידו כראש הממשלה, רשם ביומנו דברים מרים כלענה:

8 שרת לא רשם ביומנו דבר על פרשה זו ["מביצע אלקיים"]. עורך היומן יעקב שרת ציין שם, כי לא רק הרמטכ"ל דיין אלא גם שר הביטחון ב"ג נקט צעד מחאה - הוא ניתק מגע למשך יממה "ולא חזר לעניינים" ("ימ"א, עמ' 1148). ור' דיין/אבני, עמ' 150-152; [מוטי גולני, תהיה מלחמה בקיץ (להלן: גולני/תהיה מלחמה), עמ' 57-58; בר-זוהר, עמ' 1147-1148].

9 על האווירה שנשתררה בישראל בהיודע דבר עיסקת הנשק הצ'כוסלובקית-מצרית, ר' בר-און/שערי, עמ' 13-27.

כיחדתי זה זמן תחת לשוני את המבוכה המדכאה שאני עצמי שרוי בה מאי-ראיית דרכי בתוך הסבך החמור שענייננו נתון בו. (...) אני מתהלך אובד עצות וההרגשה כי איני אוהו בהגה ביד אמיצה ואיני יוזם מגמה והתירה פעילה (...) ההרגשה זו מנמיכה שיעור קומתי בעיני עצמי ואינה נותנת לי מנוח. אין לתנות כלל את ייסורי נפשי בימים אלה (יומ"א, עמ' 1207).

נראה, ששרת שפט את עצמו בחומרה יתרה, שהרי שוב לא היתה בידי אפשרות "לאחוז בהגה ביד אמיצה" כאשר כבר היה ברור שבתוך ימים ספורים יתפוס בן-גוריון את ההגה וכל כיוון המדיניות ישתנה מקצה אל קצה. אולם עצם העובדה שהוא לא עשה הקלה לעצמו בנימוק שימיו כראש ממשלה ספורים, מצביעה על אותו שינוי עמוק שחל בראייתו את מחויבותו למצפונו.

במסגרת המגעים להרכבת הממשלה החדשה הציע בן-גוריון למשה שרת לשוב ולשמש כשר החוץ בממשלתו. שרת, כפי שראינו לעיל, התחבט בשאלה זו רבות מאחר שהיה ברור לו כי נכונות לו מחלוקת קשות (יומ"א, עמ' 1105-1106). בסופו של דבר, חרף כל העלבונות והמצוקות, קיבל את הדין. בפני מדינת ישראל עמדו עתה בעיות מדיניות קשות. ב-16 באוגוסט 1955 הכריז מוזכר המדינה דאלס על תמיכתו ברעיונות שהיו כלולים ב"תוכנית אלפא"¹⁰ והיה ברור שישראל תהיה חשופה בעתיד הקרוב ללחצים בינלאומיים חמורים. לאחר ששגריר ארצות-הברית אדוארד לוסון מסר לשרת את הדברים, הוא רשם ביומנו: "הניחני נרעש ונפחד. היתה לי הרגשה כמעין זו של ערב 'הספר הלבן' ב-1939 (...) צעד שלילי זה בעל טווח כה רב עלול להיות ממאיר ביותר" (יומ"א, עמ' 1147). גם עיסקת הנשק הצ'כית-מצרית חייבה עתה מאמץ מדיני עליון לנסות ולהשיג נשק מאזן". הסכמתו של שרת לשוב וליטול על עצמו את האחריות למדיניות החוץ של ישראל נבעה מן ההכרה שהוא חייב להישאר במערכת על מנת לסכל את מזימות האמריקנים והבריטים ועל מנת לעמוד בפרץ ולמנוע מישראל יוזמות מלחמה, שנראו לו מסוכנות ומיותרות. צפורה שרת כתבה אז לבנה יעקב ולרעייתו רנה, אז בחו"ל: "אם אבא יישאר בממשלה הוא יוכל לעצור את בן-גוריון בהשתוללותו וישמור ויציל מחבלות את מה שניתן להציל" (יומ"א, עמ' 1149).

עדנה מאוחרת

במשך מספר ימים היתה לשרת עדנה. בסוף אוקטובר 1955 התקיים בז'נווה כינוס פיסגה של שרי החוץ של המעצמות. בעצת יועציו במשרד החוץ החליט שרת, עדיין ראש ממשלת ישראל, לנצל את ההזדמנות, לצאת לז'נווה ולשטוח לפני המתכנסים

10 על "תוכנית אלפא" לקיצוץ שטחים ניכרים בנגב לטובת מצרים וירדן, שיזמו הבריטים בתמיכת ארה"ב, ר' בר-און/שערי, עמ' 107-123.

את דאגתה של ישראל נוכח התחמשות המצרים בנשק סובייטי ולתבוע איוונו של מאזן החימוש שהופר. ב-23 באוקטובר המריא לפריס ונפגש תחילה עם אדגר פור, ראש ממשלת צרפת. מסעו החל ברגל ימין, משום שפור נענה לכל בקשות הרכש שהוגשו לו – הן כללו מטוסי סילון מתקדמים, תותחים ארוכי טווח להרכבה על טנקים ורשימה ארוכה של פריטי חימוש נוספים. "התגובות החיוביות כאש מתלקחת הדהימוני בקלותן ובמיידיותן. (...) הסתלקנו חוגגי ניצחון בלב", רשם שרת ביומנו. אף שפור סולק במהרה מהשלטון בעקבות הבחירות שהתקיימו בצרפת, סבר שרת שהפגישה עימו שימשה פתח לקשרי רכש הולכים ומתפתחים בין ישראל לצרפת. לעומת הצלחה זו, לא הניבו פגישותיו של שרת עם שאר שרי החוץ פירות של ממש. הוא נפגש עם ג'ון פוסטר דאלס, מזכיר המדינה האמריקני, ועם הרולד מקמילן שר החוץ הבריטי בפריס, ובז'נווה נפגש פעם נוספת עם שני אלה וכן נפגש שם עם אנטואן פיניי, שר החוץ של צרפת ועם ויאצ'סלב מולוטוב, שר החוץ הסובייטי. כצפוי, הקרין שר החוץ הסובייטי עוינות והשיחה עמו הפכה במהרה לויכוח סוער ועקר. "הויכוח", רשם שרת, "יותר נכון הריב, עמד כל הזמן בחומו. לא חרגנו מגדר הנימוס הלשוני אך היו התרסות בוטות מזה ומזה". אך גם את פגישותיו הנוספות עם דאלס ומקמילן סיכם שרת בשלילה "מבחינת התוצאה הממשית ואקלים היחסים היתה זו אכזבה גמורה". בריטינה וארצות-הברית עמדו בעיצומם של המאמצים לקדם את "תוכנית אלפא" ושל ניסיונות למנוע את גלישתו המוחלטת של נאצר לעבר ברית-המועצות, ולא היו מוכנות לשקול בשלב ההוא כל סיוע לישראל בין אם על ידי אספקת חימוש ובין אם באמצעות ברית הגנה או ערבויות הגנה. בהגיעו לז'נווה רשם שרת ביומנו: "קמתי שחוח מדיכאון. הרי מלבד התוצאות המפתיעות שהשגתי אצל פור – במיבצעי הדיפלומטיים העליתי חרס ונגזר עלי כנראה לחזור בידיים ריקות. (...) נמצא כי תחת לחזק מעמדה של ישראל החלשתיהו, ותחת להרים קרנה הורדתיה. (...) נחלתי כישלון חרוץ". שרת לא צדק במשפטו זה. חרף הכישלונות הדיפלומטיים לבש מסעו לז'נווה צביון דרמטי בלתי צפוי והיכה גלים ברחבי עולם. הפולמוס שניטש באותם ימים בישראל בדבר מלחמת מנע לא נותר סוד, ועיתונות העולם ראתה יוזמה התקפית של ישראל כאפשרות ריאלית. נוכח השיממון והקיפאון שאיפיינו את שיחות "הגדולים", הפכה נוכחות שרת לאירוע הדרמטי היחיד בוועידה. בצדק רשם שרת ביומנו, כי בסופו של דבר הוא הצליח "לגנוב את ההצגה (...) הופעתנו בז'נווה כבשה מקום ראשון בכותרות העיתונות, הטלוויזיה והרדיו" (יומ"א, עמ' 1243-1250). כתב "מעריב" סיכם את המסע כ"סנסציה עולמית": "אולי לא יביא עימו משה שרת ממסעו נשק אמריקני (...) אבל כבר ברור ששליחתו השיגה מטרה חשובה אחת: היא גייסה את דעת-הקהל העולמית נגד חימוש חד-צדדי של הערבים והעלתה את הבעיה הזאת למקום ראשון במעלה במדיניות העולמית"

(“מעריב”, 27.20.1955), בגנון המדינה מצויים שני תיקים עבי כרס עם מאות קטעי עיתונות שזרמו מהעולם כולו עם דיווחים נרחבים על הופעותיו של שרת בפריס ובז'נווה. בסקירה השבועית של משרד החוץ מ-2.11.1955 נכתב: “[זה היה] אחד השיאים במאמצי המדיניים וההסברתיים של מדינת ישראל מאז היווסדה”. אך טבעי הדבר, ששרת התבסס מן החשיפה הנרחבת שהוענקה לו. הוא תיאר את החוויה ביומנו: “מראה כזה עוד לא ראיתי מימי, אף לא פיללתי כי ייתכן. מאות, ממש מאות, עיתונאים וצלמים לעשרות צבאו עלינו”. בשובו לנמל התעופה של לוד, והוא עדיין ראש הממשלה, המתינו לו משמר כבוד, תזמורת צה"ל וקהל רב, והוא רשם ביומנו הערה שמישהו מעזוריו לחש באוזניו: “זהו סיום מפואר לתקופת כהונתך כראש ממשלה. (...) זהו ביטוי לרחשי לב הארץ כולה עם שובך ממסעך זה” (ימ"א, עמ' 1278).

סכין בגב

הסיפוק שנחל שרת מהופעותיו בפריס ובז'נווה והחום הרב שהעניקו לו חברות הפקידים והשגרירים שנלוו אליו בשליחותו לא הפיגו את חששותיו מן הצפוי לו בחודשים הבאים. ב-2 בנובמבר 1955 הושבעה ממשלתו החדשה של בן-גוריון ובו בלילה ערך צה"ל את הגדולה בפעולות התגמול עד אז. חטיבה שלמה כבשה והרסה את כל מערך המתחמים המצרים באזור הסככה (בסמוך למפורז ניצנה) [“מיבצע הר געש”]. 70 חיילים מצרים נהרגו, כ-50 נלקחו בשבי וכן נלקח שלל רב. שרת הסתייג מן העיתוי ואף הריץ לבן-גוריון פתק ובו העלה את ספקותיו, אך ההחלטה כבר נפלה והוא נמנע מהתווכח. אולם היה ברור שאין זה אלא איתות ראשון לשלשלת התנגשויות צפויות בין ראש הממשלה החדש ושר החוץ שלו, למרות שבן-גוריון חזר והצהיר שגם הוא מתנגד למלחמת מנע (ימ"א, עמ' 1280-1281). גם בן-גוריון הבין, שמלחמה שתחל ביוזמה ישראלית תיתקל בהתנגדות חריפה, אולי גם אלימה, מצד מעצמות המערב. ב-22 באוקטובר, ימים ספורים לפני צאתו לז'נווה, כשביקר שרת את בן-גוריון בעת שהחלים במלון בירושלים, אמר לו הלה מפורשות שהוא מתנגד למלחמת מנע, אך גם הבהיר שיש להגיב בחריפות על כל פגיעה מצרית, ולהקפיד עם המצרים על כל הפרה של הסכם שביתת-הנשק שרת הבין היטב את כוונתו של בן-גוריון, אך תמה “אנה פני בן-גוריון מועדות – האם רק ‘להגיב’ או להתגרות מלחמה. במילים אחרות, כשהוא אומר כי אי-אפשר ‘במלחמה יוזמה’ היכן כאן הדגש, במילה הראשונה או השנייה? זאת אומרת, האם אין רצונו במלחמה או שבהחלט הוא חותר למלחמה על מצרים, אבל בתנאי שהיא לא תיראה בעיני העולם כמלחמה יוזמה מאיתנו אלא כפויה עלינו” (ימ"א, עמ' 1240).

חשדנותו היתה מוצדקת. למחרת נפגש גם הרמטכ"ל דיין עם בן-גוריון והשניים סיכמו את קווי מדיניות הביטחון שתינקט עם הכרתו של בן-גוריון לראש הממשלה – גישה שנודעה לימים כ“מדיניות הדירדור”. לרגל מחלתו טרם חזר בן-גוריון באותם

ימים לרשום תרשומות ביומנו, אך ביומן לשכת הרמטכ"ל מופיע דיווחו של דיין בשובו מהפגישה לסגנו אלוף חיים לסקוב ולראש אמ"ן אלוף יהושפט הרכבי: גם בן-גוריון סבור שהפתרון היסודי לבעיות הביטחון המחריפות של ישראל הוא הפלת משטרו של נאצר, וכדי להפילו יש לחולל התמודדות מכריעה ומקיפה בין צה"ל ובין הצבא המצרי. למרות זאת יש לשלול מיסודו את רעיון מלחמת המנע, מאחר שהיא תעמיד את ישראל נגד העולם כולו. לכן "את ההתמודדות יש לחולל בשיטת ההידרדרות. (...)" את הפרובוקציה מספקת מצרים השכם והערב. ישראל יכולה להסתפק בכך שתעמוד על זכויותיה בעקשנות וללא ויתור, ותגיב בחריפות על כל תוקפנות מצרית. סופה של מדיניות כזו להביא את המתיחות לידי התפוצצות מאליה".¹¹

קווים אלה שהתווה בן-גוריון כוננו מסלול התנגשות בלתי נמנע עם שרת לא רק משום שעמדו בניגוד גמור להשקפותיו ולתפיסותיו של שר החוץ, אלא גם משום ששרת, כאמור, היה עתה אדם אחר. מי שעמד עד לפני ימים מעטים בראש הפירמידה, ומתוקף עובדה זו לא יכול להתחמק מלהגשים בכל הנחישות את המדיניות שנראתה לו חיונית לביטחונה ולשלומה של ישראל, שוב לא יכול להסתתר מאחורי התרוץ שמישהו אחר נושא באחריות העליונה. הערכתו הביקורתית, שלא לומר המזלזלת, כלפי בן-גוריון הפכה עתה לאמונה לווהתת ש"הזקן" מוליך את המדינה אל עברי פי פחת והוא עצמו חייב לעשות הכל על מנת – כפי שכתבה צפורה שרת לרנה וליעקב שרת – "לעצור את בן-גוריון בהשתוללותו, לשמור ולהציל מחבלות את מה שניתן להציל" (יומ"א, עמ' 1149).

ואכן, באומץ רב, נאמן לחלוטין לתפיסותיו ולמצפונו, עלה בידי שרת להביס את מדיניות הדירדור ואפילו לשכנע את בן-גוריון עצמו להציב את המאמץ הדיפלומטי להשגת חימוש מאזן בעדיפות העליונה. באמצע דצמבר בוטלו למעשה כל ההכנות למיבצע "עומר", שנועד לכיבוש מצרי אילת וללא ספק, אילו יצא לפועל, היה מחולל מלחמה בהיקף מלא. ב-16 בדצמבר נפגש בן-גוריון עם צמרת צה"ל כדי להסביר את השינוי שחל במדיניותו. הוא אמר להם:

השיקול המכריע הוא לעשות את כל המאמצים להשיג נשק, שכלול הצבא לעמידה, ולא להסתכן במלחמה תוקפנית, מלחמה אשר עלולה להיגמר בתבוסה צבאית על ידי כניסת כוח זר שלא נוכל לעמוד נגדו, ובוודאי תיגמר בתבוסה מוסרית עולמית ונעמוד מבודדים בקרב העולם. משום כך, לפי הכרתי, זו עמדה נבונה שנקטה הממשלה, שלא תהיה מלחמה יזומה על ידינו.¹²

11 יומן לשכת הרמטכ"ל, 23.10.1955, ארכיון צה"ל.

12 ר' נוסח מלא של הנאום באב"ג, שדה בוקר.

לתפנית שחלה ממגמה תוקפנית לאסטרטגיה מיגננית היו סיבות אחדות. נאומו של ראש ממשלת בריטניה סר אנתוני אידן בבית העיריה של לונדון ב-7 בנובמבר ("נאום גילדהול") חשף בצורה בוטה את עמדתן הנחרצת של בריטניה וארצות-הברית למנוע התערערות מצב הביטחון במזרח התיכון. גם תגובות האו"ם ומדינות רבות אחרות נגד פעולות התגמול שבוצעו באותה תקופה החריפו את החשש מפני התערבות מעצמתית נגד יוזמות מלחמה של ישראל. ייתכן שבן-גוריון עצמו פיקפק מלכתחילה ביעילותה של מדיניות הדירדר ואפילו ביכולתה של ישראל לבצע את המיתקפה המתוכננת נגד מצרי אילת. עם זאת, אין ספק שעמידתו הנחרצת של שרת והצלחתו להעמיד לימינו גם רבים משרי הממשלה, הציבו בפני בן-גוריון משקל-נגד ללחציו של הצבא, ומשה דיין בראשו, להמשיך להסלים את המתוחות ואפילו ליוזם מיבצע נרחב לכיבוש רצועת עזה.¹³ ההכרעה הסופית להעביר את צה"ל למסלול הגנתי ולהפסיק לפי שעה את פעולות ההתגרות נפלה רק לאחר משבר חמור שחוללה פעולה נוספת ונרחבת במיוחד שביצע צה"ל ביצע בחופי הכנרת בלילה אור ל-12 בדצמבר 1955.

שבוע לאחר שהושבע לשר חוץ, נאמן לעדיפות העיקרית שקבע, יצא משה שרת למסע ממושך בארצות-הברית במגמה לשכנע את המימשל האמריקני לספק לישראל חימוש שיאזן, ולו במקצת, את הפער שנפער בינה לבין מצרים בעקבות עיסוקת הנשק "הצ'כית".¹⁴ חודש של פעילות מדינית וציבורית (למען "המגבית היהודית המאוחדת") עמוסה עמד להגיע לשיאו בפגישה נוספת שנקבעה לשרת עם מזכיר המדינה ל-12 בדצמבר, שבה היה ג'ון פוסטר דאלס אמור לתת לשרת את תשובת ממשלתו לבקשותיה של ישראל לרכישת פריטי חימוש שונים. שרת הניח, שלפחות מקצתה של הרשימה שהוגשה תיענה.¹⁵ אלא שבלילה שקדם לפגישה זו ביצע צה"ל "פעולת דירדר" שבה השמיד את כל עמדות הצבא הסורי לאורך חופה הצפוני-מזרחי של הכנרת ("מיבצע עלי זית"). הפעולה נערכה מתוך תקווה לגרות סוף סוף את נאצר לתגובה שהתחייבה, לכאורה, מברית ההגנה שחתם עם סוריה חודשיים קודם לכן. המיבצע החטיבתי המורכב, שהיה הצלחה גדולה במישור הטקטי, היה כישלון אסטרטגי ומדיני ממדרגה ראשונה. נאצר לא נתגרה והסתפק בהפרחת סיסמאות מתלהמות ואיומים לעתיד לבוא. הסורים חזרו למחרת היום אל

13 על לחצי משה דיין ר' בר-און/אתגר, עמ' 47-50; על התוכניות למיבצע "עומר" וביטולו ר' מוטי גולני, תהיה מלחמה בקיץ, עמ' 98-109.

14 בין 9.11.1955 ו-15.1.1956 – כחודשיים – לא כתב שרת יומן מפורט כדרכו, ומתקופה זו שרדו רק ראשי הפרקים שרשם כתשתית לתירשומותיו. כפי שנראה להלן, דווקא הסגנון הקצרני של רישומים אלה מקנה להם מידה רבה של דרמטיות (ר' יומ"א, עמ' 1294-1331).

15 ר' הערכת אבא אבן בנושא זה לעיל, עמ' 34.

גדות הכנרת ושיקמו במהרה את ביצוריהם, ואילו התגובה הבינלאומית היתה נזעמת ביותר וגרמה עיכובים אפילו בהספקת הנשק שהבטיח אדגר פֹּר. אולם התוצאה החמורה ביותר היתה המשבר החמור שחולל המיבצע בתוך הממשלה ובעיקר ביחסי בן-גוריון-שרת.

כצפוי, עקב "מיבצע עלי זית" נדחו פגישת שרת עם דאלס ומתן התשובה לבקשות ישראל לנשק. שרת ראה במעשה חבלה חמורה בסיכוי לקבל נשק מהאמריקנים ובאינטרסים המדיניים של ישראל, אך גם פגיעה קשה בו עצמו. ביומנו רשם: "חשך עולמי, עניין הנשק נרצה. (...) שוב רושם של שאיפת דם רב והתגרות למלחמה". במברק נרגז שהריץ אל בן-גוריון הוא התבטא ביתר אפוק, אך לא בפחות מרירות: "לא יכול היה להיבחר מועד העומד בסתירה יותר מזועזעת למאמצים המדיניים והדיפלומטיים הנעשים בשליחות הממשלה ועל פי הוראותיה" (יומ"א, עמ' 1307).

שרת לא היה יחיד שנדהם וזועזע. שרים וחברי כנסת זעמו לא רק על עיתוי הפעולה, על היקפה המופרז וחסר הפרופורציה ועל הנזק שגרמה במישור הבינלאומי, אלא גם על שבן-גוריון לא נועץ עם איש בטרם אישר את ביצועה, והיו שחשדו שצה"ל הרחיב על דעת עצמו את היקף הפעולה.¹⁶ יתכן שאהוד אבריאל, ממקורבי שרת, ביטא את מה שהתרחש גם בליבו של שרת עצמו – שרת רשם ביומנו את שאמר לו אבריאל למחרת ליל המיבצע: הממשלה בראשות בן-גוריון מהווה סכנה לעם וגורל המדינה נתון בידי שרת (יומ"א, עמ' 1307). צפורה שרת, כדרכה, הביעה דעתה במכתב לבנה וכלתה ביתר בוטות: "פעלו כאן זיקנת הזקן, תוצאות מחלתו האחרונה והחלשת כוח זכרוננו ויכולתו להקיף את הנעשה בכל החזיתות – מדינית וצבאית – תסביכו הישן כלפי אבא, ועל הכל באה השתלטותו על הזקן של משה דיין, שבפירוש רוצה מלחמה. רמטכ"ל זה בוודאי מצטער על שנאצר לא נענה להתגרותו" (יומ"א, עמ' 1315).

ניכר שאפילו בן-גוריון עצמו נבוך ממה שהתחולל. תגובותיו ברובן היו קלושות ובלתי משכנעות ואפילו מתנצלות. בפתק ששלח פנחס ספיר לשרת במהלך ישיבת ממשלה, כתב: "גם פני בן-גוריון לבשו קדרות, עצבות וזעזע. כל אבן מהקירות זעקה נגד המעשה". יצחק נבון, מזכירו של בן-גוריון דיווח לשרת כי ראש הממשלה מתחרט על המועד ועל ההיקף (יומ"א, עמ' 1321). כדי להקדים רפואה למכה הציע בן-גוריון עצמו בישיבת הממשלה שהתכנסה למחרת המיבצע, שלהבא יהיה שר הביטחון חייב להביא לאישור הממשלה כולה פעולות בהיקף כה נרחב. יתר על כן, אף שהממשלה לא קיבלה החלטה מפורשת בדבר, הבהיר בן-גוריון למשה דיין שבפועל יהא צורך

16 ר' פרוטוקול ישיבת ועדת חוץ וביטחון של הכנסת, 27.23.2955; על החשדת צה"ל ר' "מעריב", 13.12.1955.

להימנע מפרובוקציות ולהיערך להגנה. לשאלתו של דיין "מה יעשה הצבא מעכשיו?" השיב: "הצבא מעכשיו צריך להיות מוכן להתקפה מצרית. הצבא צריך לתכנן איך עומדים בפני התקפה מצרית אשר יכולה לבוא בחודשים הקרובים".¹⁷

שרת ראה במעשהו של בן-גוריון גם פגיעה אישית חמורה. הוא חש כאילו נתקעה סכין בגבו.¹⁸ ימים אחדים לאחר שובו ארצה כתבה רעייתו צפורה ליעקב ולרנה שרת: "מידת דיכאון נפשו אין לשער. (...) הרגשתו היא כי קרה לו אסון אישי בגלל יחס חברו הקשיש אליו. הדרך ההגיונית בשביל אבא זוהי התפטרות, אך האם מותר לו לעשות צעד כזה כעת? זאת תהיה התמוטטות מוחלטת, נפילת הממשלה ובחירות חדשות וכו'" ("ימ"א, עמ' 1315). הדברים שכתב ואמר שרת בימים האחרונים של דצמבר 1955 מלמדים, כי הניתוק בין השניים היה שלם וכי הוא נואש מלרפאו עד כי שוב לא ברר את מילותיו. בישיבת הוועדה המדינית של המפלגה אמר בהתייחסו למיבצע: "הגענו לשעה של ליקוי מאורות. השטן עצמו לא היה נותן עצה טובה ממיבצע כנרת למניעת נשק מישראל". דברים אלה עוררו תגובה נועזת של בן-גוריון. למרות שבפרשה זו נטתה המוטטלת לצד שרת, היה ברור שימיו בממשלה מעטים. ח"כ (מפא"י) ויו"ר ועדת חוץ וביטחון מאיר ארגוב אמר לח"כ (מפא"י) יונה כסה: "כשם שיצמחו עשבים על כף ידי כך ימשיך משה שרת להיות שר החוץ" ("ימ"א, עמ' 1318).

חדי עין יכלו כבר אז להבחין שהצלחתו של שרת לכפוף את ידו של בן-גוריון ולאליץ את צה"ל לעבור למיגננה לא היה אלא ניצחון פירוס, וסופו שקבע לא רק את גורלו של שרת כשר חוץ אלא גם את העובדה שרק מעטים מעמיתיו יצאו להגנתו. דווקא התגייסותה של המדינה כולה להיערכות להגנה עד מיתקפה מצרית הבליטה ביתר שאת את בדידותו ואת ניכורו הגובר של שרת מהלכי הרוח שהשתררו בציבור וכבשו את לב רוב עמיתיו.

כזר ומיותר

במשך החורף והאביב של 1956 היתה מדינת ישראל נתונה בהלך רוח פטליסטי ובהתכוננות לקראת מיתקפה מצרית שעשויה כביכול להתגשם בקיץ או בסתיו. גורמי המחקר וההערכה של אמ"ן, צה"ל, ורבים מן הפרשנים הצבאיים הניחו, שמיתקפה מצרית עלולה להתחולל בקיץ או בסתיו. כשלונה של הדיפלומטיה הישראלית להשיג נשק חדיש, השפעתו הגוברת של נאצר בעולם הערבי, מצוקות ההסתגנות וההפרות המתרבות של הסכמי שביתת-הנשק חיזקו בלב העם את תודעת הסכנה המתקרבת והולכת. מיבצעי גיוס נרחבים שנערכו באותם ימים – גיוס כספים במסגרת

17 בן-גוריון לדיין ולפרס בישיבתם השבועית ב-15.12.1955, תיק פרטוקולים, אב"ג.
18 כך התבטא שרת באוונני נחמיה ארגוב, מזכירו הצבאי של בן-גוריון, בבואו להקביל פניו בנמל התעופה לוד בשובו ארצה מארה"ב ב-19.12.1955 ("ימ"א, עמ' 1312).

"קרן המגן" או מיבצע התגייסות העם לביצור יישובי הספר עוררו בעם רוח לוחמנית והגבירו את הציפייה לעימות הצפוי בקרוב. לאווירה זו התאימה מנהיגותו של בן-גוריון, אביר מלחמת העצמאות, ולא תדמיתו ההססנית והרכה של משה שרת, מה גם ששרת עצמו לא סבר כלל שמלחמה צפויה בקרוב. יוקרתו האישית לא פגה, אולם מרכזיותו בהנהגה דחתה והלכתה. כדרכה, הבחינה צפורה שרת בתהליך היטב. במכתבה מ-5 בינואר 1955 ליעקב ורנה שרת כתבה:

מדברים הרבה דברים מיותרים וסיסמאות וצעקות נבובות פורחות פה ושם. פשוט בידיים יוצרים מצב רוח של מלחמה. לא כולם מטורפים, אך לא קשה להיגרר אחר ההיסטריה. לאבא עכשיו רק מטרה אחת – למנוע מלחמה ככל האפשר, וזה לא קל כאשר לראש הממשלה ולרמטכ"ל מצב רוח אחר. לראשון מתוך שהוא אוהב לשחק בחיילים וחי בדמיונות, ולאחרון מתוך שהכניס לראשו כי עתה היא שעת הכושר למגר את האויבים" (יומ"א, עמ' 1327).

יומנו של שרת מלא באותם חודשים אחרונים לחברותו בממשלה דיווחים כאובים על התנצחויות חוזרות ונשנות בינו ובין בן-גוריון. בן-גוריון שלל כמעט כל הצעה שהעלה שרת ולעיתים קרובות "התלקח ושפך עלי קיתון זעם" (יומ"א, עמ' 1331). הוא גם חזר והצדיק בפומבי את מיבצע כנרת וביטל את טיעונו של שרת בדבר הנזקים שנגרמו בגינו. העניין לא פסק להטריד את מנוחתו של שרת; הוא היה נחוש להוכיח את משוגת המיבצע ולהשוף את שנראה לו כשקרוי של בן-גוריון. הוא גייס כל שבריר עדות לאישוש ביקורתו. כך, למשל, כחודשיים לאחר המיבצע, נסע במיוחד לטבריה לפגישה עם חבר קיבוץ עין גב כדי לתחקרו על נחיצות המיבצע בגין מצוקות הדייגים. (יומ"א, עמ' 1346). בתוך כך חש שרת היטב בניכורו ההולך וגובר: "אבדה לי כל יכולת נפשית לשוחח עם בן-גוריון לאחר שהרס בלי רחם את יחסי החברות בינינו ועכשיו הוא מבקש את דמי" (יומ"א, עמ' 1349). אכן, נראה כי במשך פברואר ומרס חיפשו השניים הודמנויות להתנגח, אך עדינותו של שרת הציבה אותו מראש בעמדה נחותה. את מרי שיחו שפך ביומנו: "עד מתי אהיה אומנת לבן-גוריון לנקות אחריו?" ובמקום אחר: "הייתי טרף לחרון אפו אין אונים" (יומ"א, עמ' 1351); ובעקבות המאבק בדבר העברת הטיפול בענייני הסכמי שביתת-הנשק רשם: "קצתי בחיי מן הכורח להיאבק ולעקוב ולהציל. (...) כמה פגיעות חמורות נעשו במעמדי וכמה ביוזנות נחלתי וכמה הכרעות נפלו בניגוד להכרתי ולמצפוני שחיבבו והצדיקו את התפטרותי" (יומ"א, עמ' 1353).

כאמור, נערך צה"ל במשך החורף להגנה בפני ההתקפה המצרית, שלכאורה היתה צפויה בקיץ. כל יישובי הספר בוצרו; יישובים חדשים נוסדו בפיתחת ניצנה מטעמים

צבאיים גרידא; צה"ל פרס שדות מוקשים בנקודות התורפה; הוקמו ועדות שרים מיוחדות להכנת העורף והמשק למלחמה (של"ח ומל"ח); מערך המילואים שודרג והתעדכן. באויר עמד ריח מלחמה. לשרת נראו כל ההכנות האלה ותחויות המלחמה שעמדה בתשתיתן כמופרכות מעיקרן. עמדתו זו החריפה את העימותים בינו לבין בן-גוריון. כך, למשל, בישיבת הממשלה ב-15 בינואר 1956 אמר בן-גוריון: "אני בטוח ביטחון מוחלט כי מגוי וגמור עם נאצר לחסל את מדינת ישראל".

שרת הסתייג מן הפסקנות הזאת (י"מ"א, עמ' 1333), אלא שדברי בן-גוריון הם ששיקפו את הלך הרוחות ששרר ברוב שדרות העם, ואילו שרת ביטא בהסתייגותו בראש ובראשונה את ניכורו הגובר. הלך הרוח הפסימי שרר לא רק בקרב הציבור אלא גם בקרב רובה של המנהיגות, וכך, אט אט, בודד שרת את עצמו גם משאר חבריו. אפילו ראש המוסד איסר הראל, שהיה מקורב אליו מאוד וכן גם גיסו שאול אביגור, "בטוחים כי נאצר יתקוף" (י"מ"א, עמ' 1372).

ב-19 בפברואר כינס בן-גוריון את ועדת השרים לענייני חוץ וביטחון לדיון מקיף על ההכנות למלחמה. סגן הרמטכ"ל אלוף חיים לסקוב הרצה לפני השרים את הערכות המצב של צה"ל ותגובות השרים העידו שגם הם שותפים להערכה בדבר קירבת המלחמה. נראה, כי רק משה שרת ניצב בשלב זה מנגד. אותו ערב רשם ביומנו: "ישבתי רוב הזמן כאילו מן הצד – כה משונה היתה בעיני השתקעות זו בחישובי המלחמה כאילו היא באמת מאחורי כותלנו – או משום שאין מנוס ממנה וזוהי גזירת הגורל, או משום שהיא אדיר-הפצנו ומגוי וגמור עימנו להביאה לעולם ברצון עצמנו, ויהי מה", אך כדרכו אין הוא בטוח בעצמו והוא מוסיף: "ואולי אני הטועה והמוליך עצמו שולל, ניפתה אחרי הרהורי לבי ונתפס לאמונת שווא באפשרות הצלת השלום?" (י"מ"א, עמ' 1362).

גם יחסו של שרת לצבא ולמפקדיו נעשה חשדני ומתנכר עוד יותר ועמד בניגוד חריף להערצה הגוברת שרחש הציבור לצמרת צה"ל באותם ימים. לאחר סילוקם של הקצינים הבריטים ובראשם גלאב פשה מירדן בראשית מרס, התעורר חשש למשטרו של חוסיין ובאופן יותר ספציפי התעורר חשש שמא ימנע הפיקוד החדש של "הלגיון" את עלייתה הדרו-שבועית של שיירת החילופין והאספקה למובלעת הר הצופים. כדי לקדם את פני הרעה העלה הצבא לירושלים פלוגת צנחנים שנועדה לכבוש את שכונת שיה' ג'ראח ולפרוץ בכוח אל ההר. שרת הסתייג אפילו מצעד שיגרתו למדי זה, שבסך הכל נועד לקדם את פני הרעה. הוא פירשו כ"סימן מובהק נוסף ליצר המלחמה היוזמה שנכנס כדיבוק לצמרת צה"ל עד שהם עטים על כל אפשרות של תואנה ופתחון פה לבצע איזה מעשה מפוצץ שימשש גץ אשר ידליק את תיבת אבק השריפה" (י"מ"א, עמ' 1371).

אף שפיטורי שרת השתהו עד 18 ביוני, היה ברור כבר בסוף מרס כי דרכו

בממשלה מגיעה לקיצה. מאז חזר בן-גוריון בסוף פברואר 1955 לשמש כשר ביטחון בממשלת שרת, עמדה ביניהם מחלוקת בדבר ניהול ענייני הסכמי שביתת-הנשק והקשרים עם מנגנון משקיפי האו"ם. בן-גוריון טען ששאלות אלה הן בראש ובראשונה ביטחוניות במהותן, ואילו שרת טען לעומתו שמשך החוץ אינו יכול להינתק מהמגעים הללו משום שהוא המופקד על ניהול ענייני האו"ם ברמה הבינלאומית. המחלוקת הגיעה לשיאה ב-18 במרס 1956 על רקע הצלחתו של שרת לבטל את תוכניתו של בן-גוריון להקים יישוב חדש בבארותיים, באזור ניצנה. בן-גוריון נועם והודיע לשרת שלא יוסיף לדון בשאלות האלה ישירות עם שר החוץ אלא אך ורק במסגרת דיון בממשלה. החלטה זו העמידה את שרת במצב בלתי נסבל, משום הצורך בתיאום בינו ובין שר הביטחון בנושא זה, שנדרש יומיום, ולעיתים קרובות לא ניתן להמתין עד לישיבת הממשלה. שרת כתב לבן גוריון ש"כשיטה של קבע איני מוכן בשום פנים להתפשר עם מצב זה", והוסיף יותר מרמז על אפשרות התפטרותו: "אני מניח בי בעצמך תבין את המסקנה המתחייבת לדידי מהמצב שנוצר". בן-גוריון לא התרצה וכתב בתשובה: "זהו דבר מכובד להיות יועץ למשרד החוץ – אבל לא קיבלתי על עצמי תפקיד זה, ואין אולי גם החברים והציבור הרחב סבורים שזהו תפקידו של שר הביטחון" – והוא עצמו איים בהתפטרות "מייד לאחר עבור סכנת המלחמה". לדעתו של בן-גוריון, המחלוקת אינה סבה על דרכי התיאום בין המשרדים, אלא על השאלה מי קובע את המדיניות, והוא התריס: "איני גורס כי שיתוף פעולה בין ראש הממשלה ושר החוץ פירושו קבלת דעתו של שר החוץ", (ימ"א, עמ' 1376–1378).

אולם שרת לא נסוג למרות היותו מודע למעמדו המתערער. במכתב נוגע אל הלב ששיגר אל בן-גוריון ניסה להסביר, כי הנתק שכפה עליו ראש הממשלה בסוגיית שביתת-הנשק מעמידו במצב בלתי נסבל, ואף רמז שהאמברגו שהטיל עליו בן-גוריון יחייב אותו "להסיק מסקנות" משום שאין הוא "מוכן לשרת בממשלה אשר אין מקובלים בה הלכה למעשה מושגי יסוד אלה של עזרה הדדית, אחריות קיבוצית ומילויי חובה ראשונית". אך עם זאת חזר ועמד על זכותו להיאבק על עמדותיו: "שר אני ככל השרים והרשות נתונה לי להציע ולשכנע והרשות נתונה לכל חברי הממשלה להצביע לפי הכרתם" (ימ"א, עמ' 1378–1380). אלא שגם שרת הבין, שדווקא תביעה צודקת זו תהיה בעוכריו משום שבן-גוריון שוב לא היה מוכן לשאת את הקשיים ששר החוץ שלו עשוי לערום על דרכו.

במאבק זה גילה בן-גוריון מידה רבה של צרות עין, אולי אף קומץ רישעות, אולם על הפרק לא עמדו הילכות נימוסין. על הפרק עמדו טיבם של היחסים מיסודם ושאלת הסמכות הכוללת. ייתכן כי כבר בשלב זה הגיע בן-גוריון למסקנה שעליו להיפטר משרת, וכי את המשבר סביב פרשת הקשרים עם מנגנון האו"ם חולל במגמה לדחוק

את שרת לעבר התפטרות. יתר על כן, בעניינים אלה נשאר שרת בודד והוא עצמו הרגיש בזאת בכאב לב נואש. בחריקת שיניים המשיך לנהל את ענייני משרדו אולם ליבו בל עמו. ב-2 באפריל 1956 חזרה ועדת השרים לענייני חוץ וביטחון לדון בסדרים מינהליים שיש להתקינם מראש לקראת מצב המלחמה הצפוי. שרת רשם ביומנו:

ישבתי בתוכם כזר וכמיותר, והייתי לפות הרגשת אי-המציאותיות ואי-הממשות שבדיון זה כולו. כדי לא להוציא שעתי לבטלה נטלתי טופס של התקנות המוצעות וערכתיו סגנונית - זאת ודאי שלא היה עושה איש זולתי - אך כששאלתי עצמי אם צדקתי בהרגשתי כי כל ההכנות המסורבלות לפורענות הגדולה הן מאפע ועתידות הן להתנדף כעשן באשר פרוץ לא תפרוץ שום מלחמה - לא יכולתי לענות בחיוב. מי יודע מה ילד יום, מי יודע מה ילד יום! שוב חזרתי ושאלתי עצמי אם גיבוש ההנחה כי אנו עומדים על סף מלחמה והשרשתה במוחות ההמונים אינה עלולה, בכוח עצמה, ליהפך לגורם שסופו להביא מלחמה לעולמנו" (יומ"א, עמ' 1385).

נבואה זו שלו התגשמה במלואה, אך בה גם חרץ את גורלו.

במדרון החוצה

כאמור, ביקש בן-גוריון לנטרל את משה שרת ואת משרדו מהטיפול בענייני שביתת-הנשק. עתה ביקשו הרמטכ"ל משה דיין ומנכ"ל משרד הביטחון שמעון פרס להדירם כליל גם מהטיפול בענייני רכש נשק. על רקע עוינותו של משרד החוץ הצרפתי מזה, ואהדתם הגוברת של גורמי הביטחון בצרפת לישראל מזה, עבר בהדרגה הטיפול בענייני הרכש לידי פרס וחבר עוזריו במשרד הביטחון. מעבר זה התאפשר על רקע האנרכיה ששררה במנגנוני הרפובליקה הרביעית. עם זאת, נשאר הטיפול ברכש ברוב ארצות העולם, ובייחוד בארצות-הברית, בידי הנציגים הרשמיים של משרד החוץ הישראלי, משום שכך היתה דרכו של עולם: נושאים אלה נחשבו כעניינים מדיניים ודיפלומטיים ולא עניינים שיש להניחם לגנרלים.

כאשר נודע בראשית אפריל 1956, שמאמצי משרד החוץ להניע את ארצות-הברית להעניק לישראל נשק משמעותי עלו בתוהו, ומזכיר המדינה הודיע מפורשות שמימשלו לא ישמש מקור לחימושה של ישראל,¹⁹ הציע דיין להפקיע את הטיפול בענייני רכש בכל הארצות מידי משרד החוץ ולהפקידו בידי משרד

19 השגריר אבא אבן דיווח לשרת את הודעת דאלס במברק ב-30.3.1956. שרת השיב לו: "זהו סיום מאכזב ביותר לפרשת מאמץ דרוך מאין כמוהו מצד כולנו שנמשך חמישה חודשים רצופים" (תיק מברקי משרד החוץ, ארכיון לשכת הרמטכ"ל); ור' גם יומ"א, עמ' 1380.

הביטחון. להצעה זו, כפי שהבהיר שרת, לא היה כמובן כל שחר, משום ש"שום משא-ומתן עם מיפקדות ועם הנהלות בתי חרושת [ברחבי עולם] לא יביא לידי תוצאות בלי הכרעה מדינית של משרדי החוץ [של הארצות שבהן מדובר], אשר רק הנציגויות [של משרד החוץ הישראלי] ישיגוה". הצעתו של דיין אפילו לא עמדה לדיון רציני. עם זאת, והדבר אופייני להוויית הימים ההם, גונן בן-גוריון בדיון על דיין בטענו כי דבריו לא הובנו לאשורם, ואילו בפועל התמידו אנשי פרס בצרפת לעקוף שם את השגריר יעקב צור, אשר לא שותף בפעילות הרכש²⁰ ואף לא ידע כי בסוף יוני 1956 – ארבעה ימים בלבד לאחר הדחת שרת – התכנסו פרס ודיין וראש אמ"ן יהושפט הרכבי וראשי הצבא, המודיעין והתעשייה הצבאית של צרפת בעיירה ורמאר שבצפון פריס לשיבה גורלית ("ועידת ורמאר"), שבה נחתמה עיסקת הנשק והמודיעין דרמטית בין שתי המדינות.²⁰ לפי שעה הסתפקו אנשי מימסד הביטחון הישראלי בהפגנת זלוול בוטה בשרת, כאשר נמנעו להזמין להשתתף בטקס נחיתת רביעיית ה"מיסטרים" הראשונה בשדה התעופה חצור ב-11 באפריל 1956. כזכור, התברך שרת בכך ששיחתו עם אדגר פור בסוף אוקטובר 1955 פתחה את הדלתות לקראת אותה עיסקה. בראשי הפרקים שביומנו רשם רק "לא הייתי...", אך שלוש הנקודות הרועמת הללו ביטאו את עלבוננו יותר ממילים (י"מ"א, עמ' 1392; ר' גם יעקב צור, יומן פריס, עמ' 220–256).

ימים ספורים אחרי אותו טקס מעליב נוכח שרת כי נשאר בודד גם בקרב חברי הממשלה. כמסופר לעיל, עלה בידי פעמים מספר בעבר להדוף בממשלה הצעות "אקטיביסטיות" שהעלה בן-גוריון בעזרת שרי מפלגתו המתונים ושרי המפלגות המתונות, שתמיד עמדו לימינו. בראשית אפריל, לאחר מספר חודשים של שקט יחסי, התלקחה מחדש האלימות בגבול רצועת עזה וחילופי האש הסלימו עד כדי הפגזות השוק במרכז העיר עזה ב-5 באפריל, שקטלה למעלה מ-50 אזרחים, לרבות נשים וילדים (י"מ"א, עמ' 1505–1506, 1539). בעקבות הרג זה הפעיל נאצר את פלוגות הפידיאיון, שבמשך לילות אחדים זרעו הרס וחורבן בדרום הארץ. בואו של מוכ"ל האו"ם דאג המרשילד לארץ ולחץ אמריקני כבד הרגיעו את המצב וצה"ל הסתפק בפעולות הגנתיות ונמנע מהחרפת המתחות. ב-11 באפריל נדמה היה שגל התקפות הפידיאיון חלף וצה"ל התכונן לחזור לשיגרה, אך באותו לילה תקפה חולית פידיאיון את בית הכנסת של מושב שפיר והרגה 5 ילדים שלמדו שם תורה ופצעה כ-20 מהם. עתה נראה כי אין מנוס מתגובה קשה של צה"ל, העשויה להוליך להתלקחות כוללת. עם שחר נתן בן-גוריון הוראה למטה הכללי להכין הכל למלחמה.

20 על פעילות משרד הביטחון בפריס ר' בר-און/שערי, עמ' 188–211; על "ועידת ורמאר" ר' שם, עמ' 204–206; בר-און/אתגר, עמ' 153–159.

גם שרת זועזע ורשם ביומנו: "אווירת ערב-מלחמה - דיכאון וזעזועים". בישיבת הממשלה שכונסה על מנת לאשר פעולת תגמול נרחבת היה שרת יחיד שהתבטא ברורות נגד ההצעה. גם שרים מתונים כפנחס רוזן, מנהיג המפלגה הפרוגרסיבית, ומשה שפירא מנהיג המפד"ל, שבעבר תמכו בעמדותיו המרסנות של שרת, הציעו רק שהפעולה תידחה עד לאחר הפגישה המתוכננת בין בן-גוריון להמרשילד, אך הצטרפו להצעה לייפות את כוחו של בן-גוריון, ב"התייעצות עם שר החוץ", לאשר את הפעולה מבלי לשוב ולבקש את אישור הממשלה. שרת רשם: "בודדותי בהצבעה, מכה קשה" והוסיף: "צריך לומר להם כי יכינו שר חוץ" (יומ"א, עמ' 1385). היומן זרוע באותם ימים ביטויי יאוש: "קצתי בחייו"; "עייפתי עד מוות". את מועקותיו ותסכוליו, שאותן תינה בלילות באוזני רעייתו, כינה "לילת חתולים" (יומ"א, עמ' 1391, 1396).

ב-5 במאי רשם שרת ביומנו: "כלתה אלי הרעה". הוא הבין היטב, שהיטפלות בן-גוריון להתבטאותו במסגרת מפלגתית מבלי שהתכוון לכך ברצינות, כי הוא נכון ליטול לידידו את תפקיד מזכיר המפלגה - הוא אמר מה שאמר במגמה לעודד את גולדה מאיר ליטול את התפקיד על עצמה - לא היתה אלא תואנה לאלצו להתפטר (יומ"א, עמ' 1404). הודעתו המפורשת של בן-גוריון, שהוא עצמו יתפטר מהממשלה אם שרת ימשיך לשמש כשר החוץ, סתמה את הגולל. כאשר ב-5 ביוני התייצבו זלמן ארן ופנחס ספיר בפתח ביתו של שרת לחלות פניו שיקבל את הדין, נזעק שרת כלפיהם וקרא: "אני יודע למה באתם - לשחוט אותי! אני מסכים".²¹ הכאב הנורא נשקף היטב בין השורות.

בשולי הפולמוס

פרשת פיטוריו של שרת נחקרה וסופרה היטב מנקודות מבט שונות ואין צורך לשוב ולפרט את הסיפור לפרטיו במסגרת מאמר זה.²² אוסיף רק הערה אחת בשולי הפולמוס. ראשית, פרשנים אחדים הולכים בעקבות פרשנותו של שרת עצמו וטוענים שפיטוריו נועדו לפנות את דרכו של בן-גוריון לבצע את "מיבצע קדש" ולהכות את נאצר שוק על ירך - תוכנית ששקל זה מכבר. משנודע לשרת דבר ההתקפה הישראלית בסיני בעיצומה של שליחות ממלכתית שנטל על עצמו בארצות דרום-מזרח אסיה, כתב ביומנו שהתקפה זו היתה הסיבה העמוקה לפיטוריו (יומ"א, עמ' 1923). בנו יעקב החרה החזיק אחריו וטען: "הקנוניה האנגלו-צרפתית-ישראלית במלחמת 1956 היתה הסיבה

21 כך לפי פנחס ספיר. שרת רשם ביומנו: "באתם [לבקש] כי אֶשחט ולא אוציא הגה?". שני הנוסחים מובאים ביומ"א, עמ' 1404.

22 לגירסת שרת ר', Gabriel Sheffer, *Moshe Sharett, Biography of a Political Moderate*, pp. 859-887. לגירסת בן-גוריון ר' יוב"ג, מאי-יוני. וכי שלום, "התפטרות שרת מן הממשלה", *הציונות ב' (תשנ"ו)*, עמ' 259-293, מציג את שני הצדדים.

להתפטרותו המאוּלצת [של שרת] מן הממשלה".²³ הביוגרף של שרת אף הוא טען שבן-גוריון סילק את שרת על מנת שתהיה לו "יד חופשית להכות במצרים בעתיד הקרוב", ואף הרחיק לכת וכתב שלאחר הסתלקותו של שרת בן-גוריון "היה חופשי לממש את תוכניותיו למלחמת מנע".²⁴

אין ספק, שורשה של יוזמת בן-גוריון להביא לידי הסתלקות שרת מהמשלה היה נעוץ בהשקפתו שבעתיד הקרוב אפשרית מלחמה וצפויות הכרעות קשות שיחייבו אקטיביזם ביטחוני ונחישות, שאותם שלל שרת פעם אחר פעם בשנים האחרונות. בן-גוריון ביקש לפיכך להרחיקו כמי שעמד למכשול לנקיטת מדיניות תקיפה ויוזמת שהתכוון לנהל. בעיצומו של המשבר ניסה שרת עצמו את מניעו של בן-גוריון: "סילוק מעצור להחלטות נמרצות" (י"מ"א, עמ' 1474). בכל המכתבים שכתב ובדברים שאמר בעקבות הפיטורין חזר בן-גוריון והעלה כגורם מרכזי את המקרים שבהם אירגן שרת בממשלה קואליציה נגדו. כנגד הטענה שהטיח בו הסופר וח"כ ס. יזהר, כאילו הוא מבקש להשליט בממשלה "שפה אחת ודברים אחדים", השיב: "בממשלה אין מתווכחים רק על פעולות – אלא גם מחליטים עליהן", ואין סיבה להטיל ספק בדבריו שסילוקו של שרת נראה לו חיוני להבטחת מדיניות הביטחון שבחיוניותה האמין.²⁵

עם זאת, הקשר שמנסים לקשור את פיטורי שרת באופן ספציפי עם מלחמת סיני מוטעה, מאחר שהוא יוצר רושם שכאילו באמצע יוני 1956 כבר החליט בן-גוריון לתקוף את מצרים – ולא היא. מזה למעלה משנה, כבר באפריל 1955, הגיע בן-גוריון למסקנה שהסכם שביתת-הנשק עם מצרים משמש למצרים כסות לתוקפנות ושוב אינו לתועלת לישראל ועדיף לבטלו. יתר על כן, הוא הסכים עם השקפתו של דיין שנוכחות הצבא המצרי ברצועת עזה מסוכנת משום שהיא מקנה לו קו התחלה מסוכן מדי – אם יחליט נאצר לפתוח בהתקפה – ולכן כבר באפריל 1955 הציע לממשלה לכבוש את הרצועה. לעומת זאת, בן-גוריון פסל לחלוטין את רעיון מלחמת המנע משום שחשש להתערבות המעצמות לרעתה של ישראל. ביוני 1956 עדיין דבק בן-גוריון בשלילתו זו. נהפוך הוא, על הפרק עמדה אז עיסקת רכש מרחיקת לכת בין ישראל וצרפת, שהבשילה ב"וועידת ורמאר" ב-22 ביוני, ארבעה ימים לאחר סילוק שרת, ובעקבותיה קיבלה ישראל מצרפת משלוחי חימוש ניכרים, שאיזו במידה רבה את עיסקת הנשק הצ'כוסלובקית-מצרית. רכש זה ביטל את דחיפותו של העימות עם מצרים, שכן לצה"ל נדרשה תקופה של חודשים רבים לקליטתו, ולפיכך נתחייבה לפי שעה הימנעות מהסתבכות במלחמה בהיקף מלא. צה"ל יצא ל"מיבצע קדש" באוקטובר

23 יעקב שרת/ "טרגדיה", שם, עמ' 24, ור' גם יעקב שרת, "וידוא הריגה א-לה בן-גוריון", מוסף "הארץ", 8.10.1993. טיעון דומה ר' אצל ז' שלום, שם, עמ' 295-296.

24 ג' שפר, שם, עמ' 877.

25 הערת מערכת: מכתב ס. יזהר לב"ג, 18.6.1956 מובא לעיל עמ' 304.

1956 על רקע רצונה המתמשך של הנהגת מערכת הביטחון הישראלית להכות את נאצר ולכבוש את רצועת עזה ואת שרם א-שיח', אך צעד זה לא היה יכול לצאת פועל אילמלא הברית המזורה שנכרתה בין ישראל ובין צרפת ובריטניה על רקע הלאמת הסואץ בידי נאצר בסוף יולי 1956 – אירוע שאיש לא יכול לחזותו באמצע יוני. שרת קשר את פיטוריו עם "מיבצע קדש" בטעות, משום שלא היה מודע לתהליכים המסובכים שהולידו אותו.

בפגישה בורמאר הסכימה ישראל לשתף פעולה עם צרפת בתחומי מודיעין ואף במיבצעי תקיפה, שלביצועם ביקשו הצרפתים את עזרת צה"ל במסגרת מלחמתם במרד שהתחולל נגד שלטונם באלז'יריה. צוות משותף כבר החל בתכנון המיבצעים הללו אולם אף לא אחד מהם יצא לפועל, וזאת לרגל הלאמת התעלה. גבריאל שפר טעה בקביעתו כי בורמאר הוסכם על "מיבצע צבאי גדול נגד מצרים.²⁶ לא היה שום קשר בין פעולות החבלה בסיוע צה"ל, שעליהן חשבו באמצע יוני, כגון פיצוץ האנטנות של תחנת הרדיו המצרית "סאות אל ערב", או פשיטה למחנה המורדים האלז'יריים בלוב, ובין "מיבצע קדש" לבד מעצם האינטימיות שנתרקמה בין מערכות הביטחון והמודיעין של ישראל ושל צרפת, שבבוא העת הקלה על ההתפתחות הנפרדת שהולוכה למלחמת סיני. הקישור הישיר שמנסים לקשור בין הדחת שרת ו"מיבצע קדש" מרדד שלא לצורך את ההתפתחות המסובכת שהתחוללה לאחר ההדחה; היא גם אינה דרושה למסקנה העקרונית הקושרת את ההדחה עם רצונו של בן-גוריון לנהל מדיניות נחושה ותוקפנית ועם מגמתו להסיר "מעצור להחלטות נמרצות". המשורר והפובליציסט נתן אלתרמן, בעל החושים המחודדים,²⁷ כתב ב"טור השביעי" שפורסם ימים ספורים לאחד הדחת שרת, שהיא לא באה "משום שתוכניות מיפנה-פתאום שמורות בתיק סודי על חותמות ועל בריחים", ועם זאת רמז: "יש נקיפה של פחד... יש ויש... כבראשיתו של פרק לא גודע ונעלם (...)" / משום שאין עמים וממשלות יודעים את שצופן להמה גורלם, / גם אם אומרים הם כי לעת גורל חובה לקום כאיש אחד ולא כשניים..."²⁸

איש לא קם

עקבנו אחר התגברותה של תחושת הבדידות שאפפה את משה שרת בחודשי כהונתו האחרונים בממשלה. התגובות על ההדחה, שזרמו מצדדים שונים, הצביעו על כך שבדידותו הפכה גם למצב אובייקטיבי מעבר לתחושותיו הסובייקטיביות. מייד עם

26 שפר (אנגלית), שם, עמ' 876.

27 הערת מערכת: נתן אלתרמן היה מקורב למערכת הביטחון ונמנה עם המזומנים לחזות בהגעת מטעני הרכש מצרפת.

28 הערת מערכת: "טור השביעי" המלא מובא לעיל עמ' 301.

היוודע דבר פרישתו ברבים הוצף שרת בעשרות ואולי במאות מכתבים שהביעו צער ואף זעזוע. שרת תיאר ביומנו כיצד "במשך כל היום זרמו הדים ותגובות מירושלים ומכל הארץ. (...) נתקבל הרושם כי כל הארץ שמעה את הדברים ונזדעזעה ת"ק על ת"ק". היו גם מכרים שבאו ממרחקים והתפרצו לביתו של שרת רק כדי ללחוץ את ידו ולהביע הזדהות עם מצוקתו (י"מ"א, עמ' 1466, 1490, 1496). מן הסתם נדו לגרולו רבים מבין אלה שסבו באותו סוף שבוע סביב שולחנות הבוטנים ברחבי הארץ.

פה ושם ביצבצו גם כמה וכמה מחאות בעלות משמעות יותר פוליטית. ביישבת הממשלה, שבה הודיע שרת על התפטרותו, מחו מספר שרים הן על עצם הסתלקותו של שרת מן הממשלה והן על שהממשלה הועמדה בפני עובדה ולא ניתן לה לדון בפרשה. השר פנחס רוזן, שעמד תמיד לימינו של שרת במאבקיו נגד האקטיביזם של בן-גוריון, "הביע תרעומת קשה" וטען ש"אין בשום אופן לוותר על תרומת משה שרת בהתוויית המדיניות". הוא אף הציע שהממשלה כולה תתפטר ורמו שמפלגתו עלולה לא להצטרף לממשלה הילופית שבן-גוריון יקים. גם השר מרדכי בנטוב, איש מפ"ם, רמו על משבר אפשרי: "אם בן-גוריון מדבר על תקווה לשותפות של מפלגות הפועלים לעתיד, הרי מה שמתרחש כאן הוא מכה קשה לתקווה זו". השר משה שפירא "קייטרג על הנוהג שננקט" אולם קיבל את הדין ורק סיים את דבריו באמרו: "קשה עלי פרידתך". אלו היו בני בריתו המדיניים של שרת לאורך שנים רבות ולא היה בדבריהם כדי להפתיע, וספק אם שרת מצא בהם נוחם, ומה גם שבסופו של דבר גם מפלגות אלה לא נקטו שום צעד מעשי לביטוי מחאתן.

גם בעיתונות, בעיקר ב"הארץ", הביעו משקיפים אחדים את מחאתם.²⁹ אך הבולטת והפחות בלתי צפויה היתה מחאתם של פעילי אגודת "איחוד", יורשתה הרעיונית של "ברית שלום", אשר הדביקו בחוצות ירושלים כרוז שכותרתו ועקה: "אהה כי שרת הלך, ואהה שבעתיים כי בן-גוריון נשאר!" בגוף הכרוז נאמר: "[בן-גוריון השכיל] להשתחרר משארית ההשפעה המרסנת והבולמת, שהיתה לו למשה שרת על המדיניות ההרסנית של שר הביטחון". פעילי "איחוד" הפצירו בפנחס רוזן לצאת מהקואליציה וקראו לשגרירים ולפקידי משרד החוץ לא לקבל את מרותה של גולדה מאיר, שירשה את מקום שרת. פרופ' עקיבא ארנסט סימון, ממנהיגי האגודה ואיש חינוך בעל יוקרה ציבורית רבה, כתב במאמר שפירסם בביטאון האגודה "נר", כי אנשי "איחוד" לא הסכימו על פי רוב עם גישתו של שרת בנושאים מדיניים רבים, אך ב"גירושו ממשד החוץ" הם רואים רעה חולה. את המעשה הגדיר

29 "מעריב", אז העיתון הנפוץ במדינה, פירסם ב-11.6.1956 מאמר אנטי-שרתי, שכותרתו "מאחורי המחלוקת בין בן-גוריון ושרת". הערת מערכת: המאמר מובא בשלמותו בי"מ"א, עמ' 1427-1428. שרת נדרש לו ביומנו: "המאמר כולו אינו רכילות סתם ובשום פנים לא יכוב דברים, אלא פרי תכתיב מחושב וממאיר" (שם, עמ' 1427).

פרופ' סימון: "קנוניה כדי להרחיק מתוך הממשלה איש מרכזי, שמסביבו התחילה מתארגנת אופוזיציה (מתונה למדי) נגד שלטון היחיד של ראש הממשלה". גם אם הסכים שרת לתוכן הדברים, ספק אם נעם לו הסיוע מאגף קיצוני זה. מן הסתם לא נעמה לו גם המחמאה המפוקפקת שחלק לו פרופ' סימון בכתבו תוך המעטת דמותו: "ישראל החולה לא קיפחה אפוא רופא מומחה עם גירושו של שרת. אבל היא קיפחה חובש מסור. ישראל התועה בדרכי חייה לא קיפחה, עם גירוש, מְכוּוֹן עגלתה המתדרדרת, אך היא קיפחה בלם זהיר שהאט את קצב הידרדרותה".³⁰ אין זה אולי מקרה, ששרת לא ראה לאזכור מחוות אלה ביומנו.

החבורה היחידה שהיתה מוכנה ללכת עם שרת "עד הסוף" היתה צמרת משרד החוץ, יציר כפיו של שרת. זו היתה חבורת ידידים נאמנים שאהבו והעריצו את שרת בכל ליבם ומתוקף תפקידיהם וניסיונם האישי היו שלמים לחלוטין עם דרכו המדינית. ימים ספורים לפני שההדחה התרחשה הציגו עוזריו הבכירים לשרת שכל צמרת המשרד תתפטר יחד עמו. שרת גער בהם על "מחשבת הכסל" הזו והפגיע בהם להמשיך לעבוד באותה מידה של מסירות עם גולדה מאיר, כאשר תחליף אותו בראשות המשרד (יומ"א, עמ' 1429). בנאום ההתפטרות שנשא בכנסת ב-18 ביוני 1956 גמל להם שרת באומרו: "יש לי אולי כמה סיבות להצטער על שאני נאלץ לפרוש ממשרתי. אך שום דבר אינו גורם לי יותר צער מפרידתי מעל סגל יקר זה, שהתקשרתי אליו בכל נימי נפשי. ברשות היו"ר וחברי הכנסת הנני להביע פה לחברי אלה את תודתי והוקרתי העמוקה על מסירותם, עזרתם וידידותם" (יומ"א, עמ' 1463-1464).

קוּמוֹץ מבין חברי מפא"י הביעו מחאתם במכתבים ששלחו לבן-גוריון לאחר פיטורי שרת ובראשם הסופר ס. יזהר והרצל ברגר, מבכירי העיתונאים. יזהר לא קם להגנת שרת אלא קבל על שהדחתו מסמנת "נטייה לכוללנות ולהאחדה" ולסילוקם של בני פלוגתא מן הדרך. תשובתו של בן-גוריון הרגיעה את יזהר במקצת, ובמכתב נוסף כתב לבן-גוריון: "במידה ידועה נגולה אבן מעל ליבי, ובמידה ידועה רק זעה-נעה בקוראי דבריך, ושבה על מקומה להעיק כשהיתה". במכתבו זה הלין יזהר על הנוהל של דיוני מרכז מפא"י בנושא ההדחה ולא על ההדחה עצמה³¹ מכל מקום, הוא הסתפק במכתבים השניים ושוב לא נדרש לפרשה. הרצל ברגר, לעומת זאת, התייחס במאמרו גם לעצם ההדחה, הרבה בשבחי שרת והלין בעיקר על שלא ניתן להדחה שום הסבר מניח את הדעת. בן-גוריון הגיב על המאמר במכתב לברגר, שבו מתח ביקורת חריפה על אישיותו של שרת והבהיר שהוא התאים לשמש שר חוץ של מדינה שלוהה "כמו דנמרק", אך במדינת ישראל "העומדת מדי פעם בפעם בפני

30 הערת מערכת: מאמרו המלא של פרופ' ע"א סימון מובא לעיל בעמ' 324.
31 מכתב ס. יזהר מ-18.6.1956 ר' לעיל עמ' 304. תשובת ב"ג עליו מ-21.6.1956 מצויה בתיק התכתבויות, אב"ג, שדה בוקר.

סכסוכים חמורים ושאלות גורליות, דרושה מידה של ראיית נולד, עוז-רוח וראייה מעמיקה של גורמים ונסיבות ממשיים, ואלו חסרים לשרת. "כושר ניסוח והסברה לא סגי". ועוד טען בן-גוריון נגד שרת, שמאז נתמנה לראש ממשלה "חלה בו, לתמהוני, תמורה נפשית". לא ידוע לנו אם תשובה זו סיפקה את ברגר, אך ככל הנראה גם הוא קיבל את הדין ולא התמיד במחאתו.³²

מן הסתם הצטברו על שולחן בן-גוריון טענות מקרב חברי מפא"י לא מעטים, שעמדו נבוכים נוכח ההדחה ולא הבינו את פשרה. בן-גוריון חש צורך להסביר להם את הגורמים שהניעוהו לחולל את המשבר וב-28 ביוני ניסח מכתב ארוך "לחברים" ובו פירט את תולדות יחסיו עם משה שרת וערך עמו חשבון נוקב על כל המקרים שבהם פעל בניגוד לדעתו. גם במכתב זה עשה לפיחות דמותו של שרת, חזר על האשמתו בדבר התגברות יהירותו מאז נתמנה לראש ממשלה, מנה את מיגבלות אופיו וכבמכתבו אל ס. יזהר קבע: "איין לו שאר-רוח, ראיית הנוול והבנה ממשית של מצבים מדיניים מסובכים". לא ברור באיזה תפוצה הופץ מכתב זה "לחברים" אך לבטח הגיע לידיעת רבים.³³ עד מהרה פגה המתיחות ששררה במוסדות מפא"י בימים הראשונים שלאחר ההדחה. איש לא קם והתפטר או נקט צעד ממשי של מחאה.

שרת חש היטב בכדידות שאפפה אותו במפלגתו שלו. את מרי שיחו שפך בעיקר על עמיתיו בממשלה ובכנסת. וכך תיעד את רגע עזיבתו הסופית את שולחן הממשלה לאחר שהודיע על פרישתו: "איש מחברי לא הרים ראש להביט עלי. איש לא קם כדי ללחוץ לי בכל זאת את היד". ושוב, בגמר הנאום שנגע לליבות רבים, שבו הודיע לכנסת את דבר פרישתו, כאשר רבים מחברי הבית התגודדו סביבו ללחוץ את ידו ולומר לו כמה מילים חמות, ציין כי "חברי המפלגה לא היו בקרב המברכים ולוחצי היד. איש מהם לא ניגש אלי" (ימ"א, עמ' 1471). שרת סבר שנטישת עמיתיו אותו לא היתה אלא תוצאת פחד מפני חמתו של בן-גוריון "הדיקטטור". הוא חזר והלין מרות על "אותם השרים חברי המפלגה אשר כך נכנעו לגזירת סילוקי ולא פצו פה ולא הרימו יד ולא הושיטו יד. הם אומללים, בוודאי, אבל הם סילפו את נפשם" (ימ"א, עמ' 1478). פירוש זה שפירשו שרת וכמה מחסידיו את התנהגותם של חברי מפא"י, אף שיש בו כמובן גרעין אמת, אינו ממצה את העניין. קשה לדעת אם צדק שרת בהערכתו, שאילו קמו כל שרי מפא"י "והודיעו [לבן-גוריון] כי עליו לחדול מהניסיון להדיחני ולהוציא מראשו

32 הערת מערכת: למכתב ה' ברגר לב"ג מ-24.6.56 ר' אב"ג, שדה בוקר; מכתב ב"ג לה' ברגר מ-27.6.1956 מובא במלואו בימ"א, עמ' 1544-1546, ונראה כי בו טבע ב"ג בראשונה את המונח "בכייה לדורות" לאיפיון ההימנעות במלחמת העצמאות מכיבוש כל ירושלים וכל דרום הגדה המערבית (ר' על פרשה זו בהרחבה לעיל, עמ' 378 הע' 28). ר' עוד בנושא ההדחה חילופי מכתבים בוטים בין ב"ג והעיתונאי הוותיק דויד זכאי, מראשוני "דבר", בימ"א, עמ' 1546.

33 הערת מערכת: המסמך "לחברים" מובא לעיל בשלמותו בע' 89-95.

כי יעלה בידו להביא לידי קיום ממשלה בלעדי (...) היה נשבר" (י"מ"א, עמ' 1490), אך מה שהכריע היה העובדה שהם אף לא העלו בדעתם לעשות זאת.

התפתחות המשבר הגיעה עד נקודה שבה היה ברור כי אין מקום לפשרה: אם שרת נשאר בן-גוריון עוזב. ברי, שגם בן-גוריון ראה את המשבר במונחים אלה. במכתבו "לחברים" רמז ברורות שהוא סילק מדרכו לא רק את שר החוץ, אלא את מי שהעמיד עצמו כאלטרנטיבה. בפרטו את ביקורתו על גבולות כישרונו של יריבו, כתב: "התכונות הדרושות על יד ההגה לא היו אף פעם ואינן למשה שרת". דוק, "ליד ההגה" – לא במשרד החוץ. עם כל הביקורת שהיתה לה מדי פעם נגד התנהלותו של בן-גוריון, ברור שצמרת המפלגה לא היתה מוכנה בשלב זה לוותר על מנהיגותו. עוד בראשיתו של המשבר הבחין שרת שלוי אשכול "אינו מוכן לאסור מלחמה" על הישארותו בממשלה. (י"מ"א, עמ' 1412). ואפילו פנחס ספיר, "יונה" מובהקת, קיבל את דין פרישתו של שרת ללא ערעור (י"מ"א, עמ' 1414).³⁴ יתר על כן, נקל לשער כי בתנאים ששררו באביב 1956, על רקע הידרדרות המצב ברצועת עזה, התחזקות החוגים הנאצריסטיים בירדן, התגברות הרהב של מנהיגי מצרים ושאר אותות מבשרי רע, נסחפו גם המתונים שבהנהגת מפא"י באווירה המלחמתית. ספקנותו של שרת בדבר מלחמה ממשמשת ובאה, אשר לה נתן ביטוי ללא מורא לאורך כל העת, שוב לא נראתה לרובם כתפיסה התואמת את המציאות.³⁵

דברים שרשם שרת ביומנו מתוך אירוניה מרירה מצביעים היטב על ניתוקו מעם עמיתיו: "אוי לצחוק המר, אבל מבחינת התמיכה האישית מפ"ם היא מפלגתי עכשיו בממשלה, יחד עם הפרוגרסיבים והדתיים" (י"מ"א, עמ' 1445). בעיצומו של המשבר היררה שרת באפשרות לקרוא תיגר ולהתעמת חזיתית עם בן-גוריון. הוא הסביר שאין הוא עושה זאת משום שיציאתו של בן-גוריון מהממשלה ומלחמתו נגדה מבחון, כפי שאיים לעשות, היתה קולעת את המדינה למצב חמור פי כמה. אלא שאפשרות זו כבר לא היתה ראלית כלל. מעבר לאהדה רבה שרחשו חברי מפא"י רבים לשרת, לא היה לו שמץ סיכוי "לנצח" את בן-גוריון במוסדות המפלגה (י"מ"א, עמ' 1403).

34 שמואל יבניאלי, מוותיקי מפא"י, אמר בישיבה מפלגתית סגורה: "ראוי הוא ב"ג כי נשחרר אותו מלחץ שרת" (י"מ"א, עמ' 1449). לעניות דעתי, לא פירש שרת נכוחה את הימנעותם של רוב חברי מרכז מפא"י בהצבעה במרכז מפא"י ב-17.6.1956 על ההלפתו בגולדה מאיר, משום שזו היתה הצבעה על נוהל, לא לגופו של עניין. אילו הועמד להצבעה עצם העימות בין ב"ג לשרת, לא היה האחרון זוכה אלא בקומץ תומכים (על ההצבעה ר' י"מ"א, עמ' 1451-1452).

35 בישיבת "ועדת התשעה" המפלגתית ב-4.6.1956 הבין שרת כי כבר "שררה ההנחה כי אינני נשאר שר החוץ". זלמן ארן, שעמד ברוב המשברים לימין שרת, הסתפח אל פנחס ספיר בבואו להבהיר לשרת שעליו לקבל את דין פרישתו (י"מ"א, עמ' 1415). גם זלמן שזר, שבעבר דרש מב"ג להמשיך בעבודה המשותפת עם שרת, הסביר: "כעת המצב אחר. כל זמן שב"ג ראש ממשלה, אין להשאיר את המצב הקודם" (י"מ"א, עמ' 1421).

*

לא באתי, במסגרת מאמר זה, לדון במחלוקת שרת-בן-גוריון עצמה, או לשפוט מפרספקטיבה של חמישים שנה מי צדק באותם פולמוסים נוקבים ומי הבין נכונה יותר את המציאות שבה היתה נתונה ישראל הצעירה. כל מבוקשי היה להבין את הלכי הרוח, להבליט את הצד האנושי שעמד ברקעו של המשבר, ולספר על הבדידות הנוראה שהיתה מנת חלקו של שרת באותם ימים.

באחד הקטעים ביומנו, שנגעו ביותר ללבי, מספר שרת כיצד, כאשר חזר לביתו מאחת מאותן ישיבות מכאיבות שבהן נוכח כי ימיו בממשלה כלים וכי חבריו נוטשים אותו, הבויק בזכרונו מנהגה של אימו בימי ילדותו, כאשר היה מספר לה עד מה הוא מסוער, לשאול אותו ברוסית: "קרה לך משהו לא נעים?"
אכן, מעל לכל ניכרים בדברים אלה סבלו הנורא בגין אותה "המרירות הנוקבת עד תהום", אותו "חתך בחיי אשר עוד לא היה עמוק וכאוב כמותו" (ימ"א, עמ' 1423).

517	בלי הכרזת או"ם לא היתה מועילה שום העזה, ולהיפך	גאולה כהן
522	הג'נטלמן	רפאל בשן
532	מ"המדינה זה אני!" - ל"אחרי המבול!"	גבריאל כהן
539	ההכרעה נפלה בלוקסמבורג	אלי ניסן
543	משה שרת על ישראלים ויהודים ועל דמוקרטיה	ידין דודאי
551	ביקורת עצמית כיום על תקופת השואה אינה מוצדקת	מיכאל ששר

משה שרת במסעו להודו, אוקטובר 1956

בלי הכרזת או"ם לא היתה מועילה שום העזה, ולהיפך

את מר שרת שאלנו: בהזדמנויות רבות קבעת, כי שני גורמים הביאו להכרזת המדינה: החלטת או"ם וההעזה האישית של בן-גוריון. באיזו מידה לא נתאפשרו החלטה זו והעזה זו על ידי החלטה קודמת והעזה קודמת של המרד בשלטון הבריטי?

מר שרת: המטרת עלי כמה וכמה שאלות ואנסה לענות על ראשון ראשון. בהחלט אמרתי כמה פעמים, ואחזור ואומר באוזניך ובאמצעותך באוזני קוראי "מעריב", כי עם כל היות המדינה פרי של עבודת שלושה דורות חלוציים בארץ, אם לא לדבר כבר על מאות בשנים של געגועים לציון ולהחזרת מלכות בית דוד, וניסיונות כמעט בכל דור ודור לשוב ולהיאחו, אני רואה את הקמת המדינה בשלב האחרון והמכריע שלה כתוצאה משולבת של שני גורמים: החלטת או"ם על הקמת מדינה יהודית בחלק מן הארץ והעזתנו להכריז על המדינה בבוא מועד. שני גורמים אלו חשובים במידה שווה, כי בלי אחד מהם לא היתה קמה המדינה: בלי הכרזת או"ם לא היתה מועילה שום העזה, ולהיפך.

את הבחנת בין החלטת או"ם לבין החלטת הבריטים לעזוב את הארץ – אין כאן זה ולא זה, אלא זה ואף זה. יותר נכון: זה בעקבות זה. ליציאת הבריטים מן הארץ היו בהשתלשלות מאורעות יותר ארוכה כמה וכמה גורמים. השאלה היא מה הביא אותם בשלב אחרון לידי הכרעה – לקום ולצאת. אני גורס כי לידי הכרעה סופית זו הביאה אותם החלטת או"ם. החלטת או"ם פירושה דעת קהל עולמית, ואין ערוך לתוקף המוסרי שדעת קהל זו נתנה לנו בהעזתנו להכריז על המדינה. החלטת או"ם היה בה אתגר ליישוב היהודי בארץ ולעם היהודי בעולם, בבחינת "אם לא עכשיו אימתי?" והיא נתנה מראש הכשר בינלאומי להקמת המדינה היהודית אפילו באורח חד-צדדי, כביכול, כלומר בלי השתתפות הבריטים והערבים בביצוע ההחלטה.

עכשיו מילים אחדות על שאלתך: ההעזה של מי? איני זוכר שייחדתי את ההעזה אי-פעם לדוד בן-גוריון. הרבה פעמים ייחסתי לו תפקיד מרכזי ודגול בהעזה זאת, ואני מוכן לחזור ולהדגיש זאת גם עכשיו. ברור כי בן-גוריון כבודד, בכוחו האישי

* "מעריב", 15.4.1964, מדור "השולחן המרובע".

בלבד, בלי האווירה ששררה סביבו, בלי הרוח שפעמה בחוגים מכריעים, לא יכול היה להביא את העזתו לידי הגשמה.

ועכשיו לשאלה המורכבת מאוד של תפקיד המחותרת. כבר אמרתי כי היתה השתלשלות של נסיבות אשר הכשירה את הקרקע להחלטת הבריטים לעזוב את הארץ, אבל שוב אני מדגיש ומחריף את הקביעה בנקודה אחת: מה נתן את הדחיפה האחרונה והמכרעת? אני עונה: החלטת או"ם.

ואפרט: המאבק בכל צורותיו, בכלל זה בצורתו החריפה ביותר של טרור, נמשך זמן לא מועט. נשאלת השאלה: מדוע הכריזה אנגליה על החלטתה לעזוב את הארץ דווקא ימים מועטים אחרי פתיחת העצרת של סתיו 1947 ולא קודם? הן כאשר פנה בוויין למזכיר הכללי של או"ם וביקשו לכנס את העצרת לדיון בשאלת ארץ-ישראל, הוא לא רמז אף במילה אחת להחלטת אנגליה לבטל את המנדט ולמשוך ידה מן הארץ. הוא גם לא התחייב באותו מיסמך למלא אחרי החלטת או"ם. ואם לא די היה בהסקת מסקנות אלו ממה שלא נאמר באיגרתו של בוויין למזכיר או"ם, באה תשובת שר המושבות של אז, קריין-ג'ונס, על שאלה שהוצגה לו בבית הנבחרים ואמרה את הדברים במפורש.

קריין-ג'ונס נשאל: מה משמע הפנייה הזאת אל או"ם - האם פירושה חיסול המנדט ונכונות אנגליה לצאת? הוא ענה: לא, לא זהו משמע הפנייה. אנחנו רק מבקשים הדרכה מאו"ם כיצד לנהל את הארץ להבא.

בשיחות פרטיות אחרי כישלון ועידת לונדון בינואר 1947, שבסיומה הודיע לנו בוויין כי כעת לא יהיה לאנגליה מנוס מהגשת הבעיה לאו"ם - ואנחנו הגבנו "אדרבה, ניפגש שם" - ניסה קריין-ג'ונס לאיים עלי, וכן ניסה איש משרד החוץ הידוע הרולד בילי לאיים על דוד הורוביץ, כי טעות הרת אסון בידינו אם אנו סומכים על או"ם. הם טענו כי או"ם זהו מעין מגדל בבל. הכל שם מפורר ומפורד, לא רק שאיש אינו שומע שפת רעהו, אלא חרב איש ברעהו. לא תתקבל שום הכרעה ובינתיים המצב בארץ ילך מדחי אל דחי. האנגלים היו בטוחים כי אחת משתיים: או יאשר או"ם למעשה את מדיניותו של משרד החוץ הבריטי, או בכלל לא תתקבל שום החלטה ברוב דרוש. ואז, ממילא, בשני המקרים האלה כאחד תינתן יד חופשית לשלטון הבריטי בארץ להחמיר לאין שיעור את משטר הדיכוי. רק אחרי שחשבונום זה הופר, נאלץ בוויין לקבל את הדין.

יש לזכור - רבים שוכחים זאת - כי ועדת או"ם (אונסקופ), שהציעה את חלוקת הארץ, אומנם הגישה שני דוחות, של רוב ושל מיעוט, אבל קיבלה פה אחד המלצה ראשונה אחת, והיא כי המנדט טעון חיסול ועל אנגליה לצאת את הארץ. הרכבה הכלל-עולמי של ועדה זו - מערב ומזרח, אירופה ואסיה ואמריקה הלטינית, שני דומיניונים בריטיים - חרץ מראש את דינה של ההמלצה לאישור על-ידי הרוב הדרוש

בעצרת הכללית. אנגליה מיהרה להסיק את המסקנה ממה שנגזר. ימים ספורים אחר הגשת דוח הוועדה לעצרת או"ם בסתיו 1947 - בערך הזמן שהיה דרוש לכינוס ישיבת הקבינט הבריטי - הודיע נציג אנגליה באו"ם על החלטת ממשלתו להסתלק מן המנדט ולנטוש את ארץ-ישראל.

*

נשוב עכשיו לתפקיד המחותרת, ביתר דיוק, לתפקיד שמילא הטרור במערכה שלנו. כשאנו משקיפים על התפתחות העניינים אחורנית צריך שיהיה ברור לנו, אם ננקוט לשון מתונה, כי הטרור בשום פנים לא המתיק את חיי המימשל הבריטי בארץ. להיפך, הוא יצר הרגשה בקרב הפקידות כי חייה תלויים לה מנגד, ובוודאי עורר מחשבות גם בצמרת השלטון באנגליה על היחלצות מן המצר על-ידי יציאה מן הארץ. אבל גם עכשיו ברור, כפי שהיה ברור אז, כי עצם חריפותו של הנשק הזה עשתה אותו לחרב פיפיות. סיכנונו היה גדול מסיכוייו.

הממשלה הבריטית היתה נאלצת כמו תמיד, בהמשך כל המערכה, להתחשב בדעת הקהל, קודם כל הבריטית. מבחינה זו היה הבדל יסודי בין שתי דרכי המרי העיקריות: ההעפלה והטרור. בעוד שההעפלה נשאה את הצדק בתוכה וקוממה את דעת הקהל נגד הממשלה, לא כן היה הדבר לגבי הטרור. גם הוא העיק מאוד על דעת הקהל, אבל הוא קומם אותה נגד היהודים. בייחוד חלים הדברים על מעשי הטרור הקיצוניים ביותר כרציחת לורד מוין ותליית הסרג'נטים. לכן פעלה ההכרה בצמרת היישוב ובנציגות הציונית, כי הטרור מחבל יותר בתוצאות המערכה המדינית משהוא מסייע לה. וכשאת שואלת אותי אם אני חושב כך גם היום, אומר: כן, בהחלט, גם היום. כל שיפוט של היום על העבר הוא שיפוט לפי מערכת הנסיבות שהיתה קיימת אז.

זאת ועוד. אלה הסבורים כי את יציאת הבריטים אנו חייבים בעיקרו של דבר לטרור, מתעלמים לדעתי משתי אפשרויות. הראשונה היא זאת: נניח שעם הגברת הטרור נעשה מצבם של הבריטים באזורי היישוב היהודי לבלתי נשוא - כי אז מה היה מונע בעדם לפנות אזורים מסוימים ולהתרכז ביתר חלקי הארץ? האם יד הטרור היתה מסוגלת לרדת לחייהם בשכם, בג'נין או ברחבי הנגב? האפשרות השנייה היא שאילו נשארה הבעיה תלויה בתוצאות ההתמודדות הישירה בינינו לבין הבריטים, שמטרתה השתלטותנו הצבאית על כל הארץ, היתה פורצת התקוממות ערבית ערב יציאת הבריטים ואזי היינו מוצאים עצמנו עומדים במערכה מול הבריטים והערבים גם יחד. תוצאותיה של מערכה כזו לא היו מוטלות בספק.

בסיכומי של דבר, אין ספק שהטרור חתר תחת אושיות השלטון הבריטי בארץ, אבל הוא גם תרם אפשרויות לחיזוקן, ואילו השלכנו את יחבנו עליו אין לשער כי היינו מגיעים לעצמאות בשעה שהגענו אליה - ואזי ספק אם היינו מגיעים אליה

אי-פעם. האפשרות שהיינו מגיעים לתוצאות אלה גם בלעדי הטרור עדיפה בעיני מהאפשרות שלא יכולנו להגיע לאותן התוצאות אלא הודות לו. עם זאת, יחסי האישי, כיהודי וכישראלי, כלפי המחותרת הוא שהבחורים האלה קידשו שם שמים. אין ספק בעיני שהם היו קנאי חרות ומתו מות גיבורים. אבל ההערכה המציאותית של האפשרויות והסכנות לא היתה מנת חלקם. התבונה המדינית היתה מהם והלאה. הם לקו בצרות אופק מבהילה. בעיני, למשל, רציחת לורד מוין היתה אחת ההתנקשויות הפוליטיות האבסורדיות ביותר, אם לגשת לעניין אך ורק מבחינת התכליתיות המדינית. מי ששלח את עולי הגרדום בקהיר לעשות את המעשה הזה היה תמיד דומה בעיני ליושב המרתף במשלו של סוקרטס, הרואה רק את רגלי האנשים העוברים ברחוב ומתאר לעצמו את דמותם לפי זה. מנהיגי המחותרת שישבו עצמם במחותרת לא היתה להם היכולת לסקור בראייה מפוכחת את הזירה המדינית ולהגיע לידי מסקנות מאוזנות.

*

באשר לשאלתך אם יש "כיסוי" - נדמה לי שכך שאלת - במציאות של היום להתחייבות שנטלנו על עצמנו כשחתמנו על מגילת העצמאות, אומר: לדעתי לא רק שההתחייבויות הכלולות במגילה נתמלאו, אלא שנמלאו במידה הרבה יותר גדולה משניתן אז לשער. כשרקדנו ברחובות או לשמע בשורת ההצבעה באו"ם - אל מה ששנו? ששנו או להחלטת או"ם שנתנה לנו רק 55 אחוז של שטח ארץ-ישראל המערבית. ואילו שיתפו הערבים פעולה על החלטת או"ם לא היה לנו כל פתחון פה לפתוח בהתקפה יזומה כדי להרחיב את תחומי המדינה. אבל הערבים לא שיתפו פעולה, ולא עוד אלא פתחו בהתקפה, ואנחנו השבנו מלחמה, והתוצאה היא שהיום משתרעת המדינה על קצת יותר מ-80 אחוז של ארץ-ישראל המערבית. זאת ראשית.

שנית, שטח המדינה כפי שהוחלט אז עליו היה מבותר לשלוש חטיבות נפרדות הנוגעות זו בזו רק בנקודה אחת. היום מדינת ישראל, עם כל היות גבולותיה מפותלים, מהווה חטיבה מרחבית רצופה.

שלישית, אז ששנו למדינה מצומצמת ומבותרת ש-45 אחוז מאוכלוסיה ערבים - כיום מונים התושבים הערבים במדינה פחות מ-15 אחוז.

רביעית, לפי ההחלטה היינו כפופים לברית כלכלית עם המדינה הערבית השכנה, שמשמעה היה שליטה בינלאומית על נמלי ים ואויר, מסילות ברזל וכבישים ראשיים, הכנסות המכס וכו'. היום חופשית ריבונותנו מכל מגבלות חבלניות כאלו.

חמישית, היום ירושלים החדשה כלולה במדינה ומשמשת בירה לה.

קיימנו את ההתחייבות לפתוח את הארץ לעלייה חופשית, קיימנו את ההתחייבות לגבי משטר של שוויון בלי הבדל גזע, דת, לאום ומין, ואם לא הגענו לשיתוף פעולה

בפיתוח המזרח התיכון הערבי, הרי רשת עזרתנו לארצות מתפתחות משתרעת על שלוש יבשות ועל פינה אחת של יבשת רביעית.

לא נתקיים סיכוי אחד חיוני ומכריע – השלום עם הארצות השכנות. נראה, כי יותר מדי נשענו בסברותינו לגבי העתיד על כוחה המחייב של עובדה קיימת. לא די הבאנו בחשבון את הזעזוע הנפשי העמוק שחוללה תקומת המדינה בארצות השכנות ואת כוחם המגובש של שינאה ויצר נקם שהשתלטו עליהן.

*

בזה לא תם החשבון. לפי דרכו של עולם, פתרונה של כל בעיה יוצר בעיות חדשות. כך בא פתרון הבעיה של חוסר בית לעם היהודי על-ידי עלייה המונית והוליד את בעיית המיזוג וההשתוות בתוך הארץ. עצם התנופה הכבירה של הפיתוח, שלא היתה אפשרית בלי זרימת אמצעים עצומים מבחוץ, הציגה בכל חומרתה את בעיית איזונו של משק הארץ. קליטתם המוצלחת בכללותה של המונים, ומפעל הפיתוח הגדול, העלו את רמת החיים ושילחו רסן מעל היצר להגיע לרווחה יותר ויותר גדולה עד לסיכנו החמור של ביסוס המשק, המאמץ העילאי של כיבוש העצמאות והצלחה במערכת דמים חולל תגובה של התעייפות מנשיאת נטל מצוות ורידוד הכרת האחריות הלאומית והחברתית. ההנאה השיכרונית מן החירות החדשה מזה, וריכוז מעייניו של כל פרט בהתבססותו הכלכלית ובשיפור מצבו החומרי מזה, הביאו לידי חיזיון מסוכן בחיי עמנו ששמו הפנמה, ולתקלה זו שתי תוצאות חמורות: הסחת הדעת בתודעת ההמונים מהסכנות הנשקפות לביטחוננו מזה והתרופפות הזיקה הנפשית להמוני העם בגולה מזה.

נוצר אצלנו פער בין ההווה והחוויה. המשך הגשמת הציונות עומד נוכח מיבחנוים קשים ומחייב התאזרות מחודשת.

הג'נטלמן

הלכתי אל משה שרת בכוונה ברורה לשמוע את תגובת התנועה הציונית העולמית להצהרתו המוזרה של עוזר שר החוץ האמריקני, פיליפ טלבוט,¹ שגרמה נחת רוח כזאת למתבוללים היהודים באמריקה.

כיוון שישבנו שעות הרבה, וכיוון שמשה שרת הוא מי שכיחן כראש ממשלת ישראל ומי שהיה שר החוץ, וכיוון שהוא כיום יושב-ראש הנהלת הסוכנות וחבר "הפיסגה הסוציאליסטית", שם יושבים הרולד ווילסון ו[ג'וזֶפֶה] סֶרֶגֶט, וגם מרכזו בידו את החוגים הרעיוניים במפא"י, ובכלל – גלש לו הראיון לשדות רחבים, קרובים ורחוקים. אנו צעדנו בעקבותיו, קוצרים את העומר אלומות אלומות.

שרת (נשען לאחור, משלב אצבעותיו ולאט): **אינני סבור כי הצהרת טלבוט משנה משהו למעשה. היא מגלה רקע של מושגים, לפי דעתי מושגים שאבד עליהם הכלח אפילו מבחינת המדיניות האמריקנית והמסורת המדינית של ארצות-הברית. יש לנו פה עניין עם מי שלא ידע את יוסף. שאלת מדוע צהלו אנשי "קאונסיל פור ג'ודאים"? והו בעצם העוקץ. כי המועצה הזאת של יהודים מתבוללים הוציאה מתוך המכתב צימוק שהיה במיוחד לפי טעמה ואותו הגישה בקול תרועה גדולה לציבור, (בזהירות ודייקנות שרתית) אם לדון לפי מה שהתפרסם בעיתונים. איש אינו בא לטעון כי העם היהודי מהווה חטיבה משפטית. זוהי הוויה היסטורית, עובדה עולמית ניצחת, שממשלת ארצות-הברית לא זו בלבד שלא כפרה בה מעולם, אלא חזרה ואישרה אותה כדבר המובן מאליו. המונח "העם היהודי" ("דה ג'ואיש פיפּל") הוא חלק בלתי נפרד של ריקמת הלשון השגורה בפייהם של מדינאים אמריקניים. יש גם מיסמכים רשמיים המעידים על כך. (מעייין בצרור ניירות) המושג העם היהודי, רגע אחד, מוטב נאמר – המונח. ובכן, המונח הזה קיבל בפעם הראשונה תוקף בינלאומי בהצהרת בלפור.**

* "מעריב", 15.5.1964. הובא ברפאל בשן, *יש לי ראיון*, עמ' 128-137.

1 פיליפ טלבוט, עוזר מזכיר המדינה האמריקני, שיגר לוועידת "המועצה למען היהדות" – ארגון יהודי-אמריקני אנטי-ציוני – שנפתחה בניו-יורק, מכתב שבו אמר כי הסטייט-דפרטמנט אינו מכיר ב"עם היהודי" כמונח במשפט הבינלאומי ("ג'רוזלם פוסט", 10.5.1964).

מדובר שם על הקמת בית לאומי לעם היהודי בארץ-ישראל. נוסח הצהרת בלפור כלול במנדט הארצישראלי מטעם חבר הלאומים, והמנדט נפתח במשפט רב-משמעות על הקשר ההיסטורי שבין העם היהודי לבין ארץ-ישראל. מה שמעניין אותנו ברגע זה הוא השימוש החוזר ונשנה במונח "העם היהודי". והנה, גם נשיא ארצות-הברית ווילסון סמך ידיו על הצהרת בלפור, וגם הנשיא הרדינג, שבא אחריו, מברך על החזרת העם היהודי לארצו. באחת מהצהרותיו שפירסם בין 1921-1922 הוא מרים על נס את (בהטעמה) שחזור ארץ פלשתינה כארץ מולדת בשביל העם היהודי. (באירוניה קלילה) איש מהם לא הוציא את יהדות ארצות-הברית מכלל מונח זה! בשנת 1922 קיבלו שני הבתים של הקונגרס האמריקני – הסנאט ובית-הנבחרים – החלטה משותפת, המחייבת הקמת בית לאומי לעם היהודי בארץ-ישראל. לשמוע עכשיו, בשנת 1964, מפי נציג של מחלקת המדינה, הצהרה היכולה להשתמע ככפירה בזכות קיומו של העם היהודי, דבר זה עומד בניגוד גמור לכל המסורת הממושכת הזאת ולמושגים השוררים בציבוריות האמריקנית עד עצם היום הזה. ברור, כי ההצהרה הזאת מחייבת תגובה מצד הציבור היהודי בארצות-הברית.

אני: מר שרת, אם כבר בסוגיות ציונות אנו עוסקים, האם אתה, כיושב-ראש ההנהלה הציונית, מסכים להנחה כי רק יהודי העולה ארצה הוא ציוני?

שרת (שקול-שקול, מתון-מתון, עקב בצד אגודל): מי שעולה ארצה בוודאי שממלא את המצווה הציונית העליונה, אבל תנועה גדולה איננה מורכבת רק מממלאי מצוות. תנועה דוגלת ברעיונות מסויימים, היא מקיימת ומפיצה רוח מסויימת, היא נאבקת בצורות שונות על הגשמתה של משאת נפש, וגם לאחר שמשאת הנפש הוגשמה הגשמה ראשונה, היא דואגת לביצורה ולהתפתחותה. בתולדות התנועה הציונית היו אישים רבים וציבורים שלמים, אשר לא קיימו את מצוות העלייה, גם כשיכלו לעשות זאת. (בקצת חגיגות) ואף-על-פי-כן, התקדמות המפעל הציוני והגשמת החזון הציוני לא היו אפשריות בלי מסירותם, יוזמתם ופעולתם.

שאלה: האם אתה רואה את אלה שאינם עולים כציונים סוג ב'?

שרת (בתקיפות מסויימת): לא! אינני רואה אותם כציונים סוג ב'. יש עולים רבים שמעולם לא השתייכו לתנועה הציונית, ומאידך גיסא מצויים ציונים רבים שלא עלו. שני התהליכים האלה משולבים, אבל ההרכבים האנושיים שלהם אינם זהים. (מרים קולו) יש יהודים רבים בתפוצות, אשר ציונותם היא נשמת אפם! היא התוכן העיקרי של חייהם הרוחניים והנפשיים והיא, במידה רבה, גם פעולת יום-יום בשבילם.

ואף-על-פי-כן, לא נסתייע להם לעלות. מי שמכריו עליהם שאינם ציונים, הרי הוא פוצע את נפשם.

אני: אמרת "מי שמכריו עליהם". מדוע לא נקרא לילד בשמו?

שרת (מקמץ שפתיו לרגע של כעס): הוא איננו ילד, ואני לא רוצה עכשיו להזכיר את שמו. אגיד כך: מי שנוקט בעניין זה הבחנה חותכת בין תקופת המדינה לבין התקופה שקדמה לה, על יסוד ההנחה כאילו לפני קום המדינה לא היו היהודים חופשים לעלות ועל כן אין לגנות את אלה שלא עלו, ואילו משהוקמה המדינה ניתנה לכל יהודי החרות לעלות – חוטא לאמת. גם בתקופת המנדט היה, למעשה, חופש עלייה בשביל המוני יהודים בעלי אמצעים די צנועים, אך הם לא השתמשו באפשרות הזאת. רק עליית אנשים מחוסרי-אמצעים, כלומר העלייה העובדת, היתה כפופה למיגבלות מספריות. התנועה הציונית בהיקפה הרחב תיבחן במידת היותה מנוף לעלייה מתמדת, אך ההסתדרות הציונית לא היתה מעולם ולא תוכל להיות גם עכשיו ארגון של עולים.

שאלה: יש רושם, בי מאז כניסת אשכול לכהונת ראש ממשלה השתפרו היחסים בין הממשלה והסוכנות, הן במסגרת המוסד לתיאום והן באווירה הכללית. האם זה נכון?

שרת: למען האמת עלי לציין, כי שיתוף הפעולה המעשי בין ההנהלה הציונית לבין ממשלת ישראל, במסגרת המוסד לתיאום, במשרדי הממשלה ובמחלקת ההנהלה, היה קיים גם בימי ראשות ממשלתו של בן-גוריון. לעומת זאת, לא הגענו גם עכשיו למלוא שיתוף הפעולה המתחייב והאפשרי בכל התחומים. יש ויש מה לתקן. מה שקרה הוא שינוי האווירה. (מעביר אצבעותיו בבלוריתו המטופחת בקפידה) שינוי זה הוא בוודאי פרי חילופי גברי בראשות הממשלה, אבל לא זה בלבד. לדעתי, חל שינוי ברור באווירה הציבורית של מדינת ישראל ביחס לזכות קיומה ולחשיבות תפקידה של התנועה הציונית גם בתקופת העצמאות.

אני: האם זו תוצאת הפסקת התקפותיו של בן-גוריון על התנועה הציונית?

שרת (כמי ששולף לאט-לאט פקק מבקבוק, ופתאום מטיח החוצה): אמת ונכון! עם פרישת בן-גוריון נפסק פולמוס עקר וטרדני בנושא זה, שנשתווה לו משקל מיוחד עקב היות אחד מבני הפלוגתא ראש ממשלת ישראל בכבודו ובעצמו.

אני: האם ידוע לך מה שורש יחסו השלילי של בן-גוריון לצינונות?

שרת (באירוניה מושחזת): שורשו של היחס הוא יותר בפסיכולוגיה מאשר בלוגיקה, ויש לי מושג די ברור מה הם השורשים הפסיכולוגיים לעמדה השוללנית של בן-גוריון כלפי התנועה הצינונית. (באותה אירוניה, אך חדה שבעתים) אבל לא הייתי חפץ לעסוק עתה בפסיכואנליזה. מכל מקום, דבר אחד מוכרח להיות ברור: אין בשום פנים להסתפק במושג "יהודי" כפותר את כל בעיות מדינת ישראל, ובראש וראשונה כפתרון לסוגיית הזיקה ההדדית בין המדינה והתפוצות. בקרב העם היהודי נטושה עכשיו מערכה נקודה. שמת נקודה? אני מודה לך. אפרש: אנשי "הוועד היהודי האמריקני", למשל, הם ללא ספק יהודים טובים וגם ידידים מסורים של מדינת ישראל, אבל לא מהם ייושע ולא מהם ייבנה החינוך היהודי בגולה – ובוודאי לא החינוך העברי. הם גם בשום פנים ואופן לא יעשו עצמם מנוף להגברת העלייה. ישנם חוגי חרדים בארצות שונות – מהם רבי-משקל – אשר לא יעלה על דעת איש לכפור בזכותם לגרוס את יהדותם לפי מצפונם, מסורתם והשקפת עולמם. אבל בקרב החוגים האלה ובמוסדות החינוך המתנהלים על-ידיהם, פסולה מדינת ישראל כדבר מינות, והאוזן קשובה לכל דבר שימצה הנפוץ על המדינה מתוך רגש נקם ושמחה לאיד. (כמצהיר) חיי העם היהודי בתפוצות הם חזית. עם כל היות המדינה נכס יקר ביותר, מוקד של גאווה לאומית ומקור של השראה בשביל המוני העם שבתפוצות, יש לראות את החיים היהודיים בגולה כשדה מערכה בין תפיסה ציונית לבין תפיסה בלתי ציונית או אנטי-ציונית של ההיסטוריה היהודית ושל עתיד העם היהודי. אין זאת אומרת עדיין כי התנועה עומדת עכשיו, בחזית זאת, במלוא הכוח, האומץ והמעש הדרוש. אבל זהו האתגר. (נזכר) אומרים כי "אתגר", הוא חידוד לשוני שלי – אבל לא אני חידשתיו. (אותו יום הוא טורח ומטלפן אלי אחר הצהריים ומתקן): אנא כתוב, כי המלה "אתגר" היא חידוש של אפרים ברוידא.

*

מצאתי את משה שרת נינוח, שלו, קצת מכונס בתוך עצמו. כתמיד בעל גינונים מלוטשים של ג'נטלמן. כתמיד מצוייד בהליכות מהוקצעות, לבוש בבית, לעת ערב, חליפה כהה צווארון צחור נוקשה, שפמו עשוי היטב, שערו מסורק בקפידה. הוא אינו נשמע מריר, אף לא מאוכזב, לא תובע זכויות-עבר – לא נוקם ולא נוטר. דיבורו בשובה ונחת, בלא רוגז, בלא ריתחה או חיצו לשון מורעלים. דומה, מתח האיש קו על העבר. השלים, פתח פרק חדש. מרגיזים אותו שני דברים: סילופי ההיסטוריה של עצמאות ישראל שנתרקמה בתקופת כהונתו כראש הממשלה ושר החוץ, ומעשים, מחדלים והצהרות של בן-גוריון. מוציא אותו מכליו דבר אחד: שיבושי לשון. זה פשוט גורם לו כאב פיסי. אופיו הג'נטלמני ללא תקנה אינו מתיר לו להגיב כשנוגעים במוקדי תבערה

אישיים, אלא בטון מינורי. דומה, מוכן האיש לבלוע – ולא לפגוע. מה לעשות? עניין של אופי.

הדירה מרוהטת בטעם מעודן, סביב-סביב פסיפס מזכרות: ציוני דרך למיצעדו הארוך של משה שרת בנתיבות ישראל, בשער האומות: אלבומי תצלומים מדרום-אמריקה, בובות מהוגג-קונג, סירת כסף מלאכת מחשבת מתנת דום מינטוף ממלטה; קערה מצועצעת, שי של [גנרל] נה-וין מבורמה; על הרצפה נח זכר לימי ראשית הקריירה המדינית שטיח רחב-ממדים, מתנת המלך עבדאללה. "עוד היום הוא שימושי מאוד!" מחייכת הגברת צפורה שרת. על הכוננית ניצב פעם אגרטל נהדר, מתנת קלמנטיס,² אבל הוא נשבר – כמו האיש שנתן אותו. את עבודתו כיושב-ראש ההנהלה הציונית לוקח שרת ללב. הוא מאורגן, מתוכנן, מסודר עד לפרטי הפרטים. אין בפנקס שעה שאין לה פגישה, ישיבה, דיון, התייעצות. יום עבודתו מתחיל בשבע ושלושים בבוקר ומסתיים, לעיתים, בחצות.

מתי הוא מתלהב? כאשר הופכים עימו בסוגיות לשוננו.

אני: ועדיין אתה קנאי לעברית כאשר היית?

שרת (קם ממקומו, מתחיל להלך אנה ואנה): **קנאי? אינני קנאי. אני נגד. אני רוצה ש"קול ישראל" העברי יהיה תרבותי ונכון כמו "קול ישראל" הערבי. הנה, בשידור הערבי אם מישוה תמעד לשונו ויבטא מלה לא כשורה – בושה תכסה את פניו!**

אני: ומה עם ה"את" אתה גורס "את" ?

הוא (בהתרגשות): **שמעני, ידידי! "את" היא סגולה יקרה – והנה באים ועוקרים אותה מן הלשון – הרי זה חוסר שחר גמור!**

אני: נו, ואולי אפשר לשמוע בהודמנות זאת איזו מילה עברית חדשה בהופעת בכורה?

הוא (בהנאה): **בבקשה, בבקשה. הנה מילה חדשה: "מידע" במקום אינפורמציה. איזו מילה ארוכה ומכוערת: אינ-פור-מצ-יה? שמע איך זה מצלצל: אני מבקש ממך**

2 ולדימיר קלמנטיס, שר החוץ הצ'כוסלובקי. מנאשמי "משפט פראג" שנפתח ב-20.11.1952, בו הורשעו הוא ואישי שלטון בכירים אחרים, רובם יהודים, כבוגדים ו"משרתי האימפריאליזם והציונות". הוצא להורג ב-27.11.1952. מ"ש נועד איתו ב-1947, בתקופת פעולתה של ועדת אונסקופ, שצ'כוסלובקיה היתה אחת מאחת-עשרה המדינות החברות בה.

מידע; בעניין זה אני מחוסר מידע. מילה שנייה – מילה טובה – שמע: "לפתוק". זהו היפוכו של לפקוק. פתוק – לשלוח פקק מבקבוק. הנה (מנפנף חולץ פקקים בידו) זהו מפתק! המקור במישנה: "פותקין את הביבין". לא כל המילים המיוחסות לי – שלי הן. אבל יש כשלושים-ארבעים חידושי לשון שחידשתי (כבעל אחוזות המתאר היקף טירותיו ושדותיו):

פיחות – שלי, לויין – שלי, ייצוג – שלי, תוואי – שלי, נוהל – שלי, לבטח – שלי, נזיל – שלי.

אני: ושירים אתה ממשיך לתרגם?

שרת (בצער): אין זמן.

צפורה שרת: אבל אתה כותב שירים, משה. ספר לו. (אלי) לפעמים, כשיש יום הולדת לנכדים, הוא כותב בשבילם שירים. נכון, משה?

אמרתי: אני רוצה לשאול אותך שאלה גלויה מאוד, מר שרת. בציבור קיימת הרגשה, כאילו החלטת לפרוש לחלוטין מזירת החיים הפוליטיים-ממלכתיים במדינה ועובדה היא: בכל הרכבי הממשלות וחילופי השרים בשנים האחרונות לא הוצע לך אף פעם תיק. האם הדבר נכון?

שרת (מוחלט, סופי, חד-משמעי): אני לא הייתי מקבל! (בתקיפות מפתיעה) לא הייתי מקבל! הם ידעו שלא הייתי מקבל! אגיד יותר מזה: יש תפקידים ממלכתיים שהוצעו לי – ולא קיבלתי, ויש תפקידים שלא הוצעו לי כי היה ברור שאדחה אותם! (אחרי הרהור) לא הייתי נוטל על עצמי תפקיד ממלכתי כלשהו בלי להתפטר מתפקידי בהנהלה הציונית, וזאת לא אעשה. (מתחבט דקה בחבלי-לשון) אה, איך לומר זאת? אגיד: כדי לא להפר אמונם של המוני האנשים, בעיקר בתפוצות, אבל גם בארץ, שהיו רואים בכך צעד של חוסר אחריות מצדי לגבי המשימה שקיבלתי על עצמי. אני מצטער שעלי להסביר את התנהגותי, אך נשאלתי וחובתי היתה לענות. ובכן, כשהחלטתי, בשלב מסוים, להיענות לתביעות וללחץ הנמרצים מאוד שהופנו אלי בארץ ובמרכזי הגולה לקבל עלי את התפקיד הנוכחי, (בגילוי לב) לאו-דווקא משום שלבי הלך אחריו במיוחד, לא מצאתי בליבי מפלט מוסרי מקבלתו. משקיבלתיו – הסקתי מזה את כל המסקנות. וזהו המצב לעת-עתה. נקודה.

על-כל-פנים, אני הולך ושוקע יותר ויותר בסוגייה זו הנקראת ההנהלה הציונית, ומתרחק יותר ויותר ממחשבה על תפקיד ממלכתי. אני מבקש לציין, כי מגעי עם

ראש הממשלה ועם שרי הממשלה שופרו בהרבה בתקופה האחרונה, הן משום השינוי שחל באווירה הכללית המקיפה את מערכת יחסי ההנהלה הציונית והממשלה, והן בחיך דקיק, המבצבץ בעד לשפם) מסיבות אישיות.

אני: יש לי עוד שאלה אישית מאוד, אך דומה כי ראויה היא להישאל ומעולם לא נתת תשובה עליה: מדוע לא נלחמת בבן-גוריון – כדוגמת פנחס לבון?

שרת (נבוך לחצי דקה. אחר-כך מעיף מבט רב-משמעות ברעייתו, הנותנת בו מבט רב-משמעות עוד יותר, מניח כפות-ידיי על ברכיו, משיב בשלוות נפש גמורה): לא נלחמתי אז בגלל מידה של אופי (מזדקף בגאווה) – וחוסר תכלית. מלחמה כזאת טמנה בחובה נזק אפשרי למדינה – ומזאת ביקשתי להימנע בכל מחיר. מצב המצור ומצב המלחמה הכפוי שאנו נתונים בו, מטילים מיגבלות מרחיקות לכת ביותר על חופש ההתבטאות הפומבית והפעולה הציבורית של מי שחושב עצמו לאזרח נאמן בחזית ענייני החוץ של המדינה.

אני: האם היו לך באותם ימים סיבות טובות להיאבק עם בן-גוריון?

שרת: היו והיו.

אני: מר שרת, מפתיע לראות כי אתה מדבר על הפרשה האישית הזאת שלך בלי כל מרירות. האם הזמן ריפא את הפצעים?

שרת (בשלוה): בלבי אין מרירות. (בכעס פתאום) ישנו רק דבר אחד שאני מתקומם נגדו תמיד בחמת זעם, ואלה הם סילופי אמת!

אני: כגון?

שרת: אה, ידידי, אתה גורר אותי יותר מדי רחוק.

שאלה: האם אתה מתכוון לסברה המתהלכת, כי הרכש הרציני של צה"ל החל רק אחרי פרישתך?

שרת: עובדה כרונולוגית היא כי הרכש התחיל אחרי שפרשתי, אך הצגת השתלשלות זו כסיבה ומסובב – היא סילוף האמת.

אני: נחזור עוד רגע ל"פרשה". מה היו יחסיך עם פנחס לבון בתקופת כהונתך כראש ממשלה?

שרת: היו לי די סיבות למורת רוח על פנחס לבון, אבל זה היה בגיזרה אחת. לא גרסתי, משום כך, פסילתו בגיזרה אחרת.

שאלה: האם אתה סבור, כי שני הצדדים ב"פרשה" חטאו בדבר שאתה נמנעת ממנו?

שרת: אם אתה שואל אותי, אני אומר: בלי ספק, גם הוזהרתי מפני כך! (בחשדנות-מה) לאן אנו מפליגים, בעצם?

אני: מייד נעבור למי-מנוחות. רק עוד שאלה אחת: האם בלבך פנימה אינך מתגעגע לעיתים לתפקיד ראש ממשלת ישראל?

שרת (בלי להסס רגע): לעיתים רחוקות מאוד-מאוד!

אני (לצפורה שרת): ואת, גברתי?

היא (כמעט מבוהלת): אני? לא. לא מתגעגעת!

אני: השבוע מלאו חמש-עשרה שנה לקבלת ישראל לארגון האומות המאוחדות. בתחום זה, בוודאי יש לך זכות ראשונים.

שרת (בסיפוק מלא): נכון.

אני: השבוע הצהיר מנהיג ציוני בארצות-הברית הצהרה מרעישה, כאילו סייע הקרדינל הקתולי ספלמן בגיוס קולות מדינות דרום-אמריקה להצביע בעד הקמת המדינה.

שרת (מושך בכתפיו): לא. דבר זה אינו ידוע לי. (חוזר ומהרהר כדי להיות בטוח) אינני זוכר סיוע כזה. (מנחת) לוותיקן היה באותם ימים חשבון לא לפתוח "חזית שנייה". חוד החזית העולמית הקתולית היה מופנה כנגד הקומוניזם. הם ראו את העם היהודי כבעל-ברית בחזית זאת. מאידך גיסא, קשה היה להם מאוד לעכל דבר הקמת מדינה יהודית כלשהי בארץ הקודש. אבל הם שקלו והחליטו, שאם יצאו נגד הקמת המדינה

הרי יקימו כנגד עצמם חזית עולמית שנייה ויפסידו את ברית היהודים במערכה נגד הקומוניזם. הוטיקן החליט, על-כן, לא להפעיל את הוטו לגבי תוכנית החלוקה מתוך שראה בכך "פְּקֶג' דיל" – איך תאמר זאת בעברית? (הופך במכמני הלשון הפרטיים שלו) נגידי, הסדר מאוזן – ליהודים מדינה ולדת הקתולית מרות על ירושלים בין-לאומית. לכן כה גדלה מרירותם באשר התברר להם, כי משטר בינלאומי עורבא פרח, והקטרוג שלהם היה אז לא על היהודים אלא על האו"ם שמעל באמון שנתנו בו ונמצא כי יצאו קרחים מכאן ומכאן.

שאלה: היית הראשון בישראל ששיגר מברק איחולים להרי טרומן ביום הולדתו השמונים. כיצד אתה מגדיר את זכויותיו המיוחדות לגבינו?

שרת (מייד, על המקום, כשכל סעיף מסודר בפיו על מחנהו ועל דגלו על הפסיקים, הנקודות, וההטעמות בפתיחתה ובסיומת): **אל"ף, טרומן תמך מייד עם גמר המלחמה בתביעתנו להעלאתם המיידית של מאה אלף מניצולי השואה.**

בי"ת, הוא פסל את תוכנית מוריסון-גריידי, שבאה כתחליף רקוח במשרד החוץ הבריטי להמלצות ועדת החקירה האנגלו-אמריקנית, ובמקום זה נקט עמדה בעד מדינה יהודית בחלק מן הארץ כפתרון לבעיה.

גימ"ל, הוא נתן הוראה ישירה בזמן הדיונים על תוכנית החלוקה – הוראה ישירה מהבית הלבן – למשלחת ארצות-הברית באו"ם לחדול מהלחץ עלינו לויתור על אילת. (בדייקנות המדוקדקת המיוחדת רק לו) בן-גוריון שיגר לו מברק-ברכה והודה לו על הנגב. זו טעות! טרומן פעל בעיקר בקשר לאילת!

דל"ת, טרומן הכיר במדינת ישראל משהוכרזה, להפתעת משלחת ארצות-הברית באו"ם, שעדיין טענה לתוכנית נאמנות כפתרון. מייד אחר-כך הסכים לקשרים דיפלומטיים.

שאלה: מדוע תמכו בזמנו הסובייטים בהקמת המדינה? הלא אתה צריך לדעת זאת מכלי ראשון?

שרת: זה פשוט. הרוסים חשבו כי הדרך היחידה לעקור את אנגליה מארץ-ישראל היא תמיכה בנו. הם סברו שכל תוכנית מחוץ לתוכנית החלוקה היתה משמשת פתח להשארת אנגליה בארץ-ישראל. המגמה האסטרטגית הראשית של הסובייטים היתה להנחיל תבוסה לאימפריאליזם בכל מקום שניתן. מעניין, כי בשעת הקרבות עם הערבים גינו הסובייטים לא פעם את התקפותיהם. (בחיוך מריר) שררה בינינו ממש אווירה של בעלי-ברית!

מה חשבו הסובייטים? הם חשבו כי עניין גידול האוכלוסייה של המדינה ייגמר בזה שעקורי המחנות יועלו – ותו לא. שאלתי פעם את אנדרי וישינסקי: "האומנם לא שיערתם מראש, כי מדינת ישראל, שהיא כולה פרי עלייה, תיהפך בעצמה לגורם כביר של עלייה המונית ותיוקק לעזרה עצומה לפיתוחה, והארץ שתוכל לתת לה זאת בממדים גדולים תהיה ארצות-הברית על מגביותיה, מענקיה ומלוותיה, ושתהליך זה יעורר ביום מן הימים הד חזק גם בקרב יהדות ברית-המועצות? האומנם לא שיערתם זאת?" ענה וישינסקי: "לא אוכל לאמור אם ממשלתי ראתה דבר זה מראש. אענה רק בשם עצמי: אני כשלעצמי לא חזיתי זאת!"

אני: ומבעיות חוץ – לענייני פנים. אתה הלא הממונה על הפעולה הרעיונית במפא"י...

שרת (מפסיק אותי בתנועת יד): ממונה? אין דבר כזה! אני יושב-ראש הנהלת בית ברל ויושב-ראש החוג הרעיוני המרכזי המתכנס בבית ברל – זה הכל.

שאלה: איזו פעילות רעיונית מתנהלת בימים אלה במפא"י?

שרת (בסגנון דיפלומטי): המפלגה עוסקת יותר מדי בענייני יום-יום, בבעיות מעשיות קצרות טווח, ואינה מקדישה די מרץ ותשומת לב לתהייה על עתידות ולקביעת מגמות התפתחות בטווח ארוך – משימות המחייבות מאמץ מתמיד של מחשבה. הוחלט עכשיו להקים במפלגה מטה לטווח ארוך, שיעסוק בתכנון כלכלי וחברתי.

שאלה: אתה שייך לאיזה חוג במפא"י?

שרת: אינני שייך לשום חוג. אני בחוג אחד עם שני בני!

אני: אתה עוד מקבל מכתבים מאנשים עימהם קיימת קשרים בהיותך בתפקיד ממלכתי?

משה שרת (בלי נוסטלגיה כלל, בחיוך רחב כמו היה מדבר על משהו אחר): כן. יש עוד יהודים בחוץ-לארץ הכותבים אלי לכבוד משה שרת, ראש ממשלת ישראל...

מ"המדינה זה אני!" – ל"אחרי המבול!"

משה שרת קיבלני בביתו בחמימות רבה. הוא רזה מאוד, אך שפע מרץ וחיוניות ורוחו היתה טובה עליו. תחילה חקר אותי למעשי ולמעמדי האקדמי ואחר-כך גילגל כמה דברים על ספרה של ברברה טוכמן תותחי אוגוסט ודיבר עליו בהתלהבות. להלן סיפרתי על מחקרי על המדיניות הבריטית בארץ-ישראל ועל תולדות רעיון החלוקה, שבגיני ביקשתי לשוחח עימו. כשאמרתי שאני רוצה לפתוח בתזכירו של ויקטור יעקובסון¹ אורו עיניו.

שרת: הוצאת זאת מפני! רציתי לומר לך על קיומו של המיסמך.

אני: זה מיסמך פוליטי ממדרגה ראשונה ומעניין ביותר. יעקובסון היה, ללא ספק, בעל תפיסה פוליטית מעולה.

שרת: ללא ספק. יעקובסון היה מן האירופים היחידים שהיו לנו בדיפלומטיה.

אני: ושנותיו בקושטא היקנו לו הבנה של הבעיה הערבית.

שרת: נכון מאוד. אגב, הוא אז טבע מטבע לשון שאני נוהג לחזור עליה. הוא נפגש אז עם עלמי,² אביו של מוסא עלמי,³ והלה אמר לו: "זה לא נכון שאנו מתנגדים לבוא היהודים לארץ-ישראל. להיפך, היהודים רצויים, הם גורם מעורר, מתסיס, מקדם. אבל השאלה היא שאלה של כמות. הם כמלה בלחם. כמות קטנה – חיונית,

* מתוך תרשומת שבוצעה במהלך הראיון ונמסרה לארכיון העמותה למורשת משה שרת.
 1 אביגדור-ויקטור יעקובסון (1869–1935). עסקן ומדינאי ציוני יליד קרים. ב-1906 נציג ההסתדרות הציונית בקושטא. בימי מלחמת העולם הראשונה ניהל את משרד ההסתדרות הציונית בקופנהגן. מ-1923 נציג ההנהלה הציונית בפריס וליד חבר הלאומים בז'נבה.
 2 יוסף אל-עלמי (1865–1924). היה בשעתו ראש עיריית ירושלים.
 3 מוסא אל-עלמי (1895–1984), עו"ד. יועץ משפטי לנציב העליון לענייני ערבים. בימי המרד הערבי שיתף פעולה עם המופתי האג' אמין אל-חוסייני. ב-1937 ברח לעיראק וחזר ב-1941.

אבל כמות גדולה מדי גרועה מחוסר כמות קטנה...” ואז יעקובסון השיב לו: “אתה טועה. אנו איננו רוצים להיות מלח. אנו רוצים להיות הלחם!”
אם אתה רוצה, זו כל תורת הציונות.

התחלתי בתיאור ראשי הפרקים של מחקרי. כשהגעתי לבוויין, ציינתי שכאשר בוויין נעשה שר חוץ הוא לא היה אנטי-ציוני ולא היה בור.

שרת: כאן אני לא מסכים איתך. בוויין היה בור. הוא היה דמות של אדם לא משכיל שלא קרא מימיו ספר עד שנעשה שר. הוא שאב את השכלתו ממיסמכים. לגבי הבעיה שלנו הוא התחיל את פעילותו כשר בשני חסרונות: אל”ף, לא היה לו מושג והבנה לגבי שורשי הבעיה הציונית והיהודית – הוא לא הבין את עומקה של הבעיה ואת רובדי התופעה. ב”ת, הוא סמך יותר מדי על ניסיונו בתיווכים ובמשאים-ומתנים וראה גם בבעית ארץ-ישראל בעיה כזאת. לזה צריך להוסיף, שבשלב מוקדם התפתחה אצלו ההשקפה שכל העניין תלוי במנהיגות – זו לא בעיה של הרגשת העם אלא מדיניות המנהיגות. זו תופעה שמוזכירה את יחסי האנגלים גם לגבי תופעות כמו “מאו-מאו” בקניה, או את יחסנו-שלנו אל הערבים והבעיה הערבית.

הגישה הזאת היא שהולידה את לטרון.⁴ בוויין לא היה מסוגל להתייחס אלינו ולתפוס אותנו כשלעצמנו. תמיד ראה אותנו, את בעייתנו כתלויה באחרים, כפונקציה של אחרים, הבעיה שלנו היתה לגביו – אמריקה. הוא התחיל בזה כאשר מישהו, בגמר המלחמה, עיבד לו את האינפורמציה שבגמר המלחמה לא רק שלא תהיה בעיה של עלייה לארץ-ישראל, אלא תהיה הגירה המונית מארץ-ישראל. הציר שמאחד את כל השלבים של גישתו לבעית ארץ-ישראל הוא שזו גישה של wishful thinking, שאופיינית לאימפריה בשקיעתה. זו ההרגשה והאווירה שמולידה הצהרות כמו למשל: “I’m not going to preside over the liquidation of the British Empire”

אומנם, כאן אני נזכר בשיחה שהיתה לי עם צ’רצ’יל ב-1951. זה היה בזמן הלוויית המלך ג’ורג’ השישי. נפגשתי אז עם צ’רצ’יל. הוא קיבלנו באולם הישיבות של הקבינט. זו היתה פגישה הראשונה עימו. היחיד שהיה נוכח היה אליהו אילת [הציר בלונדון]. ניסיתי אז לפתח בפניו את הרעיון של מעבר מאילת לים התיכון. אתה יודע – רכבת, צינור או משהו כזה. הוא הגיב: “למה אתה חותר? האם אתה מציע משהו במקום [תעלת] סואץ? אנחנו איננו חושבים לפנות אותה!” שוב, זה הלך מחשבה של wishful thinking.

4 מעצור מנהיגי היישוב ובראשם משה שרת ב”שבת השחורה” 29.6.1946.

אני: בוויין לא התחיל כאנטי-ציוני ובודאי לא כאנטישמי. יצרים אלה התעוררו אצלו כאשר החל לחוש בכישלון. הוא לא היה רגיל לכישלון.

שרת: לבוויין היה רובד אנטישמי.

אני: כמו לכל אנגלי.

שרת: נכון. אספר לך דבר שלא הייתי מספר לפרסום. בזמן אחת הישיבות בלונדון בחורף 1947, כבה לפתע האור. פקידים מיהרו להדליק נרות. בוויין העיר: "בעצם אין צורך בנרות. יש כאן בשפע "Jewish lights". בהזדמנות אחרת הוא אמר: "יש לנו בבית הקברות ב'היי' גייט" קבר של קרל מרקס ולידו הרברט ספנסר..."

אני: את הסיפור על ה"Jewish lights" פירסם העיתונאי ג'ון קמחי.

שרת: אני מניח שאני סיפרתי לו...

אני: אגב, בגסות כזאת הוא התנהג גם כלפי אחרים, במשא-ומתן עם צידקי⁵ הוא התבטא בגסות, כך שזה לא-דווקא מעיד על אנטישמיות.

שרת: משיחות אלה בחורף 1949 אני זוכר, שכשם שצ'רצ'יל השתעשע אחר-כך בחלום בדבר הסואץ, בוויין דיבר על הנגב.

אני: לפי כל העדויות שבידי, הנגב לא עניין אותם כבסיס. הם היו מעוניינים בו, אבל כדרך תחבורה, כקשר יבשתי.

שרת: בהקשר לעניין זה תגובת בוויין היתה "We have got our own ideas". אבל זה נכון, שעניין הקשר היבשתי הפך אז בעיניהם פְּטִישׁ.

אני: אני מתכוון להקדיש פרק רחב לעניין הוועדה האנגלו-אמריקנית.⁶ בניגוד להיסטוריוגרפיה המקובלת, אני חושב שזה היה מאורע מכריע והחמצת הזדמנות משועת של הבריטים והערבים.

5 איסמאעיל צידקי, ראש ממשלת מצרים.

6 הוקמה ב-1946. המליצה על עלייה מיידית של 100,000 עקורים מאירופה, לבטל את חוק הקרקעות של "הספר הלבן" מ-1939, להקים בא"י משטר נאמנות של או"ם עד לקביעה סופית של עתיד א"י.

שרת: נכון מאוד. תאר לעצמך, שהם היו מסכימים לבצע את מסקנות הוועדה. המיפנה שבועדה היה אל"ף, שחייב את האנגלים להצמיד את שאלת הפליטים לשאלת ארץ-ישראל; ב"ת ...

אני: ההופעה הציונית לפני הוועדה היתה חיונית. אי-הופעה היתה יכולה להוות כישלון פוליטי חמור.

שרת: אתה יודע, שהייתי צריך להילחם נגד בן-גוריון בעניין זה? הוא היה נגד הופעה לפני הוועדה. בשלושה פורומים הייתי צריך לצאת כנגדו ולהכריע ברוב: במרכז המפלגה, בוועד הפועל הציוני ובהנהלת הסוכנות.⁷ אגב, בעניין העלייה הבלתי לגלית, הנציב העליון ווקופ⁸ – אגב, שמרתי איתו על קשר [אחרי פרישתו] כל הזמן – שקראנו לו "נציב העלייה" מפני שבימיו היתה עליה גואה,⁹ אמר לי פעם בעניין זה [של העלייה הבלתי חוקית]: "אל תדבר איתי על זה. אילו הייתי במקומכם הייתי כמובן מארגן זאת, אבל אל תצפה ממני שאומר לך שאני תומך בזה..."

אני: אבל אחד הדברים המעניינים הוא שהאנגלים לא ניסו, ברצינות, למנוע את הוועדה מלהגיע למסקנות פה-אחד, שכל כך לא נראו להם. אחרי הכל, היו דרכים לנסות להשפיע לפחות על חלק מהחברים האנגלים.

שרת: נכון, אבל זו הג'נטלמניות האנגלית. אחרת איך תסביר את העובדה שבלטרון, לילה לילה אחרי כיבוי אורות, הייתי יושב וכותב מכתבים החוצה? נניח כבר לעובדה שהתירו לי לכתוב לאחר כיבוי אורות, אבל הרי צריך היה לעלות על דעתם פעם לברר מה קורה לכל החומר שאני כותב!¹⁰ אצל כל עם אחר לא היה ניתן לנו לקיים בקלות כזאת קשר [חשאי] סדיר כל כך עם החוץ.

אני: זה מביא אותי לעניין התנהגות אנגליה באו"ם. לפי כל הידוע לי, הם לא עשו כל מה שביכולתם להשפיע על מדינות באו"ם לתמוך בהם.

7 בהצבעה בהנהלת הסוכנות על ההופעה לפני הוועדה היו הכוחות שקולים; במרכז מפא"י – 16 בעד, 2 נגד; בוהפ"צ המצומצם – 16 בעד, 11 נגד; באסיפת הנבחרים – 63 בעד, 32 נגד (הלר, המדיניות הציונית, עמ' 13, 16, 32).

8 סר ארתור ווקופ. כיהן כנציב עליון 1931-1938.

9 בשנות כהונתו של ווקופ עלו לא"י 217,667 יהודים.

10 משה שרת היה עצור במחנה לטרון מ-29.6 עד 5.11.1946. ר' מאסר עם נייר ועיפרון – תכתובת מ"ש ורעייתו מתקופת המעצר; ירחים בעמק איילון – מכתבי מ"ש לאישים בתקופה הנ"ל (בהכנה).

שרת: זה נכון מאוד. הם עשו מאמץ להיראות נייטרליים. הם באמת לא מיצו את כוחם באו"ם בעניין זה.

אני: נעבור צעד אחד הלאה. מדיניות הפינוי שלהם. ראשית, החל מספטמבר 1947, ואולי קצת לפני כן – they meant it.

שרת: נכון מאוד. ואילו ידעת אלו צרות היו לי עם בן-גוריון בעניין הערכה זו של יציאת הבריטים!

אני: אבל בקשר למה שקוראים "התוהו ובוהו"?

שרת: אתה יודע, שאני כיניתי את זה "המעבר מלואי ה-14 ללואי ה-15"? כל עוד הם היו פה, הם נהגו לפי "המדינה זה אני!" כשהחליטו לעזוב – נהגו לפי "אחרי המבול!" מכל מקום, מדיניות פינוי כזאת – של חוסר כל דאגה למה שיקרה – היתה חריגה ממדיניות הפינוי שלהם בכל המקומות האחרים. בהודו ובורמה הם נהגו אחרת. יחד עם זאת, אני צריך להזכיר גם את הקרדיט: אצלם גדל "הבית הלאומי", קמו המוסדות שלנו, אצלם התחנכו פקידינו, וכו' וכו'.

אני: אבל לפי כל הנראה, "מדיניות הכאוס" לא היתה מכוונת דווקא נגדנו. נכון שבשלב הראשון אנחנו היינו הפגיעים יותר, אבל גם נכון שבשלב השני הערבים סבלו יותר.

שרת: מקבל את התיזה.

כאן נזכר שרת בשיחותיו האחרונות עם שר המושבות הבריטי ארתור קרייץ-ג'ונס.

שרת: פגישה אחת היתה בפרלמנט, במרפסת. קרייץ-ג'ונס שאל אותי: "מה יהיה כשתלכו לאו"ם? האם אתם לא חוששים?" וכאן בא ניתוח של חולשתנו באו"ם. זה מחזק את התיזה, שכאשר הבריטים הלכו לאו"ם הם לא התכוונו להתפרק מהעסק – כאן הוסיף שרת – לבושת, כאשר הוצאתי לאור את ספרי בשער האומות לא זכרתי את נאומו של קרייץ-ג'ונס בפרלמנט, שבו אמר במפורש: אל"ף, שאין הכוונה להעביר את הנושא לאו"ם, אלא רק לקבל עצה; ב"ת, שבריטניה אינה מתחייבת לקבל את העצה. עכשיו, במהדורה שנייה של בשער האומות, אכניס גם את זה.¹¹

11 ר' בשער האומות עמ' 60-61.

השיחה השנייה היתה בעמידה במזנון האו"ם. קריין-ג'ונס אמר: "אינני יודע מה בדיוק יהיה. בסוף תצא מזה מדינה יהודית, אם כי יותר קטנה, אבל בינתיים יהיו קרבות ויישפך דם".

אני: זו היתה הערכת בילי¹² ומשרד החוץ הבריטי. מה בדבר שאלת הבסיסים וחיוניות ארץ-ישראל לאנגלים?

שרת: זה לא היה פשוט לוותר על ארץ-ישראל. אומנם נמאס. אין ספק, שהשאלה שבה ועלתה על סדר יומו של הקבינט, ואין ספק, אם כי אין לי פרטים, שנשמעו שם קולות שעוררו את השאלה: מדוע בעצם אנו נשארים?

אני: [ראש הממשלה קלמנט] אטלי היה בעצם בעד פינוי.

שרת: ככה? לא ידעתי. אבל אין זה פשוט לחשוב על עזיבתה. אחרי הכל, זה היה מנדט שהקנה להם ישיבה בזכות. כאן, בארץ-ישראל, היתה בהירות בקשר לשלטונם. בהירות כזאת לא היתה בקשר לארצות השכנות. לא היה ברור מה יקרה במצרים. לעומת זאת, היה ברור שהיהודים יעשו צרות. הגישה היתה שאי-אפשר לצאת כנגד הערבים, ולכן צריך למצות את הדין עם הגורם היהודי. מכאן העניין הרב שהם גילו במניעת סעד בינלאומי לנו והשגת סעד בינלאומי לעצמם. את זה הם רצו כרקע לפעולה חזקה יותר נגד הטרור, רצו לייצר רקע שיאפשר להם אמצעים חריפים יותר, שהיו ממוטטים את היישוב, לאו-דווקא פיסיים אלא כלכליים ואירגוניים – לפגוע ב"בטן הרכה" שלנו, ואז, חשבו: "they will crawl".

ודווקא על רקע מגמות אלה היתה חשיבות עצומה לנצחוננו באו"ם. הערכת המצב שלהם לגבי האו"ם היתה משובשת. אל"ף, הם לא הביאו בחשבון את גרומיקו¹³ – זה באמת קשה היה להביא בחשבון; בי"ת, הם לא העריכו נכונה את עוצמת הזעזוע מהשואה; גימ"ל, היתה רדידות-מה בניתוחם את המצב הבינלאומי. ההרגשה של אחריות למעמדו וכוחו של או"ם בעולם היתה חזקה מאוד לא רק באו"ם, אלא עברה לכל מדינה. אונסקופ¹⁴ פעלה מתוך הרגשת אחריות לאו"ם – לכל החברים בוועדה זו היתה הרגשה שיוקרת האו"ם עומדת על הסף ואיש מהם לא רצה להיות הגורם

12 הרולד בילי, מזרחן בריטי. היה יועץ שר החוץ בוויין וחבר המשלחת הבריטית בבמועצת הביטחון.

13 כלומר את עמדת ברית-המועצות. אנדרי גרומיקו היה אז נציג בריה"מ באו"ם.

14 הוועדה המיוחדת של או"ם לענייני א"י (UNSCOP), המליצה ברוב דעות להקים בא"י שתי מדינות, יהודית וערבית, ולבנאם את ירושלים.

בפגיעה בו. סנדסטרום¹⁵ לא היה פרו-ציוני, אבל הוא לא רצה שיאשימו אותו בעשיית פלסתר מיוקרת האו"ם. הוא ראה שחלוקה זה הדבר היחיד שאפשר יהיה לגבש סביבו רוב, ולכן לחץ. זה הרקע לקפיצה בהשפעה בין הוועדה המדינית¹⁶ לבין עצרת או"ם.

לפני שנפרדנו, אמר מארחי ביוזמתו, מבלי שנשאל:

שרת: אני מאמין, שהטרור פעל פעולה כפולה. מחד הוא באמת הביא לאינטנסיפיקציה של ההרגשה ש"נמאס". מאידך, הוא דווקא חידד את ההרגשה שאין להיכנע לטרור, כי זו עלייה על דרך מסוכנת.

15 א' סנדסטרום, יו"ר אונסקו"פ. שופט בית הדין העליון, שוודיה.
16 הוועדה המדינית של עצרת האו"ם, בה היו מיוצגות כל המדינות החברות בארגון, הוסמכה ע"י העצרת ב-1947 לטפל בשאלת א"י. בראשה עמד לסטר פירסון, לימים שר החוץ הקנדי (בשער האומות, עמ' 62). ב"קפיצה" הכוונה לכשלון ההצעה האמריקנית לכונן בא"י משטר זמני של נאמנות בינלאומית, כנגד החלטת העצרת להקים בא"י שתי מדינות (שם, עמ' 207-208).

ההכרעה נפלה בלוקסמבורג

ההחלטה העקרונית לכונן יחסים דיפלומטיים עם גרמניה לא נתקבלה השבוע בירושלים. הכרעה זו נפלה, לדעת רבים, לפני כ-13 שנה – וליתר דיוק ב-10.9.1952 – כאשר נועדו בלוקסמבורג שר החוץ הישראלי דאז משה שרת והקנצלר המערב-גרמני דר' קונרד אדנאואר לחתימה סופית על הסכם השילומים. אותה פגישה, שנערכה באווירה של שתיקה כבדה ומעיקה, ללא לחיצות ידיים וללא השקת כוסיות אגב חיוכים דיפלומטיים, היא שהולידה למעשה את ההחלטה שנתקבלה השבוע בממשלה ובכנסת.

שוללי הקשרים הדיפלומטיים עם גרמניה היום – שהתנגדו בשעתם להסכם השילומים עד כדי הפגנות אלימות ליד בניין הכנסת – אינם מתעלמים מאותו תאריך היסטורי. הם רואים בו את ראשיתה של "ההידרדרות המוסרית", שהגיעה עד לכינון יחסים דיפלומטיים עם ממשלת בון. מחייבי הקשרים עם גרמניה היום – שתמכו גם אז בהסכם השילומים – רואים בהסכם לוקסמבורג מעשה של פיקחון מדיני, שתוצאותיו החיוביות אינן נתונות כיום לערעור.

לאחר שחלפו 13 שנה מתחילת הסכם השילומים, אי-אפשר להצביע עדיין על מכנה משותף בין שתי הגישות: המחייבים קשרים עם גרמניה רואים לנגד עיניהם עובדה מדינית שאי-אפשר להתעלם מקיומה; ואילו השוללים קשרים אלה גורסים כאותו רב-חובל טורקי שפסק "מלטה – יוקו" ומחק את האי מעל המפה, לאחר שלא עלה בידיו לגלותו בים.

דרך זו של ויכוח, הטוענת ללא הרף "גרמניה – יוקו", מקוממת את משה שרת, שנטל חלק מכריע בהחלטה על הסכם השילומים: "ההתנגדות לקשרים דיפלומטיים עכשיו היא או פרי דמגוגיה או תוצאה של גישה בלתי ממלכתית לחלוטין, כאילו עדיין היינו עם ללא מעמד בינלאומי, המשולל אפשרות של פעולה מדינית ומסתפק רק בנתינת פורקן לרגשותיו". כאשר שמע שרת על החלטת הקנצלר אהרד לכונן יחסים דיפלומטיים עם ישראל, התקשר אל ראש הממשלה לוי אשכול ויעץ לו, עצת ידיד, להביא את השאלה להכרעה מיידית וללא שהיות מיותרות. כך, מכל מקום, אומרת השמועה. שרת מוכן רק להודות, כי עמדתו בעניין זה ידועה מכבר, אך

* "דבר", 19.3.1965, במדור "בעקבות הכותרות".

”בהודמנות אחת הבעתי דעתי בעד הכרעה מהירה, ללא תנאים. אמרתי כי התשובה צריכה להיות – ‘הן’ חד וחלק להצעה הברורה שהובאה לפנינו”.

”ראיתי יחסים דיפלומטיים ככורה גמור”

האם סבר משה שרת אז, לפני 13 שנה, כי יש לכונן יחסים דיפלומטיים עם גרמניה?

הייתי בטוח בכך. חייבתי בהחלט קשרים דיפלומטיים. ראיתי אותם ככורה גמור, כתוצאה טבעית של התפתחות היחסים, והייתי בטוח כי היחסים הדיפלומטיים בוא יבואו.

כיום הוא מודה, כי לא חשב שהדבר יארך כל כך.

היה ברור לי כי כבוד ישראל והאחריות המוסרית הרובצת על גרמניה מחייבים שהיוזמה לקשירת יחסים דיפלומטיים תבוא מצידה. אבל היה ברור כי אם יוזמה כזו תבוא – טובתה המובנת מאליה של ישראל תחייב להיענות להצעה.

כיצד קרה אפוא, שאז לא נקשרו היחסים הדיפלומטיים? לדברי שרת, לא היתה הצעה מעשית כזו לפני יותר מעשר שנים.

אבל בממשלה היתה אז רגישות יתרה להלך הרוח ששרר ברחבי האומה נגד יחסים דיפלומטיים. הלך רוח שאני לא גרסתי אותו, ולא אני בלבד. היתה אז כעין נטייה שלא לדחוק את הקץ בעניין זה.

מדוע גרס עמדה בלתי פופולרית כל כך באותה תקופה?

לפי דעתי, הברירה להלכה שעמדה בפני מדינת ישראל היתה פשוטה, ולמעשה לא היתה כל ברירה. הברירה להלכה היתה לא לבוא בשום מגע עם גרמניה. זאת אומרת – לא לסחור עם גרמניה, לא למכור לה תפוזים או מוצרים אחרים; לא לקנות ממנה דבר; לא לקבל שילומים; לא לקחת הלוואות; לא לשלוח אוניות לנמלי גרמניה; לא לקבל תיירים גרמנים, וכך הלאה. תגובה כזו היתה אפשרית מצד קבוצות אנשים, שאין להם כל הווייה ממלכתית, החיים רק בעולם הרגש ושקועים רק בזיכרונות העבר. ברור, כי גישה כזאת עמדה בסתירה גמורה להווייתנו הממלכתית ולכל הנובע והמתחייב ממנה.

הויכוח הוכרע אפוא בשנים ההן, אומר שרת:

אם נקבע הקו, והוא היה מחוייב המציאות – לקבל שילומים, למכור תפוזים, לשלוח אוניות לנמלים גרמניים ולקבל תיירים משם, אזי המסקנה הטבעית מכל אלה היתה קשרים דיפלומטיים. שכן זהו הדפוס המקובל לעיצוב יחסים בינלאומיים. למעשה, מילאה הנהלת משלחת השילומים בקלן תפקיד של שגרירות, ואפשר היה להעלות על הדעת כי עם חיסול משלחת השילומים ייכוננו קשרים בדרג גבוה בינינו ובין גרמניה. יש עניינים המחייבים מגע בדרג גבוה. יש צינורות שרק דרכם אפשר להגן על עניין ביעילות.

יחסים דיפלומטיים אינם מסתמלים בעיניו של איש המדינאות במסיבות קוקטייל דיפלומטיות, בנגיגת הימנונים ובהנפת דגלים. תחום זה שייך לפרוטוקול. אבל במישור המעשי –

קשרים דיפלומטיים אין פירושם ידידות, אין פירושם ברית, אין פירושם הסכמה, אין פירושם יחסים לבביים דווקא. קשרים דיפלומטיים יכולים לשמש ומשמשים לעיתים קרובות אמצעי יעיל מאוד במריבה ובהתנגשות. זוהי הדרך היעילה ביותר להציג תביעה, להשמיע מחאה – לנהל דין-ודברים.

שרת אינו גורס את הצגת בעיית היחסים הדיפלומטיים כניגוד בין השכל ובין הרגש, שבו על השכל להכריע.

“תנועה אדירה של המטוטלת”
[אומר שרת]:

אינני סבור כי רגש יהודי הוא דבר זר לי, אבל אני כיהודי חושב שרגש יהודי חזק ואיתן בא על סיפוקו מן העובדה שגרמניה פנתה אלינו והציעה קשרים דיפלומטיים. דווקא מי שגורס, כי גרמניה של עכשיו נושאת באחריות לפשעי גרמניה הקודמת, חייב למצוא סיפוק ריגשי עמוק בעובדה הזאת. רק לפני עשרים שנה דגלה גרמניה בהשמדת העם היהודי, והנה עכשיו המדינה הירשת של אותה גרמניה פונה למדינת היהודים, לא רק מכירה בה, אלא מבקשת שתבוא עמה בקשרים המושתתים על שוויון בינלאומי. המרחק בין שתי מערכות היחסים הוא עצום ומזעזע. יש לפנינו תנועה אדירה של המטוטלת ההיסטורית. האין כאן סיפוק כביר לרגש הלאומי? שוב לפנינו הוכחה ניצחת, כי תקומת מדינת ישראל

היא הניצחון המכריע של ההיסטוריה היהודית על היטלר ומזימותיו. היסטוריה אינה מורכבת רק מהעבר. היא מקיפה גם את ההווה ואת העתיד.

מחנה השוללים מעלה טענה, שיש לה אספקט הינוכי: האם כינון היחסים הדיפלומטיים לא ייתן גושפנקה לטשטוש המחיצות בין תחום היחסים המדיניים והכלכליים לבין תחום היחסים החברתיים והתרבותיים?
אומר שרת:

יש תמיד אפשרות להביא בחשבון רגישות מסוימת של הציבור. קשרים דיפלומטיים עם גרמניה ודאי שאין פירושה הרגשת אחווה נפשית עם העם הגרמני. אבל ממילא קיימת בעיה של עמידתנו בחזית המדינית בתוך גרמניה. מדינה זו היא כיום מעצמה אירופית. אם נאבה ואם נמאן, יש לה השפעה הולכת וגדלה על החיים המדיניים באירופה ובעולם. האם נפקיר את הזירה הזאת אך ורק לתעמולה הערבית? ברור שעלינו להסביר, לעמוד בשער, להפריך אשמות שווא, כמו בכל גיזרה וגיזרה של החזית העולמית הקיימת כיום בינינו ובין הערבים. עניין קשירת היחסים הדיפלומטים זה מיבצע המשתלב במערכה העולמית הזאת. יש גם בעיה של כינוסים בינלאומיים המתקיימים בגרמניה. אני עצמי השתתפתי לפני כשש שנים במשלחת מפא"י לוועידת האינטרנציונל הסוציאליסטי בהמבורג. אילו אמרנו אז שלא נדרוך על אדמת גרמניה, היינו מוציאים מן הזירה הבינלאומית לא את גרמניה, כי אם את עצמנו. איני יודע עד כמה גרמניה של עכשיו כולה "גרמניה אחרת", אבל אני בטוח שישנם בגרמניה אישים רבים וחוגים רחבים המתקוממים בכל נפשם נגד הזוועות של משטר היטלר ומבקשים לכפר עליהן. במה אנו מעוניינים לעתיד לבוא? לחזק את ידיהם של אלה או למנוע מהם כל תמיכה מוסרית? אבל אני מבחין בין היחס הרוחני והמוסרי ליסודות שונים של החברה הגרמנית בימינו, ובין מערכת היחסים בין מדינת היהודים והמדינה הגרמנית.

כיצד רואה שרת את יחסי ישראל-גרמניה בעתיד, לאחר כינון היחסים הדיפלומטיים?

אני שומע, כי יש סיכוי להגיע לידי עמק השווה עם גרמניה בכל השאלות השנויות במחלוקת. לא לי לשפוט עד כמה סיכוי זה מבוסס. אבל נניח שלא נגיע לעמק השווה – כי אז יימשך הריב. אני סבור שאת הריב הזה אפשר יהיה לנהל ביתר תוקף ויעילות על רקע הקשרים הדיפלומטיים מאשר בלעדיו.

משה שרת על ישראלים ויהודים ועל דמוקרטיה

שאלתי: מר שרת, לשם מה צריך, בעצם, לקיים קונגרס ציוני?

יושב-ראש ההנהלה הציונית, יו"ר הנהלת הסוכנות היהודית, מי שהיה ראש ממשלתה של ישראל ושר החוץ שלה, צימצם לרגע עיניו הבהירות, ריכז אותן באיזו נקודה הרחק-הרחק מן החדר וגיבש את כל מחשבותיו בניסוח התשובה. אחר פתח בקול נמוך, איטי, רגוע – אבל בתקיפות כלשהי ובמלוא הסמכות:

משה שרת: הקונגרס הציוני הינו הפורום העולמי היחיד, שעל במתו מופיעים יהודים מכל חלקי העולם – וכוונתי כמובן לעולם הפתוח – כדי לתת ביטוי לזיקתם-הם, ולזיקת המוני העם היהודי, שהם נציגיו, למדינה; כדי לטכס עצה על חובתם להבטיח את המשך קיומו של העם, ולרכז את מעייניו סביב המדינה (באותו קצב בוטח) זוהי במה המאחדת יהודים על יסוד מספר הנחות יסוד – אחדות העם היהודי, שותפות לגורלו, ומעמדה המרכזי של מדינת ישראל בחייו ובעתידו (מדגיש) אין עוד במה עולמית כזאת!

אני: האם צפוי משהו מיוחד בקונגרס הכ"ו, שיפתח החדש בירושלים?

משה שרת: יש חידושים. בקונגרס הזה ייעשה, בפעם הראשונה, ניסיון לרכז אירגוני נוער יהודיים מן התפוצות, ולתת להם הודמנות להתבטא. יש מספר סוגים של אירגוני נוער יהודיים בעולם: יש אירגוני נוער ציוניים-חלוציים, הקיימים לשם חינוך נוער לעלייה לארץ, לשם כניסה לתנועה הקיבוצית. יש אירגוני נוער שהם ציוניים, אבל אינם מתחייבים דווקא על חלוציות; ויש אירגוני נוער יהודיים שאינם ציוניים – כמו אירגונים של סטודנטים, של מועדוני נוער שונים. אז אני אומר – הפעם ייעשה לראשונה ניסיון להביא לקונגרס את נציגי כל האירגונים הללו, לאפשר להם השתתפות במליאה ובוועדות, ולתת להם זכות דעה מיעצת. יוזמנו כמעט כל אירגוני הנוער חוץ מן הקצוות – אירגונים קומוניסטיים מצד אחד

* ראיון לקראת הקונגרס הציוני הכ"ו (ירושלים, דצ' 1964 – ינ' 1965), "במחנה", 22.12.1964.

ונטורי-קרתא מצד שני. (מרים יד אחת, פרושת כף למעלה) אלא מה – קיימת בעיה: באמריקה יש לאירגוני הנוער הווייה מיוחדת. ביבשת שבה קיים קיבוץ יהודי גדול כל-כך (במאמר מוסגר, כמעט לעצמו בקביעה של צער) ושהחבריא שלנו אינה נותנת על-כך לעיתים את דעתה! ביבשת זו ארגונים אלה אינם עצמאיים כאירגוני נוער, אלא מאורגנים ומודרכים על-ידי מוסדות ואירגונים של מבוגרים, כמו למשל אירגון "בני ברית". ביהדות ארצות-הברית יש שלושה זרמים דתיים. אלה הם הזרם החרדי, הזרם השמרני-קונסרוטיבי והזרם הרפורמי. לכל הזרמים הללו יש אירגון גג, אבל הם מהווים שלוש חטיבות נפרדת גם בחייהם הרוחניים וגם בחייהם הציבוריים. לכל שלושת הזרמים הללו יש אירגוני נוער הכפופים למוסדת מבוגרים. עדיין לא ברור לנו באיזו מידה יבואו אירגונים אלה לקונגרס.

בית הכנסת – מרכז החיים היהודיים

שאלה: הזכרת את העובדה, שביהדות ארה"ב קיימים מספר זרמים דתיים. האם אתה חושב שגם בימינו שמירת המצוות היא הדבר העיקרי של העם היהודי בגולה ובלעדיה לא יתקיים?

משה שרת: יהודי שאינו שומר מצוות מסויימות – נאמר, שהשבת אינה קיימת כלל בחייו – יהדותו מרוקנת מתוכנה, וללא שמירת המצוות, כל-שכן מהווה שמירת היהדות עבורו אתגר קשה יותר. היהודי זקוק אז ליוזמה אישית, כדי למלא את יהדותו בתוכן, ורק יחידים מגיעים לזה. פרצופם היהודי של יהודים כאלה מיטשטש. (מגביר קולו) מבחינה זו חשובה הדת בגלות יותר מאשר בארץ. אצלנו כל הדרכים הם במעגל של חיים יהודיים. אבל בניו-יורק, למשל, אין זה כך, כי האדם חי שם את חייו במסגרת כללית, שאינה יהודית. לכן, כל היסודות של ההווי היהודי – כקיום הפסח, כהדלקה נרות, כקידוש על היין (מהורהר כאילו נזכר בדבר-מה רחוק) כזמירות ליד השולחן בליל שבת – כל אלה מסייעים לשמירת היהדות. לכן, בית-הכנסת שם אינו רק מרכז לפלחן דתי, אלא גם מרכז ציבורי. בבית-הכנסת מתקיימים קורסים, הרצאות על יהדות ועל ענייני דיומא, לעיתים קרובות צמוד לבית-הכנסת גם בית-ספר עברי. יחד עם זאת, אין פירוש הדבר שכל שלושת מיליון היהודים בארה"ב, המשתייכים לזרמים שהזכרתי קודם, הולכים דרך קבע לבית-כנסת – אבל, בכל אופן, בית-הכנסת הוא מרכז החיים היהודיים שלהם. (מחפש אחר הגדרה אחרת) זהו התא היסודי של ריקמת החברה היהודית. אך אין זאת אומרת גם, שיהודים שאינם משתייכים לזרמים אלה, אינם הולכים כלל לבית-הכנסת.

אני: אין ספק, שצעירים ישראליים רבים מתקשים ליצור זיקה וקשר מודע עם יהודי

הגולה. יש לכך סיבות רבות. איך ניתן לתקן זאת ועל מה לדעתך צריך לבסס את הקשר?

י"ר הנהלת הסוכנות (עונה מייד): החדרת הזיקה של הנוער בארץ ליהודי הגולה מעמידה בפני החינוך בארץ אתגר רציני! (בכבוד ראש) מעמדנו כמדינת ישראל מחייב זיקה של יהודי הגולה אלינו, אבל אנו חייבים גם לשמור על זיקתנו אליהם. יסודות הזיקה בין היהודים כולם, כפי שמונה התנועה הציונית, הם (מונה באצבעותיו) אחדות היסטורית יהודית, אחדות העם בהווה, ומדינה ישראל כפתרון לבעיית חוסר הבית של העם. פירושו של דבר, שאנשים פרטיים יכולים אומנם לחיות בחופש במקומות שונים בעולם - אבל הכרחית ארץ אחת, שבה יהיה העם ריבוני לגורלו.

"די אבל לא מספיק!"

אני: מה מקום החינוך לתודעה יהודית והכרת המסורת שלנו במכלול זה?

משה שרת: ודאי שהחינוך בארץ צריך לכלול יסודות מסורת (ברגש) אם סטודנט ישראלי, הנמצא באמריקה, למשל, מודמן למשפחה יהודית שם לסעודה ערב שבת, ואין לו מושג "קידוש" מהו (נרעש באמת) הרי זה מעורר פלצות! (בפסקנות) אנו חייבים לכלול בחינוך אצלנו יסודות של מסורת! (מהורהר) עברו עלינו עשרות שנים של כיבוש קרקע, של מערכה. עסקנו בבניין, חשבנו על העתיד - ולא נתנו די את דעתנו על ההווה, על אורח החיים. (מתנער לפתע) כתבת די? "די" ולא "מספיק" - אני נלחם בשימוש במילה "מספיק" שלא כתואר הפועל! (ממשיך, תחילה בחיך) הבעיה העיקרית שעמדה עד עתה לפנינו היתה כיצד אנו עושים, לא כיצד אנו חיים. היינו מרוכזים בהישגים שלנו ולא במידות שלנו, והדבר מורגש עכשיו מאוד. אין זו רק בעיית מקומה של המסורת היהודית בחינוך. זה הרבה יותר מזה! זה עניין של אורח חיים כולל, משטר יחסי האדם.

אתן לך דוגמה: התנועה הקיבוצית, למשל, שאפה עד עתה לכיבוש ולהישגים - וחיי המשפחה לא עמדו במרכז בעיותיה והתעניינותה. אבל עכשיו בעיות אלו מעסיקות יותר ויותר את אנשיה! ענייני אורח חיים, מקום המסורת היהודית בחינוך, בעיית הזיקה ליהודי הגולה - כל אלה צריכים עתה יתר תשומת לב, והגיעה השעה לכך. לגבי הזיקה אל העם בתפוצות, הנה דוגמה אחת: הייתי לא מכבר בטקס גדול של הנוכת אוניברסיטת תל אביב. היה טקס גדול באמת (בחיך שובבי עם זיק בעיניים) נאמו נאומים רבים. והנה קם איש חשוב ונאם, ולא סתם שפץ ברכות, אלא העמיד בפני שומעיו אתגר. והאתגר - בעיית הכשרת המורים. הוא אמר: תפקידה המרכזי של אוניברסיטת תל אביב להעמיד מחנות גדולים של מורים. אין אנו יכולים להסתפק במספר המורים שאנו מחנכים עתה, ועוד ועוד בעניין זה. אבל

כל אותו הזמן דיבר אדם חשוב זה על בעיית המורים בתחומי הארץ בלבד, ולא אמר אף מילה אחת על המוני העם היהודי בגולה, המצפים שישלחו להם מחנכים מישראל (בלהט) והרי אפילו לשם טובתנו בלבד, כדי שהמונים אלה יעלו וישפרו ויבצרו אח מעמדנו כאן, אנו חייבים לתת את דעתנו עליהם!

מה ההסתגרות הזו?! כלום שכחנו בכלל איך הגענו ארצה ומה התזון שהבאנו הנה? (נסער) בפירוש נאמר במגילת העצמאות, שישאל תהיה בית לעם היהודי! (קולו גובר עוד יותר) ואותו נואם נכבד לא הזכיר כלל את הצורך בהכשרת מורים שילכו לגולה! (אחרי הפסקה קצרה, בלא-מעט צער כן) זה היה שר החינוך והתרבות, השקוע כל כך בענייני יום-יום עד כי החמיץ הזדמנות לנטוע גרעין של זיקה לגולה בקרב קהל רב ונכבד כל-כך.

מיהו כיום ציוני?

שאלתי: מיהו, לדעתך, כיום ציוני? האם באמת יכול להיחשב ציוני סתם יהודי טוב התורם למגביות ואינו עולה לארץ?

משה שרת (בפורטוב זעף): רגע אחד! ציונות היא תורה – ולא אירגון של עולים! אם נאמר שציוני הוא איש העולה לארץ, פירושו של דבר שציונות אינה אמונה, חזון וחינוך – אלא פעולת עלייה בלבד. זוהי פשטנות לומר כך – וזהו שיטוח גמור של הבעיה.

ההסתפקות בהגדרה "יהודי" במקום "ציוני" לגבי מי שאינו עולה, איננה הולמת את העובדות. יש יהודים ברחבי העולם, שהינם אנטי-ציונים עד היום. הם שוללים את הערכים שעליהם הוקמה המדינה. למשל, נטורי קרתא, או "המועצה למען היהדות" באמריקה, שהיא גוף אנטי-ציוני ממאיר. אז מה, נשלול את זכותם להיקרא יהודים? או נתפשר אתם? (בהחלטיות) לא ולא, אנו ניכנס למערכה נגדם! אבל בשם מה נכנס למערכה נגדם? בשם היהדות? (מתפלא) עם "נטורי קרתא" ניכנס למערכה בשם היהדות? הרי אנו מוכרחים לדגול באיזו תורה, כדי להילחם איתם על-פיה. ומהי התורה הזו? הציונות!

תמיד היו ציונים רבים, מהם דגולים, שלא עלו מייד ארצה. היה דר' וייצמן, שלא עלה בתקופת העלייה השנייה, אבל הודות לו קיבלנו את הצהרת בלפור, שהניחה את היסוד להקמת המדינה של היום – ואם לא עלה, כלום תשלול ממנו את הזכות להיקרא ציוני? (קצת מסתייג) נו, מובן שאלה המתכחשים לגמרי לצורך לעלות ארצה – סותרים את עצמם. קיימת כאן מערכה, שהרקע לה היא התנועה הציונית. אבל אם נאמר שהציונים הם רק עולים – אזי אין מקום לקונגרס הציוני, על כל מאות ציריו מארבעים ארצות ברחבי העולם; ואם נאמר שציונות פירושה עלייה

בלבד, הרי שאין לנו כל תפקיד בגולה, כי יישארו בה תמיד המונים! ואנו מה – נפקיר אותם?

משה שרת, בחולצה לבנה, מכנסיים כחולים עם קפלים חדים, בנעלי בית – כולו שקט, שלוה, נימוס לקרוב ולרחוק – הייתי אומר – אצילות. גם כשהוא נרגש, בלהט הדיבור, מייד הוא מנמיך את קולו, מחייך חיוך סלחני, כאומר: התלהבתי מדי? עיניו בהירות, עירניות, סוקרות אותך היטב בין תשובה לתשובה מעשה דיפלומט מנוסה ובקי. כשהוא מדבר, כולו מאמץ וריכוז – כי אצל שרת כל משפט מנוסח להפליא בעברית הצחה המפורסמת שלו, ומה שאצל אחרים יכול להישמע כמליצה – אצלו הוא טבעי וברור בהחלט.

הנימוס המפורסם שלו גורם לכך, שהוא מוכרח להגיש לך את ספל התה, לדאוג שתיטול סוכר, וכשאינך טועם, חלילה, מן העוגה שהוגשה לך – הריהו מסב מייד את דעתה של רעייתו צפורה: "צפורה, ראי, הוא אינו אוכל מן העוגות!" הנה מצלצל הטלפון ומן העבר השני בוקע קול. שרת: "אני מצטער, אינני מוכן עכשיו למאמץ טלפוני. אבל להקשיב? כן, להקשיב אני מוכן תמיד!"

מסביב, בחדר המגורים הגדול שבדירה, בשכונת רחביה בירושלים, ארונות ספרים מוארכים, ובהם מאות רבות של כרכים. ביניהם, זה בצד זה, ספרי מקרא, ספרי סוציולוגיה, כל כתיבי ברל כצנלסון, ספרים על המזרח הרחוק וספרי כלכלה. בחדר הרבה פסלים ופסלונים מעץ ומשנהב, זכר למסעותיו הרבים. מנורת עמוד זורקת אור אפלולי במקצת והספה הרכה, הווילונות הכבדים והשטיחים יוצרים אווירה של חמימות. בינתיים מציץ שרת בנייר שבידי ורואה פרטים על חדרו. הוא אומר: "נו, יהיה כך. אבל אל תשכח את הציורים" – והוא מושיט ידיים לצדדים, סוקר בחיבה את הקירות המכוסים תמונות רבות – "את הציורים מהארץ ומחוץ-לארץ – שלא תשכח!"

צעירים בעסקנות ציבורית פוליטית

שאלתי: מר שרת, אם...

משה שרת (בטון קפדני של מורה המעיר לתלמיד): לוו! לוו!

אני: צעירים אינם נוטים לעסקנות פוליטית וציבורית ורואים בעסקנות זאת צדדים שליליים רבים. מה היית אומר לצעיר מתוך ניסיון חייך על עניין זה?

משה שרת (פסקני): הייתי מייעץ לו שלא יעמוד מנגד – כי מה יועיל אם לא יעשה דבר? בעומדו מן הצד לא יועיל מאומה – ואת יכולתו האישית יוציא

לריקן! – רשום: אדם האדיש לצורכי ציבור, לענייני הכלל, הריהו אדיש כלפי עצמו, כלפי עתידו. בטווח ארוך אסור לו להיות אדיש – והטווח הארוך הוא בלבד הראוי לאדם רציני!

אני: ובכל אופן, מה הדרך שאתה מייצע לו לבחור?

משה שרת: הייתי אומר לו: עליך לבחור בין המסגרות הציבוריות הקיימות את זו המבטאת, או שנועדה לבטא, את הלך מחשבתך, ולהצטרף אליה על-מנת לחפש ולמצוא בתוכה צעירים כמותך, שיתנו יד לתיקון הדברים שאינם נראים לך מבפנים. ואם לאחר בדיקה ועיון לא מצאת שום מסגרת אשר גם להלכה מבטאת את הלך מחשבתך על הדרך שבה חייבת המדינה ללכת, ועל המגמה אשר בה יש לעצב את חיי החברה שבתוכה – אם זו תהיה מסקנתך, או כמו שנהוג לומר, אם זה יהיה "המימצא" של חקירתך, אזי עליך להתחיל לחפש אנשים המרגישים והחושבים כמותך לשם יצירת מסגרת חדשה. רק במקרה שגם בשלב השני של העיון תעלה חרס בידך, אזי מבחינה מצפונית אולי לא תהיה לפניך ברירה אלא להישאר בדד במערכותיך. אבל גם אז אין פירוש הדבר לנהוג אדישות כלפי מה שמתהווה סביבך. עליך לבדוק בכל מקרה מהו הגוף הצודק בעיניך, ולתמוך בו לגבי אותו עניין, או להיות פעיל ומשפיע באותו חוג או תא חברתי, שאתה ממילא משתייך אליו, גם בלי לגשת מייד ליצירת מסגרת חדשה (נראה שהעניין נוגע לליבו. משה שרת מתרווח בכורסה הרחבה, מושיט יד לאמור: "דגע אחד!" וממשיך בקצב הכתבה ממש) יש כאן עניין הטעון הבהרה. אדישות לגבי עתידה של חברה – אם תלך בדרך זו או זו, או חלילה תלך בתוהו-לא-דרך – אדישות זו אם תתפשט ותהיה לנחלת הכלל, עלולה להפוך לנגע שיפורר, ובסופו של דבר גם ימוטט את החברה. הוא עלול להביא את המדינה לכלל חורבן או כליה, במיוחד במדינה כשלנו, שחייה תלויים לה מנגד. על פי רוב, מתלבשת לה אדישות זו בדמות של שלילת הפוליטיקה ובסלידה ממשטר מפלגתי. צעירים עלולים להיתפס לדעות כאלו, אבל אי-אפשר לקיים חיי חברה תקינים בלי פוליטיקה. אי-אפשר לקיים דמוקרטיה בלי מפלגות. עלינו להבין מהי פוליטיקה. (בניסוח של מורה ותיק) פוליטיקה פירושה חזות העתיד מתוך רצון פעיל ומגמה ברורה לעצב את החברה לעתיד לבוא. חברה שאין לה פוליטיקה, מדיניות, הריהי נגזרת אחרי זרם המאורעות בלי לנקוט יוזמה כיצד להשתלט עליו. כזה היה, וכזה יכול היה להישאר גורלו של העם היהודי אילולא קמה הצינות. הופעת הצינות על במת ההיסטוריה היהודית היתה בה בשורה כי יש לעם היהודי מדיניות, וכי העם היהודי הציב לעצמו מטרה לגבי עתידו והריהו מתארגן להגשמתה.

אי-אפשר לקיים דמוקרטיה בלי מפלגות
שאלה: אבל אם יבוא מישהו ויטען שהוא סולד מהתככים שבחיים פוליטיים?

משה שרת: כמובן שכל נכס חיובי עלול להשתבש ולהסתאב. פוליטיקה עלולה ליהפך לפוליטיקניות. אבל על כגון דא כבר נאמר במקרא "אכול דבש הרבה לא טוב" (נזכר) זה בספר משלי. באמת כדאי שתבדוק את הפסוק (ממשיך בעניין הקודם) ובכן, אם באים לנסח מדיניות, עלולים להיות בעניין זה חילוקי דעות בתוך חברה חופשית. אנשים השותפים בהכרה למדיניות מסויימת, זאת אומרת, שותפים לראיית פני הדברים לעתיד ולדרך בה יש לפתור את בעיות העתיד – אנשים אלה מהווים גיבוש חברתי מסויים, ושם הגיבוש הזה: מפלגה (מעין מבט אל דף הנייר) רשמת?

(בריוו מחשבות ומצח מאומץ) אמרתי, כי בלי מפלגה לא תיתכן דמוקרטיה אמיתית (נאנח) את, זה עניין ארוך להסביר... בלי הגיבושים החברתיים הללו, מתפוררת החברה לאישיה ולפרטיה ומאבדת את הכושר להתוות לעצמה דרך מסויימת, ולעשות את המאמץ המשותף כדי ללכת באותה דרך. היא מאבדת גם את חוש הרציפות של הזמן, את הקשר בין עבר ועתיד.

(מצייר בדמיונו תמונה) נתאר לעצמנו בחירות לכנסת בלי מפלגות בכלל. אזי אין גבול ליחידים או לקבוצות הקטנות שיופיעו על הבמה הציבורית ויתבעו אמון לעצמם על-ידי בחירות. הציבור יהיה מבולבל ונבוך. לא תהיה לו אמת-מידה לגבי מדיניות האנשים הללו וכושרם. נניח, שאיכשהו הורכבה כנסת ממעין "מגדל בבל" כזה (תנועת ביטול ביד) נניח שאיכשהו תתלכד בתוכה קבוצה שתפעל ביהוד ותהווה ממשלה. נניח שאותה ממשלה נכשלה (בתמיחה עמוקה) את מי יכול הציבור לתבוע לאחריות? הקבוצה תתפורר וחבריה ייעלמו מעל הבמה הציבורית.

לעומת זה, אם מפלגה כלשהי מופיעה בפני הציבור, מתווה תוכנית מסויימת, תובעת לעצמה אמון כדי להגשים את תוכניותיה לעתיד על-סמך פועלה – אם היא תכשל כשתהיה בשלטון, יש בידי הציבור לתובעה לאחריות על-ידי מניעה האמון ממנה לעתיד! (בתוקף רב) דמוקרטיה אין פירושה שקט וקיפאון. פירושה תסיסה ופעילות!

שאלה: האם אינך חושב, שבחיים החברתיים והרוחניים ואף הבידוריים של הארץ, נוטים להישען יותר מדי על העבר, על "הימים הטובים ההם", ולהיות נוסטלגיים יתר על המידה?

משה שרת (מחליק על שערותיו הכסופות, בקול חרישי): להסתכל אחורה – זה טבעי. אבל כששוקעים לגמרי בזיכרונות עבר ובהרגלי עבר (ובחיוך קצרצר) אפשר להשתמש במליצה? ובכן, כשהעניינים טחות מראות את המתחדש, או את המאיים בערפילי

העתיד, הרי זה עלול להגיע לקיצוניות מזיקה. אבל יכולה להיות גם בעיטה בעבר, וגם זה לא טוב. לא, בהחלט לא! (קצת באכזבה) גם זוהי בעיה חינוכית: דעת העבר לשם הבנת העתיד.

(היו עוד שאלות רבות – על ענייני ספרות, חידושי לשון, דרך עבודה – אבל משה שרת פסק):
די. לפעם זו – די. השאר יהיה אולי עניין לפעם אחרת. וחוץ מזה (בטון מנוסה) בחיים
אף פעם אי-אפשר להשיג מאה אחוז. אתה צריך להסתפק במה שאפשר להשיג!

ביקורת עצמית כיום על תקופת השואה אינה מוצדקת

משה שרת נכנס. שערותיו, ששיבה זרקה בהן, סרוקות בקפידה ולבושו פשוט. חולצה פתוחה (רק לצורך הצילום ענד עניבה) ומעיל קיץ בהיר וקל. שבעים שנותיו אינן נשקפות מהופעתו, שהיא גם היום דרוכה ונמרצת. הוא יושב-ראש ההנהלה הציונית והוא נתון כולו בכבשונן של בעיות קיום העם.

הוא פותח ואומר: קיומו של העם היהודי תלוי בתודעת ייחודו. ייחוד הכולל את כל היסודות המיוחדים להוויית העם היהודי כחטיבה אנושית מיוחדת במינה בדברי ימי עולם: דת, שהיא אחת ויחידה לעם היהודי, והעם היהודי אחד ויחיד לה; הכרת האחדות העולמית של העם, כולל הכרת היות העם מרוכז סביב מדינתו; וההכרה כי קיומו תלוי בעתיד המדינה. (הדברים נאמרים אומנם בנחת, אבל בנימה של החלטיות. הם קולחים בשטף ובדיוק תוך הקפדה על הגייה נכונה של כל מילה, וניכר בו בשרת כי הוא חי את הדברים) הנחות אלה באות לשלול כמה תורות מופרכות: התורה כי העם היהודי יכול להתקיים אך ורק בכוח דתו; התורה כי היהודים, הנחיתים בין אומות העולם, יכולים להיחשב אזרחים לכל דבר, בני מולדות שונות, אשר רק דתם, ונוסף לזה לכל היותר זיקה נפשית מסוימת שלהם לארץ מולדת עמם, מבדילה בינם ובין חבריהם לאזרחות.

במקביל לזה (מוסיף שרת) הייתי מציג כעיקר עיקרים לגבי חיי המדינה בהווה, ולעתיד לבוא, את תודעת ייחודה לא כמדינה בפני עצמה כמדינות כל הגויים, אלא כמדינה שהיא נחלתו של עם המפוזר בכל קצווי תבל ואשר עתידה תלוי בו, בזיקתו של העם אליה, אבל גם בזיקתה אליו. גם התלות הזאת של המדינה בתפוצות יש בה ייחוד לעומת כל אומות העולם. זהו גורל וזהו יעוד. המדינה הזאת והעם הזה חייבים לתבוע את התודעות האלה מעצמם, ולתבוע את זכותן של התודעות האלה מאומות העולם.

הדירה מרוהטת בטוב טעם. ספרי מדיניות, אמנות, הגות וספרות מכסים את הקירות בקצת ערבוביה – אות לשימוש תדיר בהם. תמונות שמן גדולות תלויות על קירות חדר

* מוסף "הארץ" 4.9.1964.

האורחים, ופסלים, אותם אסף משה שרת תוך כדי "משוט באסיה", בתוקף תפקידו, ניצבים בשורה ארוכה על אחת הכונניות.

חולק על גולדמן

שאלתי על העבר. דר' גולדמן, נשיא ההסתדרות הציונית, אמר בשנה האחרונה פעמים מספר דברים קשים ביחס למנהיגות היהודית בתקופת השואה. מה דעתו של שרת – שהיה באותן השנים ראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית – על כך?

משה שרת (בטון תקיף, תוך כדי הליכה אנה ואנה): אני חולק על גולדמן. חולק עליו. ביקורת עצמית היתה מוצדקת לו באותו זמן נשמעו עצות, או מישהו היה מצביע על אמצעי פלא שלא שעו להם ועל אפשרויות הצלה שהזניחו אותן. כדבר הזה לא היה. לבוא כעבור זמן, לאחר שקרה מה שלא היה צפוי ועל יסוד חוכמה שלאחר מעשה להכות על חטא באופן קיבוצי, אין זה לדעתי ראייה נכוחה של ההיסטוריה.

שאלה: יהדות ארצות-הברית טוענת שאין להשוות את מעמדה עם זה של יהדות אירופה בעבר, ומכאן שגם קווי התפתחותה בעתיד יהיו שונים מאלה שנסתמנו בקיבוצי היהודים באירופה. האם יש לקבל דעה זו?

משה שרת: לגבי יהדות ארצות-הברית (משיב שרת לאחר הרהור קל) מתחייבת הודיה בעובדה אחת ניצחת, אשר עוד טחו עיני אחינו בארצות-הברית מראותה, או שהם מסרבים לראותה או להודות בה. לכאורה שונה גורלם מגורל יהודי אירופה, שכן יהודי אירופה התפזרו בארצותיה לאחר שהיו קיימים בהן עמים מגובשים בעלי מסורת לאומית מסוימת. ליהודים אלה לא היה חלק ונחלה בעברם של העמים האלה. מכל מקום שאליו באו – באו כזרים, היו זקוקים לחסד והיו קורבן לזדון. תקופה ארוכה לכל היותר היו נסבלים, היו כפופים למיגבלות וצפויים לגירושים, להחרמות, גם לגזל רכוש ולשחיתות. בכל צירופי הנסיבות הללו יש צידוק להרכב הכלכלי והחברתי המיוחד במינו של יהודי אירופה, לאנומליה הסוציולוגית שלהם, שמעולם לא התפשטו על פני כל שטחי החיים הכלכליים ולא התייצבו על פני כל שלבי הסולם החברתי. שקר ענו בהם האנטישמים, שהם מטבעם עם שאינו יכול לאכול לחמו בזיעת אפיו, אלא הוא מוכרח להיות סמוך על שולחן אחרים... (הסגנון – קב ונקי, נמלץ אבל לא שלא במקומו. הדיבור חד וחלק וההרצאה כאילו נקראה מן הכתב) אבל יהדות אמריקה שיחק לה המזל ומעמדה ההיסטורי אחר לגמרי. יהודים באו לארצות-הברית עם ראשית הגירת אנשי אירופה לשם. הם בני-בית בארצות-הברית גם משום שלקחו חלק בתולדותיה מראשיתם, וגם משום שאוכלוסיית ארצות-הברית היא שעטנז של לאומים, של יסודות

אתניים שונים, אשר בתוכם יכול הקיבוץ היהודי לראות עצמו כשווה זכויות גמור. והנה, לכאורה תופעה משונה: גם באמריקה, מקום שם כל האפשרויות היו פתוחות בפני יהודים, הם עיצבו להם סוציולוגיה מיוחדת להם, מיוחדת לכל קיבוצי היהודים שבגולה. שוב חזרה אותה התופעה של הצטמצמות בגזרות מסוימות של השטח הכלכלי, בשלבים מסוימים של הסולם החברתי. מיבנה זה עושה את הציבור היהודי לפגיע מכמה בחינות (רגע ארוך של מחשבה ובלבד שלא ישל בלשונו) אומנם הוא מוגן על-ידי הדמוקרטיה האמריקאית, על-ידי הרמה הגבוהה של המשק האמריקאי ועל-ידי היציבות החברתית הפנימית של ארה"ב, ולכן, אל אפתח פה לשטן, אבל מבחינה סוציולוגית, ובמידה מסוימת מבחינה מוסרית, נתונה יהדות ארצות-הברית במצר וישועתה המוסרית היחידה היא בישראל – הארץ היחידה בעולם שבה ניתנה האפשרות לעם היהודי, והוטלה האחריות עליו – להוות חברה אנושית שלמה, מאוזנת ועצמאית במובן הממשי ביותר של המושג.

הדברים עתיקים, אבל בניסוחו ובדרך הבעתו מקנה שרת גם לדברים הרגילים, שהם הם הבעיות האמיתיות, ממד חדש של עמקות והכרת ערך חשיבותם.

אתגר כביר

כך רואה שרת, יו"ר ההנהלה הציונית, את פני הדברים ביהדות ארה"ב, אולם האם באמת הולך הקשר בין ישראל והתפוצות ומתהדק משנה לשנה, או שמא הוא נעשה רפה יותר?

שרת (אינו מהסט): אני משוכנע שהקשר נתחזק. לכל בחור אמריקאי המכיר בעצמו כיהודי, המדינה מוסיפה גאווה ומהווה מוקד משיכה. ודאי, בשביל חיי נפש כאלה, היה לאבותיו רקע רוחני יותר עמוק משיש לו, והשאלה היא אם נהייה נפשית קלה בלבד יכולה לעמוד לו כדי להחזיקו בתחום היהדות, למלא את חיי תוכן יהודי ולעשות את זיקתו למדינת ישראל לגורם קובע. כאן טמון אתגר חינוכי כביר, העומד במרכז חיי הדור.

שאלתי: על מה, בכל זאת, יש לבנות את הקשר?

שרת: ישנה בעיה של חינוך יהודי בעולם. היא מדאיגה יותר ויותר את החוגים הפעילים ביהדות. החינוך הופך לנושא המרכזי של החיים הקהילתיים בתפוצות. אבל זו נקודת מוצא לבירור, לויכוח ולמאבק פנימי: מהם דפוסי החינוך היהודי ומהם תכניו? החוויה של מדינת ישראל, דעת המדינה, הקשר הנפשי והממשי אתה, חייבים למלא תפקיד מרכזי. ברור שצריך לכלול לימוד עברית, תולדות ישראל, שמירה על

ערכי מסורת, קיום אורח חיים יהודי למעשה. לא די בתודעה מופשטת. יש צורך בצורות חיים הנותנות ביטוי ממשי לעובדת יהודיותו (הרהור קל על הביטוי) של העם. שבת מוכרחה להיות שונה מזו של עמים אחרים. חגי ישראל מוכרחים לקבל ביטוי ממשי ובוולט בחיי המשפחה והחברה (לרגע נדמה כאילו שמענו דברים מפיו של מנהיג אורתודוקסי אך מייד הוא מוסיף): אבל בית ספר ששוררת בו אווירה דחוסה של יהדות – ואיני אומר דחוסה לגנאי – שיש בו תפילה, שמתקיימות בו כל המצוות, שלימודי היהדות עומדים בו על רמה די גבוהה, אבל אין על כתליו מפת ישראל, אין תמונת נשיא המדינה, אין דגל המדינה ואין מטפחים בו את השאיפה לעלות למדינת ישראל ולהזדהות אתה הזדהות של חיים – בית ספר כזה תלוש מאחד השורשים העמוקים ביותר של המציאות היהודית, והוא מרוקן את החיים היהודיים מתוכנם החי והתוסס, הכובש את הדמיון ומשתלט על הנפש כולה.

סיכויי הרפורמה

עברנו לבעיות דת ותרבות של המדינה. "בדו-שיח" האחרון שהתקיים בארץ העלה ד"ר יואכים פרינץ [מנהיג התנועה הרפורמית בארה"ב] את התביעה להכרה בתנועה הרפורמית בישראל. מה דעתו של שרת על כך?

משה שרת: יש כאן בעיית התביעה מלמטה ובעיית המשטר שייקבע מלמעלה. הדבר השני תלוי בראשון. אם יקומו יהודים בתוך הארץ, בין ילידיה ובין עולים אליה, אשר יבחרו בדרכי ביטוי אחרות לדתיותם היהודית מן הצורות המקודשות במסורת החרדית, יש להכיר בזכותם זו ולהגן עליה בפני שולליה בכוח. אבל אי-אפשר לנטוע הלכי רוח כאלה, שאיפות רוחניות כאלה, כזמורת זר מבחוץ. יש להן זכות קיום וזכות מלאה לשוויון רק אם הן יהיו בוקעות מבפנים. אין כל ספק שכל ניסיון להקים תנועה של יהדות "מתוקנת" בארץ לא יתעטף בשום פנים בלבוש כה זר כפי שהדבר מצוי בארה"ב ובכמה מרכזים אחרים של הגולה. התפילה פה יכולה להיות מקוצרת, אבל תהיה עברית. גם אין להעלות על הדעת שיתעורר פה ניסיון לערוך תפילה בגילוי ראש. אבל לגמרי טבעי הדבר, שאנשים הרואים בשותפות הרוחנית של האיש והאישה אחד היסודות האיתנים של חיי זמננו, לא ירצו לוותר על צמידות זאת גם בשעת תפילה. אם ישנם אנשים כאלה, אשר באמת ובתמים ירצו להתפלל, אבל דווקא יחד, אינני רואה באיזה תוקף מוסרי ועל-פי איזה עיקרון של היהדות אפשר יהיה להצדיק את ההתערבות כדי להפריד בין המינים בבית כנסת כזה. (הטון, תקיף, כזה המציין בדרך כלל את נימת דיבורו של שרת. עם זאת הוא מרגיש, כדיפלוט מנוסה, כי עלה על שדה מוקשים) ברור לך (הוא אומר לי) כי הבעתי רק את דעתי האישית ולא דיברתי בשם ההנהלה הציונית.

"עייפתי", אומר שרת כשהוא מנגב את זיעת מצחו לאחר שעה ארוכה של דיבור, בו מתגלה שוב ושוב כישרון הביטוי הברור והבהיר בו נתברך גם כשהוא עוסק בנושאים "כבדים", שלהם יאה, כביכול סגנון מסורבל. נקל לשער שבכוח כישרון ביטוי זה (גם באנגלית, צרפתית, גרמנית, רוסית, ערבית ועוד) עשו דבריו הבהירים את שליחותם בהתדיינו עם שליטי עולם על זכותו של עם ישראל על מולדת זו.

*

ערב. השיחה מתחדשת. שרת שוב רענן. ניכר עליו שגם בשעות ההפסקה לא נתנו לו דבריו מנוח. הוא חשב עליהם שמא לא אמרם בדיוק כפי שביקש לאומרם. הוא מבקש אפוא לתקן, לשפר ולשנות מקצת מן הדברים. כי המילה האמורה, כמו גם הכתובה, אין ערוך לחשיבותה. משום כך גם אין שרת משחת מילים. הוא יכול לדבר שעה ארוכה, אך גם אז נדמה כאילו הוא נואם ומייחס חשיבות עליונה לכל מילה ומילה.

נישואי כהן וגרושה

שאלתי על בעיית יחסי דת ומדינה. שרת חושב. הוא מפנה מבטו למרחוק, פניו נעשים קפואים קמעה, כל קמטים לא נראים על המצח, אך הדברים יוצאים מפיו כמישנה ערוכה וסדורה.

משה שרת: הסמכות המוסרית של ההלכה ברחבי הציבור תלויה במידה רבה במידת סיגולה של ההלכה למושגי המוסר השולטים בחברה (מפסיק. מביט למרחוק) קמו גאונים במרוצת הדורות, אשר חוללו תמורות כאלה במשפט ובנוהג ההלכתי. הם נשמעו בזה לצווי הזמן ופעלו גדולות לשימור היהדות בתוך חליפות הזמן (חשבתי להפסיק ולהקשות על הדברים, אך לא. אין זו שיחה. זהו מונולוג שאין להפריע למהלכו השוטף) דורנו אינו שונה מבחינה זו מן הדורות הקודמים. להיפך, יש בו יותר מהתערערות היסודות שהיו מקובלים בעבר, גם יותר תביעות של המוסר החברתי מידי נוהגים דתיים שהם מורשת של מושגים שאבד עליהם כלת. (לדוגמה?) חוסר שחר, לפי דעתי, לאסור על מי שנחשב לפי המסורת לצאצא של אהרון, לשאת אישה גרושה בשעה שהוא והיא מתקשרים באהבה אמיתית ורואים את אושרם בנישואין, והם אף מחייבים בהחלט את העיקרון של נישואין כדת וכדין ומעוניינים להשתית את עתיד משפחתם על נישואין אלה. זוהי דוגמה אחת מני רבות. (חדשות. צפורה רעיתו מכניסה טרנזיסטור לחדר. הקריין מודיע, כי הרבנות הראשית מחקה את "בני ישראל" מן ההנחיות) כבר לפני שנה ביקשתי זאת מן הרב ניסים. לו שמע לי אז...

לא רק בפרשת דת ומדינה יש לשרת דברי ביקורת. תופעות רבות בתחום חיי החברה והתרבות של המדינה, מטרידות אותו:

משה שרת: מכמה בחינות (אומר שרת על המדינה) היא עברה כל גבול של דמיון שהיה לנו, בראש וראשונה מבחינת קיבוץ גלויות ופיתוח המשק. לעומת זאת, מבחינת התפתחות חיי החברתיים והרוח הכללית השוררת בקרב חלקיה הגדולים, יש בה הרבה אכזבות וגילויים הטעונים עמידה נמרצת במערכה. כן אני מסופק אם בראשית ימיה של המדינה העלה מישהו מאיתנו על הדעת, כי כעבור עשר שנים לקיומה יהיו סיכויי השלום בינה ובין שכניה כה רחוקים כפי שהנם כיום. לעומת זאת (עתה מדבר מי שהחזיק שנים רבות בהגה מדיניות החוץ) תהליך השתלבותה של ישראל בריקמה הכללית של החיים הבינלאומיים, ובייחוד קשריה עם הארצות הצעירות בעצמאותן והתפתחות שירותיה להן – מכל הבחינות האלה עלו ההישגים על כל המשוער.

יוון וישראל

שאלה: לעיתים משווים את ישראל החדשה ליוון החדשה. בישראל מדברים בשפת התנ"ך, כיוונים החדשים בשפת הפילוסופים הגדולים. בישראל נקראים אנשים משה, ישעיהו וירמיהו, כביוון סוקרטס, אפלטון ואריסטו. אך כל זה אינו אלא ביטוי חיצוני לקשר עם העבר המרוחק והמפואר. האם אין סכנה שישראל החדשה, כיוון, שוב לא תהא ראויה להיות ממשרכת מורשת עברה המפואר?

תשובה: (שרת קם ממקומו, מהלך אנה ואנה בחדרו. מתקרב לארון הספרים ומתחיל לטייל בשבילי תרבות ישראל ויוון בימי קדם) זוהי אחת הבעיות שהן מכבשנו של עולם. היא נושא לתהייה על עתידות נעלמים. אין זו שאלה שאפשר לתת עליה תשובה חותכת (הפסקה קלה) מכמה בחינות היסטוריות עמוקות, לא הרי זה כהרי זה. עם כל התרומה העצומה שתרמה יוון העתיקה לתרבות האדם בתחומי התרבות, האמנות, המדע, חוכמת המדינה וההגות הצרופה (דווקא בסדר זה, נדבך על נדבך, מן הקל אל הכבד והנצחי) לא היא נתנה לעולם את ספר הספרים. לא בה עמדה הרוח למרוד נגד רומא. לא העם היווני הוכיח את היכולת להחזיק מעמד בתנאי ניתוק ופיזור דורות על גבי דורות תוך סבל ועינויים. ודאי (מביט מבעד לחלון. בחוץ לילה שקט) כיבושי עבר אינם ערובה לשמירת ערכיהם בעתיד, אבל שוב, לא הרי זה כהרי זה גם לגבי העתיד. משקמה מדינת יוון החדשה היא לא נקלעה תחת הלחץ האדיר של מצוקת עם עולם, אשר המונים גדולים בתוכו ביקשו במולדת העתיקה הצלה ופדות לאלתר (הדברים נקראים כאילו מתוך מאמר שנוסח בקפידה, אבל זוהי דרכו של שרת; גם כשהוא מדבר ומרצה, נקיים דבריו מכל גמגום ומייד עם אמירתם הם ראויים לדפוס) גם הציפייה של אומות העולם לבשורה מישראל, היתה והנה גדולה לאין שיעור מזו שליוותה – ובודאי

מזו שמלווה כיום - את תקומת יוון החדשה. ציפייה זו אין מקורה אך ורק בהישגים המעשיים של ישראל בתחום ההתיישבות, הפיתוח והחינוך, אלא יש בה משהו מן התביעה להשראה רוחנית. חמור מאוד עלול להיות גורלה של ישראל אם תקוות אלה תיכזבנה. ודאי, יכולים אנו לטעון בצדק, כי זכותנו להתקיים ולחיות כאומה עצמאית פשוטה וטבעית כזכותו של כל עם, ואין אנו חייבים להצדיק את עצמנו על-ידי שירות מיוחד לאומות אחרות, או למין האנושי כולו. אף-על-פי-כן, עובדה היא כי מייחסים לנו יעוד מסוים. ייחוס זה הוא נכס יקר אשר אם נאבדנו, עלול הדבר להיות בנפשנו.

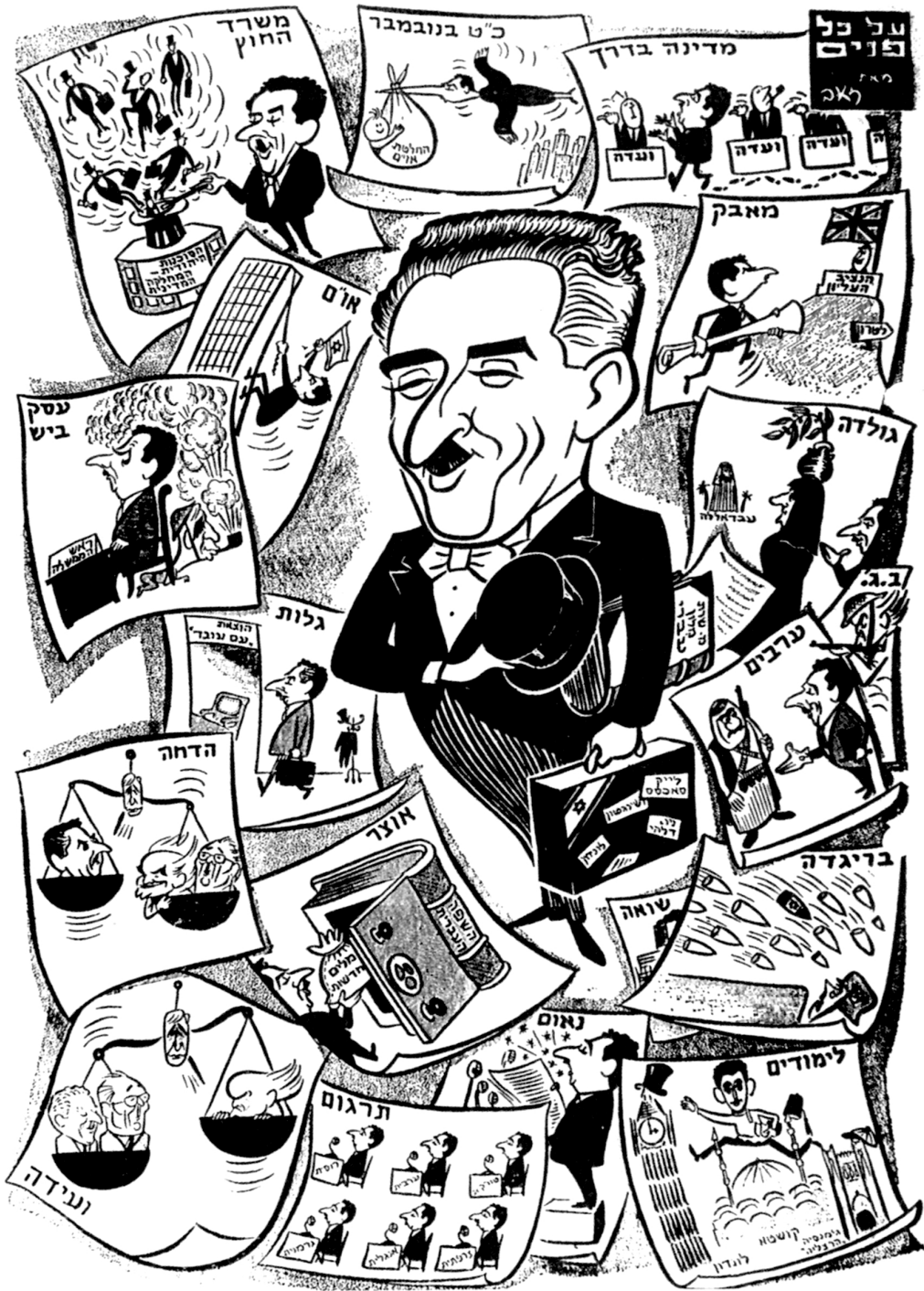
אכזבה עמוקה

משה שרת: פזרות על פני שטח חיינו המציאותיים כיום הרבה סיבות לאכזבה עמוקה (שקט ארוך) אבל אני בטוח כי רבים רבים בתוכנו אינם מוכנים להתפשר עם קטנות ולהתייאש מגדולות.

הדברים האלה לא מפיו של עסקן מפלגתי נאמרו, אלא מפיו של מנהיג שהכניס את הנימה התרבותית האצילה לעולם העסקנות הפוליטית. אך דווקא זכות זו לא תמיד עמדה לו. כג'נטלמן אמיתי ליווה אותי לדלת היציאה וכאיש תרבות ונפש רגישה, התנצל אם פגע בי חלילה שלא במתכוון תוך כדי השיחה. סיימנו. אך לא. הדברים שאמר לא נתנו מנוח לשרת. נפגשנו שוב.

משה שרת: קראתי שיר הנותן ביטוי קולע לדברים שעליהם דיברנו (אמר כמתנצל על כך שהזמינתי בשלישית) השיר הוא של משורר עברי גדול בדורנו, אהרן צייטלין שמו, היושב בניו-יורק, ושמו "משא צבר", בו תוהה המשורר על עתיד הדור הגדל בארץ. הוא פונה אל ה"צבר" ואומר לו:

פֶּל הַדּוֹרוֹת עַד-הַנֶּה -	הִיָּהב עֲלֶיךָ הַשְּׁלֶף,
עֲלֶיךָ הַשְּׁלֶף יְהָבִים.	תִּבְעָה תִקְוָה לֹא בְצַחָה.
לְקִרְאָת יְעוֹדֶךָ צֶא-נָא -	אֵין חֶפֶץ בְּאֲנוּשׁ-סֶתֶם-כֶּה,
קוֹרֵא מְנַצְחִים לִב-עַם.	אֲזַרְח מְדִינַת-סֶתֶם-כֶּה.
מְנַצְחִים אֵלֶיךָ יָהּ,	בְּמָרוֹם סְפִירוֹת-חַוּוֹן
כִּים יִסְעַר חֶרֶד.	אֲבוֹת עוֹלָם יְדָאָגוּ.
נְבִיאִים מְעַמֵּק הַצְּמַח,	אֵין חֶפֶץ בְּסֶתֶם עֲמוֹן,
מְאֹרוֹת מְגַלִּיל הוֹרֵד.	גַּם אִם עֵבְרִית יִלְהֶג הוּא.

זאב (פרקש): תמרורים בחיי משה שרת, מוסף "הארץ" 26.2.1965
 בעקבות "נאום כיסא הגלגלים" בוועידה ה-10 של מפא"י 17.2.1965

באדיבות בנות האמן דורית פרקש-שוקי ונעמי פרקש-פינק

נספחי עזר

561	קיצורים וסימולים
562	ביבליוגרפיה
566	מי ומי בכותבים
574	מפתח אישים
584	מפתח עניינים ומקומות

קיצורים וסימולים

שמות הספרים מובאים בנטוי – לפרטים ביבליוגרפים מלאים ר' ביבליוגרפיה, עמ' 562–565

- אב"ג – ארכיון בן-גוריון, שדה בוקר
אביווהר – מאיר אביהור ואבי בראלי (עורכים):
עכשיו או לעולם לא
אי.טי.אס – חיל העזר לנשים של הצבא הבריטי
במזרח התיכון
א"ל – ארכיון לאומי, וושינגטון
אל"ב – ארכיון לאומי בריטי, לונדון (PRO)
אמ"ן – אגף מודיעין, המטה הכללי, צה"ל
אמ"ע – ארכיון מפלגת העבודה
אצ"ל – ארגון צבאי לאומי
אצ"צ – ארכיון ציוני מרכזי, ירושלים
ארה"ב – ארצות-הברית
ב"ג – דוד בן-גוריון
בר-און/אתגר – מרדכי בר-און: *אתגר ותגרה*
בר-און/שערי – מרדכי בר-און: *שערי עזה*
בר-זוהר – מיכאל בר-זוהר: *בן-גוריון* (ביוגרפיה)
בריה"מ – ברית-המועצות
גנוך – גנוך המדינה, ירושלים
דיין/אבני – משה דיין, אבני דרך
דר' – דוקטור
המאבק – אליהו אילת: *המאבק על המדינה*
הפה"מ – מפלגת "הפועל המזרחי"
ח"ו – חיים וייצמן
ח"ב – חוץ וביטחון
ח"ל – חטיבה יהודית לוחמת ("הבריגדה")
טבת/דיין – שבתאי טבת: *משה דיין*
- יוב"ג – יומן דוד בן-גוריון
יומ"א – משה שרת: *יומן אישי*
יומן מדיני – משה שרת: *יומן מדיני*
כת"י – כתב-יד
לח"י – לוחמי חרות ישראל
מו"מ – משא-ומתן
מוריס/לידתה – בני מוריס: *לידה של בעיית*
הפליטים הפלסטינים – 1947–1949
מ"ח – משרד החוץ
מינהלת – גנוך המדינה: *מינהלת העם*,
פרוטוקולים 18.4.1948–13.5.1948
מפא"י – מפלגת פועלי ארץ-ישראל
מפ"ם – מפלגת פועלים מאוחדת
מק"י – מפלגה קומוניסטית ישראלית
מרכז – מרכז מפא"י
מ"ש; מ.ש. – משה שרת
ע"י – על-ידי
ר' – ראו
רפאל/בסוד – גדעון רפאל, *בסוד לאומים*
רפ"י – רשימת פועלי ישראל
שרף – זאב שרף: *שלושה ימים*
שרת/ישראל וערב – משה שרת: "ישראל
וערב – מלחמה ושלוה"
תעודות – גדליה יוגב (עורך): *תעודות מדיניות*
ודיפלומטיות, דצמ' 1949–מאי 1948

ביבליוגרפיה

(שמות הספרים מובאים בנטוי, מאמרים – במראות כפולות)

כתבי משה שרת:

- אורות שכבו, עם עובד 1969.
- בשער האומות – נאומים ודברים (מרס 1946–יוני 1949), עם עובד 1958.
- יומן אישי: 1953–1957, כרכים א'–ח', מעריב 1978 (עורך: יעקב שרת).
- יומן מדיני: 1938–1942, כרכים א'–ה', עם עובד/הספריה הציונית 1968–1979 (עורכים: אהוביה מלכין, אלי שאלתיאל, אמנון סלע).
- ימי לונדון – מכתבים משנות הלימודים בלונדון: 1921–1925, כרכים א'–ג', העמותה למורשת משה שרת 2003–2007.
- "ישראל וערב – מלחמה ושלום", אות, אוק' 1966 (עיבוד הרצאה ב-2.10.1957).
- מאסר עם נייד ועיפרון – תכתובת משה וצפורה שרת ממחנה המעצר בלטרון, 5.11.1946–29.6.1946, העמותה למורשת משה שרת 2000.
- מחברת תרגומי שירה, עם עובד 1965; העמותה למורשת משה שרת 2003.
- משוט באסיה – יומן מסע (21.9.1956–9.12.1956), "דבר" 1957.
- נתראה ואולי לא – מכתבים מן הצבא העותמאני: 1916–1918, העמותה למורשת משה שרת 1998.
- פולמוס השילומים – משה שרת במערכות המשא-ומתן על השילומים מגרמניה, העמותה למורשת משה שרת 2007 (עורך: יעקב שרת).

ספרים ומאמרים:

- אביונה, מאיר ובראלי, אבי (עורכים): עכשיו או לעולם לא – דיוני מפא"י בשנה האחרונה למנדט הבריטי, מבואות ותעודות, עיינות/בית ברל, 1989.
- אבן, אבא: פרקי חיים א'–ב', ספריית מעריב, 1978.
- אורי, יעקב: כתבים נבחרים, "דבר" 1965.
- אורן, אלחנן: התיישבות בשנות מאבק, 1978.
- "תל עמל – ראשונה לחומה ומגדל", הציונות ד', תשל"ו.
- אילון, עמוס: הבט אחורה בבהלה מסוימת, עם עובד 1988.
- שעת האפס, עידנים 1980.
- אילת, אליהו: המאבק על המדינה א'–ג', עם עובד 1982.
- אלתרמן, נתן: כתבים א'–ד', "דבר"/הקיבוץ המאוחד 1961–1966.
- אסיה, אילן: מוקד הסכסוך: המאבק על הנגב 1947–1956, יד בן-צבי 1994.

אשד, חגי: מי נתן את ההוראה, עידנים 1979.
 ביאלר, אורי: "הדרך לבירה - הפיכת ירושלים למקום מושבה הרשמי של ממשלת
 ישראל בשנת 1949", קתדרה 35, ניסן תשמ"ה.
 - "דוד בן-גוריון ומשה שרת: התגבשות שתי תפיסות מדיניות בקונפליקט
 הישראלי-ערבי", מדינה וממשל א-2, סתיו תשל"ב.
 בילבי, קנת: דרך כוכב במזרח התיכון, אחיאסף 1950.
 בן-גוריון, דוד: דברים כהויותם, עם הספר 1965.
 - חזון ודרך א'-ה', מפא"י 1951-1957.
 - "יומן המלחמה - תש"ח תש"ט (עורכים: גרשון ריבלין ואלחנן אורן), משרד
 הביטחון, 1982.
 בנקובר, יוסף: חמש שנים - יומן של חייל עברי, הקיבוץ המאוחד, תש"ה.
 בר-און, מרדכי: אתגר ותגרה - הדרך למיבצע קדש 1956, המרכז למורשת ב"ג/
 אוניברסיטת בן-גוריון 1991.
 - עת מלחמה ועת שלום - עיונים בתולדות מדינת ישראל - 67-1948, כתר 2007.
 - שערי עזה, מדיניות החוץ והביטחון של ישראל 1955-1957, עם עובד 1992.
 - (עורך) אתגר הריבונות - יצירה והגות בעשור הראשון, יד בן-צבי 1999.
 בר-זוהר, מיכאל: בן-גוריון: ביוגרפיה מדינית א'-ג', עם עובד 1975-1977.
 בראלי, אבי: מפא"י בראשית העצמאות - 1948-1935, יד בן-צבי 2007.
 בראלי, מאיר: להבין את בן-גוריון, עידנים 1986.
 בראנד, יואל: בשליחות נידונים למוות, עיינות תשי"ז.
 בשן, רפאל: יש לי ראיון, עם עובד 1965.
 גולדמן, נחום: זיכרונות, ויידנפלד וניקולסון 1972.
 גולן, שמעון: גבול חם, מלחמה קרה: התגבשות מדיניות הביטחון של ישראל
 1949-1953, משרד הביטחון 2000.
 גולני, מוטי: "משה שרתוק - המדינאי של חומה ומגדל", בתוך: מרדכי נאור (עורך):
 ימי חומה ומגדל 1936-1939, יד בן-צבי 1987.
 - תהיה מלחמה בקיץ: ישראל בדרך אל מלחמת סיני 1955-1956, מערכות/
 משרד הביטחון 1997.
 גזית, מרדכי: "שרת, בן-גוריון ועיסקת הנשק הגדולה עם צרפת ב-1956", גשר
 1/108 תשמ"ג.
 גיל, יעקב: ספר הבריגדה היהודית, הוצאת יוסף שמעוני, 1947.
 גלבר יואב: תולדות ההתנדבות - המאבק לצבא עברי (כרך ב'), יד בן-צבי תשמ"א.
 גנוך המדינה: מינהלת העם, פרוטוקולים 18 באפריל - 13 במאי 1948.
 יוגב, גדליה (עורך): תעודות מדיניות ודיפלומטיות, דצמ' 1947-מאי 1948, גנוך
 המדינה/ארכיון ציוני מרכזי תש"ם.
 גפני, ש' (עורך): "חץ שחור' אל עזה", מערכות 254, 1977.

- דיין, משה: אבני דרך, עידנים/דביר 1976.
- יומן מערכת סיני, עם הספר 1965.
- דרורי, זאב: "מדיניות הגמול", עבודת מ"א, אוניברסיטת ת"א 1988.
- הורוביץ, דוד: חיים במוקד, מסדה 1975.
- הכהן, דוד: עת לספר, עם עובד 1974.
- הלר, יוסף: במאבק למדינה: המדיניות הציונית 1936-1948, מרכז זלמן שזר 1985.
- הראבן, אלוף: לדעת שאיננו יודעים, ידיעות אחרונות 2004.
- הר-ציון, מאיר: פרקי יומן, לווין-אפשטיין 1969.
- הרצוג, יעקב: עם לבדד ישכון, מעריב 1975.
- וייסגל, מאיר: עד כאן, וויידנפלד וניקולסון 1972.
- וייצמן, חיים: מסה ומעש, שוקן תשי"ב.
- טבת, שבת: הדרך לאיד, משרד הביטחון 1986.
- משה דיין, שוקן 1971.
- טל, דוד: "התפתחות מושג הביטחון השוטף", חיבור לתואר דר', אוני' ת"א 1994.
- יערי, אהוד: מצרים והפדאין 1953-1956, מרכז ללימודים ערבים ואפרו-אסיינים, גבעת חביבה 1975.
- ישראלי, חיים: מגילת חיים, ידיעות אחרונות 2005.
- כהן, דורון: יש לך מה לקרוא? ביקורות ומאמרים על ספרים וסופרים, כרמל 2003.
- כהן, מיכאל: תוכניות המגירה למלחמה עולמית - זירת המזרח התיכון 1945-1954, משרד הביטחון 1998.
- לאזר, דוד: ראשים בישראל, עמיחי 1961.
- מאיר, גולדה: חיי, מעריב 1975.
- מוריס, בני: לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים - 1947-1949, עם עובד 1991.
- מלחמות הגבול של ישראל, 1949-1956, עם עובד 1996.
- מילשטיין, אורי: ההיסטוריה של הצנחנים א'-ד', שלגי 1985-1987.
- נרקיס, עוזי: חייל של ירושלים, משרד הביטחון 1991.
- סתר, ד' (מיכאל בייטלסקי): הלא תשאל - שירי ציון חדשים מבריה"מ, עם עובד 1962.
- עברון, יאיר: "יחסי הגומלין בין מדיניות חוץ וביטחון בשנים 1949-1955", סקירה חודשית 35, דצמ' 1988.
- עופר, פנחס: ירחים בעמק איילון, העמותה למורשת משה שרת (בהכנה).
- עילם, יגאל: "ההיסטוריונים ופרשת הכרזת המדינה", כיוונים חדשים 12, יולי 2005.
- ערמוני, אורה: חבר ואיש סוד - שיחות עם סיני, הקיבוץ המאוחד/יד טבנקין 2008.
- פישר, לואיז (עורכת): משה שרת: רה"מ השני, מבוחר תעודות, גנוך המדינה תשס"ו.
- פרלמן, משה: דוד בן-גוריון, זמורה-ביתן 1987.
- צור, יעקב: יומן פריס - המערכה הדיפלומטית בצרפת, עם עובד 1968.
- רופין, ארתור: פרקי חיי, א'-ג', עם עובד 1968.

רפאל, גדעון: בסוד לאומים, ידיעות אחרונות/עידנים 1981.
 שלום, זכי: בן-גוריון, מדינת ישראל והעולם הערבי, מרכז למורשת בן גוריון/אוני-
 בן-גוריון בנגב 1995.
 - "התנגדות בן-גוריון ושרת לתביעות טריטוריאליות מישראל, 1949-1956",
 עיונים בתקומת ישראל 2, 1992.
 - "התפטרות שרת מן הממשלה (יוני 1956), היבטים מדיניים-ביטחוניים,
 מפלגתיים ואישיים", הציונות כ', תשנ"ו.
 - "מדיניות בצל מחלוקת - מדיניות הביטחון השוטף של ישראל 1949-1956",
 מערכות 1996.
 - "מדיניות הביטחון השוטף 1948-1956: דילמות מרכזיות", עיונים בתקומת
 ישראל 1, 1991.
 שליים, אבי: קיד הברזל ישראל והעולם הערבי, עליית הגג/ידיעות אחרונות 2005.
 שפר, גבריאל: "פתרון כולל מול מיתון הסכסוך הישראלי-ערבי: בחינה מחודשת של
 ההתנגשות בין משה שרת ודוד בן-גוריון", בתוך: הציונות והשאלה הערבית,
 מרכז זלמן שזר 1979.
 שפר, זאב (עורך): ספר ההתנדבות, מוסד ביאליק 1949.
 שרף, זאב: שלושה ימים - 12, 13, 14 במאי 1948, עם עובד 1959.
 שרת, יעקב: "וידוא הריגה א-לה בן-גוריון", מוסף "הארץ", 8.10.1993.

*

Brecher, Michael. *The Foreign Policy System of Israel*, Oxford U.P. 1972.
 Burns, Lieutenant General E.L.M. *Between Arab and Israeli*, Obolensky 1963.
 Hutchison, E.H. *Violent Truce: A Military Observer Looks at the Arab-Israeli Conflict*,
 1951-1955, Devin-Adair 1956.
 Love, Kenneth. *Suez - The Twice-Fought War, A History*, Longman 1969.
 Sheffer, Gabriel. Moshe Sharett, *Biography of a Political Moderate*, Oxford U.P. 1996.
 Shamir, Shimon. "The Collapse of Project Alpha" in Roger Louis & R. Owen (eds.),
Suez 1956, Oxford 1989.
 Schulze, Kirsten E. *Israel's Covert Diplomacy in Lebanon*, Macmillan, 1998.
 Sharett, Yaakov. "A Dove Among Hawks - The Political Tragedy Of An Israeli Leader",
Midstream, New York, May/June 2004.
 Sharon, Ariel. *Warrior, An Autobiography* (with D. Charnoff), Simom & Schuster, 1989.
 Shlaim, Avi. "Conflicting Approaches to Israel's Relations with the Arabs: Ben Gurion
 and Sharett", *Middle East Journal* 37(2)(1983), pp. 180-201.

אבא אבן (1915–2002). יליד דרום אפריקה. בצעירותו עבר לבריטניה. מזרחן ומרצה באוניברסיטת קיימברידג'. עובד המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית מ-1946. נציג ישראל באו"ם מ-1948. שגריר ישראל בארה"ב. ח"כ מטעם מפא"י, "המערך" ומפלגת העבודה (1959–1988). שר החינוך והתרבות (1960–1963). סגן רה"מ (1960–1963). שר החוץ (1966–1974).

אורי אבנרי (נולד בגרמניה ב-1923). עיתונאי, סופר ופוליטיקאי. בנעוריו הצטרף לאצ"ל. ב-1950 רכש את שבועון "העולם הזה" שפרץ דרך בשדה העיתונות הישראלית. בימי "משפט קסטנר" רתם את שבועונו לגינוי קסטנר והנהגת היישוב בימי מלחמת העולם השנייה. ח"כ בשלוש כנסות – השישית השביעית והתשיעית. מאז שנות ה-70 מפעילי השלום הבולטים. עומד בראש "גוש השלום" שייסד ב-1993.

יעקב אורי (1888–1970). יליד רוסיה. עלה ב-1910. ממיסדי נהלל. ממניחי היסודות לתנועת מושבי העובדים. חבר במוסדות תנועת המושבים, מפלגת "הפועל הצעיר" ומפא"י. היה חבר כנסת מטעם מפא"י.

עמוס אילון (נולד באוסטריה ב-1925). עלה ב-1933. סופר ועיתונאי.

ולטר איתן (1910–2001). יליד גרמניה. עלה ב-1946 והצטרף למחלקה המדינית של הסוכנות היהודית. ביום ההכרזה על הקמת המדינה מונה למנכ"ל משרד החוץ. שגריר בפרס (1960–1970).

יגאל אלון (1918–1980). ממקימי קיבוץ גינוסר. מפקד הפלמ"ח מ-1945 וממצביאי ישראל במלחמת העצמאות. ממנהיגי "התנועה לאחדות העבודה". ח"כ (1955–1980). שר העבודה (1961–1968). סגן רה"מ מ-1968. שר החינוך (1969–1974). שר החוץ (1974–1977).

נתן אלתרמן (1910–1970). יליד פולין. עלה ב-1925. משורר, מחזאי ומתרגם. ב-1943 החל לפרסם ב"דבר" טור מחורז על שאלות השעה – "הטור השביעי".

מאיר ארגוב (1905–1963). יליד רוסיה. עלה ב-1925. מפעילי מפלגת "הפועל הצעיר" ומפא"י. ב-1940 התנדב לצבא הבריטי ולחם בשורות הבריגדה היהודית באיטליה. חבר מרכז מפא"י והוה"פ של ההסתדרות הכללית. ח"כ מהראשונה עד החמישית. יו"ר ועדת חוץ וביטחון. מזכיר מפא"י מ-1960.

שמשון ארד (נולד בארץ-ישראל ב-1923). עובד משרד החוץ מאז 1952. מנהל מחלקת ארה"ב (1962–1964). שגריר במכסיקו (1964–1968). שגריר בהאג (1969–1972). שגריר לתפקידים מיוחדים במשרד החוץ בארץ.

זלמן ארן (1899–1970). יליד רוסיה. עלה ב-1926. מילא תפקידים מרכזיים בהסתדרות הכללית. מזכיר מפא"י (1948–1951). ח"כ מהראשונה ועד מותו. שר החינוך והתרבות (1955–1960; 1963–1969).

לוי אשכול (1895–1969). יליד אוקראינה. עלה ב-1914. ממקימי דגניה ב' וההסתדרות הכללית. ממקימי מפא"י (1930). חבר המפקדה הארצית של ה"הגנה" (1940–1948). יו"ר זמני של המחלקה להתיישבות בסוכנות היהודית (1946). חבר הנהלת הסוכנות היהודית וראש המחלקה להתיישבות (1948–1963). ח"כ מטעם מפא"י ומפלגת העבודה (1951–1969). שר החקלאות (1951–1952). שר האוצר (1952–1963), רה"מ (1963–1969) ושר הביטחון (1963–1967).

יהושע ביצור (1926–1988). יליד אוסטריה. עלה ב-1939. עיתונאי ב"מעריב". כתב "מעריב" בכנסת מ-1952.

יצחק בן אהרון (1906–2006). יליד רומניה. עלה ב-1928. חבר קיבוץ גבעת חיים. מזכיר מפא"י יחד עם פנחס לבון (1938–1939). ח"כ מטעם מפ"ם מהכנסת הראשונה והוסיף לכהן עד הכנסת השמינית כחבר מפ"ם, "אחדות העבודה" ומפלגת העבודה. שר התחבורה (1858–1962). מזכ"ל ההסתדרות (1969–1973).

דוד בן גוריון (1886–1973). יליד פולין. עלה ב-1906. ממייסדי "אחדות העבודה" (1919). ממייסדי מפא"י (1930). חבר הנהלת הסוכנות היהודית והנהלה הציונית מ-1933. יו"ר הנהלת הסוכנות היהודית מ-1935. רה"מ ושר הביטחון הראשון של מדינת ישראל. ב-1953 פרש מראשות הממשלה. שר ביטחון בממשלת שרת מפברואר 1955. רה"מ לאחר הבחירות ב-1955 עד פרישתו ב-1963.

איתן בנצור (נולד בארץ-ישראל ב-1938). עובד משרד החוץ מאז 1965. מנכ"ל משרד החוץ (1996-2000).

יוסף בנקובר (1901-1977). יליד אוקראינה. עלה ב-1926. ממקימי קיבוץ רמת הכובש. בשנות ה-30 חבר מרכז מפא"י ומזכיר המפלגה. אח"כ מפעילי התנועה לאחדות העבודה. התנדב לצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה. מזכיר הקיבוץ המאוחד (1946-1950).

מרדכי בר-און (נולד בארץ-ישראל ב-1928). ראש ענף היסטוריה בצה"ל. ראש לשכת הרמטכ"ל משה דיין וקצין חינוך ראשי. עמית-מחקר במרכז למורשת בן-גוריון. עמית במכון לחקר השלום בווינגטון. עמית-מחקר במכון לחקר ארץ-ישראל ביד יצחק בן-צבי.

אבי בראלי (נולד בארץ-ישראל ב-1957). מרצה ועורך במכון בן גוריון לחקר ישראל שבאוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

מיכאל בריצ'ר פרופ' למדעי המדינה באוניברסיטה העברית ובאוניברסיטת מקגיל.

רפאל בשן (1931-2001). יליד ארץ-ישראל. עיתונאי ב"מעריב" ואחר-כך ב"ידיעות אחרונות". התמחה בראיונות אישיים.

נחום גולדמן (1895-1982). יליד ליטא. מצעירותו חי בגרמניה. ממיסדי הקונגרס היהודי העולמי ב-1936 ויו"ר ההנהלה שלו, נשיא הקונגרס (1949-1977). נשיא ההסתדרות היהודית העולמית (1956-1968). יו"ר הנהלת הסוכנות היהודית (1956-1961). יו"ר "הוועדה לתביעות חומריות" שהשתתפה במשא-ומתן על הסכמי השילומים.

מוטי גולני (נולד ב-1954 בישראל). היסטוריון. החוג ללימודי ארץ-ישראל, אוניברסיטת חיפה.

משה גור ארי נולד ב-1904. יליד פולין. עלה ב-1925. עובד הסוכנות היהודית (1933-1948). מ-1950 מנהל ההסברה במשרד ראש הממשלה. מ-1954 במשרד מבקר המדינה.

ישראל גורי (1893-1965). יליד אוקראינה. עלה ב-1919. ממיסדי ההסתדרות הכללית ומפא"י. ח"כ מיום ייסודה. יו"ר ועדת הכספים של הכנסת 14 שנה ברציפות.

יעקב גיל (1908–1990). יליד ארץ-ישראל. רב ואיש ציבור. חבר הכנסת הראשונה מטעם הציונים הכלליים. במלחמת העולם השנייה התנדב לצבא הבריטי ושירת כרב צבאי, ומאוחר יותר התמנה לרב הראשי של הבריגדה היהודית.

שלמה גרודז'נסקי (1904–1972). יליד ליטא. בנעוריו היגרה משפחתו לארה"ב, שם היה לעיתונאי פובליציסט ועורך עיתוני יידיש של תנועת הפועלים. עלה ב-1951. עורך ב"עם עובד". ייסד וערך את הדו ירחון "אמות" בשנות ה-60.

יואל דה-מלאך יליד איטליה. חקלאי. חבר קיבוץ רביבים.

בן-ציון דינור (1884–1973). יליד רוסיה. עלה ב-1921. ניהל את סמינר בית הכרם בירושלים (1923–1948). מ-1936 פרופ' להיסטוריה באוניברסיטה העברית. יו"ר המכון לחקר היהדות (1944–1946). ח"כ מטעם מפא"י מהכנסת הראשונה. שר החינוך (1951–1955). מנהל "יד ושם" (1953–1959)

רוברט הווארת עיתונאי בריטי.

דוד הורוביץ (1899–1979). יליד גליציה המזרחית. עלה ב-1920. ממייסדי קיבוץ בית אלפא. מנהל המחלקה הכלכלית של הסוכנות היהודית (1935–1948). חבר משלחת הסוה"י לעצרת או"ם (1947). מנכ"ל משרד האוצר והיועץ הכלכלי של ממשלה (1948–1952) הקים את בנק ישראל והיה לנגידו הראשון.

דוד הכהן (1897–1984). יליד רוסיה. עלה ב-1907. בוגר מחזור ד' של הגימנסיה הרצליה. למד בלונדון בראשית שנות ה-20, בתקופת לימודיו של משה שרת, שם התגוררו יחדיו. ממנהלי "סולל בונה". סגן ראש עיריית חיפה. ציר ישראל הראשון בבורמה (1953–1955). ח"כ מטעם מפא"י מקום המדינה ויו"ר ועדת חוץ וביטחון של הכנסת (1963–1969)

חיים הנגבי (נולד בארץ-ישראל ב-1935). עיתונאי. חניך התנועה המאוחדת. ממקימי "מצפן".

אלוף הראבן (נולד בארץ-ישראל ב-1927). איש מדע המדינה ופובליציסט. שירת באמ"ן וב"מוסד". ניהל את מכון שילוח באוניברסיטת תל אביב והצטרף כעמית למכון ון ליר.

יחיעם וייץ (נולד בארץ-ישראל ב-1951). חוקר ומרצה בחוג ללימודי ארץ-ישראל באוניברסיטת חיפה. עורך השנתון "יהדות זמננו".

דויד זכאי (1886-1978). יליד בילורוסיה. עלה ב-1900. עיתונאי ואסטרונם. עורך ביטאון ההסתדרות "הפנקס". מעורכי "דבר" מהקמתו וחבר במזכירות המערכת עד 1968. נודע בטורו היומי "קצרות" ב"דבר".

זרובבל חביב (1894-1987). יליד ראשון לציון. בוגר המחזור הראשון של גימנסיה הרצליה. חבר "התאחדות האיכרים" ו"הציונים הכלליים". חבר המועצה המקומית של ראשל"צ ועמד בראשה (1939-1946).

ברוך טל מראשי תנועת "הבונים" באנגליה. חבר קיבוץ כפר בלום.

גאולה כהן (נולדה בארץ-ישראל ב-1925). מלוחמות לח"י. חברת מערכת "מעריב" 15 שנה. הקימה את המדרשה הלאומית ע"ש אריה בן-אליעזר. ממייסדות תנועת "התחייה" ב-1979. ח"כ מהכנסת השמינית עד השנים-עשר מטעם סיעות "ליכוד" ו"תחייה".

גבריאל (גבי) כהן (נולד בארץ-ישראל ב-1928). היסטוריון. ח"כ הכנסת השישית מטעם "המערך". דיקן הפקולטה למדעי הרוח באוניברסיטת תל אביב (1983-1986).

דורון כהן יליד ישראל. מבקר ספרות ומתרגם מאנגלית, מערבית ומיפנית. מוסמך לשירה יפנית באוניברסיטת דושישה, קיוטו. מרצה לשירה יפנית קלאסית ומודרנית באוניברסיטה העברית ירושלים.

בנציון כץ (1907-1968). יליד גליציה. עלה ב-1940. חוקר ומבקר ספרות. מנהל המחלקה לנוער והחלוץ של הסוכנות היהודית (1941-1963). מ-1964 רקטור אוניברסיטת תל אביב.

קנט לאב סופר "ניו-יורק טיימס" במזרח התיכון (1953-1956). עמית-מחקר לנושא סואץ באוניברסיטת פרינסטון (1964-1967).

דוד לאזר (1902-1974). יליד פולין. עלה ב-1941. עיתונאי. חבר מערכת "ידיעות אחרונות". ממייסדי "מעריב" ב-1974.

קדיש לוח (1895-1972). יליד רוסיה. עלה ב-1920. ממייסדי קבוצת דגניה ב'. מ-1935 חבר מרכז מפא"י והוה"פ של ההסתדרות הכללית. מראשי איחוד הקבוצות והקיבוצים. ח"כ מטעם מפא"י (1951-1969). שר החקלאות (1955-1959). יו"ר הכנסת (1959-1969).

אליעזר ליבנה (1902-1975). יליד פולין. עלה ב-1920. הצטרף ל"אחדות העבודה". ניהל את מערכת ההסברה של ה"הגנה". עורך כתב העת "בטרם". חבר כנסת מטעם מפא"י (1948-1955). ב-1955 פרש ממפא"י. ממייסדי "התנועה למען ארץ-ישראל השלמה".

ישראל לנדרס (נולד בארץ-ישראל ב-1931). עיתונאי ומשפטן.

גולדה מאיר (1898-1978). ילידת רוסיה. ב-1906 היגרה משפחתה לארה"ב. עלתה ב-1921. חברת קיבוץ מרחביה (1921-1924). מזכירת מועצת הפועלות מ-1928. ראש המחלקה המדינית של ההסתדרות מ-1940. מ"מ משה שרת במחלקה המדינית של הסוכנות היהודית (1946-1948). חברת מועצת המדינה הזמנית (1948). צירת ישראל במוסקבה (1948-1949). ח"כ מטעם מפא"י, המערך ומפלגת העבודה (1949-1974). שרת העבודה (1949-1956) שרת החוץ (1956-1966). ראש הממשלה (1968-1974).

בני מוריס נולד ב-1948. פרופ' להיסטוריה באוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

אהוביה מלכין (נולד בראש פינה ב-1917). מוותיקי תנועות הנוער החלוציות בארץ. עורך הבטאונים "במבחנו" ו"שדות". היה חבר בית השיטה. ראש ענף הסברה בצה"ל. מ-1958 מנהל חינוכי של "בית ברל". מ-1969 חבר מערכת "עם עובד" ועורך "ספריית אופקים".

בנימין נויברגר פרופ' בכיר במדעי המדינה, ראש התוכנית ללימודי דמוקרטיה בינתחומיים, האוניברסיטה הפתוחה.

אלי ניסן עיתונאי ואיש טלוויזיה.

עקיבא ארנסט סימון (1899-1988). יליד גרמניה. עלה ב-1928. פילוסוף וחוקר חינוך. מ-1936 מרצה לחינוך באוניברסיטה העברית ירושלים. מראשי תנועת "ברית שלום". חתן פרס ישראל על תרומתו לחינוך, להוראה ולמחקר.

יזהר סמילנסקי (1916–2006). יליד רחובות. מן הבולטים בדור הסופרים לידי הארץ. ח"כ מטעם מפא"י מהכנסת הראשונה עד החמישית; מטעם רפ"י בכנסת השישית. חתן פרס ישראל לספרות יפה.

פנחס פלאי (נולד בארץ-ישראל ב-1930). מוסמך לרבנות. סופר ועיתונאי. שליח מחלקת הנוער והחלוץ של הסוכנות היהודית לארה"ב. עורך ספרותי של מוסד הרב קוק.

יוסף צדוק (נולד בתימן ב-1914). עלה ב-1929. חבר עיריית חולון (1941–1955). ממארגני עליית "מרבד הקסמים" מתימן (1949–1950).

יעקב צור (1906–1990). יליד ליטא. עלה ב-1921. מנהל מחלקת ההסברה של הקרן הקיימת עד 1948. בימי מל"ע-2 היה איש קשר בין הסוכנות היהודית למיפקדה הבריטית במצרים. עם קום המדינה הצטרף למשרד החוץ. ציר ראשון של ישראל בארצות דרום אמריקה. שגריר בצרפת (1953–1959). מנכ"ל משרד החוץ (1959–1960).

ישראל קולת (1927–2000). יליד ליטא. חוקר תולדות הציונות ותנועת העבודה. היה מראשי המורים במכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית בירושלים עם הקמתו ב-1959.

אורי קיסרי (1901–1979). נולד ביפו. תלמיד הגימנסיה הרצליה. עיתונאי. ב-1937 הקים את השבועון "תשע בערב", שמ-1946 נקרא "העולם הזה" וב-1950 עבר לידי אורי אבנרי.

זאב רבינוביץ יליד רוסיה בעיר פינסק (עיר הולדתו של יעקב שרתוק). עסקן חיפאי.

הרצל רזנבלום (1903–1991). יליד ליטא. עלה ב-1935. עיתונאי ופובליציסט. מפעילי התנועה הרוויזיוניסטית. היה בין נציגי ברית הצה"ר ב"מועצת העם" וחתם מטעמה על מגילת העצמאות בשם הרצל ורדי. עורך ראשי ב"דיעות אחרונות" 38 שנה.

משה ריבלין (1925–2004). יליד ארץ-ישראל. קונסול ישראל בניו-יורק (1952–1958). מנהל מחלקת הסברה בסוכנות היהודית (1958–1960). מזכ"ל הסוכנות היהודית (1960–1966) ואחר כך יו"ר הקרן הקיימת לישראל.

אייזיק רמבה (1907–1969). יליד פולין. עלה ב-1940. חבר ההנהגה העולמית של בית"ר. עיתונאי. עורך "המשקיף" ואחר-כך "חרות".

גדעון רפאל (1913–1999). יליד גרמניה. עלה ב-1933. ממייסדי קיבוץ הזורע. בימי מל"ע-2 פעל בענייני הצלת יהודים באירופה. עובד המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית (1945–1947). עם קום המדינה הצטרף למשרד החוץ. יועץ לעניינים מדיניים (1953–1957). שגריר לקהיליה הכלכלית באירופה (1959). סמנכ"ל משרד החוץ (1960–1965).

גרשום שוקן (1912–1990). יליד גרמניה. עלה ב-1943. עורך "הארץ" ובעליו מ-1939 עד מותו. חבר הכנסת השלישית מטעם המפלגה הפרוגרסיבית.

זלמן שזר (1889–1974). יליד בילורוסיה. עלה ב-1924. חבר מערכת "דבר" מ-1925. עורך ראשי (1944–1949). ח"כ מטעם מפא"י (1949–1956). שר החינוך והתרבות (1949–1950). חבר הנהלת הסוכנות והנהלה הציונית (1951–1963). נשיא מדינת ישראל (1963–1973).

אבי שליים (נולד בעיראק ב-1945). עלה ב-1951. פרופ' ליחסים בינלאומיים בקולג' סנט אנטוני, אוקספורד.

יוסי שריד (נולד בארץ-ישראל ב-1940). עיתונאי, סופר ומשורר. כיהן בתשע כנסות מאז 1974 מטעם "המערך" ר"צ ומר"צ. שר לאיכות הסביבה (1992–1996). שר החינוך (1999–2000).

יעקב שרת (נולד בארץ-ישראל ב-1927). עיתונאי עורך ומתרגם. מייסד ומנהל העמותה למורשת משה שרת.

אליהו ששון (1902–1978). יליד סוריה. עלה ב-1927. עובד המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית וראש האגף הערבי בה. היה שגריר באנקרה וברומא, שר דואר ושר משטרה.

מיכאל ששר (1933–2006). יליד גרמניה. עלה ב-1953. עתונאי וסופר. כיהן כקונסול ישראל בניו-יורק.

מפתח אישים

<p>איזק, חיים 174 אייזנברג, שאול 172 אייזנהאואר, דווייט 471 אילן, אורי 480 479 436 435 אילנית, פייגה 436 איילון, צבי 379 אילון, עמוס 475 60 57 אילת, אליהו 401 281 250 219 403 434 533 איתן, ולטר 256 223 198 101 100 61 280 372 373 404 439 אלון, יגאל 379 201 65 64 46 אלישיב, שמואל 18 אלן, ג'ורג' 411 405 אלנבי, גנרל 146 אלתרמן, נתן 509 312 301 אמיר, ז'ק 57 אנדרסון, רוברט 471 אסיה, אילן 417 אפלטון 556 ארגוב, מאיר 501 394 128 106 66 ארגוב, נחמיה 501 453 282 257 ארד, שמשון 67 ארהרד, לודוויג 539 ארו, יעקב 424 אריסטו 556 ארוי, יהודה 183 ארלוזורוב, חיים 55 46 42 41 27 23 66 77 70 81 85 98 105 115 140 172 183 219 266 268 416 466 483</p>	<p>אבו עודה 158 אביגור, שאול 98 94 93 91 77 64 105 250 358 503 אבידור, שמואל 475 אביווהר, מאיר 290-286 285 282 אבן, אבא 38 335 334 332 330 27 57 102 151 187 198 219 246 258-260 267 360 370 372 377 380 384 387 393 394 401 403 405 411+ 449 443 453 455 499 505 אבנר, גרשון 455 198 18 אבנרי, אורי 41 אבריאל, אהוד 500 47 אברמוב, אלכסנדר ניקיטיץ' 68 אברמוביץ, מנחם 403 אדנאואר, קונרד 539 203 197 אהרונסון, אהרון 329 232 אולמרט, אהוד 201 אולשן, יצחק 438 או-נו 471 אוישסקין, מנחם 84 אוקא, שוהיי 174 172 אוקינלק, פילדמרשל קלוד 25 אורי, יעקב 53; משפחת 54 אורן, אלחנן 347 342 344 334 347 אחדב, חיר אל-דין ביי, 346 אטלי, קלמנט 537 317 262 אטקין, אהרון 347 אידן, אנתוני 499 413 402 317 236</p>
--	---

בלנקנהורן, הרברט 203
 בלפור, לורד ארתור 25 236 522
 בן-אהרון, יצחק 77 457ה
 בן-אלישר, אליהו 201
 בן-גוריון, דוד 20-22 35-37 41 42 44
 45-47 49-52 58 60 65 67 70 76
 77 80-82 84 85 87 88 89 90
 95+96ה 97 101 102 105-107
 111+ה 112 114-118 120-122
 135 143 147 150 151 157 160
 161ה 172 173 181-192 197 198
 200 218-220 242 248 251 252
 256-258 260-263 267 274
 277-279 282-283 284 285-291
 292ה 293-295 304 305ה 306-311
 317-320 325 328 330 332
 336 339-341 343 344+ה 347ה
 349 350+ה 351-366 369-374
 375+ה 376-379+ה 381 383-385
 387 388 390 392 393 394+ה
 396-400 402 403+ה 405-407ה
 408-410 411+ה 412-416 417ה
 418 419 420+ה 421-424 430 431
 439-448 451-458 461 462ה
 465-469 470+ה 471-478 481
 484 485-495 497-506 507+ה 508
 510 511ה 512 513 514 524 525
 528 530 535 536;
 ר' במפתח העניינים: "או"ם
 שמום"; "אור לגויים"; "בכייה
 לדורות"; "מה יאמרו הגויים";
 "נאצר שמאסר"; "עם סגולה"
 בן-גוריון, פולה 82
 בן-יהודה, אליעזר 158 228 329 330 331

ארן, זלמן (זיאמה) 69 77 94 106 191 259
 375 407 410 429 436 437 507 513ה
 ארנס, משה 201
 אשד, חגי 47 432ה 438ה
 אשכול, לוי 46 47 50 58 72 90 106
 107 181 191 192 352 370 377 385
 394 405 410 429 437 446 513 524
 539
 באום, שלמה 399
 בגין, מנחם 199-201 306 314ה 412
 447
 בובר, מרטין 368 369
 בוגר (בוגרשוב), חיים 23
 בוויז, ארנסט 291 362 518 533 534
 537ה
 ביאליק, חיים נחמן 120 141 175ה
 ביאלר, אורי 416ה 417ה
 ביירוד, הנרי 386ה
 ביגרט, הומר 101
 ביוואן, אניורין 317
 ביו, פייר 355
 בייטלסקי, מיכאל (סתר, ד') 132ה 163ה
 ביילין, הרי 79
 ביילינסון, משה 162
 בילבי, קנת 245 246ה
 בילי, הרולד 518 537
 בינט, מקס 437
 ביסמרק, אוטו 150 334
 ביצור, יהושע 75
 בלאושייטן, יעקב 197 244
 בלום, ליאון 244
 בלינסקי, ויסריון 236
 בלמונט, קונסטנטין 269

ברש, אשר 241	בן-צבי, יצחק 328 182 22 21 19
בשן, רפאל 522	ה347
ג'וואד, האשם 42	בנדור, שמואל 395ה
גולדמן, נחום 111ה 108	בנטוב, מרדכי 510 379ה 293
406ה 491 552	בנימין, בריגדיר ארנסט 127 125 104
גולומב, אליהו 20 21 77 78 98 105	בניקה, ואגן 390ה
145 152 165 183 242 268 331 332	בנצור, איתן 100
גולומב, דוד 489	בנצור, שמואל 101
גולומב, עדה 222 78 77	בנקובר, יוסף 1128ה 103
גולני מוטי, 114 144 340 494ה 499ה	בנש, אדוארד 25
גור, מרדכי 403ה 408ה	בר-און, מרדכי 395ה-397ה 398ה 409ה
גור-ארי, משה 117 119	411ה-413ה 416 439ה 450ה 451ה
ג'ורג', לוי 236	481ה+ 494ה 495ה 499ה 506ה
גורדון, יהושע 79	בר-זוהר, מיכאל 185 186ה 281 282
גורי, ישראל 312	283 284ה+ 289 290 375ה 379ה
גזית מרדכי 187	440ה 467 494ה
גיבלי, בנימין 58 253 401 403ה 438	בראלי, אבי 105 288 285ה
462ה	בראלי מאיר 186 492
גיל, יעקב 104ה 125	בר-יהודה, ישראל 412
גיל, רפאל 52	בראנד, יואל 44
גינצבורג, רב 54	ברגוס, ד' 411ה
גינצבורג, יעקב 54	ברגר, הרצל 94ה 379ה 392 492 511
גלבר, יואב 1128ה	512ה
גלאב, ג'ון בגוט 386ה+ 390 392ה 503	ברוד, מכס 130
גלידן, ה"ו 405ה	ברוידא, אפרים 173, 174 525
גלילי, ישראל 77 78 287 292ה	בריצי, מיכאל 90ה 357 417ה 423ה
גליקסון, משה 55	424ה 454ה
גנדי, מהטמה 210	ברנדוט, פולקה 24 216
גפני, ש' 403ה	ברנון, צבי 118 119
ג'קסון, אלמור 257 258 408 493	ברנס, לויטננט-גנרל א"ל 93 349ה+
גרדנר-פלדמן, לילי 201	350 356 363 404ה 410 468
גרודז'נסקי, שלמה 129	ברנר, יוסף חיים 19 264 268
גרומיקן, אנדריי 537	ברנשטיין, פרץ 293 309 310 378ה 379ה
	ברקת, ראובן 153

183 241 268 344 347ה	גרינבוים, יצחק 79 292 379ה
הוזה, רבקה 165 222 241	גתה, יוהנה 112
הורוביץ, דוד 59 150 151 518	
הוזה, חיים 26	דאלס, ג'ון פוסטר 18 34 308 355 356
היטלר, אדולף 67 79 137 153 168	495 471 455 411 404 398 396 371
542 214	505 500 499 496ה
היינה, היינריך 215 269	דה-גול, שרל 150
הירוהיטו 172	דה-מלאך, יואל 136
הכהן, דוד 22 101 105 145 152 219	דובקין אליהו 83
463 461 376 282 281 259 258 239ה	דודאי, דיין 543
הכהן, מרדכי בן הלל 241	דורי, יעקב 438
המרשילד, דאג 412 506 507	דייויס, מונט 386 387ה
הנגבי חיים 157	דיין, אריה 200ה
הנון, גילס 197	דיין, משה 35 47 58 89 94 115 116
הציסון, אלמו 391ה	295 261 258-256 253-251 248
הראבן, אלוף 160	378-376ה+ 363 355-353 350ה
הראל, איסר 161 449 503	379ה 388 387 384-381
הרדי, תומס 130	391ה 400-395 401-403ה+ 406-
הרדינג, 523	415-412ה+ 411ה+ 410 409
הרכבי, יהושפט 390 396 498 506	438 434-430ה 429ה+ 428 427 418
הר-ציון, מאיר 399 477	456-453 451 450 445 443-441
הר-ציון, שושנה 477	478-476 472 470 469 467 465 462
הרמן, אברהם 219	500ה+ 499-497ה+ 494 493 489 485
הרצוג, חיים 201	508 506 505 502 501
הרצוג, יעקב 257 263 373 374 375ה	דינור, בן-ציון 139
הרצל, תיאודור 53 122 177 245 267	דיסנצ'יק, אריה 102
337	דישראלי, בנימין 334
הרצפלד, אברהם 341 344	דר, אברהם 352
	דרורי, זאב 399ה
רוב, סידני 22 338	
ווייוול, פילדמרשל ארציבלד 25	האדי, עוני עבד אל- 297
ווייט, איבן 399ה	הובר 455ה
ווילסון, הרולד 522 523	הווארט, הרברט 148
וולטש, רוברט 420	הוזה, דב 20 77 78 98 105 130 152 165

386	טוקאן, אחמד	386	וולמלסלי, א'
	טיילר 384	117	וולפסברג, ישעיהו
	טל, דוד 428		ווסטלייק 408
	טל, ברוך 170		ווקופ, ארתור 535
	טלבוט, פיליפ 522		ווקר, מ' 386
	טליירן 25		וייסגל, מאיר 282
	טן, איפוליט 59		וייץ, יוסף 386 341
	טרומן, הרי 25 325 530		וייץ, יחיעם 474
	טשרניחובסקי, שאול 338		וייצמן, חיים 23 25 27 67 71 82+83
			182 168 152 115 112 111 109 84
	יבנאלי, שמואל 513		243 242 233 228 187-185 183
	ידין, יגאל 182 292 401 437		3358 343 340 337 336 282 267
	יגוב, גדליה 280		546 482 468 461 359
	יוסף, דב 17 79 345 388 466		וייצמן, ראומה 149
	יחיל, חיים 198 373		וישנסקי, אנדרי 352 531
	ילינק, ישעיהו 197		
	ינאית, רחל 19		ז'בוטינסקי, זאב 46 50 166 168
	יעקובסון, ויקטור 21 532 533		זכאי, דויד 162-164 314 512
	יערי, אהוד 161 442		זמר, חנה 314
	יעיב, יצחק 162		
	ירשוב, פאוול 68		זביב, זרובבל 165
	ישראלי, בנציון 126		זוסיין, אחמד 257
	ישרלי, חיים 375		זוסיין, מלך ירדן 503
			זוסייני, האג' אמין אל- 19 44 182 532
	כהן, גאולה 517		זוסייני, משפחת 158
	כהן, דורון 172		זוסייני, פייסל 159
	כהן, גבריאל (גבי) 532		זנקין, יהושע 235
	כהן, ירוחם 349		זסן בק 21
	כהן, ליאו 280 347 372		זפאר, לוטפי אל- 297
	כסאר, יחיא 212		
	כסה, יונה 153 501		זבנקין, יצחק 79 105 187 328
	כץ, בנציון 175		זבת, שבתי 124 282 284 285 287 293
	כצנלסון, ברל 22 23 55 70 80 83		390 393
	105 129 132 140 145 152 162		זולסטוי, לב 483

267 263 256 228 219 218 200 188
388 380 377 375 370 364 325 323
436 429 426 410 407 405 395 392
511 510 507 489 458 457 446 437

513

מאירוב, שאול, ר' אביגור, שאול
מאירוב, צפורה, ר' שרת צפורה
מגנס, יהודה לייב 43 444 335
מוין, לורד 519 520
מולוטוב, וייצ'סלב 18 355 398 496
מוריס, בני 381 386
מילס, אריק 163
מילשטיין, אורי 391 399
מלכין, אהוביה 183 193 288 289 290

461

מנדס-פרנס, פייר 150 317
מסריק, תומס 150
מקארתור, גנרל דגלס 325
מקדונלד, ג'ימס 24
מקלוי, ג'ון 197
מקלף, מרדכי 390+ 393 399
מקמילן, הרולד 355 398 408 496
מרוז, יוחנן 201 411
מרוזק, משה 401
מרקס, קרל 534
מרשל, גנרל ג'ורג' 25 249 250 278
281+ 282 283 285 287

נאור, מרדכי 294 295

נאמן, פנחס 294

נאצר, גמאל עבד-אל 45-47 59
62 92 98 161 253-255 258
349+ 350-355 368 377
395-398 401+ 404+ 407

333 328 268 265 196 187 173 163

547 466 347 344 336

כרמל, משה 77 412

לאב, קנת 349 441

לאוטרפכט, הרש 117

לאזר, דוד 17

לבון, פנחס 35 36 46 47 49 59
259 256 253 252 192 161 160 90
383 381 378 353 352 289 275 261
402-399 394 390-387 384
434 432-429 427 426-414+
435+ 465 462 439-437
529 528 485 476 473

לואיס, ג' 384

לווט, רוברט 278 285

לוז קדיש 76 177

לוי, דוד 201

לויין, דניאל 259

לויין, מאיר יצחק 379

לוסון, אדוארד 413 495

לוריא, ארתור 263

לורנס, ט"א 22

לחובר, שמואל 38

ליבנה, אליעזר 246 282 314 315

לינטון, יוסף 174

ליף, זלמן 150 151 271

לנדאו, חיים 435

לנדרס, ישראל 181

לסקוב, חיים 396 498 503

לרמנטוב, מיכאיל 235 269 467

מאיר, גולדה 34 37 48 49 57 81 83

89 91 93-95 99 106 116 136 181

סמילנסקי, זאב 304ה	433 421 417 414 412-409
ה457 305 304 ס. (סמילנסקי), יזהר	473 449 446 442 441 439-437
512 511 508	496 493 484 471 468 483
סמילנסקי, משה 43	509 507 506 503 501-498
סנדסטרום, א' 537	נבון, יצחק 375ה 372ה 260 248
סנה, משה 243ה 358ה	500
ספיר, פנחס 94 191 263 375 416ה	נג'אר אמיל 225
ה+513 507 500	נגיב, מוחמד 253 351 395 430
ספלמן, קרדינל 529	נה וין 526
ספיר, רוחמה 295	נהרו, ג'והרלל 48 69 173
ספנסר, הרברט 534	נובומייסקי, משה 43
סרגט, גוופה 522	נויברגר, בנימין 197
סתר, ד': ר' בייטלסקי, מיכאל	ניומן, עמנואל 117
	ניסים, הרב 555
עבדאללה בן חוסיין 23 26 42 44 297ה	ניסן, אלי 539
עברון, יאיר 450ה	ניקולס, ג'ק 396ה 402ה 404+ה 413ה
עגנון, ש"י 26	437ה
עופר, פנחס 664ה 665ה	נמיר, מרדכי 91 94 106
עוזר, שמואל 401	נף, דונלד 391ה
עזם, באשא 41	נפוליון, 391ה 483
עזריהו, ארנן ("סיני") 287	נצר, שרגא 106
ה291ה 287ה 284ה 277ה 291ה	נרקיס, עוזי 411ה 453+ה
ה292	נתניהו, בנימין 201
עלמי, יוסף 532	
עלמי, מוסא אל- 43 44 532	סאדת, אנואר 471
ערמוני, אורה 288ה	סוקולוב, נחום 18
	סוקרטס 556
פאווי, מחמוד 257 258	סטרייצי, ג'ון 261 262
פארוק, המלך 395	סילבר, אבא הלל 115 243 278
פוחובסקי, אריה 222	סילי, ט'וו 391ה
פור, אדגר 355 471 496 500 506	סימון, עקיבא ארנסט 321 510 511
פושקין, אלכסנדר 269	סירקין, נחמן 265
פיין, יוסף 347	סלושיץ, רב 53
פינו, כריסטיאן 219ה	סלע, אמנון 461ה

קולק, טדי 320	פיניי, אנטואן 496
קולת, ישראל 328 464	פינקלשטיין, לואיס 272
קופלנד, רגינלד 343	פירסון, לסטר 538ה
קיסרי, אורי 221 226ה	פישמן-מימון, יהודה לייב 122 292ה
קלמנטיס, ולדימיר 25 26ה	379ה
קמחי, ג'ון 32 432 534	פישר, מוריס 198 225
קניאס, סוזן 390	פלאי, פנחס 204
קסטנר, ישראל 44	פלוויס, יוסף 139 264
קפלן, אליעזר 83 84 106 182 233 242	פעיל, מאיר 379ה
277ה 293 344 378ה	פספילד, לורד ר' ווב, סידני
קפלנסקי, שלמה 336	פרומקין, גד 329 335 43
קרזון, ג'ורג' 236	פרומקין, דב 329
קריץ'-ג'ונס, ארתור 362 518 536 537	פרידמן, ורדה 487
קרן, משה 420ה+421ה	פרינץ, יואכים 554
	פרלמן, משה 96 375ה
ראסל, פרנסיס 391 392 401ה	פרס, שמעון 47 49 57 256 352 354
רבין, יצחק 379ה	355 360 372 378 399 427 438 451
רדי, חיים 280	456 462 476 486 501ה 505 506
רובינא, חנה 125	
רובינסון, יעקב 117	צברי, רחל 153
רוזן, פנחס 85 91-93 117 118 293	צדוק, יוסף 211
309 315 325 374 378ה 379ה 420ה	צ'ז אן לאי 258 259
507 510	צור, יעקב 213 218ה 219ה 506
רוזן שבתאי 198 372	צירקי, איסמעיל 534
רוזנבלום, הרצל 232	ציולינג, אהרון 118 119 122 244 293
רוטברג, רועי 428	379
רוטנברג, פנחס 43 44ה	צייטלין, אהרון 557
רולבנט, שמואל 234	צ'מברליין, נוויל 317
רופין, ארתור 341 344	צ'רטוק, יעקב, ר' שרתוק יעקב
רוקת, ישראל 395	צ'רצ'יל, וינסטון 17 164 533 534
ריבלין, משה 238	צ'רצ'יל, רנדולף 374ה
ריפאעי, סמיר אל- 414	
רמבה, אייזיק 241 295	קוטווב, מיכאיל 483
רמון, ז'ן פיליפ 377ה	קוטלוביץ, רפאל 57

שנער, אליעזר 198
 שפירא, אניטה 65
 שפירא, יעקב שמשון 81
 שפירא, משה חיים 47 93 118 119 293
 379 412 507 510
 שפר, גבריאֵל (גבי) 181-186 187ה
 197 416 485 507 508 509
 שפר זאב 125ה
 שפרינצק יוסף 46 182 233 289 336
 416ה
 ש"ק, זאב 59
 שקבורו, אוולין 396 402 437ה
 שרדר, גרהרד 202
 שרון, אריאל 201 252 356 391 403ה
 414 440 441 452 478 480
 שריד, יוסי 157 274
 שרף, זאב 121 122ה 292-294 439
 487
 שרת, יהודה 19 131 162 163 222 242
 270
 שרת, יעקב 172 197ה 274 277 290ה
 461 463 481 483 484 494 495
 498 501 502 507 508ה
 שרת, משה: ר' במפתח עניינים: "ארצי
 הלכה ממני", "דין ולא טרף";
 "מדינת חוק או שוד"; "פחד
 וחשבון"
 שרת, נבות 478
 שרת, צפורה 23 24ה +82 156 214
 264 333 394 405ה 462 476 491
 494 495 498 500-502 526 527
 529 547 555
 שרת, רנה 495 498 501 502
 שרתוק, גאולה 222

רמז, דוד 77 79 118 145 182 277ה
 289 293 379ה 416
 רמרק, אריך מריה 173
 רסטון, ג'ימס 34 379ה
 רפאל, גדעון 247 249ה 282 286 372
 373 +390ה 395 401ה 437 439 449
 454ה
 רתנאו, וולתר 150
 שאלתיאל, אלי 420ה 461ה
 שאנן, אברהם 173
 שוחט, ישראל 182
 שולץ, קריסטן 431ה
 שוקן, גרשום 308 382
 שזר, זלמן 83 204 264 267ה 513
 שחל, משה 57
 שטורמן, חיים 347
 שטיין, ליאון 222
 שיטריט, בכור 293
 שילוח, ראובן 251 258 282 286 372
 401 403ה 434ה 449
 שישכלי, אדיב 253 430
 שלו, אריה 403ה
 שלום, זכי 412 417 420ה 424ה 442ה
 507 508ה
 שלום, סילבן 201
 שליים, אבי 416ה 423
 שלמון, כתריאל 449
 שמיר, יצחק 201
 שמיר, שמעון 401ה
 שמשוני, י' 404ה
 שמעוני, יעקב 438ה
 שנהר, יצחק 174
 שניר, מרדכי 162

שרתוק, פניה 53 54 165 234 241

ששון, אליהו 219 280 296

ששר, מיכאל 551

תורכ, אתא 485

תקוע, יוסף 395ה

שרתוק, יהודית 229-231

שרתוק, יהודה לייב 228

שרתוק, יעקב 19 53 54 139 152 158

241 234 231 228 223 222 177 165

465 331-329

שרתוק, משה אלעזר 228

מפתח עניינים ומקומות

<p>אי.טי.אס. 137</p> <p>איטליה 103</p> <p>אילון, קיבוץ 343</p> <p>אילת 92 383 530 (ר' גם: מפרץ אילת)</p> <p>אינדונזיה 153</p> <p>אינטרנציונל סוציאליסטי 140 542</p> <p>איסטנבול: ר' קושטא</p> <p>איסמאעיליה 214 15</p> <p>איצטדיון רמת גן, מפגן צה"ל 150 ה</p> <p>470+ ה 359</p> <p>איראן 202</p> <p>אירופה 372</p> <p>אל-עלמיין 104 214</p> <p>אל-עריש 46</p> <p>אלז'יריה 398 509</p> <p>אלכסנדריה 137 399 401</p> <p>"אלפא": ר' "תוכנית אלפא"</p> <p>אמ"ן 58 161 253 352 401 402</p> <p>509 501 434 433 404</p> <p>אמריקה: ר' ארצות-הברית</p> <p>אנגליה: ר' בריטניה</p> <p>אנגלית 265</p> <p>אנטישמיות, אנטישמים 534 552</p> <p>אסיה 153 372 471</p> <p>אסיפה מכוננת 107 123 142</p> <p>"אסתקלאל" 297</p> <p>"אף-68", מטוסי 356</p> <p>אפריקה 74 364 372 405</p> <p>אצ"ל 44 79 194 242 244; ר' גם פורשים</p>	<p>אבני 777 89 ה 363</p> <p>או"ם 42 86 90 93 115 123 243 258</p> <p>364 353 337 294 291 258 353 291</p> <p>538 536 530 483 373 369 365</p> <p>וארץ ישראל 337 362 536 (ר' גם:</p> <p>החלטת חלוקת א"י (עצרת או"ם,</p> <p>29 בנוב' 1947); החלטת קבלת</p> <p>ישראל כחברה; ועדה מקבילה;</p> <p>מועצת הביטחון; ישראל ואו"ם;</p> <p>משקיפי או"ם</p> <p>אגף מודיעין, מטכ"ל צה"ל: ר' אמ"ן</p> <p>"או"ם שמו"ם" (בן-גוריון) 58 407 491</p> <p>אוניברסיטת קושטא 141 142 182 329</p> <p>אוניברסיטת תל אביב 175 176 545</p> <p>אונסקופ 85 348 518 526 ה 537</p> <p>"אור לגויים" 480</p> <p>אורות שכנו 304 ה</p> <p>"אות" 366 ה</p> <p>אזור מפורז: ר' מפורז</p> <p>"אחדות העבודה" (מפלגת, נוסדה 1919)</p> <p>23 22 69 77 82 105 ה 145 235</p> <p>333 332 242</p> <p>"אחדות העבודה" (תנועת, נוסדה 1944)</p> <p>446 412 315 201 200 81 80 65</p> <p>"אחים מוסלמים" 351</p> <p>אי-הזדהות, מדיניות 182 184 337 364</p> <p>373</p> <p>"אידייליית הרים" 215 ה</p> <p>"איחוד" 321 ה 322 510</p> <p>איחוד הקבוצות והקיבוצים 95 ה</p>
--	---

ביריין 409	אקטיביסטים, אקטיביזם (צבאי) 105
בית אליהו (גולומב) 78 77	276 275 25 233 188 187 182 106
בית ברל 531	387 385-383 381 354 323 310
בית גוברין 399	416-414 412 401 400 394 389
בית יוסף, מושב 346 345	449-447 429-427 423 421-418
בית כנסת 554 544 272 212 209-206	487 485 472 456 453 452 451
בית לאומי יהודי 36 523	510 506 489
בית לבן, וושינגטון 355 34	ארצות-הברית 290 289 285 282 280
בית ספר לדיפלומטים 100	530 523 522 420 415 372 363 361
בית ספר לכלכלה, לונדון 183 171 129	531 (ר' גם: ישראל וארצות-הברית)
בית קברות ישן (רח' טרומפלדור, ת"א 223	ארצות ערב: ר' ערב, מדינות
"בכייח לדורות" 90ה 378 379 417ה	"ארצי הלכה ממני" (משה שרת) 173
482ה	אש בעמקים 174 173
"במחנה" 543ה	"אשמורת" 106
בן גוריון (ביוגרפיה) 186ה 282ה 284	אתגר ותגרה 506ה 397 413
בן-גוריונים 377	בארותיים 504 409 93
בן שמן 55	בדואים: ר' רצח בדואים במדבר עין גדי
בנדונג: ר' ועידת בנדונג	בואנוס איירס 216
"בני ברית" 544	בובריוזם 369 368
"בני עקיבא" 475	"בול דואר" 113ה
"בניר" 343	בומביי 154 153
בסוד לאומים 249ה	בון 201
בקעת הלבנון 430	בונדסטג 471 202
בריגדה יהודית (חטיבה יהודית לוחמת/	בורג אל-ערב 214
חי"ל) 90 86 73 71 67 66 56 25 24	בורמה 36 471 463 258
153 149 137 128-125 104 103	בחירות להסתדרות העובדים 472 1955
247 235 214 194 183 182 180 179	בחירות לכנסת 107 1949
488 340 337 321 271	בחירות לכנסת 190 92 88 36 1955
ברזיגלה 126 103 110	490 472 446 444 407 352
בריטניה 1415 279 278 170 122	ביטחוניסטים: ר' אקטיביסטים
ואו"ם 536 535	ביירות 297
וארץ-ישראל 537 518 517 337	ביל"ו, ביל"ויים 139 129 97 86 53
וירדן 392	465 232 227 177

גרמנית 170 230
 גרעיני, נשק 202
 גשר בנות יעקב 409

"דבר" 23 57 77 95 97 105ה
 140 148ה 162 173 174 201ה 221
 223 266 273 274ה 314ה 317 318ה
 320ה 405ה
 "דבר השבוע" 181ה
 דגל ציוני 103 104 127 183 214;
 (ר' גם: נאום הדגל)
 דגניה 268
 "די שבועה" 224
 דיג בכנרת 308 452 502
 "דין ולא טרף" (משה שרת) 470ה
 דיר יאסין 392
 דמוקרטיה 470ה
 דנמרק 94 95 115 385 511
 דפים מן הלוח 79
 דרך כוכב במזרח התיכון 246ה
 דת יהודית 297 208 554
 ומדינה 555
 דתיים, מפלגות 315 378 420 513

"האומה" 201ה
 האם היה זה לשווא 201ה
 "הארץ" 55 57 61 145 200ה 225
 284 295+ה 296 306 308 315ה
 320ה 420+ה 508ה 510
 "הבונים" 171
 "הבוקר" 241ה
 "הבחירות הסוציאליסטית" 77ה 105ה
 הבט אחורה בבהלה מסוימת 57
 הבלגה 141 183 233 386 478

ברית בגדאד 256 351
 ברית-המועצות 26 199 272 354 361
 363 364 368 468 496 530 531
 וישראל 537 (ר' גם: ישראל, רכש)
 ומצרים: ר' מצרים וברית-המועצות
 וסוריה 352
 "ברית שלום" 321ה 368ה 40
 בשליחות נידונים למוות 44ה
 בשער האומות 25ה 152 178 248ה
 250ה 271 281 290 536
 "בת גלים" 434 436

גבולות מדינת ישראל 292 383 405
 427 469 520
 גבעת חיים 95ה 473
 גדה מערבית 385 392 414 432
 גדוד 391 391 890
 גולה: ר' תפוצות
 "גולני" 479
 ג'וערה 343
 גוש סובייטי 198 364
 גטו 208; ורשה 127
 גיוס לצבא הבריטי: ר' התנדבות
 גילת 494
 "גימנויסטים" 105
 גימנסיה "הרצליה" 20 27 55 60 98
 132 133 135 145 152 166 175 177
 183 222 241 242 322 329 331
 גינוסר 308
 גנוך המדינה 67ה
 "ג'רוסלם פוסט" 318
 "גרופי", קפה 137
 גרמניה 25 199 "אחרת" 54; מזרחית
 199; מערבית 197 201; נאצית 79

554 528 527 523 238 210
 הנהלת הסוכנות היהודית 82 57 49
 535 371 347 321 191 182 116
 "הנוער העובד" 244 77
 444 429 385 377
 504 502 501 471 468 457
 443 406 355 353 93 91
 ישראל-מצרים 508 497 444
 (ר' גם: משקיפי או"ם)
 "הסתדרות מצומצמת" 183 146 20
 הסתדרות העובדים הכללית 145 78 50
 הסתדרות ציונית 1111 67 46 37 29 21
 218 217 178 169 128 116 115 112
 524
 הסתגנות 389 387 386 383 350 189
 390+ 429 421 414 413 401 399
 484 470 468 442 439
 "העולם הזה" 48 47 45
 העפלה 519 180 128 123 86 64
 הפוגה: ר' שביתת נשק
 "הפועל המזרחי" 145 374 293 93 91
 474
 "הפועל הצעיר", מפלגת 242 69
 "הפועל הצעיר", שבועון 318 317
 "הפנמה הארץ-ישראלית" 222
 הצהרה משולשת 468 545 443 405
 הצהרת בלפור 546 523 362
 "הצלב האדום" 79
 הקיבוץ המאוחד 80 79
 הקמת מדינת ישראל: ר' הכרזת הקמת
 מדינת ישראל
 הר הצופים 503
 הר חברון 417 383 379 378 90
 443
 "השדה" (קיבוץ שדה נחום) 342

הגדה של פסח 212
 "הגנה" 242 194 183 182 79 77 24
 478 356 292 243
 הדחת משה שרת 57 52 49 48 37 29
 114 112 99 97 94 93 89 86 85 58
 186 185 157 155 151 135 128 116
 251 248 240 225 219 218 203 198
 304 301 295 294 276 263-261
 339 321 19 317 315 314 312 306
 398 379 375+ה 374 373 369 356
 482 472 462 458-456 439 417
 512-805+ה 507 505-503 491
 "הרסה", ארגון נשי 83
 הדרך לאייר 285 124
 "ההשקפה" 330
 הודו 536 373 99
 הונגריה 354
 "החוגים" 1105 777
 "החלוץ", תנועת 328
 החלטת חלוקת ארץ-ישראל (עצרת
 או"ם 1947.11.29) 85 73 28 24
 361 348 289 278 146 123 121 118
 537 530 520 518 517 373
 הכרזת הקמת מדינת ישראל 114 98 25
 284 283 281 250 243 121 118 117
 362 295-290 289 288
 הלא תשאלני - שירי ציון 1163
 "הליגה הסוציאליסטית" 3321
 המאבק על המדינה 281 250
 המבורג 542
 המוסד לתפקידים מיוחדים 449
 "המזרחי", מפלגת 182
 "המתנות העולים" 77
 הנהלה ציונית 141 114 113 99 98 71

ועדות שביתת נשק 470
ועדת שביתת נשק ישראלית-ירדנית
386 390 437
ועדת שביתת נשק ישראלית-מצרית 493
ועדת שביתת נשק ישראלית-סורית 534
ועדת שלושה (בממשלת ישראל) 415
ועדת שרים לענייני חוץ 259 503
ועידת בנדונג 259 260
"ועידת ורמאר" 2119 398 506 508
509
ועידת מפא"י כפר ויתקין (1942) 81 336
ועידת מפא"י עשירית (1965) 51 135
146 179
ועידת מפא"י שישית (1946) 106+
ועידת מפלגות סוציאליסטיות אסייניות
(בומבי) 153 154
ועידת סנט ג'יימס ("שולחן עגול") 182
461
ועידת פיסגה ז'נווה (1955) 36 355
471 405 496 495 497
ועידת "שולחן עגול": ר' ועידת סנט
ג'יימס
"ועידת שנטיי": ר' "ועידת ורמאר"
ורשה 24
ותיקן 529
ז'נווה 36 250 286 297 532; ר' ועדת
פיסגה, ז'נווה
חבר הלאומים 123 337 523 532
חבר ואיש סוד 288
חברון: ר' הר חברון
חברינו (חברי מפא"י בממשלה ובכנסת)
ר' מפא"י, חברינו

"השומר הצעיר" 80 321
התבוללות 207
התגייסות לצבא הבריטי: ר' התנדבות
התיישבות 86 115 336 340-348 (ר'
גם: חומה ומגדל
התנדבות לצבא הבריטי 44 55 67 79
113 123 127 128 146 153
175 179 183 213 214 337 340 488
(ר' גם: בריגדה יהודית)
התעתמנות 139 242
לאדי סיראם 410
וויטצ'פל 22
ויצמניזם, וייצמניסטים 105 106 233
וינה 183
ועד ביטחון יישובי 183
ועד הצירים 235
ועד יהודי אמריקני 55
ועד פועל ציוני 117 123 213 292 535
ועדה מדינית (מפא"י): ר' מפא"י
ועדה מדינית (עצרת או"ם 1947) 538
ועדה מקבילה (עצרת או"ם 1947) 271 538
ועדת החמישה (שרי מפא"י) 429 437 446
ועדת התשעה (מפא"י) 87 93 513
ועדת וודהד 142
ועדת חוץ וביטחון (כנסת) 66 394
467 500 501
ועדת חקירה אנגלית-אמריקנית 44
530 534
ועדת חקירה מיוחדת של או"ם לארץ-
ישראל: ר' אונסקופ
ועדת חקירה מלכותית: ר' ועדת פיל
ועדת פיל 83 142 187 330 341-344
ועדות טרנספר 386

טרור אנטי-בריטי (אצ"ל ולח"י) 519
 520 538
 טריפולי (לבנון) 430
 טרנספר 386
 ליבנה 408
 יגור 19
 "ידיעות אחרונות" 97ה 375ה
 יהדות 546 555 (ר' גם: תודעה יהודית)
 יהודה 90
 יהודי: איטליה 137; אירופה 552;
 ארגנטינה 216; ארצות-הברית 279
 403ה 521 523 544 552 553;
 ברית-המועצות 531; רוסיה 129
 134 145; תימן 211; ר' גם: תפוצות
 יהודי, עם 108 10 121 123 169 178
 194 195 205 208 210 216 249
 330-332 362 415 517 522 523
 525 543 544 546 548 551; ר' גם:
 תפוצות
 יוון 79 103; עתיקה 556
 יום כיפור 162 208
 יום עצמאות 1955 150ה 953ה +470ה
 489
 יומן אישי (משה שרת) 68 81 100 160
 190 274 364 461-
 יומן בורמה (דוד הכהן) 155 239
 יומן המלחמה (דוד בן-גוריון) +492ה
 יומן מדיני (משה שרת) 24ה 71ה 183
 193ה 297ה 345ה 347ה 348ה 461ה
 יומן פריס 218ה
 יחידה 101 391 399 414
 יידיש 83 216 230 272
 יירוט מטוס סורי: ר' חטיפת מטוס

הגי ישראל 554 (ר' גם פסח; שבת)
 חוג רעיוני מרכזי (מפא"י) 531
 חולדה 50
 חומה ומגדל 183 340 342 345
 חופש שיט ישראלי: ר' תעלת סואץ
 "חוק או שוד": ר' "מדינת חוק או שוד"
 חוק השבות 354
 חזון ודרך 150ה 359ה 425ה 470ה
 חטיבה יהודית לוחמת: ר' בריגדה
 חטיפת מטוס סורי 434 435
 חיג'אז 21
 חיים במוקד 150ה
 חי"ל (חטיבה יהודית לוחמת): ר' בריגדה
 חיל הנוטרים: ר' משטרת יישובים
 עבריים
 חיל הספר 345
 חיפה, נמל חופשי 369
 חלב 21 22
 חלוקת ארץ-ישראל 83 105 114
 186 187 278 336 341-345 347
 ר' החלטת
 348 361 532 530; ר'
 חלוקת ארץ-ישראל (עצרת או"ם
 29.11.1947)
 חניתה 346 347
 "חץ שחור": ר' מיבצע עזה, 28.2.1955
 "חרות", עיתון 168
 "חרות", תנועת 200 201 367 412 435
 446
 חרסון 19 22 53 +54ה 268 304ה
 טוברוק 104
 "טור שביעי" 301ה
 טורקיה 21 37 184 230 234
 טירת צבי 208 344 345

וטוריקה 184
 וירדן 484 477 468 432 413 369
 ולבנון 414 409
 ומעצמות 189 102 58 46 43 39
 376 373 369 354 352 350 338
 420 418 403 397 395 389 388
 444 443 441 440 439 434 430 425
 491 485 468 453 451 450 448
 497 495
 ומצרים 61 257 255 254 101
 430 415 413 406 401 351-349
 493 469 468 444 440 437
 469 434 430 383 260 102 וסוריה
 485
 וסין 373 259 258 239 155
 ועולם ערבי 44
 וצרפת 372 354 220 154 116
 "ישראל וערב - מלחמה ושלוה" (הרצאת
 משה שרת) 428 419 382 366
 כהן וגרושה: ר' נישואי כהן וגרושה
 "כיוונים" 277
 כיס פלוג'ה 349 185
 כיסופים 406
 כנס חולדה 50
 כנסת 76 75 72 71 45 36 18 17
 306 201 178 152 14 94 92 88-85
 364 355 35 323 320-317 313 309
 480 466 456 435 421 397 373 365
 511 484
 כנעניות, כנענים 361 360 206
 כנרת 34 (ר' גם: דיג בכנרת)
 כסלון 400

ים המלח (צפון) 90
 ימי לונדון (משה שרת) 333 23 82 233
 יפו 329 242 234 222 172
 ירדן 437 413 405 390 387 310 58
 513
 וארצות-הברית 399
 ירדו, נהר 427 383; ערוץ 352 324
 485
 ירושלים 243 242 216 177 142 90 18
 530 520 482 417 280
 מזרחית 385
 עתיקה 90
 ירחים בעמק איילון 535 24
 ירמוך 346
 ישראל:
 ואו"ם 243 216 189 134 119 93 90
 369 365-363 361 353 294 291 253
 470 469 468 454 445 447 444 425
 484 483; מתקבלת כחברה 31 29
 529 373 248 235 185 123 73 68
 ואיראן 184;
 וארצות-הברית 285 280 259 258
 407 405 373 372 355 294 290 289
 530 485 469 447 429 420 417
 398 356 96 ערובות ביטחון
 468 455 451 449 441 429 415 404
 471; רכש נשק: ר' רכש
 ואתיופיה 184
 ובריטניה 447 405 404 154 (ר'
 גם: רכש
 וברית-המועצות 364 373 355 (ר'
 גם: רכש
 וגרמניה 542-540 203-198
 והודו 373

מלאו מאו 533	כפר ויתקין 487
מאורעות 1920 22	כפר מנחם 343
מאורעות 1936-1939 43 141 336	כפר רופין 345
מאסר עם נייר ועיפרון (משה שרת)	"כרמל", הוצאת 172
106ה 148ה 535ה	כרתים 103
מבואות ביתר 413	
מגבית יהודית מאוחדת 279 280 355	"לאחדות העבודה", תנועה: ר' "אחדות
499	העבודה", תנועה
מגילת או"ם 124 154	לבנון 346 384 408 409 430 431 445
מגילת העצמאות 117-122 184 250 292	494 469
520 546	לגיון ערבי (צבא ירדן) 391 399 400
מדבר מערבי (לוב) 79 104	503 482 436 432
מדינה דו-לאומית 321ה	להבין את בן-גוריון 186
מדינות ערב: ר' ערב, מדינות	לודו' 24
מדינות פריפריה 184	לונדון 22 27 33 60 61 65 77 98
מדיניות תגמול: ר' פעולות תגמול	110ה 134 139 146 149 156 170
"מדינת חוק או שוד" (משה שרת) 435	171 182 183 197 214 244 333 338
480	534 518 482 461 360 343
"מה יאמרו הגויים" (בן-גוריון) 150	לוקסמבורג 539
489 188 359 418 425 447 470ה	"לחברים" (מסמך בן-גוריון) 89 95ה
מוביל ארצי 252 (ר' גם: ערוץ הירדן)	513 512 481 397ה 385ה 294
מודיעין, כפר 55	לח"י (לוחמי חרות ישראל) 44 79 242
מודיעין צה"ל: ר' אמ"ן	244; ר' גם: פורשים
מולדת, מושב 344	"לחייל", עיתון 218ה
מוסד לעלייה ב' 64 65	לטרון (מחנה מעצר) 23 24 42 64ה 79 106
מוסד לתיאום 524	148 244 297 533 535
מוסקווה: ר' ברית-המועצות	לטרון, קרב 114
מועצה למען היהדות 522+ה 546	ליברליזם 129
מועצה עולמית לחינוך יהודי 239	"ליברלים", מפלגה 200
מועצת הביטחון 32 73 92 185 202 260	ליגה ערבית 41 469
443 405 398 395 394 352 279	לידתה של בעיית הפליטים 386ה
מועצת המדינה 118	ליטאני 384 445
מועצת העם 117 121 123	לייבור: ר' מפלגת עבודה בריטית
מועצת פועלי תל אביב 77 133	לייק סכסס 85 219 271

403 402 368 356-353 351 350 ה+403
 442-439 421 415 413 406-ה+404
 486 477
 עזה (הפצצת העיר) 421 158
 "עלי זית": ר' כנרת
 "קדש": ר' מלחמת סיני
 קיביה 387 376 368 323 317 47
 475 421 395-ה+391 390 388
 מינהלת העם 114 117-119 122+ה
 124+ה 182 184 250ה 277 278 281
 285-294
 "מיסטר", מטוסי 506
 מכתבים אל פולה (דוד בן-גוריון) 82ה
 מלחמה יזומה: ר' מלחמת מנע
 מלחמה קרה 199
 מלחמות היהודים 139 264
 מלחמת מנע 116 157 185 261 307
 309 310 324 353 356 383 365 388
 396+ה 398 409 410 412 414 421
 426 431 443 448 449 454 456-458
 469 471 496-498 506 508
 מלחמת סואץ 1956 172 395 398 423
 442 450
 מלחמת סיני 42 46-49 58 67 99+ה
 101 153-155 157 172 185 191
 243 275 363-366 374ה 377 379
 381 398 422 442 453ה 458
 473 475 507-509
 מלחמת עולם ראשונה 139 178 234
 מלחמת עולם שנייה 28 21 55 123 142
 146 170 172 173 179 235 321ה 338
 מלחמת עצמאות 46 114 146 180 184
 278 279 286 288 292ה 349ה 366
 367 378 392 393 405 415 427 431

מזכירות מפאי: ר' מפא"י
 מזרח גרמניה: ר' גרמניה מזרחית
 מחברת תרגומי שירה (משה שרת) 26ה
 39 132ה 163ה 235ה 269
 מחלקה מדינית (סוכנות יהודית) 23 24
 41 46 55 67 70 73 98 100ה 105
 111 114 115 136 140 146 158 168
 175 180 185 193 243 2268 335
 341 345 461ה 523 552
 מחלקת מדינה (סטייט דפרטמנט,
 ארצות-הברית) 34 268 280 355
 447 452 545
 מי נתן את ההוראה 47
 מיבצע "זיקית" ("גמה") 471
 מיבצעי צה"ל ר' גם: פעולות גמול:
 "אגד": ר' מיבצע כונתילה
 "אלקיים" (ניצנה) 494ה
 "ההר" 379ה
 "הר געש": ר' מיבצע סבחה
 "חץ שחור": ר' כנרת
 "יואב" 379ה
 כונתילה 410 409 397
 כיסופים 407
 כנרת ("חץ שחור") 34 35 248
 260 307-309 323 325 356 371
 374 397 398 409-411+ה 412
 452-454 499 502 500
 נחלין 400+ה
 "נקם ושילם" 387
 סבחה 397 410 497
 סיני: ר' מלחמת סיני
 "עומר" 355ה 374ה 451ה 457 498
 499ה
 עזה ("חץ שחור") 48 248 258 309

487 481 472 467 466 456 454 446
542 531 513 512 507 491
ועדה מדינית 372 260 107 94 93
375 396 398 404 411 412
424 427 431 454 501
חברינו (חברי מפא"י בממשלה
ובכנסת) 91-94 190 305 375 379
448 420
מזכירות 84
מרכז 277 218 200 196 89 51 49
282-284 287-290 304 313-316
325 345 426 447 448 462 466
470 490 511 513 535
מפד"ל 507
מפורז דרומי (אזור ניצנה) 457 410 409
497
מפורז צפוני (גליל עליון מזרחי) 383
384 430 431 477
מפלגה פרוגרסיבית 182 315 379
420 507 513
מפלגת עבודה בריטית 22 261 334
מפלגת עבודה, ישראל 57 465
מפלסים, קיבוץ 407
מפ"ם 93 199 200 201 243 293 315
374 379 420 513
מפרץ אילת 354 430 451 469 (ר' גם:
מצרי טיראן)
מצה של פסח 208
מצרי טיראן 354 374 396 401 451
457 498
מצרים 58 59 137 161 248 351 353
405 408 413 429 437 471
וארצות-הברית 353 433
וברית-המועצות 95 248 261 441

484 468 454 446 437
מלחמת קוריאה 373 364 258
מלחמת ששת הימים 473 365
ממשלה זמנית 182 124 118 95 90 88
279 291-293 378 379
ממשלת מנדט בארץ-ישראל 163 78
168 183 242 243 335-337 340
345 347 362 468 517 518 524
מנגנון שבידת נשק; ר' משקיפי או"ם
מנדט בריטי 362 343 290 123 122 44
523
מסדה, קיבוץ 345
מסילות, קיבוץ 345
"מסרשידט", מטוסי 183
מסתננים: ר' הסתננות
מעוז חיים 345 344
מעלה עקרבים, תקרית 400
מענק 86
מעצמות מערב 485 440
מערב-גרמניה: ר' גרמניה מערבית
"מעריב" 17 117 171 197 239 379 461
464 496 510 517 522
"מערך" 276
"מערכות" 408
מערכת סיני: ר' מלחמת סיני
מפא"י 57 51 17 30 36 37 47 50 51
77 80 81 85 87 90 93 94 97
105 107 116 135 142 146 147
151 153 154 158 169 181
186 188 190 191 195 200 238
256 262 263 275 276 287 293 305
307 308 310 312 313 317 323
334 336 352 353 374 375 388 399
400 414 416 426 428 431 445

משרד חוץ, בריטניה 537 111
 משרד חוץ, ישראל 71 48 43 28 18 17
 110 107 102-100 97 96 93 91-86
 219 216 215 198 192 191 184 168
 268 262 259 258 246 237 236 225
 323 318 317 313 312 309 308 269
 380 378-372 370 338 335 324
 444 440 434 420 415 395 387 386
 484 472-470 457 456 45 449 447
 511 510 505 504 494 491 486
 משרד מושבות, בריטניה 170 111 22
 341
 משרד עבודה 97
 משרד ראש הממשלה 320 115 101
 "מתונים" 387 384 187 186 182
 452 423 407 400-398
 "מתנגדים" 230
 נאום הדגל 127 ה125+401
 נאום כיסא הגלגלים 179
 נאמנות בינלאומית בארץ-ישראל 530
 534
 נאצים 220
 "נאצר-שמאסר" (דוד בן-גוריון) 407
 נבי דניאל 280
 נגב 534 437 ה417 90
 נגבה 343
 נהלל 343 55
 נוה איתן 345
 נוה שלום 242
 נוטרות, נוטרים: ר' חיל הנוטרים;
 משטרת יישובים עבריים
 נוקייב 248
 נחל עוז 428 406 405

ובריטניה 433 253 (ר' גם: תעלת
 סואץ)
 וסוריה 397 409; ברית הגנה 397
 וצ'כוסלובקיה 92 (ר' גם: עיסקה
 צ'כית)
 מקדוניה 21
 מק"י 199
 מרד ערביי ארץ-ישראל 22 386 (ר'
 גם: מאורעות 1936-1939)
 מרון א-ראס 409 408
 מרונים 445 430
 מרכו מפא"י: ר' מפא"י
 משה שרת - ביוגרפיה של מדינאי מתון
 (אנגלית) 197ה
 משה שרת - ראש הממשלה השני (גנוך
 המדינה) 67ה
 משוט באסיה (משה שרת) 172 115 39
 178
 משטר נאמנות בארץ-ישראל: ר' נאמנות
 בינלאומית
 משטרת יישובים עבריים 340 336 183
 משלחת ערביי ארץ-ישראל ללונדון
 (1921) 139
 משפט קהיר: ר' עסק ביש
 משפט קסטנר: ר' קסטנר, ישראל
 משפטי פראג 526 364
 משקיפי או"ם 403 387 363 252 93 91
 504 494 468 450 448 434 432 410
 משרד ביטחון 219 116 91 88 47 36 35
 378 376 355 354 352 338 309 30
 457 456 ה453 447 439 426 399
 506 476 470
 משרד דואר 79
 משרד הגנה, צרפת 355

546 544	נטורי קרתא
34	ניו-יורק
245	"ניו-יורק הרלד טריביון"
3349 101	"ניו-יורק טיימס"
504 502 497 494 457 397 93	ניצנה
407	נירים
369	נמל חופשי, חיפה
402	נס ציונה
345 55	נציב עליון
321	"נר"
22	נתראה ואולי לא
	סדר פסח: ר' פסח
	סואץ 441 442
	סובייטים: ר' ברית-המועצת
1100 99 74 67 43 33	סוכנות יהודית
386 359 340 281 280 183 143 115	
461	
16	סופיה
129 27 22	סוציאליזם, סוציאליסטים
338 334 179 173 153 144	
469 445 430 34	סוריה
	סטייט דפרטמנט: ר' מחלקת מדינה
437	סי.אי.אי.
484 469 450 395 261	"סיכוב שני"
260	סין
41 275 215 214 154	סיני
	סיעה ב' 81 (ר') גם: אחדות העבודה,
	תנועת
338 251 249 203	סכסוך ישראל-ערב
483 457 450 483 450 382	
272 238 207	סמינר תיאולוגי יהודי
126	סניו, נהר
125	ספר הבריגדה היהודית
534 336 146 86 24 1939	"ספר לבן"
	ספרדים: ר' רשימת הספרדים
174	ספרייה לעם
	סרג'נטים, תליית: ר' תליית סרג'נטים
394 392 297 43	עבר הירדן
42 135 99 83 80 77 40 37 31	עברית
331 330 279 266 265 224 176 169	
553 526 359	
437 436 413	עג'ור
211	עדן
520	עולי הגרדום
	עולם ערבי: ר' מדינות ערב; ערבים
364	עולם שלישי
146	עותמאני, צבא
146 27	עותמאני, שלטון
506	עזה 434 401; הפגזות
280	עטרות
174	"עיינות"
502 344 308	עין גב
477	עין גדי
363 344 343	עין השופט
407	עין השלושה
159 158 152 131 54 26 20 19	עין סיני
386 329 248 234 225 222 165	
98 95 92 52 47	עיסקה צ'כית-מצרית
395 368 364 375 354 313 248	
450 449 441 412 409 404 398 396	
496 495 494 483 471 468 455	
508 499	
469 445 430 429 184	עיראק
290 285	עכשו או לעולם לא
394	"על המשמר"
	"עלי זית": ר' מיבצע כנרת

"עתידנו אינו תלוי במה יאמרו הגויים":	335 216 198 184 128 86 43 25	עלייה
ר' "מה יאמרו הגויים"	533 531 524 523 521 520 362 336	546 543; עליית מאה אלף 534ה
פביאנים 334	321 293	"עלייה חדשה", מפלגת
פוגרומים 362	196 183 177 129 105	עלייה שנייה
פולין 354	546 329 328	
פולמוס השילומים 197ה 200ה	364	"עלילת הרופאים"
"פועלי ציון", מפלגת 145 171 224	408	עלמה
"פועלי ציון שמאל", מפלגת 321ה		עם יהודי: ר' יהודי, עם
"פורין אפרו" 353	480	"עם סגולה" (בן-גוריון)
פורשים, ארגוני (אצל, לח"י) 182 194	461 273 174-172 163 49	"עם עובד"
520 519 280 243 242	399	עמאן
"פחד וחשבון" (משה שרת) 49 249	23 22	עמותה למורשת משה שרת
פטיש 487 442 406 405	235 71 26ה	
פידאיון 408 407 404 395 354 353	345-343	עמק בית שאן
506 442 421 413 412	137	עסלוג'
פיוג"י 103ה	98 91 59 750 49 47 45	"עסק ביש"
פילוסופיה של המהפכה 484	353-351 261 256-253 248 161 160	
פינסק 228 231 229 227	441 438 436 433 415 402 401 399	
פירנצה 138	486 470	
פלונסק 359	369	עקבה
פליטים פלסטינים 59 322 350ה 354	198 189 163 161 118 38	ערב, מדינות
469 443 437 45 419 417 405 367	370 361 336 279 278 260 251 248	
פלמ"ח 479 64 25	585	
פלסטינים 161 159	336 296 278 44 43	ערביי ארץ-ישראל
פנטגון 34	519 366	
"פנים אל פנים", שבועון 204ה 207	520 322 195	ערביי ישראל
פסה 544 211 208	160 158 157 134 116 45 43 42	ערבים
פעולות גמול/תגמול 58 112 158 186	360 338 335 296 249 247 186 182	
258 257 253 251 248 247 190 189	424 419 418 415 384 369-365	
369 368 363 354 350ה 309 275	533 520 450 441 428 427	
387 386 382 381 378 376 375 371	270 248 241 194 183 98 37 28	ערבית
405 402-400 398 395 393 389	331 320 322 297	
423 421 419 418 415-411 409		ערוץ הירדן: ר' ירדן

ציריך 82
צ'כוסלובקיה 183; ר' גם: עיסקה צ'כית;
רכש מצ'כוסלובקיה
צל השואה 197ה
"צלב אדום" 216
צנחני היישוב (במלחמת העולם השנייה)
44
צנחנים, גדוד 391 405 408 452 478
479 487 489 490 503
צעירי המושבים 489 490
צעירי מפא"י 472 492
צרפת 9 36 398 ר' גם: ישראל וצרפת;
רכש
צרפתית 241
קבלת ישראל לאו"ם: ר' ישראל ואו"ם
קהיר 137 214 253 255 399 401
קוביבה 408
קווייקרים 257 408 93
"קול ישראל" 160 164 394ה
קומוניזם, קומוניסטים 529
קונגרס יהודי עולמי 205ה
קונגרס ציוני: א' 122; י"ח 23 140;
כ' 342 347; כ"ב 106; כ"ג 272ה;
כ"ד 324; כ"ז 217 543 546
"קונטרס" 32 105ה 140 162 332
קונטרסרביטית, תנועה 544
קושטא 21 22 98 177 182 234 241
532
קיבוץ מאוחד 275
קיביה: ר' מיבצע צה"ל, קיביה
"קידוש" 171 544 545
קיר הכרזל 423ה
קלן 415

425 426 428 431 432 436 437 446
448 450 470 471 479 484 486 489
493 494 506 507; ר' גם: מיבצעי
צה"ל
פקיסטן 153
פראג 25
פרוגרסיבים: ר' מפלגה פרוגרסיבית
"פריטט" 336
פריס 45 377 471
פרלמנט בריטי 170
פרקי חיים 32ה
"פרשת לבון" 47 49 187 192 225 226
252 399 473 529; ר' גם: עסק ביש
פשיטות צה"ל: ר' מיבצע צה"ל
צבא בריטי 214; ר' גם: בריגדה יהודית;
התנדבות לצבא הבריטי
צבא עותמאני 98 139 178 241 235ה
צה"ל 58 91 155 161 189 220 247 251
253 256 258 261 275 308 323 353
361 376+ 377 384 386 391-388
393 395 396 399 400 402 414 418
421 427 431 432 434 435 438
445 450 453ה 465 469 477 484 490
483 494 499 500-503 508 545; ר'
גם: מיבצע צה"ל
צור 430
ציונות, ציונים 43 108-110 127 134
144 145 168 177 178 209 273 333
336 337 339 342 362 366 521 523
525 533 543 546 548
"ציונים כלליים", מפלגת 91 200 309
310
"צים" 209

מצ'כוסלובקיה 183 184
 מצרפת 29 34 73 116 187 219
 220 354 355 395 398 451 471 473
 496 500 505 506 508 509 528
 457 473 496 506
 מקנדה 73
 רמת הגולן 383 414
 רפורמית, תנועה 554
 רפ"י 57 81 275
 רצועת עזה 91 257 260 351 383 396
 400 402 405-408 412 430 434
 437 442 443 448 457 493 494 506
 508 513; כיבוש 470 487 499 509
 רצח בדואים במדבר עין גדי 275 469
 477 479
 רצח לורד מוין 519 520
 רשימת הספרדים 293
 שארית הפליטה 214
 שביתת נשק, הסכמי 283 278 279 281
 282 284+ה 285 287-289 292 293
 337 (ר' גם: משקיפי או"ם)
 שבת 209 273 554
 "שבת שחורה" 23 79
 שדה אליהו 345
 שדה בוקר 35 47 91 97 98 188 310
 349 369 427 475 485
 שדה נחום 342 345 347
 שואה 44 60 123 127 197 198 415
 537 541 552
 "שיבת החרש והמסגר" 227ה
 שיח' ג'ראח 503
 שילומים, הסכם 59 197-199 201 471
 539 541

קנאת דוד (שבתי טבת) 284
 קנדה 73
 קנדיית מלחמת סואץ 597 509; ר' גם:
 מלחמת סואץ; מלחמת סיני
 קנטונים, קנטוניזציה בא"י 341 344
 345
 "קצינים חופשיים" 395
 קרן המגן 502
 קתולים 529 530
 ראס אל-נקב 430
 ראשון לציון 402
 רביבים 631+138
 רדיו רמאללה 475
 רוויזיוניסטים 98 168
 רומא 137 138
 רומאית, קיסרות 556
 רוסיה צארית 20 134 158 177 228ה
 264 362
 רוסיה סובייטית: ר' ברית-המועצות
 רוסית, שפה 236
 רוסית, תרבות 129413
 רכש נשק 29 34 96 183 220 250 307
 355 396 398 405 429 443 450
 451 456 495 498 505 545 528
 מאוסטריה 183
 מארצות הברית 29 34 35 183 248
 260 307 308 355 358 371 404
 411+ה 412 415 441 449 451-453
 455 457 471 496 499 500 501 505
 545
 מברייטניה 34 404 415
 מברית-המועצות 496
 מגרמניה 202

